

ERDÉLYI TUDOMÁNYOS FÜZETEK

273

PAPP KLÁRA

AZ ERDÉLYI CSÁKYAK

Kolozsvár, 2011

A Debreceni Egyetem Történelmi Intézete és az
Erdélyi Múzeum-Egyesület közös kiadása

A borítón összeállítás az erdélyi Csákyak leveleiből a családi címert
ábrázoló pecséttel (Jósika hitb. lt.), a hátlapon Papp Klára Erdély című
zománcképének részlete

A borítót tervezte

SZILÁGYI IMRE grafikusművész

Technikai szerkesztő

HERMÁN ZSUZSANNA

JÉKEL PÁL (névmutató)

Szakmai lektorok

PÉTER KATALIN, MTA Történettudományi Intézete

EGYED ÁKOS, az MTA külső tagja, EME

HORN ILDIKÓ, ELTE, BTK Történeti Intézet

A kötet kiadását támogatta:

az MTA Könyv- és Folyóiratkiadási Bizottsága, a Debreceni Egyetem
Történelmi és Néprajzi Doktori Iskolája, az Erdély-történeti Alapítvány,
az OTKA K 83521 számú pályázata

Felelős kiadó:

BIRÓ ANNAMÁRIA

Nyomta a Kapitális Kft., Debrecen

Felelős vezető: KAPUSI JÓZSEF

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

PAPP, KLÁRA

Az erdélyi Csákyak / Papp Klára. - Cluj-Napoca : Societatea
Muzeului Ardelean ; Debreceni Egyetem : Debrecen, 2011

Bibliogr.

Index

ISBN 978-606-8178-39-4

ISBN 978-963-473-470-3

929.52(498.4) Csáky

TARTALOM

Bevezető	7
A Csákyak leszármazási táblája. A magyarországi ág	16
A Csákyak leszármazási táblája. Az erdélyi ág	17
I. A 17. századi családtörténet, az erdélyi ág létrejötte	19
1. A 17. századi családi politikai hatalom és birtokegyüttes megalapozója: Csáky István (1570–1605)	19
2. A Csákiak a 17. a században: a család erdélyi ágának megalapozása	35
3. A Csákyak és a Rákóczi szabadságharc	83
4. A magyarországi ág és érdekei	97
II. A Csákyak erdélyi ága.....	107
5. Erdélyi Csáky László leszármazottai és birtokaik.....	107
6. Erdélyi Csáky Imre végrendelete és a birtokperek	127
7. Erdélyi Csáky Zsigmond örökösei: a „különleges asszonyok”.	143
a) Birtokviszonyok és osztozások.....	143
b) Csáky Kata életpályája, családja	155
c) Csáky Kata birtokai, birtokszerzései.....	185
d) Csáky Kata utódai.....	198
III. Birtokigazgatás és gazdálkodás az erdélyi Csákyak birtokain	227
8. A birtokigazgatás működése az erdélyi Csákyak birtokain.....	227
9. Az erdélyi Csáky uradalmak gazdálkodása	239

a) A földművelés és állattartás.....	239
b) Erdőhasználat és határhasználati konfliktusok	272
c) A szőlőtermelés és a bor-pálinka eladásából származó jövedelem a 18. századi erdélyi és partiumi Csáky birtokokon	278
d) Uradalmi építmények és építkezések	301
e) Az erdélyi Csákyak ipari üzemei, manufaktúra alapítási kezdeményezései	308
IV. A paraszti gazdaságok, a jobbágyi társadalom és szolgáltatásai	315
10. Paraszti gazdálkodás a Csákyak erdélyi és partiumi birtokain	315
11. Jobbágyi társadalom az erdélyi Csákyak birtokain.....	324
12. Jobbágyp-földesúri viszony, paraszti szolgáltatások	341
V. Mellékletek	363
13. Forrásmellékletek.....	363
14. Mértékegységek.....	390
15. Levéltári források	392
16. Történeti irodalom és rövidítésjegyzék.....	397
Névmutató	415
Summary	433
Rezumat	439

BEVEZETŐ

I. Tudományos előzmények, kutatási feladatok

Kutatói érdeklődésem a bihari magánbirtok uradalmainak vizsgálata közben fordult a Csáky család erdélyi ága felé. A bihari kutatások vezettek arra a következtetésre, hogy a körösszegi, adorjáni és a margittai uradalmat a 18. század folyamán a Csáky családnak két ága is birtokolta, de azok a század folyamán hosszabb időszakban álltak az erdélyi ág irányítása, mint a magyarországi ág fennhatósága alatt. Vizsgálandó feladatnak tartottam, hogy világossá tegyem, mi motiválta a család két ágának tagjait a bihari uradalmak megszerzésére. A kérdés felvetette a család két ága létrejöttének tisztázását, különös tekintettel arra, hogy a bihari birtokért folyó pereskedés közben újra és újra visszatértek a közös ősök ténykedéséhez, szerepéhez és főleg adományaihoz.

A Magyar Országos Levéltárban elsősorban a bihari birtokok forrásanyagából kiindulva kívántam az ismereteket bővíteni, arra helyezve a kutatást, miért engedte át a magyarországi ág a bihari uradalmakat, s az erdélyi ág tagjai milyen ok miatt ragaszkodtak a lehetséges mértékben azok megtartásához és működtetéséhez.

A történeti irodalomban a család magyarországi ágát illetően elsősorban egyes családtagok – a 17. században a tárnokmester, majd fia az országbíró Csáky István, vagy a tárnokmester öccse, az országbíró László mellett a 18. századi egyházi méltóságviselők – személye és politikai szerepvállalása iránt mutatkozott igazán érdeklődés. Bizonyos, hogy a család befolyásos magyarországi tagjai – különösen Csáky Albin vallás- és közoktatásügyi miniszter, majd fia, Csáky Imre külügyminiszter – igyekeztek ápolni a kiemelkedő (vagy általuk annak tekintett) személyiségek emlékét. Amikor 1933-ban megjelent a „Gróf Csáky Imre bíbornok élete és kora (1672–1732)” című kötet, amelyet Málnási Ödön írt és Kalocsán adott ki, az Előszóban maga gróf Csáky Imre mondja, hogy a könyv a család indítványára, pontosabban Csáky Albin kezdeményezése nyomán

született.¹ Az 1890-es évektől összegyűjtött családtörténeti dokumentumokat előbb Bunyitay Vince, majd Bártfai Szabó László gondjaira bízta, amely 1919-ben a Csáky oklevéltár kiadásához vezetett.² A bíboros születésének 200. évfordulójára emlékező kötet kiadásáért a szerző Csáky Imre külügyminiszternek, az anyagi támogatásért Csáky Gusztáv és Félix uraknak mondott köszönetet. Az érdeklődés ébren tartása tehát jelentősen a családtagok figyelmén és akaratán múltott.

A 17. századi tárnokmester Zrínyi köréhez tartozó, igen fogékony és nyitott szellemű középső fia, Csáky István, apja kedvence és a későbbi országbíró olyan nagyszámú utódot hagyott hátra, hogy fiai új ágak megalapozóivá váltak, de ezzel egyidejűleg a 17. század végétől elindították a felvidéki családi birtok szétforgácsolódását is. A több ág tekintélyes mennyiségű, meglehetősen tagolt levéltári iratanyagot hagyott hátra, ezért a 18. századi utódok történetének kutatása jelentősen megnehezedett. Ráadásul a Trianon utáni helyzetben négy ország több levéltára rejtette hagyatékukat. A MOL-ba igen gazdag anyag került, beleértve az ún. kassai levéltár anyagát is. A szepesmindszenti családi levéltár iratanyaga részint Lőcsén, s nagyobb részben Bécsben található, az eperjesi Drugeth levéltár a homonnai uradalmi anyagon kívül a zálogosított uradalomrészek anyagát, sőt az erdélyi családtagoknak elzálogosított birtokrészek szerződéseit, összeírásait is tartalmazza. De – ahogyan Barta János nemrég megjelent Zemplén monográfiája igazolja – a megyei gyűjtemények, így a Sátoraljaújhelyen lévő zempléni levéltári anyag is igen nagyszámú Csáky birtokokra vonatkozó levéltári anyagot őriz.³ A szétszórtság és összetettség egyáltalán nem kedvez egy család története kutatásának, amelyre a Csáky Imréről írott kötetben már Málnási is felhívta a figyelmet.

Az erdélyi ág elhanyagolásának okát maga a családtörténet rejti. Az ág megalapítójának, a 17. századi erdélyi Csáky Lászlónak fejedelemségbeli megítélése ellentmondásos volt, s utódai közül is egyértelműen az előbb Thökölyhez csatlakozó, majd kolozsi ispáni méltóságot betöltő István fia, majd annak hasonló tisztséget elnyerő Zsigmond fia vívtak ki maguknak tekintélyt az guberniumbeli arisztokráta között. 1742 után az öröklésben már csak a nők kaptak szerepet, akik viszont – bármilyen jó kapcsolatépítők, birtokszervezők és gazdálkodó személyiségek voltak –

¹ A kötetnek nem ez az első kiadása, hanem a következő: *Gróf Csáky Imre bíbornok élete és kora (1672–1732)* írta Málnási Ödön, Debrecen, Magyar Nemzeti Könyv és Lapkiadóvállalat, 1926. A grófi család tagjai tehát felkarolták Málnási kutatásait.

² *Oklevéltár a Csáky család történetéhez I. kötet, 2. rész. Oklevelek 1500–1818-ig.* Bevezetés: Bártfai Szabó László. Bp., 1919. (továbbiakban Csáky oklevéltár I/2.)

³ Ifj. Barta János: *„Ha Zemplén vármegyét az útas vizsgálja” (Gazdákodás és társadalom Zemplén megyében a 18. század végén)* Speculum Historiae Debreceniense 3. Debrecen, 2009.

nem kaphattak szerepet a politika színpadán. Mivel Csáky Kata és Bethlen Miklós kezdeményezése a két Csáky ág egyesítésére csak részleges sikert hozott – a magyarországi ágból származó Csáky János ugyan Kolozsvárra költözött, s elnyerte a kolozsi főispáni tiszte, felesége azonban elvált tőle – ezért lányuk, Bethlen Rozália halála után az birtokok nagyobbik része Csáky Rozália, majd gyermekei, a Jósika család tagjai kezére jutott. A kisebbik hányadot megszerző Csáky József sem életmódja, sem politikai szerepvállalása alapján nem volt sikeresnek mondható. (A hagyatékából a kolozsvári házat, s a birtokok egy részét például eladósdása miatt kellett a testvérének adnia.) A 19. század közepén a kortársak még jól ismerték a család múltját, ám a politikai szerepet vállaló férfi örökösök elsősorban saját szerepük elismertetésével voltak elfoglalva, s ezért a későbbi évtizedekben nagy tekintélyű támogató hiányában az emlékek megkoptak. Nem volt tehát Erdélyben olyan, a Csáky családból származó személyiség, aki szorgalmazta volna a kutatást. Mivel a magyarországi ág tagjai az erdélyi rokonsággal folytatott pereskedést kudarcként élték meg, vélhetően nekik nem fűződött érdekük az erdélyi ág történetének feltárásához.

Az erdélyi Csákyak történetéről viszonylag kevés információt közöl a szakirodalom. Azokról az elődökről maradtak fenn feljegyzések, akik a 17. század elején Erdélyben megalapozták a család birtokvagyonát és politikai befolyását: Szükségessnek tartottam, hogy különösen a családi hagyományban „nagy” jelzővel illetett Csáky Istvánról, aki a fejedelemség generálisa, majd Bocskai felkelése idején a terület főkapitánya volt, s akit napjaink történetírása is elsősorban Bocskai politikáját kutatva értékel, az elszórt megjegyzések helyett összefüggő képet alkothassunk. Fiáról, ifjabb Csáky Istvánról, aki művelt és vonzó katolikus fiatalemberként Brandenburgi Katalin támogatója, hatalmának haszonélvezője, majd éppen a gyanús birtok- és vagyongyarapodás miatt Erdély száműzöttje lett, Deák Farkas 19. század végi monográfiája ellenére keveset tudunk.⁴

A 17. századi családtörténet részleteit, Csáky István tárnokmester és Csáky László országbíró és utódaik szerepvállalását azért kívántam összegezni, hogy a család kapcsolatrendszere és birtokszerzésének irányai világossá válhassanak.

Az erdélyi ág Csáky István harmadik fiának, Lászlónak leszármazottait jelenti, akik visszatértek a fejedelemségbe, s a család jövőjét az ott folytatott gazdálkodásra és a megszerzett jövedelmekre kívánták alapozni. Az Erdélybe való visszatérés a Magyarországra költözött erdélyieknél

---

⁴ Deák Farkas: *Egy magyar főúr a XVII. században. Gróf Csáky István életrajza*. Bp., 1888. (továbbiakban Deák, 1888.)

ritkán következett be. A források tanúsága szerint általában a rokonság szerezte meg zálogbirtokként a fejedelemség-beli birtokrészeket, hogy annak hasznát a kiköltözött felvidéki vagy dunántúli zálogosításra, birtokvásárlásra fordítsák. Az általam áttanulmányozott források a Csákyak mellett, pl. a Haller családban is hasonló tendenciát mutattak. A család felvidéki ágához tartozó Csáky Tamás felesége Károlyi Erzsébet volt, akinek anyja Haller Mária. Az ő végrendelete alapján tudjuk, hogy erdélyi birtokai zálogba kerültek, s az újabb zálogszerződések szerint azokat lánya is abban az állapotban hagyta, mert a jövődelmet kívánta a Felvidéken felhasználni.⁵

Kutatásaim egyik alapvető feladata volt a család erdélyi ága családi történetének feltárása. A névadó Csáky László személyéről és politikai-katonai szerepvállalásáról is csak igen keveset olvashatunk a szakirodalomban, a leszármazottak sorsával, az erdélyi politikai életben vállalt feladataikkal, a családi birtokok helyzetével pedig szinte egyáltalán nem foglalkozott a történeti kutatás.

A család erdélyi birtokai gyakorlatilag a 17. század elején, nagy mértékben éppen az ország generálisaként ismert Csáky István által megszerzett uradalmak voltak, amelyekből a 17. század első felében veszítettek ugyan, de amelyek a tárnokmester halála után Csáky László birtokába kerültek. Mivel azonban maga az erdélyi ág megalapítója volt az, aki a Béli összeesküvésben játszott szerepe miatt menekülni kényszerült, a birtokvagyon sorsa kérdésessé vált. Ezért az erdélyi ág birtokainak visszaszerzését, majd a 18. században azoknak az egyes családtagok közötti megosztását szintén fel kellett tárunk, végig kellett kísérnünk.

A Rákóczi szabadságharcban szerepet játszó két Csáky testvér – apjuk az erdélyi ágot megalapító Csáky László – István és László közül az idősebb fivér, István fiai erősíthették meg a család befolyását és birtokait. Két fiának: Csáky Zsigmondnak és Imrének sorsa kihatott a család 18. századi történetére. Miközben Málnási Ödön a 17. század végi Csáky István országbíró fiát, Csáky Imre bíborost a 18. század Széchenyijének nevezte, ugyancsak Imre nevű erdélyi unokaöccse a Gubernium fogságában ten-

⁵ Štatny Oblastný Archiv (továbbiakban ŠOBA) Prešov, Drugeth-Humenné (továbbiakban DH) signatura Fa X (1655–1755) No. 2. Haller genealógia, Haller Mária 1694-ben a szeptemberi káptalan előtt testamentumot készített, amelyben megerősítette: *Magyarországi birtokait az erdélyi javak elzálogosításával szerezte. 1692-ben 15200 forintért adta zálogba az erdélyi javakat, s ebből vette Varannón a házát, valamint Majoroskán, Jankócson, és a Vehorop nevű helyen lévő egész faluit, Czernernyi, Szeclizkay, Lomniczkay, Veherci portióit, és Kiss és Nagycseber nevű kevés jószágát minden hozzá tartozandó birodalmával egyetemben, a Kiss Toromnyay szőlőjét is. Ezeket a javakat mind Károlyi Erzsébetre hagyja, s az ezután még az erdélyi jószágból vásárolt egyéb javakat is.* Uo. No. 21. A házaspár további zálogosítása 1702-ben Uo. No. 31. A Torda vármegyében lévő Kecén, Apór István házánál kötött megegyezésnél Csáky Tamás és neje, Károlyi Erzsébet is jelen volt.

gődött. Fogva tartásának okait, közeli és távoli rokonságának hozzá és cselekedeteihez való viszonyát azért is meg kellett vizsgálnunk, mert éppen az ő váratlan elhunytá vált kiindulópontjává a rokonság két nagy ága szembe fordulásának.

Az erdélyi Csákyak fiúága 1742-ben kihalt, ezért a magyarországi ág tagjai hosszú pereskedést kezdtek ellenük. A pereskedés okainak és folyamatának feltárásához Csáky István országbíró leszármazottainak motívumai mellett meghatározónak tekintetem az erdélyi családtagok érdekviszonyainak vizsgálatát. Csáky Zsigmond lányainak házassága a Haller és a Bethlen, majd Csáky Borbála fiának házassága a Nemes, Csáky Kata lányainak sorsa pedig a Jósika és a magyarországi Csáky család törekvéseinek vizsgálatát is szükségessé tette. A két Csáky ág (az erdélyi és a magyarországi) egy-egy képviselőjének: Csáky Jánosnak és Bethlen Rozáliának a házassága is nagy reményekkel, a két pereskedő fél megbékélésével kecsegtetett, azt azonban meg kellett tudnunk, volt-e esélye ennek a megoldási kísérletnek?

A fiúág kihalt az erdélyi öröklési viszonyokat is előtérbe hozta, s lehetőséget kínált arra, hogy Csáky Zsigmond lányai: Borbála és Kata birtokvédő törekvéseit és azok eredményességét elemezzem. A források feltárása irányította figyelmem a 18. századi erdélyi arisztokrata nőorsókra, s a jelentős családi levelezés lehetőséget adott arra, hogy célul tűzzem több generációnak a családon belüli női szerepkörre vonatkozó eltérő fel fogása, irányultsága, kapcsolatai kutatását is.

A források módot kínáltak a két lánytestvér, Csáky Borbála és Kata gazdálkodása, birtokszerző és megtartó törekvései vizsgálatára. Mivel Borbála fia gyermektelenül halt el, özvegyétől, Haller Jánosné Nemes Zsuzsannától Csáky Kata lányai szerezhették meg a birtokvagyonot. Az uradalmak földesúri és paraszti gazdálkodásának, a szolgáltatási gyakorlat konfliktusainak és a paraszti munkaerő felhasználásának lehetőségeit Csáky Kata fiatalabb leányának, Bethlen Rozáliának haláláig, illetve az ezt követő birtokosztásig követhetjük nyomon. Fontos ennek vizsgálata elsősorban abból a szempontból, hogy mennyire voltak képesek a nők a gazdaság vezetését átvenni, s az uradalmakat önállóan irányítani. Elsősorban a határozott jellemű és racionálisan gondolkodó nagyanya, Csáky Kata és az ő útját folytató Jósikáné Csáky Rozália törekvéseit követtem nyomon, úgy tekintve rájuk, mint a különleges asszonyokra.

Az 1826–1827. évi birtokosztás után a Csákyak erdélyi birtokai fokozatosan részeivé váltak a Jósika család két ága uradalmainak, s csak kisebb hányaduk, a nagyalmásai uradalom maradt a tékozló, kölcsönügyletekbe bonyolódó Csáky József, majd utódai kezén.

II. A kutatás forrásai, módszerei

A kutatás kiindulópontjaként vizsgált bihari uradalmak anyaga és a család 17. századra vonatkozó birtokiratai több levéltár anyagában: nagyobb részben a Magyar Országos Levéltár Csáky családi levéltári fondjaiban, kisebb mértékben a lőcsei levéltár anyagában (főként a 18. század végére és a 19. század elejére vonatkozóan), valamint az Österreichisches Staatsarchiv bécsi levéltárában letétbe helyezett szepesmindszenti levéltár anyagában találhatók.

Csáky László váradi nagyprépost (a magyarországi ág tagja) bihari birtokigazgatására vonatkozó iratait a Drugeth család (birtokainak nagy részét a magyarországi Csákyak közül Csáky Tamás leszármazottai a 18. század során megszerezték) eperjesi levéltárban található irategyütteséből egészítettem ki.

A 1990-es évek végén a kolozsvári levéltárban megkísértem az erdélyi családtagok levéltári anyagának kutatását, de két év kitartó érdeklődés után Csáky név alatt sajnálatosan csak 8 darab iratot találtam. Ekkor próbálkoztam a házasságok révén érintett családok levéltárával. A Jósika család hitbizományi levéltárában megtaláltam, amit kerestem: a rokon Csákyak levéltári anyagának meghatározó része ugyanis ide került, benne a család két ága közötti csaknem évszázados per irataival, amelynek anyagát csak részben őrzi a Csákyak magyarországi családi levéltára.

Az erdélyi családtagok főleg 18. századi iratai döntően a Jósika család hitbizományi levéltárának gazdag irategyüttesében vagy más rokon családok (Hallerek, Lázárok stb.) anyagában – amelyek eredetileg az Erdélyi Múzeum levéltárának részét képezték, de ma a Kolozsvári Állami Levéltárban lelhetőek fel – kutathatóak. A levéltári anyagot (ebből több, mint 50 csomó anyagát) az elmúlt tíz évben alkalmam volt elég alaposan tanulmányozni, s a családi levelezés egy részét – Csáky Kata levelezését, amely a családtagokon kívül az uradalmak tisztikarával, s az ügyvédekkel folytatott kapcsolattartást is bemutatják – kísérő tanulmánnyal együtt 2006-ban kiadni.⁶

A monográfia elkészítéséhez a nyomtatásban megjelent források közül egyrészt az úrbérrendezés iratanyagának Bihar vármegyére vonatkozó részét: a kilenc kérdőpontra adott válaszokat és az úrbéri tabella összesítéseit (amelynek kiadási munkáiban magam is részt vettem), vala-

⁶ „Minden örömöm elegyes volt bánattal” Csáky Kata levelezése. Összeállította, a szöveget gondozta és a bevezető tanulmányt írta: Papp Klára, *Az Erdély-történeti Alapítvány és a Debreceni Egyetem Történelmi Intézetének kiadása, Debrecen, 2006. 408. (továbbiakban Papp K., 2006.)*

mint a Cziráky összeírásnak Takács Péter által kiadott Kolozs vármegyei anyagát hasznosítottam.⁷ A feltárt levéltári anyag értelmezéséhez, sok esetben ellenőrzéséhez újraolvastam a kiadott Wesselényi Anna levelezést, valamint a Történelmi Tárban publikált, de kevésbé elemzett erdélyi fejedelmi leveleket Csáky István tárnokmesterhez, valamint a tárnokmester öccsének, Lászlónak Erdélybe küldött írásait, kiegészítve a Csákyakkal kapcsolatba került főúri családtagok kiadott levelezésével (Batthyányné Lobkowitz Poppel Éva, Pálffy Pál nádor). A kiadott levelek után igyekeztem a Magyar Országos Levéltárban fennmaradt levélanyagot is átnézni. A 17. század második felének értelmezéséhez, főleg az Erdélybe szökött Csáky László tevékenységének, fogadtatásának megértéséhez bőven merítettem a korabeli naplók (Szaniszló Zsigmond, Thököly Imre, Wesselényi István) önéletírások (Bethlen Miklós, II. Rákóczi Ferenc) köréből.⁸

A család kapcsolatainak rekonstruálásához egészen pontos adatokra lett volna szükség (születési és halálozási dátumok, stb.), amit azonban nem minden esetben sikerült megtalálnom. A magyarországi ág 17. századi családi feljegyzése, az ún. „zöld könyv” a Csáky családi levéltár egy másolati példánya alapján hasznosítható volt, de ezt a Csáky Oklevéltár már közölte. Általában igaz, hogy a temetési szertartások iratai (elszámolások, meghívók, naplóbejegyzések) miatt az elmúlás dokumentálását viszonylag egyszerűbben lehetett elvégezni, s a család leszármazási tábláját a korrigált adatokkal elkészíteni. A család két ágának leszármazását külön-külön táblába csoportosítottam, ahol Csáky István tárnokmester idősebb fiainak leszármazottai a magyarországi, Csáky László fiának utódai pedig az erdélyi ágat alkotják. Csáky János kolozsi főispán mindkét táblán szerepel, hiszen első (Bethlen Rozáliával kötött) házasságából származó gyermekei az erdélyi, míg a második (Jékelfalusy Teréziával kötött) házasságból származóak a magyarországi ágat gyarapították.

A források nagyobb hányadát a még feltáratlan levéltári anyagok adták. A család erdélyi ága szerepének változása, birtokainak osztódása a testamentumok, megállapodások, ellentmondások, zálogos levelek alapján viszonylag jól követhető. A 18. században a levelezések sok informá-

⁷ Bársony István–Papp Klára–Takács Péter: *Az úrbérrendezés forrásai Bihar vármegyében. I. Az érmelléki és a sárréti járás*, Az Erdély-történeti Alapítvány és a Debreceni Egyetem Történelmi Intézetének kiadása, Debrecen, 2001. 361.; Bársony István–Papp Klára–Takács Péter: *Az úrbérrendezés forrásai Bihar vármegyében II. A szalontai és a váradi járás*, Az Erdély-történeti Alapítvány és a Debreceni Egyetem Történelmi Intézetének kiadása, Debrecen, 2003. 345. ill. Takács Péter: *Kolozs vármegyei parasztvallomások 1820-ból* In. Források Erdély történetéhez 6/A. Debrecen, 2006. (továbbiakban Takács, 2006/A), Takács Péter: *Kolozs vármegyei parasztvallomások 1820-ból* In. Források Erdély történetéhez 6/B. Debrecen, 2006. (továbbiakban Takács, 2006/B)

⁸ Pontos bibliográfiai adataikat lásd az elemzések helyén.

ciót közölnek, különösen, ha – mint esetünkben – a szándékok is kiolvashatóak a család tagjainak megbízóleveleiből, a nekik szóló ügyvédi jelentésekből, uradalmi tiszti beszámolókból.

A család erdélyi tagjai, de különösen Csáky Kata és utódai családi viszonyainak feltárásához, megfogalmazott céljai értékeléséhez leveleinek tartalmát más, a számszerűséget, pontosítást lehetővé tevő forrásokkal (végrendeletek, vagyonfelmérések, becsűk, megállapodások, zálogszerződések, összeírások stb.) valamint a család tagjai (leányának, Bethlen Rozáliának apjához, unokájának Csáky Rozáliának férjéhez, illetve Jósika Jánosnak hozzá, feleségéhez írott, valamint Csáky Józsefnek szüleihez: Bethlen Rozáliához és annak második férjéhez, Wass Sámuelhez küldött) írásainak tartalmával, közléseivel szembesítettem, egyrészt a kiegészítő információk, másrészt az eltérő szemlélet vagy érdek figyelembe vétele miatt.

Gyakran éltem a komparisztika eszközével: a szakirodalmi állításokat a forrásokkal, az eltérő adatokat, vagy – a levelezés esetében – élmény- és tényanyagot közlő forrásanyagot kritikailag összevetve, a korabeli naplók, feljegyzések (Haller János, czegei Wass György, Rettégi György, vargyasi Dániel István stb.), a Magyar Hírmondóba tudósító Benkő József híryanagjai, levelezése anyagával kiegészítettem vagy korrigáltam, így kíséreltem meg feltárni a családi viszonyokat, elképzeléseket, meghatározni a gazdasági célkitűzéseket, szándékokat, folyamatokat. A birtoktörténet és a családtagok társadalmi szerepvállalásai történetének megírásánál arra törekedtem, hogy ötvözzem a mikrotörténelem és a társadalmi nemek történetének elemzési szempontjait.

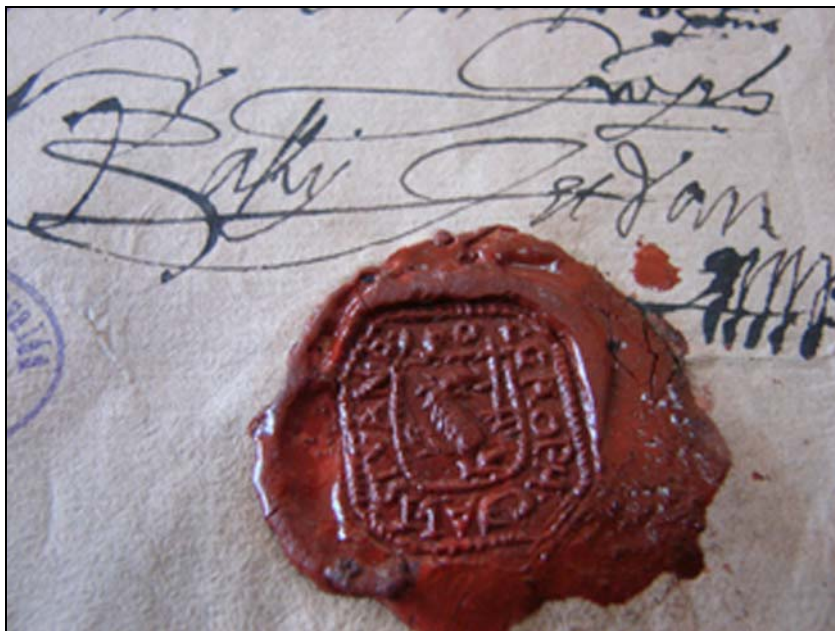
Igyekeztem hasznosítani a rendelkezésre álló jogi dokumentumokat, különösen a család két ága közötti, vagy az erdélyi Csáky Imre halála körülményeit és testamentumának sorsát vizsgáló peranyagot. Megkíséreltem kibontani belőle a családtagok, családi ágak eltérő érdekeit, az azokat meghatározó okokat. Ahol lehetett, a bizonyítékként használt, s a birtokokra vonatkozó forrásokat a család uradalmainak vizsgálatához is figyelembe vettem.

A gazdasági, birtokirányítási törekvések igazolásához (a birtokleírások, becsűk, elszámolások mellett) olyan forrásokat is felhasználtam, amelyek indirekt bizonyítást tettek lehetővé. A jobbágyok panaszlevelei, vagy az uradalmak tisztikarához benyújtott kérvények illetve azok sorsa, amelyek éppen a birtokmozgások során átalakult igazgatási gyakorlat, vagy az új szemléletű gazdálkodási törekvés következményei ellenében fogalmazódtak meg – a tisztikarnak adott instructiókkal együtt – alkalmasnak tűnnek a valóságos folyamatok rekonstruálására.

Hasonlóan igen értékesek az uradalmak paraszti népessége gazdaságának vizsgálatához a birtokok átadásakor, megosztásakor végrehajtott

összeírások, kérelmek, az erdélyi paraszti társadalom vizsgálatához a kezselevelek, panaszokra adott válaszok, a jobbágyok-zsellérek „értékével” kapcsolatos földesúri megfogalmazások. A szolgáltatásokat a földesurak által kiadott urbáriumok, megállapodások, de a 18. század nyolcvanas éveitől a birtokos elleni panaszok, sőt perek anyagának tanulmányozása alapján vizsgáltam.

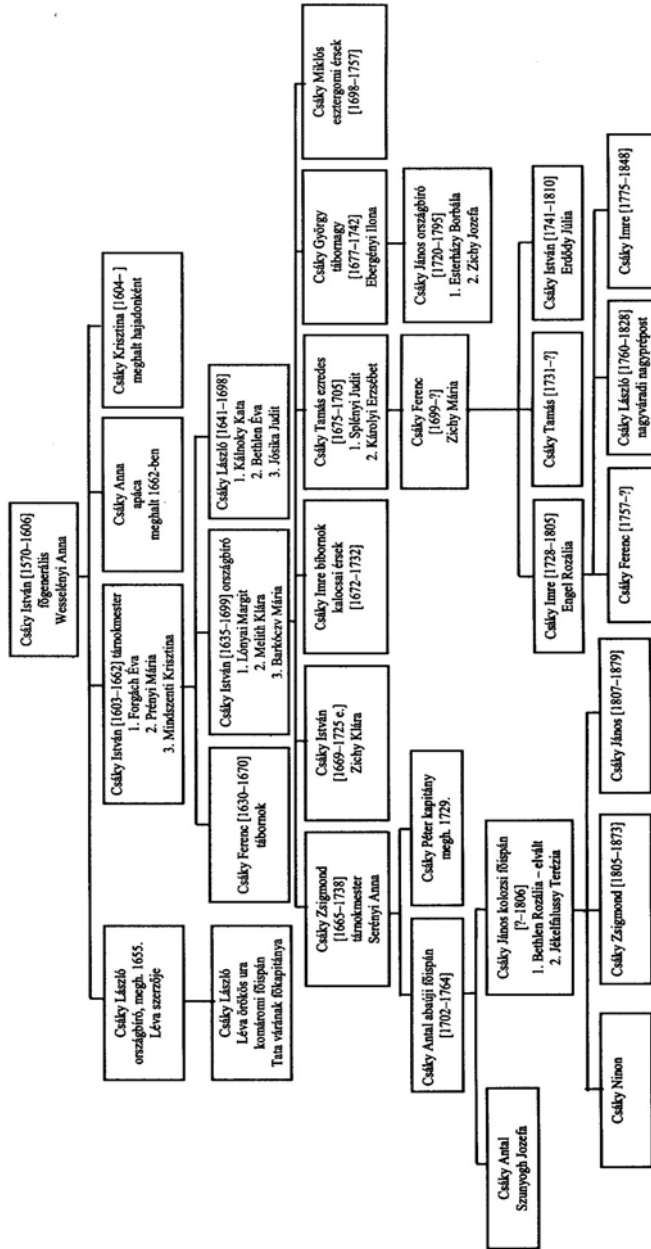
Az elemzést a vizsgálatok megértését, pontosítását szolgáló mellékletekkel (forrásrészletek, táblázatok), valamint a jellemző és használatos pénznemek és mértékegységek, a források és felhasznált irodalom jegyzékével egészítettem ki.

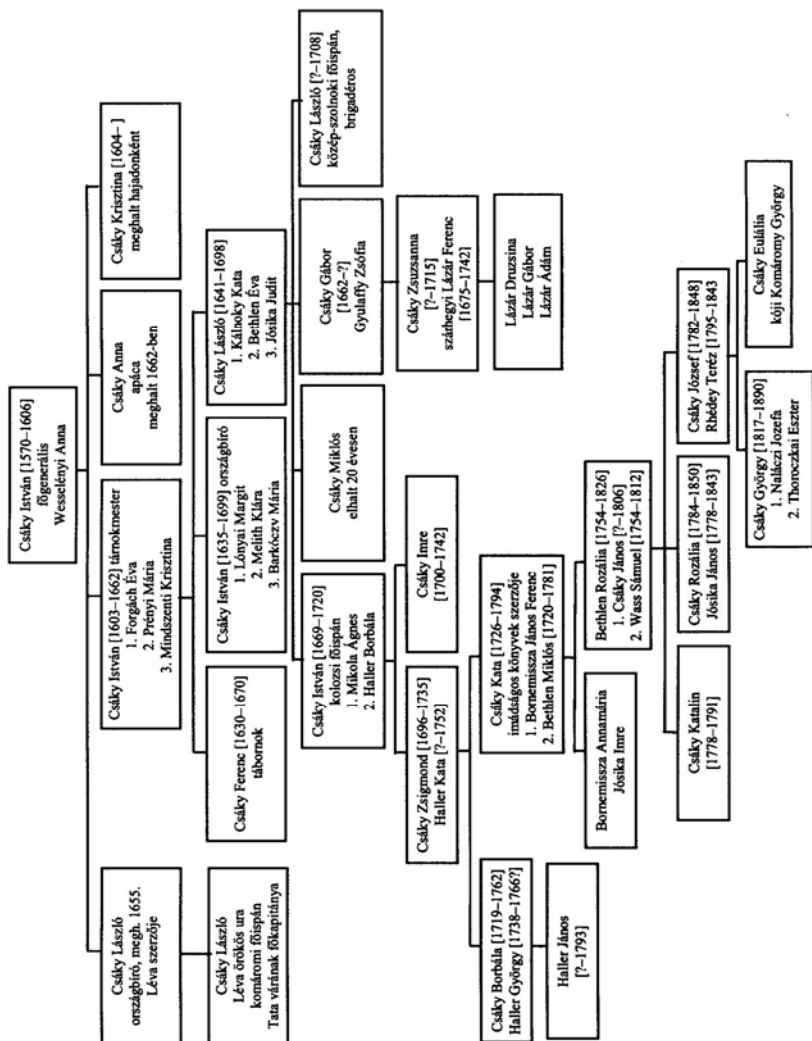

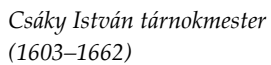
Csáky István pecsétje és aláírása, 1629.

(A Román Országos Levéltár Kolozs megyei Igazgatósága, Kolozsvár, Jósika hitb. lt. No. 637. Csáky István levele Brandenburgi Katalinhoz)

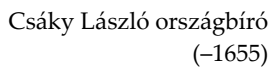
A Csákyak leszármazási táblája. A magyarországi ág

(a Nemzeti Portrétár Alapítvány portréadatbázisából)

I. A 17. SZÁZADI CSALÁDTÖRTÉNET, AZ ERDÉLYI ÁG LÉTREJÖTTE

1. A 17. századi családi politikai hatalom és birtokegyüttes megalapozója: Csáky István (1570–1605)

A Csáky család első jelentős adományait – a Bihar vármegyei Adorján és Körösszeg várát és birtokát – még Luxemburg Zsigmondtól⁹ kapta. A családi politizálás hagyományai ezután néhány évszázadra Magyarországra keleti feléhez kötődtek. Engel Pál kutatásaiból ismeretes, hogy bihari birtokokkal jutalmazott körösszegi és adorjáni Csákyak – miközben két királyi várat, összesen 27 lakott tartozékkal kaptak örökadományba – Luxemburg Zsigmond bizalmából az ún. kormányzati tisztségek birtokába jutottak, ami Bihar megyén kívül is jelentős, országrésznyi terület feletti politikai és katonai hatalmat jelentett. A család az 1420-as évektől a király megbízása alapján az ország keleti felének várai felett kapott rendelkezési jogot, s tagjai több vármegye ispánjai lettek.¹⁰ Csáky Miklós erdélyi vajda mellett testvére, György Kaszna, Ugocsa és Szatmár megyék felett rendelkezett, s hatalmukat fiaik is átörökölték.¹¹ Csáky Miklós 1415 után lett erdélyi vajda, öccse György pedig néhány évig a székelyek

---

⁹ *Oklevéltár a gróf Csáky család történetéhez, Oklevelek 1229–1499-ig*, I. kötet 1. rész, Bp., 1919. (továbbiakban *Oklevéltár*, 1919.) Az Adorjánra vonatkozó adomány 172–173., a Körösszeg várára érvényes oklevél 183–185. Zsigmond 1396. augusztus 18-án Novigrad mellett állított ki oklevelet, melyben Körösszeg várát és több falut adományozott alattvalójának. Adorján várát és uradalmát 1395 óta birtokolták a Csákyak, cserébe Csák és Kövesd várakért. Az adományokra: Magyar Országos Levéltár (továbbiakban MOL) Csáky család levéltára P. 71. Fasc. 10. No. 33., Engel Pál: *Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban* (1387–1437). Bp., 1977, 93., 125. (továbbiakban Engel, 1977.)

¹⁰ Csáky Miklós 1397-ben Temes és Bihar vármegyék, Csáky László 1426-ban Bihar és Közép-Szolnok vármegyék, Csáky Ferenc 1435-ben Bihar vármegye főispáni tisztét töltötte be. Bihar vármegye főispánjai. Közl.: Hodor Károly = *Történelmi Tár*, 1878. 377. (továbbiakban Hodor, 1878.)

¹¹ Engel, 1977. 69. és 217.

ispánja volt.¹² Az 1437-es erdélyi felkelés idején a Csákyak meghatározó katonai szerepet vállaltak a parasztsereg leverésében, tovább erősítve befolyásukat.

Mátyás nem adott nekik különleges jogokat, de Csáky László (megh. 1457.) erdélyi vajda lett, s György fia, Ferenc (megh. 1468) a székely ispánság mellett Bihar és Szatmár ispáni tisztét is viselte. Az ő leszármazottja (fiának, Benedeknek fia) az a Csáky Miklós csanádi érsek, aki 1514-ben Báthori István temesi ispánnal a paraszthadra támadt, s akit Dózsa György kegyetlenül kivégeztetett.

A 16. század során azonban tekintélyüket nemcsak visszaállították, hanem meg is erősítették. Fügedi Erik szerint a családot már 1505-ben ott találhatjuk a született bárók (28 család egyike) sorában.¹³ A 16. század közepén (1549–1552 között) végrehajtott portális összeírás három megyében tüntette fel birtokaikat. Közép-Szolnok megyében Daróc, Esztró, Gyéres és Gyöngy faluban¹⁴ együtt birtokolt három Csáky: Farkasnak 7,5 portáját, Jánosnak 14 és Miklósnak 26,5 portáját vették számba. Az arisztokrata család tagjai Bihar megyében 25 településen birtokoltak.¹⁵ Csáky Deme-ternek 250,5 portája után Csáky Miklós 151,5 majd özvegy Csáky Péternek 67,5 portája következett. Csáky Farkas 65, Csáky Mihály¹⁶ 64, Csáky Imre 27,5, s végül ifjabb Csáky Péter 5 portával rendelkezett. Külső-Szolnok megyében, Tiszaballán,¹⁷ Csáky Pál és Csáky Farkas birtoklását tüntették még fel, de nem írtak össze portaszámot a nevük mellett.

A család másfél évszázados politikai szerepvállalása alapján, s mivel a birtokaiknak java része Erdélyben és a Partiumban volt található, talán természetes lehet, hogy a körösszegi Csákyakat a 16. századi erdélyi fejedelemek támogatói között találjuk. Önmagában a Csáky birtokok elhelyezkedése azonban még nem ad magyarázatot az erdélyi politizálásra.¹⁸ Bár az is valószínűsíthető, hogy a 16. század folyamán még nem akadt a család körösszegi ágának tagjai között olyan nagy formátumú személyiség, aki mert volna vállalkozni a változtatásra, s a Magyar Királyságban

¹² Csáky Miklós 1426-ban bekövetkezett halála után fia, László került a vajdai székbe. Engel, 1977. 69–70.

¹³ Fügedi Erik: *Ispánok, bárók, kiskirályok. A középkori magyar arisztokrácia fejlődése*. Bp., 1986. 385–386. (továbbiakban Fügedi, 1986.)

¹⁴ *Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén I–II.* Szerk. és bevez. tanulmány Maksay Ferenc. (továbbiakban Maksay, 1990.) Bp., 1990. 423.

¹⁵ Uo. 241–242.

¹⁶ Nem sikerült kideríteni – bár valószínűleg a körösszegi ág tagjáról van szó –, hogy a bihari birtokosként összeírt Mihály azonos-e az erdélyi kancellár, mihályi Csáki Mihállyal.

¹⁷ Maksay, 1990. 451.

¹⁸ A problémát és a vizsgálandó szempontot Péter Katalin vetette fel opponensi véleményében, amelyet a további kutatások szempontjából is tanulságosnak érzek, s köszönök.

kívánt volna birtokot szerezni, illetve ott lett volna képes nagy ívű karriert befutni.

Ebben az időszakban I. (Szapolyai) János király országrésze, majd a megszerveződő Erdélyi Fejedelemség mindenképpen olyan új politikai és katonai mozgástér lehetőségét nyújtotta, amelyet birtokaik fekvésétől függetlenül számosan igyekeztek karrierjük építésére felhasználni. Mégis elgondolkodtató, hogy a kényszerűségből Szapolyai-párti Nádasdy Tamás milyen gondosan előkészítette visszaállását Ferdinánd király pártjára, amikor elhatározta Kanizsai Orsolyával kötendő házasságát, s a birtokok átvételére készülődött, amikor politikai és birtokérdekeit egyértelműen a Habsburg-oldalon látta érvényesíthetőnek. De az is a történelmi tényekhez tartozik, hogy a Csákyakhoz hasonlóan bihari birtokos Bocskai György Habsburg oldalon kereste családjá boldogulását, s csak fia, a későbbi fejedelem tért vissza birtokaira, s a fejedelemségbe, hogy rokonainak, a somlyai Báthoryaknak befolyását kihasználhassa.

A Magyar Királyság és az Erdélyi Fejedelemség politikai különállása időről időre újra felvetette a két ország viszonya újraértelmezésének lehetőségét, s a változás hatott az alattvalók szerepvállalásaira is. Ugyanakkor bizonyos központok közelsége az útkereséseket is befolyásolta: a 16. századi Pozsony és a Sopron megyei köznemesség előtt megnyíló kedvező lehetőségek felvázolásakor Pálffy Géza és Dominkovits Péter is a Habsburg uralkodók központjának, Bécsnek és a rendi központnak, Pozsonynak, valamint a nagyszombati érseki rezidencia közelségének tulajdonított nagy jelentőséget, mint amely „a karrierlehetőségek tárházát kínálta”.¹⁹ Pálffy Géza bizonyos területi meghatározottságot is kimutatott, amikor a Bocskaihoz kapcsolódó magyar főurak csoportját „a hadai által kontrollált Felső-Magyarország” és a Tiszántúl arisztokratái közé sorolta, kiemelve hogy „A horvát-szlavón, a dunántúli és a dunáninneni kerület legnagyobb birtokosai csak ritka kivételként támogatták a felkelést.”²⁰ A megszerzett birtokok helyzete tehát a karrierépítésben, védelme a politikai lehetőségek kihasználásában, vagy a kényszerek elfogadásában bizonyosan fontos szempont volt, igaz, a motiváló tényezők tovább bővíthetőek.

Amikor Izabella a Ferdinánddal kötött egyezségnek megfelelően Kassát átadta Serédy Györgynek, Csáky Mihály és Blandrata kíséretében utazott fiával Sziléziába.²¹ Csáky Mihály gyulafehérvári kanonok (megh.

---

¹⁹ Pálffy Géza: A magyar arisztokrácia a 16–17. század fordulóján, valamint Dominkovits Péter: Gróf Esterházy László, Sopron vármegye főispánja című tanulmányai = *Századok*, 2009/4.

²⁰ Pálffy Géza: Győztes szabadságharc vagy egy sokféle sikert hozó felkelés? A magyar királysági rendek és Bocskai István mozgalma (1604–1606), *Századok* füzetek 3. Bp., 2009. 28–34.

²¹ *Magyarország vármegyéi és városai 1. k. Abaúj-Torna vármegye és Kassa.* (Szerk. Sziklay János és Borovszky Samu) Bp., 1916. 488. (továbbiakban Sziklay–Borovszky, 1916.)

1572.), Szapolyai János udvari káplánja, majd Izabella királyné titkára és a fiatal János Zsigmond nevelője volt. Tudásával messze kiemelkedett kortársai közül, kancellári méltóságot viselt és diplomáciai feladatokat is ellátott. A fejedelmi udvar bennfentese azonban nem a birtokadományát Luxemburg Zsigmondtól számító, a partiumi Biharban és az erdélyi vármegyékben birtokos családból került ki. Erdély formálódásának éveiben ugyanis az új irányítási központ csábítóan hatott a karriert építő magyar nemességre, de maga az udvar is többeket hívott szolgálatra lengyel- és magyarországi hívei közül. Csáky Mihályról Jakó Zsigmond mutatta ki, hogy nem a család körösszegi és adorjáni ágából, hanem a dunántúli mihályi Csáky ágból származott, s krakkói egyetemi tanulmányok után Gosztonyi János erdélyi püspök hívására érkezett a fejedelemségbe, ahol haláláig fontos feladatot – a kancellária megszervezése és működtetése – látott el, befolyása és tekintélye töretlennek bizonyult.²²

A 16. század második felében a körösszegi ág tagjai az erdélyi államban vállaltak feladatokat, amelyek előbb megingatták, majd egyértelműen és fokozatosan erősítették a család tekintélyét. Csáky Pál még Báthory Istvánnal szembefordulva vesztette el vagyonát, Csáky Miklóst azonban az erdélyi közvélemény kancellárként akarta látni Kovacsóczy Farkas helyett, Csáky Dénes pedig „1581 után egy rövid ideig első tanácsúr és Báthory Zsigmond egyik fő gyámja volt.”²³

Az erdélyi főnemességhez tartozó Csáky Dénes rokoni kapcsolatait kihasználva került a fejedelmi udvar közelébe, hiszen édesanyja Báthory Zsófia, Báthory István lengyel király testvére volt. Báthory Kristóf vajda főudvarmestereként és legfőbb tanácsosaként, Közép-Szolnok vármegye ispánjaként, s a vajda végakaratanak végrehajtójaként ő volt az, aki már komoly szerepet játszott a fejedelemség politikai életében.

Az 1590-es évektől fontos erdélyi tisztségeket betöltő Csáky István karrierjét is rokoni kapcsolatai indították el. Apja, Csáky László szerencsésen házasodott. Felesége, Balassa Zsófia, a nagy múltú Bebek család utolsó sarjának, Bebek Annának volt a lánya, aki első férjének, a tokaji vár kapitányaként elesett Némethy Ferencnek halála után kötött újabb

²² Jakó Zsigmond: Csáki Mihály (1492–1572) erdélyi kancellár származásáról. In. Uő.: *Társadalom, egyház, művelődés. Tanulmányok Erdély történelméhez*. Bp., 1997. 91–97. (továbbiakban Jakó, 1997.) Az erdélyi mihályi Csáky család a 17. század elején halt ki. Uo. 95. A kancellár szerepéről részletek és a tevékenység értékelése olvasható alapos szakirodalommal Horn Ildikó: Mihályi Csáky Mihály (1492?–1572) In. Uő.: *Tündérország útvesztői*. Bp., 2005. 23–32. (továbbiakban Horn, 2005.)

²³ A 16. századi családtagok árnyalt szerepére Horn Ildikó hívta fel a figyelmet opponensi véleményében, amelyet köszönök.

házasságot. Málnási Ödön szerint 1566-ban a Csákyak Balassa Zsófia révén jelentősen növelhették birtokaikat, s kapcsolataikat.²⁴

A család körösszegi ágának történetében Csáky István volt az a kiemelkedő személyiség, aki képesnek mutatkozott a családi birtokvagyon visszaszerzésére és megerősítésére, s aki új irányt mutatott a politikai kapcsolatok építésében is. A család későbbi történetében a 18–19. századi birtokperek egyértelműen Csáky István birtokszerzéséig, a Báthory Zsigmondtól, Mihály vajdától stb. kapott adományok körülményeinek tisztázásáig, a magyarországi zálogbirtok megszerzéséig nyúlnak vissza, tehát mindenképpen célszerű az ezekben való tisztánlátás. Csáky István a birtokszerzések mellett kétszer viselte a főkapitányi tisztelet (egyszer Bocskai ellenfeleként, s birtokai és személye ellehetetlenítőjeként, másodszor éppen a fejedelem megbízásából), tehát először őt emlegették a kortársak úgy, mint az erdélyi főhatalomhoz a családból a legközelebb álló személyt. Ugyancsak ő volt az, aki a felvidéki kiköltözést, birtokszerzést elindította azzal, hogy 1603-ban erdélyi birtokainak jó részét elzálogosítva magyarországi zálogbirtokot szerzett. Egyik legutóbbi munkájában Pálffy Géza is róla közölte, hogy 1605 előtt anyagi és politikai indokok alapján bárói rangemelésben részesült.²⁵ Ezért, s főleg mivel később a fiai (István és László) bécsi illetve grazi taníttatásával özvegye is követte férje irányvonalát, úgy gondolom, a Csáky István–Wesselényi Anna házaspár hosszú távú döntése volt a Magyarországra költözés és az ottani politizálás, karrierépítés, amit sikeresen fiaik (a grófi címet megszerző tárnokmester illetve az országbíró) valósítottak meg.

Csáky István 1570-ben született. Balassa Zsófia gondosan nevelte egyetlen fiát, aki – a fejedelemnél két évvel volt idősebb – mint művelt fiatalember, huszonnégy évesen lett rokonának, Báthory Zsigmondnak hú embere. A birtokszerzést a fiatal főnemes az országos politikai szerepvállalás előtt megkezdte, ugyanis már 1585-ben zálogba vette Balassa Zsófia első férjének fiától, Némethy Ferentől a család erdélyi birtokának meghatározó központját, a Kolozs vármegyei Nagyalmás várát tartozékaival együtt, majd 1594-ben Báthory Zsigmondtól adománylevelet is szerzett rá.²⁶ A fejedelem 1595-ben kérte őt és Gyulaffy Lászlót, hogy legyenek udvarában segítségére, amely kérésnek hamarosan mindketten eleget tet-

---

²⁴ *Gróf Csáky Imre bíbornok élete és kora (1672–1732)*. Írta: Málnási Ödön, Kalocsa, 1933. 23. (továbbiakban Málnási, 1933.)

²⁵ Pálffy Géza: Utak az arisztokráciába – bárói címszerzők a 16. századi Magyar Királyságban. In: *Arisztokrata életpályák és életviszonyok*. Speculum Historiae Debreceniense 4. Szerk. Papp Klára és Püski Levente, Debrecen, 2009. 15.

²⁶ A Román Országos Levéltár Kolozs megyei Igazgatósága, Kolozsvár (Arhivele Naționale, Direcția Județeană Cluj) A branyicskai báró Jósika család hitbizományi levéltára (Fond fideicomissionar Jósika) (továbbiakban Jósika hitb. lt.) No. 629. Adományok bejegyzése

tek. Deák Farkas szerint Csáky már részt vett azon a „tanácskozáson, amely az 1595. augusztusi áldozatokra a halálos ítéletet elhatározta”.²⁷

Baranyai Decsi János úgy tudta, hogy 1598-ben Csáky is elkísérte a fejedelmet Prágába: „Ő maga Jósika István kancellár, Kornis Gáspár, Náprágyi Demeter püspök, Sennyei Pongrácz udvarmester, Apafi Mihály, Bornemissza Farkas, Csáki István, Gyulaffy László és más válogatott urak társaságában Magyar- és Morvaországon keresztül február 17-én tizenkét csészával Prágába indult.”²⁸

1598-ban Zsigmond fejedelem ismételt „bejövetelekor” azok közé a főurak közé tartozott, akik támogatták Bocskait a császári biztosok ellenőrzése alatt álló Gyulafehérvár visszaszerzésében.²⁹ Csáky István azonban abból a politikai körből érkezett, ahol a Báthory István korabeli orientáció volt a meghatározó. Az 1598 októberi-novemberi országgyűlésen Bocskaival ellentétben – a főispánokkal együtt – a törökkel megbékélést és megállapodást kötni kívánó, tehát az ifjú fejedelem eddigi politikai irányvonalát felülvizsgáló javaslatot támogatta.³⁰

Báthory Zsigmond követet küldött Konstantinápolyba, de 1599-ben Prágába is elindította Náprágyi Benedeket és Bocskai Istvánt azzal a kéréssel, hogy a császár ismerje el őt a fejedelemség élén, s adja vissza az elfoglalt területeket. Az 1599-es követküldés előtt a fejedelmi tanácsosok Gyulafehérvárott, Csáky István palotájában gyűltek össze.³¹ Szamosközy szerint a fejedelem már ekkor eldöntötte, hogy lemond Báthory András bíbornok javára, s talán éppen azért küldte el két határozott jellemű emberét Rudolphhoz, hogy azok ne tudják őt döntésének végrehajtásában megakadályozni.³²

Amikor Zsigmond átadta fejedelemségét Báthory András bíbornoknak, Csáky – politikai nézeteik azonossága alapján – azonnal csatla-

²⁷ Deák Farkas: *Wesselényi Anna Csáky Istvánné életrajza és levelezése*. (továbbiakban Deák, 1875.) Bp., 1875. 7.

²⁸ Baranyai Decsi János: Magyar história. In. *Humanista történetírók*. (Szerk. Kulcsár Péter) Bp., 1977. 449.

²⁹ *Erdélyi Országgyűlési Emlékek IV.* (1597–1601) Szerk. Szilágyi Sándor, (továbbiakban EOE IV.) Bp., 1878. 56.

³⁰ EOE IV. 71. és 229. Az utóbbi Huszár Péter vallomása, amely szerint „az ispánok és Csáky István reám haragvának és felkelének az Kornis uram sátorából az ország és menének az fejedelem sátorába külön tanácskozni. Megjövének egy kevés vártatva és egy articulust hozának az ország nevével, országul úgy végeztek, hogy az törökkel békéljenek meg, és a keresztényekkel való egyességeket hátravessék.” 1598. december 10-én újabb adományt kapott Báthory Zsigmondtól: a Szentmihály nevű possessiót egy curiával, valamint Kisrákos és Kendermező falvakat Doboka vármegyében. MOL P. 71. Fasc. 34. No. 6.

³¹ Szamosközy István: *Erdély története*. Bp., 1977. 163. (továbbiakban Szamosközy, 1977.)

³² Uo.

kozott az új fejedelemhez, és vele tartott a Szent Erzsébetnél vívott ütközetben is.³³

Az 1599 júniusi kolozsvári országgyűlésen a rendek támogatták a bíbornok fejedelmet abban a szándékában, hogy az udvarba érkező török követeknek a megegyezést szorgalmazó választ adjon, s az adófizetést is elismerő utasítással küldje saját követeit a Portához. Báthory András ekkor már tudott „a császár és a vajda közös titkáról”, arról, hogy Rudolf elfogadta tanácsosai javaslatát Mihály havasalföldi vajda felajánlkozásának elfogadásáról, s a vajdát bízta meg az Erdély elleni támadás megszervezésével, ám a fejedelem ennek ellenére nem volt képes a védelmet időben biztosítani. Csáky a fejedelemmel tartott a Mihály vajda elleni küzdelemben. Szamosközy így emlékezett meg Báthory András elindulásáról: „Szép látvány volt, amint Zsigmond fejedelemtől kapott, nemes vérű fekete paripáján a főrendű Csáki István, Palatics György és más székely nemesek társaságában felvonult.”³⁴

Csáky a támadást követően vonult félre, ekkor házasodott meg. Felesége az akkor még csak tizenhat éves Wesselényi Anna lett,³⁵ aki Krakóban született, hiszen apja Báthory István lengyel király kincstárnoka volt. Wesselényi Ferenc elismert szolgálataiért szerezte meg a bárói rangot és jutott jelentős uradalmakhoz.³⁶ Csáky István feltehetően 1600 körül a hadadi kastélyban találkozott először Annával – akinek édesapja 1595-ben halt meg³⁷ –, s rövidesen feleségül vette.

A fiatal Csáky éppen ekkortájt került jó viszonyba a Rudolf császár és király nevében működő Mihály vajdával. Azok közé az erdélyi főurak közé tartozott, akiket Mihály fontosnak vélt megnyerni, udvarában tartani.³⁸

³³ Báthory András 1599. október 28-án ütközött meg Mihály vajda seregével, s Csáky István a fejedelemmel tartott.

³⁴ Szamosközy, 1977. 244.

³⁵ Wesselényi Anna anyja Sárkándi Anna volt, Bekes Gáspár özvegye, akit 1581-ben, vagy 1582-ben vett el a kincstárnok. Deák, 1875. 3.

³⁶ A család 1587-ben költözött vissza Erdélybe. Wesselényi Ferenc a Krakó mellett landskroni és az erdélyi részekben lévő hadadi és nádasi uradalmakat kapta adományba. Uo.

³⁷ Egy bátyja, Ferenc és egy öccse Pál, valamint egy Erzsébet nevű húga is volt. Uo. 4.

³⁸ Gyulaffi Lestár szerint Kornis Gáspár „adta be”, vagyis próbálta ellehetetleníteni Csáky Istvánt, „... hogy meg akarta ölelni Mihály vajda. A végre sok adományával kellett be magát nála”. A leírás azt sugallja, hogy a vajda az ok nélküli vádaskodásért akarta minden áron kompenzálni a főurat. Gyulaffi Lestár történeti maradványai. első közlemény, Közli: Szilágyi Sándor = *Történelmi Tár*, 1893. 131. A megnyerési szándékot tükrözi, hogy 1599. december 8-án Csáky már Mihály vajdától kapott donatiót Georgfalváról, Magyar- és Oláhbudáról, Klincről, Valkóról Kolozs vármegyében és Balásházáról Doboka vármegyében. MOL P. 71. Fasc. 34. No. 7. A Gyulafehérváron kiállított oklevél eredeti és másolati példánya Mihály vajda ciril betűs aláírásával és pecsétjével. A balázsházi jószágot Mihály vajda vette el a Wass családtól és „adta azt idős Csáki Istvánnak”. Wass János perelte azt vissza ifj. Csáky Istvántól. Wass János 1635-ben halt

Már 1600. január 16-án tudunk részvételéről a vajda egyik fényes külsőségek közepette megrendezett ünnepélyén.³⁹ Mihály nem csupán lefoglalt adójáni (Bihar vm.) uradalmának visszaadásában járt közben Rudolfnál, hanem 1600 tavaszán újabb adományokat adott neki, így Egeres várát a hozzá tartozó tizennégy faluval együtt.⁴⁰

A vajdai önkény és a veszedelmes tervek miatt azonban Erdély nemességének jó része fellázadt Mihály vajda ellen, és 1600. szeptember első napjaiban, Tordán tábori országgyűlést tartott. A vajda azzal küldte oda „hadainak főgenerálisát ...”, hogy az egész nemességet” hozza magával, ám ennek ellenkezője történt: a nemesség győzte meg Csákyt, aki „hosszas ellenállás után” beleegyezett, hogy az ország főkapitányává (generalis capitaneus regni Transylvaniae) válasszák.⁴¹ A főgenerálisnak feltétlenül érdemei voltak abban, hogy Székely Mózes az erdélyiek mellé állt, s a nemesség megegyezett Bastával „a római császár mellől soha el nem állanak”, ezért a tábornok segítséget ajánlott a Mihály elleni fellépésben.⁴² Csáky – összességében sikertelenül – megkísérelte a székelyek megnyerését is, amikor szeptember 5-én küldött levelében a marosszékiet a vajdától való elpártolásra kérte, s számukra a régi szabadságok megadását ígérte.⁴³

Ezt követően David Ungnad császári biztos jelentéseiben igen gyakran találkozhatunk az „Orion Juvenis” (ifjú Orion) vagy a „Sol” (fénylő Nap) ál-

meg. W. Kovács András: A cegei gróf Wass család története (16–20. század) = *Erdélyi Múzeum* LXVI. 2004. 3–4. 10. (továbbiakban W. Kovács, 2004.) Wass cs. lt. 1635: XXVII/17.

³⁹ EOE IV. 355. A leírások alapján Mihály Báthory Zsigmond „kincseivel ugyancsak felcicomázta magát és lovait”.

⁴⁰ MOL P. 71. Fasc. 34. No. 8., másolata Uo. Fasc. 30. No. 22. 1600. július 19-re vonatkozó donatio, amelyet Mihály vajda Gyulafehérvárott adott Csáky Istvánnak. Az adományhoz tartozó falvak Kolozs és Közép-Szolnok vármegyében találhatók. Az egresi uradalom Bocskai erdélyi birtokai közé tartozott. B. Nagy Margit szerint 1570-ben Bocskai György kapta adományba Báthory Kristóftól. B. Nagy Margit: *Várak, kastélyok, udvarházak, ahogy a régiek látták. XVII–XVIII. századi erdélyi összeírások és leltárak*. Bukarest, 1973. (továbbiakban B. Nagy Margit, 1973.) 375. Egeres Kolozs vármegyében fekvő falu, várkastéllyal, amely az uradalom névadója lett. Málnási, 1933. 23–24.

⁴¹ EOE IV. 388–389.

⁴² Uo. 393. Csáky követeket küldött Székely Mózeshez, akik hírül hozták a császári biztosoknak, hogy ugyan Zamojsky lengyel kancellár valóban Erdély ellen küldte, ő azonban csak „az országot akarná az oláh zsarnok hatalma alól felszabadítani”. Továbbá 392. és 397. 1595–1599 között Bocskai volt az ország generálisa.

⁴³ Demény Lajos: *A székelyek és Mihály vajda 1593–1601*. Bukarest, 1977. 122–123. (továbbiakban Demény, 1977.) Szeptember 2-án azzal hitegette a Tordára összegyűlt nemességet, hogy az aranyosszékiet már át is álltak. Szeptember 27-én az udvarhelyszékiet közhalmi jelentése azzal fenyegetett, hogy „Csáky Istvánt rövid időn keresztbekötve nyársra húzzák ...” Uo. 133. A főkapitány a szebenieket és a brassóiakat is a vajdával való szembefordulásra buzdította, az utóbbiak két helyen valóban támadást indítottak. Uo. 124. és 127.

névvel, amely Csáky Istvánt jelentette.⁴⁴ A főgenerális az erdélyi hadakkal Lécfalván táborozott, ahol természetesen ő volt a meghatározó személyiség. 1600. október 10-én azonban már a köznemesek „nagy zajt csaptak” a sátra előtt, s néhány főember is megvádolta, amiért négyszemközt tanácskozott Bastával.⁴⁵ Szilágyi Sándor szerint Ungnadnak nem volt elfogadható a Csáky befolyására kialakult engedékenysége, gyanakodott az erdélyiekre, a lengyelekre, és sokkal határozottabb intézkedéseket várt el Bastától.⁴⁶

Acsády Ignác is nagyon lesújtó véleményt fogalmazott meg Csáky Istvánról: „az önzés és az élelmesség egyik tipikus alakja, aki egyébre sem gondolt, mint jószágszerzésre, vagyongyűjtésre s minden nemzeti szerencsétlenséget fel tudott önzése kielégítésére használni. Ösztöne mindig megsúgta neki az alkalmas pillanatot, melyben a legtöbb haszonnal cserélhet pártot és meggyőződést. Végig szolgálta az utóbbi évek összes fejedelmeit és rendszereit, Zsigmondot, Endrét, Mihályt s most a nemességhez állt, mert sejtette, hogy Mihály uralma bukó félben van.”⁴⁷ Acsádynak abban feltétlenül igaza volt, hogy a birtokszerzés Csáky egyik meghatározó célkitűzése volt, és ebben a tekintetben nem maradt el tekintélyes kortársától, Bocskai Istvántól. De Csáknak nem állott a rendelkezésére egy jelentős vármegye nemesi felkelése, s a bihari hajdúknak Várad várához rendelt seregei – ahogyan 1592-től Bocskainak –, hogy politikai elképzeléseinek kellő súlyt adhasson. Véltetően ezért kellett Csáknak egészen más módszert választania udvari szereplésének első évtizedében, amikor kapcsolatai alakításában helyzetfelmérő képességének és személyes meggyőző hatásának volt igazán nagy szerepe. Az erre a témakörre vonatkozó kutatások hiánya miatt nem eléggé ismertek a Mihály vajda melletti szerepvállalás részletei. Az azonban több, mint feltűnő, hogy a hosszas meggyőzésre vonatkozó utalás ellenére – minden bizonnyal Mihály néhány hónapos politikai gyakorlatának hatása alatt – milyen gyorsan sikerült őt a nemesség-

⁴⁴ EOE IV. 398. Jellemző, hogy a császár Mars, Báthory Zsigmond pedig a Profugus volt, Kornis Gáspár a Virtus, Mihály vajda a Bifrons, Bocskai viszont a Pestis nevű. Ungnad indigena volt, magyar nemességét az 1593. évi 23. tc. értelmében katonai tevékenységének köszönhette. David Ungnad a witembergi egyetemen szerezte műveltségét, s nagybátyja, Hans Ungnad horvát-szlavón főkapitány hívására jött Kassára, ahol a magyar nemességet szerzett Hans Rueber főkapitány mellett teljesítette katonai szolgálatát, majd 1573-tól sztabuli követ lett. 1584-től 1600-ban bekövetkezett haláláig, mint a Haditanács elnöke felelt a török elleni védelmi rendszer működéséért. Pálffy Géza: *A tizenhatodik század története*. Bp., 2000. 2004–2006.

⁴⁵ EOE IV. 398. Giczey Péter volt a nemesek lázítója. Bornemissza, Sennyey és Haller vádolták meg Ungnadnál.

⁴⁶ Uo. 400. A két ember ellentéte olyan kiélezett volt, hogy napokig nem beszéltek egymással.

⁴⁷ *A magyar nemzet története*. Szerk. Szilágyi Sándor. V. Magyarország három részre oszlásának története (1526–1608) Írta Acsády Ignác. Bp., 1897. Arcanum CD-ROM (továbbiakban Szilágyi Sándor szerk. A magyar nemzet története CD-ROM)

nek elvonni a vajda táborából, s megfontolt döntése ezért hozhatta meg számára az egyik legkomolyabb erdélyi hatalmi erősödést.

Az utókor feljegyzései a birtokok megóvásával kapcsolatos lépéseket is eredményeseknek mutatják. Az adományok bejegyzésének jegyzékéből pl. kiderül, hogy Csáky Egeres várát és a hozzá tartozó uradalmat 1600-ban Mihály vajdával adományoztatta, de 1601-ben Báthory Zsigmonddal is megismételtette azt.⁴⁸

A Mihály vajda serege feletti miriszlói győzelem (1600. szeptember 18.) hatására Erdélyben rendkívüli módon megnövekedett az akkor még csak harmincéves fővezér politikai súlya. A kortársak már azt latolgatták, hogy Miksa főherceg lesz a fejedelem, s mellette Csákyt nevezik ki kormányzónak. Az elképzelések lehettek ugyan túlzóak, de jól mutatták, hogy a nemesi közvélemény a főgenerálist már egyértelműen Habsburg-párti politikusnak tekintette. A lécfalvi országgyűlésen hozott törvénycikkeket egyedül ő írta alá. A második törvénycikkben a rendek részletelesen szoltak Csáky István érdemeiről és a következőképpen határoztak:

„Megtekintvén továbbá ilyen nagy veszedelmes állapotban hazánk-nak forgását, melybe jutottunk volt a kegyetlen és törvényrontó tyranus Mihály vajda miatt, az tekintetes nagyságos úrnak, Csáki István uramnak őnagyságának dicséretes magaviselését és szorgalmatos forgolódását, ki miérettünk a maga hasznát és minden egyéb tekinteteket hátrahagyván, jóakarata szerint ultro teljes szívét, igyekeztét csak e hazának tulajdonította, annak hasznára fordította, melyben sem munkáját, sem fáradságát nem szánván, éjjeli, nappali sok fáradtsága és nyughatatlansága után sem kincsét, sem marháját nem kímélvén, életét nagy veszedelemre vetette és ha Isten és a szerencse úgy hozta volna, halálát sem szánta érettünk és az hazáért; ilyen nagy jó tettiért azért nem akartunk hálátlanok lenni, noha ennél sokkal nagyobbát érdemlett tőlünk, végeztük azért, hogy: valami jószágot bírt Mihály vajda adományából, mind azzal egyetemben, melyet országul annakutána őnagyságának adtunk, conferáltunk, teljességgel helyén maradjon, melyeknek bírásában őnagyságát megtartjuk, sőt követünk által császár őfelségét is megtaláljuk, hogy *temporum in successu*, ha valami impetitori lennének, kik a jószágban valamit törvénnyel elnyernének, őfelsége Csáky István uramat őnagyságát avagy az impetitorokat *de aliis bonis fisci méltóztassék contentálni*.”⁴⁹

⁴⁸ Jósika hitb. It. No. 629. Adományok bejegyzése. 1594-ben Almás adományát is Báthory Zsigmondhoz kapcsolták.

⁴⁹ MOL P. 71. Fasc. 30. No. 19. Az országgyűlési végzés másolata Csáky oklevéltár I/2. Oklevelek 1500–1818-ig. 605–607. 1600. október 21-én Lécfalván adták ki. Magyar nyelven EOE IV: 552–553. A vitézlő rend kezén lévő birtokokat is érvényben hagyták.

A főgenerálissal szemben az országgyűlés Bocskairól nagyon lesújtó véleményyt fogalmazott meg, külön kiemelve „hibái között” Báthory Zsigmondnak a rendek előzetes beleegyezése nélküli visszahívását, amiért nagyon szigorú döntés született: „... hogy ennekutána is eféle nyughatatlan elme miatt hazánk hasonló veszedelemben ne forogjon, végeztük – kiről kívánjuk, hogy az ország követi császár őfelségét ország nevével megtalálják –, hogy itt benn Erdélyben semmi közzi, semmi jószága, se birodalma ne legyen, és közinkbe soha Erdélybe lakóul ne szállhasson, avagy másképpen”.⁵⁰

Ezen a gyűlésen a nemesség egyértelműen szembefordult a Mihály vajda mellett kitartó székelyekkel. Kártétel fizetésére, a korábban ellenük emelt várak újjáépítésére kötelezték őket, s megkérdőjelezték a közsékek szabadságát. Elkobozták a vajda által kiosztott fegyvereket, s megtiltották további fegyverviselésüket.⁵¹

Csáky István valószínűleg a lécfalvi országgyűlés idején volt hatalma tetőpontján. Ungnad 1600. októberében azt írta jelentésében „gubernatio mehr bei dem Juveni (Csáki) als bei dem Nigro (Basta) stehet”.⁵² A császárhoz írott levelekben, kérésekben a tanácsurak közül első helyen az ő aláírását találjuk.

Valószínű, hogy Csáky István is igen vágyott a fejedelmi méltóságra, aminek megszerzésére most lett volna lehetősége: hatalma és népszerűsége is elősegíthették szándékait, de a következő két év zavaros időszaka áthúzta számítását. A kortársak úgy értékelték, hogy Székely Mózesnek és Csákyinak is lenne esélye a fejedelmi címre, de közülük bármelyiknek megválasztása kettészakíthatná az országot.

1601. januárjában Csáky főgenerális hívta össze a kolozsvári országgyűlést,⁵³ ahol saját birtokaira nézve nem csupán a lécfalvi országgyűlés határozatainak megerősítését érte el, hanem költségére és fáradságára tekintettel Fogaras várának és minden tartozékának (kb. hetven falu), valamint a nagysinkszéki dézsmának adományát is, „hogy őnagysága ezután is mellettünk és hozzánk való jóakaratra elégséges lehessen”.

Acsády úgy következtetett, hogy minden bizonnyal nem váltak valóra Csáky elképzelései, ezért tért vissza rokonának támogatásához: „nagy jószágokon kívül hercegi rangot s Erdély kormányzóságát kérte, nem tud-

⁵⁰ EOE IV. 559. 20. tc.

⁵¹ Demény, 1977. 135.

⁵² Uo. 562.

⁵³ Uo. 577–589. Az országgyűlés január 21-től február 8-ig ülésezett. A főgenerális újabb feladatokat is kapott, tartson mustrát a rácok felett, s ne engedje az oláh papok kimenetelét az országból.

ta megvalósítani, [ezért] a fejedelemséget ismét a Moldvában levő Báthory Zsigmondnak ajánlotta föl”.⁵⁴

A rendek 1601. február 3-án a főtéri nagytemplomban tették meg az ünnepélyes bejelentést: a visszatért Báthory Zsigmondot választják meg fejedelmüknek. Ezt követően február 4-én a németes urakat, de magát Basta generálist is fogságra vetették, „éjjel a lakásán megrohanták, őrségét lefegyverezték, s ágyából kiragadva börtönbe vitték”, ám február 7-én szabadon engedték, s így gyakorlatilag egy összeesküvés révén tudták Zsigmondot ismét a fejedelmi székbe juttatni.⁵⁵ Csáky tekintélye és az országgyűlés akarata ismét hozzásegítette Báthoryt a hatalomhoz, de ugyanakkor szembe fordította Bastát az ország nemességével, aki ettől kezdve többé már nem tanúsított türelmet az erdélyi rendekkel szemben.⁵⁶

A megerősödött Csáky azonban Székely Mózzsal együtt sem volt képes Erdélyt megvédeni, ami Basta generális hadainak győzelméhez, s Báthory Zsigmond újbóli lemondásához (1602. július 26.) vezetett.⁵⁷

A vereség hatására Csáky István felülvizsgálta az erdélyi szerepvállaláshoz fűzött elképzeléseit. Úgy döntött, hogy felhagy a fejedelemségbeli karrierépítés lehetőségével. 1602-ben kivonult Fogaraszvárból és Magyarországra ment, ahol biztosabb alapokra fektethette életét: ezért a királytól Sároset és Szádvárat, ezt a két jelentős uradalmat kívánta megszerezni. Fogarast tehát csak egy évig birtokolta.⁵⁸ Fennmaradt olyan vélemény, hogy Csákyt a józan belátás bírta rá, hogy az egyébként általában a feje-

⁵⁴ Szilágyi Sándor szerk. *A magyar nemzet története* CD-ROM. Acsády a nemesség és Csáky István együttműködésének tulajdonította, hogy a lécfalvi országgyűlés (1600. november 25-én) lefoglalta Bocskai javait. Ellentmondásként írta le, hogy a lépést a Báthory Zsigmonddal fenn tartott jó viszonyal indokolták, ami Bocskai száműzetéséhez vezetett, miközben néhány hónapon belül a kolozsvári országgyűlés ismét Zsigmondot választotta Erdély fejedelmévé.

⁵⁵ Acsády többek között Giorgio Basta fogságba vetésével magyarázta a generális későbbi kegyetlenségét az erdélyiekkel.

⁵⁶ Uo. „megpróbálták kiengesztelését – jószágot ígértek neki, ha az országban marad s Zsigmondhoz csatlakozik, – de a bizalmában csalatkozott, becsületében megalázott Basta bosszútól lihegve, a nemességet s az egész országot engesztelhetetlenül meggyűlölve sietett Kővárra, onnan meg Szatmárra, ostromolva a királyt segítségért, mellyel Erdélybe törjön s a hűtlenekeket megfenyítse.”

⁵⁷ Szerinte Csáky vette rá a fejedelmet, hogy egyezzen meg Bastával és hagyja el hívét. Cserébe Sároset és Szádvár uradalmait akarta Rudolftól megszerezni.

⁵⁸ Jakó is a leírt változatot ismerte, szerinte Fogaras átadása után következett a felvidéki uradalom zálogának megszerzése. Ugyanakkor azt is megerősítette, hogy Fogaras átadása után Gyalut kapta meg biztosítésként, amit Basta elfogadott, bár az uradalmat már Sennyei Pongrácnak ígérte. Csáky valóban 1603 augusztusáig, a felsőmagyarországi várak megszerzéséig használta az uradalmat. *A gyalui vártartomány urbáriumai*. Bevezetéssel ellátva közlésezi Jakó Zsigmond, Monumenta Transsilvanica, szerkeszti Tamás Lajos, Kniezsa István, Mak-kai László, Szilágyi Lóránd, Juhász István, Kolozsvár, 1944. Bevezető tanulmány XV. (továbbiakban Jakó, 1944. b.)

delmi család birtokához tartozó várat és uradalmat visszaadja, s inkább a felső-magyarországi, viszonylag békésebb területen szerezzen családjának menedéket.⁵⁹ Azért, hogy a felvidéki uradalmakat és várakat megszerezze, Nagymás és Egeres uradalmát 14 000 forintért adta zálogba, de más birtokaiból is jelentős pénzekhez jutott.⁶⁰ Ezekből az összegekből fizette „őfelsége seregeinek” zsoldját, illetve egyéb szükségleteiket. Hogy tovább növelje a király adósságait, saját birtokainak terméséből látta el élelemmel, illetve fizette Basta seregét.⁶¹ Sok esetben ez sem volt elég, ezért nagyobb kölcsönöket kellett magára vennie, amit hosszú évek alatt majd csak utódai fizettek vissza. 1603-ban azonban végre elérte célját: 192 494 forintért megkapta – tizenkét évre – Sárosvárat (Sáros megyében) és Szádvárat (Torna megyében) uradalmaikkal együtt.⁶²

1602 második felétől családjával élt és gazdaságának, várainak gondozásával foglalkozott. 1603. május 3-án Regete-Ruszkán született fia, István (a későbbi tárnokmester). Mivel a család 1603. augusztus elsején beköltözött Sáros várába, Csáky István a Habsburg ellenes felkelés előestéjén felső-magyarországi zálogbirtokos lett. Ekkor született második fia, László és egy Anna nevű lánya is.⁶³ Az evangélikus Csáky ebben az időben került olyan környezetbe, amely a megállapodott, nyugodt életet jelenthette volna neki és családjának.⁶⁴

Szekfű Gyula szerint Bocskai a párthívévé lett Csáky István révén kezdte meg első béketapogatódzását a császári udvar felé, Basta azonban elutasította a közeledést.⁶⁵ A fenti állítással szemben az igazolható, hogy már 1604 decemberében Basta küldte Bocskaihoz Csáky Istvánt, majd 1605 januárjában Csákyt és Rákóczi Zsigmondot. Károlyi Árpád szerint Basta jobban bízott Csákyban, hiszen Erdélyben Bocskai ellenlábásának számított.⁶⁶ A

⁵⁹ Deák Farkas szerint attól tartott, akárki lesz is a fejedelem, az nem fogja egykönnyen a családot Fogaras birtokában megerősíteni. Deák, 1875. 10.

⁶⁰ MOL P. 71. Fasc. 28. No. 34. Egy 1603-ból fennmaradt inventárium Almás váráról és Egeres birtokáról Gyulai Lászlónak. Uo. No. 35. a birtokok 14 ezer forintos záloglevele 1603. október 13. Uo. No. 37. Csáky István özvegye, Wesselényi Anna 1612 januárjában váltotta vissza a birtokokat.

⁶¹ Málnási Ödön szerint 80 ezer forintot fizetett Basta hadainak tartására. Málnási, 1933. 24.

⁶² Wesselényi Anna feljegyzése a család „zöld könyvébe”: Anno 1603. 1. die Augustii szállottam be Sáros várába, az én kegyelmes uramnak addomániában.” Csáky oklevéltár I/2. 610.

⁶³ Deák, 1875. 8. Málnási Ödön úgy tudta, hogy volt egy Krisztina nevű lánya is, aki korán meghalt. Málnási, 1933. 24.

⁶⁴ Málnási adatai alapján 1605-ben Csáky Istvánnak a felső-magyarországi zálogbirtokon kívül Biharban 32, Kolozsban 13, Belső-Szolnokon 13, Dobokán 2, Abaújban 3 faluja volt. Uo. 24.

⁶⁵ Hóman-Szekfű: *Magyar történet* IV. Bp., 1928. 380.

⁶⁶ *Magyar Országgyűlési Emlékek* XI. szerk. Károlyi Árpád, Bp., 1899. 121–122. (továbbiakban MOE)

valóságban a fegyverszünetet óhajtó császári fővezér egyikükről sem volt egyértelműen jó véleménnyel, de nem volt más választása: „... Rákóczi azt magyarázza a nemességnek, hogy most van itt az ideje, hogy kedvező feltételekkel tárgyaljanak Őfelségével, az a másik, amint hogy mindig is álnok volt, Erdélyben magyar fejedelmet akar látni.” Csáky szerint „... Rákóczy Zsigmond urammal sokat szólván ez dologról, Bástá uramat únagyságát megtaláltatók, hogy lönne azon, ez nagy háborút vinné békességre, ne vinné végre, mely dologra únagysága kész lön és engedelmeből Bocskay megtaláltatók, az is igen kész lön az egyezsége.”⁶⁷ A tárgyalás valóban kudarcba fulladt – igaz, a mindkét fél számára szükséges rövid fegyverszünetet biztosította –, ennek azonban Bocskai túlzó követeléseiben kell keresnünk az okát. Az udvarban ugyanis „szemtelen” kérésnek tartották Erdély követelését (amely éppen Basta szerepvállalása mellett lett a Habsburgok fegyverrel megszerzett területe), a vallásszabadság és a rendi jogok biztosításának együttes kérését.⁶⁸ Csákynek Nyáry Pálhoz írott leveléből tudjuk, hogy Basta éppen Erdély és a Részek átengedésének követelésekor szakította meg a béketárgyalásokat, s döntött a katonai megoldás mellett.

Csáky mindenképpen a békés megoldást részesítette előnyben. Hiába tudósította azonban Nyáry Pálon és Forgách Zsigmondon keresztül az uralkodót, hogy milyen feltételek mellett lehetne Bocskaival és a felkelőkkel egyezséget kötni, s Bastával szemben hiába erősködött, hogy „fegyver által nem látom semmi jóra menjen a dolgunk”, az események a határozott szembenállás irányába változtak. Csáky személyes csalódása is volt, hogy a háború elől hiába húzódott a Felvidékre – ahogyan februárban Illésházynek írta⁶⁹ – „eluntam vala az háborút, úgy jüttem vala ez földre, im itt is megtanála az jó isten”. A felkelők katonai sikerei nyomán nem maradt más lehetősége, mint a csatlakozás.

Bocskai 1605 tavaszán nagyvonalúan feledni akarta a korábbi ellenségeskedést, s hívei közé fogadta. Április 17-én, Szerencsen keltezett levelében emlékeztette rá „Kassán, Rákóczy uram őkegyelme jelenlétében minden előbbi, kegyelmedhez való nehézségünket letöttük vala, azután mint forgottak légyen az állapotok, arra most semmit sem nézünk.” Teljes mértékben elfogadta tehát „jó szándékának és indulatjának ígéretit”, – főleg, ha Bocskait urának és fejedelmének tartja – ezért azt írta neki: „ilyen

⁶⁷ Csáky István levele Nyáry Pálnak 1605. január 29-én. Szilágyi Sándor: Illésházy és más főurak levelezése 1605–1608-ban = *Történelmi Tár*, 1878. 823–824.

⁶⁸ Uo.

⁶⁹ Csáky István levele Illésházy Istvánnak, 1605. február 21-én. Uo. 826–827.

szándékkal kegyelmed mihozzánk bízvást, minden tartozás és gondolkodás nélkül bátorságosan eljöhet, s el is várjuk tekegyelmedet”.⁷⁰

Erdélybe küldte, és azzal a feladattal látta el, hogy a neki még be nem hódolt részeket és a szászokat állítsa oldalára.⁷¹ Szamosközy úgy tudta – s az erdélyi dokumentumok ezt az értesülést egyértelműen igazolták⁷² –, hogy Bocskai az erdélyi hadak parancsnokává nevezte ki.⁷³ A fejedelem 1605 nyarán azzal a feladattal bízta meg, hogy érje el Segesvár német őrségénél a vár és város feladását.⁷⁴ Bocskai 1605-ben még komolyan gondolkodott Gyulaffy László, majd Csáky István kormányzói kinevezéséről. A két erdélyi bármelyikének választása esetén egyaránt teljesülhetett volna a fejedelem azon elképzelése, hogy a helyi politikában ismertséget szerzett személyt tegyen megbízottjává, valamint az érintettek törekvése is saját személyes hatalmi ambícióik megvalósítására.⁷⁵

A nagyszebeni *Krauss György* gazdag kereskedőcsalád sarjaként Strassburgban és Padovában járt egyetemre, s csak a 17. század közepén írta meg Erdély eseményeit tárgyaló munkáját.⁷⁶ Csáky tevékenységére az 1601. év eseményeinek tárgyalásánál tért ki, s őt a „hadinépre” támaszkodó, meglehetősen erőszakos, a siker érdekében minden eszközt felhasználó vezetőnek írta le. Feltételezhetjük, hogy 1605-ben is hasonló módszerekkel és határozottsággal járt el.⁷⁷

---

⁷⁰ Bocskai István leveles-könyve. Közli Thaly Kálmán = *Magyar Történelmi Tár*. XIX. köt. 106.

⁷¹ Magyarország története 1526–1686 (Szerk. R. Várkonyi Ágnes) Bp., 1985. 710.

⁷² *Erdélyi Országgyűlési Emlékek V. (1601–1607)* szerk. Szilágyi Sándor, Bp., 1879. 305. (továbbiakban EOE V.)

⁷³ Szamosközy, 1977. 119.

⁷⁴ EOE V. 305. A fejedelem Imhoffot is a segítségére küldte. Segesvár alsó városát már májusban kirabolta Gyulaffy László. Uo. 303.

⁷⁵ Horn Ildikó: Bocskai István fejedelem erdélyi politikusai. = *Studia Caroliensia*, 2006/1. 103. A szerző is azt állapította meg, hogy Bocskai helyismerettel bíró személyt akart maga helyett Erdély élére állítani, s csak Gyulaffy és Csáky halála után gondolt Rákóczi Zsigmondra.

⁷⁶ Krauss György: Leírása mind a hadi dolgoknak, mind az egyebeknek, amelyek 1599-től 1606-ig Erdélyben történtek. In: *Erdély öröksége. Erdélyi emlékirók Erdélyről*. III. Tűzpróba 1603–1613. Cs. Szabó László közreműködésével szerkesztette Makkai László. Bp., 1993. reprint 65–114. (Először 1839-ben Kolozsvárott jelent meg „Deutsche Fundgruben der Geschichte Siebenbürgens. I. Kemény József kiadásában.) A reprint az 1942. évi kiadásán alapul.

⁷⁷ Krauss, 72. Krauss leírása szerint 1601-ben Segesváron minden „Csáki István parancsára történt, de a fejedelem tudta nélkül és akarata ellenére; ... az országban mindent Csáki intézett, saját kedve szerint; mert nagy tekintélye volt a hadinép előtt.”. A katonákkal elnéző volt, sokkal többet engedett meg nekik a kelleténél, sőt ő maga is részt vett a hatalmaskodásban: „Mindent feldúltak, lovaikat a legszebb házakban tartották, a legkesesebb hajlékokból lóistállókat csináltak, és azokat piszokkal, mocsokkal úgy beszennyezték, hogy undorító volt nézni. ... Hazug hízelgéssel a tisztas városi tanácsot egy bizonyos helyre összehívták, ... Amikor mind együtt voltak, Csáki parancsára valamennyit elfogták és foglyokként őrizték. Többször is kimondták rájuk az ítéletet, hogy ki fogják őket végezni, de Isten jóvoltából mégis életben maradtak.” A Bocskaival rokonszenvező, s őt nagyrabecsülő Krauss később

Tudjuk, hogy Csáky István teljesítette küldetését, Segesvár megtörése sikerrel járt. Elég későn, 1605 szeptemberében érkezett a fejedelmet beiktató országgyűlésre. Medgyesen halt meg, hirtelen és nagyon fiatalon, harminchat éves korában. A család történetével foglalkozó Deák Farkas úgy fogalmazott: „erős gyanú volt, hogy méreg által öletett meg az élete virágában levő jeles férfi.”⁷⁸

Istvánffy – miközben korrekten tudósított a szerencsi országgyűlésről, valamint a fejedelem kolozsvári útjáról, s a medgyesi országgyűlésről – szintén ezt a vádat erősítette meg: „Éppen nem alaptalan a mendemonda, hogy a Bocskaitól titokban adott méreg ölte meg, mert mint hihető volt, ez a jó egészségnek örvendő és viruló korban levő férfiú, ha meg nem mérgezik, sokkal hosszabb ideig élhetett volna”.⁷⁹ Azzal azonban adós maradt a tudós szerző, milyen tények alapozhatták meg a nevezetes mendemondát. Az országgyűlésre, az ott tapasztalható bizakodó hangulatra azonban mindenképpen rányomta bélyegét az erdélyi katonai parancsnok halála.⁸⁰ A család a hagyományban megőrződött szomorú eseményt még évszázadokkal később is felhasználta, egy 19. századi perben is hivatkozott a mérgezés gyanújára.⁸¹

A tények ismeretében nehezen lenne igazolható, hogy a Csákyt megnyerni kívánó Bocskainak érdeke fűződött volna annak halálához. Erőszakos halál esetén inkább feltételezhető, hogy a vele konfliktusba került erdélyieknek, vagy valamely hatalmi riválisának állhatott érdekében a főparancsnok halála.⁸²

---

kitért a főúr keresményére is: „Csáki Istvánnak a tisztes tanács váltságdíjaként 8 143 forintot fizettek, meg 100 darab aranyat. Még amikor annakidején Básta jött sereggel a Szilágyságba, a fosztogatás megváltására 7 000 forintot adtak volt Csákinak. A várostól Csáki 613 aranyat vett sarcul, ekkor egy mérő gabona 5 forintot ért. A szabad fosztogatást föl sem lehet becsülni, a templomi javak nélkül többre megy, mint 500 000 forint; a város javaiból több mint 3 000 forintot vittek el.” 73.

⁷⁸ Deák, 1875. 9.

⁷⁹ Istvánffy Miklós: A magyarok történetéből. *Monumenta Hungarica* VI. Bp., 1962. 458. A mondatot megelőzte egy másik, nem éppen a szimpátiát kifejező értékelés is: „... Csáky István, aki Bocskaival együtt sok álnokságot követett el, s sok ellenségeskedést szított, s aki előbb, maga is vágyva az uralomra, Bocskai vetélytársának mutatkozott, súlyos betegségbe esett, s néhány nap múlva meghalt.”

⁸⁰ EOE V. 308.

⁸¹ Jósika hitb. lt. No. 631. A Csáky fiúág és leányág közötti per 1822–1825 közötti anyaga. A család leszármazásának leírásánál Istvánffyra, mint „hiteles bizonyítékra” hivatkoztak, de a medgyesi országgyűlést hibásan 1604-re tették.

⁸² Gyulaffi Lestár éppen az 1605-ös év eseményei kapcsán emlékezett meg Bogáti Menyhárt vásárhelyi konfliktusáról Csáky Istvánnal. Bogáti Csáky szemére vetette, hogy a „hadduk közé adta magát,” éjjel-nappal dőzsöl, „a nemesség jószágát is mind egyaránt dúlatja, kiből jövőre jó nem következne.” Gyulaffi Lestár történeti maradványai. második, befejező közlemény, Közli: Szilágyi Sándor = *Történelmi Tár*, 1893. 197. Ugyanakkor talán az is

A korabeli feltételezésekkel szemben szimbolikus jelentőségű volt, hogy Bocskai a medgyesi országgyűlés után két hívének temetésén vett részt. Október 5-én Szalárdon,⁸³ „az szegény Csáky uram” családi temetkezési helyén és Bátorban, a Báthoryak gyönyörű gótikus templomában. A fejedelem fontosnak tekintette személyes részvételét a gyászszertartásokon, amit csak vele szoros kapcsolatban álló személyek esetén tett meg. Azt mutatta ezzel a lépéssel, hogy maga is együtt érez Csáky István és ecsedi Báthory István családjával, s az elhunytakat udvara bizalmi embereinek tekinti.⁸⁴

2. A Csákyak a 17. században: a család erdélyi ágának megalapozása

A család tagjai a reformáció során a kálvini hit követőivé váltak, ám a 17. század második évtizedében – Csáky Istvánné, Wesselényi Anna hatására⁸⁵

---

elgondolkodtató, hogy a Csáky és a Rákóczi család a Felvidéken és Erdélyben éppen ettől az időszaktól több mint fél évszázadon keresztül egymás riválisa lett. Ha valakinek, akkor Rákóczi Zsigmondnak érdekében állott erdélyi riválisának félreállítását. Annak azonban, hogy a későbbi fejedelem valóban tett volna lépéseket ennek érdekében, semmi nyoma nincsen. A család főleg Szádvár megszerzése miatt neheztelt Csákyra, I. Rákóczi György még 1644. októberében is azt állította: „... szegény istenben elnyugodott atyánk, aminemű jószágokat maga pénzén kiváltott volt, még csak azt sem fordíták meg; noha megbizonyítottuk elégségesképpen szegény Bocskai fejedelemnek. Csáky István drága marhákat adott volt Szádváráért, közel negyven ezer No. 40,000 forintig valót, de szegény Thurzó György azt itélé, hogy az drága marha (kik között az unicornis szarvára csinált gyémánt is ott volt) nem készpénz, s mitőlünk csak pénz nélkül vövék el.” Rákóczi utasítása követőinek 1644. október 6-án, *A linzi béke okirattára*. Szerk. Szilágyi Sándor, Bp., 1885. 71. (továbbiakban *A linzi béke okirattára*, 1885.) Rákóczi Zsigmond 1608. március 5-én – a kolozsvári országgyűlésen – éppen a Csáky István birtokába került Sáros és Szádvár megszerzésének ígérete mellett mondott le fejedelmi hatalmáról, s hagyta el családjával együtt Erdélyt. Felesége, Telegdi Borbála 1612. június 3-án azt írta Rákóczi Györgynek és Zsigmondnak, hogy „ides fiaim, tudjátok nyavajás Csákiné asszonyom adósságát, ...”, ami nem éppen Csákiné megbecsülésére utal. A Rákóczyak levéltárából 1611–1630. Közli Szilágyi Sándor = *Történelmi Társulat*, 1893. 582.

⁸³ Szalárd a Csákyak temetkezési helye lehetett, mert 1490-ben Csáky Benedek is úgy végrendekezett, hogy temessék apja, Csáky Ferenc koporsójába, amely „az Boldog Szűz Máriának clastromában, mely Szalárdon építettett, az minores szerzetből való barátok közt ... azoknak az barátoknak minden ceremóniáival”. Csáky Benedek végrendelete magyar nyelven, 1490. A gr. Csáky nemzetség lőcsei levéltárából közli: Sváby Frigyes családi levéltárnak = *Századok*, 1873. 648–649.

⁸⁴ A mérgezést senki sem tudta igazolni, ezért ezt a váratlan haláleset miatt született, alaptalannak bizonyult feltételezésnek kell tartanunk.

⁸⁵ Wesselényi Anna (1584-1649) apja Wesselényi Ferenc, anyja Sárkándi Anna, korábban özv. Békési Gáspárné volt. Férje váratlan halálakor, 1605-ben csupán huszonegy éves volt, de nem ment ismét férjhez, minden idejét fiainak és unokáinak védelmére és segítésére szentelte, amellet, hogy az egész Csáky birtokot irányította. A házaspár gyermekeik közül Krisztina korán meghalt, István és László is Magyarországon érvényesült, a magas kort

– rekatolizáltak. A felvidéki birtokok közül Sároست és Száadvárt még Wesselényi Anna és férje Csáky István szerezte meg, majd a magyarországi birtokszerzés és karrier lehetőségét fiaik, ifjabb István és László teljesítették ki.⁸⁶

Kezdetben a birtokok gazdálkodását Wesselényi Anna irányította, aki igyekezett férje szándékai szerint intézni a család ügyeit, rendezni adósságait. 1613-ban pl. levelezett Rainer Menyhárttal, Kassa egykori főbírójával, akinek férje tartozott, s haladékokat kért, mert egy másik elzálogosított birtokát kellett kiváltania.⁸⁷ A család a Kolozs megyei javakat használta, 1616-ban pl. Csáky István özvegyénél 14 falu népességét írták össze, amelyben 87 jobbágy adózott.⁸⁸ 1623-ban az özvegy „szabados hajdú vitézeket” fogadott be Almásra, hogy a Desőfalva utcában letelepedjenek. Engedélyezte, hogy felettük ne a városi bíró ítélkezzen, hanem saját előljárójuk lehessen, s telkeiket örökségével együtt szabadon bírassák: abból dézsmát és egyéb szolgálatot ne adjanak. János deák, Szabó János, Hajdú László, Szász Mihály, Fazekas Pál, Kovács János cserébe azt vállalták, hogy „lovak hátán levélhordozással szolgálnak,” s ha Wesselényi Anna vagy két fia igényli, kísérik őket, s hadba is, „hó pénzeket megadván tartozzanak elmenni”. A privilégium tartalmazta annak lehetőségét, hogy a földbirtokos asszony újabb hajdúkat is szívesen befogad a már letelepedettek mellé.⁸⁹

Az özvegyasszony az almási curiában töltött gyermekévek után fiainak rangjukhoz méltó nevelést kívánt adni: István Bécsben, míg öccse,

---

megélt Anna (1601–1673) ifjú korától (1625-től) a pozsonyi klarissza apácák között élt, s a rendház főnöke lett. Wesselényi Anna gyámtársa, Prépostváry Zsigmond (férje unokatestvére) segítségével mellett kénytelen volt a birtokok sorsát a maga kezébe venni, s István fia felnőtt koráig azok irányítása és megtartása döntően az ő feladata maradt.

⁸⁶ A várakat és birtokaikat azonban, amelyeket zálogképpen szereztek meg, Csáky István halála után özvegye kénytelen volt elhagyni. Rákóczi Zsigmondot az erdélyi fejedelmi címről való lemondásért éppen ezekkel kárpótolták.

⁸⁷ Deák Farkas: *Wesselényi Anna özv. Csáky Istvánné (1584–1649) életrajza és levelezése*. Bp., 1875. (továbbiakban Deák, 1875.) Anna levele 1613. augusztus 24. 72.

⁸⁸ MOL F. 49. 18. cs. No. 2. Vegyes conscriptiók. Kolozs vármegye 1616. évi összeírása. Az adatra Dáné Veronka hívta fel a figyelmemet, amelyet köszönök.

⁸⁹ MOL P. 71. Fasc. 28. No. 63. 1646-ban készített másolat, amelyet Prépostváry Zsigmond igazolt. Wesselényi Anna egy-egy telket adott az öt megkereső szabadosoknak. Amikor a hajdúk a család tagjait tartoztak kísérni, lovaiknak szénát és abrakot adtak, vagy „az útnak mivolta szerint lópenzt”. A kiváltságot magára és utódaira nézve is kötelezőnek tekintette, s a mindenkori almási udvarbírónak, s tisztsíjainak is meghagyta annak betartását. A befogadás lehetősége egyértelmű: „ez felül megírt szabadságban mind magam, mind gyermekim megtartjuk, sőt ha többek jönnének ide közben, azokat is azon szabadságban megtartjuk.” 1716 május 13-án, az akkor Bánffy György zálogbirtokába tartozó buzai részen adta át Szász János a Wesselényi Annától kapott privilégium másolatát, amellyel Szász Mihálynak a szolgálatok alóli mentességét igazolta, valamint azt, hogy a birtokos asszony egykor Szőrös Albert házát és tartozékait is a családnak adta, s a mentességet fiú és leány ági rokonaira is kiterjesztette. Jósika hitb. lt. No. 544.

László Grazban tanult.⁹⁰ Az asszony gyakorlati érzékére – és gazdasági helyzetére – jellemző, hogy felismerte, fiai segítségére kénytelen megbízottaival szarvasmarhát hajtatni, hogy azok eladásából teremtsenek elegendő pénzt az ellátására.⁹¹

Jelentőségének megfelelően kezelte István fia házassági szándékát, amit egyértelműen támogatott, hiszen ebben is elhunyt férje szándékainak megvalósulását, a királyi magyarországi politizálás lehetőségét látta, bár véleményének elég sommásan adott hangot: „*az személyben vétket nem látok, elég szilig jó erkölcsűnek látszik*”.⁹² Csáky István 1624-ben ismerte meg az elhunyt Forgách Zsigmond nádor lányát, Évát, akit mostohaanyja, Pálffy Katalin – a vagyon megtartása érdekében –, nem igen igyekezett férjhez adni. Az elhúzódozó konfliktust Pázmány Péter érsek közreműködésével oldották meg. A menyasszony elköltözött leendő anyósához, s egy év múlva a fiatalok összeházasodtak, de a hozomány megszerzéséhez pereskedniük kellett.⁹³ A házaspárnak 1627-ben született meg Anna lánya (Pannoka), aki 1635-ben lett nagynénje mellett a pozsonyi zárda lakója.⁹⁴

István öccsével és anyjával 1625-ben felosztotta a családi birtokokat és ennek eredményeként a nagymási és körösszegi uradalom maradt a saját birtokában, az adorjáni és egeresi uradalom Lászlóé lett, a buzai és a vécsi pedig Annának jutott.⁹⁵

---

⁹⁰ Csáky István (1603–1662) és Csáky László (1605?–1654). Csáky László születését feltételelesen tette 1605-re Kincses Katalin: „Im küntem én orvosságot” Lobkowitz Poppel Éva levelezése 1622–1644. Összegyűjtötte, sajtó alá rendezte, a kísérő tanulmányt írta Kincses Katalin, Régi magyar történeti források III. Bp., 1993. 27. (továbbiakban Kincses, 1993.)

⁹¹ „Írja Simándi uram semmit arról ne gondolkodjam, hogy pénzt küldjek fel, mert ott semmi pénz nem kél, hanem csak az, amin az császár képe vagyon; különben módunk nincsen az neki való pénz küldésében, hanem marhát kell felhajtánunk.” 1623. február 14-én küldött levél. DEÁK, 1875. 78.

⁹² Uo. 81. 1625. január 3-i levél Vadas Gáborhoz. A szilig értelmezése szelíd.

⁹³ A lány mostohaanyja nem szimpatizált Csákyval és igyekezett az esküvőt halasztani. A lány ezért titokban találkozott leendő férjével, amiért mostohaanyja megtámadhatta a fiatalok elhatározását. Deák, 1875. 8–16., valamint Horn Ildikó: Nemesi árvák. In: *Gyermekek a kora újkori Magyarországon*. „adott Isten hozzánk való szeretetéből... egy kis fraucimmerecskét nekünk” szerkesztette Péter Katalin, Társadalom és művelődéstörténet tanulmányok 19. Bp., 1996. 70. (továbbiakban Horn, 1996.)

⁹⁴ 1668. május 8-án hunyt el.

⁹⁵ Az 1625. évi osztozkodáskor anyjuk közvetített a testvérek között, s a birtokok személyzete a konfliktusokat nem mindig értette: „*Albert uram sok szóval kére Keresszeghbe vagy harmadnapra elmenjek mert az vitézek kedvetlenséget gondolnak, mintha egymástól úgy váltunk volna meg; bizony igen kedvetlen valék hozzá, de látván talán egy hordó bor kedveskedéssel úgy leszen jobb, elmentünk vala még az osztály előtt; egy hordó bort reájuk szánván*”. Wesselenyi Anna levele 1626. január 22. Deák, 1875. 24. és 84.

Bethlen Gábor támogatta a Csáky fiúkat, Istvánt már 1625-ben Kolozs vármegye főispánjává, öccsét, Lászlót pedig „bejáróvá” tette.⁹⁶ Csáky Istvánnak a Bethlen Gábor halála utáni „közeledése” a fiatal özvegyhez, Brandenburgi Katalinhoz, lehetetlenné tette a jól induló erdélyi politikai karrier további folytatását. Csáky jól házasodott, felesége Forgách Éva mellől nehezen lehetett kimozdítani, ezért felvethető, hogy inkább a barátságra és szellemi társakra éhes fiatal özvegy kezdeményezésének, az általa kínált hatalmi szerepnek tulajdonítható a kapcsolat létrejötte. A viszony azonban mégis kialakult, legalábbis erre utal Csáky egyik levele, amelynek külső címzésében Katalint „nékem kedves, gyönyörűséges, minden kedvemet betöltő Felséges asszonyom”-nak nevezi, s egyúttal kéri, hogy a 15 ezer aranyat a veszélyekre hivatkozva mielőbb juttassa el hozzá. A gáláns támogató azzal is hitegette az asszonyt, hogy egy horvátországi kastélyt szándékszik vásárolni, ahová majd elvonulhatnak, s ahol együtt élhetnek.⁹⁷ Kemény János is tudott róla, hogy fejedelem halála

⁹⁶ A Csáky fivérek ott voltak Kassán Bethlen Gábor esküvőjén is. Deák, 1888. 18. és 26. Csáky László az udvartartás tagjaként 16 főre kapott ellátást, 1620. november 20-án. Román Országos Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága. Kolozsvár város levéltára, Számadáskönyvek (továbbiakban KvSzám 17b/VIII.) 78. Az adatot Jeney-Tóth Annamáriának köszönöm. A fejedelmi udvar bejárója az udvar tagja lett, a fejedelem körüli személyes szolgálatokat látott el, általában az inasoknál idősebb, nemesi származású fiatalember volt. I. Rákóczi György bejáróit, a hoffmester felügyelte. A jó magaviseletű, józan, tisztességes erkölcsű, a fejedelmet az úton lovon követő, a házában ajtója előtt szolgáló, ünnepségeken, lakodalmakon fegyveresen, szép rendben a fejedelem mellett álló, az inasokkal együttműködve, közülük egyik az étkeket felszolgáló volt. A bejáró ifjak étkezésükre külön asztalt kaptak, s uruk híre nélkül el sem távozhattak. (A hoffmester is csak egy hétre engedhette őket haza saját házukhoz.) Előírta számukra, hogy „semmi hírt, hallott beszédet az mi házunkból ki ne vigyenek ... Mind télbe-nyárba az felkelésbe minket megelőzzenek s házainkat kitisztíttassák s bennünket felöltözve várjanak hálóházunk ajtaja előtt.” I. Rákóczi György erdélyi fejedelem utasítása udvari főbejárójának. Gyulafehérvár, 1646. március 10. In. *Magyar udvari rendtartás. Utasítások és rendeletek 1617–1708*. Sajtó alá rendezte, jegyzetekkel ellátta és az előszót írta Koltai András, Bp., 2001. 90–94.

⁹⁷ Jósika hitb. lt. No. 637. Csáky István 1629. augusztus 19-én, Nagysinkről küldött levele a fejedelemasszonyoknak. „Én, gróf Csáky István, küldöm ez bé, Lugos Szalis quitancia pecsétetes comissiómat Felségednek, Kegyelmes Asszonyomnak az én meghit jámbor, hűséges igaz szolgámat, Pető Györgyöt, hogy Felséged adgyon énnékem kölcsön, vagy zálogképpen in summa 15 ezer aranyakat. Legyenek ötszázak tizes aranyak, szép szín aranyak, a többi legyenek hármas, kettős, egyes apró aranyak. Ismét tizenkét ezer, szép ezüst válogatott tallérok legyenek, az melyet Felséged el ne mulasson, minden okvetetlen, különben megbánnya Felséged, ha ezen követsége s cselekedetje nem leszen. Míg Kemény János itthon nincsen, Felséged azért most lásson hozzá, ...az komornyikoknak parancsoljon Felséged, minden javait csak hordgyák ki az Ország tárházából, had rakodgyék meg Pető György, jámbor szolgám, hozassa ki hamar Fogaras várából. Adgyon Felséged fogarassy szemes embereket, kísért, mi udvari katonákat, mert vak eszekben szükség, mongyák itt visszük az vár alatt. Ezért úgy kellene cselekednünk, hogy el kellene titkolni, ne tudná meg Kemény János. Ha megtudgya, akkor Almás várát kötöm az országnak minden hozzá tartozandó jószágával, falujával, javaival, kiket ex

után „Csáki nem is az palotán az derék grádicson, hanem az fejedelemsasszony háza felől való kis grádicson szokott vala feljárni, kit igen orrolva néztünk”.⁹⁸ 1630 nyarán azonban már nemigen találkozhattak, hiszen idős Bethlen István még Katalin magánéletét is felügyelni akarta. A júliusi (medgyesi) országgyűlésen az erdélyi rendek gyakorlatilag korlátozták mozgásterét is: „Mivel pedig Csáky uram jelenléte őfelsége méltóságára és hazánk javára nézve károsnak és sértőnek találtatik, többé Erdélyországban ne maradhasson, kivéve a vármegyegyűlések és az országgyűlések idejét.”⁹⁹ A főúr azonban – egyelőre Almáson hagyva anyját, feleségét és fiát – már a gyűlés előtt feleségének Szatmár megyei birtokára távozott.¹⁰⁰

Egy Brandenburi Katalin által aláírt, 1633. december 15-én, Pozsonyban keltezett iratban a fejedelemsasszony némiképp másféle színezetben adta elő Csáky István tevékenységét.¹⁰¹ Eszerint Bethlen István volt az, aki még a nagy fejedelem „halála előtt botot, zászlót hozatott magának a Portáru”, s magának akarta a hatalmat. Ekkor az özvegy kérte hívei segítségét, „de amikor kívántatott volna szolgálattok leginkább, senki az én híveim közül meg nem maradtott émmeltem, egyedül csak Csáki István uram...”. Amikor azt a hírt kapta, hogy Bethlen István azon az éjjelen

---

cepto, csak anélkül ne maradjak, Buzát is odakötöm, csak hogy Kemény János, ha megtudja is, ennek a Summa megirt aranyának és tallérnak ne gátoljon meg dolgomban, mert Haller György úr szerzett nekem egy horvátországi gróf úrtól egy várat, aki gazdagabb két Almás váránál, az urat hívják Billiszuzky gróf, az német császár előtt esett büntetésbe. ...ez okon kell kérnem ezt az summa pénzt, hogy azt a várat megvehessem, még Felsőed is reám szorulhat Horvátországban. Igen jó lesz ott együtt laknunk... Az porkolábnak, Gyűlly Mihálynak parancsoljon Felsőed, mivel főporkoláb, hogy senkinek csak egy szót is ne szóljanak.”

⁹⁸ A viszonyra Wesselényi Anna levelei is egyértelmű célzásokat tartalmaznak. Gyermeük nem született. Péter Katalin: A gyermek első tíz esztendeje. In: *Gyermek a kora újkori Magyarországon*. „adott Isten hozánk való szeretetéből... egy kis fraucimmerecskét nekünk” szerkesztette Péter Katalin, Társadalom és művelődéstörténet tanulmányok 19. Bp., 1996. 21. (továbbiakban Péter K., 1996.)

⁹⁹ Deák, 1888. 60–61. A rendek megtiltották, hogy katonasággal jöjjen a gyűlésekre, csak a gubernátor és a tanácsurak közreműködésével tarthatott kapcsolatot a fejedelemsasszonnyal, aki magánkihallgatáson nem fogadhatta. Ezzel kapcsolatban jelentette ki a nádor „Valóban inkább rabság ez, mint fejedelemség!”

¹⁰⁰ A család is átélte, ami Csáky Istvánnal történt. Anna a pozsonyi zárdából 1630. augusztus 26-án írta Csáky Lászlónak: „Úgy tetszik az Úrlsten mostan igen kezdette látogatni az Csáky familiát, im ketten nagyon kegyelmeitek ... kegyelmedet az Úrlsten sok és nehéz nyavalyával kezdette látogatni, az másik pedig ellenséginek és sok irigységnek szintén torokban nagyon, ezen való busulásiban szegény anyánk tudom bizony igen fogyatja életét, de mindezeknek az Isten látogatására csak ok ne adassék.” Kincses, 1993. 111–112.

¹⁰¹ MOL P. 71. Fasc. 110. No. 3.

akarja titkon megöletni Csákyt, amikor „az én szegény uram testét el akartuk takarni”, ő maga parancsolta hívének a menekülést.¹⁰²

A hatalomról leköszönt fejedelemsasszony nyilatkozata azt erősíti, hogy kedves hívét kívánta megbízni magyarországi birtokainak, Tokajnak és Munkácsnak átvételével, de azt Bethlen István akadályozta meg azért, mert tudta, ha Csáky nem uralja Munkácsot „semmiképpen nem leszen módja benne, miképpen énellenem magát fejedelemmé téhesse”. A fejedelemsasszony állítását támasztja alá az a korabeli, Esterháznak készült névtelen jelentés is, amely szerint a gubernátor volt az, aki mindenképpen vissza akarta vonatni a Csákynek adott megbízatást, mondván: „... ha bele szállhat, arccal támad reá és az fejedelemséget magának veszi...”.¹⁰³ Mivel Bethlen a munkácsi kapitányt a maga hűségére eskette, a várat nem is sikerült Csákynek átvennie, s 1631 májusában már a megbízatás visszavonását elrendelő utasítást is aláírták a fejedelemsasszonnyal. Maga Csáky egy 1631. július 31-én Esterházy Miklóshoz küldött levelében – nyilvánvalóan annak tudatában, mennyire sajnálta a nádor Munkács Erdélyhez kerülését – határozottan tagadta, hogy magának akarta volna a jelentős várat: „...teljes igyekezettel azon voltam, nemhogy nekem, de másnak se kösse mindaddig, míglen experiálja, ki leszen kedveskedésével arra méltó. Ha pedig nekem kötötte volna, tudom, hogy Rákóczinak nem adta volna; de Isten bizonyágom, soha abban semmi nem volt”.¹⁰⁴

Az erdélyiek ellenintézkedése azonban csak részint lehetett sikeres, hiszen Brandenburgi Katalinnak egy 1637-ben írott levele szerint – amelyben a tokaji udvarbíró számára adott utasítását várta – mégis Csáky intézte a tokaji uradalom irányítását.¹⁰⁵

¹⁰² Uo. Szerinte Bethlen István titkos secretariususa halálra betegedett, s halála óráján mondta meg „... az urának ebbéli szándékát, mely dolgot megértvén, parancsoltam Csáki uramnak, mindjárt menjen ki a városból és az temetésen ne legyen jelen.”

¹⁰³ A névtelen szerző úgy tudta, hogy a fejedelemsasszony Csákyt rendelte „magyar országi jószágának gondja viselésére, az melyről való donatioját Nagyságod in specie látta.” EOE. IX. 117.

¹⁰⁴ Rákóczy György és Bethlen Gábor közti egyezkedés a munkácsi vár s uradalom iránt 1631. Közli: Lehoczky Tivadar = *Történelmi Tár*, 1878. 194–198. Lehoczky ugyanakkor megerősítette, hogy 1631-ben a fejedelemsasszony valóban „egyezményre lépett ... a vár és tartozékai iránt” Csákyval, s ezért tiltakozott I. Rákóczy György, hogy „a fejedelemmé, a köztük fennálló egyességek ellenére Csáky Istvánnak jogszerű ígéretet vagy kötelezést tehessen”. Uo. 197. Csáky Tokajból küldött levele: Csáky István és László levelei Eszterházy Miklós nádorhoz 1635–1645. közli Merényi Lajos = *Történelmi Tár*, 1904. 183–184. (továbbiakban Merényi, 1904.)

¹⁰⁵ Brandenburgi Katalin levele Csáky Istvánnak Szendrőre. 1637. június 21. Tokaj, Deák, 1888. Okirattár 272. „... mivelhogy az tokaji udvarbíránkat kegyelmed állította be a tisztre és annak reversálissát is kezéhez vette, kérjük kegyelmedet, mint nekünk jóakarónkat, hogy kegyelmed e levelünk vivő embertől, küldje Tokajba hozzánk, hogy tudhassuk, miben legyen kötelessége udvarbírárnknak, mely dolgot meg igyekszünk kegyelmednek szolgálni.” Csáky elhárította magától a kérést, mondván, nem találja a kért iratot, de tudja „az udvarbíróságra

A fejedelemasszony végül lemondott az erdélyi trónról, de idősebb Bethlen Istvánnal szemben Rákóczi György fejedelemmé választását támogatta. Döntése azonban még nagyobb bajba sodorta, mert Rákóczi minden jószágától meg akarta fosztani: nem engedte használni fogarasi birtokának jövedelmét, senkit nem engedett a közelébe, aki korábban hívei közé tartozott, s megtiltotta távozását magyarországi jószágaira. Ebben a helyzetben döntött úgy, hogy nászajándékát, a neki inscribált munkácsi birtok felét Rákóczi egyik fiára hagyja,¹⁰⁶ s így végül két hétre azzal az indokkal mehetett ki magyarországi birtokaira, hogy a Csáknál lévő kincseit beviszi Erdélybe.

Bethlen Gábor özvegye végül a tokaji uradalomban volt kénytelen meghúzni magát. Csáky a nádornak írott levelében a Tokajba költöző fejedelemisszony helyzetét erősen bizonytalannak állította be, akire az új fejedelem még mindig képes nyomást gyakorolni, hiszen „... akármilyen szóra mely idegenek az emberek, Rákóczitól féltekben, ... Patak is nem messze lévén, ki tudja, mi hizelkedő, csalárd ígérekkel veszik környül”.¹⁰⁷

A fejedelemisszony később úgy írt erről, hogy mivel a hadak Tokajt „igen elpusztították volt,” tizenöt hónapig Csáky István segítette saját majorságából: nagyszámú jószágot adott használatára, s jobbágyaival kaszáltatott számára a saját majorságában.¹⁰⁸ A szolgálatoknak bőséges jutalma volt. Tarcalt még a Rákóczi Györgytől való „megszabaduláskor,”¹⁰⁹

---

különben be nem állattam, hanem hogy Felségednek számot tartozzék adni esztendőről esztendőre.” Uo. 272–273. Az asszony még a válaszlevél keltezése napján, tehát azonnal válaszolt, nyomatékosan megismételve az előbbi kérést. A levélen fennmaradt reagálás szerint Csáky csak nem adta át Poroszlai reversálisát, mert továbbra sem találta: a levelek egy részét Pozsonyból visszatérve elszaggatta, más része másutt lévő ládáiban volt található. Uo. 273–274.

¹⁰⁶ A nyilatkozat szövege itt ellentétes a Deák Farkas által közölt 1631. június 27-én, Gyulafehérvárott kelt irat (MOL NRA Fasc. 767. No. 24) tartalmával, amely szerint „Rákóczi Zsigmondot az mi munkácsi birodalmunkban magunk fiának fogadtuk és abban örökössé tettük” – írták alá az özvegygel. Munkács értéke – 300 ezer forint – mindkét szövegben megegyezik. Deák úgy tudta, hogy a fejedelemisszony érdekeinek tudatában Csáky ellentmondott az örökbefogadásnak, de Kemény Jánost idézve később azt mégis megvalósultnak írta. Deák, 1888. 88. és 92.

¹⁰⁷ Merényi, 1904. 184.

¹⁰⁸ MOL P. 71. Fasc. 110. No. 3. A nyilatkozat szerint Csáky 110 hízott ökröt, 80 bornyús tehenet, 66 meddő tehenet, 300 hizlalt ártányt, 500 fiadzó öreg disznót és 12 000 juhot adott, amit Brandenburgi Katalin vett át, s 12 szekeres lovait abrakkal is tartotta. 1632-ben együtt utaztak Bécsbe. „Szeptember 9-én Bethlen Gábor hátrahagyott özvegye, egy Brandenburgi hercegnő, Csáky István gróffal Bécsbe menet átutazott.” *Szepességi avagy lőcsei krónika és évkönyv, a kedves utókor számára*. Összeállította Hain Gáspár, Bp., 1988. 185. (továbbiakban Lőcsei krónika, 1988.)

¹⁰⁹ MOL P. 71. Fasc. 110. No. 4. „1631-ben Brandenburgi Katalin, ki azt 100,000 rénes forintért Csáky Istvánra és nejeire, Forgách Évára íratja.” Magyarország vármegyéi és városai. Szerk. Borovszky Samu, Zemplén vármegye. Bp., é. n. 120.

¹¹¹ MOL P. 71. Fasc. 110. No. 3. Az erdélyi birtokvesztéseket és a kölcsönöket is számba vették, utalva arra, hogy Csáky Istvánnak és feleségének ettől függetlenül is adott az özvegy kincseket ajándékba.

¹¹² A nyilatkozat nyilvánvalóan Csáky István érdekét szolgálta. Rendelkezésre áll egy német nyelvű változat is (MOL P. 71. Fasc. 110. No 2.), amely tartalmilag megegyezik a magyar szöveggel, Katalin tehát pontosan értette annak minden részletét. Deák, 1888. 109. szerint 1634. szeptember 22-én született meg a megegyezés, amelyben Tarcál kivételével – amire a királytól adományt szerzett – Csáky visszaadta a nála lévő ékszereket, a pénz visszafizetése pedig részletekben történt, a nádor legalábbis még a következő évben is kénytelen volt az adósság hátralevő részének megfizetésére figyelmeztetni a főurat. Rákóczi György 1636. május 27-én adott elismerésvényt 30 979 forint és 6000 arany tartozásról, de azt sohasem adta meg. Lipót császár még 1672-ben is kötelezte I. Rákóczi Ferencet, hogy Brandenburgi Katalin férjének adja meg nagyapja adósságát. Uo. 111. és 114. Munkácsot I. Rákóczi György, Tokajt pedig a királyi kincstár szerezte meg, 1640-re 175 ezer forintot fizettek ki az aszónyoknak, aki 1639-ben férjhez ment és elhagyta az országot. Uo. 112–113. Bathhányé né a heflányi fürdőben hallotta a híreket a fejedelemlasszonytól.

42

dolgát a fejedelemszónnyal nagyságodra dirigálta őfelsége”, amelynek a diplomáciai bonyodalmak miatt mégis a megegyezés lett az eredménye.¹¹⁴

Csáky István többé nem tért vissza a fejedelemségbe. Erdélyi kegyvesztettsége azonban birtokait is veszélyeztette. I. Rákóczi György 1631-ben egyenesen számadástételre szólította fel, majd utasítást adott birtokai összeíratására és lefoglalására. Wesselényi Anna azonban unokája és menyje nevében is tiltakozást jelentett be a foglalás ellen. Kassai István ítélőmester végül a birtokok három részre osztására utasította Tholdalagi Jánost „... egyik része urunk őnagysága számára, az másik része az kis úr, Csáky Ferenc uram számára, az harmadik az kisasszony, Csáky Anna számára.”¹¹⁵ Az 1633 szeptemberében, Eperjesen tartott tárgyalásokon „császár őfelsége törekedésére” Rákóczi végül visszaadta Csáky erdélyi birtokait, de ezt egy hat pontból álló feltételrendszerhez kötötte. Ebben előírta, hogy nem térhet vissza a fejedelemségbe, s főleg „Az mi birodalmunkban lévő jószágiból, váraiból is maga, anyja, tisztviselői, szolgálai senkivel ellenünk való dologból nem practicálnak, hamis híreket nem írogatnak, sem nekünk ártalmasokat még csak nem is forgatnak, senki levelet ki nem ígatják, be is senkiét hasonlóképpen, kik nekünk méltóságunk, becsületünk, országunk ellen volnának, kárunkra néznének.”¹¹⁶

Csáky István a Királyi Magyarországon keresett – és talált is – katonai-politikai lehetőségeket és futott be komoly karriert. A főúr hamarosan kiheverte az erdélyi kudarcokat, Szendrő uradalmának birtokosa, kapitánya (1633), gróf (1636), majd Szepesvár ura (1638) lett,¹¹⁷ aki felesége segítségével a Thurzók birtokvagyonának jelentős részét (így pl. lőcsei há-

---

¹¹⁴ Csáky László Bécsből küldött levele Merényi, 1904. 191. szerint az országbíró sem értette bátyja viselkedését „Csudálatos dolog, hogy csak a híréül és veszedekésétül is annyiival meg nem menti magát őkegyelme. A summa is rajta vagyon; egyikkel talán segíthetné a másikat.”

¹¹⁵ Deák, 1888. 86. 1632. január 6-án, Nagymáson kiállított megegyezés. Teljes szövege: Uo. Okirattár 268–269.

¹¹⁶ Deák, 1888. 89–90.

¹¹⁷ Uo. 116. Csáky István felesége anyja, Thurzó Zsuzsanna révén rokona volt Thurzó Mihálynak, aki halála esetére Csákynek és feleségének kötötte le Szepesvárat. Amikor az uralkodó által – a nádor részvétele nélkül – Nagyszombatba kiküldött bizottság kimondta, hogy csak a fiágot illetik a javak, Csáky erőszakkal elfoglalta Szepesvárt. A nádor és Lippay György 1638. márciusában szerezte meg neki a várat és uradalmát, de az adomány előfeltétele volt, hogy a királyi emberektől vegye át a birtokot, ezért nyáron kivonta onnan katonaságát és csak az év végén vette azt át ünnepélyes formában. Uo. 117–124. „Anno 1638 um Weynachten hat Herr Stephan Csáky das Schlos Zipserhaus aus sonderlicher Gnade von Ihre königl. Majest. bekommen.” Lőcsei krónika (Annalecta Scep. II. k. 25.) Magyar fordítása: Lőcsei krónika, 1988. 187. Csáky István 85 ezer forintért inscribálta a 123 helységből álló szepesi uradalmat, ahová Vadas Gábort nevezte ki kapitánynak. 1639. április 16-án itt halt meg Éva Zsuzsanna nevű lánya (szül. 1638. jún. 10-én, Bécsben), majd egyhónapos betegség és 14 évi házasság után felesége, Forgách Éva is. Uo. 129. és 131.

zukat, a szepesi uradalmat is) megszerezte, s akit III. Ferdinánd 1645-ben tárnokmesterévé tett.¹¹⁸

Első felesége, Forgách Éva 1628-ban Almáson szülte fél évet élt fiát (Istvánt), majd a nagyobbik felnőtt kort megért fiát, Ferencet (1630), s már a Magyarországra költözés után Szendrőn kedvenc közepső fiát, Istvánt (1635).¹¹⁹ Második feleségétől, Perényi Máriától 1640-ben született László nevű, harmadik fia. Kilenc gyermeke közül öten meghaltak, csak Anna lánya és három fia élte meg a felnőttkort.¹²⁰ 1642-ben, felesége halála után hiába ajánlott a főúrnak öt alkalmas feleség-jelöltet az anyja. Harmadik feleségét, Mindszenti Krisztinát – „Somkeréki Erdélyi István relictáját”, akit Wesselényi Anna „alázatos együgyűséggel” jellemzett¹²¹ –, Erdélyből hozta, s a házasságkötéshez 1643-ban még I. Rákóczi György engedélyét is meg kellett szereznie. Az esküvőt, amely 19 évre társat adott Csáky Istvánnak, 1643. július 19-én a szepesi várban tartották.¹²²

Mindkét Csáky fivér az Esterházy nádor környezetéhez tartozó főnemesei közé számított. Wesselényi Anna jó kapcsolatban volt a nádor feleségével, Nyáry Krisztinával, s Csáky István és László is rendszeres levelezésben állt a náddal.¹²³ Péter Katalin kutatásaiból tudjuk, hogy Esterházy nem egyszerűen vele rokonszenvező főúri személyeknek tekintette őket, hanem bizalmi embereinek. Mindketten fontos megbízatásokat kaptak tőle. A „nádor belső köréhez” tartozó Csáky László pl. 1643-ban Nádasdy Ferenc tervezett megtérésének támogatásában kapott szerepet, mivel Ester-

¹¹⁸ Deák Farkas 1647-re tette a tárnokmesteri tisztség elnyerését, de Ferdinánd már egy 1645. július 19-én keltezett oklevélben tárnokmesterének nevezte. MOL P. 71. Fasc. 111. No. 7.

¹¹⁹ Az első, István nevű gyermeket Almásvárbán temették el. Deák, 1888. 31.

¹²⁰ Második felesége, Perényi György abaúji főispán lánya, Mária 1641-ben halt meg, harmadik felesége Mindszenti Krisztina lett, akitől nem született gyermeke. Második házassága nem igen sikerült, legalábbis Wesselényi Anna egyik levelében arra figyelmeztette fiát, hogy Pozsonyban terjed a vélemény: „Mely kegyetlenül tartották szegény Perényi Máriát Szepesvárában, csak egy falatot sem volt szabad megenni engedelem nélkül, senkivel szólni ... az anyja mely nagy hálaadással köszönte Istennek, hogy kivette ez világból szerelmes lányát, kit nagy szánakozással beszéllett nekem ma is.” Wesselényi Anna levele fiának Pozsonyból, 1643. január 29. Deák, 1875. 156.

¹²¹ Péter Katalin: *Házasság a régi Magyarországon*. Bp., 2008. 84. (továbbiakban Péter K., 2008.)

¹²² A családi „Zöldkönyv” bejegyzése. Csákyt ezt követően többször keresték meg, hogy német zsoldosokat fogadjon Szepes várába, amit csak abban az esetben tartott reálisnak, ha a kamara hozzájárul ellátásukhoz, s így ő elbocsájthatja saját gyalogos katonáit. Deák, 1888. 146–147.

¹²³ Csáky Lászlót név szerint említi Fejes Judit: Az Esterházyak házassági politikája 1645 után In. *Gyermekek a kora újkori Magyarországon*. „adott Isten hozzánk való szeretetéből... egy kis fraucimmericskét nekünk” szerkesztette Péter Katalin, Társadalom és művelődéstörténet tanulmányok 19. Bp., 1996. 124. (továbbiakban Fejes, 1996.)

házy azt kérte tőle: „Menjen be őkegyelmével kegyelmed és legyen segítségére. Tanácsolván és bízattván is az mint kellessék őt magát viselni...”¹²⁴

Csáky István, aki erősen tartott az erdélyiek hadi készülődésétől, 1640-ben konzultálta meg a nádorral a Szepes várában álló torony lebontásának szükségességét, amely helyett – annak lerontatása után – inkább a meglévő egy bástya mellé még két újabb bástyát kívánt volna építtetni, valamint a kápolnát is más „...alkalmatosb és tágosb helyre akarnám cum modis et formis fordíttatnom. ... Kirül elvárom a Nagyságod rendelkezését és addig hozzá nem nyúlok az elbontásához”.¹²⁵ Az országos méltóság, a tárnokmesteri tisztség elnyerése egyértelműen kapcsolatban állott az 1644. évi diplomáciai feladatvállalással. Ahogyan Hiller István kutatásai alapján tudjuk, Csáky István Esterházy nádor követeként tett kísérletet arra, hogy I. Rákóczi György támadása esetére megszerezze Magyarországnak számára IV. Ulászló lengyel király katonai támogatását.¹²⁶ A nádor elképzelése a lengyel uralkodó családi kapcsolataira alapozódott, hiszen annak felesége, Cecilia Renáta királyné III. Ferdinánd magyar király testvére volt. Kifejezte a nádornak a „catholica religioért és szegény hazánkért” eltervezett lépéseit, és azt is, hogy a magyar rendiség vezetője igyekezett jól kiválasztani a tervezett saját diplomáciai lépés – a lengyel uralkodó támogatása megnyerésének – megfelelő képviselőjét.

Amikor Csákyt 1644 márciusában Bécsbe hívták, anyja és családja már Krakkóban tartózkodott, hiszen a főúr – Rákóczi György támadásának veszélye elől – a Wesselényiek korábbi kapcsolataira alapozva oda menekítette hozzátartozóit. Feleségének már ekkor megírta, hogy a megbízatás sikere reményében neki ígérték a tárnokmesteri tisztelet.¹²⁷

Csáky azonban nehezen tudta követi feladatait teljesíteni. A lengyel uralkodó felesége, Cecilia Renáta a nádori követ megérkezésének idejére

¹²⁴ Péter Katalin: *Esterházy Miklós*. Bp., 1985. 172–173. A nádor egészségének romlására hivatkozott, amiért maga nem tudott Nádasdy támasza lenni. Csákyknak megírta, hogy Erdődy Györgyöt is hasonló segítségadásra kérte.

¹²⁵ Merényi, 1904. 187–188.

¹²⁶ Hiller István: Csáky István lengyelországi követjárása 1644-ben. = *Történelmi Szemle*, 1989. 3–4. sz. 192–207. (továbbiakban Hiller, 1989.)

¹²⁷ Deák, 1888. Csáky levelei feleségének 1664. március 15. Okirattár, 322–326. Wesselényi Anna életének utolsó éveit Krakkóban töltötte, ahol 8000 forintért vette meg meghalt öreg orvosa emeletes házát, s azt saját szükségletei szerint javíttatta. Az orvos 1648-ban halt meg. Lásd erről az özvegy 1648. augusztus 4-i, Krakkóból Vadas Gáborhoz küldött levelét. Deák, 1875. 166. Az özvegy állandó pénzhányban volt, s ellátását is nehézkesen sikerült – az erdélyi és a szepesi birtokról küldött búzával és egyéb élelmekkel – megoldani. Vadas Gábornak, Szepes vára kapitányának több levelet írt bajaival kapcsolatban, s láthatóan benne bízott, hogy kéréseit igyekszik teljesíteni. 1649 nyarán hunyt el (utolsó levelét 1649. július 5-én címezte), feltehetően ott is temették el. Deák, 1875. 49., 63. és 65., valamint a Krakkóból küldött levelek: 161–182.

már meghalt, s IV. Ulászló nem vállalta a Habsburgok és a magyar rendek nyílt katonai támogatását.¹²⁸ Csáky csak katonaság toborzására kapott tőle lehetőséget. Magát és családját ugyanakkor veszélybe sodorta, mivel titkos küldetését a felvidéki főnemesség is csak magyarázat után tudta értelmezni, a támadó erdélyiek pedig egyértelműen ellenséges cselekedetnek minősítették.¹²⁹

Csáky I. Rákóczi György magyarországi hadjárata után foglalta össze a fejedelemtől elszenvedett sérelmeit, amelyek egyértelműen azt mutatták, hogy valóban joggal – nem ok nélkül – érezhette üldözöttnek magát. A fejedelemség követei minden bizonnyal pontosan beszámoltak a nádori megbízás alapján teljesített lengyelországi követjárásáról, a krakkói udvarban mutatott politikai irányultságáról, ők ugyanis éppen ellentétes állásfoglalásra szerették volna rávenni Ulászló királyt.

A lengyelországi császári követ állítása szerint, bár erdélyi birtokait Csáky visszakapta, a fejedelem egy zálogosítás alkalmával arról „világosította fel” az érdeklődőt, hogy mivel csak bizonyos conditiók mellett adta vissza azokat, Csákynek nem is volt joga a zálogosításra. A sérelmi lista alapján az erdélyi birtokok népeinek túlzott szolgálata, a körösszegi jószág hajdúknak juttatása – ami miatt sem termése, sem kocsmá- és mézsárszék jövedelme nem lehetett, s törvényt sem tudott szolgáltatni jobbagyainak –, Tarcal és Gönc,¹³⁰ valamint a bányavárosok elvétele százezer

¹²⁸ Habsburg Cecilia Renata 1637-től volt IV. (Vasa) Ulászló (1632 és 1648 között lengyel király) első felesége, akit Bethlen Gábor is szeretett volna feleségül venni, de a házassághoz nem kapta meg II. Ferdinánd magyar király és császár támogatását. Cecilia Renata lengyelországi szerepéről újabban megemlékezik Gebei Sándor: *Az erdélyi fejedelmek és a lengyel királyválasztások*. Szeged, 2007. 109., de Hiller István tanulmányára, s a nádor kapcsolatkeresési kísérletére nem hivatkozik.

¹²⁹ A küldetés titkossága, s leveleinek eltévedése miatt előbb a szepesi nemesség, majd később Batthyány Ádám és Pálffy Pál is megvádolta Csákyt. Hiller, 1989. 199–201. Pálffy Pál Batthyány Ádámmal írott két levelében is kétségesnek minősítette Csáky vállalkozását. 1644. július 5-én pl. azt írta: „Czaki uram segítségét soha nem hittem, hogy valamire menjen...” *Pálffy Pál nádor levelei (1644–1653)* 1. k. Összegegyűjtötte, sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta, a mutatókat készítette: S. Lauter Éva, Bp., 1989. 40–41. Rajta kívül Homonnai is gyűjtött sereget Lengyelországban. Szilágyi Sándor: *I. Rákóczi György és a diplomácia*. Bp., 1878. 58–61., valamint Hiller. 1989. 206–207. A lengyel király Csáky megérkezésekor már inkább a közvetítést vállalta Erdély és a Habsburgok között. EOE. X. 418. A lőcsiek sem tudtak a küldetésről, úgy látták: „1644. február 12-én Csáky István gróf úr Szepesváráról Lengyelországba menekült, mert félt az erdélyi fejedelemtől.” *Lőcsei Krónika*, 1988. 189.

¹³⁰ Gönc III. Ferdinánd adományából – a Thurzók birtokvagyonának részeként – 1638-ban került Csáky Istvánhoz. A március 25-én keltezett adománylevél a szepesi vár részeként juttatta a grófnak és feleségének, Forgách Évának. Az uradalmat végül Csáky tárnokmester 1651. november 22-én – az időközben megvásárolt húsz gönci szőlőföldet is beleértve – utódaira vonatkozva, örökletesen is megszerezte. A mezőváros birtoklástörténetét igen alaposan tárgyalja Iványi Béla: *Göncz szabadalmas mezőváros története*. Karcag, 1926. 48. és 59. (továbbiakban Iványi B., 1926.)

forintot meghaladó kárt okozott Csáky István családja számára. Ehhez járul még erdélyi gondviselőinek rabságra vetése, s Fekete nevű tisztje birtokainak elvétele is.¹³¹

1645. szeptember 7-én még lengyelországi birtokáról, Slavkovicáról küldte el kérését a fejedelemnek, hogy a magyarországi háborúban elfoglalt jószágainak nagy részét igen lepusztult állapotban ugyan, de visszakapta, ám nem érti, hogy Tarcalt miért nem adta vissza Rákóczi? A válaszlével szerint a fejedelemnek nincs tennivalója, sőt – mintegy iróniával utalva Csáky külszói tartózkodására, ahol nem jut napi hírekhez, – megjegyezte: „csudáljuk, hogy kegyelmed azt tudakozza, holott közönséges légyen mindenki előtt, nekünk császár őfelsége adta”.¹³² Rákóczi nem volt egészen őszinte a válaszban, mondhatni egyértelműen saját álláspontját képviselte, amikor nem vett tudomást az udvar ellenkező szándékairól.

Csákynek sok problémája volt Tarcallal. Bár Brandenburgi Katalin neki adta, ezért végül is 100 ezer forintot követelt, amiből 60 ezret meg is kapott. Tokajt és Tarcalt I. Rákóczi György az 1644. évi hadjárata után magának tartotta meg. A nádor 1645 januárjában természetesen megírta Rákóczinak, hogy a „tarczali dologban is aszerint nagy difficultások vannak, mert őfelsége conveniált volt már egyszer Bethlen fejedelemmel, s fel is vőtte pénzét, kiről fassiója is extál őkegyelmének...”. A fejedelem azonban semmiben sem akart engedni, s önérzetesen válaszolta, hogy „Az szőlőket, házakat mi pénzen vettük, nem adott minékünk semmit is Bethlen fejedelem pénz nélkül, hanem csak eximálta azokat az szőlőket,

---

¹³¹ MOL P. 71. Fasc. 30. No. 6. A tíz pontból álló sérelem-lista a fejedelem követjeivel való tárgyalások érveit volt hivatva alátámasztani. Csáky szerint Rákóczi conditioja az volt, hogy ő csak életében bírhatta az erdélyi birtokokat, s azokat holta után elfoglalhatta. Ez ellen a szolgák és maga Csáky is contradicált (ellent mondott), de a zálog iránt érdeklődőknek ezt az információt mégis tudomására hozta. Az erdélyi birtokokról 15 napig is Gyaluban szolgáltattak jobbágysai, illetve sokan elhagyták azt: „másfél ezerből ötszáz nem maradt”. A Magyarország elleni támadáskor pedig Illésházy Gáspárnak adta minden birtokát. Rákóczi fejedelem valóban el akarta szigetelni az erdélyi Csáky birtokokat, de mindenképpen ellenőriztetni akarta az ottani tiszteket. Még 1644. szeptemberében azt írta fiának, Györgynek, hogy „Almásba vagy praesidiumot küldjete, avagy az ott valókat megeskessétek hűségünkre, mert onnét tartják hírel Csáky Istvánt.” Deák, 1888. 153.

¹³² MOL P. 71. Fasc. 110. No. 9., No. 12. A Prépostváry Zsigmond örökségéből neki jutott jószágokat is kérte, de erre azt a választ kapta, hogy „szegény Prépostvári úr testamentumában semmit nem értünk, ha mihez kegyelmednek jó igassága leszen...” Csáky ezt megelőzően – 1645. augusztus 15-én, Tokajból is küldött kérést. Uo. No. 11. Léva örökös ura, Csáky László az adorjáni jószágot a várral és Margitta mezővárossal együtt Prépostváry Zsigmondnak zálogosította el, éppen Léva várának és a hozzá tartozó birtoknak megvásárlására 3000 aranyat és 16 333 „jó és igaz mértékű egész tallérokat s ötven pénzt” kapott érte. 1641. január 20. A megállapodás alapján Prépostvárynak „az minemű, az mennyi proventus járt mindez ideig asszony anyámnak az megírt jószágokból, annakutána is tartozzék megadni Prépostváry Zsigmond...” valamint halálakor vissza kell bocsátani a birtokot. MOL P. 72. Fasc. 324. No. 7.

de ez is helytelen lévén, confirmáltatnunk köllött azon exemtiót¹³³ őfelségével.” Végül Csáky nem járt rosszul, mert a tárgyalások eredményeként Tarcalért 1647-ben 100 ezer forintot fizettek ki neki.¹³⁴

A tárnokmester birtokainak stabilitását szolgálta, hogy 1651-ben Szepesvárra és tartozékaira olyan adománylevelet kapott, amely a leányok öröklését is biztosította. Csáky István következő terve a 13 szepesi város kiváltása volt, amit szeretett volna a váltság összegében magának inscribáltatni. Az elképzelés azonban nem nyerte el a kamara és tisztségviselői támogatását, ezért nem is valósulhatott meg.¹³⁵

Bár az 1653-ban született, Zrínyi Miklósnak tulajdonított *Emlékirat* a Csákyakról kifejezetten negatív képet festett – „Vannak ugyan némelyek, akik értelemmel minden dolgot felérnek: de viszont, ha azt az ő bölcseségeket operációra avagy cselekedetre kellene tenni, nem tudnak semmit véghez vinni, és ilyen Csáky László és ilyen Csáky István” –, s ezzel jelentősen befolyásolta a nemesi közvéleményt, az 1655. évi országgyűlésen az uralkodó mégis javasolta a tárnokmester nevét a négy jelölt személy (Wesselényi Ferenc, Csáky István, Perényi Ferenc, Thököly Zsigmond) közé, akik közül a rendek többsége a lehetséges 237-ből 217 szavazattal Wesselényi Ferencet választotta meg az ország nádorának.¹³⁶ Az országgyűlésen Csáky összesen csak két támogató szavazatot kapott, ami azt jelezte, hogy nehéz természete miatt a nemesség feltehetően nem látott benne a rendi érdekeket hatékonyan képviselni tudó politikust. A tárnokmester a vereséget személyes sérelemnek tekintette – ahogyan a kor-

¹³³ vagy exemptiót. A jobbágyi szolgáltatás alóli mentesítést jelent. A linzi békekötés mellékletében kapott helyet Rákóczi személyes gyarapodása, a megállapodáshoz vezető tárgyalások menetéről, eredményeiről lásd. A linzi béke okirattára, 1885. 217., 218., 326–327., 406–407. stb.

¹³⁴ Deák, 1888. 174–175. Csáky igyekezett támogatást nyújtani a számára jelentős bevételeket jelentő város számára. 1638-ban elérte, hogy III. Ferdinánd megerősítse a mezőváros korábbi kiváltásait, s a szabadságomlévél szerint „... várak módjára és alakjára körülsáncoltassék...” A város korábbi kiváltásaival összevetve a fenti értelmezésben Orosz István: Településrend és a kertek típusai Tokaj-Hegyalja mezővárosaiban a XVII–XVIII. században. In: Uő: *Hagyományok és megújulás. Tanulmányok a magyar mezővárosok történetéből.* Debrecen, 1995. 151. (továbbiakban Orosz, 1995.) Tarcál már 1637-től taxás városa volt Csáky Istvánnak, akinek pl. 1637-ben 75 hordó bort és 399 forintot, 1644-ben 375 cseber bort adtak. N. Kiss, István: *Nagybirtok árutermelése és külkereskedelme a XVII. századi Magyarországon.* Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1967–1968. Bp., 1968. 145. és Ulrich Attila: Feudális szolgáltatások és adózás Tarcalon az örökös jobbágyság korában. In: *Tarcál I. Tarcál mezőváros története a honfoglalástól 1849-ig.* Szerk. Németh Péter, Tarcál, 1996. 51.

¹³⁵ Uo. 148. Az új adományról és Tarcál elvesztéséről még Uo. 156–157. A 13 város kiváltására vonatkozó terv Uo. 176.

¹³⁶ Zrínyit nem akarta az uralkodó nádornak jelölni. Csáky jelölésére előzetesen utal Szilágyi Sándor: Az 1665-ös országgyűlés történetéhez = *Történelmi Lapok*, Kolozsvár, 1874. 7. sz. 115–116. (továbbiakban Szilágyi, 1874.) amikor Baxa István levelét idézi „... sokan azt beszél-
lik, Csáki István uramat is candidálnák.”

társak kudarcnak, az utókor történetírása egyenesen politikai pályafutása végének látta a végeredményt –, s elkeseredésében „szidta az érseket”, amiért egyáltalán felhívták őt az országgyűlésre.¹³⁷

Újabban Toma Katalin már a jelöltállítás időszakában feltételez egy egyeztetést Lippay György érsek, királyi helytartó és II. Rákóczi György erdélyi fejedelem között, amely „hallgatólagos megegyezés” hozzájárulhatott Wesselényi nagyarányú győzelméhez.¹³⁸ A valóságos okot azonban feltehetően Várkonyi Gábor határozta meg helyesen, aki úgy következtetett, hogy a katolikus egyházi és világi főrendek a megnyert vármegyei szavazatokkal együtt képesek voltak garantálni a többséget. Ebben a jelölti körben Wesselényi volt az, aki a bárói többség mellett gazdag családi kapcsolatszeretét is a támogatók bázisának bővítésére tudta felhasználni.¹³⁹

Csáky tárnokmester és családja a következő években az új nádor politikai támogatói közé tartozott. Wesselényi – leveleinek tanúsága szerint – megértette II. Rákóczi György lengyel hadjáratának törekvéseit, s megpróbálta Csákyt a merev szembenállástól eltántorítani. Lehetséges, hogy ennek a törekvésnek eredménye lehetett a tárnokmester erdélyi elismerése.¹⁴⁰

¹³⁷ Szilágyi, 1874. 116–118. R. Várkonyi Ágnes a Wesselényi – az általa tudott – 200 szavazatával szemben elszenvedett vereséggel befejezettnek tekintette öreg Csáky István politikai pályafutását. R. Várkonyi Ágnes: „Édes Gróf Öcsém Uram!” Csáky István két levele Zrínyinek. In: *Tarnai Andor emlékkönyve*, szerk. Kecskeméti Gábor, Bp., 1996. 300. (továbbiakban R. Várkonyi, 1996.) Kétségtelenül nem kapott újabb megbízatást, de politikai súlya éppen Erdély tragédiája idején tovább növekedett. Lásd az erdélyieknek a továbbiakban idézett leveleit. Az „emlékirat”-ban kiemelt személyekről Zrínyi levelei nem közöltek negatív megítélést. „nem volna meglepő, ha a további kutatások igazolnák azt a felvetésünket, hogy a „nádori emlékiratot” Zrínyi melletti érvelésül protestáns politikai körök állították össze, természetesen Zrínyi leveleinek, írásainak a felhasználásával.” – érvelt Várkonyi Gábor: *Emlékirat a náadorság ügyében*, = *Irodalomismeret*, 1995. 1–2. sz. 42–45. Újabban Várkonyi Gábor: Wesselényi Ferenc nádorrá választása. In: *Tanulmányok Péter Katalin 70. születésnapjára*. Szerk. Erdélyi Gabriella–Tusor Péter, Bp., 2007. (Digitális kiadvány) 97. (továbbiakban Várkonyi G., 2007.) úgy értékelte, hogy mind Csáky, mind Wesselényi jelölésében a diplomáciai tapasztalatok játszottak szerepet. Helyesbítette a Wesselényire leadott szavazatok számát is, ez 217, a Csákyé valóban 2, Perényi György pedig 18, Thököly Zsigmond viszont nem kapott egyetlen szavazatot sem. Uo. 103. A kérdést érinti még Toma Katalin: Nádasdy III. Ferenc országbírói kinevezése. Adalékok az 1655. évi országgyűlés történetéhez. In: *Tanulmányok Péter Katalin 70. születésnapjára*. Szerk. Erdélyi Gabriella–Tusor Péter, Bp., 2007. (Digitális kiadvány) 111–126. (továbbiakban Toma K. 2007.)

¹³⁸ Toma Katalin: *Gróf Nádasdy Ferenc országbíró politikai tevékenysége (1655–1566)*. Bölcsészdoktori disszertáció. Bp., 2005. A kifejezést a disszertációra hivatkozva idézi Várkonyi G., 2007. 105.

¹³⁹ Várkonyi G., 2007. 103. és 106–108.

¹⁴⁰ Várkonyi Gábor: A nádor és a fejedelem. In: *Portré és imázs. Politikai propaganda és reprezentáció a kora újkorban*. Szerk. G. Etényi Nóra és Horn Ildikó, Bp., 2008. 162. Wesselényi 1657. január elsején írott levele. A fejedelem azonban nem tudta felejtetni a náddal szembeni bizalmatlanságát, s erről Lippay Györgynek küldött leveleiben is megemlékezett. Uo. 161. A kortársak anekdotái bizonyára nem minden ok nélkül értékelték úgy, hogy Wesselényi Zrínyivel szemben egyáltalán nem értett egyet II. Rákóczi György lengyel hadjáratával, sőt annak kudarcát kívánta. Klaniczay Tibor: *Zrínyi Miklós Irodalomtörténeti könyvtár* 14. Bp., 1964. (to-

Csáky István anyja, Wesselényi Anna az 1630–1640-es években Magyarországon élt, megfordult kedves barátnőjének, Nyáry Krisztinának¹⁴¹ és férjének, Esterházy Miklós nádornak udvarában, vagy Batthyányné Poppel Éva birtokán. Bécsben is többször járt, különösen, amikor jó lehetőség nyílt László fia udvari karrierjének egyengetésére. A Habsburg uralkodók is megbecsülték, aminek kétségtelen jele volt, hogy III. Ferdinánd egyik unokájának keresztanyja lehetett.¹⁴²

Wesselényi Anna másik fia, *Csáky László* szintén a Királyi Magyarországon futott be karriert. 1629. február 5-én, Rohoncon vette feleségül a nemrég elhunyt Batthyány Ferenc és Lobkovitz Poppel Éva legidősebb lányát, Magdolnát, aki révén erősíthette az udvarhoz fűződő kapcsolatait.¹⁴³ Csáky László királyi tanácsos, kamarás, Komárom és Zólyom megyék főispánja lett, s Léva megszerzése után a Dunántúlon telepedett le. Poppel Éva is jó véleménnyel volt Csákyról, aki gondoskodott róla, de szívesen vette volna anyósa áttérését is. Az özvegyasszony azonban hajthatatlannak bizonyult, gyermekei viszont valamennyien rekatolizáltak.¹⁴⁴

---

vábbiakban Klaniczay, 1964.) 549. írja le a korabeli történetet: „Wesselényi Csáky Istvánhoz ezekkel a szavakkal fordult ivás közben: Rákóczi fejedelemnek mostani föltett szándékában nyaka szakadjon! és nagyot ivott erre.” Zrínyi viszont vele ellentétben csak arra ivott „...Isten segítse meg, mert ha Erdély elvész, Magyarország is bukik.” A leendő nádornak jó kapcsolatai voltak a háttérbe szorult tárnokmester, Csáky István fiaival, Istvánnal és Ferencel is.

¹⁴¹ Lásd Hiller István: Nyáry Krisztina (1604–1660) In: *Nők a magyar történelemben*. A kötetet összeállította R. Várkonyi Ágnes, Bp., 1997. 97–132.

¹⁴² Deák, 1875., Esterházy Miklósné Nyáry Krisztinával és Batthyány Ferencné Lobkovitz Poppel Évával folytatott levelezése Takáts Sándor (é. n.): *Régi magyar nagyasszonyok*. Corvina Kiadó, Bp., 159–168. (továbbiakban Takáts, é. n.) Wesselényi Anna élete utolsó éveit Krakkóban töltötte.

¹⁴³ Batthyány Ferenc 1625-ben hunyt el. A Bocskai felkelés idején is császárhű maradt, s bár 1620-ban Bethlen oldalára állt át, 1622-ben már Thurzó Szaniszló, Esterházy Miklós és Erdődy Tamás mellett ott szerepelt neve az országgyűlésre előterjesztett négy nádorjelölt között. A házasság kiváltotta az akkor 19 éves Batthyány Ádám ellenkezését, mert húga hozományként kapta a szentgotthárdi apátságot, amelyet Poppel Éva zálogosított magának. Batthyány Ádám 1629 júliusára a nádor támogatásával vehette át apai öröksége egy részét, többek között Rohoncot is, amely birtokának központja lett. Batthyány Magdolna (1611?–1658) anyósa, Wesselényi Anna, katolikus imádságos könyvecske küldésével próbálta oldani az 1629 szeptemberében katolikus hitre tért fiatalember ellenszenvét. A két testvér konfliktusai azonban egész életüket végigkísérték. Csáky László és Batthyány Magdolna felnőttkort megért gyermekei: Borbála, László, Pál, Péter és Zsigmond. Kincses, 1993. 27.

¹⁴⁴ Csáky László betegségében is segítette anyósát, 1640 őszén próbálta őt az orvosságok beszedésére rávenni: „Egy kis orvosságnak keserűségétől úgy ne irtózzék, hogy magának is, nekünk is annál sokkal nagyobb keserűséget ne szerezzen...” Poppel Éva azonban már nem gyógyult meg, a temetésére szóló meghívókat is Csáky László küldte el (1640. december 23-án). Takáts, é. n. 197. Takáts megállapításait újabban megerősítette Kincses Katalin Mária is: Batthyány Ferencné Lobkovitz Poppel Éva özvegyi éve címmű összefoglalásában. In: *Nők a magyar történelemben*. A kötetet összeállította R. Várkonyi Ágnes, Bp., 1997. 66–67. (továbbiakban Kincses, 1997.)

A királyi tanácsos jól beilleszkedett a Batthyány családba. 1633-ban feleségével együtt jelen voltak Németújváron a kis Mária Eleonóra keresztelőjén, ahol II. Ferdinánd és Eleonóra királyné lettek Batthyány Ádám komái, azaz a kislány keresztszülei.¹⁴⁵

Csáky Lászlóban – bátyja felvidéki karrierjének tudatában, de annak ellenére is – volt hajlandóság, hogy jó kapcsolatot ápoljon az erdélyiekkel. (A fejedelem korábban csak az almási és a körösszegi uradalom elvételeivel próbálkozott, mert ezek voltak Csáky István jószágai, László uradalmi elvileg nem voltak veszélyben.) A jó viszonyra az erdélyi birtokok megtartása miatt feltétlen szükség lett volna, ám I. Rákóczi Györgynek nemigen volt érdeke a család másik férfitagjának támogatása. Néhány 1637-ből fennmaradt levél ezt a feltételezést egyértelműen megerősíti. Csáky László az év júniusában Adorjából érdeklődött erdélyi látogatásának lehetőségéről: mivel „csak egy prókátor levél miatt esett el mitőlönk jószágunk, s bizonyságom lehet maga őfelsége, az én kegyelmes uram, és minden belső főtanács, hogy én néhány rendbéli instantiát töttem, de vagy szolgálattya böcsületesen nem engedte, vagy egyáltalában maga is őfelsége nem engedte jüvetelemet, az bátyám uram procuratora pedig mindig is az egynehány holnap alatt experiált, mióta feljüvén szegény Thurzó uram halála után, dolgaiban munkálkodott őkegyelme ... méltóztassék kegyelmes jóakarattját nyilvánban megjelenteni, s kedvemet, bátorságomat azzal maga szolgálattjára erősíteni ... nem is kérünk nagyot ilyen méltóságos fejedelemtől...”¹⁴⁶ Rákóczi válasza kitérő volt „Eddig is kegyelmed személyére nézve ellen tartók nem voltunk, s maga szabadságában állván az is kegyelmednek, meddig tetszik az mi kegyelmes engedelmmünk után birodalmunkban belépni...”¹⁴⁷ 1637. június 26-án Egeresről (tehát a fejedelemség területén fekvő birtokáról) már a Rákóczihoz közeledés elhalasztásáról olvashatunk: „ne hidgyen nagyságod efféle alkalmatlan beszédekkel magokat kellettő embereknek, mert hiszen egy hazugságért Erdélyben elég kárt valhatnék, de él az Isten, mind különben vagyon s úgy, amint nagyságod maga kívánhatná, csak legyen kedvükhöz tehetségünk. Én ezért utolsó levelemmel nagyságod látogatására, szolgálattjára való utamat jelentvén nem engedelmet, hanem jó akarattal és fejedelmi kegyelemmel való látását kértem nagyságodnak, de így értvén a dolgot, úgy látom, nagyságodnak nem vétek velle, s magamnak is böcsületesebb, alkotmatosabb üdőt várnom az nagyságod gratiájának énhozzám való kimutatására...”. Az utolsó levél utóirata szerint a buzai bir-

---

¹⁴⁵ Kincses, 1993. 29. és 142. Batthyány Ádám levele Csáky Lászlónak, 1633. március 7.

¹⁴⁶ MOL P. 75. Fasc. 1. LA No. 1. 1637. június 6-án Adorjából küldött levél.

¹⁴⁷ MOL P. 75. Fasc. 1. LA No. 1. I. Rákóczi György 1637. június 9-én a kolozsi curiából küldött levele.

tokot anyja, özvegy Csákyiné használhatta, de a család ragaszkodott a törvényes örökítéshez is: „Ámbár nagyságod kegyelmes adományával bírja Buzát életéig asszonyom anyám, csak nagyságod minket bocsásson törvényre, s attul ne fogja meg igazságunkat, úgyhogy ha interim asszonyom anyámnak holta történnék, szálljon bár a Fiscusra mindaddig is, valamíg törvény szerint az mi jussunk nem decidáltatik.”¹⁴⁸

1636-ban Csáky László is ott volt a regensburgi birodalmi gyűlésen, ahová 500 főből álló, saját költségén kiállított bandériummal érkezett meg.¹⁴⁹ III. Ferdinánd 1649-ben – Pálffy Pál nádorrá választása után – Csáky Lászlót nevezte ki a nádori utáni egyik legjelentősebb országos méltóságra, az országbírói tisztségre.¹⁵⁰ A tisztséget azonban nem viselte sokáig, alig több, mint fél évtizedig, mivel 1654 októberében rejtélyes körülmények között meghalt. Az 1655-ben III. Ferdinánd által engedélyezett vizsgálat mérgezést feltételezett, amellyel egy János nevű szolgáját gyanúsították, de Forgách Ádám német titkárát, Christophorus Greinert és egy Martin Steiner nevű cipésmestert is elfogtak, majd elengedtek.¹⁵¹

A szakirodalomban elterjedt, hogy Zrínyi bírálatban részesítette az országbíró,¹⁵² – ennek okaira csak következtethetünk – s ezért feltehetően nem voltak jó viszonyban. Tusor Péter egyik tanulmánya rávilágít egy konf-

¹⁴⁸ Uo. Csáky László levele 1637. június 26-án, Egerestről.

¹⁴⁹ Várkonyi Gábor: Magyarok a római király választásán 1636-ban. In. *Perlekedő évszázadok. Tanulmányok Für Lajos történész 60. születésnapjára*. szerkesztette: Horn Ildikó, Bp., 1993. 187–214. Csáky Lászlót Bécsig elkísérte felesége és anyósa is, mivel Batthyány Magdolnán „eret köll ott az doktorokkal vágatni ...”, s majd az anyja kísérte vissza lányát a birtokra. Kincses, 1993. 177. Deák Farkas úgy tudta, hogy a bandériumban „jó nemes családból való” ifjakat vitt magával. Deák, 1888. 127.

¹⁵⁰ Az 1649. évi országgyűlés nyitásán nem tudott jelen lenni, mert – anyja levele szerint – a Komáromban szülő felesége mellett akart tartózkodni. Viselkedése nem minden főúrnál volt a korban általános. Wesselényi Anna levele Csáky Istvánnak 1649. február 27-én. Deák, 1875. 215. Csáky László anyja menyje első születésénél is mellette volt Bécsben, 1635. őszén. Wesselényi Anna levele Vadas Gábornak 1635. november 4. Uo. 125. Idézi Péter K., 1996. 24–25.

¹⁵¹ Toma K. 2007. 113–114. Temetésére 1654 december végén, vagy 1655 év elején sor kerülhetett, mert özvegye, Batthyány Magdolna 1654. december 20-án, Lippayhoz írott levelében a temetés idejének közeledtére utalt. Uo.

¹⁵² Hasonlóan fogalmazott R. Várkonyi, 1996. 300. A konfliktusoknak oka lehetett birtokszerzési rivalizáció is. 1644-ben ugyanis Zrínyi igényét jelentette be Prépostváry Zsigmond bérleti birtokára, de azt Csáky László kapta meg. Klaniczay, 1964. 55. Zrínyi a Szigeti veszedelem 1651. évi kiadásában megváltoztatta a szöveget, beillesztett egy Wesselényi Ferencről és egy Zrínyi Péterről szóló versszakot, s kihúzta a Csáky Lászlóról szólót, valamint több nevet kihúzott az ajánlásból: Esterházy Lászlót, Csáky Lászlót, Homonnai Györgyöt és Nádasdy Ferencet. Uo. 358. 1653-ban Csáky Lászlóról egyértelműen elítélően nyilatkozott: „leányát németnek és csaknem lelkét ördögnek adja.” Uo. 364–365. A háttérben a Csákyak Rákóczi ellenessége állt, amit viszont azok erdélyi birtokpolitikája egyértelműen megalapozott. A Csákyak – Csáky István tárnokmester és Csáky László országbíró – így a Zrínyivel szembenálló politikai táborba kerültek.

liktusforrásra, kutatásai alapján ugyanis köztudott, hogy Csáky László országbíró az 1650 januárjában a szentilonai piacon történt szégyenteljes fegyveres incidens miatt valóban felhatalmazást (Compulsorium) adott tanúkihallgatásra és jegyzőkönyv felvételére Borkovich Márton pálosrendi generálisnak. Borkovich több levelet váltott Zrínyivel, s azokban idézte a tanúk terhelő vallomását, amiből az derült ki, hogy a főúr adott parancsot a Csáktornya-hoz közeli pálos kolostor melletti piachely megszüntetésére, kötelezte birtokai népét a vár alatti piacon való részvételre, s adott parancsot a határozott fellépésre. A piac áthelyezése önkényes katonai fellépéssel párosult, amit azonban Zrínyi elhárított, mondván, hogy nem adott parancsot a kolostor melletti piac tönkretételére és a kriptá kapuja előtti, sebesülésekkel járó vérengzésre. Az országbíró lépése tehát valóban kellemetlen volt számára, ami Zrínyi részéről lehetett a Csáky iránt érzett ellenszenv alapja.¹⁵³ A két politikus családjának kapcsolata azonban hosszabb távon mégsem maradt ellenséges, hiszen Csáky özvegye 1664-ben Zrínyi Miklós bánhoz küldte fiát, Pétert, aki a későbbi erdélyi kancellárral, Bethlen Miklóssal egyidőben tartózkodott Csáktornyán. De az is felvethető, hogy Zrínyi a Batthyányakkal kialakult jó kapcsolat hagyománya miatt engedett Batthyány Magdolnának, s fogadta udvarába az elhunyt Csáky László fiát.¹⁵⁴

A két Csáky fivér pályája közül Csáky István leszármazottainak életútját követjük nyomon, mivel utódai közül veszi eredetét a család ún. erdélyi ága. A családi birtokok sorsa miatt azonban szükséges utalnunk testvérének, az országbíró Csáky Lászlónak erdélyi birtokaira is.

Csáky István két nagyobbik fiát kezdetben nagyanyjuk, Wesselényi Anna nevelte, majd Pápán, Pozsonyban és Nagyszombaton tanultak. A birtokszerzésben élenjáró, meglehetősen erősszakos gróf saját családjában is határozott, sőt keménykezü volt, gyermekei közül egyedül középső fiával, Istvánnal tudott maradéktalanul jó viszonyt kialakítani, legidősebb fiával,

---

¹⁵³ Borkovich végül nem indított az országbírói felhatalmazás birtokában pereskedést. Zrínyi az 1650. évi római utazása után változtatott a pálosokkal kapcsolatos magatartásán, végrendeletében (1662) pénzt hagyott számukra, sőt a rend kriptáját választotta temetkezési helyének. Tumor Péter: Zrínyi a pálosok történetében. A pálosok csáktornya-szentilonai piaca körüli csetepaté. In: *R. Várkonyi Ágnes emlékkönyve születésének 70. évfordulója ünnepére*. szerkesztette Tumor Péter, Bp., 1998. 333–346.

¹⁵⁴ A Zrínyi fiúk ifjú éveiket Batthyány Magdolna édesanyja, Poppel Éva udvarában töltötték. „Csáky Lászlóné asszonyom önagysága kívánnya, hogy kegyelmes Csáky Péter uramat bán uram szolgálatjára és udvarlására bekísérje. Én azért nem bánom, ha az urfiat ökegyelmét bekíséri és udvarol ökegyelmének” Zichy István Pethő Györgynek. Bécs, 1664. márc. 11. MOL, MKA, E 188, fam. Pethő, 1. cs. fol. 372. Nagy Levente: Zrínyi és az erdélyi literátus körök. Az angliai magyar peregrínusok és Zrínyi = *Erdélyi Múzeum*, 62. kötet, 2000. 1–2. füzet 1–14. 21. lábjegyzet. Lévai Csáky László fiai: László komáromi főispán, Pál zólyomi főispán, Péter és Zsigmond.

Ferencsel és a legifjabbal, Lászlóval vissza-visszatérő problémái voltak.¹⁵⁵ 1650-ben előbb a legidősebb fiú okozott apjának gondot. Ferenc ugyanis szembeszállt apja akaratával, nem vette feleségül a kiszemelt „Homonnai kisasszonyt,” sőt elszökött otthonról, s csak tíz év múlva, 1660-ban tért haza ismét Szepesvárra.¹⁵⁶ Éppen ezért Wesselényi nádor jónak látta az idős Csáknak egyértelműen feltenni a kérdést: igaz-e, hogy ki akarja tagadni Ferencet az örökségből, és Szepesben minden szerzeményét a közepső fiára, Istvánra akarja hagyni?¹⁵⁷

A legkisebb fiú is renitensnek bizonyult, hiszen, ahogyan apja írta róla: „az lator erkölcsű Csáky László, nemzetemnek árulója, atyai személyemnek gyalázója és igen megbúsítója elszökék tőlem, és Rákóczy Györgyhez kötö magát s ezen gonosz nem fejedelemnek pápens leveleivel öcsémtől maradott váramat, Almást és ahhoz való minden jószágaimat elfoglalta és váromban és jószágomban lévő minden ordinantiaimat megrontotta, öregember szolgálaimat kihánta tisztekből és mindenekből megfosztotta, vele együtt elszökött lator társai által”.¹⁵⁸ A tárnokmesternek azért is esett igen rosszul fia cselekedete, mert egyrészt II. Rákóczi Györgyöt kifejezetten ellenlábasának¹⁵⁹ tartotta, másrészt, mert három részre osztotta ugyan erdélyi jószágait, de azokat egyik fiának sem adta át, csak a jövedelemből részeltette őket. Az almási tisztnak írott leveléből az a félelem is kiolvás-

¹⁵⁵ Csáky Ferenc (1630–1670) feleségei: Jakusth Klára és Czobor Erzsébet, valamint Csáky István (1635–1699) feleségei: Lónyai Margit, Melith Klára és Barkóczy Mária. Az országbíró családi feljegyzéséről és gyermekeiről Péter K., 1996. 16–17. Első két felesége szülés következtében (szülés közben vagy gyermekágyban) halt meg. Uo. 18. Csáky László Perényi Mária fia volt, akit apja a harmadik feleségével, Mindszenti Krisztinával nevelt fel. Uo. 43. Csáky László (1641–1698) első felesége Kálnoki Kata, második felesége Bethlen Éva, harmadik felesége Jósika Judit volt.

¹⁵⁶ Deák, 1988. 181–184. A tanulmányokból hazatért Ferencet apja azzal vádolta meg, hogy az életére tör, ezért Szepesvárrban tömlöcbe vetette. Bár a vád nem igazolódott, csak akkor szabadulhatott, amikor megbékélt apjával, ám a kötelező háztűznéző elől Bécsbe menekült. A menyasszony Homonnai Katalin lett volna. 1660-ban viszont 300 lovas élén indult Wesselényi nádor táborába, Várad megsegítésére.

¹⁵⁷ Deák, 1988. 201–202. A tárnokmester tagadta a kérdés megalapozottságát, s kijelentette, nincs szándékában fiát kitagadni.

¹⁵⁸ MOL P. 71. Fasc. 28. No. 67. és 68. A szökésre 1658-ban került sor.

¹⁵⁹ I. Rákóczi György Csáky zálogba adott erdélyi birtokainak jelentős részét elfoglalta, s ahogy a tárnokmester értelmezte: „az mostani számkivetett Rákóczi György is elhitte azt a bolondságot, hogy Prépostvári defectusával őreájok devolváltattak volna.” MOL P. 71. Fasc. 28. No. 68. Csáky István 1641-ben a váradi káptalan előtt tiltakozást jelentett be a birtokok konfiskálása ellen. MOL. P. 71. Fasc. 30. No. 5–6. 1658-ban azok már ismét a család birtokában voltak. Csáky László abból foglalta el Nagyalmást, de apja kérte a tisztektől mindannak a feljegyzését, amit fia „eltékozolt” a birtok jövedelméből, „mert nálam lévő pénzéből veszem ki, mely jött anyjátul maradott jószágbul, edszer is, másszor is.” Almás várát és tartozékait Barcsai Ákos fejedelem erősítette meg egy Szászfenesen kelt parancslevelében, 1659. június 14-én: „öreg Csáky István ezen birtokokat úgy bírja, mint előtte bírta”. MOL P. 71. Fasc. 28. No. 69.

ható, hogy testvére, László jószágainak megszerzésétől is tart, s ezért tiltotta meg azok zálogba engedését, mondván: „én gubernáltam, s ezután is gubernálni akarom, miglen violenter nem találtatik, az ki kezemből kivegy.” 1641–1658 között több levél maradt fenn Kávási Nagy Gergely almási udvarbíró aláírásával, amelyet id. gróf Csáky Istvánnak írt.¹⁶⁰ Ifjabb Csáky László (a tárnokmester testvérének, Lászlónak fia) igyekezett apja birtokát átvenni, mivel 1654-ben az udvarbíró azt a divisionalis pecsétetes levelet is kérte tőle, „ami szerint megosztotzak, vagy keresesse meg a káptalannál azt”. Mivel 1658. február 2-án Jarai Mihály Kolozs megyei hites szolgabíró és Bakó István nemes személyt „gróf Csáki László uram ő nagysága Ifiabbb Almás várához tartozandó és Magyar országi Jószágának praefectusa Nemzetes Kavasi Nagy Gergely Almás várába [hívatta] Nemzetes Havasali István főbíró uram pecsétjével,” hogy a valamósteveket eskessenek meg, a tárnokmester fiának foglalása ezt követően történhetett.¹⁶¹

A tárnokmester hirtelen haragjában nemcsak legkisebb fiát, hanem utódait is megátkozta:

„kívánom az Istenemtől ez ilyen gonosztevő fiak ellen kimondott büntető sententiájának végben vitelére, kinszerítem is szívből való fohászkodásimmal és alázatos könyörgésemmel őő szent felségét, kinek effectióját¹⁶² is várom naponkint, hogy az én életemben megverje testében azt az átkozott, töllem elszökött fiam, Lackót, én es megverem, azmint éntöllem lehet, úgyhogy ha száz esztendeig durál is, az ő ágyékából való maradéka ordítva fogja jajgatni atyja ellen tett, elfelejthetetlen és megorvosolhatatlan nagy vétkét”.

Csáky István idős korára tekintélyt szerzett, az erdélyi ügyek miatt gyakran fordultak hozzá tanácsért, sokakkal levelezett. 1661 végén Apafi Mihály erdélyi fejedelem küldött levelet néhány fontosnak ítélt főnemesnek, így Csáky Istvánnak is: „Ismerjen, tartson jóakarói közül nem utolsónak, velünk szolgáltasson...”¹⁶³ Barcsay már 1659-ben jónak látta, hogy

---

¹⁶⁰ MOL P. 72. Fasc. 380. Nagy Gergely úgy tudja, hogy az egyik jószágból a másikba bujdosott emberek helyben maradásáról egyeztek meg. „egyikből a másikba vissza ne vitesenek”. Ez eddig így volt, de az osztás után „már semmit sem bizonyíthatunk”. Gyulay László is azt igazolta neki szóban, hogy volt alkuvás arról, hogy „ki melyik jószágban lakott, onnét vissza ne vihessék”. Nagy Gergely később ifj. Csáki István udvarbírója lett.

¹⁶¹ Uo. 35 személy tett vallomást egy bizonyos Lukáts Deák visszaéléseiről. 1652-ben az almási és a keresztszegi és adorjáni uradalom majorsági termékeiről is feljegyzést készítettek, a divisio feltehetően ekkor történt. MOL P. 72. Fasc. 381.

¹⁶² Helyesen effectuatio – foganatosítás, végrehajtás

¹⁶³ Apafi Mihály fejedelem levele Szebenből 1661. december 2. Közli Deák, 1888. 2004–2005.

neki magyarázza ki magát az erdélyiek vádjai alól, hogy tudniillik a lengyel hadjárat „... alkalmatosságával igyekezvén titkos úton magunknak halászni az fejedelemséget.”¹⁶⁴ Ugyanakkor a levelezés módot adott arra Csáky Istvánnak, hogy erdélyi birtokainak ügyét rendbe hozza. Nagy Gergelynek 1659. június 2-án, Szepesről írott levelében reméli, hogy Barcsayval jó egyetértésben lévén, az hozzásegíti a „fattyú-fia” (saját fia, László) által bírt, és a II. Rákóczi György beleegyezésével elfoglalt almási jószág visszanyeréséhez.¹⁶⁵ Barcsay megkísérelte őt megbékíteni László fiával, de ekkor még Csáky válasza mereven elutasító volt: „Készebb volnék esztendeig Kemény János uram rabságát viselni, hogyses annak a fertelmes életű, véráruló fattyúnak kegyelmet adni, keresményemben is soha részesíteni; úgy vagyon, őseimtől maradott jószágomból ki nem tilthatom, mert azzal haza törvényét rontanám meg magamban, és consequenter lelkemnek is jutna benne...”¹⁶⁶ Végül Kemény János volt az, aki – bár emlékiratában még igencsak negatív véleményt tolmácsolt a „kapzsinak, alattomoskodónak, kétszinkedőnek” nyilvánított Csákyról – kibékítette az apát és fiút egymással. A közvetítés Csáky István 1661. február 20-i leveléből derült ki. „Ez hónap 13. napján érkezett ide Csáky László és nagyságod nekem szóló levelét kezemhez juttatta az egy pár lóval együtt.”¹⁶⁷ A bizalom azonban nem állt helyre, mivel az apának nehezen lehetett elfelejtienie a családjával történeteket: „Csáky Lászlótól nagyságod méltóságos interpositióját tekintve, nem vonzom meg atyafiságomat, de igazán írom nagyságodnak, nem akarok neki könnyen hinni, mert igen megismertette velem magát. Én mindenben nagyságod parancsolatjától várok és valamiben az occasio hozza, nem akarok megfogyatkozni nagyságodhoz való synceritásomban.”

A tárnokmester – feltehetően az erdélyi viszonyok változásai miatt – fogadta vissza kisebbik fiát, aki 1661–1662-ben első feleségével, Kálnoki Katával együtt Szepes várában lakott.¹⁶⁸ Csáky István végül 1661. március 25-én ténylegesen is három részre osztotta erdélyi birtokait: a Bélteken lakó Illyésfalvi Jánosnak megírta, hogy különítsék el a részeket, hogy

¹⁶⁴ Barcsay Ákos levelezése idősb Csáky Istvánnal, 1659–1660. (Deák Farkas közlése) = *Századok*, 1873. 407–426.

¹⁶⁵ Uo. 417. A visszafoglalás esetére részletesen rendelkezik.

¹⁶⁶ Uo. 420. Csáky válasza 1659. júl. 14-én

¹⁶⁷ Deák Farkas: Kemény János erdélyi fejedelem levelei a gróf Csákyak kassai levéltárában = *Századok*, 1873. 494–495. Újabb lovakat kér, olyan jó lovakat, mint „szegény Bethlen Gábor Szarvas és Vajda nevű lovai valának”, ezekért akár 2000 aranyat is adna.

¹⁶⁸ Deák, 1988. 202. 1662. május 1-jén az asszony itt szülte meg Gábor nevű fiát. MOL P. 71. Fasc. 1. No. 21. „áldotta meg az Isten egy fiú magzattal Csáky László fiam feleségét, kit azon nap Gábornak kereszteltünk, félelmes állapotja miatt udvari papom frater Csehi által, keresztattya nemzeti Máriassy Sigmond viceispán úr volt, keresztannya az őkegyelme felesége.”

mindegyik fia egyformán kapjon. Ugyanakkor közölte megbízottjával, hogy középső fiát tette meg birtokai gondviselőjének.¹⁶⁹

Az öreg tárnokmester 1662. november 5-én, Szepesvárbán keltezte végrendeletét.¹⁷⁰ Öt nappal később, november 10-én „éjjeli kilenc és tíz óra között múlt ki nagy istenesen és csendesen, hosszas nagy betegség után az csalárd árnyék világból, élete idejének 59-dik esztendejében...”.¹⁷¹ Szer-tartását valószínűleg a végakarathoz megfelelően szervezték meg: a távo-li rokonság helyett kétszáz fizetett koldus vett részt a temetésen, a kápta-lanban és a birtokhoz tartozó katolikus templomokban áldoztak lelkéért, s a Szepes várában lévő kápolna általa építtetett temetőboltjába helyezték át első feleségének, Forgách Évának holttestét is.¹⁷² Az életében igen sok konfliktust okozó, meglehetősen erőszakos és öntudatos főúr utolsó kí-vánságával mintha vezekelni kívánt volna: „*Engem szarándok módon fekete kiscniczér, bokámig érő dolmamba öltöztetvén és posztó széllel hozzám övezvén, olvasómot is kezeimre tekervén, fekete bűr sapkámot fejemre tévén, így zárjanak koporsómba és mennél nagyobb ájtatossággal lehet, temessenek megírt síromba...*”.¹⁷³

A tárnokmester harmadik felesége, Mindszenti Krisztina és középső fia, István mellett végül Lászlót is részesítette Szepes várából a „... közép-várban öt házakat a különöci vámmal, ser és bor korcsmával, háromezer háromszázharminchárom tallérban és hatvan pénzben bírja irredemptibi-liter”,¹⁷⁴ valamint készpénzben is hagyott még rá 3 000 forintot. A várbeli juss annak az új adománynak lett a következménye,¹⁷⁵ amelyet a tárnok-

---

¹⁶⁹ MOL P. 71. Fasc. 28. No. 72. A gondviselő tehát Csáky István lett. A tárnokmester ek-kor már betegeskedett, nem ült lóra, és Szepesvárbán is „csak inkább széken hordoztatom magamat fel s alá a várból” – írta már 1660-ban néjének. Deák, 1888. 202.

¹⁷⁰ Csáky oklevéltár I/2. 727–742. Átirata a kolozsvári levéltárban: Jósika hitb. It. No. 629. V. k. Újabbán közli: *Erdélyi testamentumok IV. Erdélyi nemesek és főemberek végrendelete (1661–1723)* Válogatta, a bevezető tanulmányt írta és a jegyzeteket összeállította Tüdős S. Kinga, Marosvásárhely, 2011. 43–52. (továbbiakban Tüdős S. Kinga, 2011.) Csáky tárnokmestert azonban a korabeli nemesi közvélemény elsősorban nem erdélyi birtokosnak tekintette.

¹⁷¹ Deák, 1988. 210. A családi feljegyzés másolata: MOL P. 71. Fasc. 1. No. 21.

¹⁷² Péter K. 2008. 51.

¹⁷³ Csáky oklevéltár I/2. 727–728.

¹⁷⁴ Csáky oklevéltár I/2. 735–736. Csáky László tevékenységét azonban szinte teljesen a középső testvér ellenőrzése alá helyezte, mivel a rendelkezésére álló cselédek számával, az istálló használatával kapcsolatban is úgy határozott: „István fiam rendelése szerint legyen”. Igaz, azt is előírta, hogy 12 hordó gönci borral és ugyanannyi serrel, valamint 100 szepesi köből búza- és rozsliszttel, 300 köből zabbal, 44 szekér szénával és 50 szekér fával segítse István az öccsét.

¹⁷⁵ Csáky oklevéltár I/2. 730. Már 1638-ban kapott adományt Szepesre, de az a főispáni tisztelet nem tette örökössé a családban, a donatio csak a fiúágra volt érvényes, s a német ka-tonaságot is be kellett volna engedniük a várba. Ezért kérte 1651. november 22-én Bécsben az új adományt, vagy saját szavai szerint a stabilizációt. Mivel az első adományhoz első fe-lesége, Forgách Éva, a megerősítéshez pedig a harmadik feleség, Mindszenti Krisztina adott mintegy 100 ezer forintot, a hagyatékból is utódaik, illetve maga Krisztina asszony kapta a

mester III. Ferdinándtól kapott, miután 167 799 magyar forintot fizetett neki, hogy Szepes várát mindkét ágon lévő utódai szabadon bírassák.

Erdélyi Csáky László „öreg atya holta után unszolta bátyját, 3-dik Csáki Istvánt, hogy az almási jószágok 3-ad részét adná nékie ..., ki is hajolván az ötcse kérésire ... az maga rátáját adja örökösön cserébe testvér ötcsinek”.¹⁷⁶ 1662. november 26-án ugyan Csáky István és László megegyezett egymással, de még így is csak az erdélyi birtokok töredéke¹⁷⁷ jutott a mellőzött testvér kezére. Az alku szerint László kapta meg az erdélyi Nagyalmás várának és uradalmának Csáky Istvánra jutott részét, míg az Abaúj vármegyei Nagyida birtoka, a zempléni Tállyán és Mádon lévő szabad telkek és szőlők – amelyek anyjától Prényi Máriától maradtak¹⁷⁸ –, valamint a bihari körösszegi uradalom részirtoka Csáky Istvánhoz került.¹⁷⁹ A következő év elején azonban kiderült, hogy a két idősebb testvér hajlandó és képes is kitenni Csáky Lászlót az apai örökség további részeiből. Csáky Ferenc és István ugyanis megállapodást kötött¹⁸⁰ egymással a Szepesvár feletti rendelkezésről, pontosan elhatárolva a két fivér és mostohaanyjuk rendelkezésére álló épületeket, s a vár kulcsának használatát. Csáky László természetesen protestált¹⁸¹ a szepesi káptalannál a megállapodás ellen, mondván, apja annak idején bizonyos erdélyi jószágokat zálogosított el a szepesi birtok érdekében, ezért annak harmada mindenképpen őt illeti, „jó ideig benne lakván azon házokban, most pedig, javaimnak egyik részét otthattam pecsétem alatt, kívánván avval is roborálni hagyatott successiómat.” 1663. február 7-én végül mégis megállapodtak.¹⁸² Az egri püspök színe előtt László elfogadta a testvérei között született egyezséget, azok pedig ígéretet tettek az apai végrendelet betartására, valamint a két testvér fiúágá-

---

nagyobb részt. Mindszenti Krisztina 1670. március 22-én Illyésfalván kelt, majd november 12-én ugyanott módosított végrendeletét, amelyben a felvidéki javaiból alapítványokat tett, közli Tüdős S. Kinga, 2011. 75–77., az 1679. február 8-án, Gernyeszegen írott és Apafival megerősített testamentum Uo. 122–128. Ez utóbbiban csupán a kisebbik hintóját hagyta Csáky Istvánra. Uo. 125.

¹⁷⁶ MOL P. 71. Fasc. 28. No. 86.

¹⁷⁷ Csáky oklevéltár I/2. 731. A végrendelet említést tett azokról az erdélyi jószágokról is, amelyeket Szepes várának megszerzésekor zálogosítottak el, közülük Szurdokot Kemény Jánosnak, Buzát pedig Kemény Boldizsárnak adták oda. Szurdokot maga Csáky István zálogosította, míg Buzát öccsével, Csáky Lászlóval együtt adták oda.

¹⁷⁸ MOL P. 71. Fasc. 35. No. 45.

¹⁷⁹ Csáky oklevéltár I/2 742–744. 1665. március 20-án Csáky László országbíró gyermekei is megosztottak birtokaikon, Csáky Pál és László örökölték a bihari Adorján birtokot tartozékaival egyetemben.

¹⁸⁰ Jósika hitb. lt. No. 629. III. k. 56–61.

¹⁸¹ Jósika hitb. lt. No. 629. V. k. 133.

¹⁸² Jósika hitb. lt. No. 629. V. k. 130–131. A megállapodásnak igen kevés valóságtartalma volt, hiszen nehezen elképzelhető a két testvér fiúágának teljes kihalta.

nak kihalása esetére – távoli és igen bizonytalannak ígérkező lehetőségként – biztosították számára Szepes várának öröklési jogát is.

A folyamat vége az 1670-ben Hotkócon kötött egyezség volt, amelyben¹⁸³ Csáky László az almási uradalomból magának szerezte meg testvérei maradék részbirtokát, valamint a körösszegi uradalmat is, cserébe viszont átadta nekik a testamentumban feltüntetett felvidéki javak feletti rendelkezést.

A család a Csáky István tárnokmester házasságaiból született gyermekek között szakadt magyarországi és erdélyi (később leány-) ágra. Csáky László ugyanis – akit testvérei nem részesítettek megfelelően az apai örökségből – Erdélybe ment, s a későbbiekben külön utakon tevékenykedett. Az 1670-ben született megegyezést ugyanis megtámadta, ezért Csáky Ferenc nekiadta az almási uradalomból jogos $\frac{1}{3}$ részét, amely egyébként is Csáky Lászlónál volt 2 000 forint zálogban.¹⁸⁴ Egy 1825-ben született peranyag szerint – amely még mindig a 17. század közepi birtokosztás jogosságát vitatta, különös tekintettel a tárnokmester döntéseire – ezt a birtokrészt még akkor is birtokolták erdélyi Csáky László leányági leszármazottai. Az ellentmondások ellenére az egyértelműen kiderül, hogy már 1652-ben létezett egy elvi megosztás, amely a későbbi években többször módosult, de az az erdélyi és a magyarországi javakat külön kezelte, s azok évtizedekkel később is külön kerültek a Magyar, vagy az Erdélyi Királyi Tábla színe elé.

Öreg Csáky István személyisége feltehetően gátolta fiai politikai színvállását, s apjuk életében a tisztségeket is, – így 1660-ban, két évvel halála előtt Bereg megye főispáni tiszttét – a tárnokmester szerezte meg. A középsoú fiú lehetett az apai szemlélet iránt leginkább toleráns, legalábbis kezdetben, mivel ő vált kedvencé. De az is elképzelhető, hogy a három fiú képességeiben megmutatkozó különbség emelte őt ki testvérei közül. Az mindenesetre feltűnő, hogy apjuk halála után mindhárman olyan álláspontot foglaltak el, amely élesen különbözött apjuk politikai örökségtől: László Erdélyben élt és politizált (a magyarországi lehetőségekhez képest ez új irányvonal), Ferenc és István pedig a Zrínyi által képviselt politika követőjévé vált, karrierjük is 1662 után teljesedhetett ki.¹⁸⁵

A tárnokmester Ferenc fia az apai szándéknak megfelelően 300 katonával vett részt a Várad megmentésére indított, de sikertelenül végződött katonai akcióban. Ezt követően apja halála után előbb Szepes vármegye fő-

---

¹⁸³ Uo. 747–751. 1670. február 5-én kötött megállapodás a három fivér között. MOL P. 71. Fasc. 28. No. 85.

¹⁸⁴ Uo. No. 83. (1825)

¹⁸⁵ A két Csáky fivér, Ferenc és István karrier-lehetőségéről hasonló álláspontot fogalmazott meg Horn Ildikó is. Horn, 1996. 82.

ispáni tiszttét kapta meg, majd felső-magyarországi főkapitány lett. 1665-ben iktatták be először tisztségébe, ám ekkor a politikai légkör a vaskvári béke megkötése utáni helyzetben eléggé kiélezettnek tűnt. Ismerjük Csáky Ferenc levelét Kassa szabad királyi város tanácsához, amelyben közölte kinevezését, s meghívta őket a beiktatásra. Ebben írta le számukra, hogy 1664. december 19-én hívatta magához „az fölséges római császár és koronás király urunk őfelsége méltóságos esztergomi érsek és magyarországi palatinus urunk őnagyságok jelenlétekben behivatván főkomornikja által magához, ritka például személye szerint méltóztatta megjelenteni további hozzám méltatlan szolgáláshoz oly ingyen való kegyelmes akaratját, hogy tudniillik ennek utánna immáronton Felső-Magyarországnak generálisi tisztem által kívánná vékony és igen hű alázatos szolgálatomat vennie s ezeknek fölötte császári és királyi kegyelmes oltalmával lennie...”¹⁸⁶

Mivel Csáky Ferenc jó viszonyban állott Wesselényi nádorral, azonosulni tudott az 1660-as évek rendi mozgalmával. 1666 augusztusában több felvidéki nemessel együtt a 36 éves főkapitány is meghívást kapott a murányi gyűlésre, ahol a nemesek titkos tanácskozása idején a nádornál vendégeskedett.¹⁸⁷ Csáky Ferenc levelezett Nádasdy országbíróval, ezért a kortársak is az ő emberének tartották. Ezzel lehetett összefüggésben, hogy miután 1668 októberében a titkos szervezkedést Bory Mihály beárulta Rottal Jánosnak, az egy decemberi levelében felszólította Csákyt a főkapitányi posztról való lemondásra.¹⁸⁸ A történet pikantériájához tarto-

¹⁸⁶ Kemény Lajos: Csáky levelek Kassa szab. kir. város levéltárában. = *Közlemények Szepes vármegye múltjából*. Szerk. Dr. Förster Jenő, X. évfolyam, 2–4. sz. Lőcse, 1918. (144–151.) 149.

¹⁸⁷ Bartakovich János honti alispánnal, Barkóczyval és a többi úrral a várban kártyáztak, míg Bory Mihály táblabíró, a Wesselényi birtok kormányzója és korponai kapitány, Nagy Ferenc nádori ítélőmester, Keresztúry László alnádor, Vitnyédi István és a többiek egy pajtában tanácskoztak, s elhatározták a török szövetség kezdeményezését, amit az erdélyi fejedelem közreműködésével terveztek. Pauler Gyula: *Wesselényi Ferenc nádor és társainak összekülvétele 1664–1671*. 1. k. Bp., 1876. 98. és 101–102. (továbbiakban Pauler, 1876.) Az augusztus 23-i összejövetelre az szolgálta az ürügyet, hogy a nádor ki akart békülni László fiával. A Csákyknak szóló meghívó 1666. július 16-án kelt. Pauler nem alakított ki jó véleményt Csáky Ferencről: „bátor, eszes, még inkább ravasz, köpönyeg-forgató ember, kinek családi élete, viszálykodása nevével Czobor Erzsébettel, sok botrányra és mendemondákra adott alkalmat”.

¹⁸⁸ A levél keltezetlen, de azt Pauler egyértelműen datálta erre az időszakra. Ha a reagálás alapja Bory ténykedése volt, akkor a megállapítás helyes. Uo. 230. Lipót császár Rottal Jánost bízta meg az 1669. tavaszán tartott eperjesi gyűlésre küldött deputáció vezetésével, amelynek célja a békesség létrehozása volt. A gyűlésre nem Csáky Ferencet, hanem az alkapitányt, Pethő Zsigmondot hívta. Bory a nádor halála (1667) után szorult háttérbe, amikor Széchy Mária helyette Nagy Ferencre bízta a Wesselényi birtokok irányítását. Bory Rottallal a nádorné tudtával folytatott beszélgetést. (Rottal családja 1622-ben nyert indigenátust, a gróf anyja, Thurzó Szaniszló nádor huga, Mária révén volt elfogadott a magyar főurak körében. Uo. 150.) Boryt követően Nagy Ferenc és Széchy Mária jártak Pozsonyban, ahonnan 1669 elején a megbízott több titkos iratot – köztük a szövetségleveleket, Nádasdy néhány levelét stb. – vitt át Bécsbe. Uo. 224–225.

zik, hogy Rottal több levelet váltott Csáky Istvánnal, Ferenc öccsével, akinek Zrínyi Miklóshoz fűződő korábbi jó kapcsolatáról már szó esett. Egyik ilyen levelét éppen 1668. december 12-én, a befolyásos főurak bécsi tanácskozása után küldte a szatmári kapitánynak. 1669 augusztusában – a magyar tanácsosok júliusi, bécsi tanácskozása után, amelyen pozíciói meginogni látszottak – írta neki: „most válik el, kik a jó magyarok, kik magyar kenyeret esznek, magyar ruhában járnak, vagy akik német kenyeret plundrában esznek?”¹⁸⁹

Végül Csákyt mégsem váltották le. Bár 1669 folyamán felmerült Zrínyi főkapitányi megbízatása (állítólag maga a bán szeretette volna) és esetleg Zichy kinevezése is, végül mégis meghagyták tisztségében. A 13 vármegye eperjesi gyűlésén ugyanis Rottal császári megbízott óriási elégedetlenséget tapasztalt, s ennek továbbéléséről számolt be az év végén a főkapitány is.¹⁹⁰ Egyértelmű, hogy 1669 folyamán Csáky Ferenc magatartása megváltozott. 1670 januárjában ezért történhetett meg, hogy – a külön kérés ellenére, miszerint tiszte alapján „működjek ... velük közre a haza megmaradására” – már nem vett részt a vármegyék kassai gyűlésén, mert azt a császár betiltatta.¹⁹¹ 1670 májusában pedig arra szólította fel a vármegyei nemességet, hogy a császári seregekhez csatlakozzon.¹⁹² Amikor azonban Spork tábornok 2800 katonájával megszállta Kassát, a város kapuinak kulcsait „... a városi porkoláboktól, valamint a betegen fekvő ... főkapitánytól elvette,” majd Paris Spankaut bízta meg a hadműveletek irányításával.¹⁹³

¹⁸⁹ Uo. 220. és 267. (1669. augusztus 4-i levél) A bécsi tanácskozásról Nádasdy úgy írt Csáky Ferencnek, hogy oda csak a Szelepcsényi érsek és Rottal által hívott személyek mehettek. Uo. 265. 1669. július 20-i levélből.

¹⁹⁰ Heves vármegye története III. Eger, 1891. 90. írta Szederkényi Sándor is úgy tudja, hogy Csáky Ferencet 1665-ben nevezték ki először, majd 1668-ban ismét törvényesen megeskették az uralkodó hűségére. Uo. 94. A felvidéki helyzet továbbra sem volt megnyugtató, 1668. októberében maga Csáky jelentette, hogy a vidéki nemesség azért küldött ajándékokkal követséget Egerbe, a törökökhöz, hogy külön (a nádor jogkörének figyelmen kívül hagyásával) tárgyaljanak. Uo. 95. Pauler ezt az emlékiratot 1669-re tette, amiből szintén az derült ki, hogy a felvidéki vármegyék nemessége inkább németellenes és törökbarát. Pauler, 1876. 297. Csáky Ferenc 1665–1670 között volt főkapitány.

¹⁹¹ Uo. 306–307. A 13 vármegye nemesi követei az elutasító válasz ellenére neki mutatták be megbízóleveleiket, megtartották a gyűlést, s azt is elhatározták, hogy szándékaikról őt is értesítik az uralkodó mellett. 1670 tavaszán a felkelők csapatai már Csáky Ferenc birtokait is dúlták, aki Lengyelországból csak április végén tért vissza Magyarországra. Pauler Gyula: *Wesselényi Ferenc nádor és társainak összeesküvése 1664–1671. II. kötet*, Bp., 1876. (továbbiakban Pauler II., 1876.) 14. és 50.

¹⁹² Uo. 79. 1670. május 5-én Szepesvárból küldte felhívását, s június 17-én maga is csatlakozott Spork táborához. Uo. 84.

¹⁹³ H. Németh István: *Várospolitikai és gazdaságpolitika a 16–17. századi Magyarországon*. 1. kötet. Bp., 2004. 327. (továbbiakban H. Németh I. 2004.) A szerző Csáky Istvánt tekinti felső-

A Murány várát elfoglaló seregek 1670 augusztusában a Csáky László utódai által birtokolt Léva várát is megszállták. Amikor az udvar Rottal János vezetésével létrehozta a lőcsei comissiót, megnőtt a veszélye a Csáky fivérek megvádolásának is. Először a Spork, majd a Spankau szolgálatába állt Fodor Ádám gyanúsította meg a rebellisek védelmezésével, de őt szeptemberben sok kegyetlenkedése miatt Kassán fogságba vetették. A Murányban elfogott Makay György információkat adott Csáky Ferenc áprilisi lengyel területre meneküléséről, s egy Széchy Máriához küldött üzenetről. A legveszélyesebb Nagy Ferenc – a nádor özvegyének bizalmasa – vallomása volt, aki a Nádasdyval fenntartott jó viszonyát részletezte.¹⁹⁴

Csáky Ferenc 1670. november 17-én, Kassán halt meg. Temetésére sietve, ünnepi szertartás nélkül került sor.¹⁹⁵ Halálának körülményeiről nem emlékeznek meg a család történetéről szóló munkákban. Még mostohaanyja, Mindszenti Krisztina is menekülni kényszerült Illésfalváról két kisfiával, de a Rottaltól kapott menlevél ellenére Strassaldo Szatmárban elfogatta. 1671 februárjában másokkal együtt – mint „elhunyt rebellis” – Csáky Ferenc örököseinek ügye is az időközben Pozsonyba került bíróság elé került, ahol kiskorú fiát, Istvánt képviselve özvegye, Czobor Erzsébet is megjelent.¹⁹⁶

Döntően a Nádasdyhoz fűződő kapcsolata lehetett az alapja annak, hogy a rendi felkelés felszámolása után az udvar szemet vessen birtokaira.¹⁹⁷ 1671-ben Csáky Ferenc neve közvetlenül Thököly István után szerepelt egy sokatmondó felsorolásban, amely a rendi mozgalomban részt vett nemesek nevét tartalmazta, s amelynek kivonatát testvére, Csáky István is megkapta.¹⁹⁸ 1671-ben bizonyára ezért készíthették azt a tanúvallomási jegyzőkönyvet, amelyben éppen Csáky Ferenc illetve felesége birtokügyeire kérdeztek rá.¹⁹⁹ A vallomástevők azt igazolták, hogy Csáky

---

magyarországi főkapitánynak, ami nyilvánvalóan tévedés. Csáky Ferenc testvére, István ezt a tisztséget csak 1682-ben szerezte meg.

¹⁹⁴ Uo. 164–165.

¹⁹⁵ Báthory Zsófia még 1670. július 30-án Munkácsról neki, mint főkapitánynak írt levelet, hogy adjon pápens-levelet Mikes Mihálynénak az Erdélybe való utazáshoz. Báthory Zsófia levele Munkácsról. *Magyar hölgyek levelei 1515–1709*. Magyar leveles tár, második kötet, közli Deák Farkas, Bp., 1879. 333. (továbbiakban DEÁK, 1879.) A szepesvári családi sírboltba temették. Pauler II., 1876. 200.

¹⁹⁶ 1671. február 20-án Thököly Istvánnal, Wesselényi Ferencsel, Vitnyédi Istvánnal együtt vádolták meg. Pauler II., 1876. 315. és 318.

¹⁹⁷ A felkelés utáni birtokelkobzásokról újabban Ulrich Attila: *Bűnök és bűnösök. A Wesselényi összeesküvés utáni birtokelkobzások a Szepesi Kamara területén 1670–1679*. kézirat, 32. Csáky Ferenc szepesi, nagyidai, szikszói birtokairól és azok jövedelmezőségéről az U. et C. anyag alapján készített elemzést Uo. 51–59. A tarcali (4) és a szikszói (4) szőlők a kamarai allodium létrejöttéhez (1676) is hozzájárultak. Uo. 173–174. (továbbiakban Ulrich, kézirat)

¹⁹⁸ MOL P. 71. Fasc. 111. No. 25.

¹⁹⁹ Jósika hitb. lt. No. 629. Tanúvallomási jegyzőkönyv

Ferenc nem sok segítséget kapott az atyai házból. Bertholy Gábor egregius úgy tudta, hogy egy láda pénzt hozott otthonról, ám a „a szegény úr marhájával akarattya szerint nem bírt”. Az önállósulás éveitől őt szolgáló Görgey Baltazár nemes jurátus viszont arra emlékezett, hogy „rubintos gombok és más ezüst neműek” is maradtak rá az apjától, de azok további sorsát nem ismerte. A Czobor Erzsébettel kötött házasság megerősítette helyzetét, mivel az esküvőre 20 ezer tallért adtak vele, amiből sikerült kiváltania a temetvényi birtokot (ezt megegyezésük alapján a támogatás fejében az asszony használta), illetve az adorjáni és a nagyidai jószágot pedig már együtt megszerezni.²⁰⁰ Tőle tudjuk, hogy a házaspár az asszony morvankai birtokán élt. Csáky felesége vagyonát később is felhasználta. Amikor a „kassai generálisságra instáltatott,” egy láda tartalmát egészen elköltötte „lóra való szerszámra”. Pothornyai Baltazár sanyarúnak írta le a feleség helyzetét: „Az asszony önagysága meg a szegény úr mellett lakott, merő rab volt, semmivel sem bírt, ételére s italára forintonkint, tehénhúst és részenként bort s sert rendelt volna, s ha többet talált volna költeni, az udvarbíró megverette, maga is verte, kiről bizonyosságot tehet Újházy György uram, akkorbéli udvarbíró”.

Kiderült, hogy Csáky Ferenchez jelentős összeg került Czobor Imréné halálakor is. Záborsky János juratus szerint „az úr” őt vagy hat kincses ládát hozott el Csáky Pál²⁰¹ házához, amely Pothornyai Baltazár nemes vallomása alapján 32 ezer forint lehetett. Görgey tudni vélte, hogy a bihari adorjáni jószágért Czoborné pénzéből adott „1000 körmöci aranyat”.²⁰²

A birtokelkobzás részeként készített tanúvallomás természetesen arra mindenképpen felhasználható volt, hogy az utódok jogot formálhassanak a vagyon egy részére. A gróf gazdálkodását a birtokok felmérései igazolhatták. E tekintetben Ulrich Attila vizsgálatai éppen annak a szepesi uradalomnak a szerepét emelték ki, ahol viszont a középső fiú, Csáky István elképzelései érvényesültek, a birtok fele is az ő tulajdonában állott.²⁰³

1671. július 16-án a kassai generálist árulás bűnében marasztalta el a bíróság. Ágoston Péter már 1913-ban közölte a szepesi kamara területén konfiskált uradalmakat, közte Csáky Ferenc nagyidai uradalmát és Gönc mezővárost, holott az utóbbinak csak fele birtoka tartozott a főkapitány

²⁰⁰ Uo. Görgey a vallomástételkor 28 éves volt, az információkat az „úr szájából hallotta”.

²⁰¹ Csáky Pál zólyomi főispán, lévai Csáky László fia volt, az ő felesége is Czobor lány, gr. Czobor Mária. Málnási, 1933. genealógiai tábla

²⁰² Uo. Pothornyai azt állította, hogy Csáky Páltól vette az adorjáni uradalmat.

²⁰³ Elsősorban a vastermelés és üveggyártás termékeinek eladásából, s nem a mezőgazdaságból származott a haszon. Ulrich, kézirat 51–59. illetve 185. Kiemeli azt is, hogy Csáky Ferenc uradalmaiban igen magas a jobbágyság pénzfizetési kötelezettsége, vagyis termékeiket, amelyek nem feltétlenül a mezőgazdasági termelésből származtak, képesek voltak pénzzé tenni. Uo. 206.

birtokába.²⁰⁴ Ennek egy részét testvére, Csáky István, fennmaradó hányadát pedig Draheim Vilmos kamarai praefectus szerezte meg. 1688-ban azonban 46 000 forintért Nagyida és Gönc ismét Csáky István örökbirtokába került, de Göncöt 1695-ben újra zálogba engedte a kassai nemes konviktusnak, hogy a harmincezer forintot a birtokok váltságösszegének előteremtésére használja fel.²⁰⁵ Ugyancsak maradtak adatok arról, hogy a család hűtlensége miatt a kincstárra szállt uradalmak közé került a Szomolnok-Gölnic környéki bányavidék is, amelyet a kamarától majd 1684-ben Csáky István felső-magyarországi főkapitány vett ismét bérbe.²⁰⁶

Csáky István feltehetően nem véletlenül lett apja kedvence, műveltségét és politikai látókörét tekintve egyértelműen ő volt testvérei közül apja

²⁰⁴ Gönc városbeli birtokfelét és szőlőit 1668-ban ifjabb Csáky István 45 000 forintért feleségének, Lónyai Margitnak adta. Árvay Imre ónodi harmincados a szepesi kamara nevében ezért csak a Csáky Ferenc nevén lévő birtokot és szőlőt foglalhatta le. Csáky Ferenc özvegye ugyan tanúvallomások révén igyekezett azt igazolni, hogy férje neki adta Göncöt, de törekvése eredménytelen maradt. Iványi B., 1926. 59–60. A birtokok elvételére Ágoston Péter: *A magyar világi nagybirtok története*. Bp., 1913. 254. A szerző szerint a bécsi kamarai levéltár anyaga nem teljes, a szőlőbirtokokat pl. egyáltalán nem tartalmazza. A Thököly-felkelés idején sok irat elpusztult belőle. Az 1671-ben konfiskált birtok első becserkéje 46 612 forint, majd 20 455 forint volt, s 46 000 forintért szerezte meg annak egy részét Csáky István, illetve a fennmaradó hányadot kapta meg Draheim Vilmos ingyen. Az Ágoston által említett Draheim azonos Draheim Vilmossal (praefectus bonorum fiscalium), aki 1674-ben, vagy 1675-ben neveztek ki erre a tisztségre. A prefektúra élén ő tartotta a kapcsolatot a kincstári uradalmak udvarbíróival (provisoraival). 1682–1685 között Thököly kamarájának is tisztségviselője volt. A praefectus köteles volt a kincstári uradalmakkal kapcsolatos ügyeket továbbterjeszteni a kamarai tanács elé, amely a végső döntéseket meghozta. Szűcs Jenő: *A szepesi kamarai levéltár 1567–1813. A Magyar Országos Levéltár kiadványai I. Levéltári leltárak, Kincstári levéltárak 7.* Szerk. Varga János, Bp., 1990. 110. (továbbiakban Szűcs, 1990.) Nagyida erdélyi Csáky László birtokcseréje révén került a testvérekhez.

²⁰⁵ Pauler, II., 1876. 371. Nem volt enyhítő körülmény az sem, hogy még Rákóczi felkelése előtt elhagyta az országot, s maga is a császári seregek támogatására szólított fel. Iványi Béla szerint azonban Csáky István a kamara részét bérbe vette, s csak a gabona- és bortizedet hagyta meg a kamarának. A kassai konviktus zálogának indoklásánál már 45 000 forintos váltságösszeget írt. Tudomása szerint Göncöt csak Csáky Imre bíboros váltotta vissza a család számára. Iványi B., 1926. 60. 1654-ben III. Ferdinánd Kassán, a főkapitányok által használt ún. „királyi ház” épületét – amelyet a város erre a célra felajánlott – a jezsuita rend kollegiumának céljaira adományozta. 1657-ben Kisdy Benedek egri püspök kimondta az „Academia” felállítását, s két évvel később, 1659. szeptember 21-én, Pozsonyban, Lippay György esztergomi érsek a Balassa Zsuzsanna végrendeletében biztosított húszezer forintot és annak kamatját, a kassai nemesi convictus megalapítására rendelte. Wick Béla: *A jezsuita rend története Kassán*. Bratislava-Pozsony, 1931. 14–16. A zálogosításról Bethlen Miklós is tudott, igaz ő elsősorban a helyi iskola elvesztését fájlalta. Gönc ugyanis az erdélyi fejedelemtől kért 15 ezer forintot kölcsön, amibe maga a naplóíró is fizetett négyezer forintot, de nem sikerült a segítség: „oda lőn a város, schola.” Bethlen, Önéletírása II. 1955. 69.

²⁰⁶ Szűcs, 1990. 104. A kötetben 1684-ben Csáky Ferenc szerepel bérbevevőként, ami annak 1670-ben bekövetkezett halála miatt lehetetlen. 1688-ban a szepesi kamarától függő szomolnoki rézvállalatot (bánya, finomító, kohóüzem) szerveztek, ezért a kamara vette vissza a bányákat.

tekintélyének, befolyásának folytatója. Testvéréhez, Ferenchez hasonlóan az 1640-es évek végén ő is a Szepeshelyre telepített jezsuiták tanítványa lehetett, majd feltehetően Bécsben fejezte be tanulmányait.²⁰⁷ Első felesége Telegdy István özvegye, Lónyai Margit volt, akivel a családi feljegyzések szerint 1654-ben kötött házasságot.²⁰⁸ 1655-ben vélhetően ő is ott volt Pozsonyban a nádor és királyválasztó országgyűlésen, ahol első politikai kapcsolatai is létrejöhetnek,²⁰⁹ ám ezt követően apja szepesi várában szerezhette tapasztalatokat. Érzékelhette, milyen nehezen dolgozta fel apja a fejedelemségben történeteket, s kortársaihoz hasonlóan milyen tragikus következményűnek tekintette az egyetlen komoly erdélyi végvár elvesztését „... úgy elesik Erdély is a mi kegyelmes urunk, királyunk keresztény ligájától Várad elvesztésével, mintha törökké lennének a nyavajások.”²¹⁰

Csáky István 1658-ban lett Szepes vármegye főispánja, s Várad eleste után vállalta el Szatmár várának főkapitányi tiszteit. R. Várkonyi Ágnes kutatásaiból tudjuk, hogy apja halála után, 1663-ban csatlakozott Zrínyi szűkebb köréhez, amiről a Szepes várából a horvát bánhoz küldött bizalmas tudósításai, politikus levelei tanúskodnak: „paranchulattul várok és tovább is kész vagjok hazám mellet edj aránt élni s halni”.²¹¹ Zrínyi is

---

²⁰⁷ Hargittay Emil nem tudta egyértelműen igazolni a bécsi tanulmányokat. Csáky István: *Politica philosophiai Okoskodás-szerint való rendes életnek példája*. A szöveget gondozta és a jegyzeteket írta Hargittay Emil, Bp., 1992. 28. Szerinte a bécsi Stephansdomban 1634-ben Zrínyi Miklós, 1665-ben pedig Csáky László, Csáky István öccse tartott Szent Lászlóról beszédet. A magyarázatot nyújtó 49. lábjegyzetből azonban egyértelműen kiderül, hogy nem István öccséről, hanem apjuk testvérének, az országbíró Csáky Lászlónak fiáról van szó, amit éppen az általa idézett egyetemi matricula 1662-ből származó szövege pontosít: „Ladislaus comes Chyáki perpetuus comes de Léva ad S. Gotthardum abbas”. (továbbiakban Hargittay, 1992.)

²⁰⁸ A „Zöld könyv” bejegyzése *Oklevéltár a gróf Csáky család történetéhez*. Kiad. Bártfai Szabó László, I. k. 2. rész Bp., 1919. 611–612. A házasságra az apai akaratnak megfelelően került sor. MOL P. 71. Fasc. 1. No. 21. A tárnokmester maga jegyezte fel „1754. esztendőben házassodott meg István fiam az én akaratomból, és vette feleségül néhai Telegdy István relictáját, nemzeti és nagyságos Lónyay Margit asszonyt, ment végben lakodalmok 6-a januárii az bélteki kastélyban.”

²⁰⁹ Rákóczi László naplója. Közzéteszi és a jegyzeteket írta Horn Ildikó, az utószót írta R. Várkonyi Ágnes. Bp., 1990. nem említi személyesen ifj. Csáky Istvánt az országgyűlésen, csak azt, hogy „Csáky István uramhoz” mentek. De a nádorjelölt tárnokmestert a napló „öreg” jelzővel illette, ezért feltételezhető, hogy az ifjúról volt szó. Uo. 116. Egy évvel később 1656. március 26-án, Wesselényi Ádám temetésén már egyértelműen az ifjabb Csákyról írt. 212.

²¹⁰ Deák Farkas: *Nagyvárad elvesztése 1660-ban*. Bp., 1878. 21. Csáky István 1660. augusztus 5-én Rottalnak küldött leveléből. Idézi még R. Várkonyi, 1996. 301. Az öreg tárnokmester természetesen birtokait is féltette a török előrenyomulástól.

²¹¹ R. Várkonyi, 1996. 295–306., 303.

megtisztelte őt, hiszen megküldte neki a téli hadjáratáról szóló jelentésének másolatát, és írt neki az 1664. évi támadás lehetőségeiről is.²¹²

Valószínűleg az 1664-ben kialakult politikai légkör miatt választotta a részleges visszavonulást, ezalatt 1664 és 1674 között elkészített egy magyar fordítást Masenus német jezsuitának, a kölni egyetem professzorának *Speculum imagium veritatis occultae, exhibens symbola, emblemata, hieroglyphica, aenigmata...* című könyvéről, másrészt hozzájárult a latin nyelvű eredeti munka megjelentetéséhez, amely a 17. század közepén született „különösen népszerű udvari moralizáló-etikai művek közé tartozik”.²¹³ A fordítás szövegét olvasva akaratlanul is érezhető a történelmi régmúlt és közelmúlt értelmezése. „Az ki csak magát, vagy magáét keresi, a közjót elveszti. Mennyi országok és tartományok székes helyei méltán sóhajtnak, síránkoznak, kiket magok privátumának kereseti vesztett. Szerencsétlen, boldogtalan birodalom az, ki valamikor óceánus tenger határit meghaladta, végtére Róma városának falai megett is elég akadt.” A rendi szervezkedés, majd a véres megtorlás időszakában különös felhangot kapnak sorai, amelyekben akár a mindkét oldaltól való elhatárolódás is kiolvasható: „A fejedelem hajós mester, az ország hajó, a vezérek kormányosok. Elveszett ember, ki hogy maga szabadulhasson, egész hajót elmerít. ... Dolgaidat, sőt magadat is elfelejtse, népedre s országodra vigyázz. Mely nap királlyá lettél, magadnak meghalván, másoknak élni kezte.”²¹⁴ Az értelmezésre és elmélkedésre alkalmas szöveg egy megfontolt, az oktatás és a tekintély tiszteletét valló, mélyen vallásos, a középutat követni kívánó személyiséget mutat. De a múlt példázatában ott a jelen kritikája is, hiszen 1674-ben mindenki a közelmúlt éveire gondolhat „A fejedelem nem jól visel gondot magára, az ki országának legkissebb kárával is nem gondol.”²¹⁵

Csáky István az 1660-as években is viselte a szatmári főkapitányi tisztelet, 1667. június 18-án itt született „az palotában Szakmárt” Borbála nevű

²¹² Klaniczay, 1964. 697. és 735. Az egyéni haszon keresése miatt azonban nem vár semmi jót, ahogyan 1663. június 19-én Csákynek írta: „örömmel adok hálát Istennek, ha énrajtam – az mint híre vagyon – kezdődik el az utolsó romlás; kisebb keserűségemre leszen, hogyssem ha mint látnám előttem veszni azt az dicsőséges nemzetünköt.” Uo. 740. 1664. január 6-án saját sikereit ugyan megnyugtatónak érezte, de a jövőről nem tudott mit írni: „Mint leszen ezután szerencsém? ... csak a jó Isten tudja.” Uo. 754.

²¹³ Hargittay Emil: Csáky István „politica philosophiai okoskodás”-a = *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1986. 77–85. A latin nyelvű munka Kassán, a magyar nyelvű Lőcsén jelent meg, 1674-ben. Hargittay, 1992. 6. Csáky István kétszer járt közben Bécsben, 1666-ban és 1674-ben. Feltűnő, hogy az első út alkalmával 9610 magyar forintot és 13 dénárt költött, a rendi mozgalom felszámolása után viszont már csak 1290 forintot. Utiköltségeinek és bevásárlásainak jegyzékét Deák Farkas közölte = *Történelmi Társulat*, 1883. 584–594.

²¹⁴ Uo. 43–45.

²¹⁵ Hargittay, 1992. 115.

lánya is.²¹⁶ Jó viszonyban maradt Zrínyi Miklós öccsével, Péterrel is, hiszen az 1669. április 23-án Szepesvárbán született István fiának ő lett a keresztapja.²¹⁷ De a rendi mozgalomhoz való viszonyában bátyjánál, Ferencnél sokkal óvatosabb volt. Feltételezhető, hogy a Rottal Jánostól kapott információk birtokában éppen ő intette visszakozásra bátyját is, akinek birtokai – a rosszul indult felkelés felszámolása után – ennek ellenére mégis a konfiskált javak közé kerültek. 1671 februárjában a megyei nemesség őt, mint nemrég kinevezett beregi főispánt, valamint Kapy Gábort és Szegedi Ferenc egri püspököt szerette volna Bécsbe küldeni, hogy a 13 vármegye sérelmeit előadhassa. Csáky azonban előbb írt az udvarba, érdeklődve, hogy szívesen veszik-e egy követség küldését, amire elutasító választ kapott. Így – óvatosságának köszönhetően – a kínos magyarázkodásra és a kudarcra ítélt követküldésre nem került sor.²¹⁸

Csáky Istvánt 1670. július 27-én személyes tragédia érte. Ahogyan a családi feljegyzésbe írta: négy napi szenvedés után „reggeli hét és nyolc óra között hót meg az én szerelmes társom, kedves feleségem, Lónyay Margit asszony, harmadnapi keserves kinnyai után, terhétül meg nem válhatása miatt...”.²¹⁹ 1671 november 14-én azonban már új feleséget választott, a meghalt Melith György lányát, Klárát, akivel Csegődön tartott „valahány becsületes atyafiak és szomszédok jelenlétiben, külső nagy pompa nélkül” lakodalmat. Az új asszony nagy gyermekáldásnak örvendett, 1672-ben Imre, 1673-ban Klára és György, 1675-ben Tamás, 1676 október végén Mihály, 1677-ben György, 1678-ban László fia született.²²⁰

A tárnokmester középső fia a lipóti abszolutista kísérlet évtizede után lépett előbbre a politikai ranglistán, hiszen 1682-ben Esterházy Pál nádor közbenjárására²²¹ az uralkodói kegy Kassán előbb Felső-Magyarország

---

²¹⁶ MOL P. 71. Fasc. 1. No. 21. Endre Péter jezsuitával azonnal meg is keresztelték.

²¹⁷ Uo. A gyermek este 5 és 6 óra között született, s „hirtelen nyavajája miatt ... csak az kis aranyas házban kellett Istvánnak kereszteltetnünk, akkor mellette lakó pater barát Szegedi Márton által”. valamint Csáky oklevéltár I/2. 614.

²¹⁸ Pauler, II. 1876. 273.

²¹⁹ Temetésére csak szeptember elsején került sor, a szepeskáptalani nagy templomba helyezték, gyermekei mellé „többnyire szerzetes cereminiálékkal, maga kívánsága és meghagyása szerint.” MOL P. 71. Fasc.1. No. 21.

²²⁰ Uo. Az 1673-ban született György 1675. július 2-án meghalt, ezért adták az 1677. október 27-én született kisfiúnak ismét a György nevet. Az 1676. október 29-én született Mihály, Szaniszlónak Lubomirsky herceg lett a keresztapja, s azért keresztelték később, mert a herceg – beleegyező – levele „Varsovárul elébb nem érkezhett,” egyébként Lubomirskyt a lublói sztarosza helyettese egy bizonyos Musinsky úr helyettesítette.

²²¹ Iványi Emma: *Esterházy Pál nádor közigazgatási tevékenysége (1681–1713)* Bp., 1991. 35. Helyettese Barkóczy Ferenc volt. A nádor utasításának megfelelően Csáky István főkapitány 1684-ban és 1686-ban is a főkapitányság hadai élén volt jelen a Buda alatti táborban. Uo. 118. és 141. (továbbiakban Iványi, 1991.) A főkapitányi tisztséget már 1681-től elnyertnek tekinti Pálffy Géza: kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitány-helyettesek Ma-

főkapitányává tette, majd 1687-ben országbíróvá emelte.²²² Az elismertséghez természetesen át kellett értékelnie korábbi nézeteit, s egyértelműen az udvar álláspontjára kellett helyezkednie. A szemléleti váltás fokozatosan következett be, de valóban látványos és meggyőző lehetett, hiszen Széchenyi György győri püspök egyik Batthyány Kristófnak írott levele szerint még szatmári kapitányként ő kérdezte meg egy audencián, hogy az udvar nem szántszándékkal engedte-e át az ország keleti felét Thökölynek, hogy biztosítsa a maga számára a békét.²²³

A felvidéki Csákyak azok közé a főnemesi családok közé tartoztak, akik a Barkóczyakkal, Eödföfyeikkel, Klobusiczkyakkal együtt elfordultak Thököly politikájától.²²⁴ A Thököly-felkelés kezdetén ezért az a veszély fenyegette a család birtokvagyonát, hogy konfiskálják. Draheim Vilmos szepesi kamarai praefectus ugyanis olyan javaslatot terjesztett Thököly elé, amelyben felvetette „Homonnay és Barkóczy Ferenc, Semsey András, gr. Forgách Ádám maradéki, Csáky István, az esztergomi káptalan s több ezekhez hasonlók jószágokat confiskálni kellene”. Draheim emellett bizonyos jószágok értékét is felbecsülte, így Homonnai Drugeth Zsigmond birtokát 100 ezer forintra, a Csákyak szepesi uradalmát pedig 104 935 forintra értékelte.²²⁵

Ezek után nem kis elégtételként szolgált, hogy a főkapitány tagja lett annak a kegyelmi bizottságnak, amely előtt 1684-ben Pozsonyban letehettek a hűségesküt a Thökölytől Lipót császár hűségére visszatérő magyar nemesek. Lotharingiai Károly a bizottság elnökeként Csákyt hatalmazta fel, hogy azoktól is átvegye az esküt, akik nem tudnak a távoli székhelyre utazni.²²⁶

Csáky István 1685. október 1-én már a nádor megbízásából írt Rimaszombatból a vármegyének az insurrectio összehívása érdekében: egybegyűlést kívánt tőlük, hogy „édes hazánknak hasznos szolgálatot tehesünk ...”. Saját írásához mellékelte Esterházy Pál Bécsben, 1685. szeptem-

---

gyarországon a 16–17. században. (Minta egy készülő főkapitányi archontológiai és „életrajzi lexikonból”) = *Történelmi Szemle*, 1997. 2. sz. 274. (Továbbiakban Pálffy, 1997.), de szerint Csáky csak korlátozottan töltötte be tisztségét, mivel a Thököly felkelés idején nem tudott tevékenykedni, s 1682-től Felső-Magyarország hadügyeiben ténylegesen Antonio Carafa, majd Octavio Nigrelli döntött.

²²² Csáky István 1687-től 1699-ig viselte országbírói tisztségét.

²²³ A győri püspök 1682. szeptember 9-i levele. Országos Széchényi Könyvtár (továbbiakban OSzK) Thaly-gyűjtemény, Fol. Hung. 1389/1. folio 46. idézi Benczédi, 1980. 178.

²²⁴ Benczédi, 1980. 128.

²²⁵ Angyal Dávid: Késmárki Thököly Imre 1657–1705, első rész, In. *Magyar Történelmi Életrajzok*, Bp., 1888. 289. (továbbiakban Angyal, 1888.) 1682-ben Draheim közölte a birtok 1676. évi jövedelmét is, ami ekkor 6910 forint 69 dénár volt. A későbbiekben azonban Angyal Dávid a szepesi várat a császár kezén maradónak tüntette fel. Angyal, 1889. 33.

²²⁶ Angyal Dávid: Késmárki Thököly Imre 1657–1705 második rész, In. *Magyar Történelmi Életrajzok* (szerk. Szilágyi Sándor) Bp., 1889. 93. (továbbiakban Angyal, 1889.)

ber 18-án kelt buzdító levelét, amelyben a nádor a kassai generálisnak azt erősítette, hogy a császár segítségére kell sietniük a „Pogány nemzet ellen! s együtt súlyos igálya alul szabaduljunk fel”.²²⁷

A főurat a katolikus egyház egyértelmű támogatójaként tartották nyilván. Amikor Thököly elfogása után, 1686 nyarán a kassaiak a város helyzetének egyértelmű rendezése érdekében Bécsbe küldték delegációjukat, a kiváltságok I. Lipót általi „kívánt confirmációja” mellett a vallásügyben is eredményt szerettek volna elérni. A kassai evangélikusok sérelmezték a templom lehetséges helyét, de a kérdésben Csáky István felső-magyarországi főkapitány kimondta a végső szót: „őfelsége intentiója szerint azon helyt a városon kívül kimutassák.”²²⁸

A magyarországi területen karriert építő családtagok közül az 1635-ben született Csáky István 1687-ben egyike lett az országgyűlést előkészítő főuraknak, s annak a főúri csoportnak is, aki a gyermek Józsefet a pozsonyi országgyűlés színhelyére kísérte.

Csáky István 1689 augusztusában harmadszor is megházasodott, Barkóczy Ferenc generális Mária nevű lányát vette feleségül.²²⁹ Az országbíró Fenessy György egri püspök eskette, s 1691-ben ő keresztelte meg a kassai Szent Erzsébet székesegyházban Ádám nevű fiát is. A rangemelés mutatkozott meg abban is, hogy további gyermekeit (Zsuzsannát, Zsófiát, Erzsébetet, Jánost, Ferencet és végül 1698-ban Miklóst) is igyekezett méltóan kereszteltetni. Az 1693-ban Kassán született Erzsébetnek például Nigrelli generális és annak nagyobbik lánya voltak a keresztszülei.²³⁰

A 17. század második felében a katolikus Csáky grófok – némi időleges megingás után – a Habsburg uralkodók hű támaszai maradtak. Ennek okai között Csáky Imre püspök később előszeretettel emlegette: „Szép-

²²⁷ Csáky a török oldalon állást nem tételezte fel, vakmerőségnek tartotta, s remélte, hogy ilyen elő sem fordulhat. Ugyanezen vármegyék 1685. április 30-án még Thökölytől kaptak felszólítást a vele való együtt hadakozásra. „Bihar és Szabolcs vármegyék szélei között” akarta megmustrálni seregeit, ezért kérte, s parancsolta, hogy „mind azok, valakik csak udvari kapitányunknak Dispositioja és Commendatioja alá nem rendeltettek, életek, becsületek el vesztése alatt tartozzanak minél hamarabb Compareálni, előttünk megjelenni, udvari kornétánk és zászlójok alatt”. ŠOBA Prešov, Vármegyei jegyzőkönyvek – 1. Sáros vármegye Sariška župa, Sign. ŠZ, inv.č. 10. (1662–1695)

²²⁸ A döntés 1787. január 3-án történt, a katolikusokat a bíró, az evangélikusokat Schneider és Váncsai, a reformátusokat Colosvári János képviselte. Archiv Mesta Košic, Košice (Kassa város levéltára, Kassa) továbbiakban AMK, Supplementum H (1583/88) Missiles.

²²⁹ Szalai Barkóczy István 1668–1680-ig Szabolcs vármegye főispánja volt. Szabolcs vármegye főispánjai. Közli: Kandra Kabos = *Történelmi Tár*, 1893. 717. Barkóczy Ferenc 1682–1697 között felső-magyarországi főkapitány-helyettes (vicegenerális) volt, 1686-ban Zemplén vármegye főispánja. Pálffy, 1997. 274.

²³⁰ MOL P. 71. Fasc. 1. No. 21. Erzsébet azonban „nemsokára Kluknón nátha hurutban meghalván, temették szepesvári kápolnában”. János is meghalt a vár alatti udvarházban, és „az majoron kívül való kápolnában temették”.

atyámat Bocskay, Nagyatyámat Rákóczy György, atyámat Thököly mindenéből kifosztotta".²³¹ A Csákyak a 17–18. század fordulóján is erősen kötődtek a Habsburg udvarhoz. Mindkét ág képviselői jelentős pozíciókat kaptak, megbecsülésük kétségtelen volt.

Az országbíró István nevű fia 1696. áprilisától lett Borsod vármegye főispánja.²³² Már 1697-ben felmerült, hogy Ugocsa vármegye Prinyi Pál halálával megüresedett főispáni székét is megkaphatja,²³³ s 1698. március 12-én, Nagyszőllyőn a beiktatás is megtörtént.²³⁴

A család Csáky Krisztina (Draskovich Miklós országbíró özvegye) révén rokonságba került Bercsényi Miklós gróffal is. Krisztina a vasmegyei vépi kastélyából 1694 nyarán idős apját, Csáky István országbírót látogatni érkezett Szepesvárra, a tokaji szüretre, ahol találkozott a megözvegyült Bercsényi gróffal. A negyvenedik évében járó, kétszeres özvegy grófnő, Lipót feleségének udvarhölgyei, az ún. „csillagkeresztes udvari palotahölgyek” közé tartozott.²³⁵ A házasságra 1695-ben került sor, s ezt követően lett Bercsényi két évre a felvidék főhadbiztosa. A felső-magyarországi főkapitányi posztot azonban – amely Csáky István halálával ürült meg – hiába kérvényezte az udvartól, azt sohasem tudta megszerezni.

Csáky István tárnokmester Erdélyi Fejedelemségbe került legkisebb fiának, *Csáky Lászlónak* politikai pályája nem alakult éppen szerencsésen. Csáky László erdélyi mozgásterét alapvetően befolyásolták azok a családok is, ahonnan feleségeit választotta. Az ifjú Csáky László (1641–1698) 1660-ban vette feleségül Kálnoky Katát. Az asszony az 1659-ben meghalt szatmári főkapitánynak és szatmári főispánnak, rozsályi Kún Istvánnak volt a harmadik felesége, aki rá hagyta javait, ha „megmarad az igaz

²³¹ Az idézet azonban nem mentes a túlzásoktól, hiszen Bocskai birtokait kapta meg Csáky István adományba (lásd. pl. Egeres), a fejedelem mégis országos főkapitányi tisztségbe juttatta őt Erdélyben. I. Rákóczi György viszont kétségtelenül több esetben próbálkozott a család birtokainak megszerzésével, ám azoknak többsége mégis a Csákyaké maradt. Thökölyvel a kinevezett főkapitány természetesen szembe került, és miután 1682-ben létrejött az Orta Madzsar (a Felső-magyarországi Fejedelemség), nem is volt képes területén teendőit gyakorolni. Iványi, 1991. 401., Málnási, 1933. 66.

²³² MOL P. 71. Fasc. 195. No. 2. Lipót császár oklevele. Csáky István apjának első házasságából, Lónyai Margittól, 1669-ben született.

²³³ Uo. No. 4. A megye jövedelmei és honorjai Csáky Istvánt illessék.

²³⁴ Uo. No. 3. Ujhelyi István nótárius aláírásával igazolta.

²³⁵ A nő csillagkereszt osztrák rendet 1668-ban III. Ferdinánd özvegye, Eleonóra alapította, de IX. Kelemen pápa és Lipót császár is megerősítette. Jelmondata a Salus et gloria (üdv és dicsőség) volt, az erényes életet és a jótékony cselekedeteket ismerte el, és várta el az uralkodó azoktól a főnemesi hölgyektől, akik apjuk ágán nyolc, anyjuk ágán legalább négy nemesi őst voltak képesek kimutatni. A rend védnökasszonya általában a császárné volt, jelvényét, egy kék zománcos, korona nélküli fekete császári sassal díszített aranykeresztet, a szív fölött viselték. A 18. században az erdélyi ág több nőtagja is megkapta a csillagkeresztet dáma címet.

reformáta vallásban és pópistához nem megy férjhez,” ez az elvárás azonban nem teljesült, hiszen Csáky László katolikus volt.²³⁶ Az asszony tehát semmit nem kapott férje hagyatékából. Viszont politikai haszon talán származhatott volna a házasságból, köröspataki Kálnoky Kata ugyanis a későbbi erdélyi kancellár (1694) és háromszéki főkirálybíró, Kálnoky Sámuel testvére volt.²³⁷ Második felesége az 1647-ben született bethleni Bethlen Éva volt, akinek szintén ez volt a második házassága. Első férjével, hallerkői Haller Györggyel – aki Haller Sámuel és Károlyi Éva fia volt – 1667-ben kötött házasságot.²³⁸ Mivel tudjuk, hogy első házasságából két fia született, férje halála után az újabb házasságra csak az 1670-es évek elején kerülhetett sor.²³⁹

Harmadik felesége az egykori erdélyi kancellár, branyicskai Jósika István unokájának, Jósika Gábornak lánya, Judit előbb Koncz Gábor asszonya lett, majd annak halála után ment öreg Csáky Lászlóhoz feleségül. Bátyja, Gábor marosszéki főkirálybíró (1698-tól bárói címet szerzett), egyik öccse, István pedig dévai kapitány volt.²⁴⁰ Jósika Judit 1698-ban már bizonyosan felesége volt, mert ekkor Csáky László Szurdok uradalmát feleségére hagyta, ennek azonban László fia ellentmondott.²⁴¹

Csáky házasságai azt a kapcsolati kört jelzik, amelybe a II. Rákóczi Györgyhöz szökött fiatalember Erdélyben belekerült. Bár tekintélyes birtokai voltak, nyilván fiatal kora miatt is alárendelt szerepet játszott, nem jutott meghatározó arisztokrata pozícióhoz. Tárnokmester tisztséget viselőapja, Csáky István a lengyel diplomáciában játszott szerepéért a Magyar Királyságban grófi címet szerzett, ám ezt csak két idősebb testvére, Ferenc,

---

²³⁶ webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:do1DEHX9MUJ:www.rozsaly.hu/history.php+K%C3%A1lnoky+Kata&cd=5&hl=hu&ct=clnk&gl=hu&client=firefox-a&source=www.google.hu 2011. aug. 15.

²³⁷ Kálnoki Katalinnak volt még egy húga, aki zabolai Mikes Kelemen felesége lett. genealogy.euweb.cz/hung/kalnoky2.html 2011. aug. 15. Kálnoki Sámuelről Trócsányi, 1988. 235. 1696-ban, a Bécsbe utazó Csáky László olyan utasítást kapott a Guberniumtól, hogy intse meg Kálnoky alkancellárt „ne lépjenek fel Erdély szabadságai és a Gubernium ellen.” Uo. 237.

²³⁸ Lukinich Imre: *A bethleni Bethlen család története* Bp., 1927. 173. (továbbiakban Lukinich, 1927.)

²³⁹ A genealógiák Haller György halálának éveként 1711-et tüntetnek fel, ami nyilvánvalóan hibás. A jelzett év az ifjabb Haller György halálának éve lehet, ugyanis Bethlen Évának nem ismerünk valóperét, tehát csak férjének halála után mehetett hozzá id. Csáky Lászlóhoz.

²⁴⁰ genealogy.euweb.cz/hung/josika1.html 2011-08-15

²⁴¹ A birtok ennek következtében az ifjabb Csáky Lászlóé lett, hiszen az István által 1700-ban a Lászlótól megvásárolt kastélyt Lipót az idősebb Csáky fivér birtokában erősítette meg. Később, ifjabb Csáky László halála után István, majd annak fiatalabb fia, Imre birtokában találjuk. Szolnok-Doboka vármegye monográfiája, írták: Tagányi Károly, dr. Réthy László és Pokoly József, Dés, 1901. Szurdok falunál. mek.niif.hu/04700/04755/html/451.html

a felső-magyarországi főkapitány és István, a későbbi országbíró volt képes igazán kamatoztatni. Erdélyi Csáky László politikai pályája igen egyenetlenül alakult. Apja ugyan az erdélyi fejedelmek nyomására megbocsátotta neki, hogy a család politikai ellenfeleihez, a Rákócziakhoz állt, az 1660-as évektől induló kapcsolatkeresései azonban nem alakultak sikeresen. Az 1660-as években még felmerült annak lehetősége, hogy a család almási vára (az egeresivel együtt) végvárként kerül megerősítésre, a fejedelmi tanács vizsgálói, Béli Pál és Ebeni István elvetették az ötletet. Így a Csákyak meghatározó birtokközpontja nem kapott szerepet a török elleni védelemben.²⁴² A várhegy jelentősége csökkent, s a család kúriáját is a várhegy alatt építtette fel.

Kezdetben úgy tűnt, hogy igyekszik Teleki Mihály kedvében járni. 1664-ből maradt fenn pl. egy olyan manumissiója, amelyet részint Csengeri István fogarasi prédikátor, részint Bethlen Farkas és Teleki Mihály kérésének megfelelően adott ki. A Kolozs vármegyei Almáson lakó Szilágyi János nevű örökös jobbágynak fia, Szilágyi István fogarasi iskola-mester volt. A jobbágnyi állapotból való felszabadítás mindkettőjüket érintette, mindkét ágon lévő leszármazottaikkal egyetemben, úgy azonban, hogy a gróf ezen túl még „szabadságot adván ... akárholott való megtelepedésre, lakásra és megnevelésre, armalis extrahálásra”.²⁴³

Néhány évvel később azonban összetűzésbe került az Erdélybe menekült bujdosók felett hatalmi túlsúlya miatt meghatározó szerepet játszó Bánffy Dénessel. A személyes konfliktus a fiatal politikust a főgenerális, Béli Pál és Bethlen János pártjába vitte, akikkel 1674. november 15-én részt vett a Bánffy elleni fegyveres akcióban.²⁴⁴

Mivel a fejedelem is Bánffy ellen foglalt állást, Csáky László közreműködésével elfogták és decemberben fejét vették. Úgy tűnt, hogy a biztosi tevékenység elvállalása a fejedelem, Apafi Mihály oldalára állította.²⁴⁵ A bujdosók 1675. április 18-án megkötött fogarasi egyezménye a francia

²⁴² Trócsányi, 1980. 71. A tanácsurak azt jelentik, hogy az átépítés „nem járna haszonnal”.

²⁴³ 1664. január 21-én, Fogaras várában, Teleki Mihály és Bethlen Farkas jelenlétében keltezett irat. MOL Gyulafehérvári Káptalan országos levéltára, Protocola (F2) XIV. 98–99. (Filmtár: 1211 tekercs) Az iratra Jeney-Tóth Annamária hívta fel a figyelmemet, amit köszönök. Csákyt az irat Szepes vármegye örökös főispánjának mondja, holott ezt a címet bátyja, Csáky Ferenc 1663-ban kapta meg. Lásd ennek igazolát Nagy Iván CD-ROM, ill. Nagy Iván: *Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal*. 3–4. kötet. Pest, 1858. 80–81.

²⁴⁴ Trócsányi Zsolt: *Teleki Mihály (Erdély és a kuruc mozgalom 1690-ig)* Bp., 1972. 157–158. (továbbiakban Trócsányi, 1972.) Bethlen Miklós ekkor írta azt Bánffynak: „...egész ország van ellened, jobb a dolgot könyörgésre fogni, édes anya Erdély magát megalázó, engedelmes fiának meg tud kegyelmezni.”

²⁴⁵ Bethlen Miklós Önéletírása I. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta V. Windisch Éva, Bp., 1955. 257. (továbbiakban Bethlen, Önéletírása, 1955.) Csáky biztosi tevékenysége miatt később is fenyegetve érezte magát. EOE. XV. 70–74., ill. Trócsányi, 1972. 160.

udvar támogatását ígérte, de Apafinak nem állt érdekében a kuruc mozgalom megerősödése, inkább szeretett volna megegyezést a Habsburg udvarral. 1675. szeptember 30-án ezért küldte Szamosújvárról követként Bécsbe Csáky Lászlót, hogy kérje a bujdosók elkobzott javainak visszaadását és a vallásszabadság biztosítását. Lipót azonban csak az első kérésre tett elvi ígéretet, a vallásszabadság visszaállítását azonban – a prédikátorper után egy évvel²⁴⁶ – fel sem vetette. A követjárásban való szerepvállalás Csáky újabb politikai baklövésére utal, mivel lépését a Béli párt tagjai pálfordulásnak értékelték. Huszein agát – egy váradi török főtitstet – ugyanis ebből a körből értesítette valaki a követküldésről, valamint arról, hogy Apafi Telekin keresztül Máramarosban a szatmári kapitánnyal, Csáky Istvánnal (Csáky László bátyjával) tárgyalat.²⁴⁷ A kellemtelen eset a fiatal politikust egyértelműen ismét a Bethlen-Béli párthoz kötötte. 1676 áprilisában, amikor Apafi elfogatta a párt három vezérét (Béli Pált, Bethlen Jánost, Bethlen Miklóst) még sikerült megúsznia a számonkérést. (A hozzá küldött Macskási Boldizsár fegyveresei között „vadászaton” talált Kaplyonban, de bevallotta neki: úgy tudta, hogy a kolozsvári őrséget rendelték Macskási mellé elfogatására.)²⁴⁸ Amikor azonban 1677. szeptember 29-én, Buzában reverzálist adott Bélinek a vele való egyetértésről, eldőlt a sorsa. Béliék ugyanis nyíltan felléptek Teleki ellen, s a Portára küldött követük útján bevádolták őt Erdély tönkretételével. Ráadásul kapcsolatba léptek Zólyomi Miklóssal, aki Apafi ellenében akart trónkövetelő lenni. Miközben tehát Erdély éppen Teleki révén elérte a diplomáciai elszigetelésből való kitörését, a francia udvar támogatását, kibékült Thökölyvel, s közösen elhatározták a Felső-Magyarország elleni, következő évi kuruc hadjáratot, a Béli összeesküvés igyekezett mindent összezavarni Erdély körül.²⁴⁹ Apafi Mihály az összeesküvésben vállalt szerepéért Csáky László birtokait konfiskáltatta, s neki magának török földre kellett menekülnie. Thököly Imre naplója 1678. február 5-én keltezett bejegyzésként tartalmazza az erre vonatkozó hírt: „... Vesselényi Pál uramnak írt Teleki úr egy levelet, kit is hozzám küldvén őkegyelme írja Béli Pál, Csáki László, Paskó Kristóf, Dániel István, Domoikos Tamás, Apor Lázár és Kálnoki Sámuel, Bálint János uraimék beszöktek

---

²⁴⁶ A magyarországi prédikátorper történelmi háttere. In: Michael de Ruyter és Magyarország. Szerkesztette és az előszót írta: Bitskey István és Pusztai Gábor, Debrecen, 2008. 35–59.

²⁴⁷ Trócsányi, 1972. 172. Az aga Apafi árulásának tartotta, hogy egy katolikus személlyel tárgyalgatott a császárral. A félreértésre ugyan fény derült, de ez megrontotta Apafi és a szultán, valamint a bujdosók és a váradi törökök viszonyát is.

²⁴⁸ *Teleki Mihály levelezése* (Szerk.: Gergely Sámuel) VII. Bp., 1905–1926. 216–217. Teleki Mihály májusban biztosította arról, hogy nem akarta elfogatni, s közbenjár érdekében Apafinál. Uo. 215–216.

²⁴⁹ Trócsányi, 1972. 205.

volna Bodolárúl Havasalföldébe. Nagy casus így vesztek magukat.”²⁵⁰ Béli és társai végül a Jedikulába kerültek, ahonnan az összeesküvés vezetője nem is jutott ki többé. Csáky Lászlóért viszont váltságdíjat fizettek, úgy került szabadlábra. A bihari Berekböszörmény lakói évtizedek múlva is felemlegették a család képviselőinek, hogy az ő segítségükkel váltottak ki egy családtagot a töröktől. Feltételezésünk szerint ez csak a Béli összeesküvébe keveredett Csáky László lehetett.²⁵¹ Egy évtizedekkel későbbi tanúvallomási jegyzőkönyv is úgy tudja, hogy a Bélivel Törökországba ment Csáky László „onnan három-négy esztendő múlva megszabadulván ment Bécsbe, és circiter anno 1683, 84, talán tovább is lehetett Bécsben...”²⁵² Bethlen Miklós Önéletírása viszont két helyen is azt írta, hogy szabadulása után előbb Lengyelországban volt dolga. Ott azt híresztelte, hogy a törökök Erdélyt – bizonyos feltételek mellett – a lengyeleknek engedték át, s ez ugyan Bethlen szerint „elme és hűt felett való dolog, de Csákinak magyar regimentet, colonel-lus nevet, fizetést szerzett”.²⁵³

Apafi Csáky László birtokait elvette ugyan, de meghagyta a *buzai udvarházat és tartozékait*, mert azok első feleségének fiaira maradtak, illetve a *bezdédi kúriát és tartozékait*, mert az a második feleség, Bethlen Éva tulajdona volt.²⁵⁴ 1679 végén a buzai udvarházban jött létre egy megállapodás Csáky László gyermekei között, amely szerint Bethlen Éva a Belső-Szolnok megyei Bezdédben is adott részesedést Csáky Gábornak, Miklósnak és Istvánnak, ezért Buzában ifjabb Csáky László és a fiscus részét saját kezében tarthatta meg.²⁵⁵

Apor Péter liber bárónak egy későbbi vallomása szerint, amikor árván maradtak a Csáky fiúk, az anyjuktól, Kálnoki Katától jutott rész-jóság,

²⁵⁰ Késmárki Thökölly Imre naplója 1676–1678. évekből. Közli Torma Károly, Monumenta Hungariae Historica, Pest, 1868. 141. (továbbiakban Thökölly, 1868.) Thökölly még hozzáteszi, hogy az eset a fejedelem tekintélyét mutatja „már az m. fejedelemnek nincsen rosszúl az portán dolga, mert önagysága igazítására regeálván dolgokat a porta, hihető abban mentek el, török bírát kívánván magoknak.” Teleki még felvetette, hogy Csákyt előbb az udvarba kellene hívni, s csak akkor fellépni, ha a hívásra nem jelentkezik. Trócsányi, 1972. 216–218.

²⁵¹ A berekböszörményiek a helység jobb státuszba kerülését érték el a segítséggel. Egy 1699-ből fennmaradt levélmásolat szerint Csáky László apja saját lakosainak adta Berekböszörményt 4400 ft-ért árendába, amit fia újabb 1000 ft ígérete mellett továbbra is náluk hagyott. HHSA Fasc. 83. No. 5. (1699)

²⁵² „Onnan a felséges császártul, mint generális úgy jött be Erdélybe, a németekkel együtt, hogy őfelsége számára foglalja el az országot.” Jósika hitb. lt. No. 541. 258. számú irat. 1754. január 12-én.

²⁵³ Bethlen, Önéletírása I. 1955. 304. azt is gyanította, hogy a Jedikulában Csákyknak is része lehetett Béli „megétezésében”. A 334. oldalon újra a Lengyelországba ment Csákyról olvashatunk.

²⁵⁴ Az 1678. június 7-én, Gyulafehérvárott kelt iratot Bihar megye közgyűlése 1788. április 25-én hiteles formában adta ki, feltehetően a családi pereskedés részeként. Csáky oklevéltár I/2. 758.

²⁵⁵ Mivel 3000 magyar forintot adott Haller György gyermekeinek (vagyis saját, Haller Györgytől született fiainak), ebben az értékben adott át a bezdédi birtokból. Jósika hitb. lt. No. 544.

Sárfalva (Kézdiszék) Mikes Kelemenné kezére jutott. Mikesné arra hivatkozva szerezte meg a birtokot, hogy „hol inget, hol lábravalót, hol keszkenőt csináltatván Gábor, István uraknak, hogy árván marattanak az asszonytól, abba foglalta el.”²⁵⁶

Mikola László 1726-ban azt vallotta, hogy annak idején együtt tanult Kolozsvárott öreg Csáky László fiaival „Gáborral, Miklóssal és Istvánnal”. Úgy emlékezett, hogy amiket „el nem perlett a fejedelem,” a három fiú és Bethlen Éva fia, ifj. Csáky László bírta.²⁵⁷ Állítását 1731-ben egy tanúvallatás során Bota János libertinus is megerősítette, amikor elmondta, hogy öreg Csáky László „mikor Törökországban lakott, azalatt is három fiai, úgymint Gábor, István és ifjabb László urak önagyságok megosztva voltak, osztán idővel az attyok hazajövé, a nagymási és szurdoki birtokot elvette a fiaitól, csak a buzai jószágot hagyta kezeknél.”²⁵⁸

Csáky a 17. század végének nagy törökellenes háborújában már Habsburg oldalon, Scherffenberg tábornok erdélyi hadműveleteiben vállalt szerepet.²⁵⁹ Érkezése Bánffyhungyadra 1684 novemberében – mint általában lenni szokott idegen hadak megjelenésekor – félelmet váltott ki, ahogyan Alvinczy Péter ítélőmester írnoke, Szaniszló Zsigmond naplójában feljegyezte: „Kit nem tudván mire vélni, az egész ország népe többnyire megbódult, egyik a másikat elijesztvén, szörnyen költözöttek a tordaiak, fejeérselédéket többnyire bekülték Kolosvárra – de én nem kültém.”²⁶⁰ 1685-ben Thököl is azt jegyezte naplójába, hogy Munkácsot és Patakot éppen nem fenyegeti veszély, de „Csáki László ezer némettel és négyezer magyarral Sebesvár felé” jár.²⁶¹

---

²⁵⁶ Az asszony még prókátort is fogadott a birtok megszerzéséért, a kézdivásárhelyi Szőcsi Istvánt. Jósika hitb. lt. No. 544.

²⁵⁷ Uo. 1726-ban Szamosfalván tett vallomás. Erdélyi Csáky Lászlónak Kálnoky Katától két felnőtt kort megélt fia született, Gábor és István. Az idősebb fiú Gyulaffy Zsófiát vette feleségül, lányát viszont szárhegyi Lázár Ferenchez adta. A Lázár családhoz kötődő hozzátartozók alkották így az erdélyi Csákyak első leány-ágát.

²⁵⁸ A vallatásra Csáky Zsigmond kérésére került sor. Bota János kb. 50 éves volt, s Almáson lakott. Valamennyi tanú tudott arról, hogy a testvérek megosztottak, s apjuk halála után is történt egy megegyezés. Egy Papp István nevű középlaki nemes (46 éves) azt is tudta, hogy mindhárom fivérnek külön tisztartója volt, s a jobbágyok is külön teljesítették nekik szolgálataikat. Jósika hitb. lt. No. 544.

²⁵⁹ Trócsányi Zsolt: *Erdély központi kormányzata 1540–1690*. Bp., 1980. 69. valamint 154., 175. Szerinte Csáky 1685–1686-ban tűnt fel Erdély határán, 1686-ban már úgy foglalt állást róla a fejedelmi tanács, hogy mivel „Erdély és Apafi romlására tört, s most is ebben jár, még akkor is gondoskodni kellene róla, hogy többet ne ártson, ha visszatérne Erdélybe.” (továbbiakban Trócsányi, 1980.)

²⁶⁰ Szaniszló Zsigmond naplói (1682–1711) első közlemény, Közli: Torma Károly, = *Történelmi Társ*, 1889, 268. „Szállott be Csáki László Bánfi-Hunyadra mintegy 18 német császár pártján lévő magyar hadbeli zászló aljával.”

²⁶¹ Thököl, 1868. 287. 1685. december 11-én született bejegyzés.

Erdélyi Csáky László fia, ifjabb Csáky István viszont 1683. januárjában Thököly Imre udvari familiárisai közé tartozott, aki az udvartartás jegyzéke szerint angliai posztót és 300 forintot kapott, s tíz lovára, nyolc szolgájára adták ellátmányát.²⁶²

Apja, Csáky László ellenben a török elleni harcokban is részt vett, 1690-ben „Erdélyi Csáki László (Uramnak) kis van resolválva, hogy mégh török ellen egy regiment magyart fogadgyon”.²⁶³ Az Erdély elleni császári hadjáratokban szerepet vállaló Csáky László hűsége jutalmául és a fejedelemségben elszenvedett sérelmei, korábbi mellőztetése miatt kaphatta meg 15 ezer rénes forint lefizetése fejében megyebeli birtokai mellé zálogba a Zólyomiaktól elvett micskei uradalmat.²⁶⁴

Az erdélyiek „trónkövetelő-gyanús arisztokratának” tartották a császári seregek élén hazaérkező Csákyt, különösen miután a jezsuita Dunoddal – az udvar diplomatájával – Teleki Mihály ellen intrikált. A kancellár szerint: „... Ő engemet hordoz a nyelvén, de ha néha-néha én nem tartóztattam volna az embereket, ha magoknak búsulást szerettek volna is, de Csáky uram félő, nem járt volna jól”.²⁶⁵ Amikor 1687-ben Apafi és Lotharingiai Károly küldöttei Küküllővárban tanácskoztak, Teleki olyan titkos utasítást adott Alvinczy Péternek és Bánffy Györgynek, hogy a Balázsfalván aláírandó megegyezés alapján inkább hajlandók többet fizetni, de „Csáki László Erdélyben ne légyen.”²⁶⁶ A távoltartási kísérlet azonban sikertelen maradt, a gróf nemcsak visszatérhetett birtokaira, hanem fokozatosan tekintélyt is szerzett magának.

Az 1690-es években Bethlen Miklós már úgy látta, hogy „az én fejemen megbékéltek vele,” hiszen Haller Jánossal együtt őt küldték Bécsbe.²⁶⁷ Az udvarban mindketten az erdélyi konferencia segítségét kérték tisztségeik és becsületük visszaállításához, de Csáky külön is folyamodott in-

²⁶² Thököly udvartartása 1683. Késmárki Thököly Imre naplói, leveleskönyvei, és egyéb emlékezetes írásai. 2. Közli Thaly Kálmán, In: *Monumenta Historiae Historica* 24., Bp., 1873. 66. Angliai posztót 7 uln (rőf) mennyiségűt kapott. A felső-magyarországi végvidéki főkapitány, Csáky István unokaöccsét, erdélyi Csáky Istvánt Varga J. János is a meggyőződésből Thököly mellé állt főurak közé sorolta. Varga J. János: *Válaszúton. Thököly Imre és Magyarország 1682–1684-ben.* Bp., 2007. 130.

²⁶³ Trócsányi Zsolt: *Habsburg-politika és Habsburg-kormányzat Erdélyben 1690–1740.* Bp., 1988. 58. (továbbiakban Trócsányi, 1988.) Bécsből keltezett levelében írta Motesiczky Miklós 1690. április 14-én. Csáky parancsnoksága alatt 4530 lovas és 2400 gyalogos állott. Czigány István: A magyarországi csapatok szerepe a török alóli felszabadító háborúban. = *Hadtörténeti Közlemények.* 1989. 166. és 169.

²⁶⁴ Mezősi Károly: *Bihar vármegye a török uralom megszűnése idejében (1692)* Bp., 1943. 189. (továbbiakban Mezősi, 1943.) Szentjobb bevétele után szerezte meg a falvakat.

²⁶⁵ Trócsányi Zsolt: *Teleki Mihály (Erdély és a kurucmozgalom 1690-ig)* Bp., 1972. 319.

²⁶⁶ Bethlen, Önéletírása, I. 371. II. 291.

²⁶⁷ Uo. II. 304.

gatlanai és pénze visszaadásáért. A konferencia azonban 1695. január 5-én kitért az utóbbi követelés teljesítése elől.²⁶⁸ A bécsi követjárás 1696-ban folytatódott, akkor Csáky feladata elsősorban – az Erdélyi Udvari Kanceláriával szemben – a Gubernium főségének elismertetése volt, törekvései azonban ez esetben is eredménytelenek maradtak.²⁶⁹ Csáky László Doboka megye főispánja, guberniumi tanácsos lett. Egyik fiát, Istvánt egy 1699. szeptember 5-én kelt lipóti oklevél Kolozs vármegye főispánjává tette.²⁷⁰

Id. (erdélyi) Csáky László főispán (1641–1698) második felesége,²⁷¹ Bethlen Éva volt az édesanyja a Rákóczi szabadságharc idején (1708) meghalt azonos nevű fiának, Lászlónak. Amikor 1699-ben ifj. Csáky László meg egyezést kötött néhai Haller György fiaival, Haller Sámuellel és Györggyel az id. Csáky László halála utáni adósságokról, apja özvegyével, Jósika Judittal együtt vállalta az adósságok megfizetését. A megállapodás azt tanúsítja, hogy az idősebb Csáky anyagi áldozatot is kész volt vállalni az erdélyi birtokok visszaszerzéséért. Amikor ugyanis esélyt látott az adórjáni, a margittai uradalom és a micskei jószág (Bihar megye) valamint a szurdoki örökös birtok²⁷² megszerzésére, 30 000 magyar forintot vett kölcsön második feleségétől, Bethlen Évától, amelyet örökösei készpénzben voltak kötelesek Haller Sámuelnek és Györgynek megfizetni.²⁷³

A birtok-visszaszerző törekvések sikereire nagy szüksége volt a családnak, hiszen az erdélyi birtokok jelentős része zálogbirtokosokhoz került. Thuróczy István,²⁷⁴ aki 1753-ban Csáky Miklós hercegprímás érdekében kutatta fel a család régi iratait, úgy tudta, hogy 1651-ben Csáky István és testvére, László közösen zálogosította el 10 800 magyar forintért Buza, Budatelke, Czente és Feketepatak helységeket Kemény Boldizsárnak és feleségének. A bihari Adorján várát falvaival és Margitta mezővárossal egyetemben Léva várának vétele érdekében még tatai Csáky Lász-

²⁶⁸ Trócsányi, 1988. 58., Trócsányi, 1980. 159.

²⁶⁹ Uő: *Az erdélyi kormányhatósági levéltárak*. Bp., 1973. 35.

²⁷⁰ MOL P. 71. Fasc. 195. No. 5., valamint Jósika hitb. lt. No. 541. 258. sz. irat. A 65 éves palatkai Mojzes János vallomása szerint 1699-ben „installáltatott Kolozsvár megyei főispán-ságra”.

²⁷¹ Az erdélyi Csáky-ág alapítójának első felesége Kálnoki Kata volt. Málnási, 1933. A körorsszegi és adorjáni Csáky család genealógiája, melléklet. X. Csáky László halálát – tévesen – 1708-ra teszi.

²⁷² Oklevéltár, 1919. 2. rész, 731. A szurdoki udvarházat Kemény János ötezer tallérért vette zálogba Csáky István tárnokmestertől. Az udvarház leltárát közli B. Nagy Margit, 1973. 122–126.

²⁷³ MOL P. 71. Fasc. 26. No. 7. A megállapodásban (1699. márc. 21.) külön kikötötték, hogy a két részletben esedékes adósságot Csáky László csak készpénzben teljesítheti, bár lehetőségként megengedték: ha Szent György napig mégsem sikerül az összeg felét előteremteni, azt a család birtokaiból elégíthetik ki.

²⁷⁴ MOL P. 71. Fasc. 35. No. 15.

ló adta zálogba Prépostváry Zsigmondnak, amiért „3 000 aranyat, 17 300 és 33 tallérokot, 50 pénz” vett fel. A megbízott nem tudta megmondani, kiváltotta-e az erdélyi ág valamelyik tagja a birtokokat, vagy „valami divisio lett volna, avagy a méltóságos fiúág valami cserét adott volna,” csak azt, hogy már a leányág használja azokat.

A családon belül kialakult pereskedés iratai között maradt fenn az a leszármazási tábla, amely Csáky István és Ferenc testvérét, Lászlót jelölte meg az erdélyi ág megalapítójának. A család másik László nevű tagja (öreg, lévai Csáky László fia László) szerepel az iratban az adorjáni jószág átadójaként, míg Csáky István (és László) átvevőként. 1698-ban előbb Csáky Lászlót, majd 1701 szeptemberében Csáky Istvánt erősítette meg Lipót császár díszes oklevélben Margitta és Szalárd tartozékaiban és egyéb falvak birtokában is.²⁷⁵ A bihari birtokok átvevője az a Csáky István volt, aki kolozsi főispánként 1720-ig élt, két fiát, Zsigmondot és Imrét pedig valóban ott találjuk a 18. század első felének bihari birtokosai között (az 1732. évi kancelláriai jelentés szerint is ők a birtokosok).²⁷⁶

Csáky László országbíró fiának, a tatainak nevezett Lászlónak a birtokai úgy kerültek vissza az erdélyi ág birtokába, hogy azok hírt kaptak egy tervezett zálogosításról,²⁷⁷ amely révén 45 000 forintért Barát Ádám kapta volna meg „Adorjánt, Margitát, Szurdokot”.

A források tanúsága szerint végül mégis a rokonságon belül került sor a vásárlásra, illetve került vissza a birtok az erdélyi ág használatába. Egy családon belüli egyezség szerint ugyanis a bihari birtok egy részét ekkor már az erdélyi Csákyak használták. Amikor 1696. július 9-én idősb Csáky László megállapodást kötött a harmadik feleségével, Jósika Judittal, a hosszú betegsége alatti gondos ápolásért neki és lányának ígérte a szurdoki birtokot, a Csáky Lászlótól 15 ezer forintért vett adorjáni és az ugyancsak 15 ezer forintért a királytól vett micskei birtokot (mindkettő zálogbirtok), az almási javak egy részével együtt.²⁷⁸

²⁷⁵ MOL P. 71. Fasc. 4. No. 8. és 39.

²⁷⁶ Hajdú-Bihar Megyei Levéltár (továbbiakban HBML) IV. A. 1/a. 7. k., valamint MOL P. 71. Fasc. 158. No. 21.

²⁷⁷ Jósika hitb. lt. No. 643.

²⁷⁸ Csáky oklevéltár I/2. 771. A kolozsmonostori konvent előtt kiállított oklevél utal Csáky László gyengeségére, s várható halálára: „alighanem hosszú időre kell övétől megválnia”. Az asszony (saját halála esetére) férjére hagyta az Alsó-Fehér megyei Lőrincrévén lévő és a Torda vármegyei Hesdaton lévő udvarházat és birtokot, amelyek azonban férje halála esetén az első férjétől, Koncz Gábortól született gyermekeire szállnak. Jósika Judit névvel Károlyi Sándor naplójában is találkozunk, de nem éppen kedvező színben feltüntetve. Pásztor Lajos: Károlyi Sándor önéletrajzának ismeretlen részlete 1698–1703. = *Magyar Könyvszemle*, 1945. I–IV. füzet, 99–121. Jósika Judit ugyanis 1699-ban, már Csáky László özvegyeként hozzáment az ál-Károlyi Istvánhoz, akivel Diószegen fényes lakodalmat tartottak. Amikor azonban az asszony erdélyi birtokára (Hesdát) utaztak, ott éjszaka a parasztok

Az Erdélyből elkerült családtagok körében gyakorlattá vált, hogy a birtokok központjától távoli uradalmaikat a velük rokoni kapcsolatban állók (a másik ág, a feleség családja stb.) használatába adták. A Kolozs megyei Egerest Csáky László – Judex Curiae Regiae, Léva örökös ura²⁷⁹ – még 1650. december 12-én 12 ezer forintért zálogosította el rátóti Gyulaffy Lászlónak,²⁸⁰ amit 1675-ben, Apafi idején erdélyi Csáky László váltott magához.²⁸¹ Ezután következett azonban Csáky nótázása, ami a birtokok elvesztését jelentette. Ez magyarázza, hogy a 17. század végén miért kellett óriási erőfeszítéseket tennie az erdélyi birtokok visszaszerzéséért.

Csáky László, Léva főkapitánya hasonló megfontolásból kötött 1699. július 13-án Bécsben Csáky Istvánnal megállapodást 50 000 forintért²⁸² erdélyi birtokairól (Szurdokról és Egeresről), valamint a bihari jószágairól (Adorjánról és Margittáról). Amikor azonban a birtokok átadását kihirdették,²⁸³ Csáky László és „Jósika Judit, idősb. Csáki Lászlóné, akkor Sennyei-né” contradicáltak, ezért ezeknek „... felit Csáki István adgya Lászlónak tizenegyezer forintba...”. Az ifjabbik Csáky fivér a birtokot valóban használta, mert 1700. március 19-én mostohaanyjával, Jósika Judittal együtt elfogadta azt a manumissiót, amelyet 1698-ban még tatai Csáky László engedett a Margittán lakó Kovács László nevű udvarbírájának és fiainak. A fennmaradt irat szerint azért szabadította fel őket a jobbágyságból, házat, szőleiket és szántóföldjeit a többi appertinentiákkal együtt azért liberálta, hogy „mind jelenvaló és leendő maradéki illendő fizetésért tartozzanak udvarbírói szolgálattal szolgálni”.²⁸⁴

---

megverték őket, úgy, hogy a férj meghalt, s Jósika Judit is megsebesült. Amikor Károlyi Sándor a napló szerint fellépett volna az özvegy ellen, az megvallotta a csalást, hogy nem Károlyi bátyja volt az elhalt férje, s Váradon Sennyei Pongrác felesége lett. Károlyi István a zentai csatában halt hősi halált. Uo. 105–109. A történetet feldolgozta Márton László a „Repedések a falban” című, a Tiszatáj 2001 júniusi (20–41.), valamint a „Sok tanú, semmi tanulság” című, 2002 januári (10–39.) számaiban megjelent regényrészleteiben és a „Béke, megkötve” című írásában, a Jelenkorban. jelenkor.net/main.php?disp=disp&ID=281

²⁷⁹ Csáky László a Felvidékre költözött Csáky Istvánnak, Szepesvár urának testvére volt, aki Batthyányi Magdolnát, Batthyány Ferenc dunántúli főkapitány lányát vette feleségül, s Léva, Tata és Pápa örökös ura, Zólyom és Komárom megyék főispánja lett, s akinek a fiát tatai Csáky Lászlónak nevezte a család. Málnási, 1933. 24.

²⁸⁰ MOL P. 71. Fasc. 30. No. 8. Az irat szerint 14 000 forint összegért.

²⁸¹ MOL P. 71. Fasc. 30. No. 10.

²⁸² MOL P. 71. Fasc. 35. No. 48. Az iratot Bujanovics Lukács másoltatta le Marosvásárhelyen, 1804-ben. Egy leszármazási tábla is Csáky László fiát, Csáky II. Lászlót nevezte meg, mint aki 1699-ben Csáky IV. Istvánnak, erdélyi Csáky III. László fiának adta át a fenti uradalmakat. Uo. No. 50.

²⁸³ Jósika hitb. It. No. 643. Az iratokat az 1732. évi perhez kivették a család iratai közül. A megállapodás ellen özv. Gyulaffy Lászlóné is tiltakozást jelentett be. MOL P. 71. Fasc. 30. No. 15.

²⁸⁴ MOL P. 71. Fasc. 6. No. 2. Ifj. Csáky László a váradi káptalan színe előtt fogadta el az inscriptiót.

A birtokok visszaszerzése hosszú és fáradtságos munka volt, azért írhatta azt 1743 februárjában Haller György Csáky Miklósnak,²⁸⁵ hogy a tatái Csáky László által sokaknak elzálogosított jószágokat „sok munkával, fáradtsággal kellett gróf keresztszege Csáki István úrnak 50 000 forintokkal idegen kézből reacquirálni, s nagyrészt oly jószág árával, mely az említett Csáki István urunk felesége, Mikola Ágnes asszonyé volt, mely miatt is mind ez idevaló azon disztrahált jószág idegen kéznél vagyon.”

Erdélyi Csáky István 1700. december 3-án Bethlen Druzsianától (Mikes Mihályné) azzal a céllal vásárolta meg annak serlingi jószágát,²⁸⁶ hogy az 50 ezer forint kiegyenlítésének részeként átadja azt tatái Csáky Lászlónak. A fennmaradó összeget készpénzben rendezte. Egerest viszont, amely korábban 20 600 forintokban Mikes Mihálynál és Bethlen Druzsianánál volt zálogban, 4 000 forint elengedésével ismét nekik „köti örökösön”.²⁸⁷ A következő évben Csáky László is nekik adta át az Egeresben lévő részét.²⁸⁸

Az erdélyi ág tagjai tehát idős Csáky László fiainak birtok-visszaszerző tevékenysége nyomán hozzájutottak Egeres, Szurdok, Adorján és Margitta uradalmaihoz, de ebből Egerest azonnal zálogba adták. A tranzakció legnagyobb veszélye az volt, hogy „a regulatio fiúágra vagyon, a leányokról még a pénzbeli successióra nézve sincsen emlékezet”.

Erdélyi Csáky László három fia (Gábor, István, László) közül Gábor halt meg leghamarabb.²⁸⁹ 1696-ban egy Komáromi Izsák nevű ferences szerzetes írásban tett vallomást arról, mit hallott Buzában „a szegény, istenben elnyugodott úrtól” arról, hogy az apja, idősebb Csáky László rá akarta venni a Gyulaffy Sophiától született gyermekei (Ferkó, Zsuzsi és Boris) kitagadására.²⁹⁰ A Csáky Gáborné szentdemeteri házában leírtak

²⁸⁵ Uo. Fasc. 35. No. 16. 1743. febr. 12-én keltezett levél. Haller ekkor már találkozott Csáky Miklós megbízottjával, Ferdényi Gáborral.

²⁸⁶ Jósika hitb. lt. No. 643. Serling – Măgurele, Beszterce-Naszód vm. Előbb a micskei jószágot ígérte Csáky Lászlónak, ha „a királytól megnyerheti”, vagyis ha végleges donatiót szerez rá a királytól, de nem nyerte el. Csáky István 13 200 forintot fizetett a fenti jószágért. Az állítást tanúvallomás is megerősíti. Jósika hitb. lt. No. 544.

²⁸⁷ Uo. 116–117. Altorjai Apor Péter vallomása szerint Egeres a Gyulaffy család kezén volt, Gyulaffy László (az ifjabb Gyulaffy László apja) birtokolta. Idős Gyulaffy László halála után özvegye, Gyerőfi Borbála és Csáky Gábor özvegye, Gyulaffy Sophia adták zálogba zabolai Mikes Mihálynak (és feleségének, Bethlen Druzsianának), aki éppen az ő apjától kért kölcsön a zálogosításhoz. 126. Thorday János egregius szerint Csáky István és László örökösön adta el Egerest Mikes Mihálynak, „örökös jussal biratik”.

²⁸⁸ Uo. valamint MOL P. 71. Fasc. 30. No. 32. 1 250 forintban és 1 000 forintot érő jószágban.

²⁸⁹ Bethlen, Önéletírása II., 1955. 73. úgy tudta, hogy a felesége „ki azelőtt maga édesanyját, néniét megétette volt, boszorkánysággal ölé meg”. Más forrás azonban az értesülést nem erősítette meg.

²⁹⁰ A Román Országos Levéltár Kolozs megyei Igazgatósága, Kolozsvár (Arhivele Naționale, Direcția Județeană Cluj) A gr. Lázár család meggyesfalvi levéltára (Fond Familial Lazar din Mureseni, továbbiakban Lázár cs. lt.). No. 384. I./7. A leírás további részéből kide-

alapján „az öreg úrnak levelire” a következő volt a válasz: „oltalmazzon engemet az Isten ilyen istentelenségtől, hogy én az én tulajdon ágyamból származott gyermekeimet kitagadnám avagy megtagadnám, sőt azt cselekszem, hogy kezem írását adom rólok az apámnak, ... mert látom, az atyám mit akar elkövetni, nem elégszik azzal, hogy engemet üldöz ártatlanul, hanem még a gyermekeimet is akarja üldözni.” Csáky Gáborné Boris lányát 1712-ben adta férjhez Koncz Gáborhoz, akivel 7 szoknyát (közük 3 aranyosat, egy bársonyt, egy bíbort, két gyengébb selyemből készítettet), hat vállat, 12 felsőinget, nyolc pár kis inget, illő ágyneműt és ékszereket: négy függőt (egy 32 rubinnal ékesítettet, egy 14 öreg gyémántosat, egy 23 rubint köves, rózsásat, és egy 9 rubintosat), egy tollas zöld zománcos virágot, négy gyémántos fülbevalót, gyöngös nyakravalót, kláris öveket, „hatodfél aranyon nyomó aranyláncot” stb. adott ajándékba.²⁹¹

Csáky István és Gábor apjuknak Kálnoki Katával kötött házasságából születtek, ezért Gábor halálával annak javaira is testvére tartott igényt.

A buzai jóság birtoklása a családon belül is konfliktusokat okozott. A birtokot tartozékaival együtt még id. Csáky László váltotta vissza,²⁹² majd a zálogösszeg fejében feleségének, Kálnoki Katának adta. Csáky István 1699 májusában Szász Mihály és Nagy János útján igyekezett meggátolni, hogy öccse a Doboka vármegyei birtokot elzálogosítsa: „az mi urunk őnagysága képiiben, mivel őnagysága most az hazán kül vagyon, és maga őnagysága jelen nem lehet, senki sem zálogul, sem örökösen meg ne vegye” – nyilatkozták megbízottai. Ifjabb Csáky László a maga részét kínálta²⁹³ Bánffy Györgynek, Erdély gubernátorának, s az ellentmondás bejelentése sem tántorította el szándékától: „eleget kínáltam a jó bátyámat az jósággal, hogy váltsa magához, ha nem kellett, ha nem kell, idegennek is eladom, nekem vannak leveleim, az attya miként vásárlotta.” Május 28-án a contractust is aláírta²⁹⁴ Bánffy Györggyel, amely szerint a buzai ud-

---

rül, hogy a házaspár külön élt, hiszen azért kérdezte a Buzán járt szerzetest az úr, hogy vannak Szentdemeteren a gyermekei. Különösen a fiát szerette volna maga mellett tudni, nem véletlenül beszélt róla: „s aki ellopná Ferkót az asszonytul, mint ajándékozna meg”.

²⁹¹ Jósika hitb. It. No. 384. Orbán Elek, Szombathalvi István és Rácz András igazolták a hozomány átadást. 1712. május 26-án.

²⁹² Jósika hitb. It. No. 632. A zálog értéke 10 800 forint volt, amelyet Kálnoki Kata adott erdélyi Csáky Lászlónak. Csáky Gábor leánya azért kapott ebből a jóságból, mivel azt nagyanyja pénzével szerezték vissza a Csákyak. MOL. P. 71. Fasc. 35. No. 16. (Az erdélyi Csákyakra vonatkozó feljegyzés)

²⁹³ Jósika hitb. It. No. 634. A zálogosítás okaként Szurdok és Adorján „konzerválása” szerepelt.

²⁹⁴ Jósika hitb. It. No. 632. A megállapodást Bánffy György Doboka vármegyei boncidai kastélyában kötötték. Csáky Lászlónak és két ágon való utódainak Doboka vármegyében Pósan négy jobbágyot fiaikkal és marhájukkal, Csömörli Nyárban egy jobbágyot örökségé-

varház és tartozékok mellett a Kolozs megyei Budatelke és a Doboka megyei Feketelaka és Czente részbirtokait is átadta a gubernátornak és feleségének, Bethlen Klára asszonynak. Csáky László a 6 ezer forint mellett még hét jobbágyot is visszacapott Bánffytól, akik valaha a buzai jószágban laktak, most pedig Almásra és Szurdokra engedték vissza őket.²⁹⁵

1700-ban feltehetően a buzai jószág Csáky Gáborné kezén lévő részét is megszerezte a gubernátor,²⁹⁶ amely birtokot még Kálnoki Kata halálakor a három fiú (Gábor, István és László) között osztottak meg. Egy tanúvallomási jegyzőkönyv szerint a középső fiúnak egyáltalán nem volt igénye, hogy a háza mellett Csáky Gáborné házán dolgoztak a kőművesek. Köszvényesi Miklós, egy Buza mezővárosban lakó nemes egyenesen azt vallotta, hogy Botos Gergely, István gróf tisztartója a kulcsárral együtt egy vasrúddal rontotta az asszony házának „önagysága udvara felől való oldalát”. A hetvenéves nemesasszony, kereki Hermanszegi Kata szerint Csáky István „le ördögattázta” a tisztartóját, amiért megengedte, hogy „Csáky Gáborné házát a gubernátor számára építsék”.

1701. július 13-án Csáky István és László mostohaanyjukkal, Sennyei Pongrácné, Jósika Judittal egyezkedtek, akinek apjuk végrendelete szerint a hagyatékából rájutó részt Erdélyben kellett megkapnia.²⁹⁷ Kishúguknak, Csáky Máriának „esztendőnként való tartásra” 100 magyar forintot és 15 debreceni köből búzát rendeltek, s hozzájárultak, hogy mostohaanyjuk elvihesse marháit és hozzájuthasson kocsmabeli jövedelmeihez is. Jósika Judit asszony (erdélyi Csáky László harmadik felesége) a Csáky fiúkkal szembeni 7 500 forint követelése fejében kapta kézhez a bihari „Keresztszeg-Apáti, Kóvág falukat s a Kis-Ugra nevű praediumon lévő portiót” a kiváltás időpontjáig.²⁹⁸

---

vel és marhájával, Ördög Kútban egy pusztá paraszti sessiót, Szent Györgyön egy jobbágyot a földjével együtt adtak még át, örökösen.

²⁹⁵ Jósika hitb. It. No. 544. Egy Csáky Zsigmond korából fennmaradt tanúvallomás (Keczeli István) szerint Csáky István több falut is ígért Bánffy Györgynek Buzáért, amelyet Bethlen Ádámné birtokol.

²⁹⁶ Jósika hitb. It. No. 635. 1700. november 13-án kelt jegyzőkönyv.

²⁹⁷ MOL P. 71. Fasc. 6. No. 1.

²⁹⁸ Uo. Fasc. 10. No. 46. Jósika Judit közvetlenül férje halála után már szerette volna a bihari javakat megkapni. Ennek érdekében 1698. május 3-án, Kolozsvárról küldött levelet a magyarországi ághoz tartozó Csáky István országbírónak: „...Kérem Nagyságodat alázatosan, hogy ne vonja megh tőlem boldogtalan árvátul és kised neveletlen árva leánykámtól Nsgod kised atyafiától azon Istenes gratiáját, hogy az Bihar vármegyei odakivaló jószágot (kitis az adós úr énnékem restált) vehessem kezemhez, mivel az én mostoha fiaim mind az odakivaló és mind az ide bévaló jószágokba semmit se akarnak tenni, holott az adós úr az másik urammal keresett feles pénzemet elköltötte...”. Uo. Fasc. 194. No. 14.

3. A Csákyak és a Rákóczi szabadságharc

A Csáky család erdélyi ágának tagjai szerepet vállaltak a Rákóczi szabadságharcban. Nagy Iván úgy tudta, hogy *idős Csáky László* Rákóczi híve lett, s az is maradt 1708-ban bekövetkezett haláláig. Az információ azonban hamisnak bizonyult, hiszen erdélyi Csáky László akkor már halott volt. Bethlen Miklós 1698 májusában maga írta, hogy „míg mi Bécsben időzünk, Csáki meghal”, vagyis a gróf már május előtt elhalálozott. Ezt a hírt egy 1888-ban írott munkájában Lázár Miklós²⁹⁹ is megerősítette, amikor feljegyezte, hogy az 1698. évi júniusi erdélyi országgyűlésen már csak Csáky László fia, István vett részt. A családi hagyomány is ezt a dátumot őrizte meg. Amikor 1758. július 27-én erdélyi Csáky Borbála írt húgának, Csáky Katának néhai Csáky László feltételezett bécsi adósságairól, egyértelműen úgy érvelt: „Öreg Csáki László hót meg 1698. Annak a fia, ifjú László kurucz lévén, Bécsben nem volt és holt meg 1706-ban Hadadban ... ezért más Csáki Lászlónak kellett annak lenni, aki 1706-ban adósságot csinált”.³⁰⁰ A szabadságharcban tehát csak ifjabb Csáky László kaphatott szerepet, aki 1703. november elsején Kolozsvárról szökött³⁰¹ a felkelők közé.

Magyari András szerint Csáky László 1362 „harcos parancsnoka lett”, a Hunyad megyei Csáki András pedig 295 felkelőből álló sereg élén állt.³⁰² Csáky Istvánt, (idős Csáky László másik fiát) Trócsányi³⁰³ a Rákóczi párti

²⁹⁹ Mészáros Kálmán: Két Csáky László halála (1698, 1708) = *Fons*, 1995. 3. sz. 376. (továbbiakban Mészáros, 1995.) A szerző egyértelműen ezt az időpontot fogadta el. Lázár cs. lt. No. 384. I./7. Miklós: Erdély főispánjai. 1540–1711 = *Századok*, 22. (1888) 736–738. 1754-ben egy tanúvallomási jegyzőkönyvben (Kolozsvár, jan. 12.) a palatkai Mojzes János, aki 1699-től volt Csáky István inasa, azt vallotta, hogy idősebb Csáky László egy Kodra nevű erdőn tartott vadászatot betegedett meg, kilelte a hideg, s a nagyalmási udvarházához vitték. Nem tudja pontosan mikor, de a kuruc világ előtt néhány évvel, az ő inasnak állása előtt halt meg. Jósika hitb. lt. No. 541. 258. sz. irat

³⁰⁰ Jósika hitb. lt. No. 649. Kolozsvárról írott levél. Csáky Borbála rosszul tudta a kuruc Csáky László halálának évét, ahogyan azóta a források alapján kiderült, ez 1708-ban következett be.

³⁰¹ Mészáros, 1995. 377.

³⁰² Magyari András: A Habsburg-ellenes harc hadserege. In: *Rákóczi és az erdélyi kuruc mozgalom*. Csíkszereda, 2003. 119. (továbbiakban Magyari, 2003.) Csáki András nem a keresztszegi Csáky, hanem az erdélyi dévai Csákiak közül való. Csáky László kurucuihoz szökött ki Bonchidára Pesti György, az asztaloscéh mestere, társaival együtt. R. Várkonyi Ágnes: Kolozsvár az Erdélyi Fejedelemség utolsó éveiben. In: *Kolozsvár 1000 éve*. A 2000. október 13–14-én rendezett konferencia előadásai. szerk. Dáné Tibor Kálmán–Egyed Ákos–Sipos Gábor–Wolf Rudolf, Kolozsvár, 2001. 135. Bonchidán és Lónán jött létre a két nagy kuruc tábor. Magyari András: Kolozsvár a Rákóczi vezette felkelés idején. *Uo.* 153. (továbbiakban Dáné–Egyed–Sipos–Wolf, 2001.)

³⁰³ Trócsányi, 1988. 316–317. A csatlakozásról Heckenast Gusztáv: *Ki kicsoda a Rákóczi-szabadságharcban?* Életrajzi adattár, Sajtó alá rendezte, kiegészítette és az előszót írta Mészá-

katolikus főurak közé sorolta, aki 1704-ben állt át a fejedelemhez, s Kolozs megye főispánjaként segíthette a szabadságharc céljainak megvalósulását.

A Rákóczi szabadságharcban a két testvér közül aktívabb szerepet *ifjabb Csáky László* vállalt. Czegei Wass György naplója szerint Csáky 1703. november 1-jén a feleségéhez készült Kolozsvárról³⁰⁴ Marosvásárhelyre, de „Macskásnál künn lévő portás németekkel és rácokkal szemben találkozott volna, maga egynehány szolgálival, meg sem várván, elszaladott. ... Maga ment Somlyóra és kruccá lött.”³⁰⁵ 1704. márciustól a kolozsvári külvárosokat „látogatták” a kurucok, akikkel együtt több alkalommal megjelent a fiatal gróf is. Vitézségből azonban nem mutatott példát, mivel „igen idején mondják, hogy megszaladott”.³⁰⁶ Csáky László kurucok közötti ténykedését a kolozsvári unitárius szász céhmester, Szakál Ferenc naplója is megemlíti. Szakál az óvári városnegyed kapitányi tisztét viselte, ezért pontos információkat közölt arról, hogy Csáky 1704 tavaszán több alkalommal vezetett sikertelen katonai akciókat a város ellen, de – mint pl. 1704. március 7-én – követküldéssel, diplomáciai közeledéssel is megpróbálkozott.³⁰⁷

A „kincses város”, Kolozsvár, 1704. október 28-án nyitotta meg kapuit a felkelők előtt. Teleki Mihály és Csáky László Radvánszky Jánossal, a fejedelem megbízottjával vonult be a városba. Ifjabb Csáky László ezt követően, 1704. november 25-én kapta meg³⁰⁸ kinevezését, mint a város „új kapitánya”.

---

ros Kálmán Bp., 2005. 93. (továbbiakban Heckenast, 2005.) 1708-ban egyik ajánlója volt a Kolozs megyében birtokos Nagy Tamás nevű fiatal nemesnek a Nemesi Társaságba. Uo. 299.

³⁰⁴ Mészáros, 1995. 377. Csáky László felesége Kovács Éva (férje halála után Száva Mihályhoz ment ismét férjhez). Heckenast, 2005. 94.

³⁰⁵ Czegei Wass György naplója. In. Köpeczi Béla– R. Várkonyi Ágnes: *Rákóczi tükrök I.* Bp., 2004. (továbbiakban Czegei Wass György naplója, 2004.) 300. A németek, amikor megtudták, hogy kinek a hintajáról van szó, „szekerét, lovait visszahozták”.

³⁰⁶ Uo. 309. Márciusban Csáky ökröket hajtatott el a monostori negyedből, amelyeket „Szurdokra maga házához hajtatott.” A Kolozsvár melletti harcokra Uo. 318–321.

³⁰⁷ Szakál Ferenc naplója In. *Erdély öröksége, Erdélyi remekírók Erdélyről. VII. Erdély változása 1703–1750.* Cs. Szabó László közreműködésével szerkesztette Makkai László, Bp., é. n. 168. (továbbiakban Szakál, é. n.) A város parancsnoka azonban a Külső-Magyar utcán „...a négy katonát, akik egy fehér zászlócskával jöven ... sípolván” a kőfalról lövöldöztette, amit Csáky a következő napon egy parasztemberrel küldött üzenetében tette szóvá és igen sérelmezte. Április 20. éjszakáján az 500 gyalog és 600 lovas támadását több utca leégése kísérte, május 6-án viszont már egész Kolozsvár a tűzvész áldozata lett. Uo. 171–172.

³⁰⁸ Magyarai András: Kolozsvár a Rákóczi vezette felkelés idején. Magyarai, 2003. 146., valamint Dáné-Egyed-Sipos-Wolf, 2001. 155. A Teleki és Csáky ezredekben 529 kolozsvári felkelő szolgált.

1705-ben az erdélyi hadakról a főparancsnok Forgách Simon nem tudott igazán jó véleményt tolmácsolni a fejedelemnek. Véleménye szerint azok egyrészt nem akarják a fejedelemség területét elhagyni „még az országokban német lészen, addig bizony nem mennek más országokba hadakozni”, másrészt katonai szerepüket is felettebb bizonytalannak tekintette. Forgách kifejezetten lesújtó módon nyilatkozott Csáky Lászlóról: „Szálni szegíny Csákit, hogy nem katonának való, nem áldotta meg az Isten bátor szívvel, udvarban jobb volna, mint mezőben.”³⁰⁹ Ennek ellenére javasolta, hogy Teleki ezredét osszák szét Csáky és Vay ezredei között, hogy a háromból két elfogadható létszámú katonai egység legyen.

Csáky László igyekezett magát nélkülözhetetlennek mutatni: a zsigói csata napján (1705. november 11.) például ő vendégelte meg a fejedelmet szurdoki kastélyában. Az egyértelmű politikai kiállást Rákóczi adománnyokkal jutalmazta. 1703-ban a bihari jószágot (amely a család két ágának közös java volt, de Rákóczi a Habsburg-hű Csáky István birtokának tudta) adta neki, 1706 januárjában pedig a hadadi uradalmat juttatta kezére. Wesselényi István 1707 szeptemberében úgy tudta, hogy „nékem mind jószágomat, mind tisztimet Csáki Lászlónak adták”.³¹⁰ Az 1707. évi marosvásárhelyi országgyűlésen a fejedelem Közép-Szolnok vármegye főispánjává nevezte ki.³¹¹ 1708 februárjában mindkét testvér jelen volt Nagy-

³⁰⁹ *Rákóczi hadserege 1703–1711* (Válogatta és a bevezetőket írta: Bánkúti Imre) Bp., 1976. (továbbiakban *Rákóczi hadserege*, 1976.) 319. Szaniszló Zsigmond is feljegyzett 1707 nyaráról egy szerencsétlen kimenetelű esetet: „Szeredahelynél gróf Csáki László uram és Draguly ezerít az szebeni német felverit; az Csáki uram ezerében több vész el, az Dragulében igen kevés, négy vagy öt.” Szaniszló Zsigmond naplói (1682–1711), Közli: Torma Károly, = *Történelmi Tár*, 1890. 328.

³¹⁰ Wesselényi István: *Sanyarú világ. Napló 1703–1708. II. 1707–1708.* Közzéteszi Demény Lajos, Magyarai András Bukarest, 1985. (továbbiakban Wesselényi I., 1985.) 315. Az információt novemberben a Gyulafehérvárról érkező páter Szunyog is megerősítette: „Azt is mondotta, hogy az én jószágaimat, mindenütt valót, egészen, örökösön donatióval Csáki Lászlónak adták.” Uo. 347. 1708 májusában azonban a Kolozs vármegyei tisztektől már híreket kapott birtokáról: félelemben vannak az erdőkön lappangó kurucok miatt, de „.... valami kevés tavaszt vetettnék és a szőlőket is megmívelték, de a sok esőzés miatt lassan mehettek előre a dolgokban.” Uo. 530. Júniusban Wesselényi anyja is megerősítette Csáky László birtoklásának tényét: „.... nékem minden jószágom Csáki László keze alatt van és ő pusztítja, és már sok jobbágyok is mentenek el jószágomból, és mind kastélyom, mindenem veszőfélben vagyon, nem is igen majorkodnak. És hogy comissiót extrahált Rákóczi fejedelemtől, hogy amivel a hadadi jószágból azelőtt tartoztanak, azt adják ki most is, mivelhogy egy szép mérő caffrangot is ajándékozott volt Rákóczi uramnak.” Uo. 566. Amikor 1708 júliusában Csáky Istvánné menedéket kért Szebenben, a generálisné (Kirchbaum generális felesége) elutasította, mondván: „.... nincsen itt helye hozzá, hogy tarthassa. Midőn pedig megtudta volna, hogy annak az ura a Csáki László fia volt volna, monda, hogy ismerte, mert mikor bėjött volna Scharffenberg, akkor ő is ott volt.”

³¹¹ MOL G. 19. A Rákóczi szabadságharc levéltára, Fejedelmi Kancellária II. 3. i. fol. 6. és 11. idézi Mészáros, 1995. 377.

károlyban, a fejedelem ugyanis a generális várához parancsolta az erdélyi vármegyék képviselőit. Az erdélyi urak közül azonban rajtuk kívül csak Teleki Mihály és Kemény Simon volt jelen, hogy a Rákóczihoz fűződő hűségét kimutathassa.³¹² 1708 februárjában Rákóczi ifj. Csáky Lászlónak eddigi szolgálatait jutalmazta díszes oklevélben³¹³ lovas brigadéroszággal:

„Hogy mi, gróf Csáky László ezeredes főkapitány úri hivűnknek, hozzánk, nemzetünköz és igaz ügyünköz való szeretetét s szíves indulatját, s nemkülönben az hadi dolgokban való szép dícséretes experientiáját kegyelmes tekintetben vévén, s egyszermind remélvén azt is, hogy azon édes hazánkhoz való szeretetét s az hadi operációk körül léendő hasznos szolgálatait az üdőknek és alkalmazhatóságoknak mivoltához képpest utolsó csepp vérének kiomlásáig fogja megbizonyítani, avégre lovas hadaink között való brigadéruzságnak, azaz közönséges harcz rendelő s igazgató mesterségnek tisztit s hivatallyát említett úri hivűnknek kegyelmesen conferáltuk.”

Csáky László a dicsőséget nem tudta sokáig élvezni, mivel már 1708 őszén meghalt. Károlyi Sándor 1708. augusztus 30-i levele szerint Hadadban ápolták. Testvére, Csáky István szeptember 22. után azonban már arról tudósított, hogy öccse napok óta nem tud beszélni, bár cselédeivel még megérteti magát.³¹⁴ Mivel Csáky szeptember 24-én már közbenjárásra kérte Károlyit a hadadi uradalom megszerzéséért, feltételezhetően erre csak öccse halála után szánta rá magát. Rákóczi szeptember 28-án szomorúan vette tudomásul híve halálát. Az erdélyi Csáky ág részéről Csáky István kolozsi főispán azonban továbbra is Károlyi Sándor környezetében maradt.³¹⁵

Csáky István országbíró fiai közül az 1676-ban született *Csáky Mihály grófot*, aki 1704-ben hosszú ostrom után kuruc kézre adta Szepes várát, ezredessé, generálissá, majd 1708-ban a kuruc sereg altábornagyává tet-

³¹² Torma, 1890. 494. „Indultak be az erdélyi nemes vármegyék urunk ő Felsége parancsolatjából Károlyban. Az holott is az vár előtt, az úri csűr mellett, rendben állván, úgy várakoztunk. Az hova is délután három óra tájban, urunk ő Felsége kijöve urak s főrendek nagy comitiájával...”

³¹³ MOL P. 71. Fasc. 198. No. 4. Rákóczi oklevele a kiállítás formáját tekintve pontos megfelelője kívánt lenni Lipót okleveleinek. Címeit a következőkben összesítette: „Nos Franciscus II. Dei gratiae Sacri Romani Imperii et Transilvaniae Princeps Rákóczy Partium Regni Hungariae Dominus, Siculorum comes et Pater Patriae Pro Libertate Confoederati Regni Hungariae Statuum et Ordinum nec non Munkacsensis et Makoviciensis Dux, Perpetuus Comes de Saros, Dominus Haereditarius in SarosPatak, Tokaj, Regec, Ecsed, Somlyó, Lednicze, Szerencs, Ónod etc.”

³¹⁴ „már negyednapja, hogy nem szólhat, gondolom a torok fájás miá, mindazáltal eszén van, kit kit cseledjei közül megismér” MOL P. 396. Károlyi cs. Lt. Acta Publica. 1. Acta Rákócziána. Series I. fol. 651. idézi Mészáros, 1995. 378.

³¹⁵ A várkastélyt 1710. február 6. előtt adta fel és ezzel együtt állt át Habsburg oldalra. Heckenast, 2005. 93.

ték. Előbb ugyan meg akarta védeni Szepesvárt, de amikor ez nem sikerült, Rákóczi hűségére tért. 1704-ben Bercsényi³¹⁶ azzal bízta meg, hogy a többi ezereskapitánnyal menjen a dunántúli (szombathelyi) „ráczok és horvátok fölkörözésére”. Maga „Csáky uram az több vele való haddal az Répczén általmenvén, őkegyelme pedig Rábaközén általkülteztvén: nemes Sopron vármegyében conjugálja magát véle, azhol alkalmasabbnak láttatik, s onnét Austria felé egy kemény portát,³¹⁷ ezer lovasbul állót, jó commendó alatt eressen, ki is vizatértvén, Sopron táján submittáljon és az soproniak kicsapásaira vigyázzon, s egyszersmind pedig őket bérekessze, s annyival inkább az hadak után szállítandó éllésnek szabadosabb és bátorságosabb passust tartsa. – Maga generális uram az megegyezett hadakkal egyenessen Förtű mellett az Nyulasra, Pándorff táján az hegyek alá siessen, holott subsistálván, Pálffy-nak dolgát jól kitanulván, ha fortélyát látja: üsse meg; holott nem, jó vigyázással ottan corpusban vervin magát, mind az ellenségre, mind Austriában portáztasson, és mindenekről jó módjával genuine informáljon; holott – az minthogy másként fordulván a dolog – hozzám bocsátandó genuina információja után ordereket, kihez magát alkalmaztassa, venni fogja. Ezeken kívül mindenekelőtt hazája szeretetét maga előtt viselvén, az föld népét, – Magyarországon lévő magyar, horvát, és német lakosok között semmi különbséget nem tévén, – idegeníteni, szomorítani és zaklatni absolute ne engedje, sőt azokat szelidítű, idesgetű pátensekkel magok nyelvén is édesgesse....” Csáky Mihály generális főstrázsamester 1705-ben is a Dunántúlon szolgált Bottyán János parancsnoksága alatt.

Bercsényi differenciált utasításokat küldött³¹⁸ Bottyánnak, Csáky Mihálynak és a brigadérosoknak a kurucok között népszerű „felégetés” módjáról. Az utasítás arra az esetre készítette fel őket, ha Ausztriába, vagy más ellenségesnek tekintett földre jutnak a seregek: „az faluknak s városoknak szükségkívül való égetését eltávoztassák, és hacsak az ellenség belíszorulva, okot arra nem ad: mindaddig – amint szokták volt – szél-tiben ígetni senkinek szabad ne légyen; hanem elsőben – habár nyargaló porta is – vagy szóval, vagy currenssel hódulásra és tűzváltásra intsék a helyeket, kit Brontschatzungnak híznak. Az hol pedig alkalmasan lehet

³¹⁶ Archivum Rákócianum. II. Rákóczi Ferenc levéltára. Székesi gróf Bercsényi Miklós főhadvezér és fejedelmi helytartó leveleskönyvei s más emlékezetre méltó iratai 1705–1711. VIII. Az eredeti kéziratokból közli: Thaly Kálmán, Bp., 1882. (továbbiakban Archivum Rákócianum VIII.) 1705. szeptember 29-én a Guttánál lévő táborból írott levele: 8–10.

³¹⁷ portyát, rajtaütést

³¹⁸ Archivum Rákócianum VIII. 39. Csak legvégső módszerként engedi: „Holott ilyformán hódolni nem akarnának: akkor lehet példamutatásképpen égetést is, juxta praemissam comminationem, tenni rajtok.”

az hadak számára széna, abrak és egyéb élel: arról currentaliter köll bocsátani közikben, rendölt napot s helt nevezvén az összehordásra...”

Amikor Esterházy nádor – Szirmay István nádori ítélőmester közvetítését felhasználva – védelmet kért Bercsényitől Kismarton számára, az Csáky Mihályt³¹⁹ bízta meg, hogy a védelem biztosítására kérje a vár és az ott lévő lőszer átadását. A nádor³²⁰ birtoka védelméért egy Czitkovics nevű embere által titokban maga is megkereste Csáky Mihályt. Bár Kismartonban a Haditanács döntése alapján német őrség tartózkodott, azt a kurucok nem foglalták el. Bercsényi sógora 1705. december 27-én azt írta a nádornak: a fejedelemtől és a főgenerálistól kapott „speciális parancsolat” kötelességévé tette, hogy „Hercegséged jószágát kiváltképpen protegáljam és conserváljam”.

Csáky Mihály – akinek katonai képességeiről nem voltak jó véleményekkel a szabadságharc vezetői – ezt követően a Dunántúlon a hadseregellátás feladatain munkálkodott, majd 1708–1709-ben már a Felvidéken tevékenykedett.³²¹ 1709. júniusában Bercsényi arra kérte, vizsgálta ki³²² egy bizonyos Schwarcz Mihály készmárki lakos panasza alapján, kik voltak a Szepességben azok, akik „midűn az elmúlt télen feles portékát Lengyelországból hozott volna, postírunghban levő akkori hadak reáütvén, feles portékáit elvették.”

Ő volt az, aki a bujdosásban is társa maradt Rákóczinak, Bercsényivel Lengyelországba ment, majd 1722-től Rodostóban élt, sőt 1738-tól a bujdosók vezetője lett.³²³

Csáky István gróf (beregi és ugocsai főispán) is Bercsényi Miklós sógora volt, hiszen testvére, Csáky Krisztina grófnő a kuruc generális második felesége lett. Tevékenységében viszonylag hosszú időszak után következett be a kuruc politika vállalása. 1703. május 28-án Munkácsról olyan levelet kapott Orosz Györgytől, amelyből az eseményeket követően tudomást szerezhetett Rákóczi zászlókiűléséről és a Bercsényivel megkötött egyezségről, amely szerint: „Most vagy on ideje, hogy a megfosztatott magyarok szabadságát visszahozhassuk és ezt az elviselhetetlen terhes adózást nyakunkból kivessük...”³²⁴ Csáky Istvánra azonban nem voltak ha-

³¹⁹ Iványi, 1991. 349–350. Szerinte Andrassy Pál, Csáky Mihály és Bottyán János személy szerint betartották a védelmet, hadaik azonban nem.

³²⁰ Iványi, 1991. 234.

³²¹ Markó Árpád: Rákóczi, mint hadvezér. In: *Rákóczi Emlékkönyv I.* (Szerk. Lukinich Imre) é. n. 356. 1709-ben pl. Csáky altábornagy „tétovázása miatt” nem rohanták meg a Vág völgyét elzáró vavrisói sáncokat.

³²² Archivum Rákóczianum. VIII. 87. Sárospatakról írott levél.

³²³ A bujdosásban ott volt Bercsényi Miklós felesége, Csáky Krisztina is, aki 1723-ban Rodostóban halt meg.

³²⁴ MOL P. 71. Fasc. 270. No. 1.

tással a szabadságra utaló sorok, hiszen egészen másképpen cselekedett. 1703. június 7-én ott volt Károlyi Sándorral Dolhánál, ahol győzelmet arattak a kurucok felett. Az erőfölény tükröződött abból az 1703. június 13-án Szatmárról keltezett és a vármegye városaihoz, falvaihoz küldött kiáltványból³²⁵ is, amelyben büntetés terhe mellett szólította fel az előljárókat az uralkodó melletti megmaradásra, a kurucokhoz állt népességet pedig – büntetlenséget ígérve – vissza kívánta csalogatni:

„Én keresztszegi gróf Csáky István, kegyelmes koronás királyunk őfelsége titkos tanácsosa és komornyikja, nemes Beregh és Ugocsa vármegyék főispánja, adom tudtára mindeneknek ez levelemnek rendiben, hogy az jelen való 1703. esztendőben, az mi kegyelmes koronás királyurunk őfelsége ellen Rákóczy Ferencz Patak mellett némely nyughatatlan emberekkel feltámadván, sokakat magok mellé hitegetvén, ugyan Rákóczy Ferencz zászlója alá is álltak, kik ezen támadás alkalmatosságával sok főrendek, nemesek és szegénységű házat is felvervén, javakat felpredálták és személyekben is vesztegették. Látván ezen alkalmatlanságokat és hazánk romlására célzó zűrzavart is nevedekdni, de kiváltképpen ezen támadásnak lecsendesítéséért reánk szándékozó őfelsége sokszámú német és rácز hadainak jövetelit és azáltal lehető pusztulását a nemes vármegyének eltávoztatni akarván, őfelségéhez kötılességünket, hazánkhoz való igaz szeretetünket előttünk viselvén két, három nemes vármegyebeli nemességet, más vitézlő rendeket is felvevén, azon gyűlevész népekre reájok mentünk, és Istentől általunk érdemlett büntetéseket is vették. ... Ezért akarván ezen pátenssemel értésre adnom mindenkinek, valakik azon gyűlevész nép kezül vissza akarnak jönni, vagy másütt lappanganak, avagy oda szándékoznak, nyugott elmével legyenek, és bátran hazaszálllyanak, bizonyosok lévén abba, hogy személyekben, javaikban legkisebb kárt se vallanak, ... Városi vagy falusi bírák és lakosok ezen pátensemet nyilván olvassátok, és helyrül helyre sietve külgýetek, mit ha véghez nem visztek, vagy elsikkasztjátok és azon gyűlevészek közül határotokon által menvén, nemes vármegye közelebb lévő tisztinek hírt nem attok, mingýárt bératok csallhatatlanul karóban szárad.”

Június folyamán több levelet kapott³²⁶ Lőwenburgtól, Szatmár császári főparancsnokától, aki Esze Tamás tevékenységéről tudósította. Június 30-án Orosz György azt írta, hogy Rákócziék Munkácsra³²⁷ törtek, s bár Mon-

³²⁵ MOL P. 71. Fasc. 270. No. 2.

³²⁶ MOL P. 71. Fasc. 270. No. 3. Pl. 1703. június 23-án is.

³²⁷ Uo. No. 4. Orosz György 1704-ben már Rákóczi pártján állt, hiszen 1704. július 14-én Rákóczi, mint főinspectorához utasítja Ugocsa vármegye terménybeszolgáltatását. Bánkúti Imre: *A kuruc függetlenségi háború gazdasági problémái 1703–1711*. Bp., 1991. 49. (továbbiakban Bánkúti, 1991.)

tecuccoli regimentje megverte őket, a várost egészen megégették, a templomokat felverték, „minden ember jószágában prédát hánytak ... többé Munkács meg nem épül”. Egy július 11-én kelt levelében³²⁸ azonban az alispán már a németek, a Montecuccoli ezred lehetetlen kívánságaira panaszkodott, amelyeket nem tud teljesíteni.

Bercsényi július 8-án, egy Kende Mihálynak írott levelében „üzent” rokonának: „Csáky István sógoruramnak ajánlom köteles szolgálatomat, *legyen vesztég ő kegyelme: hitem szerint, se magának, se jószágának nem lesz kára*”. A levél olyan szempontból is jelentős, hogy meg akarta győzni a nemességet: nem üres kézzel jöttek az országba. „Pénzünk, hadunk, királyokkal kötésink, – minden készületink megvannak. ... Hitemre higgyen kegyelmed: senkinek bántása, senkinek kára nem leszen, – valaki berzenkedő fegyverivel nem keresi magának.”³²⁹

1703 júliusában Károlyi Sándor felesége kereste meg Csáky Istvánt aggódó soraival, amelyhez mellékelte Melith Pál írását is. Barkóczy Krisztina arról tudósította, hogy az előző nap Melith előbb Károlyi „nyári páncélingét, puskáját kérte tőle kölcsön,” majd, mivel mást nem kapott, annak ócska kardját vitte el Szatmárra, mondván, hogy megcsináltatja. 1703. július 23-án maga Bercsényi Miklós küldött az asszonynak hódolásra felszólító levelet a gyulaji táborból.³³⁰ Legfőbb érve az volt, hogy mivel Rákóczi vele együtt az ország felszabadítására jött „igazán csudára méltó dologh, hogy inkább a nyomorúságot, mint a szabadságot keresi, ... hazájának ellenségévé teszi magát...”, ezért legjobb lenne, ha alkalmaztatná magát „az üdöhhöz,” s mint asszonyember, emberei által bejelenthetné magát a fejedelemhez. Ha viszont mindezt mégsem teszi, ami ezután következik azt „kegyelmed magának tulajdonítsa”.

Július 25-én Melith Pál már mintegy száz lovassal jött vissza, hogy „bort és élelét adassak az fejedelem hadai számára”, majd elküldte újabb

³²⁸ Thaly Kálmán: II. Rákóczi Ferenc kora a gr. Csákyak, Szepes vármegye és a b. Palocsay-család levéltárában. = *Századok*, 7. 1873. 22. (továbbiakban Thaly, 1873.)

³²⁹ Uo. 20–21. A behódolást készítette elő a veszély rémképe is: „Az Istennek vére hullásáért, ne rontsátok magatokat s az országot, ne bosszantsátok az méltóságos Fejedelmet, ne húzzátok magatokra erőhatalommal s minden jószágotokra az ellenség tüzes fegyverét.” A levél végén pedig ott rejtett a közvetlen fenyegetés is: „Gyűn húszezer fizetett tatár Máramarostúl által: megadja ott az dolhai kölcsönt!” Kende Mihály néhány nap múlva a felkelt nemesség képviselőjeként a Tisza partján esett el, Bercsényi jól felépített levele nála nem ért cél.

³³⁰ MOL P. 71. Fasc. 270. No. 11. Mivel a levelet ma is a Csáky levéltár őrzi, feltételezhető, hogy Barkóczy Krisztina ezt is elküldte Csáky Istvánnak. Bercsényi fenyegetése azt is tartalmazta, hogy nagyon veszélyes a helyzet: Károlyi Sándor eddigi cselekedetei miatt „sem külső, sem belső jószágára számot ne tartson”.

levelét.³³¹ Károlyiné megfogalmazta a reális veszélyt: attól tart, hogy őt magát a kurucok kezére adja, jószágát elhajtatja, vagyonát felégeti. A kapott levél valóban félelemre adott okot, s igen durva hangnemű fenyegetésnek tűnt:³³²

„Csudálkozom, hogy kegyelmed mégis ösztön ellen rugódozik és nem szánnya mezőbeli sok szép majorságát, holott igen kevés kárral meghódolhatna kegyelmed. Én várat venni nem jöttem, mert nemcsak ilyen szarkafészek alá akarom conserválnom magamot. Hanem Ölyüs urammal együtt akartam kegyelmeddel szólanom, mint régi jóakaró komája, s bizony elhitettem volna kegyelmeddel, hacsak az ratioknak enged, akar ma, akar holnap. Mindegy, olyba tartom, mintha régen, innám kegyelmed palotájában az jó medgyes bort, azt pedig jobb ízű volna csak magyarral innya, mintsem tatárral, úgy elhidgye kegyelmed, valamint látott testi szemeivel tegnapelőtt maga házában, bizony ha idefárad, az is iszik kegyelmed palotájában, nem ér harmad–negyed napot... Az tréfát én mezőbe nem értem... Az ostromot Esze Tamás megkérte..., ha nem kell a jó, eb bányia, kegyelmed tréfának ne véllye a dolgot, oka ne legyenek, se Isten, se ember előtt. Maradván kegyelmed komája, Milith Pál”.

Mivel a kurucok június 7-i dolhai vereségét okozó főúr – érdemei elismertetése és támogatás reményében – Bécsbe utazott, Nagykároly védelme³³³ feleségére hárult. Barkóczy Krisztina neheztelt is az utazásért, hiszen, ahogy a Csákyhoz írott levelében vélte: „Valóban megesisik nekem az uram ő kegyelme nagy vitézsége, – kire sem hivatalja, sem kötelessége nem kinszerítette, hogy vármegyéjéből annyira kimenjen; azért kell nekem minden külső javaimtól megfosztatnom, kit más őfelsége híveivel nem cselekszenek.”³³⁴ Rákóczi „Emlékiratai” szerint azonban a végkifejlet

³³¹ MOL P. 71. Fasc. 270. No. 9. Barkóczy Krisztina teljesen tisztában volt vele, hogy Melith Pál csak ki akarta csalni tőle férje fegyvereit, nem a felesége, hanem a kurucok befolyása alatt cselekedett. A krasznahorkai Melith Pál bárót az első főúri csatlakozók között tartják számon, aki hasonlóan csellel szerezte meg Rákóczinak Ecsed várát. Köpeczi Béla–R. Várkonyi Ágnes: *II. Rákóczi Ferenc*. Budapest, 1976. 124. (továbbiakban Köpeczi–R. Várkonyi, 1976.)

³³² MOL P. 71. Fasc. 270. No. 8. Melith még 1703-ban meghalt, amikor a diószegi kurucok megölték „mert újra labanc akart lenni”. Rákóczi „a diószegi templomban temettette el”. Heckenast, 2005. 286.

³³³ Balla Antal: *II. Rákóczi Ferenc élete*. In. *Rákóczi Emlékkönyv* (Szerk. Lukinich Imre) Bp., é. n. 95. (továbbiakban Balla, é. n.) Károlyi Sándor – a sikertelen bécsi út befejeztével – 1703. október 9-én, a tokaji táborban tért Rákóczi hűségére.

³³⁴ Károlyi a Dolhánál zsákmányolt zászlókkal utazott az udvarba, így a feleség érvelése elfogadható.

mégsem lett olyan tragikus, ahogyan azt Károlyiné előre elképzelte.³³⁵ A fejedelem támadása csak a Nagykárolyt védő negyven német megadásra szorítását célozta, hiszen – ahogy a fejedelem maga írta – „Előzőleg ... Bercsényi gróf révén titkos ígéreteket tettem Károlyi gróf feleségének, úgy tettem, mintha ostromolnám, és azzal fenyegettem, hogy felgyújtom a várat. Néhány nap alatt rábeszéltek a németeket a megadásra ...”. Károlyi és családja Nagykároly megszerzése után lett Rákóczi egyértelmű támogatója.

1703. július végéről ismerjük Csáky Istvánnak Barkóczy Ferenc zemp-léni főispánhoz³³⁶ írott levelét, amelyben Károlyi Sándorhoz hasonlóan még reményét fejezte ki az uralkodó segítségében. Ugyanakkor elismerte, hogy a Tiszán innen a nemesek már Rákóczihoz mentek, sőt „Bereg, Ugo-csa is, a tájárul nem sok portiót szedünk az idén, mivel a parasztság actu is fottal³³⁷ megyen, ki miá aratókat sem kaphatni.” Beismerte, hogy hiába küldték pátenseiket, „Rákóczi kijövele meggátolta effectusát”, s hívei, akikben legjobban bízott, „már mind ott vannak”. Az a levél azonban, amelyet Károlyitól a körülzárt szatmári várban október 27-i dátummal³³⁸ kapott, nem sok jóval kecsegtette, sőt igen-igen elgondolkodtathatta: „Segítségben penig semmi bizodalma ne legyen kegyelmednek, úgy több jó-akaróimnak is, s azt várva, életét ne kockáztassa, magát sanyarú betegséggel ne fogyassa: hanem mindazoknak jutalmát considerálván, megke-ményedett elméjét csendesíteni méltóztassék.”

Csáky István további álláspontját egyértelműen befolyásolták a szabadságharcnak azok a katonai eseményei, amelyek a család birtokait érintették. 1704 augusztusában Szendrő várát – amely mellé apja felépítette emeletes, kőből épült kastélyát, s azt Kluknó helyett az uradalom központjává tette – a várvédők feladták. 1705-ben Rákóczi Szepessy István személyében már kinevezte a vár utolsó kuruc-főkapitányát, de 1707-ben végül felrobbantatta a még épségben maradt falakat.³³⁹ A szendrői uradalmat –

³³⁵ II. Rákóczi Ferenc Emlékiratai. Bp., 1951. 52. Rákóczi szerint Nagykároly jól védhető hely volt, löporral, tüzerekkel ellátva, mély, vízzel teli árokkal, erős falakkal, s négy sarokbástyával.

³³⁶ Rákóczi hadserege, 1976. 19–20. Csáky István jól látta, hogy Kassa ellen (ahová a levelet küldte) is felvonulnak a kurucok, s támadásuk iránya Szepesen át Pozsony felé mutat. Nehézségei között említette, hogy már a posta is csak ál-utakon járhat.

³³⁷ csoportosan

³³⁸ Thaly, 1873. 30. Otthonról, kastélyából írta levelét, s először Csáky István Szatmár várában szorulása és betegsége miatt fejezte ki együttérzését.

³³⁹ Tomka, 2002. 163–164. A várőrségből azok, akik nem akartak a kurucokhoz állni, a lengyel határhoz vonultak.

Csáky Zsigmond birtokát – viszont Rákóczi konfiskáltatta, így a tisztartó köteles volt annak terményeit „az ország szükségére” fordítani.³⁴⁰

Mivel 1704-ben Szepes vára is kuruc kézre került, Csáky Istvánnak valóban végig kellett gondolnia helyzetét. Szatmár várának ostroma – ahol tartózkodott, s amely hosszú ideig jó mensvárnak bizonyult – 1703 augusztusától 1705 januárjáig tartott. Erős Gábornak egy Csáky feleségéhez, Zichy Klarához írott levele szerint a Szatmárba szorultakat 1705 júliusában a fejedelem parancsának megfelelően kivallatták: kiknek adott a császári parancsnok menlevelet, s ekkor „némelyek szemekkel látottnak mondták” Csáky István „protectió-levelét”. A szepesi levéltárban folytatott kutatásai alapján Thaly Kálmán kimutatta, hogy valóban léteztek utalások Csáky gróf menlevelére, bár azok nem voltak az iratok között.³⁴¹ Thaly gúnyos megjegyzést fűzött a gróf tevékenységéhez: „Glöckelsperg és gr. Löwenburg volt szatmári cs. tábornokok protectionális-levelét hű császári mivoltáról, folyvást duggatta, rejtegette magánál kurucz korában is, a minthogy 1711-ben sietett is azokat hasznára fordítani a bécsi udvarnál”.³⁴²

A fenti tények ismeretében nem lehet véletlen, hogy a később muszálykurucnak nevezett főúr közeledésére Rákóczihoz nem korábban, hanem éppen 1705-ben került sor.

A szabadságharchoz csatlakozó Csáky Istvánt – feltehetően a menlevél ellenére – maga Bercsényi ajánlotta a fejedelem figyelmébe: „...alázatosan recommendálom Csáky Istvánka sógorkámat... Jóságának restitúcióját kívánná szegén, s valami gazdálkodó accomodatiót, – kiben, tudom, seríny volna: pizmogna, tapodna. Fő Commissáriusnak kellene tenni a Tiszántúlt...”. Így lett belőle – miután a szécsényi országgyűlés megerősítette kinevezését – az országos hadtápszervezet, a Hadi Commissáriátus (Comissariatus Bellicus) vezetője, valamint a szenátus tagja.³⁴³ A Csáky István által irányított Commissáriátusság azonban nem vált a hadellátás központi szervező hivatalává. Ebben természetesen nemcsak Csáky képességeinek hiánya játszott szerepet, hanem Rákóczi és Bercsényi személyes rendelkezéseinek egész sora is, amelyekben nem a hivatal vezetőjé-

³⁴⁰ Bánkúti, 1991. 94. Rákóczi meghagyta az uradalom régi tisztartóját, Balogh Mihályt, akinek csak a terményeket, pl. a bort kellett átadnia, a pénzbevételeket viszont, „további intézkedésig magánál kellett tartania.”

³⁴¹ Thaly, 1873. 30–31. A lajstromból kiderül: „Méltóságos gróf Csáky István uramnak önagyságának két rendbeli attestatiója, mellyeket generális Klökesperg és Löwenburg uram adott, nro 32, 33;”

³⁴² Székesi gróf Bercsényi Miklós főhadvezér és fejedelmi helytartó levelei Rákóczi fejedelemhez 1704–1712. In. Archivum Rákóczianum. IV. első kötet (közli: Thaly Kálmán) Bp., 1875. 314–315. Thaly megjegyzése: *Bezzeg, ha ezt Bercsényi tudta volna, – aligha ajánlgatja vala oly buzgón derék „sógorkáját”.*

³⁴³ Uo. 314., valamint Köpeczi–R. Várkonyi, 1976. 179.

nek, hanem a hadellátás egyes szakterületeit irányító comissáriusoknak adtak közvetlen utasításokat.³⁴⁴

A fennmaradt források szerint a Comissáriátus élén álló Csáky Istvánnak a szabadságharc még hátralévő éviben igen sokrétű feladatai voltak. 1707-ben – a bányaugy reformjának munkálataihoz kapcsolódva – tagja volt a november 5-én Selmecen összeült bizottságnak, amely Bercsényi 20 pontból álló instructiója alapján elkészítette az összes magyarországi bányák jegyzékét, megvizsgálta a jövedelmeket és változtatási javaslatokat készített. Bár a felülvizsgálat nem tudott érdemben hasznosítható ötleteket adni,³⁴⁵ sok időt rabló feladat volt, amely mellett ebben az időben még a Zólyom megyei bányászok ellátását is Csáky Istvánnak kellett biztosíttatnia.³⁴⁶ 1706-ban Nagyszombatban tagja volt a Habsburgokkal tárgyaló békeküldöttségnek is, tevékenységének részletei azonban nem ismertek. A főispáni méltóságot sikerült megőriznie, ezt igazolja, hogy 1706 februárjában, a tárgyaló megbízottaknak adott utasításban Berreg és Ugocsa főispánjának nevezték.³⁴⁷

A Csáky család neve az 1707. évi országgyűlésen egy sajátos szituációban merült fel. A fejedelem ugyanis 1706-ban hajdúvárosi privilégiumot adományozott a tulajdonukhoz tartozó Gönc mezővárosnak, amely után az ónodi országgyűlés kártérítést is ítélte meg.³⁴⁸ A kiváltság adományozására azt követően került sor, hogy Rabutin generális 1706 október közepén négy napig ott tartózkodott, kirabolta, majd felégette a várost.³⁴⁹ A

³⁴⁴ Az utasítások bizonyos esetekben kifejezetten Csáky megkerülésével születtek. Bánkúti, 1991. 43.

³⁴⁵ Uo. 134–135. A bizottság még 1708 februárjában is működött. Tagjai közé tartozott Jánoky Zsigmond udvari kancellár, szintén szenátor, Gerhard György szenátor, Radvánszky János aerari Regni conservator, Sréter János brigadéros, tüzérségi inspector, Spátay Gábor és Kovács János, a Consilium Oeconomicum assessorai, Lányi Pál, Pongrácz András hadititkár, Schmideg Tamás zólyomi főispán.

³⁴⁶ Uo. 124.

³⁴⁷ *Ráday Pál iratai I. 1703–1706.* (Sajtó alá rendezte: Benda Kálmán, Esze Tamás, Maksay Ferenc, Pap László) Bp., 1953. 432. és 515. A szabadságharc után, 1713-ban ismét kérelmezte a beregi főispánságot, amit meg is kapott, 1714-ben a beiktatás is megtörtént. (A tényre Kovács Ágnes hívta fel a figyelmemet, amit ezúton is köszönök.) Csáky István halálát 1725 előttre teszik, pontos dátuma nem ismert. Heckenast, 2005. 94.

³⁴⁸ A kiváltság szövegének közlése Szendrey István: *Gönc hajdúszabadságlevele 1706-ból.* Miskolc, 1969. 4–5. R. Várkonyi Ágnes: *Jobbágypolitika Rákóczi államában* In. *Mályusz Elemér Emlékkönyve*, Szerk. H. Balázs Éva, Fügedi Erik, Maksay Ferenc, Bp., 1984. 425–426. A Csákyak kártérítése helyett a szakirodalom a zálogbirtokos kassai nemes konviktus kártérítéséről tud, Bercsényi 1710-ben a Gazdasági Tanácshoz írott levelében „a várostól befolyó adó helyett az ország jövedelméből 12 alumnus eltartására évi 1800 forintot rendelt”. Iványi B., 1926. 56–57.

³⁴⁹ „az idő alatt az gönczi és ruszkai szőlőhegyeket annyira megemésztette, hogy egy fürt szőlő, kivált az egész gönczi határban nem találtatott, az rejtett helyeket, pintzéket és bótokat úgy felásta, hogy igen-igen kevés maradt, az búzás vermeteket felvette és az szal-

kiváltság azonban nem jelentette a hajdúprivilegium teljességét, hiszen – ahogyan II. Rákóczi Ferenc egyik Károlyi Sándorhoz írott leveléből kitűnik – a városlakók csak a földesúri terhek alól menekedtek meg, a vármegye fennhatósága továbbra is kiterjedt rájuk: „Göncz városának hajdúvárossá való tételében nem látjuk rövidségét az nemes vármegyének: minthogy előbbeni jurisdictiója rajta fenn lészen, és a közterhek viselésétől is nem immunitáltathatik.”³⁵⁰

A kiváltságolás előzményeihez tartozik, hogy a mezőváros lakói földesuruktól, Csáky Istvántól már 1690-ben „bizonyos szabadságot kaptak,” a bírót szabadon választhatták, s – a korábbi elvárásokkal szakítva – csak annak tényéről kellett a birtokost írásban értesíteniük.³⁵¹ 1694-ben sajátos helyzetbe kerültek, miután – ahogyan maga a gróf írta – „Bizonyos örökös jószágom kiváltására és más rendbéli vásárlásokra nemes Abaúj vármegyei gönczi örökös embereim engemet 35 ezer magyar forinttal, kiből az Mády Hegyen levő Nyulaszó szőlőnek árra propria aestimatione ki tudatik, megsegítettek”.³⁵² A gönciek olyan lehetőségeket és jogokat szereztek Csáky István országbírótól, amelyeket utódainak is be kellett tartaniuk: hat esztendeig felszabadította őket „minden jobbággyi kötelességtől,” ugyanakkor a megállapodás második pontjában azt is kikötötte, hogy a helység határában lévő erdőktől a család tagjai saját szükségükre nem lesznek tilalmasok.

Az országbíró kötelezettséget vállalt arra, hogy a megadott időhatár után a család a 35 ezer forintot visszafizeti, de azt követően is szem előtt tartják „a kiváltás ne ártson azoknak, akiket eddig eximáltattak”.³⁵³ A 17. század második felében ugyanis jelentős számban költöztek be Göncre

---

más életekkel telyes csűröket, asztagokat és széna kazalokat annyira megemésztette, hogy felette nagy szükségre kellett ott hetek után visszaszállanunk pusztá szénnel és hamuval telyes városunkra ...” Feljegyzés Rabutin generális Gönczön járásáról. Emlékezetnek okáért. Okleveles függelék. Iványi B., 1926. 193.

³⁵⁰ A fejedelem 1707. március 14-én küldött levele. Archivum Rákócianum. II. Rákóczi Ferenc levéltára. II. Rákóczi Ferenc fejedelem leveleskönyvei, levéltárának egykorú lajstromával 1703–1712. II. Közli: Thaly Kálmán, Bp., 1873. 54.

³⁵¹ Csáky István tárnokmester 1652-ben a régi és az új bíró személyes megjelenését, ajándékadást és 2000 forint adófizetést írt elő, gyakorlatilag ő döntött a bíró személyéről. 1690-ben már csak a confirmálás jogát tartotta meg a család. Gönc jelentőségét mutatja, hogy II. Ulászló 1511-től négy országos vásár tartására adott számukra lehetőséget. Iványi B., 1926. 72. ill. 134. és 175.

³⁵² Jósika hitb. lt. No. 629. Illyésfalván, 1694. augusztus 9-én kelt megállapodás szövege. A Csákyaknak Mádon nem ez volt az első szőlője. 1668-ban Csáky István első feleségének, Lónyai Margitnak adta a tarcali, tállyai, mádi hegyeken lévő szőlőit, házait, Gönc városának neki juttatott felét, az ahhoz tartozó szőlőkkel és a Gölnic városában lévő portióját, minden tartozékaival. Ezért kapott a feleségétől 45 ezer magyar forintot, amiért az asszony használhatta az átadott birtokokat, a visszafizetés idejéig. Uo. A szepesi káptalan előtt kötött megegyezés.

³⁵³ Uo. Csáky Zsigmond, István, György, Imre, Tamás, Mihály és Ádám illetve fiaik tartoztak.

nemesi címmel rendelkezők, így az 1691. évi összeírás már 81 nobilist vett számba, ami feltehetően a katonáskodó armalistákkal növekedett meg. Mivel azonban 1695-ben a mezőváros a kassai nemes konviktus zálogbirtokába került, a helység korábbi lehetőségeit az új zálogbirtokos határozhatta meg.³⁵⁴ A helység sajátos helyzete lehetett az oka, hogy nem tudunk tiltakozásról a fejedelem döntését illetően, sőt feltehetően érdekükben állott az anyagi juttatást feltételező lépés elfogadása.

Voltak a családnak olyan tagjai, akik végig kitartottak eredeti politikai álláspontjuk mellett, sem fenyegetés, sem ígéret hatására nem változtattak azon. Csáky Imre és Zsigmond már 1703 őszén olyan súlyosnak ítélték a helyzetüket, hogy menedékről kívántak gondoskodni. Szeptember 22-én Bécsben megállapodást kötöttek unokaöccsükkel, Erdődy Sándorral, Vas vármegye főispánjával, fogadja be őket: „hogymivel mi ez mostani boldogtalan üdőben residenttiánk, jószágink beneficiumátul az tumultusok által elrekesztettünk, magunkat hová recipiállyuk, helyünk és tulajdon jószágink nincsenek, ... maga jószágiban nekünk s cselédeinknek és lovainknak ad interim adna szállást ... [aki] vépi, Vas Vármegyében lévő castélljában bévett”. A tartásért, szállásért „egy esztendőnek elforgására tartozunk egyszersmind készpénzül megfizetni”.³⁵⁵ Csáky Imre 1704 és 1705 között Esterházy Imre³⁵⁶ püspök „vendégszeretetét élvezte” Zágrábban, ezt követően a fivérek Esterházy nádor fraknoi és lándzséri váraiban húzódtak meg, végül Győrben és Pozsonyban laktak.³⁵⁷ A család kuruc oldalra került tagjairól igyekeztek minél pontosabb híreket szerezni. 1708 decemberében Úsz

³⁵⁴ 1665-ben még csak 31 volt a számuk, többen öt hordó borral váltották meg magukat. Iványi B., 1926. 80–81. illetve 60.

³⁵⁵ MOL P. 71. Fasc. 206. A megállapodás szerint: „Pro 2-do A szállás mellett élnünk is kölletik, annak okáért említett gróf Erdődy Sándor kedves atyánkfjának őkegyelmének terhére lenni nem kívántunk, hanem pénzünkért az alább megírt mód szerint, az őkegyelme majorságából egyebet nem kívánunk, hanem búzát, rozsot, borsót, lencsét, kását, káposztát. Kötelezzük ezért mind fellyebb magunkat, úgy praescriptusinkat is, hogy minden egy köből búzának, rosnak, borsónak, lencsének és kásának vépi kastélyból köböllel, melyis mint-hogy igaz kőszegi köből, minden holnapnak kimenetelin számot vetvén tisztviselőnk az őkegyelme tisztjeivel a kőszegi piaci pretium szerint, a káposztát pedig hordó szám szerint, mint Vép táján köl, el fogjuk venni. Tartozni fogunk pedig az őkegyelme tisztjeit minden holnapnak elfolyásakor di perceptis omnibus, a fellyebb megírt mód és pretium szerint tisztünk által quitáltatnunk, kit ha nem cselekednénk, vagy cselekedni nem akarnánk, tehát mi is az őkegyelme tisztjeit valami praestatióra ne erőltessük elmenetelünk alkalmatosságával, mindazáltal fellyül megírt quietanciáját tisztünknek mindkettőnk subscriptiójával és pecsétünkkel erősített recognitiókat tartozunk felváltani. Az mi és cselédink számára való öröletést is őkegyelme vépi malmában mérce nélkül megengedte”, valamint „Quarto A tűzre való fát gróf Erdődy Sándor uram imigyen engedte vépi közönséges, szokott faizó erdejéből kár nélkül, mindazáltal vágattatni.”

³⁵⁶ Málnási, 1933. 66–67. 1707-ben laktak Kismartonban, majd Pozsonyban.

³⁵⁷ Thaly, 1873. 11.

Gábor udvari ágenstől³⁵⁸ azt az információt kapták Bécsből, hogy „gróf Csáky Mihály uram nem volt az trencsini harcon, sőt már sok ideje, hogy egymást érő betegsége okával subducálta magát a táborozástúl.” 1703 novemberében Bercsényi még gúnyoros hangon írt Csáky Zsigmondnak: „Dominus Nicolaus [sic!] ... sokat írkal, ... de puskaport nem akar szagolni...”, 1704-ben azonban már Nagyszombatban „bennrekedt” két lányát ajánlotta „kedves bátyjának” figyelmébe. Felesége, Krisztina asszony is megérkezett hozzá Pozsonyból, aki azonosult férje elképzeléseivel. Bercsényi azonban úgy látta: „... baj a hadi embernek az feleség!”, s igyekezett őt Ungvárra, biztonságos és elfogadható körülmények közé visszaküldeni.

A Habsburg-pártiságot nyíltan vállaló Csáky Imre³⁵⁹ nem foglalta el váradi püspöki székét, az udvarban maradt. (A püspökség javait Rákóczi nem vette el, azt Bakó János nagyprépostra bízta.³⁶⁰) Csáky szerepet vállalt az 1708-ban, I. József által összehívott pozsonyi országgyűlésen, sikeresen képviselve ott a magyar rendi érdekeket. A politikai intrika 1708. március végétől veszélyeztette pozícióját, amikor azt terjesztették róla, hogy kapcsolatban áll a kuruc oldalon tisztséget vállalt testvéreivel, akik pénzt is küldtek neki.³⁶¹ 1709-ben tagja lett az Esterházy nádor vezetése alatt működő, nyolctagú „Deputatio palatinalis” nevű bizottságnak is. Csáky Zsigmondot 1706-ban I. József tette³⁶² tárnokmesterré, amely tisztségét 1738-ig viselte.

4. A magyarországi ág és érdekei

A Rákóczi szabadságharcot lezáró szatmári béke megkötése előtt a Magyar Kancellária értekezletére az esztergomi érseken és a nádoron kívül magyar részről hat főurat hívtak meg. Ezek között volt Csáky Imre – akkor már – kalocsai érsek és Csáky Zsigmond tárnokmester is, ami egyértelműen kettejük szilárd elkötelezettségének és a rendek között kivívott tekintélyének köszönhető.³⁶³

Az 1699-ben elhunyt Csáky István országbíró súlyos örökséget hagyott utódaira. A megoldandó probléma az életben maradt férfiutódok

³⁵⁸ Uo. 33.

³⁵⁹ Bunyitay Vince: *A váradi püspökség története alapításától a jelenkorig. I–IV.* Bp., 1935.

³⁶⁰ Thaly, 1873. 11.

³⁶¹ Málnási, 1933. 70. Csáky Imre Pálffy János tábornok segítségét kérte a kényes ügyben.

³⁶² Iványi, 1991. 199. A bizottság feladata a téli beszállásolás felügyelete. Csáky Zsigmond hivatali idejére Uo. 401.

³⁶³ Balla, é. n. 187. A magyarok között volt még gr. Zichy Péter, gr. Pálffy Miklós, gr. Illésházy Miklós és gr. Erdődy Sándor. Csáky Imre 1710-től lett – váradi püspöksége mellett – kalocsai érsek. Iványi, 1991. 403. és 405.

jelentős számában rejtett: három feleségétől született 21 gyermeke közül 11 érte meg a felnőttkort.³⁶⁴ A hét fivér közül ezért lépett Imre (1672–1732) és Miklós (1698–1757) egyházi pályára. Csáky Imre – aki feltétlen királyhúségéről ismert politikus volt – kassai plébánosként kezdte papi pályáját, majd egri kanonok és címzetes prépost, 1703-ban pedig váradi püspök, Bihar és Bács megyék főispánja, később kalocsai érsek, végül bíboros lett. Csáky Miklós szentjóni apát, váradi püspök, főispán, kalocsai érsek volt, végül az esztergomi érsekségig jutott.³⁶⁵ Ezért próbált Tamás (1675–1705), az ezredes és György (1677–1742), a tábornagy katonai karriert.

Az országbíró gyermekei közül többen jutottak országos méltóságokhoz. Legidősebb fia, Csáky Zsigmond (1665–1738), Szepes és Abaúj vármegye főispánja, az apa által 1690-ben megszerzett Szendrő birtokosa,³⁶⁶ kamarai elnök, tárnokmester, majd a hétszemélyes tábla elnöke lett.³⁶⁷ Csáky György fia, János (1720–1795) az országbírói méltóságot is megszerezte.³⁶⁸ Több vármegye főispánját is a család tagjai adták. Csáky István Bereg vármegye, a tábornagy másik fia, György Gömör megye, Csáky Zsigmond tárnokmester 1707–1738-ig Abaúj vármegye főispánja volt, majd Csáky Antal 1739–1764 között töltötte be ugyanazt a tisztséget.³⁶⁹ Csáky

³⁶⁴ Péter K., 1996. 27. Szerinte az országbíró három házasságából „két fiú és hét lány származott”, ami nyilvánvalóan elírás lehet, hiszen munkája 17. oldalán maga írja, hogy Lónyai Margit másfél évenként, Melith Klára még sűrűbben (kétszer egy évben) fogant, s csak az utóbbi tíz gyermeket szült férjének.

³⁶⁵ Csáky Imre 1703-tól Bács és Bihar vármegyék főispánja, Csáky Miklós 1738-tól örökös főispán és váradi püspök Hodor, 1878. 379.

³⁶⁶ Tomka Gábor: Szendrő várai. In. *Szendrő monográfiája* (Veres László–Viga Gyula) Szendrő, 2002. 161. (továbbiakban Tomka, 2002.) Csáky István az alsóvár helyén 1694-ben kezdte meg impozáns kastélyának építését, amelybe a „korábbi vár két bástyáját és körfalait is belefoglalták.” Döntéséhez hozzájárulhatott, hogy 1692-ben a felsővár nyolcszögű tornyába villám csapott, ami felrobbantotta az itt tárolt puskaport. Csáky István 1690-ben cse-rebirtokok (a szomolnoki rézbánya, Szomolnok, Stósz és Svedlér városok) felajánlása révén szerezte meg Lipóttól adományba a szendrői uradalmat. Gyulai Éva: A törökkori mezőváros társadalma és gazdálkodása. In. *Szendrő monográfiája* (Veres László–Viga Gyula) Szendrő, 2002. 189. Csáky Zsigmond ezért nem Szendrő kapitánya volt, hanem a szendrői uradalom örökös ura. Borovszky Samu: *Szendrő vára*. Bp., 1908. 95.

³⁶⁷ MOL P. 72. Fasc. 517. 1716. november 18-án Mednyánszki Pál Csáky Zsigmondhoz Pozsonyból küldött levele is igazolja további szerepvállalását: „az felföldi Neoaquistica Commissio eránt Fölséges Urunk végső resolútiója kijűtt a napokban a Méltóságos Aulica számára”. Azt kérte, ránduljon be Pozsonyba.

³⁶⁸ Csáky János országbíró első felesége gróf Eszterházy Borbála, a második felesége Zichy József volt.

³⁶⁹ Csáky Istvánt Bereg megye főispánjává tevő oklevél, amely az ispáni jövedelmek birtokába is juttatja. Kelt 1713. július 13-án Bécsben, aláírók: Illésházy Miklós és Hunyadi László. (eredeti, pecséttel) Hátoldalára írva: 1714. február 27-én a megyegyűlésen beiktatták Csáky Istvánt, aláírja: Emericus Görgey, Bereg megye notáriusa. MOL P. 71. Fasc. 195. No. 10. Csáky Antal, Szepes örökös ura, Abaúj vármegye főispánja lett, minden jurisdictionnal és jövedelemmel együtt. Sziklay–Borovszky, 523. valamint MOL. P. 71. Fasc. 200. No. 1.

György – szepesi örökös főispán – 1741-ben katonai-szervezési feladatokat kapott: vezérőrnagyi rangban a tiszáninneri kerületek kinevezett vezéréként a nemesi felkelés teendőit intézte.³⁷⁰

1702-ben az örökösök lőcsei birtokmegosztása a 17. századi felvidéki birtokok erőteljes szétदारabolódását mutatja. A legkisebb fiú, *Miklós* anyja után az Abaúj vármegyei nagyidai birtokot és Gölnicet (Szepes vm.) kapta. *Zsigmondé* lett Szendrő és a borsodi, gömöri, tornai birtok. *István* (1669–1725 e.) a moravankai kastélyt és Ó-Lehotát (Nyitra vm.), *Tamás* az illésfalvi kastélyt a szmizsani, illésfalvi, domanóci és csütörtökhelyi birtokkal (Szepes vm.), *Mihály* a hodkóci kastély felét a dobravai, danisóci birtokkal, *György* a hodkóci kastély másik felét a margecsányi, zsegrai, dományi stb. területtel, *Imre* pedig Kluknót a kastéllyal, Richnót, Krompachot, Folkmárt (Szepes vm.) birtokolta. A család 17. századi szerzeményét, a szepesi uradalmat a Csákyak a 18. század közepén már nem tekintették állandóan lakhelynek: Csáky Györgyné pl. Sopronban, Csáky Ferencné Homonnán lakott.³⁷¹

Természetes, hogy a 18. században a Csákyak magyarországi ágának tagjai igyekeztek az országos politikában érvényesülni, és szinte minden hagyományosnak mondható kitörési ponton – egyházi karrier, katonai és közigazgatási pálya – megpróbálták a birtokosztás hatására kialakult helyzetüket javítani.³⁷² Az egyes ágak birtokállománya azonban erősen meghatározta a célkitűzéseket, s a tehetséges családtagok, az ambíciózus tervek esetén is korlátokat szabott azok lehetséges megvalósulásának.

A földbirtokvagyon megosztottsága lehet a magyarázata az erőteljes birtokszerzési törekvésnek egyrészt az ágak között – pl. Csáky Tamás fia, Ferenc (1700–1749) a kardinális, Csáky Imre 1732-ben bekövetkezett halá-

---

³⁷⁰ Sziklay-Borovszky, 551.

³⁷¹ Az 1751. évi összeírás szerint „Méltóságos és főtisztelendő keresztszegi Csáky Imre gróf úr, paradicsomvölgyi apát, aki eddigelé a nagyméltóságú és főtisztelendő kalocsai érsek gróf úr gyámsága alatt állott, több évvel ezelőtt pedig tanulmányai folytatására Rómába ment és állítólag még nem is tért vissza hazájába. Ebergényi Ilona grófnő ő nagyméltósága, Nagyméltóságú Csáky György szepesi örökös gróf, tábornagy úr hátramaradott özvegye, mint méltóságos örököseinek gyámnya, birtokos ugyan e vármegye területén, de állandó székhelye Sopron szab. kir. városban vagyon. Vásonkeői Zichy Anna Mária grófné ő méltósága, keresztszegi gróf Csáky Ferenc szepesi örökös gróf úr ő méltóságának hátramaradt özvegye, ugyancsak mint méltóságos örököseinek gyámnya, földbirtokos, állandóan a zemplén vármegyei Homonna községben tartózkodik.” Szepesvármegyei mágnások összeírása 1751-ből. Dr. Förster Jenő közlése. Közlemények Szepes vármegye múltjából. Szerk. Dr. Förster Jenő, III. évfolyam, 4. szám, Lőcse, 1911. 236–238. Latin nyelvű eredetije Szepes vm. levéltárában az 1751. évi közgyűlési jkv. 238–239. lapján.

³⁷² Bunyitay Vince: *Gróf Csáky Miklós hercegprímás váradi püspökségének története*. Vác, 1935.

la után meg tudta szerezni a kluknói birtokot, s azt fiaira hagyta³⁷³ – másrészt a meglévő birtoktest bővítésének a hosszabb időszakra érvényes záloglehetőségek kihasználásának révén, valamint annak a makacsul vissza-visszatérő szándéknak, hogy az ún. erdélyi ág kezére jutott birtokvagyonot visszaszerezzék.

Csáky István országbíró (1635–1699) gyermekei közül a 17–18. század fordulóján György és Tamás hadvezérként az európai háborúkban szerzett magának érdemeket.³⁷⁴ 1702–1703 folyamán Csáky Tamás vicecolonell Philipsburgban szolgált.³⁷⁵ Nem vett tehát részt a Rákóczi szabadságharcban, pedig bátyja, Csáky István és öccse Mihály a vezérlő fejedelem támogatóivá váltak, s felesége révén rokonságban állott a megmozdulás egyik vezetőjével, Károlyi Sándorral. Csáky Tamás egyértelműen a család uralkodó-hű tagjai közé tartozott, aki a külföldi katonai szolgálat idején inkább Csáky Imre kardinálissal tartott fenn jó kapcsolatot. Amikor 1704-ben Bajorországban szolgált, otthonról a békés híreket szeretete volna hallani: „Adná Isten, hogy Magyarországh felől is már ennyi zene-bona után értethetne kegyelmed is vigasztaló hírrel”.³⁷⁶

Az ezredesnek Splény Judit után a második felesége Károlyi Erzsébet volt, akinek rokonsága egészen Bocskai Györgyig vezette vissza a család eredetét: „Bocskai György nemzé Bocskai Istvánt (ki erdélyi fejedelem volt) és Bocskai Erzsébetet, ki Báthori Cristóf felesége lett, és *Juditot*, ki Haller Gábor felesége lett.”³⁷⁷ Bocskai Juditnak István fiától született Pál nevű unokája volt az apja *Haller Máriának*, aki Károlyi Mihály felesége lett. Az ő lányukat, *Károlyi Erzsébetet* vette el 1696-ban Csáky Tamás második asszonyául. A házasságukból született Csáky Ferenc szerezte meg a családnak a homonnai uradalmat.

Csáky Tamás felesége révén nemcsak a Károlyiakkal, hanem a Hallekkel, s rajtuk keresztül további erdélyi családokkal is rokoni kapcsolat-

³⁷³ Csáky Ferenc születését Málnási, 1933. a közölt genealógiai táblán 1699-re tette. A felnőttkort két fia élte meg: Imre (1728–1805), felesége: Engel Rozália és István (1747–1810), felesége Erdődy Júlia.

³⁷⁴ Csáky Tamás 1675-ben született. Édesanyja az országbíró második felesége, Melith Klára volt. A családi „zöld könyv” bejegyzése szerint 1675. január 25-én „étel tájban áldotta Isten újabb fiú magzattal, kit 5. Februarii Tamásnak kereszteltük.” MOL P. 71. Fasc 1. No. 21. Keresztapja Erdődy György gróf, keresztanyja Erdődyné volt, s a keresztelésre a Szepes várbeli kápolnában került sor. Oklevéltár a Csáky család történetéhez I. kötet 2. rész. Oklevelek 1500–1818-ig. bevezetés: Bártfai Szabó László, Bp., 1919. 615. (továbbiakban Csáky oklevéltár, 1919.)

³⁷⁵ MOL P. 71. Fasc. 196. No. 6–7.

³⁷⁶ MOL P. 71. Fasc. 216. No. 2. Csáky Tamás Bécsbe küldött levele 1704. dec. 5-én Csáky Imrének. Arról tudósít, hogy Bajorország szélén „az regementem ... kétszáz s egynehány személyekre megy ... Itt Baviariában semmi hire az ellenségnek nincs.”

³⁷⁷ Štatny Oblastný Archiv (továbbiakban ŠOBA) Prešov, Drugeth-Humenné (továbbiakban DH) signatura Fa X (1655–1755) No. 2. Haller genealógia:

ba került, s növekedett érdekeltségeinek köre is. Anyósa, Haller Mária nyolc évig élt együtt Károlyi Mihállyal, majd annak halála után Pető Gáspár gróf felesége lett. 1692-ben, már az új házasság idején került sor a Kolozs, Torda és Doboka megyei birtokok elzálogosítására.³⁷⁸

A Küküllő vármegyei Kis Szőlősen lévő részbirtokot még ugyanebben az évben adta át „tíz egész esztendőkre ... Apor Istvánnak és Bethlen Gergely uraknak, valamint Apor István házastársának, Farkas Zsuzsanna asszonynak 5600 magyar forintokért”.³⁷⁹

Haller Mária a szepesi káptalan előtt tett testamentumában (1694) azzal adta okát a folyamatnak, hogy magyarországi birtokait az erdélyi javak elzálogosításával tudta megszerezni. 1692-ben 15 200 forintért adta zálogba az erdélyi javakat, s ebből vette és építtette át „Varannón a házát, valamint Majoroskán, Jankócson, és a Vehorop nevű helyen lévő egész faluit, Czernyi, Szecliczky, Lomniczky, Veheci portióit, és Kiss és Nagycseber nevű kevés jóságát minden hozzá tartozandó birodalmával egyetemben, a Kiss Toronnyay szőlőjét is. Ezeket a javakat mind Károlyi Erzsébetre hagyja, s az ezután még az erdélyi jóságból vásárlott egyéb javakat is.”³⁸⁰

³⁷⁸ ŠOBA Prešov, DH, signatura Fa X, No. 17. (másolat) A megegyezésre Kolozsvárott, Haller János szállásán – amely Csiszár György Torda utcabeli házában volt – került sor. Fogott köz-bírák: Vajda János, Kolozs vármegye főbírája és haranglábi Szathmári István nemesemberek voltak. Haller Mária a következőkre hivatkozott a zálogosítás indoklásában: „... lévén itt Erdélyben Kolos, Torda és Doboka vármegyében bizonyos rész örökös portiói, ... mivel Magyarországtul távol vadnak, aholott mostan de praesenti lakik, illustrissimi rendelkezésből önagságának és lakóhelyének távulléte miatt gongyát nem viselheti, és igen kevés hasznát is vehetné, mind pedig attól viseltetvén, hogy azon rész jóságát eladná és annak árával mostan lakóhelyekhez közelebb való és ennél sokkal hasznosabb jóságot akarna venni, sőt vészen is. ... Adá ezért méhesi udvarházát Haller Mária asszony, méhesi, velkéri, mezőszályi, urai, moritzi, és csobánkai tellyes portióit, tekintetes nemzetes Haller Anna asszony, kedves öccse, tekintetes nemzetes Váradi Gyulay László uram házastársának és magának tekintetes Gyulay Lászlónak, ökegyelmének és successorainak 3000 magyar forintokban, az kakutsit pedig említett Haller János úrnak és successorainak in et pro flor. hung. 1000, zálogban.”

³⁷⁹ Uo. No. 19. A contractus Kolozsvárott, alsótornyai Apor István Piacszeren lévő házában született.

³⁸⁰ Uo. Volt még egy öröklött birtoka Erdélyben, a Szilágyságban Somlyó táján egynéhány falubeli részbirtok, amit testvérnénjével, Nemes Jánosnéval osztatlanul bírtak. Ezt is Károlyi Erzsébetre kívánta hagyni (a rá eső részt), a szintén erdélyi Teke nevű városban lévő – édesanyjáról rámaradt – részével együtt. Amit Haller Mária Pető Gáspár feleségeként szerzett, vagy férjével közösen szereztek, azt annak első házasságából származó fiára, Ferencre hagyta, amivel viszont Károlyi Mihállyal közösen Szatmár megyében gyarapodtak, azt Károlyi Erzsébetre. Az apjától kapott ékszerek közül azokat, amelyeket még nem adott a házasságkötésekor a lányának, azt mind neki és két ágon lévő maradékainak adta. Az erdélyi jóságok elzálogosításakor Sztropkóra felhajtott állatállomány (szarvasmarha és sertés) felét a lánya, másik felét a ménessel együtt Pethó Gáspár kapta. Hasonlóan Károlyi Erzsébetnek jutottak Haller Mária szőnyegek is. Arra kérte lányát, hogy imádkozzék érte, s „ne gonygyokbe, hanem a Szent Klára rendjén lévő apácáktól vett öltözékbe temessék el.”

Csáky István országbíró halála után az örökösök mostohaanyjukkal egyezkedtek, hogy maguk az apai örökség alapján önálló gazdálkodásba, illetve birtokgyarapításba foghassanak. Barkóczy Mária kezéhez bocsátották a nagyidai jószágot, sőt ígérték a kastély megépítését „hogy őnagyságának alkalmas lakása lehessen,” sőt még Kassán is adtak neki „szállásként” egy házat. Lehetővé tették számára, hogy kiválthassa a Szirmay Istvánnál zálogban lévő szikszói részbirtokot, s azt is szabadon használhassa. A nagyidai jószágra az özvegyesség megszűnése esetére a Csáky örökösök fenntartották maguknak a visszaváltás jogát, a szikszói birtokkal viszont a grófné az esetleges újbóli férjhezmenetele esetén is szabadon rendelkezhetett. Mivel a Barkóczy Máriának átadott nagyidai jószág nem jövedelmezett kellőképpen, negyedévenként 1000–1000 forint juttatását, s ezen felül Miklós öccsük tartására még havi 180 forint kifizetését helyezték kilátásba. Ez utóbbi ígéret az özvegy kiegészítése után született, aki az ingó vagyron leltárát is kész volt a gyermek tartása fejében kiadni, de azt kérte az örökösöktől, hogy vállalják apjuk adósságainak megfizetését is. A fivérek a nagyidai kocsmaház mellé egy „tisztességes” istálló és vendégfogadó, valamint egy „alkalmas Serfőző Ház” megépíttetésére is ígéretet tettek.³⁸¹

1702-ben Lőcsén egy újabb birtokosztály alkalmával különítették el a családtagoknak jutó birtokrészeket. Csáky Tamásnak „az illyesfalusi residentia” jutott Szepes vármegyében, ahol a birtokközponthoz 2166 köből alá való majorsági föld, valamint Krivapolja, Smizsány és Domanóc határában kb. 710 szekér szénát termő rét is tartozott.³⁸²

A fennmaradt levéltári források egyértelműen azt igazolják, hogy az erdélyi birtokokkal kapcsolatos elképzelések Csáky Tamás és Károlyi Erzsébet birtoklása idején sem változtak. A kisszóllósi birtokrészt már 1702. szeptember 24-én ismét az Apor házaspárnak adták, azzal kiegészítve, hogy a Bethlen Ferencnél és Apafy Mihálynénál zálogban volt birtokrészeket is

---

Arany marhák jegyzéke, amik Haller Mária lányának, gr. Károlyi Erzsébetnek kiházásítása után őnagysága kezeinél maradtak (1696) lásd 1. melléklet 317.

³⁸¹ Jósika hitb. lt. No. 629. A szepesi káptalan előtt 1700. Boldogasszony havának (január) 9. napján Csáky Zsigmond, István, Imre, Tamás és György mostohaanyjukkal a 13 hónapos Miklós nevében is kötötte a megállapodást. Barkóczy Mária a saját adósságai megfizetését ígérte, valamint a hatlovas aranyos hintót, a lányok hintáját, az ún. konyha kocsi és „az öreg ház nál lévő” kárpitokat is kérte tőlük.

³⁸² Csáky oklevéltár, 1919. 787. Illyésfalvát és Smizsányt egészen, Csütörtökhelyet részben birtokolta. Smizsányban vendégfogadó, Illyésfaluban és Millenbachban malom, Illyésfaluban komlóskert, s ugyanott, valamint Smizsányban egy-egy halastó is tartozott az uradalomhoz. Csáky Tamás testvéreihez hasonlóan részt vállalt – összesen 8471 forint 21 dénárt – apja adósságából. Uo. 793.

„összesen 7600 magyar forintért a birtokot örököszen” nekik adják.³⁸³ Haszonlóan döntöttek a méhesi birtokkal kapcsolatban is.³⁸⁴

Csáky Tamás 1705-ben Mainz környékén halt meg. Fia, Ferenc megkísérelte az anyai ágon a családhoz került erdélyi jószágok visszaszerzését. 1755-ben Csáky Ferenc plenipotentiáriusának, Dolevitsényinek küldött levél azt igazolja, hogy Kluknóról a Csákyak Haller Gábor közvetítésével kívánták az erdélyi jószágokat visszaszerezni.³⁸⁵

Homonna megszerzéséhez a Drugeth család fiúágának kihalása adott lehetőséget. A Thököly Imre által kivégeztetett Homonnai Drugeth Zsigmond idősebb lánya, Mária Klára vázsonkői Zichy Péter felesége lett, a kisebbik, Júlia Terézia erdődi Pálffy Miklóshoz ment hozzá.³⁸⁶ Csáky Fe-

³⁸³ ŠOBA Prešov, DH, signatura Fa X, No. 31. A Torda vármegyében lévő Kecén, Apor István házában kötött megegyezésnél Csáky Tamás és neje, Károlyi Erzsébet is jelen volt.

³⁸⁴ Uo. No. 28. Gyulay László és házastársa, Haller Anna ötezer forintért nem csupán a korábban Haller Máriától zálogban bírt részeket tarthatta meg, hanem ehhez még megszerezte azt a négy jobbágyházat is, amelyet eddig Haller János birtokolt. A Csáky házaspár egyértelműen a birtokok gyarapítására ösztönözte a zálogbirtokosokat, hiszen világosan látta, hogy csak a jelenlévők képesek hatékonyan gazdálkodni. Miközben a szokásoknak megfelelően utaltak rá a megállapodásban, hogy a gyarapodást becsú alapján fogják a kiváltáskor megfizetni, hozzátették: ez különösen a szőlőre vonatkozik, „minthogy pusztás most.” Nem tudni meddig maradhatott a birtok a váradi Gyulay családnál, mivel a contractusban is jelezték, hogy Daniel Jánosnak, aki „közelebb vér őnagyságoknak, neki el lehet adniuk”. A No. 29. iratban Daniel János az Erdélyi Királyi Tábla előtt erősítette meg, hogy az erdélyi Haller részt magához akarja váltani. (1702. szept. 10.) 1703 januárjában ezer forintért a Közép-Szolnok megyei Szilágyfő-Keresztúron lévő udvarházat és bizonyos részbirtokokat (Kinsó, Divsád, Ököraszó) a Szilágyszécsen lakó Guthy Farkasnak és maradékainak zálogosították el. Ennek a megállapodásnak meghatározó mozzanata, hogy a jelenlévő és az elszökött jobbágyokkal együtt „sőt ezeken kívül is akiket tanáltnak” kapják meg a Guthyak a részbirtokot. Uo. No. 32.

³⁸⁵ ŠOBA Prešov, DH, signatura Fa X, No. 35. A 18. században a méhesi birtok visszakért a Haller-örökösökhöz. Csáky Ferenc 1746-ból fennmaradt levelezése szerint Haller Judit rokona, Rhédey Zsigmond akarta ekkor magához váltani, illetve Károlyi Klára is arról írt egy levelében, hogy saját részét Haller Gáborra hagyta, vele értekezzen a gróf. Haller Gábor, mint erdélyi plenipotentiárius Kolozsvárra kért információkat, ahová Szent Pál napra ígérte magát. Uo. No. 36. 1755. máj. 9-én Gödöllőről küldött levele.

³⁸⁶ Thököly Imre fejedelem 1684. június 18-án küldött pátense szerint „mi magunk ereivel és fényes fegyverünkkel Csicsva várát és Homonnát az ellenségtől erővel megvévén, mindnyájokat, úgy az nemeseket is, valamint pártosokat és magyar nemzetnek árulóját Isten s világ előtt méltán életek fogyásával és jószágok elvesztésével megbüntethetnénk”, de – írta a vármegye vezetésének – Zemplén megye érdemei miatt a mérlegelést rájuk bízta. Homonnai Drugeth Zsigmondot azonban, aki ellene szegült, és nem akart csatlakozni hozzá, elfogatta, és Kassán kivégeztette. Thököly Imre pátense Zemplén vármegye kara s rendihez. Közli. Ujj István = *Történelmi Szemle*, 1893. 384. Thököly a Haller rokonság egyik tagját, Haller Józsefet is kivégeztette. Haller János fia, József – aki 1686-ban Bécsben azt híresztelte, hogy az erdélyi követek a bécsi miniszterek és tanácsosok megvesztegetésére hoztak magukkal jelentős összeget, s ezért haza kellett küldeni – a fejedelemmé választott kuruc vezérrel tartott, de az 1691-ben ármanykodása miatt Tirgovistében főbelövette. Thököly 1690 nyarán tért vissza hadaival Erdélybe, s választották két hónapra fejedelemmé. Haller János följegyzései 1685–1687-ről. Közli:

renc (1699–1764) Zichy Annamáriát, Drugeth Zsigmond unokáját vette feleségül, s ezt a rokoni kapcsolatot igyekezett kihasználni a homonnai birtok megszerzésére. Drugeth Zsigmond másik unokája, Zichy Terézia Vandernath Gothard felesége lett, ezért került sor 1728-ban birtokmegosztásra Csáky Ferenc felesége, Zichy Annamária és Vandernáthné, Zichy Terézia között Varannó és Homonna területéről.³⁸⁷ 1734-ben már olyan megállapodás született Vandernáthné (illetve a képviselőjében megjelenő Zichy Ferenc püspök) és Csáky Ferenc valamint házastársa között, amely a homonnai kastély és az uradalom harmadát minden jövedelmével és jogaival együtt, a varannói uradalom harmadát, és a Szabolcs megyei Kisvárdát 12 évre a házaspárnak zálogosította el.³⁸⁸ Csáky Ferenc fia, Imre tovább folytatta a birtokok megszerzését a Zichy rokonságtól. 1778-ban ő és felesége, Engel Rozália 10 ezer forintért úgy jutott hozzá a terebesi uradalom Zichy Ferencnek és Teréziának a korábbi osztály során jutott részéhez, hogy a zálog alapján azt 32 évig családjával együtt szabadon bírhatta.³⁸⁹

Csáky Imre fia, László (1760–1828) váradi nagyprépost lett, s a 18. század utolsó évtizedétől igen pontosan és szigorú ellenőrzés mellett irányít-

---

Szabó Károly = *Történelmi Tár*, 1878. 680. Homonnai Drugeth György gyermekei közül János korán meghalt, Zsigmond kivégzése után Bálint és Krisztina voltak még életben, de 1691-ben mindketten meghaltak. Krisztina háromszor ment férjhez, először gimesi Forgách Andrásához, majd erdódi Pálffy Ferenchez, s annak 1687-ben bekövetkezett halála után 1688-ban Bercsényi Miklóshoz. Testvére halála után Krisztina – gyermekei, Simon és Pál érdekében – Ungvárt és Szerednyét kapta meg, míg Homonnai Zsigmondné Homonna uradalmát tartotta meg. Drugeth Klárának és Zichy Péternek négy gyermeke született (Ferenc, László, Annamária és Mária Terézia), akik közül Ferenc papi pályára lépett, László Komárom vármegye főispánja lett, a lányok pedig kedvező házasságot kötöttek. Zichy Péter (1674–1726) 1695-ben Szabolcs vármegye főispánja lett, I. József tanácsnökká, majd 1707-ben főasztalnokmesterré nevezte ki, 1724-től a hétszemélyes tábla bírása. Homonnai Drugeth Mária Klára az első felesége volt, akihez több verset írt (ezeket Toldy Ferenc az Új Magyar Múzeumban, 1851-ben tette közzé). Második felesége székesi Bercsényi Zsuzsanna lett.

³⁸⁷ ŠOBA Prešov, DH, signatura A-75. A homonnai és a varannói uradalom harmadának, s a kisvárdai birtoknak zálogáért 30 000 forintot fizettek. Kudlóc falu, a Kupony praediumban lévő 1/3 rész is a zálog részét képezte. A Csákyaknál ekkor már hagyomány volt a Zichy család lányait venni feleségül. Csáky István ugocsai főispán (1669–1725 e.) Zichy Klárát, Csáky János országbíró (1720–1795) Zichy Josefát vette feleségül.

³⁸⁸ Csáky Ferenc anyja, Károlyi Erzsébet 1723-ban halt meg, felesége, Zichy Annamária négy fiút (Imre, Tamás, Mihály és István) szült férjének. A Homonna (Humenne, Szlovákia) főútcájának végén ma is látogatható impozáns kastélyt a régi vár alapjaira, négyszög alakban építették. Bejárati kapuját két kő oroszlán őrzi. A családnak az épületben hatalmas (8000 kötetet tartalmazó) könyvtára, fegyver- és régiséggyűjteménye volt, s itt tartották a levéltárat is. A kastélyhoz két kert tartozott, az egyik egy épségben megtartott francia kert, benne nyári színházzal. A kastély történetéről bővebben Kónya Péter: *Arisztokrácia a felső-zempléni mezővárosokban a 18–19. században*. In: *Arisztokrata életpályák és életviszonyok*. Speculum Historiae Debreceniense 4. Szerk. Papp Klára és Püski Levente, Debrecen, 2009. 99–112.

³⁸⁹ ŠOBA Prešov, DH, signatura fa 15. No. 7. 1778. május 11-én kelt megállapodás Zichy Terézia szinai kastélyában.

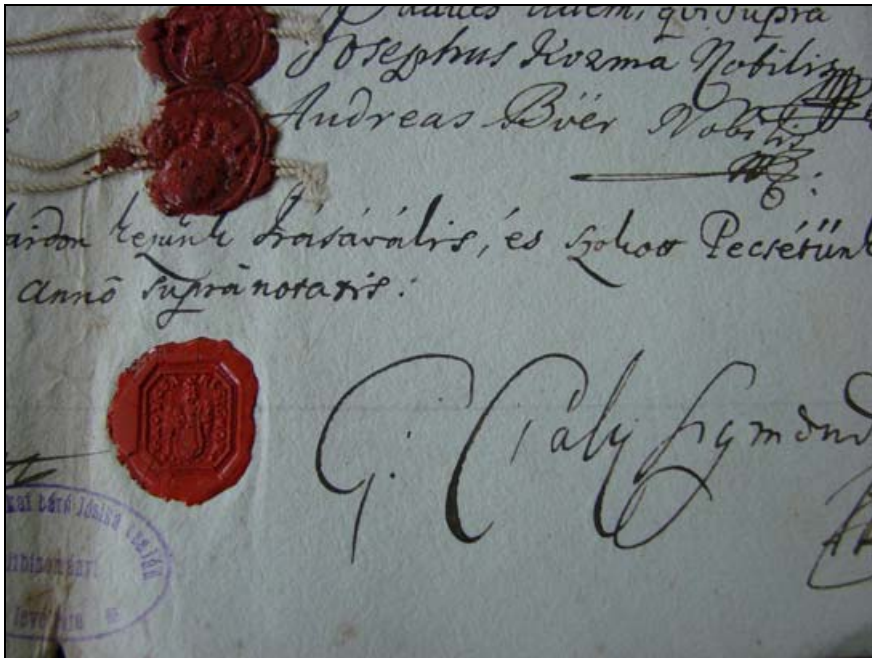
hatta a fiúág birtokába 1784-ben végleg visszakerült bihari körösszegi uradalmat.³⁹⁰ Csáky Imre unokája (az 1757-ben született fiának, Ferencnek gyermeke) Antal Vince (1784–1863) szerezte meg a bihari adorjáni uradalmat. Az ő felesége volt az a Csáky Petronella, aki Margittán hírneves marhatartást honosított meg. A jelentős gazdasági súllyal bíró uradalmaknak birtoklása – amely több évtizedig erdélyi Csáky László és utódai használatában volt – közelíti a család két ágának érdeklődését egymás iránt.

Csáky Zsigmond tárnokmester utódai közül Csáky Antal és gyermekei kerültek a fiúág tagjai közül a legközelebb az erdélyi rokonsághoz és a birtokokhoz. Miután az erdélyi ág fiágon kihalt, s a magyarországi Csákyak pereskedni kezdtek a birtokok megszerzéséért, Csáky Zsigmond egykori kolozsi főispán lánya, Csáky Kata volt a kezdeményezője egy házassági tervnek, amely a két ágot egyrészt egyesíthette, másrészt a az utódok révén lehetővé tette a birtoklást is. Csáky Antal fia, János ennek a tervnek részeként lett Csáky Kata lányának, Bethlen Rozáliának a férje, s 1778-tól Kolozs vármegye főispánja. A házasságból született fiú, József lett az erdélyi birtokok egy részének örököse, s vitte tovább a Csáky nevet Erdélyben, a házaspár válása miatt azonban a magyarországi ág nem válhatott a kockázatos elképzelés igazi haszonélvezőjévé. Csáky Antal abaúji főispán másik fia, Antal viszont – különösen a rokoni kapcsolatok megszakadása után – egyik irányítója lett az erdélyi Csákyakkal szembeni birtokpereknek.³⁹¹

---

³⁹⁰ MOL P. 75. Fasc. 1.LA. No. 5. 1793. október 8-án a kluknói kastélyban Csáky Nepomuki János, mint a familia directora által vezetett családülésen a bihari birtokot Csáky László nagyváradi kanonok irányítására bízták.

³⁹¹ MOL P. 75. Fasc. 1. LA. No. 25. 1803-ban pl. a bihari Kővág birtokáért Haller Jánosné Nemes Zsuzsanna, Jósika Imréné Bornemissza Annamária és Wass Sámuelné Bethlen Rozália (előzőleg Csáky Jánosné) ellen. 1813-ban Váradolasziban Kővágot 3100 Rft-ért az alperes leányágnál hagyták.

Csáky Zsigmond kolozsi főispán (1696–1735) pecsétje és aláírása
(Jósika hitb. lt. No. 544.)

II. A CSÁKYAK ERDÉLYI ÁGA

5. Erdélyi Csáky László leszármazottai és birtokaik

A szatmári békekötés után az erdélyi ág képviselői – a Rákóczi mozgalomban való részvételük ellenére – meg tudták őrizni politikai szerepüket. Erdélyi Csáky László fia, István az 1712. évi erdélyi országgyűlésen jelölt volt a guberniumi tanácsosi címre, ahol a katolikus jelöltek között Haller György után a második legtöbb szavazatot kapta. A tanácsossággal Csáky István a legjelentősebb erdélyi arisztokraták közé került. A gubernátori tisztségre is – Haller György (129) és Mikes Mihály (122) után – a harmadik legtöbb szavazatot (102) szerezte meg, ami jellemzően mutatta a rendiségen belüli tekintélyét.³⁹²

Csáky István kolozsi főispánnak két felesége volt.³⁹³ Az első az erdélyi arisztokráciához számító Mikola Ágnes (a házasságkötés idejét nem ismerjük), akinek ősei (Mikola III. Ferenc) még 1571-ben Miksától kapták meg a bárói rangot, s adományba a bilaki birtokot.³⁹⁴ Az asszony jelentős birtokot hozott a házasságba. Mikola Zsigmondné Kamuthi Zsuzsanna 1683. évi végrendelete szerint a gorbói, diósi, kölesmezei portio, a szentmihálytelki udvarházhely és birtok, a vajdaházi, kalotaszentkirályi rész, a sárfalvi udvarház és jószág László testvérével együtt került birtokába.³⁹⁵

---

³⁹² Trócsányi, 1988. 316–317, 319–320. Másokkal együtt az ország generálásának posztjára is jelölték, ezt azonban az 1715. októberében összeült Ministerialkonferenz – mint felesleges tisztséget – nem töltötte be.

³⁹³ MOL P. 71. Fasc. 35. No. 48. Genealógia Comitum Csáky

³⁹⁴ 1742-ben halt ki a Mikola család, Mikola László (1665–1742) halálával, ekkor Jósika Imre felesége, Bornemissza Annamária, Mikola Ágnes fiának, Csáky Zsigmondnak unokája örökölte. A későbbiekben Jósika Imre unokájáé, a regényíró Jósika Miklóssé lett. Mivel Id. Jósika Miklós felesége, Lázár Eleonóra 28 évesen meghalt, őt kiskorú gyermekét nagyanjuk, Bornemissza Annamária a bilaki kastélyban nevelte fel. A Mikola örökség része Sajókeresztúr is Szolnok-Doboka vármegyében. mek.niif.hu/04700/04755/html/379.html

³⁹⁵ Árva Kamuthi Zsuzsanna Szamosfalván, 1683. augusztus 21-én kelt végrendeletét közli Tüdös S. Kinga, 2011. 163–164. Az asszony 1685. február 13-án, Kolozsváron újabb végrendeletet készített, amelyben már azt is meghatározta, hogy fiai halála esetén Ágnes

A házaspár jó viszonya viszonya két fiúk születése (Zsigmond 1696, Imre 1700) után megromlott. A Gubernium levéltárában 1701-ben Mikola Ágnest „különélő feleségként” említik, 1703-ban már „különváltként”. 1701. szeptemberében a Gubernium arra szólította fel Torda, Kolozs, Belső-Szolnok és Hunyad vármegye tiszteit, hogy vármegyénként készítessenek inventáriumot az asszony jószágairól, s adják át azokat neki.³⁹⁶ Csáky István nem adta könnyen volt felesége járandóságát, jobbágyságait visszatar- totta, „Kabos Pál (nevű) szolgáját fegyveresen az asszony szentlászlói bir- tokára küldte,” ahol sértegették, szidalmazták. 1703 májusában a Guber- nium kénytelen volt arról rendelkezni, hogy Mikola Ágnes Torda megyei birtokait, akár fegyverek használatával is, haladéktalanul adják át neki.³⁹⁷ 1708 novemberéből újabb dokumentum igazolta a megromlott viszonyt: Pekri Lőrinc generális ugyanis Szatmár városában arról adott ki bizo- nyítványt,³⁹⁸ hogy István gróf és első felesége rossz házastársi viszonyban voltak.

1711-ben Csáky István feleségét udvarházuknál meggyilkolták, a kor- társak szerint azonban nem férjének a kurucok szolgálatában vállalt sze- repe, hanem saját cselekedetei miatt. „Mikola László testvérhúgát a maga jobbágysági bilaki házában éjszaka kegyetlenül megölik, s darabra vagdal- ják. Mivel nyavalyás felette keményen bánt a jobbágyságaival, saccoltatta, kínoztatta őket, tovább nem állhatták. Példa lehet minden nemesember- nek, ne bánják úgy jobbágyságaival, mint a barmokkal.” – írta a krónikás Cse- rei Mihály, aki maga fogatta meg a grófnő gyilkosait, s küldette őket Besz- tercére.³⁹⁹ Azt azonban a leírás ellenére sem tudjuk igazolni, hogy a gróf- nő, aki következetesen visszakövetelte férjétől az örökölt birtokot és an- nak jobbágynépét, valóban olyan kegyetlenül bánt volna velük, hogy azok meggyilkolják.

A kolozsi főispán második felesége, Haller Borbála gyermektelen volt, személye azonban újabb biztosítékot jelentett a Haller családdal fenntar- tott jó kapcsolatokra. A guberniumi tanácsos az új feleség kiválasztásával elindította a családon belül az egyik legtekintélyesebb erdélyi családhoz,

---

lánya, illetve annak utódai örököljének. Uo. 167–168. Mikola László halála után az ő birtokai is Mikola Ágnes fiainak örököseire, Csáky Zsigmond leányaira maradtak, így kerülhettek Csáky Kata idősebb lányának, Bornemissza Annamáriának fiához, Jósika Miklóshoz.

³⁹⁶ MOL F. 43. – Gubernium Transilvanicum in Politicis Libri conceptuum Regii Hun- garici et Latini II. k. MOL Filmtár, 45856 sz. tekercs, 1701. szeptember 23. (587–588.) Az ira- tokra Dáné Veronka hívta fel a figyelmemet, akinek kollegiális segítségét köszönöm.

³⁹⁷ Uo. 1703. április 14. (917.) és 1703. május 2. (932.)

³⁹⁸ Jósika hitb. lt. No. 638.

³⁹⁹ Cserei Mihály: *Erdély históriája [1661–1711]* Sajtó alá rendezte, a bevezetőt és a jegye- zetet írta Bánkúti Imre. Bp., 1983. (továbbiakban Cserei, 1983.) 473. és 476.

a Hallerekhez való közeledést.⁴⁰⁰ Fia, Zsigmond is a családból nősült, 1715-ben Haller Katát vette nőül (Csáky István feleségének, Haller Borbálának húgát), s az ő idősebb leányának, Csáky Borbálának is a Szebenből elszármazott család adott férjet, Haller György személyében.

Haller Borbála Csáky István 1720-ban bekövetkezett halála után ismét férjhez ment Bornemissza János Józsefhez, aki Bécsben teljesített szolgálatot. Birtokait, amelyeket özvegyi tartásul kapott, az újabb házasságkötés után a Csáky fiúk elfoglalták. A konkrét problémán túl azt látjuk, hogy Bornemissza alkancellár volt az, aki már 1723-ban Haller János javára mondott le a csík-gyergyó-kászonszéki főkirálybíróságáról, 1734-ben pedig ugyancsak ő segítette hozzá a gubernátorsághoz, így a házasságkötés a politikai szándékot és együttműködést jól erősítette.⁴⁰¹

Ez a házasság is példát adott, hiszen Csáky Zsigmond fiatalabbik lánya, Csáky Kata első férje Bornemissza János József fia, Bornemissza János Ferenc generális lett, akivel a fiatalasszony Itáliába utazott.⁴⁰² A házasságkötések jól mutatják az erdélyi katolikus elit összetartását és a dinasztikus kapcsolatokkal támogatott politizálását.⁴⁰³ Ugyanakkor az is egyértelmű, hogy a Csákyak tudatos döntése volt a közeledés a hatalomból jelentősen részesedő Bornemissza-Haller érdekcsoporthoz.

A korabeli Erdélyben Csáky István kolozsi főispánt a birtokvagyon visszaszerzőjének, a gazdálkodás megerősítőjének tekintették, ami megalapozta az erdélyi ág tekintélyét. Ő volt az, aki a család régi birtokának számító buzai és az almási uradalmak mellé – a magyarországi ághoz tartozó tatai Csáky Lászlótól – 50 ezer forintért megszerezte a szurdoki és az egeresi birtokot valamint a bihari uradalmakat.⁴⁰⁴

A főispánnak a család adósságait is magára kellett vállalnia, ami még évekig megterhelte költségvetését. Ezt azonban meg kellett tenni, hiszen két fia, Zsigmond és Imre örökségéről, a birtokok megtartásának szükségéről volt szó. Mivel testvérének, ifjabb Csáky Lászlónak nem voltak gyermekei, a vagyon a főispán két fiára maradt.

---

⁴⁰⁰ Haller János (1692–1755) 1734–1755 között volt Erdély gubernátora. Haller György az 1699-ben elhunyt Haller György egyik fia, testvére Sámuel.

⁴⁰¹ Trócsányi, 1988. 105. 326. valamint Uő.: Kísérletek teljes katonai uralom létrehozására Erdélyben (1732–1739) = *Századok*, 1983. 5. sz. Bornemisszáról Vekov Károly: Töredék egy erdélyi család életéről. = *Erdélyi Múzeum*, 2007. 1-2. 1-17.

⁴⁰² Meghalt 1747-ben.

⁴⁰³ Trócsányi, 1988. 114–115. A főispáni tisztségek váltogatását hasonlóan magyarázza.

⁴⁰⁴ MOL P. 71. Fasc. 35. No. 48. 1699. július 13-án Bécsben tatai Csáky László megállapodása Csáky Istvánnal. Az iratot Bujanovics Lukács másoltatta le Marosvásárhelyen, 1804-ben. A megszerzett uradalmak a korábban felvett adósságok miatt a fivérek (Csáky István, László) és mostohaanyjuk, id. Csáky László özvegye, Jósika Judit között megoszlottak. Jósika hitb. lt. No. 643.

Gróf Csáky István 1700. december 3-án vásárolta meg Bethlen Druziánától, Mikes Mihálynétól a serlingi jószágot⁴⁰⁵ 13 200 forintért azért, hogy azt a margittai, szurdoki és egeresi jószágokért cserébe tатаi Csáky Lászlónak adhassa.⁴⁰⁶

Már 1702-ben olyan levelet kapott Mikes Mihálytól, amelyből kiderült: „nekem assignálni kellett néhai kedves öcsém, gróf Csáky László uram adósságát, amint ... adatott contractusnak hátára írt deliberátum megmutattya és noha én kegyelmed atyafiságáért a 10 000 forint praetensio pro ulteriori cautela suspendáltattam, mindazáltal ezen accludált specificatio megmutattya, hogyha szintén kegyelmed obtentálná is azon 10 000 forint praetensióját, mégis ennek exolváltatni kell.”⁴⁰⁷ 1703 áprilisában Bethlen László leveléből⁴⁰⁸ értesülhetünk róla, hogy Csáky István jelentős összeggel tartozott neki, s mivel „nékem is nagy rövidségemre van dolgaimban az pénznek kinn létele,” az összegnek legalább a kamatát szeretné tőle megkapni. Az április 11-én Bethlenszentmiklósról küldött üzenet több, mint határozott: „Fejérvárat nékem tett ígéretihez tartván én magamat (noha ha az kegyelmedhez való atyafiságomat nem nézném, már az törvényig nem tartóztatnám véllé) akartam mostan kegyelmedet requirálni, és kérni, hogy ne nehezteljen tudósítani engemet, hogy mikor külgym embereimet oda kegyelmedhez az pénznek leválására. Az summa, az ki engemet néz, kegyelmed maga jól tudgya, obligál engemet, kegyelmed hogyha siet véllé és törvénykezni nem kezdet vélem, mely kegyelmednek is kárára lenne.”⁴⁰⁹

A kölcsönzött összeg visszafizetése még 1711-ben is késett, „melyre nézve most Szöllősi uramat kelletvén bethleni jószágomban kiküldeni kegyelmedhez, requirálja kérem bizodalmasson kegyelmedet említett pénz-

⁴⁰⁵ Serling – Măgurele, Beszterce-Naszód m. Benkő József: Transsilvania specialis. Erdély földje és népe. Fordította, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közléteszi Szabó György, Bukarest–Kolozsvár, 1999. I. 398. (Sajókeresztúr és Simontelke mellett sorolja fel az alsó-kegyelmed 82 faluja között.)

⁴⁰⁶ Jósika hitb. lt. No. 643. 20–21. 1699-ben még úgy tervezte, hogy megszerzi a bihari micskei jószágot, s majd azt adja át „...mivel meg nem nyerte, azért köti Egerest örökösön”. 1701-ben kiderült, hogy Csáky István a serlingi birtoknak csak a felét adta át valóságosan tатаi Csáky Lászlónak, „a többi pénzzel fizette, az adójáni, margittai és szurdoki jószágoknak 50 000 forintig való kielégítésibe...”.

⁴⁰⁷ Jósika hitb. lt. No. 636. 32. Gróf Mikes Mihály levele 1702. március 14-én.

⁴⁰⁸ Bethlen Ferenc (1601–1653) leánya, Éva volt idős (erdélyi) Csáky László második felesége. Bethlen Farkas (1639–1679) leánya Druziána viszont gr. Mikes Mihály felesége (1692) lett. Bethlen László (1675–1717) Bethlen Farkas legidősebb gyermeke volt, aki 1702-ben a Gubernium követe Bécsben, 1704-től Erdély rezidense, majd Kükküllő vármegye főispánja, s 1713-tól guberniumi tanácsos, a református egyház főgondnoka. Lukinich Imre: *A bethleni gróf Bethlen-család története* Bp., 1927. 529–530. (továbbiakban Lukinich, 1927.)

⁴⁰⁹ Jósika hitb. lt. No. 636. 36. Gyulafehérvárott tett ígéretéről volt szó. 1703. április 23-án még mindig a száz forint interes megfizetését kérte Csáky Istvántól. Uo. 34.

zemnek hacsak interessét is. Ne nehezteljen kegyelmed megadni említett inspectorom kezéhez.” Csáky az adósságról már úgy egyezett meg Medgyesen sógorával, hogy a birtokok jövedelméből egyenlíti ki az összeget. Bethlen László ebben egyetértett, sőt utalt is rá, hogy *ha „feles bort hoztanak kegyelmednek Margittáról, én a bort is bevenném az interessben”*.⁴¹⁰

Egy 1711 februári levél világosan mutatja, hogy Csáky István nem volt könnyű adós, ekkor éppen az eredeti contractust követelte, hogy a kamatfizetési kötelezettség alól kibúvót találjon. A Keresdről küldött válaszlevélben azonban Bethlen László elhárította a kérést, mondván: „nem látom szükségesnek lenni, minthogy igen könnyű felvetni azon kívül is hatezer hatszáz forintnak ab anno 1699 eddig mennyire menjen az interesse, tudván azt jól kegyelmednek, hogy azon interesben sem egyszer sem másszor többet nem adott száz forintoknál, és így könnyen által látni annyi esztendő alatt mennyi interes is jó decem percentem, lévén az interes kegyelmed contractusának egyik punctuma szerint”.⁴¹¹

1711 októberében Thury György megbízott már bizonyos eredményről írhatott a grófnak. A Bethlenből küldött levél szerint „nagyságod kívánsága szerint ingrediáljon a jószág s szőlő 2000 forintokban,” már csak a contractust kell megkötni róla. Mivel ott találkozott Csáky gróf megbízottjával, Szarvadi Jánossal, a szervezési kérdéseket már elrendezték, valóban csak a megegyezés miatt kell a grófhhoz utaznia.⁴¹²

1712 februárjában Bethlen László továbbra is az adósság megfizetését szorgalmazta: „Kérem édes sógor uram, kegyelmedet, mert bizony engemet is, ha adóssim nem kényszergetnének, fizetésre inkább hallgathatnék, igyekezzék kegyelmed azon, hogy egyszersmind minél felesebben contentálódhassam, bizony annakutánna teszek igazítást. Hiszen nem idegennel, hanem atyafival vagyon az dolog, s nem akarok idegenségre fakadni avagy az szerint a dolgot folytatni.”

Thury Almáson végül is igyekezett az elmaradt kamatadósság egy részét rendezni, amivel kapcsolatban nagyon tisztességesen jártak el: „Az ezüstet becsületes emberek előtt megmérte Thuri uram, azmint volt az testimoniális is, melyet kegyelmed meg is láthat. Nyomott kilenc girát, mely tett száznegyvennégy bécsi lotot, tizenhármass próbást, és lotját intézték százöt pénzével, tett in summa százötvenegy forintot húsz pénzt, de én vigyázzván az atyafiságos szeretetre ebben is quitáltam kegyelmedet iránta kétszáz forintokig...”⁴¹³

---

⁴¹⁰ Uo. 37. Bethlen László küldte Keresdről gr. Csáky Istvánnak Buzába (1711. január 2-án).

⁴¹¹ Jósika hitb. lt. No. 636. 39. Febuár 19-én elküldött levél gr. Csáky Istvánhoz. Az iratból nem lehet megtudni, mi volt az oka a szokásos 6%-tól eltérő, 10%-os kamatnak?

⁴¹² Uo. 41. Thury György gr. Csáky Istvánnak Abafájára – 1711. október 28.

⁴¹³ Uo. 51. Bethlen László küldi gr. Csáky Istvánnak – 1712. febr. 12.

A contractuson azonban változtattak, s ennek eldöntésére Csáky István 1712 pünkösöd napjára újabb megbeszélést kért. Már nem Margittát ígérte, hanem ahogyan Bethlen Lászlónak a felvetéssel kapcsolatban küldött válaszelevele tartalmazta „*kegyelmed ... kész volna Hunyad vármegyében lévő jószágát is ide adni, arra is reá állottam, s kész vagyok*”.⁴¹⁴

A Bethlen Lászlónak fennmaradt tartozásokról 1716 októberében a Haller család szebeni, „Piacz szerben lévő házoknál” kötött Csáky István kiegészítő megállapodást.⁴¹⁵ Az új megállapodás szerint – az akkor már – nyolcezer forintból hármat Csáky Imre és Zsigmond Torda vármegyében lévő Kisfenes nevű falujának felajánlásával, további ezer forintot Haller Borbála Küküllő vármegyében fekvő Hosszúaszó és Hosszúpaták falvakban található portiói és appertinentiái felajánlásával, és újabb ezret Csáky István készpénzével elégítettek ki. A fennmaradó háromezer forint megfizetését egy éven belül ígérte az apa, két fiával egyetemben.⁴¹⁶

1715-ben Csáky István a Mikola Ágnestől a fiára szállott Torda vármegyei Oláhszentlászló birtokát is zálogba adta Sárpataki Márton grófnak, aki a 6000 forintos összegért a faluhoz tartozó Kék-bükki pusztá prae-diumot is megkapta.⁴¹⁷ A gubernátor jelenlétében, Nagyszebenben kötött megállapodás szintén a tartozások fedezetét szolgálta.

Csáky István nemcsak rendezte apja adósságait, hanem sikeresen visszaszerezte és gyarapította a család erdélyi birtokait, és igyekezett azokon jól gazdálkodni. Öccse, László utód nélküli halála után vagyonát feltehetően magához vette, ő használta. Annak „szép drága fegyvereit” bizonyosan fiai, Zsigmond és Imre örökölték. A vallomások szerint „mikor néhai gróf Csáki István úr az kurucziából meggyött, úgy hallottam, hogy semmije az ős jószágon kívül nem volt, elannyira, hogy mindazokat az mobiliákat, melyeket a méltóságos relictá mostohafiaival ... felosztottanak, mindazokat maga industriájával szerezte”.

Egy Réti Miklós nevű 63 éves Kolozs megyei egregius, aki jól ismerte a főispánt, úgy jellemezte, mint akinek „jószágaiban gazdag eoconomiája [vagyon], szorgalmatos gazda lévén, tudom, hogy igen sok gabonája termett.” A buzai birtokot – amelynek majorságáról köztudott, hogy jelentős gabonatermése volt: „ritka úri embernek ... annyi, mint őnagyságának, csak abban az jószágában” –, a tatárok felégették, de a többi uradalmában

⁴¹⁴ Uo. 47. Bethlen László levele gr. Csáky Istvánnak Buzára – 1712. máj. 24.

⁴¹⁵ MOL P. 71. Fasc. 35. No. 52. Haller Borbála birtokát gyakorlatilag zálogba adták, mivel a két Csáky testvér bármikor kiválthatta azokat. Az új szerződéssel érvényét veszítette az 1699. évi megállapodás.

⁴¹⁶ A megállapodást 1716. október 20-án kötötték, Nagyszebenben. Jósika hitb. It. No. 544.

⁴¹⁷ Jósika hitb. It. No 384. 1715. május 22-én a Fejér megyei Nagyszeben városában, a gubernátor házában kötötték a megállapodást. Az oláhszentlászlói birtokhoz nemesi curia, allodium, malom is tartozott.

„bora, búzája ... mindenütt bővségesen elég maradt, nevezetesen Szurdokon és Almáson”.⁴¹⁸ Két városi ház maradt utána: Eperjesen és Kolozsvárott, ahol együttesen 40 öreg hordó bort találtak. Halála után Gálos Mihály margittai udvarbíró csak a bihari uradalom bevételeiből háromezer forinttal számolt el.⁴¹⁹

Gréff Dániel, aki második feleségével, Haller Borbálával egyidőben került udvarába, azt vallotta, hogy betegágynál egy láda pénzről⁴²⁰ intézkedett: „az maga házában, az maga ágya alól énvelem, szintén az akkori tisztelendő páter capellanus előtt kivonata egy fél singes ládát, mely ládát is az említett capellanussal felnyitattván, emlékezem, hogy kivőnek három zacskó pénzt, hagyta az kolozsvári Torda utcai tisztelendő páter jezsuiták templomának, nemkülönben az Monostori kétágú templomnak és az Jegenei templomnak megépítésekre”. A többi „feles számból álló pénzt” egy másik ládába rakva, a vallomástevővel szállíttatták át Wesselényi István úr udvarába, Zsibóra, hogy – a testamentum szerint – Haller Borbála rendelkezésére álljon.

Csáky István kolozsi főispán halála (1720) után történt meg az első megosztás, amely szerint Buza, Almás és Szurdok összes jövedelmeit három részre bontották (az özvegynek és a két fiúnak), a többi viszont a két testvére maradt.⁴²¹ Egy 1756-ból való tanúvallomási jegyzőkönyvben pontosan rákérdeztek: milyen javak maradtak Csáky István után fiaira és feleségére. Désfalvi Simon János szerint a kincsekről és egyéb ingóságokról az ún. divisor urak (Wesselényi István, Haller György, Toroczkai János) előtt osztoztak meg az örökösök. Simon János elmondta, hogy az osztozkodás során egy török cafrangon⁴²² a két testvér nem tudott megegyezni, ezért „baltával kettévágták és mindenik kiegészítve, egyik-egyik részre nyolcvan lott szkófiom ezüst⁴²³ jött ki belőle”. Kiderült a vallomásból, hogy Csáky Imre 3 000 forintért bátyjának, Zsigmondnak zálogosította el a buzai, a feketelaki, a czentai és a budatelki portióját. A buzai rész átadásakor kapott Csáky Imre egy ezüstös kardot, „hozzá való ezüstös szíjával

---

⁴¹⁸ MOL P. 71. Fasc. 35. No. 60. 1137. és 1154.

⁴¹⁹ Uo. 1140. „Gálos Mihály a divisio alkalmatosságával hozott volt be az jószág provenusából háromezer egynehánszáz forintokat, melyeket is három egyenlő részekre subdividáltak a méltóságos relictá és a gróf urak, Csáki Sigmund és Imre urak.”

⁴²⁰ Uo. 1150–1151. Az ágy alatti ládában maradt még kb. 2–3 ezer forint, amiből a temetésre költöttek, a fennmaradó összeg pedig az özvegy megosztott mostohafiaival.

⁴²¹ MOL P. 71. Fasc. 35. No. 60. 1155.

⁴²² A cafrang jelentése ruhát, nyeregtakarót díszítő rojt, bojt, sallang. A két testvér minden bizonnyal a török földet megjáró Csáky László hagyatékából jutott az ezüstszalakat tartalmazó cafranghoz.

⁴²³ A „lott” a lat szó régies szóhasználat, amely régi mértékegység a font harmincketted része, 1,75 dkg. A „szkófiom”, vagy skófiom, fémszállal – arannyal, ezüzzel – való himzést jelent, amely a török területeken, de a korszak magyar főúri udvaraiban is elterjedt.

együtt,” s még egy hasonló kard került hozzá Csáky Zsigmondtól: „adta volt az kolosvári Külső Monostor utcai majorbéli részért”.⁴²⁴

A fiatalabb Csáky az anyai örökségként hozzá került Torda vármegyei, régeni szőlőhegyen lévő majorságot Bornemissza Jánosnak, Erdély Bécsben lakó kancellárjának, szentandrászi részbirtokát pedig Fejérvári Boldizsárnak adta 200 forintért zálogba.⁴²⁵

1720. július 29-ről maradt fenn Csáky Zsigmond részére egy „extractus divisionis”,⁴²⁶ amely alapján az almási várhoz tartozó Nagymás, Nagypetri, Bábony, Nyíres, Golo, Kökényesd, Kásapataka, Vármező, Rajtócz, Bercsi és Valkó, valamint a szurdoki uradalomból „szakasztott” Gorbó, Salamon, Balázsháza, Galgo, Bányika és a színhelyi praedium került az idősebb testvérhez. Buzán, Gorbón és Szurdokon összesen 2 156 köből búza jutott neki, s az azévi termés harmada. Ugyancsak három részre osztották a szurdoki és az almási marhákat, és a pusztaszentmiklósi praediumon lévő szénát is.

Csáky Zsigmond testvérével, Imrével hosszú ideig használta a bihari (köösszegi és adorjáni) uradalmakat, amelyekről majd öccse halála (1742) után utódai pereskedésni kényszerültek a család magyarországi ágával.

A Jósika hitbizományi levéltár iratai szerint azonban nem ez volt a fivérek közötti utolsó megosztás. Csáky Zsigmond és Imre 1722. június 27-én, a Doboka vármegyei Gorbón osztozott meg⁴²⁷ egymással. Az Erdélyi Törvényes Tábla íródeákjának hiteles inventáriumára alapján a következő megállapodás jött létre: Csáky Zsigmond a Doboka vármegyei Buzán, „az elkezdett kőház napnyugat felől való szegletitől az udvart kétfelé rekesztvén” a nyugati felerészt kapta, a rajta lévő kis házzal és pincével, valamint az előteres kerttel együtt. Szőlőt a buzai hegyen 150 veder (urna) termésűt (Bánffy György és Csáky Gáborné szőlőföldje mellett) valamint a Somboriak szőlője mellett 100 urnás, a feketelaki pusztán ezen kívül még két darabban 130 veder termésű majorságot kapott. Buzában ehhez 16 jobbágytelek és két zsellér, a feketelaki jobbágyok, Czentén „ötödfél” jobbágytelek jutott, az elszökött jobbágyokkal együtt. Belső-Szolnok vármegyében Hosszútecső, Felsőcsobánka, Alsócsobánka, Veszlő, Csernek részbirtok lett az idősebb fivéré, a „jelenvaló és fugitivus jobbágyokkal együtt”.

⁴²⁴ MOL P. 71. Fasc. 35. No. 60. A pénzüsszegben benne volt a kolozsvári telekrész is. Réti Miklós szerint a Külső Monostor utcában „majorbéli és veteményeskert béli részét adta testvérének”. Uo. 1144.

⁴²⁵ Uo. 1145. és 1160. A zálogösszeg nem ismert.

⁴²⁶ Jósika hitb. lt. No. 643. Extractus divisionis pro parte Illustrissimi Domini Comitis Sigismundi Csáky de Keresztzeg. Wesselényi István, Thoroczkay János, Haller György és Keceli István aláírásával.

⁴²⁷ Jósika hitb. lt. No. 643.

Csáky Imre „úrfinak” jutott Buzában a romos kőház a keleti udvarrész-szel, kapuval, a csűröskert felével. A buzai alsó Nagy hegyen lévő szőlőből 500 vedres (amelyből 290 a bihari uradalom hiátusának pótlását szolgálta), a felső Nagy hegyen Csáky Gáborné szőleje mellett 30 hordó, és egy másik darabban 31 hordó, a Dombiak szőlője mellett 10, Sombori István szőlője mellett 60 hordó, Csernátunyi Györgyé mellett 40 hordó bort adó szőlő. Buzában 13 telek, Czentében szintén ötödfél telek, a Kolozs megyei Pusztatelten és Belső-Szolnok vármegyében Nagykujszatalakon, Ojszlyon a teljes részbirtok, az összes jobbággyokkal és szökevényekkel együtt.

A budatelki allodiális szántó és kaszáló egészen Csáky Imréé lett, míg Buzában ugyanennyi köblös az idősebb fivéré, a fennmaradó részt pedig kettéosztották. A veteményes- és gyümölcsöskerteket, a külső tartozékok nélküli és az udvar körüli földeket, valamint a szárazmalom jövedelmét is elfelezték.

A két testvér megegyezését a rokonság egy része nem tudta elfogadni. Csáky Gábor leányának, Zsuzsannának gyermekei: Lázár Druzsiana és Lázár László 1731-ben – kihasználva Csáky Zsigmond és Imre konfliktusait is – az almási, gorbói és szurdoki jószág felosztásának megváltoztatását kérték,⁴²⁸ úgy, hogy a buzai birtok legyen teljesen az övék, Almást és Gorbót pedig Csáky Zsigmond és Csáky Gábor örökösei „egyenlőképpen” osszák meg egymás között. Nem tudjuk pontosan, mennyi eredménye lett törekvéseiknek, a későbbi iratok azonban arra mutatnak, hogy részben sikeres lehetett a kezdeményezés. Egy jóval későbbi, 1797. május 4-én keltezett irat szerint Kamuthi Ferenc, Doboka vármegye egyik akkori szolgabírája éppen azért kereste fel Csáky Jánosnét, Bethlen Rozáliát (Csáky Zsigmond lányának, Csáky Katának fiatalabb lányát), mert a Lázár örökösök egy 1731-ben keletkezett megállapodás szerint álltak elő új követelésekkel. Az idézett egyezség Csáky Zsigmond és Csáky Gábor leszármazottai között az almási, gorbói és szurdoki jószágok felosztásáról született, s arról szól, hogy az örökös köteles lenne „amit azon jószágból bír, az exponens urak kezébe adni”. Maga a hivatkozott irat rögzíti: „Bizonyos részét a buzai jószágnak és a hozzá tartozó portióknak néhai ifjabb Csáki László úr vérek ellen idegen kézre juttatván, ebbéli jussát is gróf Csáki Zsigmond úr cedállya, ezen rész pótolására ugyanaz Kálnoki Kata, néhai gróf idősb Csáki Lászlóné, ez a mostani contractusos atyafiak nagyanyjok jussát is, az hol mi lehetne in hoc Principatu, ezen részre cedálá, igérvén arra is magát, hogy az említett, abalíneáltatott buzai rész kikeresésében maga is concurrál, és una nemű voto és ex precis is igyekezik kikeresni, és azon causát promoteálni, s ha ... kikereshetik,

---

⁴²⁸ Jósika hitb. lt. No. 629. 1731. november 9-én Kolozsvárott jelentettek be tiltakozást.

maradgyon ezen atyafiak részekre.”⁴²⁹ Amikor 1736-ban Csáky Gáborné Gyulaffy Zsófia „Istennek őfelségének bölcs ítéletiből szeme világától megfosztatván ugyan, de különben ép és józan elmével” rendeltetést tett, Buzában – a Bethlen Ádámné Bánffy Klára birtokában lévő telek melletti – új udvarházat hagyta kedves unokájának, Lázár Gábornak, azzal, hogy azt életében még használja, ha azonban a buzai birtok az asszony halála után osztásra megy, a curia maradjon a Lázár Gáboré.⁴³⁰ Az 1732. február 11-én készített inventárium szerint az udvarház már állt a Czibere Nagy-hegy oldalában, a falu felett lévő kertben: egy tölgyfa alapokra épített, faszindelyes épület volt, amelyben az ebédlő mellett található az urak háza, a leányok háza és egy sütőház is. Mindegyik szobában maradt egy-egy parasztkemence, amelynek „füsti mindenütt kőből rakott kéményen ment ki”. Az udvarban állt még egy falábakra épített nád zsupos szekérszín, és egy sövényből font, zindelyes istálló, a kert „szegletén” pedig egy hasonlóan sövény fonatú, náddal fedett ökrök istállója. Az asszony majorsági földjén, a csűröskert alatt létesült a család káposztás kertje. A csűröskertben lévő csűrben volt egy 500 mérős gabonatarató, s a ház végében veteményeskert, a régi udvarház hely aljában pedig egy gyümölcsöskert, benne méheskerttel. Mellette terült el Csáky Zsigmond szilváskertje, majd Csáky Gáborné második gyümölcsöse, s a harmadik, dió és szilvafákkal teli kertje, amely Borsos Márton házához tartozott. A leltárt készítő feljegyezték, hogy a curia korábban „három paraszt ember sessiója volt”, s amelyet „Rétyi Miklós uram méltóságos gróf Csáky Zsigmond uram önagysága gráciájából egyben foglalván, minden rajta található épületeket ő építtette a jobbággyokkal”.

Csáky István halála után a két Csáky fiú és Haller Borbála között konfliktusok támadtak. Amikor az özvegyasszony férjhez ment kászoni Bornemissza Jánoshoz,⁴³¹ akinek „felséges urunk parancsolatja szerint udvari szolgálatja continuálására Erdélyből Bécsbe kellett vonni”, az özvegy helyzete gyökeresen megváltozott. Bár az asszony igyekezett mostohafiával mindent békésen elintézni, mialatt Bécsbe utazott, Csáky Zsigmond és Imre elfoglalta a Doboka vármegyében lévő Buza udvarházát „minden naturalékkal és mobiliákkal együtt”.

A panaszos Borbála asszonynak, aki a Csákyak praefectusához, Naményi Sámuelhez is átadásra felszólító levelet küldött, a Gubernium először 1722. november 23-án hozott döntésével megígérte a birtok vissza-

⁴²⁹ Uo. No. 544. Kamuthi a korábbi végzéssel kapcsolatos inquisitio tartását jelentette be Bethlen Rozáliának.

⁴³⁰ Jósika hitb. lt. No. 384. I./17.

⁴³¹ Bornemissza János Józsefnek Haller Borbála a második felesége volt.

adását.⁴³² Haller Borbála (gyermekai: Bornemissza József, Pál és Károly nevében is) illetve Csáky Zsigmond (lányai: Borbála és Katalin, valamint testvére, Imre nevében is) végül 1729. július 7-én Bécsben, Bornemissza János szállásán állapodott meg, hogy a buzai „feles vetése és oeconomiaja [után] ami termése 1722-ben volt az asszonynak (bor, búza, s egyébféle gabona) azt fizessék meg minden perpatvar nélkül,” fele-fele arányban.⁴³³ Csáky Zsigmond „kárának eltávoztatására” átadta mostohaanyjának a Torda vármegyében lévő Abafáján lévő udvarházat, a hozzá tartozó tordai és kolozsi falvakkal egyetemben.⁴³⁴ Bár maga Csáky Zsigmond a megállapodásban testvére képviselőjére is vállalkozott, mégis világossá válik annak szövegéből, hogy egyértelműen saját családjának érdekei szerint járt el. Igazolható ez az állítás azzal, hogy védelmet ígér Haller Borbálának és leszármazottainak „testvéröccse, Csáky Imre uram ellen is”. Ami pedig a Búza elfoglalása miatti pert illeti, annak fele költségét Csáky Zsigmond számára az asszony elengedi, „az másik fele rész pediglen, tudni illik Mlgos Gróf Csáki Imre uram eő nagyságára nézve ide nem értetődik, és ezen contractusban az nem ingrediált...”. A pereskedés további dokumentumai egyértelműen igazolták, hogy Csákykné a birtokot özvegyi tartásra kapta, ezért, amikor férjhez ment Bornemissza báróhoz, elveszítette minden jogát a buzai jószágra.⁴³⁵

Csáky Zsigmond a buzai jószágnak mostohaanyjától kapott részét 1732. február 14-én adta át Csáky Gábor leszármazottai: Lázár László, Ádám,

---

⁴³² Jósika hitb. lt. No. 544. Csáky Katának 1777-ben készített átírás a Gubernium iratairól. 1722. szeptember 13-án már a Gubernium előtt volt Bornemisszané panasza.

⁴³³ Jósika hitb. lt. No. 544. Amicabilis compositio 1729. júl. 7. A csicsókeresztúri pater, Torma István, kézdiszentléleki Kozma József, az Erdélyi Udvari Kancellária egyik consiliarius, valamint kövesdi Boér András, ugyanott registrator és taxator, mint fogott közbírák jelenlétében történt a megállapodás, Partenstein János Kristóf házában, amely Bornemissza János szállásául szolgált. Mivel a Csáky fiúk a buzai udvarházat és birtokot elfoglalták, Haller Borbála férjén keresztül az udvarhoz fordult, s ezért ment „parancsolat a felséges Guberniumhoz,” s az a visszaadást valóban megítélte. Csáky Zsigmond ígérte még a Torda vármegyében lévő Szent László és Kis-Fenes nevű falvak zálogból való kiváltását is, de az ehhez szükséges összeget az asszonynak kellett előteremtenie. Kis-Fenes felét örökösen, másik felét (mivel az Imréé) csak zálogba adta oda Csáky Zsigmond. A Kükküllő vármegyei Hosszúaszón lévő részirtokot viszont, amit a Csákyak adtak zálogba Bethlen Lászlónak, de amely Haller Borbála tulajdonát képezi, Csáky Zsigmondnak saját pénzén kell fél éven belül kiváltania és átadnia. Az asszonynak a buzai birtokon még fennmaradt adósságokat kellett rendeznie. Az iratot az aláírások és pecsétek igazolják.

⁴³⁴ MOL P. 71. Fasc. 35. No. 52.

⁴³⁵ Csáky Istvánné, Haller Borbála (később Bornemissza Jánosné) és Csáky Zsigmondné, Haller Kata testvérek voltak, Haller István grófnak Torma Borbálától született gyermekei. Jósika hitb. lt. No. 670. A Haller család genealógiai táblája.

Gábor, Ferenc és Lázár Druzsiana kezébe.⁴³⁶ A megállapodás arra is kitért, hogy Doboka vármegyében még két rész curiához tartozó jószág van, az egyik Csáky Gábor özvegyéé, Gyulaffy Sophiáé, a másik Bethlen Ádámné Bánffy Kláráé, amelyet pedig „néhai méltóságos gróf ugyan keresztszegi Csáki László úr atyafiaira való bosszújából abalíneált volt néhai méltóságos gróf, akkori gubernátor Bánffy György úr *„excellentiájának”*”.⁴³⁷

A Lázár család iratai közül ismerünk egy olyan 19. század első feléből való megállapodást is, amely ugyan alapvetően a buzai gazdálkodás lehetőségeinek javítását kívánta elérni, de rögzítette a helység részbirtokainak megoszlását is. A helyi hagyomány szerint Buza birtokából a Csákyak örökösei 3/5 részben és a Bánffyak utódai 2/5 részben birtokoltak. Ezzel a megállapítással ellentétben azonban a tényleges birtokmegosztás ismertetésénél az derült ki, hogy a Csáky rész gróf Csáky Gábor unokái, a Lázár rokonság kezén oszlott négy részre, az egykor Bánffy gubernátornak elzalogosított rész fele viszont Csáky Rozália (Jósika Jánosné) kezén volt, vagyis Csáky Zsigmond dédunokájáé lett, másik fele pedig báró Jósika Miklós (szintén dédunoka), Wesselényi Miklós úrfi, gróf Teleki Sámuel, báró Kemény Lajosné és gyermekei valamint gróf Toldalaginé között oszlott meg.⁴³⁸ A megállapodás teljes egészében a források által közölt, s a 18. század első felében végbement birtok-változtatásokat igazolta: a buzai birtok jelentős hányadát Csáky Gábor leszármazottai, a Lázár rokonság tagjai, míg kisebb részét Csáky Zsigmond örökösei használták. Az 1820. évi összeíráskor még Haller János özvegyének kezén lévő rész (amely Csáky Borbála öröksége volt), az annak halálakor végrehajtott birtokosztáskor került Csáky Rozália és Jósika Miklós birtokába, akik Csáky Kata unokái (lányainak, Bethlen Rozáliának és Bornemissza Annamáriának gyermekei) voltak.⁴³⁹ Azaz Buza birtoka a 18. században végig és a 19. század első felében is a szélesebb Csáky rokonság kezén maradt.

Feltűnő lehet, hogy a mostohaanyjukkal kötött 1729. évi egyezségben mindkét fivérre egyezően mondták ki a kötelezettségeket, de a felelősséget gyakorlatilag csak Csáky Zsigmond vállalta, testvérét ugyanis a

⁴³⁶ Lázár cs. lt. No. 384. I./7. cs. lt. Turóczi István és Bölöni Sándor, az Erdélyi Királyi Tábla hites íródeákjai voltak a fogott közbírák, akik a megállapodást hírül adták.

⁴³⁷ A *contractus* ugyan előírta, hogy a Buzához tartozó elzalogosított birtokrészt ki kell váltani, de arra feltehetően nem került sor, mert Csáky Zsigmond kisebbik lányának, Csáky Katanának kezén találjuk, aki Bethlen Ádám fiához, Bethlen Miklóshoz ment feleségül.

⁴³⁸ Lázár cs. lt. No. 384. I./7.

⁴³⁹ Haller János, Csáky Kata testvérének, Borbálának, Haller Györgytől született fia utód nélkül halt el. Az 1820. évi birtokviszonyokról, de főleg Doboka vármegye egy részének szolgáltatási viszonyairól elemzést közöl Besze Tibor: *Jobbágylelet az Egregy és az Almás vidékén 1820-ban*. In: *Acta Academiae Pedagogicae, Nova Series* tom. XXXIV., Sectio Historiae, Redigunt Tibor Besze, Antal Miske, Eger, 2007. 169–193. (továbbiakban Besze, 2007.)

Gubernium elítélendő cselekedeteiért Kolozsváron tisztes fogságban tartotta. Ennek okáról Kornis Zsigmond gubernátor, a váradi püspökhöz 1729 áprilisában⁴⁴⁰ írott levelében a következőképpen vélekedett: Csáky Imre „nem olyan ember, hogy ennek inspector tétethessék, mert nemcsak simpliciter excessius, discolis, és jószágát pusztító, hanem amellet furiosus is annyira, hogy nemcsak jobbágyi, kik közül többet százig valónál elkergetett, nem subsistálhatnak, hanem az inspector is meg nem maradhatna, és nem is kaphatunk, kegyelmes uram, arra való embert, míg maga valahová sequestrumba nem tétetik, mert ha szabadon lészen, senki fel nem meri vállalni, melyekről gróf Csáky Zsigmond öcsém uram, ha adminisztratiója lesz Eminentiad kegyelmessége eleiben, szóval alázatos és bővebb relatiót téssen...”. A levél arra a folyamatra utalt, amely során 1726 októberében hat erdélyi rokon vállalt kezességet Kolozsváron, mert Csáky Imre úrfi „maga erkölcstelen, feslett életével előbbenis Istenét, méltóságos familiáját, in specie autem méltóságos cardinális Csáky Imreh uramot őeminenciáját, méltóságos gubernátor gróf göncruszkai Kornis uramot, őexcellentiáját sok rendben megbántotta, szép istenes és atyafiúi intéseknek nem engedelmeskedett és az méltóságos Guberniumhoz is, mint igaz hazafiához illetet volna, illendő restantiával és engedelmességgel nem viseltetett.”⁴⁴¹ Már ekkor felmerült, hogy nem úgy bánt jószágai-
val és jobbágyaival, ahogyan „az igaz Dominus Terrestrisek szoktak bántani, hanem azokat pusztította, zaklatta, elszélesztette”, de csak 1731-ben nyilvánították saját gazdasága irányítására alkalmatlannak, s akkor ren-

⁴⁴⁰ Lázár cs. lt. No. 384. I./7. 1729. április 26-án írott levélről van szó. A Gubernium rendelete 1731. július 3-án, Kolozsvárott kelt. Kornis Zsigmond édesanyja Csáky Mária, Csáky István országbíró első feleségétől (Lónyai Máriától) született lánya volt, így erdélyi gubernátorként is különösen szíven viselte rokonai sorsát. Kornis 1712–1731 között volt Erdély gubernátora, s 1712-től szerezte meg a grófi címet. Mivel nagy érdemei voltak a Pragmatica Sanctio elfogadtatásában, tanácsos lett, s kapott egy aranyláncot „az uralkodónak drágakövek közé foglalt képivel” valamint 30 ezer forintot. Fia, Ferenc Küküllő vármegye főispánja lett. 1731. december 15-én halt meg, s végakarata szerint a ferencesek kolozsvári templomába temették. Kornis Zsigmond gubernátor végrendelete 1731-ből. Közli: Thorma Károly = *Történelmi Tár*, 1892. 173–185.

⁴⁴¹ Jósika hitb. lt. No. 384. 1726. december 6-án történt a kezességvállalás, Thoroczkai János kolozsvári házánál. A kezesek voltak: szamosfalvi Mikola László, gr. szárhegyi Lázár Ferenc, thorockószentgyörgyi Thoroczkai János, gr. zabolai Mikes Ferenc és István, gr. széki Teleki János, keresztúri Thorma Sámuel és dicsőszentmártoni Balog Zsigmond. A kezességvállaláshoz Csáky Imre kötelezettségvállalását is csatolták: „... mely dolognak effectuálására a kezesek kézbeadással is külön külön száz arany vinculum alatt obligálák magokat, hasonlóképpen a kezesekhez gróf Csáki Imre úrfi is kézbeadással obligálá és köte magát külön külön kétszáz arany vinculumig ...”. Az irat másolata több, a kolozsvári árestommal kapcsolatos levéllel együtt Csáky Imre érsek levelezésében MOL P. 71. Fasc. 198. No. 5.

delte el a Gubernium, hogy „jóságaiában ... testvérbátyja disponál, mindenki őt keresse, vele egyezzen, ellenben kára a magáé.”⁴⁴²

Csáky Zsigmondnak feltehetően köze lehetett testvére fogságba kerüléséhez, de nem olyan módon, hogy azt ő idézte volna elő, hanem úgy, hogy a kialakult helyzetet igyekezett a családi birtok megerősítésére használni. Belső-Szolnok vármegye vezetése ugyanis 1730. augusztus 30-án kelt iratában pontos kimutatást közölt a Csáky uradalomhoz tartozó elszökött jobbágyokról, valamint azokról az okokról is, ami a tömeges elköltöztést kiváltotta, s ahogyan ők maguk fogalmaztak „... egy szolgabíró járását involválja...”. A kimutatás szerint 34 fő maradt, s összesen 189 fő hagyta el a birtokot, Kislozsna és Csúrfalva egészen pusztává vált: „egy lélek sem lakik benne”.⁴⁴³ A vármegye úgy látta – s állítását 19 pontban alá is támasztotta –, hogy a helységek elnéptelenedéséhez egyértelműen a szokatlanul magas és a jobbágyokat tönkretévő szolgáltatások, másrészt az úrfi különös és kegyetlen szokásai járultak hozzá. Elsőként azt emelték ki, hogy „az ura szolgáltyát egy emberrel be nem érte”, hanem az egy házból hasznavehető összes személyt az úrdolgára rendelte, sőt még éjjel is dolgoztatott. Amennyiben jobbágyai nem végezték el a tervezett munkát az általa elképzelt időn belül, akkor megverette, majd tömlőbe záratta őket, sőt a kiszabaduláskor „tömlőc váltságot mindeniken 10-10 susztákot vétett.” Az elszökött jobbágyok atyafiait szintén tömlőre vetette, ahol két jobbágy meghalt. Bekapcsolódott a büntetések végrehajtásába, ami tragikus következménnyel járt: „maga tulajdon verése miá is az grófnak két inasi megholtának, addig verte a baltával őket.”

A vallomások egyértelműen rámutattak, hogy Csáky Imre gyakran élt a kényszereladás módszerével is. Ha marhát vágatott, a saját szükségén felüli mennyiséget „font számra az jobbágyira kiosztattya és fontjáért egy egy polturát vétet executioval,” hasonlóan ahhoz az esethez, amikor a vendégfogadón a bor nem fogyott el, akkor azt kiosztatta és „ejtelit egy sustákjával véteti meg.” A kényszerpiac kialakítását Pach Zsigmond Pál

⁴⁴² Jósika hitb. lt. No. 544. 1731 júliusában a pátens levelet szétküldték, hogy mindenkit figyelmeztessenek „...akár ezen hazában, akár nemes, már megnevezett Magyarországon vagy árendába adott jóságainak taxáját vagy más rendbéli jóságainak jövedelmét akarná maga percipiálni, sőt ha kéretne is, levelet, vagy embere által avagy valahova disponálná, senki az olyan izenetének és írásainak, s dispositiojának helyt ne adgyon, s a szerint ne cselekedgyék...” A levél a család két ágának peres anyagában található (1806 ápr.)

⁴⁴³ MOL P. 71. Fasc. 198. No. 5. Cópia. 1730. augusztus 30-án kelt irat. Szurdokon csak a kulcsár és felesége maradt, 68 gazda távozott, Muntsalban 13-an elmentek és öten maradtak, Szalonnáról 16, Nagykristolról 30 gazdaember ment el, előbbiben egy, az utóbbiban 5 maradt. Kiskristolról 9, Tóthszállásról 13, Bezdédéről 21 költözött el, míg az első helyen 4, a másodikon 3, az utóbbiban 8 maradt. Csákról 11 elszökött és csak 3 maradt, Oszvajon 5, Tormapatakán két elköltözött találtak, ellenben Gyurkapatakán az egyetlen jó zsellér is elment, s Tormapatakán csak egy gazda maradt.

17. századi sajátosságként, az uradalmak zárt egységgé nyilvánításaként látta, amikor a birtokosok utasítása alapján pl. Esterházy munkácsi, a szepesi kamara homonnai, Thurzó Szaniszló bajmóci uradalmainak népessége vette meg az eladható termékeket.⁴⁴⁴ A neves gazdaságtörténész azonban az eladási kényszer jellemző példáit nem a nyugat-magyarországi, jó piaci lehetőségekkel bíró területeken találta meg, hanem olyan vidéken, ahol a 17. század későbbi időszakában a birtokos – pl. a munkácsi uradalomban I. Rákóczi György fejedelem – felhagyott a saját gazdálkodással, s a földesúri majorság területét is felosztotta jobbágysai között. Csáky Imre viselkedésére erdélyi uradalmainak népessége panaszkodott, ahol a kereskedés a birtokosok szándékai ellenére még a 18. század első felében is nehézkesnek bizonyult. Az ifjú gróf ténykedését annak a képtelen esetnek a felemlegetésével jellemezték, hogy amikor a Szamos vize elvitte a gróf majorsági búzavetését, a jobbágyoktól kérte annak pótlását, pedig azoknak sem maradt semmi gabonájuk. Az ő esetében tehát nem egyszerűen a piac kényszerét, hanem a földesúri erőszak túlzásainak megnyilvánulásait is láthatjuk, amelyet kortársai sem tartottak ésszerűeknek és követésre méltóaknak.

Kedvelt időtöltést sem tudta erőszakoskodás nélkül űzni. Amikor madarászott, több falu jobbágysai „... az magyaro tyúkot oda kellett hajtani, valahol a gróf áll, és ha jól nem hajthatták, hogy meglőhesse az gróf, az magyaro tyúk elmégyen, keményen megvereti az jobbágyit érette, másnak pedig senkinek nem szabad lőni, hanem tulajdon a grófnak.”⁴⁴⁵ Amiért az árvízkor a vadaskertből elvitte a víz a két szarvast, a porkolábot és a két darabontot, akik nem hajtották be a szarvasokat, tömlőre vitette.

Tekintettel a kardinális rokon, Csáky Imre közbenjárására, az illető családjának származására, sőt figyelembe véve „közelebb való testvér atyafiának, méltóságos keresztszegi Csáki Zsigmond úrnak érette való intercessióját,” a Regium Gubernium 1731. március 8-án egy hétpontos követeléssor teljesítése esetén hajlandó lett volna fogságából felszabadítani. A követelések között szerepelt, hogy lakását tartsa Kolozsváron, annak kapuján ne lépjen ki, birtokaira bátyja, Zsigmond viseljen gondot, de úgy, hogy a „proventusokból pediglen illendő provisioval legyen méltóságos gróf Csáki Imreh urfinak.” Előírták neki, hogy vegye komolyan „az isteni szolgálatra való járást”, éjszakáit ne töltse a szállásán kívül, s ügyeljen a

---

⁴⁴⁴ Pach Zsigmond Pál: *Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV–XVII. században*. Bp., 1963. 241. (továbbiakban PACH, 1963.)

⁴⁴⁵ Uo. A magyaro tyúk feltehetően a magyar erdei szalonka lehetett, hiszen a három-négy falu jobbágysai is a határon lévő erdőkön kellett azt meghajtani. A nagybőjt idején galambra vadászott, akkor pedig széna és zab portiót vetett ki jobbágysaira, mert külön hajlékot csináltatott udvarának, onnan lövöldözött, „mint táborban lőtt volna”.

tisztességes társaságra. Csáky Zsigmondot viszont a javak gondos rendben tartására kötelezték, azzal, hogy ha valami különös szüksége lenne az öccsének, azt teljesítse, valamint rendszeresen látogassa is a testvérét. Ha mindezt nem teszi – jegyezték meg végül fenyegetésképpen –, keményebben kénytelenek vele szemben fellépni, amit egyedül maga kerülhet el, ezért egyedül rajta áll további sorsának alakulása.

1731. július 9-ről fennmaradt a renitens úrfi egyik levele is, amelyet nagyhatalmú és befolyású rokonának, Csáky Imre kalocsai érseknek írt. A három oldalas írás nem tükrözte, hogy a fogvatartott helyesen értékelte volna: valóban nagyon komoly következményekkel járhat számára, ha nem akar magatartásán változtatni. Rokonától segítséget kért a szabaduláshoz, mert „már 4-5 esztendőkül fogvást kétszer arestáltattam, először három holnapokig, most tíz egész holnapig, melyben most is vagyok. Erdélyi méltóságos ... gubernátor uram őexcellenciája parancsolatjából, egynek s másnak irigységeibül.” Fegyveres lovas katonák általi elfogatását és őriztetését törvénytelennek tekintette. A kívánalmak között annak követelését, hogy adja magát más tutorsága alá, elfogadhatatlan követelésnek tartotta. Látva, hogy a Gubernium követeléseiinek figyelmen kívül hagyása birtokainak elvételéhez vezethet, arról kijelentette, hogy az nem történhet meg az ő beleegyezésével.⁴⁴⁶ A jobbágyszökések okát egyedül az Erdély-szerte tapasztalható árvizekben látta, de úgy állította be, hogy „ausfugáltak ... más úri s főrendeké is még többen, mint az enyimek.”

1731 szeptemberében Kornis Zsigmond gubernátor már azt is felvetette Csáky érseknek, hogy talán jobb volna az ifjút fogságra Váradra küldeni, „hogyan eminenciát leginkább félvén s observálván, talán mind a félelemtől s mind a szegyetlenül és respectustól viseltetvén Eminenciád előtt, inkább korrigálna magát, s más országra való vitetésével inkább magához térne...”⁴⁴⁷ Végül is a többszöri megkeresésre az érsek alapos tájékoztatást kért az erdélyi katolikus püspöktől. Gregorius Sorger decemberben még csak arról tudósította, hogy semmi reménység a jobbulásra, mert a fogvatartott az „illetlen és alkalmatlan magaviseletét újította...”⁴⁴⁸ 1732 januárjában azonban már az ügy korábbi dokumentumainak másolatait is elküldte, azzal, hogy a fogvatartott nem akarja magát az elé terjesztett pontokhoz tartani, azokat elfogadni, de mindenképpen állást kellene fog-

⁴⁴⁶ MOL P. 71. Fasc. 198. No. 5. A fogságba vetett írása meglehetősen zaklatottságot tükröz, nem kiegyensúlyozott, ami megfogalmazásaiban is tetten érhető, a szélsőséges véleményektől sem mentes. Elfogása kapcsán pl. arra utalt, hogy a Guberniumnál a püspökre is hivatkoztak – a levelezés alapján helytelenül –, mint aki kezdeményezte a vele szembeni fellépést: „... nem a maga fejétől, hanem excellenciád kegyelmes parancsolatjából cselekedte volna!” Később, a levél vége felé a kompromisszum hiányát mutatja, amikor leírja, ha a Gubernium erővel el akarja venni a jószágait, „legyen gráciájában, de én semmiképpen nem adom”.

⁴⁴⁷ Uo. Kornis Zsigmond gubernátor 1731. szeptember 20-án, Kolozsvárról küldött levele.

lalni a kérdésben, mert már a Guberniumnak is terhes „őfölsége strázsáját mellette distrahálni”.⁴⁴⁸ Az érsek választleveleinek tartalma nem ismert, az azonban bizonyos, hogy a fejlemények láttán nem lépett fel rokona érdekében, s annak kérése nyomán nem segítette őt a kiszabadulásban.

A fiatalember körül kialakult helyzetben Csáky Zsigmond utasítására (de a Gubernium kívánságára) birtokfelmérésre került sor.⁴⁴⁹ Nyolcvanhárom tanút vallattak meg, akik elsősorban Csáky Imre károkozásaira panaszkodtak. A tanúvallomási jegyzőkönyvben a jobbágyok, cselédek, árendások az értelmetlen intézkedések és a kegyetlenkedés számos példáját vonultatják fel előttünk. A szurdoki Szima Urszuly pl. Csáky Imre kocsmárosa volt, de teljesen szokatlanul nem kapott bort a földesúrtól, hanem a maga pénzén kellett vennie, majd a földesúr a hasznot elvette tőle. Ontsa Tódort, amiért nem két, hanem csak egy szekér fát vitt az udvarba, kalodába záratta. Bara Szima sertéseit, amelyek beszaladtak a földesúr rétjére, „meglövöldözte őnagysága”. Amikor az egyik falu bírója madarászaskor nem tudta előkeríteni a madarakra vigyázó strázsást, vasra verette, „hogya vére kicsordult”, azután bebörtönöztette, míg végül „minden javát odahagyva sikerült elszöknie”. Magdán Vaszi csak magától Csáky Zsigmondtól kapta vissza javait, aki tehát nagyon is jól tudta, mi a probléma a testvéröccsével. Kettősmezőn még azt is a falu közös kárának vallották, hogy a gróf kénye-kedve szerint használja a falu asszonyait: „asszonyokat közönségesen rostálni behajtották Szurdokra, és amelyiket őnagysága szerette, azt elvitte”.

A Gubernium megbízottainak feladata volt egy felmérés elkészítése is, amely azt mutatta, mennyi volt a jobbágyok száma, amikor Csáky Zsigmond a kezébe vette, s mennyit szaporodott a fél év alatt:⁴⁵⁰

Szurdok – 5 jobbágy, 2 zsellér volt, lett 39 jobbágy 8 zsellér.

Kiskristolcz – 10 jobbágy volt, lett 10 jobbágy (ezek az eredeti jobbágyok, akik helyükön maradtak).

Klitz – Egy lélek sem volt, mind elszökött, lett 5 jobbágy 10 zsellér.

Szalonna – 4 jobbágy volt, lett még 4 zsellér, s maradt a 4 jobbágy.

Muntsaly – 15 jobbágy és 2 zsellér volt, ugyanazok megmaradtak.

Tóthszállás – 12 jobbágy és 2 zsellér volt, lett 17 jobbágy 2 zsellér, vagyis 5 jobbággal gyarapodott.

---

⁴⁴⁸ Uo. Az erdélyi püspök 1731. december 17-i és 1732. február 15-i levelei.

⁴⁴⁹ Jósika hitb. lt. No. 652. 825–872. (1731)

⁴⁵⁰ Uo. A helységek bírait kérdezték ki a változásokról. Szénási András, Doboka megye hites assessora, valamint Kövesdi Gyula Mihály, Kolozs vármegyének hites assessora írták alá az iratot.

Nagykristolcz – 25 jobbágy és 2 zsellér volt, lett 29 jobbágy, 4 zsellér (4 jobbággyal és 2 zsellérrrel gyarapodott).

Tiho – 20 jobbágy és 3 zsellér volt, lett 24 jobbágy 3 zsellér (4 jobbágy a szaporodás).

Bezded – 9 jobbágy és 4 zsellér volt, lett 13 jobbágy 9 zsellér (4 jobbágy és 5 zsellér a növekedés).

Kettősmező – 13 jobbágy, 7 zsellér és 11 földön lakó zsellér volt, lett 15 jobbágy 9 zsellér, 11 házatlan zsellér (a gyarapodás 3 jobbágy és 2 zsellér).

Csáka – 6 jobbágy, 2 zsellér volt, lett 8 jobbágy 2 zsellér (két jobbágy a növekedés).

Oszoly faluban lévő portio – 2 jobbágy volt, s annyi is maradt.

Tormapataka – „2 jobbágy volt, s vagyon.”

A Csáky család két ága közötti pereskedés anyagában az ifjú gróf visszaéléseiről 1756-ból és 1804-ből is maradtak fenn tanúvallomások, amelyek részint kiegészítik az 1731. évi híradásokat, részint hasonlóak azokkal. Mindegyik meghallgatás tanúi kegyetlen, kiszámíthatatlan és szélsőséges magatartású embernek mutatták be Csáky Imrét. A vallomástevők szerint – összesen 54 személyt kérdeztek ki⁴⁵¹ – kevés jobbágyi vétség után is elvettette ökreiket, lovaikat. *Egy vadászat során, amikor a birtokosnak egy kopója elveszett, „mindenik puskástól egy ökröt vett el”. Egy Orosz György nevű vallomástevő szerint egyszer a fiát meztelenre vetkőztetve addig verette, hogy „a teste olyan volt, mint a kék posztó”. Ha a gazda véleménye szerint a jobbágyok télen nem bántak takarékosan a szénával, akkor – Dávid Marián szerint – „kellek szűk széna idején egy szekér szénát adnom önagyságának a magaméból”.*

A fogságban maradt fiatalabb testvérrel szemben Csáky Zsigmond Erdély-szerte megbecsülésnek örvendett. 1733-ban őt is jelölték a guberniumi tanácsosi tisztre, ahol a legmagasabb (73) szavazatot szerezte meg.⁴⁵² Az idősebb Csáky fivér igyekezett gyarapítani az erdélyi javakat és ésszerű gazdálkodást bevezetni birtokain. A családi tekintély őrzője azonban – özvegyének és leányainak nem kevés problémát hagyva – 1735-ben hirtelen meghalt, ezzel Csáky Imre maradt az erdélyi ág utolsó férfitagja. Csáky Zsigmondnak két leányutóda maradt, Borbála és Katalin.

Bátyja halálát követően Csáky Imrét Mikola László kérésére azzal bocsátották szabadon a kolozsvári áristomból, hogy betartja a Gubernium által diktált feltételeket. Úgy tűnik az idősebb Mikolát szinte aggodalom vezette, amikor az öt esztendei fogságból kérte unokaöccse szabadon bo-

⁴⁵¹ A birtok központjában, Szurdokon, összesen 37 panaszos beszélt Csáky Imre kegyetlenkedéseiről.

⁴⁵² Trócsányi, 1988. 400.

csátását. Még a megfogalmazott vádak is kétségbe vonta a fogvartotttal kapcsolatban, mondván: maga nem járt annak házában, s „kinek kinek szabad mondani, mit akar, de a lélekismeret fórumán mit bizonyíthat s mit nem, ... elég az, hogy szenvedése mind nagy, mind hosszas.”

Az erdélyi ág egyedüli férfitagja így visszakaphatta birtokait, s azokat az ingóságait is visszaadták neki, amelyek megőrzésre a kolozsvári plébánosnál voltak elhelyezve. Mikolát arra kérték, hogy tartsa rajta a szemét, és mint „öreg atyafi házassági állapotra inducálhatná, mivel mind magának, mind jószágainak jobb lenne, ha megházasodnék”. A kiszabadult grófnak viszont azt írták, hogy a „Gubernium mind házi, mind városi árestumból felszabadítja és a maga jószágában való most el de facto lehető menetelére és abban való rendes és helyes dispositióra szabadságot enged, úgy mindazonáltal, hogy Kegyelmed előbb ezen ... punctumokat és reversalist subscribálván és pecsételvén a Guberniumhoz ezen alkalmatossággal midgyárt küldgye vissza. Kegyelmed jószágát úgy szolgáltatassa és tractálja, magát úgy viselje, s olyan emberekkel társalkodjék, egyszóval magát mindenekben úgy alkalmazzassa, ... amint ezen reversálisában is fogja Kegyelmed obligálni.” Ha a legkisebb problémát észlelik, „elhíhessen Kegyelmed magával, sokkal rosszabb lészen Kegyelmednek dolga utoljára, mintsem eddig volt”.⁴⁵³

A figyelmeztetésnek azonban nem sok foganatja lett. Erről tanúskodott a Gubernium 1736. március 16-án megfogalmazott felszólító levele, miszerint: „jöllehet tudgya Kegyelmed, hogy még Kolozsvárat való létibe Kegyelmednek tilalmaztatott Lukai Lászlónak kegyelmed mellett való létele, annyival inkább, hogy már most inspectora légyen Kegyelmed jószágának, meg nem engedtetik,” mert kárára volna jószágainak.⁴⁵⁴ 1737. szeptember 28-án már azért rótták meg, mert „két régi szurdoki és bilaki udvari jobbágyát megfogatta, s tömlőcről tömlőre viteti”, majd kötelezték Karátson Vaszi és Bálosi nevű jobbágysai elengedésére.⁴⁵⁵ A szabadulás utáni cselekményekről tudósító források egyértelműen azt igazolták, hogy a gróf viselkedésében alig-alig volt változás, egyetlen valloástevő vélte úgy csupán, hogy némileg emberségesebben bánt jobbágyaival.⁴⁵⁶ Az 54

---

⁴⁵³ Jósika hitb. lt. No. 652. 1166–67.

⁴⁵⁴ Uo. 1169–1170.

⁴⁵⁵ Uo. Csáky Imre cselekedeténél nagyobb súlyúnak ítélték Erdélyben Dujardin József báró magaviseletét, akit 1766-ban „a főügyész azért, mivel feles embereit, cselédeit alattomosan megölette, eltemettette, megházasult ifju jobbágyainak nejeit meggyalázta, fogainak kihuzatása, körmei leszedtetése s testének négy részre való vágatása s az ország négy részébe külön kerékbe való töretésre kérte ítéltetni.” Szolnok-Doboka vármegye monográfiája Arcanum DVD Könyvtár IV. Családtörténet, heraldika, honismeret. Bp., 2003. (továbbiakban Szolnok-Doboka, Arcanum DVD Könyvtár IV.)

⁴⁵⁶ Jósika hitb. lt. No. 652. A két felszólító levelet Alvinczi Gábor írta alá.

éves szurdoki Voncsa Sámuel ugyan úgy tudta, hogy a Szurdokhoz (a birtokhoz) tartozó többi falu is elpusztult, mert „maga őnagysága erőssen szolgáltatta, az nyomorúságból pedig soha nem kívánta szabadítani, de ...*annak utána is őnagysága is szebben kezdett bánni az jószágával, kezdettenek szépülni, s ...jobbnek lenni láttatott, mint a divisio idején*”.

A fogságból szabadult Imre gróf igyekezett jó kapcsolatot fenntartani a felvidéki rokonsággal. 1736. augusztus 7-én Csáky Zsigmond tárnokmesternek,⁴⁵⁷ Szepes örökös urának címzett levelében ígéretet tett „akármit cumulálhatok ez nyomorúsággal tellyes életemben, holtom után hagyom a méltóságos gróf úrnak és méltóságos gróf úrnak, Csáki György bátyám uramnak, csak a méltóságos atyafi urak nyugtassanak meg, Isten őfelsége is jutalommal léssen a méltóságos urak méltóságos házaihoz, én pedig mindezekre örököszen obligálom magamat.”⁴⁵⁸

Valószínűleg ezért fordult 1741 júniusában Csáky György Haller Kátához, Imre gróf bátyjának özvegyéhez, hogy juttassa el hozzá a birtokába jutott családi leveleket:⁴⁵⁹ „Úgy hallok mind Erdély, s mind Magyarországban lévő örökös jószágokat illető levelek méltóságos asszony kezéhez jutottanak. Gondolnám tanácsosabb volna, ha azok is, nagyobb securitásnak és conventiónak kedvéért kezemhez küldetnének és több familiákat illető levelekhez, az archivumba tetetnének. Közel lévén méltóságos asszony váradi püspök öcsém uramhoz⁴⁶⁰ őkegyelméhez, őkegyelmének bátran lehetne kezéhez adni. Abban pedig bizonyos vagyok, hogy őkegyelme azokat minden biztonnyal az én kezemhez juttattya.” Szerinte a kérést egyértelműen indokolják „méltóságos gróf öcsém, Csáky Imre uram őkegyelme állapottyának circumstantiái...”, ami az utókor számára nem egyértelmű magyarázat, mégis arra utalhat, hogy ekkor még a fiúág tagjai sem tekintették stabilnak unokaöccsük erdélyi helyzetét.

⁴⁵⁷ MOL P. 71. Fasc. 35. No. 16. Szurdokról írta a levelet. A felperes fiúág 1805 decemberében azzal állt elő, hogy egyrészt erdélyi Csáky Zsigmond 1735-ben úgy halt meg, hogy nem számolt el azzal a hat évvel, míg Csáky Imre javait kezelte, másrészt már 1736-ból rendelkezésükre áll olyan levél, amelyben Csáky Imre nekik ígéri birtokait, készpénzét és gyűjteményét is. A peres anyaghoz azonban nem csatolták az állítást igazoló levelet.

⁴⁵⁸ Jósika hitb. lt. No. 544. Az 1736. augusztus 7-i levél megtalálható a Bethlen Rozáliának lemásolt iratok között is. Csáky Imre a levél mellett plenipotentáriusát is Csáky Zsigmondhoz és Györgyhez küldte, hogy a felvidéki ág tagjai személyesen is hallhassanak szenvedéseiről.

⁴⁵⁹ Jósika hitb. lt. No. 661. 179. Csáky György 1741. június 29-én, az országgyűlésről küldte levelét a „menyemasszonynak”, aki a bihari birtok határaitól érdeklődött. A bizonyító levelek Sopronban voltak, legalábbis ezt írta a gróf: „mihelyest Sopronban rándulhatok, a leveleket megnézvén, ha valami határ, vagy másféle azon határokat illető levelek nálam tanáltnak, azokat a méltóságos asszonynak megküldeni el nem mulatom.”

⁴⁶⁰ Csáky Miklós váradi püspök

Csáky Imre az 1742. évi pestisjárvány idején halt meg, ám halálát az erdélyi rokonság egy gyilkosságnak tulajdonította. Az ifjú gróf – Csáky István kolozsi főispán és Mikola Ágnes kisebbik fia – viselkedésében nem sokkal maradt el kegyetlenségeiről elhíresült anyjától, akit vélhetően saját jobbágyai gyilkoltak meg. Jellemét, lehetőségeit és szerepvállalását illetően nagyon messze állt váradi püspöki és kalocsai érseki méltóságot viselő rokonától, akinek sok gondot okozott. Vitatott életvitele, cselekedetei és testamentuma révén azonban kiváltó oka lehetett egy pereskedési folyamatnak, amely a család magyarországi és erdélyi ága között csaknem egy évszázadig tartott.⁴⁶¹ Elhunytával kihalt az erdélyi Csákyak fiúága. Csáky Zsigmond és Imre halála után a magyarországi ág tagjai mindent megtettek, hogy a bihari és – lehetőség szerint – az erdélyi javak bizonyos részei is visszakerüljenek hozzájuk.

6. Erdélyi Csáky Imre végrendelete és a birtokperek

Amikor az erdélyi ág fiúága kihalt, a magyarországi ág tagjai igyekeztek minél előbb tájékozódni. Az erdélyi rokonnal kapcsolatos ügyek felderítésébe Csáky Tamás fia, Ferenc is bekapcsolódott, aki már 1742. október 28-án Illyésfalváról kelt levele⁴⁶² szerint a váradi tiszt információjára volt kíváncsi, s úgy látta, hogy Csáky Imre testamentuma létrejöttének körülményeit mindenképpen meg kell vizsgáltatni.

Luczai Nemes László, aki a grófnak „mind a két magyar hazában lévő jószágainak inspectorosi szolgálattába” volt, 1742. október 18-án még csak azt jelentette Imre gróffal kapcsolatban⁴⁶³ Csáky Miklós váradi püspöknek, hogy „... míglen én a szebeni diétán őnagysága dolgába voltam, Szurdok udvarházánál pestisbe megholt”.⁴⁶⁴ Tudomása szerint Csáky Im-

⁴⁶¹ Jósika hitb. It. No. 652.

⁴⁶² MOL P. 71. Fasc. 35. No. 33. A testamentum: MOL P. 71. Fasc. 35. No. 35., a végrendelet eredeti és átirat példánya P. 71. Fasc. 28. No. 75. (Csáky Imre aláírásával, pecsétjével és tanúkkal aláíratva)

⁴⁶³ Uo. Két levél, az utóbbit Luczai Nemes László január 13-án írta. Azért tudott a szurdoki emberrel beszélni, mert a városból ugyan ki nem mehettek, de „oly szoros nem lévén berekesztésünk, a külsők bejárnak hozzánk”. Sokat sejtetően jegyezte meg, hogy „Ezen fenn declarált három gonosz cseléd volt csak akkor éczaka őnagyságával.” A megjegyzést később a per során a fiúág elfelejtette, mivel az erdélyiek egyik ellenérve éppen az volt, hogy a szolgák gyilkolták meg, s lopták meg Csáky Imrét.

⁴⁶⁴ B. Nagy Margit, 1973. 364. 1720-ból tudósít az udvarház 18. századi leltáráról, ugyanakkor utal egy dátum nélküli leltárra, amely Csáky Imre „Szurdokon tartott arany- és ezüsthalmiját veszi számba.” (Kolozsvári akadémiai lt.)

re testamentuma,⁴⁶⁵ amelyben „... minden névvel nevezendő mobiliáit és acquisitumát az erdélyi jus possessionariumon kívül hadta magyarországi méltóságos atyafi uraknak, 5 ezer forintot kívül, mivel annyit az erdélyi pater franciscánusoknak testált,” a két pénzes ládájában volt, azt pedig Haller György elhozatta.⁴⁶⁶

1743 januárjában már konkrétumokat is tudott írni a gróf haláláról.⁴⁶⁷ Bár Kolozsvár is – ahol éppen akkor tartózkodott – hosszú ideig „infectióban vala” a pestis miatt, amit csak három-négy hete oldottak fel, tudott beszélni egy szurdoki emberrel, aki szerint a gróf úrnak este még „jó kedve és egészsége volt”, de éjfél tájban egy oláh inas már a halálának hírével ébresztette fel a tisztartót, aki „nem mint recens halottat, hanem egész testében megmerevedve” találta: „Annakutána azon három legény tette ott csinált koporsóba, s temeték az udvar mellett lovak legelésére tartott füves kertben, amelyen a Szamos nagy-nagy áradásakor által járni szokott.”

Nemes László még 1742 októberében arra figyelmeztette a „nagy emlékeztű atyafi méltóságokat,” hogy Csáky Borbála férje, Haller György úr a „Bihar vármegyei jószágoknak elfoglalására kiküldett, a méltóságos leányágnak Palugyai Imre úr által elfoglalni akarja”. A helyzetet az inspec-tor azért tartotta különösen veszélyesnek, mert Siterben csak egy számtartó tartózkodott, és Ferdényi Gábor, a domínium fiskálisa is „pestis között vagyon”. Haller György feltehetően tarthatott a fiúág képviselőinek fellépésétől, mert 1743 januárjában a szurdokiak már olyan híreket hoztak Kolozsvárra, hogy „mindenünnen való marháit Szurdokra hajtotta, szénának és szalmának consummatiojára, a gabonát pedig éjjel-nappal csépel-teti s distraháltatja, egyéb házi portékákat is maga jurisdictioja alá vitette.”⁴⁶⁸

Az információk nyomán a püspök előbb Haller Györgyöt kérte a két testvér apja, néhai Csáky István levelezésének átadására, amire az ígére-

⁴⁶⁵ 1742. október 20-án Haller Pál is tudatta Csáky Miklóssal „... kimúlását gróf Csáky Imre uramnak, ki is még jóval a halála előtt tett bizonyos testamentumot”. MOL P. 71. Fasc. 35. No. 16. Alpárról írott levél. Úgy tudta, hogy 8 000 forintot hagyott a püspökre, ebből kért jó előre 2 000 forintot kölcsön. Ő is azt tudta, hogy „... a napokban, maga szurdoki házában az pestis által kiszóllított”.

⁴⁶⁶ MOL P. 71. Fasc. 35. No. 33. Mivel ő gyűjtette a pénzeket, annak mennyiségét kb. 24 ezer forintra – benne „ezer és száz aranyokkal” – tette, de ebben még nem volt benne a magyarországi jószágokból származó „idei árenda, taxa és egyéb provent pénz”, amely a számtartónál található.

⁴⁶⁷ Uo. Luczai Nemes László a második levél végén a fizetségét is kérte a püspöktől. Mivel „udvarbíró nem lévén, én folytattam az economiát”, amelyért a siteri szüret után, a proventus bejövetele után szokta megkapni pénzbeli és gabonabeli járandóságát, de most a szomorú haláleset miatt ez elmaradt.

⁴⁶⁸ A második, január 13-i levélben írta.

tet meg is kapta.⁴⁶⁹ Júliusban Csáky Miklós Kolozsvárra írt, Nagy András és Szombathfalvi János kamarai igazgatókhoz, s a magyarországi Csákyak erdélyi jószágairól kért információkat.⁴⁷⁰ Ezt követően a bihari plenipotentiáriust, Ferdényi Gábort küldte Erdélybe, aki azonban 1743 augusztusában még csak arról a szörnyű unalomról tudott beszámolni, ami kolozsvári napjait jellemezte.⁴⁷¹ Az erdélyi családtagok szemmel láthatóan közvetítők nélkül, személyesen akartak egyezkedni, mivel Ferdényi szerint Haller György „megyen nemsokára Excellenciád udvarlására,” maga pedig kénytelen „e sovány tartománybul visszamenni”. Csáky Imre siteri jószágba küldött leveleinek tartalmát felidézve maga is arra emlékezett, hogy „a szegény gróf recommendálta volna siteri jószágnak vigyázását Excellenciádnak”. A megbízott Csáky Miklós püspököt az erdélyi birtokon tapasztalható nyugtalanságról is tudósította. Ferdényi türelemre intette a szurdoki jószág román népességét, akik panaszaikban kifejezték félelmüket, hogy elpusztulnak „reménykedvén, hogy méltóságos família venné ki keziből [őket] Haller uramnak”.⁴⁷²

Daxner András 1743. augusztus 15-én már arra figyelmeztette a püspököt, hogy a következő napon „az méltóságos gubernátor Oláhfenesre megyen méltóságos báró Haller György úrral, inkább hiszem az ottani leveleket fogják hánni és az praetensiókban munkálkodni,” ezért csak egy hét múlva várható a leányág felvetéseinek átadása.⁴⁷³

Nem mindenki nyilatkozott úgy, ahogyan Csáky Miklós szerette volna. Báró Kászoni János például egy augusztus 17-én, Bécsből keltezett levelében őszintén úgy gondolta, hogy mivel Csáky Imre örökösök nélkül halt el, „maga jószágaiban való jussát idvezült Csáky Zsigmond uram gyermekeire, mint közelebbvaló vérekre transmittálta.” Kászoni tudott a bihari birtokfoglalásokról, de ennek ellenére bízott abban, hogy „a dolgot az haza törvényeit és az atyafiságot” figyelembe véve intézik el.⁴⁷⁴

1743. október 30-án Dobozy Mihály küldött felháborodott levelet a püspök-főispánhoz, mivel teljesen értetlenül állt egy felszólító levél követelése előtt, hogy tudniillik fizesse meg a Kisszántó praediumon lévő, a

---

⁴⁶⁹ MOL P. 71. Fasc. 35. No. 16. Haller György levele 1743. március 17-én, Kolozsvárról. Bár kifejezte bizalmát a „törvényben és a püspök korrektségében,” a levelek átadásával nem sietett túlságosan.

⁴⁷⁰ Jósika hitb. It. No. 653. 1743. július 14-én keltezett levél.

⁴⁷¹ MOL P. 71. Fasc. 35. No. 16. 1743. augusztus 4-én írott levél. Szerinte Kolozsváron semmi sem történik, bár az „összegyűlt atyafiak is türelmetlenek, megunták a várakozást, mivel egyéb dolgok is lenne másütt.”

⁴⁷² MOL P. 71. Fasc. 35. No. 16. Azzal érvelt, hogy az urak megegyezése, s a törvény dönti el a sorsukat.

⁴⁷³ MOL P. 71. Fasc. 35. No. 16.

⁴⁷⁴ Uo.

Csáky házat illető zálogát.⁴⁷⁵ A túlzott birtokéhséggel szemben Dobozy igazolta, hogy csak igaz jussa, s nem zálogos birtoka van a nevezett pusztán, amit „eddig is békességesen bírt”.

Csáky Zsigmondné Haller Kata 1746. december 4-i levele őrizte meg, mit tudhatott az erdélyi ág a bihari birtok történetéről:

„Elsőben is nemes Bihar vármegyében két dominiuma az méltóságos Csáki familiának, úgymint Adorján és Keresztszeg jutott volt divisióban az mostani méltóságos Csáki familiának, kik közül való volt néhai gróf Csáki László úr, a férjem, Csáki Zsigmond édesattyának, Csáki Istvánnak az attya, ezen Csáki Lászlónak pedig testvér atyafiai voltak néhai Csáki Ferenc és Csáki István, Judex Curiae, mostani méltóságos püspök úr őexcellentiája nagyatyja, kik is hárman felosztván a keresztszegi jószágot, noha akkor Török birodalma alatt volt. Csáki László pénzzel megzalogosította a bátyjától, Csáki Ferentől, mind Csáki Istvántól az magok részeket, és békességesen bírták egészen Csáki Imre úr haláláig a Csáki László maradéki, úgymint usque annum 1742, ekkor eo non obstante, hogy két részt pénze után birtunk, sine nullo juris processu exturbáltatott az Csáki László úr prosperitási és ma is extra dominium vadtak. Másodszor az adorjáni jószág pedig jutván más lineának, úgymint a tatái Csáki László praedecessorok, azon linea birta mindaddig, míg az édes uram, Csáki Zsigmond úr attya, sok fáradtságai után csaknem idegen kéztől rehabéalta reacquiralt 50 ezer Rftokban...”⁴⁷⁶

A 18. század elején öreg (erdélyi) Csáky László fia, István kapott az erdélyi birtokokra uralkodói megerősítést, s 1711 után fiai, Zsigmond és Imre rendelkeztek ezekkel a javakkal. Csáky István kolozsi főispán nyugodt lehetett Lipót császár megerősítő oklevele birtokában. A fiúágra nézve az oklevél biztosította a tatái Csáky Lászlónak kifizetett 50 ezer forint fejében, hogy Szurdok, Egeres és az adorjáni domínium a család tulajdonában marad. A fiúág tagjai arra hivatkoztak, hogy az öröklés a leányágra nem vonatkozott, tehát az erdélyi fiúág kihalása – ami Csáky Imre halálával 1742-ben bekövetkezett – új helyzetet teremt, mert a birtokok ettől kezdve, mint zálogbirtokok szemlélhetőek, ezért, ha a fiúági ro-

⁴⁷⁵ MOL P. 71. Fasc. 35. No. 16. A felvidéki Csákyak bizonyára kaphattak valami információt, ám az pontatlan volt. A Dobozyak ugyanis Vajdán zálogosították el a falut és használták azt egy évszázadon át, mint a sajátjukat. Papp Klára: Szőlő- és földbirtoklásból származó konfliktus Vajdán a Csáky és a Dobozy család között In: *Szőlőtermelés és borkereskedelem. Speculum Historiae Debreceniense* 2. Szerk. Orosz István és Papp Klára, Debrecen, 2009. 197–206.

⁴⁷⁶ Jósika hitb. lt. No. 686. Haller Kata eredetileg Csáky István zálogosításának másolatát is csatolta a levélhez, ami természetesen már nem volt a levéltári csomóban.

konság leteszi a értéknövekedést is tükröző zálogösszeget, akkor a rendelkezési és örökösödési jog rájuk száll vissza.

A pereskedés oka – a leányág állítása szerint – az volt, hogy Csáky Imre halála után annak siteri és berekböszörményi birtokait a püspök „minden törvényes processus nélkül” elfoglaltatta, s amikor Csáky Zsigmond özvegye békés megegyezést keresett, akkor Csáky Miklós „a Királyi Táblán mind maga, mind leányai ellen” pert kezdett. Az adójáni jószágot, amit a két testvér szintén az apjuktól vett át „említett férjem Csáki Zsigmond testvéröccsével, Csáki Imreh úrral felosztván, kiki a magáét pacifice bírta, de a Csáki Imreh úr részét, mihelyt erőszakos halállal megholt, eo facto hasonló törvényes út kívül, ugyan méltóságos váradi püspök úr elfoglalta és most is oda bíratik. Ezek mind így lévén, mégis méltóságos váradi püspök úr őexcellenciája engemet, mind leányaimat törvényes processussal fásaszt.” A levelezés egyértelműen arra utal, hogy bár Csáky Imre végrendelete csak az ingóságokról emlékezett meg, a fiúágot képviselő Csáky Miklós a korábban elzálogosított birtokokra is rá akarta tenni a kezét.

A fiúág tagjai már 1745. október 12-én, a biharpüspöki családulesen meghatározták az erdélyi leányággal folytatandó pereskedés alapelveit.⁴⁷⁷ Csáky Miklós a család többi tagjától is vett fel kölcsönt a bihari – a magyarországi ág szerint zálogba adott, de a család egészét illető – birtok visszaváltására. A felvidéki Csákyak törekvéseit Csáky Imre végrendelete indította el, aki korábbi ígéreteit betartva, rájuk testálta javait. Az előjelek alapján az erdélyi ág tagjai is megtették az előkészületeket érdekeik védelmére. 1745. október 5-én a kolozsmonostori konvent előtt Csáky Katalin, Csáky Zsigmond lánya és férje, kászoni Bornemissza János valamint Csáky Zsigmond özvegye, Haller Katalin megbízták, plenipotentáriussá tették Csáky Borbála férjét, Haller Györgyöt az erdélyi ügyek vitelével.⁴⁷⁸ A peres folyamat valóban elindult. Fennmaradt Csáky Borbála 1746. július 20-án Grassalkovich Antaltól kapott levele, amelyben arról értesítette, hogy Csáky Miklós váradi püspök a Királyi Tábla elé akarja hívatni, aminek terminusa szeptember 20-a: igyekezzen személyesen vagy megbízottja révén megjelenni.⁴⁷⁹

1748. szeptember 17-én Csáky Miklós kalocsai érsek már engedékenyebb hangot ütött meg Csáky Katának írott levelében.⁴⁸⁰

---

⁴⁷⁷ Kállay István: *A magyarországi nagybirtok kormányzata (1711–1848)* Bp., 1980. 31.

⁴⁷⁸ Jósika hitb. lt. No. 643. 5. A megbízás latin nyelvű eredeti példánya.

⁴⁷⁹ Jósika hitb. lt. No. 648. Bécsből küldött levél, amelyben az 1723. évi törvényekre hivatkozva jelölte meg a terminust. Grassalkovich a Magyar Kamara elnöke volt.

⁴⁸⁰ Jósika hitb. lt. No. 685. Pestről Kolozsvárra írott levél.

„Méltóságos Grófné, kedves Asszonyom, Ángyom!

Valamint leveleim által az atyafiságos egyezést óhajtó igyekezetemet többször jelentettem vala, úgy mostani alkalmatossággal is, valamint az igaz atyafiságnak bizonyítása tőlem kíván elkövetni, úgy amit az intermediatiót tévő úri rendek istenessen és lelkesen ítéltek, és abban elméjeket előmben atták, azon megállapodtam. Nem kétlem, méltóságos asszonynak is kedvének tellyesítése leszen, már egyedül azt kívánom, hogy az erdélyi dolgoknak olly rationalitással és törvénytudó úriemberek segítségével szerzendő végezésiben is hasonló atyafiságomat mutassam és azzal véreim s atyafiaim között olly békességet szerezhessenek, melly által semmi alkalmatosság fent ne maradjon, jövendő háborodásra és perlekedésre. Magamot ezzel atyafiságos jóakaratyába ajánlván, maradok

*igaz atyafi köteles szolgálja
Csáky Miklós
kalocsai érsek”*

Az erdélyi Csáky-ág használatába került bihari uradalmakat a felvidéki-ág tagjai Csáky Miklós váradai püspök, majd kalocsai érsek idején (1748) váltották vissza egy rövid időre.⁴⁸¹

1748-ban kezdődött „Gróf Csáky Miklós a testvéreinek is, mint a Csáky família fiági örököseinek képében gróf Csáki Borbála és Kata ellen, a Csáki Imre féle örökség dolgában folytatott pere,” amely felszínre hozta a Csáky Imrével kapcsolatos ismereteket, és magyarázattal szolgál a felvidéki és az erdélyi ág konfliktusaira is.⁴⁸²

A Királyi Tábla előtt elkezdett pereskedés 1756 májusában tovább folytatódott, 1767-ben már Csáky Nepomuki János, Szepes ura pereskedett gróf Bethlen Miklósné Csáky Kata és Haller János ellen, majd 1799-ben a Csáky fiúág Bornemissza Annamária és Vass Sámuelné Bethlen Rozália ellenében.⁴⁸³ Mivel egyik fél sem akarta a másiknak hagyni a Csáky Imre

⁴⁸¹ Jósika hitb. It. No. 686. Csáky Zsigmondné Haller Kata Kolozsvárról írott levele szerint Csáky Ferenc, István és László „hármán felosztván a keresztszegi jószágot, noha akkor török birodalma alatt volt, Csáki László pénzzel megzalogosította a bátyjától, Csáki Ferenctől, mind Csáki Istvántól az magok részeket, és békességesen bírták egészen Csáki Imre úr haláláig a Csáki László maradéki, úgymint usque annum 1742, ekkor eo non obstante, hogy két részt pénze után bírtunk, sine nullo juris processu exturbaltott az Csáki László úr prosperitási és ma is extra dominium vadnak.”

⁴⁸² Uo. Ezeknek örökösei által tovább vitt peres eljárásnak iratai 1748–1806, illetőleg 1815. A peranyag másolata 1229 oldal, valamint ehhez kapcsolódik 1807-től még 55 oldal, és 5 oldal eredeti dokumentum (az első peranyaghoz). A pereskedés nem a birtokokért, hanem a mobiliákért (ingóságokért) folyik. A család két ága közötti zálogosítások miatt azonban a birtokok is előkerültek.

⁴⁸³ Bornemissza Annamária Csáky Kata első férjétől, az 1747-ben elhunyt Bornemissza Jánostól született, Bethlen Rozália Csáky Kata második férjétől, Bethlen Miklóstól való lánya volt.

ingóságai feletti rendelkezést, valamint a presztízs-okok mindig újabb érveket hoztak felszínre, a pereskedés rövid nyugvópontok után időről-időre újra folytatódott.

Miközben a család pere tovább folyt, a fiúág képviselői a többi erdélyi birtokra is szemet vetettek. Természetesen mindezt azzal erősítve, hogy a fiúág mindenkor *„egyedül a jó atyafiságos végezést, és megmásolhatatlan örökre való megbékélést kívánnya.”* Már 1750 márciusában tervezetet készítettek arról, hogy a fiúág kihalása milyen birtokköveteléseket tesz lehetővé. A logika ebben az esetben sem volt más, mint a bihari birtokoknál: a leányág nem jogosult az öröklésre, ezért Szurdok, Egeres és Almás is visszaszerezhető.⁴⁸⁴ Tolnai János, akit a Guberniumhoz küldtek,⁴⁸⁵ 1755 januárjában arra tett hitet: mindent megtesz, hogy az erdélyi jószágok ne kerüljenek a leányág kezére. Felsorolta, hogy mely uradalmakat akarja visszaszerezni: Szurdokot, Gorbót és Nagymást tartozékaival együtt, de – amint jól látta – a szükséges lépésekhez meg kell ismernie a Mihály vajda uralma utáni országgyűlésen hozott végzéseket is. Tolnai 1755 októberében már az erdélyi jószágokra vonatkozó levelek összegyűjtését kérte,⁴⁸⁶ s úgy vélte, ha a Királyi Táblán sikert érnek el, akkor a Gubernium sem tud majd ellenkezni.

A fiúág tervei arra alapozódtak, hogy Werbőczy alapján az ősi vagyont – ami még erdélyi Csáky László birtokosztályára ment vissza – a fiúk öröklik, vagy a felmenők, s utána az oldalági (közelebbi) rokonok. Az adományok esetében maga az oklevél rendelkezett az öröklés rendjéről, előfordult – ahogyan pl. Csáky István tárnokmester Szepes várára és uradalmára vonatkozó adományozásánál láthattuk –, hogy a legteljesebb öröklési kört több adománylevél biztosíthatta. A magyarországi ág tagjai azért keresték a régi adományleveleket, hogy az adományozás köréről meggyőződjhessenek. Mivel pl. erdélyi Csáky István adománya csak a fiúágra vonatkozott, a bihari uradalmakat viszonylag egyszerűen visszaszerezték.

---

⁴⁸⁴ MOL P. 71. Fasc. 35. No. 12. Projectum Amicabile, Claudipolis (Kolozsvár)

⁴⁸⁵ Uo. No. 33. 1755. január 19. A Marosvásárhelyről írott levélben arra is célzott, hogy felesége révén (aki egy Prényi lány leszármazottja) talán maga is rokonságban van a Csákyakkal.

⁴⁸⁶ Uo. 1755. október 1-én Szebenből írott levél. Szerinte a Mikes família által bírt Egeres, amelyet 40 ezer forintért adtak zálogba, szintén a Csákyak birtoka volt. Az információ részben helyes: Csáky István 1600 tavaszán kapott adományokat Mihály vajdától, így Egeres várát a hozzá tartozó tízennégy faluval együtt, valamint további birtokokat Doboka és Közép-Szolnok vármegyében. MOL P. 71. Fasc. 34. No. 8. 1600. július 19-én Gyulaférvárott kelt adománylevél. Doboka megyében 8 falu, Közép-Szolnokban 20 falu szerepelt még az adományban. 1650. dec. 12-én Csáky László Léva örökös ura, Gyulaffy Lászlónak zálogosította el 12 000 forintért: MOL P. 71. Fasc. 30. No. 8., de Csáky László 1675-ben 14 000 forintot adott Egeresért. (Uo. No. 10.) Bár 1700. május 12-én ifj. Csáky László kapta meg, ám ennek Gyulaffyné ellent mondott (Uo. No. 15), sőt 1700. június 10-én Gyulaffy özvegye, Gyerőfi Borbála férje adósságai miatt továbbzálogosította azt zabolai Mikes Mihálynak 12 évre, 13 600 forintért: Uo. No. 14.

Csáky Imre szerzett javairól, birtokairól szabadon rendelkezhetett volna – ám a per további szakaszaiból tudjuk, hogy ilyen szerzett javai nem voltak –, azokat hagyhatta volna a leány utódokra, Csáky Zsigmond két lányára is.⁴⁸⁷

Csáky Zsigmond halála után két lánya örökölte az erdélyi birtokvagyonot. Az öröklés nem volt egészen a szokásjognak megfelelő, bár – több példa alapján – a 18. századra az ősiség korlátain már enyhítettek. Legutóbb Szíjártó István vizsgálatai igazolták, hogy a dunántúli nemesi nők földtulajdonlása is eltért a kor gyakorlatától. A 18–19. század fordulóján a végrendeletekben 17 esetet talált, amelyekben a nők földet örökölhettek, vagy örökíthettek, elsősorban anyai örökséget, de arra is talált példát, amikor „özvegy anya adta ki csak (később, vagy végrendeletileg) gyermekei apai örökségét.”⁴⁸⁸ 1784-ben a türkevei Vincze Márton özvegye, Kallós Erzsébet végrendeletében lányaira hagyta a reá maradt földvagyonot, amit ugyan fiai vitattak, de a pereskedés 1792-ben a lányok javára döntött. Hasonlóan járt el az egykori türkevei jegyző, Endrédi Pál is, amikor 1783-ban lányait is földhöz juttatta.⁴⁸⁹

Az elfogadott gyakorlat szerint a leányok örökléséről Erdélyben is külön rendelkezni kellett: Wesselényi Ferenc 1590-ben kívánt úgy gondoskodni leányági utódairól, hogy a fiúág kihalása esetén „örökjogon leányaira”, illetve azok mindkét ági utódaira hagyta Hadad várát és uradalmát, amely döntését Báthory Zsigmonddal megerősíttetett.⁴⁹⁰ Nincs tudomásunk arról, hogy a Csákyak erdélyi ágának érintett tagja, Csáky Zsigmond elfogadtatott volna a Guberniummal hasonló öröklési változtatást. Feltételezhető, hogy a 16. század végén még fejedelmi megerősítést kívánó lépés fokozatosan vált a nemesi társadalom, majd a székelyek számára is elfogadottá. A székelyek öröklése erősítette a szokásjog változását, hiszen ott, ha nem volt fiú utód a családban, a nő, mint fiú-lány örökölhett, s ha neki fiai és lányai születtek, a fekvőségekből egyenlően részesedtek. Az erdélyi Csákyak fiúágának kihalta után a lányok birtoklása zökkenőmentes volt, az erdélyi-ág tagjai birtokában maradtak Csáky Imre javainak. A pereske-

⁴⁸⁷ Az öröklésre vonatkozó szokásjogot foglalta össze Homoki-Nagy Mária: *Megjegyzések Banyó Péter. Birtoköröklés és leánynegyed (Kísérlet egy középkori jogintézmény értelmezésére)* című tanulmányára. = *Aetas*, 2001. 2. sz. 189–194.

⁴⁸⁸ Szíjártó István: „Amprusztér Anna földesasszony”. *Nemes nők és földtulajdon a 18–19. század fordulóján*. In: *Rendi társadalom – polgári társadalom 16. Nők és férfiak... avagy a nemek története*. Szerk. Láczy Magdolna, Nyíregyháza, 2003. 170

⁴⁸⁹ Pozsonyi Zoltán: *Karrier, konfliktusok, mindennapok. Egy nagykun família élete (1745–1867)*. PhD disszertáció kézirata, 2008. 19., 34., 44.

⁴⁹⁰ Wesselényi 1590. január 29-i döntését Báthory Zsigmond 1590. szeptember 25-i oklevelével erősítette meg. *Az erdélyi fejedelmek királyi könyvei I. 1582–1602*. Erdélyi történelmi adatok VII. 3., Sorozatszerkesztő Jakó Zsigmond, Mutatókkal és jegyzetekkel regesztákban közzéteszi Fejér Tamás, Rácz Etelka, Szász Anikó, Kolozsvár, 2005. 321–322.

désben a magyarországi fiúág viszont „ellentmondása alatt” tartotta őket – s erre folyamatosan hivatkoztak is –, mert a kialakult erdélyi gyakorlatot figyelmen kívül hagyva meg akarta szerezni az ősi birtokot.⁴⁹¹

A pereskedés során 1804-ban már az egeresi birtok helyzetét is vizsgáltatták. Korábban az erdélyi Csákyak azzal hárították el a felperesek érdeklődését, hogy Csáky István elcserélte Mikes Mihálynéval Egerest Serlingért. Mint azonban kiderült, nem cserélte, hanem megvette Serlinget, s csak mintegy 4000 forint értékben kötötte le adóssága fejében Egerest. Ezt egyébként jogosan tehetette, viszont a lehetőség éppen abban kínálkozott a fiúág számára, hogy ha zálogról volt szó, akkor a visszaváltás lehetősége szintén fennállt a fiúági Csákyak részére. Az alperes leányág azonban ez esetben sem engedte ki kezéből a birtokot.⁴⁹²

A bihari birtokok használata miatti konfliktusokhoz társult egy olyan pereskedés is, amelynek oka Csáky Imre végrendelete volt. Az 1741. szeptember 2-án kelt testamentum utolsó pontja okozta a problémákat, amely szerint a gróf ingóságait a magyarországi Csákyakra hagyta. Az erdélyi leszármazottak előbb a végrendelet érvényét tették kérdésessé. A per során tett vallomások azonban nem nekik kedveztek. Csino Imre szurdoki udvarbíró szerint „Pater Bothár” mellett maga volt az egyik regius „mi is mindketten subscribáltuk, megpecsételtük, maga az említett néhai Csáky Imre úr őnagysága elsőben subscribálván”. (Az udvarbíró igen pontos leírást adott a gróf pénzbeni hagyatékáról is).⁴⁹³ A testamentum eredeti példányát Kolozsvárott őrizték. 1753. május 19-én itt tekintette meg azt Joachim Botár páter provinciális, s igazolta annak valóságát, amelyről azt írták a püspöknek, „ha a tekintetes úr Kolozsváratt akarja maga kezéhez venni, megtartjuk...”.⁴⁹⁴ A végrendelet 6. pontja szerint Csáky Imre valóban úgy határozott: „akármilyen néven nevezendő mobile bonumim mind erdélyi, s mind magyarországi jószágimban lesznek, s tanálattnak hagyni, hagyom és legálom vér szerint való magyarországi méltóságos atyámfiaiak,” de a bihari birtokok visszaszerzésének jogosságát

---

⁴⁹¹ Jósika hitb. lt. No. 652. A felperesek szerint az erdélyiek az 1745. évi birtokosztálynál maguk is kifejezték a birtokok öröklésének bizonytalansága miatt lehetséges következményeket.

⁴⁹² MOL P. 71. Fasc. 30. No. 36. Az 1804 januárjában kezdett perszakasz 1805 májusában azzal zárult, hogy a marosvásárhelyi Tábla nem bocsátotta fel (nem küldte tovább) a felperesek kérését.

⁴⁹³ Papp Klára: A konfliktust okozó testamantum. Az erdélyi Csáky Imre végrendeletének sorsa (1748–1815) In: *Thesaurus Solemnis* (Szerk. Kujbusné Mecsei Éva) Debrecen–Nyíregyháza, 2002. 129–134. (továbbiakban PAPP K., 2002.)

⁴⁹⁴ MOL. P. 71. Fasc. 35. No. 33. Ha Medgyesre kéri, oda is elküldik, de ez utóbbit „nem javasolják”.

nem a végrendelet, hanem a család két ága közötti birtokátadások története magyarázza.⁴⁹⁵

A tanúvallomások során a birtokos halálának körülményeire és a hátra maradt pénz összegére is rákérdeztek.⁴⁹⁶ Kiderült, hogy Csáky Imre halálakor két láda pénzt szállítottak el „a nagyobb másfél singes és tele volt arany-ezüst pénzzel, több mint 30 ezer fl.” volt, amit Szurdokról Haller György vitetett előbb Gorbóra, majd Kolozsvárra, s ott Csáky Zsigmond lányai, Katalin és Borbála osztottak meg rajta. Az eljárás során Haller György azt igyekezett bizonyítani, hogy a meghalt Csáky Imrét cselédei alaposan meglop-ták, tehát a leányághoz került kincsek csekély értékűek voltak. Az Erdélyi Királyi Táblán, Bécsben, Gyulaffy László volt a család magyarországi megbízottja, aki 1748-ban a végrendelet érvényét tartotta meghatározónak.⁴⁹⁷

A 19. század elején még mindig folyt a hosszúra nyúlt pereskedés Csáky Antal gróf, Szepes örökös ura és Szepes vármegye örökös főispánja, valamint az erdélyi ágat képviselő két testvér, Bornemissza Annamária és gróf Bethlen Rozália között.⁴⁹⁸ A marosvásárhelyi Királyi Táblán 1804. június 4-én kezdett perszakasz a 18. század első felére ment vissza, amikor a leányág az erdélyi ághoz tartozó Csáky Imre végrendeletének jogosságát vitatta. Csáky Imre testamentuma ahhoz a folyamathoz kapcsolva került előtérbe, amelyben a család mindkét ága szerette volna saját jogcímét a bihari birtokra is elismertetni.⁴⁹⁹ A leányág érvelése a végrendelet elkészültének körülményeit kívánta a számukra előnyösnek vélt döntés elérése érdekében felhasználni. Szerintük Csáky Imre, akit „rossz erkölcsiért más hatalma alá vetettek” nem is készíthetett jogszerű végrendeletet, illetve azok a javak, amelyekről rendelkezett, nem is voltak „eltestálható jók”.⁵⁰⁰ A fiúág viszont azzal érvelt, hogy Csáky Imrét a leány-

⁴⁹⁵ Jósika hitb. lt. No. 652. 396–403. A Szurdokon kelt végrendelet szerint 5 000 német forint jutott az erdélyi ferences rendházak reparálására, 200 forint az erdélyi városokban a rabok és szegények segélyezésére, ahogyan szintén 200 forint az óvári apácáknak. Másolata: MOL P. 71. Fasc. 35. No. 35., Közli: Csáky oklevéltár I/2. 814–815.

⁴⁹⁶ Igaz-e, hogy a pestis miatt nem tudtak a rokonok Szurdokra menni, s a gyilkosok szét-hurcolták a pénzt?

⁴⁹⁷ MOL P. 71. Fasc. 35. No. 33. 1748. márc. 20-án kelt levél. Sajnálkozik benne Csáky Ferenc gróf halálán.

⁴⁹⁸ Uo. No. 652. (1748–1806) „a méltóságos Királyi Táblán a felperes fiúágot gróf Bethlen Farkas úr előlülése alatt Gróf Csáky Antal képviselte (Szepes örökös ura és ugyanazon vármegyenek örökös főispánja), kire a fentebb írt Csáki Imre úr öccsellentíjáról a per ezennel törvényesen leszállítatik.”

⁴⁹⁹ Jósika hitb. lt. No. 652. 396–403. A Szurdokon kelt végrendelet szerint 5 000 német forint jutott az erdélyi ferences rendházak reparálására, 200 forint az erdélyi városokban a rabok és szegények segélyezésére, ahogyan szintén 200 forint az óvári apácáknak.

⁵⁰⁰ Az alperes leány-ág tagjai arra is hivatkoztak, hogy a Gubernium iratai szerint Csáky Imre „nagyon fogyatkozott elméjű volt,” valamint, hogy kiszabadulása után „magát meg nem jobbította”. Jósika hitb. lt. No. 652. Uo.

ág képviselőinek érdekében állt fogságban tartani, mivel Csáky Zsigmond leányai csak így vélték megakadályozni, hogy Csáky Imre szabad végrendeletet készítsen.

A leányág érvelése a hagyatékul szolgáló javak eredetét is megkérdőjelezte. Eszerint Csáky Imre nem rendelkezett teljes joggal a nagyapjától, Csáky Lászlótól és az apjától, Csáky Istvántól kapott javak felett, csak a maga által szerzett javakról készíthetett végrendeletet. Az erdélyi törvényekre hivatkoztak, mikor az Approbatae Constitutiones I. rész 6. titulusa, 2. articulusa szerint azt állították: „Ingó jókat is csak azok testálhatják el, akik szerzették”.⁵⁰¹ A vizsgálat előbb azt feltételezte, hogy Csáky Imre semmi készpénzt nem kapott az apjától, aki az akkori feleségére, Haller Borbálára hagyta a pénzt, s annak nagy részét még halála előtt Zsibóra vitette.⁵⁰² Amikor a Csáky Imre halálakor Csáky Borbála férje, Haller György által elvitt pénz sorsáról döntött a bíróság, akkor mégis elismertek 19 556 magyar forint és 89 dénár örökséget, de a költségek kimutatása alapján ebből 17 756 forintot és 50 dénárt elköltöttek, vagy adósságnak feltételezve, végül csak 1800 magyar forint és 39 dénár megfizetésére kötelezték a leányági örökösöket.⁵⁰³

1804. június 9-én Marosvásárhelyen⁵⁰⁴ a leányág képviselői, az alperesek sérelmezték, hogy „nem illenék néhai Csáki Imre már régen nyugalomban lévő hamvait háborgatni, és ifjúságában inkább a felhevült vértől, mint megromlott természetből származott azon cselekedeteit, melyekért még élteben meglakolt, világ eleibe terjeszteni s ennél fogva nemcsak régen megholtakat, hanem magoknak az alpereseknek és az egész famíliának is gyalázattárára felforgatni...”.

Az alperes leányág az ingóságokra való jogcímet keresve azzal érvelt, hogy szerintük Csáky Zsigmond volt az egyedüli, aki Imrének gondját viselte. A fiúág képviselői tétlenül szemlélték Csáky Imre betegségét, s az egyetlen Csáky Imre bíboros kivételével semmit sem tettek érte.⁵⁰⁵ Ezért nem hagyják „Csáki Zsigmond tiszta képit korommal mázolni”. A felháborodásra az jogosította fel a leányág képviselőit, hogy a pénzbeli örökség nagyságának igazolása érdekében a felperes fiúág nem fogadta el Csáky Imre meggyilkolásának – s ezzel együtt a kirablásnak – a tényét, hanem

---

⁵⁰¹ Magyar Törvénytár, 1540–1848. évi erdélyi törvények. fordították és utalásokkal ellátták: Kolosvári Sándor–Óvári Kelemen, Bp., 1900. 21. A szöveg értelme valóban az idézetnek megfelelő: „..... ingó javaiból kinek-kinek szabados dispensatiója vagyon, ha az is maga acquisituma [szerzeménye].”

⁵⁰² Uo. A fennmaradó pénzösszeg elment Csáky István temetésére.

⁵⁰³ Jósika hitb. lt. No. 652. Az örökösöknek megosztva kellett az összeget és kamatát megfizetniük.

⁵⁰⁴ Jósika hitb. lt. No. 652. 147.

⁵⁰⁵ Csáky Imre bíboros is a fiúág tagja volt.

ellenkezőleg: azt akarta igazolni, hogy egyáltalán nem történt semmiféle gyilkosság, hanem rokonuk a pestisjárványnak esett áldozatául.

A felperesek érvelése alapján azonban az sem volt jogos, hogy a leányág Csáky László javaira igényt tartott, mivel „az oldalas atyafiak javai a leány-atyafiakat nem illetik”. A felperesek mindenképpen a Csáky Imre által készített testamentum jogszerűsége mellett érveltek, mert az jelentős javakhoz juttathatta volna őket. 1805 decemberében azzal álltak elő, hogy egyrészt Csáky Zsigmond 1735-ben halt meg, anélkül, hogy elszámolt volna azzal a hat évvel, amíg Csáky Imre javait kezelte, másrészt már 1736-ból rendelkezésükre áll olyan levél, amelyben Csáky Imre nekik ígéri birtokait, készpénzét és gyűjteményét is.⁵⁰⁶ Felvetették, hogy mivel az erdélyi ágának a magyarországi javakról (gyakorlatilag a bihari birtokokból) ezen hat év alatt 21 334 Mft és 74 dénár jövedelem származott,⁵⁰⁷ az erdélyi jószágokból is jelentős haszonnak kellett származnia. Ilyen kimutatással azonban nem rendelkeztek.

A tanúvallomási jegyzőkönyv azonban közöl bizonyos adatokat az erdélyi birtokok jövedelmezőségéről is. Egy bizonyos Báthosi Mihály, akit Haller György tett Bilakon gondviselőjévé, azt igazolta, hogy annak idején a saját érdekében vetette papírra az adatokat, s egyértelműsítette, hogy Bilakról a leányág képviselői saját birtokukra (Kaplonyba, vagy Oláh-fenesre) hajtatták az állatokat, s a hasznon maguk között osztottak meg. Az összesítés 253 köből gabonát és 1 080 köből zabot, 24 béres ökröt, 8 bornyús tehént, 3 harmadfűre menő tulkot, 2 harmadfűre menő bikát, egy kétesztendő bikát, egy esztendő tinót, valamint 8 szopós borjút, ezeken kívül 25 öreg sertést, 6 süldőt és 7 hízósertést tartalmazott.⁵⁰⁸ A tíz tanú mindegyike igazolta a vallomást, Kis Istók szerint összesen három béres szekere és ekéje, valamint 24 jármos ökre volt Csáky Imrének, ebből Haller György 12 béres ökröt egy szekérrel és egy ekével vitetett Kaplonyba. Zöldi György egykori cseléd szerint „pénzvesztegető ember nem volt” önagysága, ezért maradt sok pénze. Súlyom Ábrahám gyergyóújfalusi nemes Kolozsváron jelen volt, amikor a ládákat felnyitották, s még „rostátlanul a portul” elterítették, majd felosztották az asszonyok között a szerinte 19 200 forintra taksált „fejér pénzt” és az 1 000 aranyat.

⁵⁰⁶ Ilyen tartalmú levél nem volt csatolva a peres anyaghoz.

⁵⁰⁷ A siteri uradalom tisztartója, Szilágyi László ezzel szemben 1737–1746-ig 22 334 forint 74 krajcárt igazolt, amelyet arany és ezüstpénzben küldött el a szurdoki tisztartónak, Cziko Imrének.

⁵⁰⁸ Őszi búza 200 mérő, majorsági búza (őszi és tavaszi) 50 mérő, alakor 23 mérő, árpa 81 mérő, zab 961 mérő, borsó 8 mérő, valamint dézsmazab 128 mérő volt. Ezen kívül számba vett még 20 szekér szénát is.

Csino Imre nemesember szurdoki udvarbíró volt, aki a testamentumot valóságosnak mondotta. Szerinte Kolozsvárra a ferencesekhez küldték be a testamentumot, amelynek a vallomás időpontjában is ott kell lennie. Az udvarbíró igen pontos leírást adott a gróf pénzbeni hagyatékáról: „Volt ott egy másfél singes bőri láda, amely egészen teli zacskó pénzekkel, elannyira, hogy midőn bezárták azon bőri ládát, fel kellett állani a tetejére az ládának, úgy tétetődött és záródott be.” Egy másik bőri láda is volt, s a kettőben együtt kb. 1 300 arany (különböző értékű) lehetett, ugyanakkor „magánál az említett úr szokott hordozni harminc aranyokat”.⁵⁰⁹ Az udvarbíró a felperesek fontos tanúja lehetett, mert ezt követően több oldalon keresztül közölt hosszas felsorolást Csáky Imre ezüst- és aranyne-műiről, valamint öltözékeiről.⁵¹⁰

A leányág ezekkel szemben egyrészt jogszerűtlennek tartotta a testamentumot, másrészt igazságtalannak, s jogtalanak is. Vitatta annak tartalmát, megszületésének körülményeit, és meg akarta gátolni, hogy az ingóságok a fiúághoz kerüljenek. Pedig annak alapján, hogy a szélsőséges, konok, és önfejű magatartást mutató Csáky Imre fogva tartásáért éppen rokonait hibáztatta – Csáky Zsigmond volt az, aki az öccsével ellenszegülő jobbágyokat (eladósodásukkor) kivásárolta, s Csáky Imre kolozsvári fogsága alatt a birtokok jövedelmét kezelte –, cselekedete teljesen logikusnak tűnik. Feltételezhetjük, hogy a családon belüli bosszú lehetett az oka, hogy Csáky Imre ingóságait a magyarországi ág képviselőire hagyta.

A leányág képviselői a hozzájuk került kincsekkel kapcsolatban azt állították, hogy mivel tudomásuk szerint rokonukat a belső szolgák gyilkolták s lopták meg, ezért a hátramaradott ingóságok köre nem lehet pontos: „Közönséges hír volt, hogy a gyilkosok mind pénzében, mind portékáiban elragadoztak volt”. A vallomások ugyanakkor azt is egyértelműen igazolták, hogy Csáky Imre halálakor Szurdokon pestis volt, ezért a grófi rokonok „sokáig sem magok, se pedig valami bizonyos embereik nem jöhettek. Tudgyuk bizonyosan, hogy mindennémű vagyonyját néhai gróf Csáki Imre úrnak az gyilkosok prédálták, az pénzes ládának az perselyét felszakasztották, s felszakasztván, amennyi kellett a pénzből, annyit prédáltak...”. A válaszok kiegészítik egymást: mindegyik vallomástevő gyilkosságról tudott, és Csáky Imrét valamennyien kemény, kegyetlen és rossz, kifejezetten fukar embernek írták le.

A gróf halála körüli bizonytalanságot növelte, hogy halálának idején csak a legszűkebb környezet, a házi cselédek voltak Szurdokon, s feltehetően a pestis miatt még a falubelieket sem engedték az udvarházhoz.

⁵⁰⁹ Volt olyan, amely 50 aranyat ért, de olyan is, amely 10–10 aranyat ért.

⁵¹⁰ A felsorolást lásd a mellékletben.

A felperes fiúág tagjai erősen feszegették, hogy miért nem derült ki a gyilkosok, avagy a rablók kiléte, annak kiderítésében miért nem serénykedtek a leányág képviselői? A vallomások azonban arra hívják fel figyelmünket, hogy a felvidéki családtagok e kérdés felvetésével részint tájékozatlanságukat árulták el, ugyanakkor arra mindenképpen utalni akartak, hogy nem állt példás ítélet a vizsgálat végén. A felsorakoztatott bizonyítékok alapján a leányág igyekezett tisztázni Csáky Imre halálának körülményeit és a hátra maradt hagyaték épségének ügyét. Az inasokat tortúráztatták, akik megvallották a lopást, „száz forintot megadtanak az méltóságos successoroknak”. A vallomástevők utaltak rá, hogy a rablók egy „vékony élű kést megmelegítvén”, szakasztották fel a pecséteket. A Csáky örökösök a halálesetet követően a tóthszállási határnál a tisztartóra és négy szolgára bízta a ládák pecsétjeinek feltörését és zsákokba ürítését, „közel nem mentenek, mivelhogy ők pestises emberek voltak, nem gondolván Csáki Imre úrnak töllel esett megöletését, és a pecsétek felszaggatását, s egyszersmind bízván fidelitásokban. Egy Germány nevű inas bizonyos aranyokat a zsák fenekét fogván az kezében hagyott, az mely aranyokat ide Szurdokra visszahoztak és maguk között megosztottak.”⁵¹¹

Haller Györgyné Csáky Borbála 1743-ban az oláhfenesi udvarházában tartandó „dominale forumra” törvény elé idéztette a feltételezett gyilkosokat, akik közül ketten már Kolozsváron a „Rab házban (vulgo toronyban) fogságban lévő rabok” voltak, valamint egy Csákai György nevű személyt is odakérettek. A vád szerint: „1742. októbernek 9-dik és 10-dik napjai között esett éjszakának idején, mikor más jámborok nappali munkájoktól megszűnvn nyugodtanak, ti akkor elszánt és eltökélt gonosz, gyilkos szándékokat követtétek és a megnevezett éjszakán fekvő ágyában az említett Csáki Imre urat, gonosz társaitokkal együtt megfojtottátok, megöltétek, mely gonosz cselekedetért azon... törvényes széken törvénnyel prosecuál és azon gyilkosságnak alkalmatosságával cselekedett tolvajságtokért, lopástokért, pénzének ellopásáért egyéb portékáknak elrejtéséért érdemlett büntetéssel törvény szerint kíván aggraválni”.⁵¹²

Egy Széna Germány nevű tanú azt vallotta, hogy három esztendővel Csáky Imre megölése után Szilágysomlyón találkozott az egyik gyilkossal „Nagy Kristalki Szimionnal... [aki] erős részeg lévén, nemkülönben a szerem az utcán állván, sokat véle nem beszélhetek, ... mindazonáltal kérdeztem tőle, s minden unszolás nélkül megvallá ű nékem, hogy ők bizonynyal felszaggatták a ládáknak az pecsétjét, és felszakasztván sok pénzt ki-

⁵¹¹ Jósika hitb. lt. No. 652. Hajdú György 74 éves, szárhegyi, Lázár cs. lt. No. 384. I./7. Gábor jobbágy vallomásából.

⁵¹² aggravál – elmarasztal, 1743. január 10-én ült össze a törvényszék, de az ítéletekről nem található híradás!

vettenek, nekem maga az említett inasa Csáki Imre úrnak azt mondá, hogy csak neki egyedül négy ejtel pénze jutott, hasonlóképpen a többi társainak is, külön-külön mindeniknek négy ejtel jutott. Hányan voltak pedig, az kik véle részesedtek a pénzben, nem tudom, és szorgos dolgom lévén, nem is kérdeztem.”

Csáky Imre anyagi viszonyai a vallomásokból nagyjából összeállíthatóak. Daniel Gréff, báró Bornemissza Pál provizora azt vallotta, hogy Csáky Istvánnak, Csáky Imre apjának halálakor „egy félsinges ládája volt, tele pénzzel, ebből a páter capellánusnak adott három zacskó pénzt. Egy más ládában tőnek feles számú pénzt, mely pénzt is az utolsó feleségének, Haller Borbála asszony öngagságának testálta, melyet az említett pátertől mindgyárt elküldék öngagsága udvarába. Ezek felett az megmondott ládában maradt két- vagy háromezer forint, az mely pénzből is temetése alkalmatosságával kötöttek. ... Ami megmaradt, az özvegy a fiaival megosztott”. Apjukról maradtak bizonyos kötelezettségek a Csáky fivérekre, de az bizonyos, hogy a kolozsvári „páter jezsuitáknak” kellett volna évente bizonyos összeget fizetniük, „melyet ... nem adtanak”. Kötelességük lett volna apjuknak egy 3 300 forintig terjedő adósságát is kifizetni, de azt sem tették. Gálos Mihály udvarbíró a Margittáról behozott pénzek három részre osztását igazolta, ugyanakkor tudni vélte, hogy Csáky Imre két ezüst kardját birtokainak elzálogosításából vette. Ez utóbbi állítását megerősítette egy Réti Miklós nevű nemes (egregius) is, aki szerint az egyik ezüstkardot a kolozsvári „Monostorbéli majorbéli, veteményeskertért adta Csáki Zsigmond Imrének”. Gálos udvarbíró Csáky Imre készpénzét annak halálakor kb. 19 ezer forintba becsülte.

A leányág képviselői egy – Csáky István és Csáky Zsigmond leszármazottak közötti – 1744. évi megállapodás alapján Csáky Imre ingóságait magukhoz vették, s a fiúággal folytatott hosszú per alatt megtartották. 1807-ben a fiúág képviselői már magát a Királyi Táblát okolták, hogy hozzájárult a helyzethez, elfogadva az alperes leányág érvelését. Szerintük ugyanis hített érdemlő írásos bizonyítékok nélkül nem igazolható, hogy az ingóságok nem Csáky Imre szerzeményei, hanem Csáky Lászlótól és Istvántól maradtak az erdélyi ágra. A magyarországi ág szerint, amikor erdélyi Csáky László „török földre költözött, akkor minden bizonnyal a maga pénzét és fellelhetőit nem hagyta a testvéreinek, hanem racionaliter feltéve, azokat magával vitte, ami annál bizonyosabb, hogy ugyanakkor az ingatlan javát is eladta”. A felperesek képviselői azt sem értették, miért nem kapták meg a Csáky Imre halála után megmaradt – szerintük kb. 30 000 forintba taksált – pénzüsszeget. Az ő érvelésük szerint a gyilkosság nem volt való, az arra való hivatkozás csak azt a célt szolgálta, hogy a leányág ez által tegye bizonytalanná a hátra maradt pénz mennyiségét.

Bizonyosnak látszik, hogy a leányág az erdélyi törvényekre hivatkozva és rokonainak kapcsolatait kihasználva akasztotta meg a fiúág követeléseinek teljesítését. A felperesek viszont azt állították, hogy Csáky Imre hagyatékából kifizettek olyan adósságokat is, amelyek az apjáról szálltak rá, de ezeket a fiúág szerint nem a hátramaradt szerzeményből kellett volna kifizetni. (Még az sem nyert bizonyítást, hogy az adósságok ősieik, vagy a Csáky Imrére háramló kötelezettségek voltak-e, hiszen a fiúág szerint az alperesek azt iratokkal nem bizonyították.) Sérelmezték azt is, hogy öccse fogsága idején Csáky Zsigmond kezelte a jövedelmeket, de a Gubernium kérése ellenére nem adott számot róla, „maga manipulálta, mégpedig tetszése szerint”, s csak halála közeledtekor nevezett ki azokra praefectust. Mivel az alperesek az ingó és ingatlan vagyonnal együtt az összes levelet is megszerezték „s ma is használják”, náluk maradtak az ötévi jövedelmet igazoló kimutatások is. Bizonyítékok hiányában pedig lehetetlen, vagy legalábbis nagyon nehézkes és bizonytalan kimenetelű vállalkozás volt kimutatni, mit is követelhetett a fiúág és pontosan mennyivel tartoztak az erdélyi ág leányági leszármazottai.

Az alperesek viszont még 1807-ben is kétségbe vonták a testamentum hitelességét, s azt állították, hogy az adósságok elvitték a rájuk maradt pénzösszeget, nincs tehát mit kifizetniük a fiúágnak. Továbbra is azt erősítették, hogy az erdélyi törvények alapján testamentumot csak a saját szerzeményekből lehet tenni, s mivel olyanok nem voltak, helyesen ítélte náluk maradónak a Királyi Tábla az ingóságokat. A leányág képviselői képtelenségnek tekintették, hogy ők szolgáltatassanak leveleket a felperes fiúág ötleteinek igazolására (vagyis ebben az esetben esetleg önmaguk ellen.) Ráadásul a Királyi Tábla ítélete már kimondta, hogy a felperesek nem rendelkeznek adatokkal annak igazolására, hogy mit jelentett a Csáky Imréről maradt, és saját szerzeménynek minősülő ingóságok köre.

Az a kérdés, hogy gyilkosság áldozata lett-e Csáky Imre, vagy ahogyan a fiúág képviselői állították, a pestisjárvány végzett vele, a pereskedés befejezéséhez közeledve abból a szempontból lényegtelenné vált, hogy bizonyos: olyan szituáció keletkezett körülötte, ahol a környezet ellenőrizetlenül hozzányúlhatott a pénzhez és a többi ingószághoz is. Mivel saját szerzeményeket a tanúvallomások sem igazoltak, a Királyi Tábla kinyilatkozta: „*Csáki Imreh szerzőnek és testálható vagyonú személynek nem ítélthetetik*”.

A végzés tehát az ismételt igények ellenére sem alakult másképpen, mint eddig: mivel Csáky Imre lepusztult birtokokat hagyott hátra, amelyeknek egy része elnéptelenedett, továbbra sem lehet kimutatni a testamentum hatálya alá eső szerzett ingóságait.⁵¹³ Mindez azt jelentette, hogy

⁵¹³ A végzést 1815-ben Bánffy György gubernátor is aláírta.

Csáky Imre vagyona, amelyeket halála után a leányági rokonság vett birtokába, továbbra is az erdélyi ágnál maradhattak.

7. Erdélyi Csáky Zsigmond örökösei: a „különleges asszonyok”

a) *Birtokviszonyok és osztozások*

Csáky Zsigmond özvegye Imre gróf haláláig leányai: Csáky Katalin és Csáky Borbála nevében kezelte férje birtokait, beleértve az erdélyi és a bihari birtokokat is. Akkor azonban felmerült a leányágon belüli megosztás igénye. Csáky Gábor 1715-ben meghalt lányának, Lázár Ferencné Csáky Zsuzsannának gyermekei: Lázár Ádám, Gábor és Druzsiana (szentiványi Henter Dávid ítélőmester felesége) először különféle kérésekkel ostromolták az özvegyet.⁵¹⁴ Kérték tőle többek között a buzai, feketelaki és a budatelki portio inventáriumát, a jobbágyok és zsellérek lajstromát, az almási, valamint gorbói jószágok közös erdejének contractusát, illetve az onnan kapott dézsmasertés megfelelő hányadát. Csáky Zsigmondné a gyors döntést egyrészt azzal igyekezett elhárítani, hogy Kolozsváron vannak a „levelek,” ezért a rokonságnak meg kell várnia, amíg minden kérdésnek utána tud nézni, másrészt tudomásukra hozta szándékát a felosztásra, azaz a békés megegyezésre. A válaszban megírta „nem kívánok törvénykezni, mindazonáltal végső választ nem tudok adni, hanem jöjjenek kegyelmek hozzám vagy három hét múlva...”⁵¹⁵

Csáky Zsigmond és Gábor leszármazottai között 1744. augusztus 18-án jött létre a megegyezés. Csáky Gábor fenti örökösei azért tartottak ki igényeik mellett, mert a Csákyak Buzát és tartozékait anyjának, Kálnoki Katának anyagi hozzájárulásával szerezték meg.⁵¹⁶ A megállapodást Csá-

⁵¹⁴ Lázár cs. lt. No. 384. I./7., No. 384. Csáky Zsuzsanna temetése 1715. június 16-án, Szárhegyen történt.

⁵¹⁵ Uo. I./161., Lázár cs. lt. No. 384. I./7. rokonság az erdő közös voltára hivatkozott. Csákyt azt is megírta, hogy a megegyezésig a jobbágyokat nem adja ki és a dézsmasertéseket sem osztja meg mindaddig, amíg „az erdőt fel nem osztjuk”.

⁵¹⁶ MOL P. 71. Fasc. 35. No. 48. A család leszármazási táblája szerint öreg Csáky László, az erdélyi ág alapítójának fiai voltak: István (fiai: Zsigmond és Imre), Miklós (elhalt), Gábor (lánya Zsuzsanna), László (elhalt). Csáky Gábor halála után az erdélyi és a bihari birtokot László és István már felosztották egymás között. (Csáky Gábor halálának évét nem ismerjük. Mivel 1682. január 3-án saját pecsétje alatt kelt oklevelével még 50 forintért eladta Beke Gergely nevű jobbágyát Kőbölküti Szántó Györgynek, akihez az Kötelendre elszökött, a halál ezt követően érte őt utól. KvRefEkLt 2.9.30. Az esetet idézi Szász Anikó: *A kolozsvári református egyházközség a 17. században. Az egyházközség vagyon- és jövedelemkezelése, a világi tisztségviselők részvétele az egyházközség irányításában*. PhD értekezés kézírata. 150. 714. láb-

ky Zsigmondné Haller Katának az unitárius egyház szomszédságában, a Belső Monostor utcában lévő kolozsvári házában kötötték. A két Csáky lánytestvér (Borbála és Kata) kapta a szurdoki curiát tartozékaival, alldális szántóival, szőlőivel, legelőjével és a jobbágyok közül hetet, a zsellérek közül hármat. A Kender nevezetű egész falu szintén a Csáky leányágnál maradt. Szurdok helyett Tiko és Bezdéd falvakat kapták tartozékaikkal egyetemben. Abban is megállapodtak, hogy mivel csak egy nemesi curia van, akinek Szurdokon az jut, az fizet a másik félnek – jelen esetben a Lázároknak – 800 magyar forintot.

A megosztás eredménye – az egyéb kedvezmények figyelembevételével – közel azonos lett: a Csáky leányág kapta Szurdok, Tóthszállás, Kiskristolc, Szalonna, Nagykristolc, Tormapatak, Gyurkapataka helységeket, Kisposzna praediumot és Kettősellenzőt 108 jobbággyal, 33 zsellérrel, 158½ sessióval, 215 ökörrel 1659 köből gabonával és 850 szökött jobbággyal. Csáky Gábor örököseinek jutott Tiko, Bezdéd, Csáka, Klitz, Mustfal, Osvaj falvak, Csürfal és Kettősmező praediumok 107 jobbággyal, 29 zsellérrel, 158½ telekkel, 272 ökörrel 1776 köből gabonával és 139 szökött jobbággyal. Ez utóbbiakat azért jegyezték fel ilyen pontosan, mert a megállapodásban kikötötték, hogy „.... az osztozó atyafiak a rész szerint nekik jutott profugus jobbágyokat visszaszerzik”. Az is szerepelt az egyezésben, hogy mivel mészkö csak Klintz helységben található, az atyafiaknak lehetőségük marad „hogy szabadon égessenek és hozzávaló fát vágassanak a klintzi határban”. Az egyik legnagyobb nyereségnek talán a Csáky Imre „hagyatékában maradt mobiliák köre” mondható, amelyről a Lázár örökösök lemondtak.

Az özvegy 1746-ban elérte, hogy Mária Terézia őt és rokonságát is – nyolcadíziglen – megerősítse a Küküllő vármegyei Ádamos és Dicsőszentmárton birtokában, ami hozzájárult az erdélyi birtokvagyon stabilitásához.⁵¹⁷

A bihari puszták zálogosítását 1742 után Csáky Miklós, a gazdaság irányítását Csáky Zsigmondné intézte. A tényleges intézkedések jelentős részét azonban ekkorra már – ahogyan a konkrét esetek is igazolják – az özvegy átengedte Borbála lánya férjének, Haller Györgynek. Bár Csáky Zsigmond másik lányának, Katának férje, Bornemissza János nem értett mindenben egyet sógorával, sőt konfliktusaik is voltak, Haller György-

---

jegyzet) A buzai jószágból csak azért kapott Csáky Gábor lánya, Zsuzsánna is, mert Csáky László első feleségének, Kálnoki Katának tízezer forintjával váltották ki a zálogból. MOL P. 71. Fasc. 35. No. 16.

⁵¹⁷ Jósika hitb. lt. No. 684. A megerősítés 1746. szeptember 11-én történt. Csáky Kata később bekérte a zálogos leveleket, s a prókátoroknak megírta, nem érti, sőt szeretné tudni, miért hallgatták el előle, hogy az adámosi jószág korábban az édesanyjánál volt zálogban. Jósika hitb. lt. No. 661. é.n.

nek egy 1743. március 1-jén az erdélyi ítélőmesterhez írott levele szerint mégis egyezséget kötöttek, mondván „ne fárasszuk egymást törvénnyel, mert az idő változó és az ember halandó, a törvénynek sok ága-boga, amely nem is szokott az atyafiak között szeretetet hozni, sőt inkább gyűlölséget, ezért akarván ezt megelőzni.”⁵¹⁸

A fiúággal kapcsolatos egyezkedési kísérletek kudarca egyébként is az erdélyi ágon belüli összefogást tette szükségessé, mert Csáky István országbíró leszármazottai Csáky Miklós váradi püspök vezetésével pert indítottak Csáky Zsigmondné Haller Kata és leányai: Borbála (Haller Györgyné) és Katalin (Bornemissza Jánosné)⁵¹⁹ ellen.

A Királyi Táblán 1746-tól 1749-ig folyt egy birtokper is, amely a fiúág részére a bihari birtokok teljes tulajdonjogát mondta ki, de a leánynagnál lévő birtokért Csáky Miklósnak 58 ezer forintot kellett kifizetnie.⁵²⁰ A bihari birtokok ekkor már magyarországi javaknak számítottak, ráadásul a fiúág által előkerestetett dokumentumok valóban azt igazolták, hogy a köröszezi birtokot még 1662-ben erdélyi Csáky László cserélte el Csáky István későbbi országbíróval, az adorjáni birtokot pedig (amire Csáky István kolozsi főispán szerzett donatiót Lipót császártól) csak a fiúági örökösökre kapták adományba. Ezért az erdélyi Csákyak fiúágának Csáky Imre halálával történt kihalása zálogbirtokká tette a birtokrészt, amit a felvidéki ág tagjai jogosan válthattak magukhoz. A felvidéki Csákyak törekvését a bihari uradalmak visszaszerzésére teljesen természetesnek kell tartanunk, főleg annak ismeretében, hogy azok jelentős vagyont képviseltek, hiszen az erdélyi, vagy néhány felvidéki birtokhoz képest is nagyobb jobbágyi népességszámot tartottak el, jobb termésű gabonaföldeket, szőlővagyont képviseltek, vagyis mindenképpen kedvező bevételi lehetőséget ígértek.

Amikor Csáky Zsigmondné, árva Haller Kata asszony 1750. február 12-én, Kolozsvárott megírta levelét,⁵²¹ nagyon jól tudta, hogy a bihari birtokok csak zálogban vannak az erdélyi leány-ágnál, s már azt is bizonyossá tette számára a törvény, hogy vissza kell azokat bocsátani a fiúág tagjainak. Az érzelmi hatás fegyverével élve mégis megpróbálta – amint kiderült, a legcsekélyebb siker nélkül – rávenni őket, hogy maradhasson meg Margitta birtokában: „... nehezen is esik kezemből kibocsátása, oka: nem a jövedelemnek nagy voltán való kapdosás, hanem mivel ifjúságomtól ehhez szokván, ami kevés jövedelmet Isten adott, ahhoz kevés gondal jutván, csendes életet éltem, s megelégedvén sorsommal, többre nem

---

⁵¹⁸ Jósika hitb. It. No. 384.

⁵¹⁹ Bornemissza János Ferenc tábornok (meghalt 1747.) Csáky Kata első férje volt. (A tábornok apja Bornemissza János József, akinek második felesége Haller Borbála volt.)

⁵²⁰ A per végeredménye: MOL P. 71. Fasc. 4. No. 15., 16., 17.

⁵²¹ MOL P. 71. Fasc. 35. No. 16.

vágytam, állítom vala boldogságnak, remélvén, hogy özvegyi életemet eképpen el is végezhetem, tudván azt, hogy a nagyhírű Csáki nevet viselem, s Isten tudja holtomig viselni is akarom, s innen remélem, hogy Excellentiád és a méltóságos família előtt leszen annyi tekintete e nagy névnek, és véreknek nevét viselő özvegynék, hogy özvegységének napjait csendességbe végezheti és nem tétetik ki, példájául a méltóságos családnak is tisztességére”.

A kudarcra ítélt utolsó, kétségbeesett kísérlet után az özvegy 1750. október 15-én elkészíttette végrendeletét.⁵²² A korábbi birtokosztályra hivatkozva csak arról rendelkezett, amit eddig még nem osztott fel lányai között. Idősebb lányára, Csáky Borbálára, és két ágon lévő maradékaira hagyta kolozsvári házát a „Belső Monostor utcában, egyfelől ad orientem méltóságos magyargyerőmonostori liber báró Kemény László, másfelől pedig becsületes unitárius, vulgo ariánus professzor, Pálffi Benjamin ökegyelme házak” között. A ház Csáky Zsigmond családjának állandó lakóhelye volt, hiszen a levelek nagyobb részét Kolozsvárról keltezték, s a testamentum szövege is azzal indokolta a döntést, hogy az idősebb lány „egyik részének meg vételében [és] az építésben nagy segítségemre volt, némelyeket készpénzzel, sokakat maga mesteremberei által késztetvén, háznak s házi portékáknak nagy része illeti őtet”. Az özvegy fontosnak tartotta az emlékezet számára megindokolni döntését, utalva rá, hogy nem akar egyik lányának sem kedvezni, sőt éppen azért is kell a kolozsvári ingatlant Haller Györgyné, Csáky Borbálának adnia, mert kisebbik lányának, Kátának már korábban „jó úri lakó házakat építettem, minden ahhoz tartozandókkal, helyben is állítottam, tartozom vala nénjének hasonló épületekkel”.⁵²³

Ugyancsak a nagyobbik lány kapta a Külső Monostor utcában lévő majorházat, kertet és tartozékait, a „nemes város”-tól kapott contractus-sal⁵²⁴ együtt, ami a ház immunitását igazolta. Nem tekintette „a házhoz tartozandók közé” a szőnyeget, végben lévő abroszokat és asztalkendőket, az ezüst- és ónedényeket, amelyeknek elosztását rájuk bízta, kivéve a „nagy asztalra való ütő” órát, amiről úgy rendelkezett, hogy a Kata, a „csergető óra pedig az arany órával és falra való órával” a Borbála tulajdona legyen.⁵²⁵ Egyértelmű, hogy a testamentum-tétel fő célja a kolozsvári ház feletti rendelkezési jog eldöntése volt, mivel a „zálogosított vagy

⁵²² Jósika hitb. It. No. 682. 1–3.

⁵²³ Uo. Mivel Csáky Borbálának az osztály során „semmi épületje nem jutván ... tartoztam őtet ezzel megvigasztalni, s kárát pótolni”.

⁵²⁴ Uo. A contractusért 1 000 rénes forintot adott.

⁵²⁵ Uo. Mivel Borbála „házasításakor” bizonyos köntösöket nem kapott meg, ezért hagyta neki „az asztal közepére való” ezüstöket, „egy pár kerek öszvejáró files ezüsttállal, az egy pár kisebbik ezüst gyertyatartóval és ugyan az ezüst árnyéktartós gyertyatartóval” együtt. A templomi ezüstöt (monstrancia, kehely, cibórium) az oláhfénesi kistemplom javára hagyta.

szaporodott jószág”-ról csak annyiban emlékezett meg, hogy azokat halála után „egyetértő szeretettel atyafiságosan” osszák fel, tetszésük szerint.

A magyarországi Csákyak az erdélyi ágat képviselő örökösöktől visszaváltott bihari birtokot nem használták hosszú ideig.⁵²⁶ Bár Csáky Miklós és a felvidéki rokonság kísérletet tett a birtok nyereséges működtetésére, a család a költségesnek bizonyult egyházi küldetés nyomán éppen az ő tartozásaira hivatkozva bocsátotta vissza 1759-ben a bihari domíniumot – hosszabb zálogba (25 évre) – Haller Györgynek és feleségének,⁵²⁷ majd ők adták azt tovább 1767-től Kornis Mihály grófnak.⁵²⁸

Az újabb zálogosítást – amely az 1755. évi birtokösszeíráson alapult – a fiúág tagjai azzal indokolták, hogy a bihari birtok adminisztrációja „nehézkés a nagy távolság miatt”. Döntésükben nyilvánvalóan szerepet játszott egyrészt az a tény, hogy az erdélyi Csáky rokonságtól 117 500 forintot kaptak kézhez kézpénzben, másrészt a zálogbirtokosok magukra vállalták Csáky Miklós esztergomi érsek 82 500 forintnyi adósságainak visszafizetését is.⁵²⁹

Gróf Haller György Erdélyben a „leghíresebb s nagy pénzkereskedő s jószágokat szerző” hírében állott, akiről a nemesi kortársairól minden hasznosnak vélt pletykát gondosan összegyűjtő Rettegi György azt tartotta, hogy egész életét „világi haszontalan dolgokban” töltötte.⁵³⁰ Csáky Borbála és férje, nem kis anyagi megpróbáltatás árán jutott a bihari zá-

⁵²⁶ 1748. januárjában árva Haller Kata (Csáky Zsigmondné) még úgy képzelte, hogy nem bírói ítélet, hanem „az egyezség ossza meg köztük a birtokot.” MOL. P. 72. Fasc. 326. No. 15. Csáky Borbála és Csáky Antal között egy évig tartó levelezés előzte meg a 25 éves időtartamú zálogba adást. A levelezés MOL P. 72. Fasc. 327. No. 16–17., a megkötött contractus MOL P. 71. Fasc. 132. No. 1. és No. 5., valamint Fasc. 4. No. 24–28.

⁵²⁷ MOL P. 71. Fasc. 132. No. 1. és No. 5., valamint Jósika hitb. lt. No. 629. 1759. június 9-én kelt az egyezség. Az osztályos atyafiak Csáky Antal és testvéröccsei: János, György, Imre valamint István, a bevételből származó három részre osztott összegből 6–6 ezer forintot letétbe tett Tiszta István viceispán kezébe, mint a „köz dolgait illető” összeget, a közös kiadásokra. A viceispánnak minden évben el kellett számolnia a „capitalis summáról”. (június 16.) A contractusról 1760. július 30-án, a kolozsmonostori konvent előtt is készítették egy átiratot. MOL P. 1985. (Haller család levéltára) 1. cs.

⁵²⁸ 1767. májusától lett Kornis gróf az actualis possessor. MOL P. 72. Fasc. 328. No. 1–2. A birtokátadás részleteire és a birtok iránt más érdeklődőkre lásd Papp Klára: Adatok a bihari Csáky uradalom társadalomtörténetéhez a XVIII. században. *A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve XII.* (Szerk. Gazdag István) Debrecen, 1985. (továbbiakban Papp K., 1985.) 55–56. MOL P. 72. Fasc. 327. No. 16–17. Kornis Mihály kolozsi és bihari főispán, felesége gr. Pálffy Karolina volt. Kornis gróf 1782-ben, nem sokkal a birtok Csákyak általi visszavétele előtt halt meg. Nagy Iván CD-ROM

⁵²⁹ MOL P. 72. Fasc. 327. No. 16–17.

⁵³⁰ Rettegi György: *Emlékezetre méltó dolgok 1718–1784.* Bukarest. 1970. 146. Rettegi alábecsülte Haller birtokszerzéseit, mert azt írta, hogy az másfélszáz ezer forint értékű lehet. 1762-ben, halálakor jegyezte fel róla az értékelést. Onnan tudjuk feleségéről, Csáky Borbáláról, hogy „igen rút természetű, nyomorék, ... másként igen eszes asszony volt.”

logbirtokhoz. Törekvéseiket tanúsíthatja, hogy a zálogosítás évéből egy teljes levéltári csomót kitevő megállapodás maradt az utókorra, amely szerint a házaspár bihari birtokosok mellett Erdély egész területéről vett fel kölcsönöket rokonoktól és ismerősöktől, s csak jelentős eladósodás révén tudta a több mint százezer forintos összeget előteremteni. 1759 augusztusának közepéig 45 ezer, majd 1760. január elsejéig 40 ezer forintot adtak át Kassán Csáky Antalnak, a fiúág megbízottjának.⁵³¹ 1759 májusában „... minekutánna nemes magyarországi lineát concernáló méltóságos keresztszegi gróf Csáky familia által örökösen bíratott, ezen tekintetes nemes Bihar vármegyében helyheztetett margittai és siteri domíniumok iránt megalkudtunk volna, minthogy azon méltóságos familia távol léte miatt illő hasznát és rendes jövedelmét nem tapasztalhatta, s nem érzette volna, atyafiságos szeretettül indítatván transferálták, által adták és birtokunk alá bocsátották ...”, például Laczkovics László harmincados özvegyétől 4 000 rénes forintot, július elsején Beöthy Mihálytól 10 ezer forintot,⁵³² s még ugyanezen a napon Baranyi György özvegyétől és Súghó György özvegyétől is 2 000–2 000 forintot kölcsönöztek. Szeptember 5-én Keserű György nagyváradi kanonoktól 5 000 forintot, majd a nagyváradi káptalantól előbb szeptember 1-jén 15 ezer és szeptember 6-án 3 000 forintot vettek fel. 1759 októberéből fennmaradt megállapodások szerint a háromszéki Szentléleken lakó Jakó Lászlótól és feleségétől 600 forintot, a kolozsvári „convictus régensétől, Repszéli László uram őatyaságától” 2 000 forintot, idősb Kászoni Andrástól 1 500 vonásforintot „mind körmöci aranyaként idest 303 körmöci aranyokat,” Haller Cecilia asszonytól⁵³³ 6 000 forintot kértek. A kölcsönkérés 1760-ban tovább folytatódott. Augusztus 18-án a kolozsvári házuknál⁵³⁴ létrejött egyezség szerint Toroczka István liber bárótól vettek fel 3 000 forintot, szeptemberben a marosvásárhelyi „páter minoriták ... praesidensétől, tiszteletes Bocskor Jánostól” 1 560 magyar forintot, a kolozsvári Szent József szeminárium régensétől, Splényi József pátertól 1 000 forintot kaptak.⁵³⁵

A zálogosításnak megfelelően 1760-ban már Haller György és felesége, Csáky Borbála kötött megállapodást a bihari birtok egyik kiváltságolt

⁵³¹ A zálogbirtokosok magukra vállalták a budai szemináriumnál lévő 40 ezer forintos adósságot is. Jósika hitb. lt. No. 678.

⁵³² A záloglevél értelmében, ha időre nem fizetnek, Siter falut elfoglalhatják. Jósika hitb. lt. No. 678.

⁵³³ Haller Cecília báró Thoroczka István felesége volt. További kölcsönkérések Kolozsvárról, a Doboka megyei Székről stb. Jósika hitb. lt. No. 678.

⁵³⁴ Haller György és Csáky Borbála háza a Belső Monostor utcában volt. Jósika hitb. lt. No. 682.

⁵³⁵ 1760-ban a borosjenői Székely Ádámtól 1 000 forintot, a budai jezsuitáktól 6 000 forintot kaptak.

mezővárosával, Berekböszörménnyel. Az 1300 német forintot kitevő árenda nemcsak a robottól, dézsmától és taxától mentesítette a mezővárosi polgárokat, hanem a malom, a mészárszék és más egyébféle aprólékos hasznokat is átengedték a zálogbirtokosok, ahogyan „eddig is a méltóságos gróf Csáki uraktól odaengedettnek”.⁵³⁶ A kocsmát, az erdő minden hasznát, a halászat, vadászat jogát és jövedelmét viszont maguknak tartották fenn, „úgy a bólnak árendája az uraságnak marad, ha addig is őkegyelmeknél nem volt”.⁵³⁷

Haller Györgyné Csáky Borbála „súlyos nyavalyája” miatt 1762-ben elkészítette végrendeletét, amelyben férjére és Haller János nevű fiára hagyta örökségét.⁵³⁸ A testamentumban férjére maradó birtokok egy része az 1756-ban testvérevel, Csáky Katával közösen kezdett pereskedés eredménye volt. Csáky Zsigmond két lánya a Teleki fiúág ellenében szerezte vissza a néhai Mikola László által Teleki Mihály kancellárnak adott „fekvő és ingó”javakat.⁵³⁹

A fiúág tagjai csak 1784-től kezdtek újra tárgyalásokat az erdélyi zálogbirtokosokkal az ősi birtokok visszaváltásáról. A pénzösszeg kifizetésére és az uradalmak végső átadására 1785. január 6-án, Váradon került sor. A birtokok tényleges visszavételét a család teljhatalmú megbízottja, Ferdényi János Bihar megyei jegyző és táblabíró irányította.⁵⁴⁰ A megállapodás szerint a fiúági Csákyoknak – a zálog ideje alatt végrehajtott értéknövelő változtatások-beruházások miatt – a 200 000 rajnai forint zálogösszegezen túl még 40 626 ft és 58½ krajcárt kellett adniuk az 1782-ben elhunyt Kornis gróf özvegyének, Pálffy Karolinának.⁵⁴¹

A nagyobb veszélyt a fiúágnak az erdélyi leányág elleni perének folytatása ígérte. Amikor 1795-ben – anyja halála után – Bethlen Rozália a

---

⁵³⁶ Jósika hitb. lt. No. 541. 51. sz. irat, copia: 1760. január 1-jén Kolozsvárott kötött megállapodás, amelynek szövegében azonban betoldások találhatók, Haller György és Csáky Borbála aláírásával.

⁵³⁷ Az eldőlő fákat és a vad gyümölcsöt természetesen elhordhatták a lakosok. Megmenekedtek ugyan a szántóföldi robottól, de a kocsmához bort és tűzifát kellett fuvarozniuk.

⁵³⁸ Jósika hitb. lt. No. 646. A kolozsmonostori konvent előtt tett végrendelet 1762. június 23-án kelt. Az asszony férjére hagyta 40 ezer forint értékben „az Kamuthi és Mikola egész jószágokat, mivel azok megfizetésében sok munkálkodásokat és fáradságokat tett, úgy megtartásában is.”

⁵³⁹ Jósika hitb. lt. No. 647. Az ingó javak a különféle „drágaságokat”, a „fekvő jók” Vajdaháza és Felső Füzes praediumokat (Doboka vm.), Hagymás Lápост és Aranyosfalvát (Kővár vidéke), Ilonda Patakát (Belső-Szolnok) és Újlakot, Valkért, Motsot, Cséhteleket, Mogyorókereket (Kolozs vm.) jelentették.

⁵⁴⁰ Csomor János: *Körösnyagyharsány krónikája*. Békéscsaba, 1980. 37. (továbbiakban Csomor, 1980.) A szerző Harsány lelkésze volt, s 1873-ban írta munkáját. Ferdényi funkcióit az 1773. évi megyegyűléssel kapcsolatban említi.

⁵⁴¹ MOL P. 71. Fasc. 4. No. 12.

fiúági per lehetséges irányairól tudakozódott Kajtsa Imrétől, aki 1782-től foglalkozott a család pereivel, s így jól ismerte a lehetőségeket, az a magyarországi ág részéről háromféle perirányt tartott elképzelhetőnek. Egyrészt – mivel vélekedése szerint Mihály vajda csak fiúágra adta az erdélyi adományokat – a felvidéki ág tagjai törekedhetnek „az erdélyi leányágnak a jószágokból való tellyes kirekesztésére”. A vajda a fiúág magvaszakadtával terjesztette ki adományában a jószágok öröklését a leányágra, ezért a követelésnek megvan az alapja. Másrészt újra kezdek „novum mellett” a Csáky Imre testamentumával kapcsolatos pert, mert az elhunyt gróf javait – bár azokat a magyarországi, ún. fiúágra hagyta – a grófnék, vagyis Rozália nagynénje, Csáky Borbála és anyja, Csáky Kata felosztották. Harmadrészt elővethetik „amaz régi és híres tékozló tatai Csáki László” megállapodását, mert a fiúág lefizetett 58 ezer forintot, de a korábban zálogba tett fiúági javaknak csak egy részét kapta érte vissza: a bihari uradalmakat, de a szurdoki és az egeresi javakat nem. Az ügyvéd válasza jól mutatja, hogy a perekben járatos megbízottak mindkét fél részéről felkészültek voltak, az általuk hozzáférhető forrásokat a családi archívumokból meglehetősen alaposan ismerték, s ezért kifogásaikkal, ellenvetéseikkel sem mindig a ténylegesen őket érdeklő kérdést akarták tárgyalatni, hanem időhúzásra, a másik fél szempontjainak megismerésére törekedtek, vagy annak esetleges hiányosságait igyekeztek kijátszani.⁵⁴²

A grófnő természetesen nem csupán tájékozódott, hanem ismét megakarta nyerni Kajtsát a perek vitelére, törekvése azonban kudarcot vallott, mert az ügyvéd azt válaszolta neki: „... nincsen módomban benne, mivel én más ember szekere farkán ülve, nagyságod maga bölcsen tudja, és az Evangéliom is bizonyítja, hogy két úrnak nem szolgálhatnék.”⁵⁴³

1822-ben a több évtizedes pereskedés nyomán az ügyvédektől már inkább a békés megegyezés szükségességére kaptak a család tagjai meggyőző érveket: „Önnön a familiának java kívánja ezen pereket egyezség útján inkább eldönteni, mintsem a különböző szerződéseknél el nem

⁵⁴² A pereskedés folyamatáról, szakaszairól *Erdélyi perjogi emlékek*. Idea processorum 1776., Id. Szász Károly perjogi előadásai 1836., Bevezetéssel ellátta és közlést Bónis György. Kolozsvár, 1942. 105–139.

⁵⁴³ Jósika hitb. It. No. 543. 517. sz. irat, 1795. december 21-én, Oláhfenestről írott levele Bethlen Rozáliának. Tatai Csáky László Szurdokot és Egerest is a bihari (körösszegi, adorfai és margittai) uradalommal egy contractusban adta át. Tanácsait szívesen felajánlotta a grófnőnek, sőt prókátorainak is. Kajtsa ekkor özvegy Hallerné ügyvédje volt. Amikor 1795-ben Csáky Kata két lánya megosztotta a hagyatékot, Haller János örökségét (nagynénjüknek, Csáky Borbálának örökségét) is a lányok kapták, az ügyvédet viszont felszólították „Kajtsa úr köteles lésszen mindazon leveleket, melyek a két méltóságos testvéreket akármi módon illetnének, s akár maga, akár más kezénél az archivumon kívül lennének, igaz hite szerint kiadni, vagy megvállani, hogy hol légyenek.” Jósika hitb. It. No. 631.

mellőzhető fel fedezésével idegeneknek indítandó keresetére utat nyitni. ... Vagynak ezen szép familiának mind a két hazában idegeneknél lévő oly szép kereshető javai, melyek egyesített erővel kinyerve, mind a két ágnek gyökeres hasznót szülhetnek, amelyre a kölcsenes egyesség és tartalék nélküli egyetértés kívántatik”.⁵⁴⁴

Csáky Kata unokája – leányának, Bethlen Rozáliának a magyarországi ághoz tartozó Csáky János kolozsi főispántól született lánya – Csáky Rozália Jósika János báró felesége lett. Az ifjú férj már 1822 júliusában biza-
kodva írta anyósának, hogy a pert hamarosan referálják, s mivel „a Csáky urakkal sokat jövök egyben, úgy látom, ők is unni kezdik a pert”.⁵⁴⁵ Jósika fontosnak tekintette, hogy „az almási egész birtok megmaradhasson,” hogy Jósika Miklóssal az osztály békésen megtörténjen, s „az erdélyi ág leány ággal egyúttal minden pernek vége legyen”.⁵⁴⁶

Csáky Rozália 1833-ban a család számára átíratta az 1822–1825 közötti perszakasz iratanyagát.⁵⁴⁷ Az 1822. június 8-án, Kolozsvárt újraindult perben a magyarországi avagy fiúág igényét jelentette be az erdélyi birtokok egy részére – utalva arra, hogy 1813-ban azt már kezdeményezte, de 1814-ig semmi változást nem tapasztaltak –, s ezért a 17. század közepéig ment vissza, s azt vonta kétségbe, hogy az erdélyi ág alapítójának, Csáky Lászlónak jutott nagymási uradalom teljes egészében őt illette.⁵⁴⁸ Évek során azt igyekeztek a család magyarországi képviselői (előbb Csáky Emánuel, majd testvérének halála után Csáky László váradi püspök) bizonyítani, hogy a tárnokmester, Csáky István erdélyi birtokait három fia között felosztotta, s a Csáky Ferencnek jutott harmadot az ifjabbik fivér csak zálogba kapta meg. A formai kifogások rendezése után az 1825. december 16-án kezdődő eljárásban a felperes által tett állítást értelmezték, járták körül. Mindenekelőtt azt bizonyították, hogy az 1652. évben

---

⁵⁴⁴ MOL P. 71. Fasc. 35. No. 45.

⁵⁴⁵ Jósika hitb. lt. No. 552. 1822. július 28-án kelt leveléből.

⁵⁴⁶ Uo. Jósika Jánosnak 1822. július 21-én, Bécsből küldött levele.

⁵⁴⁷ Jósika hitb. lt. No. 631. Gróf Csáky Emánuel és Csáky fiú-ágnak a Csáky leányág örökök ellen (gr. Bethlen Rozália stb.) folytatott pere a nagymási domínium harmadának felosztása iránt.

⁵⁴⁸ MOL P. 75. Fasc. 1. LA. No. 17. Az erdélyi ág a maga számára hasznos ötletekkel igyekezett akadályozni a per folyamatát. A Marosvásárhelyen 1813. januárjában elkezdett első perszakasz Kemény Sámuel „elől ülése alatt” zajlott. Gróf Was Sámuelné gróf Bethlen Rozália nem tudott jelen lenni „most Bécsbe vagyok, özvegyi első esztendejében vagyok,” a leányág érvelése szerint „gyász esztendeje ki nem telvén, a perbe lehető egyetértés végett nem szólíthatik meg,” ezért az alperesek többek között miatta is kérték időhaladékot (Dilatio). Székely Mihály megérkezéséig kapták azt meg, aki az alperesek másik – elenyészett – perében is szerepet kapott. A felperes fiúág többször próbálkozott az időhaladék felmondatásával, de nem adott neki helyt a bíróság. Ugyancsak sikertelenül próbálkoztak azzal, hogy az alperesek hiányzása miatt a felesleges utazás költségeit rájuk terheljék.

történt birtokosztásnál valóban mindhárom fivér egyharmadot kapott. A per során a birtoktörténet eseményei elevenedtek fel, miként adott csak igen keveset a tárnokmester a legkisebb fiúnak a szepesi uradalomból, hogyan lépett fel ezért Csáky László az igaztalan döntés ellen testvéreinél, s végül hogyan egyeztek meg 1670-ben. Az almási harmadrész ebben az értelmezésben már úgy szerepelt, mint amit Csáky Ferenc 2000 forintért a konfliktus elsimításaként adott öccsének zálogba, aki akkor egyébként az egész uradalmat birtokolta.

Az alperes leányági rokonok egyrészt azt tették szóvá, hogy amennyiben a fiúág az erdélyi jószágok másfél évszázadnál korábbi elosztásának jogosságát feszegeti, miért nem esik szó azokról a magyarországi birtokokról, amelyek a tárnokmester örökségéhez tartoztak (elsősorban elzálogosított birtokokról volt szó), s amelyek az erdélyi ág őst, vagy további leszármazottait is illethették volna.⁵⁴⁹ A felperesek – miközben pontosan igyekeztek kimutatni, hogy az említett javak nincsenek birtokukban – azonnal azzal érveltek, hogy nem értik az erdélyieket, hiszen 1749-ben, amikor a bihari uradalomról pereskedtek, a leányág akkori képviselői a Gubernium területén lévő birtokok megtartása fejében „magyarországi minden jussokról lemondtak”. Ugyanakkor – helyesen – azt is állították, hogy 1670-ben Csáky László a megnyugtató megegyezés reményében valóban lemondott minden magyarországi követeléséről, s testvéreivel „örökös egyezséget kötött”. A megegyezésnek azonban alapja volt az erdélyi birtok megszerzése – benne a Csáky Ferenc harmadrésze is –, s ennek biztos birtokában „engedett a szepesi birtokára nézve”.

Az is felmerült, hogy a tárnokmester miért két birtokosztást tett, egyet az erdélyi, s egyet a magyarországi birtokokról? A felvetés továbbgondolása már-már az ítélezés jogosságát is kétségbe vonta, vajon a Királyi Tábla ítéllhet-e erdélyi birtokügyben, s a Gubernium magyarországiiban? Még egy 1536. évi 41. articulust is megtaláltak, amely szerint „Magyarországban még az ország rendes birája sem hozhat foganatos ítéletet országon kívül, mi jusson idegen birónak ítélete foganatos lenne...”. Természetesen az erdélyiek különállásra s önvédelemre utaló reflexe tetten érhető az érvelésben, a döntés lehetőségének jogosultságát azonban nem sikerült megkérdőjelezniük.⁵⁵⁰ Abban végül megegyeztek, hogy a 17. században az erdélyi és a bihari javak egyaránt a fejedelemség hatáskörébe tar-

⁵⁴⁹ Uo. Az 1608-ban Wesselényi Anna által megszerzett palotai javakról, a bélteki domíniumról (amelynek fele Lónyai Margité volt), a pelsőci és a gömöri jószágokról, a bihari Csökmő birtokáról, a cegöldi portióról stb. esett szó.

⁵⁵⁰ „De hogyan is erdélyi bíró magyar jószágokrul, vagy magyar bíró erdélyiekről ítéllhetne, mikor mind a kettő, legalább a két országnak egymástól történt elszakadásától olta, kölcsönös jussoktól, statutumoktól és szokásoktól semmit sem tud, – azt még elképzelni sem lehet?”

toztak, Csáky Ferenc utód nélküli halála után birtokainak együtt kezelése így természetesnek tekinthető.⁵⁵¹ Szembetűnő volt az ellentmondás, miszerint a fiúág Csáky Ferenc erdélyi javait vissza akarta kapni, viszont szó sem eshetett arról, hogy annak magyarországi birtokaival mi történt, vagyis Csáky István tárnokmester magyarországi leszármazottai továbbra is igényt tartottak az erdélyi egyharmadra, de a magyarországi birtokokból kizárták az erdélyieket. Tették ezt úgy, hogy a per formailag Bethlen Rozália ellen folyt, aki az almási birtokot uralta, de természetesen annak további megosztása az ő utódaira, vagyis a magyarországi ághoz tartozó Csáky Jánossal közös két gyermekére (Csáky Józsefre és Rozáliára) várt.

A 17. századi birtokviszonyok pontos ismerete és a per során ennek elfogadtatása éppen azért vált a felperesek számára létfontosságúvá, mert egyértelműsíteni akarták, mely erdélyi és magyarországi birtokokról akarják a pert folytatni. Maguk is kinyilatkozták ezt a véleményt, amikor leírták: „Ezeknél tehát sem többet, sem kevesebbet akkoriban Csáki família Magyarországon és Erdélyben nem bírt. És így ezek teszik hazánk törvényei szerint valóságos örökségét, melyről egy osztályos atyafinak semmi rendelést tenni, vagy annak természetét megváltoztatni szabad nem volt.”

A Wesselényi Anna, Csáky István és László által bírt uradalmak és részbirtokok ugyanis fiúágon öröklődtek. Ezért a kolozsi főispán, Csáky István ágának leányutódai esetében eleve megkérdőjeleződött az utódlás jogcíme. A pereskedés eddigi, több évtizedes folyamatában azonban a leányág meg tudta tartani a birtokokat, s mivel Bethlen Rozália fia a Csáky nevet viselte, a jogcím kétségbe vonása nem sok eredménnyel kecsegtetett. A felperesek az 1741 utáni perre utalva úgy fogalmaztak, hogy akkor Csáky Borbála és Kata „investitióknak színe alatt jószágoknak birtokába bent maradtak,” s ezt az állapotot a fiúággal kötött egyezség alapozta meg. Feltehetően ezért merült fel új szempontként, hogy nemcsak a bihari uradalmat⁵⁵² – amelyet már a 18. század közepén kénytelenek voltak

---

⁵⁵¹ Ugyanakkor bizonytalannak tűnt a felperesek érvelése arra a kérdésre, miért nem voltak az erdélyi megosztott javak között a buzai és a bezdédi birtokok. A válasz egyszerűen az volt, hogy még a birtokosztás előtt, 1651-ben zálogba kerültek.

⁵⁵² Az 1625. évi birtokosztály alkalmával az idősebb fiúé, Csáky Istváné lett az erdélyi almási, valamint a bihari körösszegi uradalom, míg az egeresi kastélyt a hozzá tartozó birtokkal és a bihari adorjáni uradalmat a margittai curiával Csáky László kapta. Anyjuké özvegyi tartásként Buza mezővárosa tartozékaival, s a gorbói és királydaróci javak. Amikor Csáky László meg akarta szerezni a lévai és a véglesi uradalmakat, az egeresi jószágot Gyulaffy Lászlónak, a bihari uradalmakat pedig Prépostváry Zsigmondnak zálogosította el. Prépostvárytól Telegdy Istvánra, majd özvegyére, Lónyai Margitra szállt, akitől egyezség alapján került erdélyi Csáky Lászlóhoz. Az egeresi uradalmat Gyulaffy özvegye Mikes Mihálynak és feleségének, Bethlen Druzsínának zálogosította el. 1699-ben birtokait erdélyi Csáky István (László fia) taiti Csáky Lászlótól (lévai Csáky László fiától) „magának és fiú-

viSSzaadni a fiúágnak – szerezte meg zálogként a főispán, hanem az almási uradalom egyharmada is így került annak apja, öreg Csáky László birtokába. Amennyiben viszont zálog címén került valamely birtokrész a család másik ágához, az az ősiség alapján visszakövetelhetővé vált.⁵⁵³ A felperes családtagok azért elevenítették fel a testvérek közötti 1670. évi egyezséget, mert aszerint a körösszegi uradalom 2000 forintért, valamint ugyanennyiért az almási uradalom harmada is „titulo pignoratío” került erdélyi Csáky László birtokába. Mivel a bihari uradalom sorsa eldőlt, az erdélyi uradalmak visszakövetelése is felerősödhetett, úgy azonban, hogy az osztályos pert zálogos pernek állították be.

Amikor Jósika János arról igyekezett rokonait meggyőzni, hogy a leányág képviselőinek össze kell fogniuk, már tudatában lehetett az erdélyi ágat alapító elsőszülött fia, Csáky Gábor utódai felszólamlásainak is. A felperesek ugyanis szóvá tették, miért nem kapcsolták be már 1749-ben a megegyezésbe az ő örököseit is, ezzel mintegy belső konfliktusok elé állítva a rokonságot. Csáky István utódai azonban igazolták, hogy 1741 után a per maga is Csáky Zsigmond leszármazottai ellen folyt, mivel a per tárgya az ő kezükön lévő birtokok sorsa volt.

1825. július 26-án Jósika János guberniumi elnök kolozsvári házában tartotta tanácskozását a Csáky leány-ág ún. „Familia-gyűlése”.⁵⁵⁴ A családules tagjai Jósika János szabad bárót, Székely Mihály guberniumi tanácsost (gubernális consiliáriust) és Cserei Miklóst, a tábla elnökét (Tabulae praeses) meghatalmazottaiknak nyilvánították.

A jegyzőkönyvből egyértelműen megállapítható, hogy a gyűlés résztvevői a fiúággal folytatott hosszú pereskedést illetően „a békesség kieszközlésre reá állottak”. A békesség azonban csak a megegyezési hajlandóságot jelenthette, mert a megállapodás második pontja szerint erdélyi Csáky Gábor és Csáky István örökösei „egyesített erővel fogják lefolytatni a pert,” amelyben a megbízottak elképzelésüknek megfelelően felajánlhatnak egy vitás birtokot (pl. az egeresi jószágot), amely „kiszakasz-

---

ágon lévő successorinak örökösön megszerzette volna és megnyervén a királyi jóváhagyást (Consensus Regius) magát be is iktatta volna...”

⁵⁵³ Az 1662-ben tett végrendeletben Csáky István alapvetően két idősebb fiának, Ferencnek és Istvánnak, illetőleg fiúági leszármazottainak hagyta a részben az erdélyi birtokok elzálogosítása révén megszerzett szepesi uradalmat, kisebbik fiát csak akkor részesítve abból, ha ezeknek magva szakad, s akkor is csak a fiági örököseinek: „leány ágnak királyi adománylevélnek tartalma szerint nem hamarabb engedné meg a successiot, mint ha az egész Csáki familia fiú ágon kihal.”

⁵⁵⁴ Jósika hitb. lt. No. 654. Jósika Jánost Bethlen Rozália már 1822-ben plenipotentáriusának nevezte.

tott jószágot néhány évre árendába adták, amit a leány-ág 50 ezer forint váltó cédulákkal örök áron magunkhoz visszaváltana”.⁵⁵⁵

A peres folyamat Jósika János közreműködésével végül mégis lezárult. 1732-ben már arról értesült az alperes fél, hogy nem köteles „a per végeztése után bírói kézről kiadott oklevelének beadására”. Ennek ellenére 1735-ben ismét kénytelen volt a leány-ág azt kérni, hogy a fiúág által harmadjára újrakezdett, de már lezárt perben „további lépést ne engedjenek”.⁵⁵⁶

b) Csáky Kata életpályája, családja

Csáky Zsigmond fiatalabbik lánya, Katalin⁵⁵⁷ előbb „kászoni liber báró” Bornemissza János, majd Bethlen Miklós gróf, guberniumi tanácsos, utóbb Erdély kincstartójának felesége lett.⁵⁵⁸ Első házasságából született lánya, Bornemissza Annamária, a másodikból pedig Bethlen Rozália.

Egy 1775-ből fennmaradt tanúvallomási jegyzőkönyv válaszai azt sugallják, hogy Csáky Zsigmondné, Haller Kata a nagyobbik lányának, Borbálának kedvezett a kisebbikkel, Katával szemben.⁵⁵⁹ Déczel Borbála Zilahon lakó (65 éves) nemesasszony szerint Haller Kata Kolozsvárott a nagyobbik lányával lakott, s neki hagyta a jobb jószágokat, sőt azt hallotta egy bizonyos Ketze Péter nevű belső inastól, hogy „mind külső, mind belső jószágokban nagyon megcsalatott” a kisebbik lánya. A vallomástevő úgy tudta, hogy Csáky Imre halálakor Katalin Itáliában volt a férjével, míg Haller György az asztagokat kicsépeeltette, és saját birtokára hordatta, a pénzt pedig a felesége, Csáky Borbála által varratott vászonzacskókban vitték el, „Csáky Katalin 4 ezer forintnál többet nem kapott”. Csáky Kata a részrehajlást számon kérte anyján, aki ezért a gyanúsításért – állítólag – „nagyon megnehezte”.

Csáky Kata első férje 1747. február 11-én, Szebenben halt meg. Patai András páter 1747. március 22-én, Nagyszombatból nyilvánította részvétét Csáky Zsigmond özvegyének és frissen megözvegyült leányának:

⁵⁵⁵ Uo. A fiúággal való találkozás helyszínéül – mivel a „leány-ág fejei hivatalos kötelességgel nagyon elfoglaltak” – Kolozsvárt jelölték meg.

⁵⁵⁶ Uo. 1735. októbere

⁵⁵⁷ A Nagy Iván CD-ROM szerint Csáky Zsigmond leánya, Kata 1726-ban született és 1794-ben halt meg. Nagy Iván írónak mondja, imádságos könyvek szerzője volt.

⁵⁵⁸ Jósika hitb. It. 542. No. 404. 1776-ban Csáky Katalint Bethlen Miklós „Regius Thesaurarius kedves élete párjának” nevezték. Férje 1777. szeptember 16-án lemondott a kincstartóságról. Uo. No. 420. Dániel István leírása alapján 1752-ben fia, valamint gróf Bethlen Miklós és báró Korda György is „a legkegyelmesebb császári fejedelemasszony kegyéből, a maga udvari kamarássinak jeles collégiumába fölvevődven...”. Vargyasi Dániel István életének leírása. In. *Erdély öröksége, Erdélyi remekírók Erdélyről. VII. Erdély változása 1703–1750.* Cs. Szabó László közreműködésével szerkesztette Makkai László, Bp., é. n. 195.

⁵⁵⁹ Jósika hitb. It. No. 660. Déczel Mária Pallovics József özvegye volt.

„A méltóságos generális, Bornemissza János halálát bánattal értettem, kivált az okból, hogy nagyságod kedves lánya, gróf Csáki Kata, oly hamar özvegységre jutott. Az özvegyek, árvák ura, Istene, Gondviselője vigasztalja őnagyságát. Nagyságod is, édes grófné asszonyom, anyai kegyessége szerint vigasztalja őnagyságát, és anyai kedves gondviselése alá vegye. Méltó az anyai szeretetre nemcsak azért, hogy vér szerint nagyságod kedves lánya, hanem hogy nagyságod erkölcsének is képe, vagyis ugyan mássa. Ha jelen lenne, alázatosan kérem, nevembem is köszönteni méltóztassék őnagyságát.”⁵⁶⁰

1747. március 17-én, Szebenben született az a családon belüli megállapodás, amelyben megegyeztek az özvegy és az árva számára átadandó birtokokról és támogatásról.⁵⁶¹ A Bornemissza leszármazottak készségesen teljesítették Csáky Kata kéréseit. A vajdaszentiványi jószágot tartozékaival együtt rendelkezésére bocsátották, hogy mindaddig használhassa, amíg Annamária „árva kisasszonynak házasságbéli szerencséje nincsen,” akkor-tól ugyanis az elhunyt férj végső akarata érvényesülhet. A marosszentimrei javakat is átengedték neki mindaddig, amíg ismét férjhez nem menne, akkor azonban visszazáll a fiúágra. Évi két részletben – felét Szent György napkor, másik felét Szent Mihálykor – kapott tőlük ezer rénes forintot, s megadták neki a kért tartozásokat is.⁵⁶² A birtokátadásokkal megteremtődött annak lehetősége, hogy Csáky Kata grófnő leánya érdekében is megkíséreljen önállóan gazdálkodni.

A fiatal özvegyasszony kortársai körében feltehetően nagy hatást tudott gyakorolni, ugyanis viszonylag nagy rokoni-baráti ismeretségi köre alakult

⁵⁶⁰ Jósika hitb. lt. No. 685. Csáky Zsigmondné, Haller Kata levelei. Bornemissza János Ferenc érdemeiről Nagy Iván CD-ROM szerint a szebeni országgyűlésen Kaprinai István jezsuita tudós (1714–1786) latin nyelvű beszédében emlékezett meg, P. Gyalogi János (1686–1761) jezsuita szerzetes magyarul írott Halotti prédikációját pedig Kolozsvárt ki is nyomtatták. A gyöngyösi születésű, Kolozsvárt tanult neves jézustársasági szónok, többszöri udvarhelyi rendházfőnök, Gyalogi munkásságról többek között Gábor Csilla: Válozatok a sorsértelmezésre. Csete István prédikációi és annak története. = *Keresztény Szó*, 17. évf. 11. 2006. novembere (Elhangzott Debrecenben, a VI. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson, 2006. augusztus 23-án.)

⁵⁶¹ Jósika hitb. lt. No. 409. A megállapodásra Haller János gubernátor szállásán került sor, Moveringer Johann Michael házában. Csáky Kata grófnő leányát, Annamáriát is képviselte, a fiúág képében pedig Bornemissza Ignác, erdélyi kincstartó volt jelen, ifjabb Bornemissza Pált is képviselve.

⁵⁶² Uo. 3000 rénes forintot és 200 aranyat (mint tartozásokat), az elmúlt évi termény-restantiákat, adósságokat, így pl. 300 köből búzát is megadtak neki. Ugyanakkor elhunyt férje testamentumának megfelelően küldenie kellett Máriacelbe évente ötven forintot. A megállapodást Haller Pál és Székely Alex erősítette meg aláírásával és pecsétjével.

ki. 1751-ben Bethlen Kata fia, Haller Pál⁵⁶³ írt neki évődő sorokat, amelyben báró Huszárra, mint Csáky Kata barátságában vetélytársra hivatkozott: „De bár jó köszűrűkövet kerestessen kargyának, ha az szagadna, golyóbist bőven öntessen, bosszúmot állom, ha másutt nem látom, méltóságos házá-nál feltanálom. Minekelőtte pedig azon bajnokomot felkeresném, édes el-választat drága kincsem, húgocskámnak az jövő vasárnap szándékozom tizenegy–tizenkét óra között méltóságos kezének atyafiságos csókolására Ke-resztúrra érkezni.”⁵⁶⁴ Nem tudjuk, mit akart Haller Pál elmondani a „drága vérem”-nek nevezett grófnőnek, de maga azt állította: „meg nem bánod, bizony beszédem is nagy volna.”

1753-ban viszont már Bethlen Ádám és Bánffy Klára fia, Bethlen Mik-lós küldött neki, az „édes lelkemnek” Bécsből levelet, kedveskedve szó-lítva meg feleségét. 1756 novemberében, már a kis Rozália megszületése után is azzal zárta levelét: tiéd, míg élek, Bethlen Miklós.

Amikor 1753-ban Medgyesen a Kemény és Kabos rokonság, valamint a Csáky leányok megállapodást kötöttek szamosfalvi Mikola László örökségének megosztásáról, Katalin már Bethlen Miklós felesége volt.⁵⁶⁵ A megegyezés sajátossága, hogy bizonyos Mikola javak visszaszerzését is tervbe vették: Mikola Zsigmond ugyanis 1666-ban idegeneknek kötötte le jóságait, hogy a tatár rabságból kiszabadulhasson.⁵⁶⁶

Csáky Kata második férje, Bethlen Miklós az egykori küküllői főispán, Bethlen Sámuel leszármazottja (apja Bethlen Ádám főkormányshéki tanácsos) volt, akinek családja a grófi rangot 1697-ben szerezte meg.⁵⁶⁷ A házasságkötés idején még csak kamarás, de hamarosan guberniumi taná-

⁵⁶³ Bethlen Katának Haller Lászlótól született fia volt (1718–1794), aki a kapjoni ágból származó Haller Ferenc leányát, Haller Zsuzsannát vette feleségül. Négy gyermekük született, amelyből kettő élte meg a felnőttkort.

⁵⁶⁴ 1751. július 13-án Mathéról írott levél. 1751. július 13. Sajókeresztúrról lehet szó. A Csákyak a Cserényi családtól szereztek meg. Az udvarház 1648. évi leírását közli B. Nagy Margit, 1973. 91–92. és 362.

⁵⁶⁵ Jósika hitb. lt. No. 660. Bethlen Miklós Piac téren lévő szállásán megegyeztek: a Csáky részre jutott Topaszentkirályi portio, Sobok possessio, Magyardezsmer praedium fele a malommal, Szamosfalva a kastéllyal és a falunak az a része, amely a Mikoláké volt. Bethlen Miklós már 1758-ban Fogarasfőldé főkapitánya volt.

⁵⁶⁶ Csáky Kata egy év nélküli feljegyzésében azt írta, hogy az adósságot Mikola Zsigmond felesége csinálta, „kiváltása mián jóságait elidegenítette ... nemrégiben is az tatár rabságból kiváltásra felkért pénzt a Vas uraknak 8000 forintot fizettünk”. Jósika hitb. lt. No. 661.

⁵⁶⁷ Nagy Iván CD-ROM Bethlen Miklós fogarasi főkapitány (1758) tartományi főhadbiztos (1761–) és főkincstartó (1772–). Testvére, Bethlen Gábor udvari kancellár volt, aki részt vett az erdélyi adórendszer reformjában, valamint 1765-ben Erdély, mint a Nagyfejedelem-ség helyzetének megfogalmazásában. Az utóbbiról Jakab Elek: *Tanulmányok Erdély XVIII. századbeli jogtörténeteiből*. Bp., 1878. 70–71. A két fivér együtt vette meg egy fiskális birtokot, Küküllővárt. Jakó Zsigmond: *Jelentés az Erdélyi Múzeum levéltárának 1943. évi működéséről*. Kolozsvár, 1944. (továbbiakban Jakó, 1944.) Szerinte a vásárlás 1764-ben történt.

csos és tartományi főbiztos lett. Testvére, Bethlen Gábor udvari tekintélye alapján támogatta, s így a hivatali pályán töretlenül haladt előre. 1767-ben a kincstartóság ideiglenes elnöke, majd 1772–1777 között kincstartó, s végül a rendek országos elnöke lehetett.⁵⁶⁸

Csáky Kata kiterjedt levelezésének, amely a továbbiakban az egyik legfontosabb forrásunkat képezi, csak töredéke maradt az utókorra, mivel a grófnő – feltehetően férje halála után – a levelesláda egész tartalmát többször is átvizsgálta, s csak a fontosabb, a család birtokügyei, kapcsolatai szempontjából felhasználható, vagy a saját, illetve a családtagjainak döntései szempontjából meghatározó fontosságú írásokat igyekezett megtartani. A válogatás elvei természetesen erősen szubjektívek voltak, ráadásul – ahogyan az ügyvédek leveleiből megtudjuk – a perekhez bizonyítékként gyakran csatoltak, vagy a peranyaghoz idéztek belőlük, tehát minden bizonnyal még az összeválogatottak sem jelentik a fennmaradt levelek teljességét.⁵⁶⁹

A levelezés alapvetően Csáky Kata és második férje, Bethlen Miklós, valamint családtagjaik és rokonaik levélváltását tartalmazza, de részét képezik az uradalmi tiszteknek, alkalmazottaknak és panaszos jobbágyoknak a földbirtokos asszonyhoz küldött jelentései, feljegyzései és a család birtokpereiben a grófnőhöz írott levelek is.⁵⁷⁰ A tágabb környezet írásai igen hasznos és sok esetben nélkülözhetetlen információkat tartalmaznak a család mindennapjairól, a birtokokon folyó gazdálkodás szintjéről, vagy a birtokok egyben tartásának szándékáról. Jóllehet, a szűkebb család viszonyairól más forrásokból is tájékozódhatunk, mégis a házaspár egymáshoz írott levelei, a grófnőnek lányaihoz és rokonaihoz küldött írásai nyújtják a családi viszonyok legpontosabb rajzát, egyértelműsítik a rokonok utalásait, célzásait.

⁵⁶⁸ Lukinich, 1927. 515–516. Bethlen Miklós anyja Bánffy Klára, aki Bánffy Györgynek, az elhunyt gubernátornak volt a lánya, s akit apja – saját bevallása szerint is „szerencsés házasság”-ot kötvé – 1711-ben vett feleségül. Uo. 505.

⁵⁶⁹ „Minden örömöm elegyes volt bánattal” Csáky Kata levelezése. Összeállította, a szöveget gondozta és a bevezető tanulmányt írta: Papp Klára, Debrecen, 2006. 408. (továbbiakban Papp K. 2006.) A megőrzésre ítélt leveleket a grófnő megjegyzésekkel látta el, ami orientált azok későbbi hasznosítására, de megőrizte az utókorak a címzett szemléletét, véleményét, esetenként a levélíró álláspontjától jelentősen eltérő ellenvéleményét is. Ezeknek a megjegyzéseknek mintegy összekötő kapocs szerepe is van, éppen a személyes megjegyzések és az azonos látásmódú reagálások fűzik össze a grófnőhöz írott nagyon különböző helyről érkező, s igen eltérő műveltségi szintet képviselő leveleket saját írsaival.

⁵⁷⁰ Csáky Katának az első házassága idejéből származó leveleinek létét feltételezzük ugyan, de a kutatások során még nem sikerült nyomukra akadni. Leányuknak, Bethlen Rozáliának apjához és másokhoz írott leveleit felhasználtuk a fejezet megírásakor. Egy részük a Jósika hitbizományi levéltárban található: Jósika hitb. lt. No. 550 (1759–1813), No. 551. (1814–1816), No. 552. (1777–1803), más részük azonban csak a levelek címzettjeinél, szétszórva lelhető fel: lásd. pl. a Barcsayhoz írottakat.

A házastársak viszonya nem volt mindig felhőtlen. Csáky Kata már 1760-ban azért jelentett be tiltakozást a kolozsmonostori konvent előtt, mert férje, testvérével, Bethlen Gábor kancellárral együtt fiscális jószágokat vásárolt, amelyhez egyrészt felhasználták az ő pénzét, másrészt jószágainak lekötésével jutottak a vásárláshoz szükséges összeghez, harmadrészt attól félt, hogy férje a megszerzett birtokra, Küküllővárra nézve gyermekei érdeke elleni kötelezettségeket tehet. Az egykori Apafi javak, vagyis az erdélyi kincstári birtokok megszerzésére az 1757. évi országgyűlés után nyílt lehetőség, ahol kihirdették: „akinek kedve leszen hozzá, ötszázezer forintban, vagyis fél millionban egy summában megveheti”. Lukinich Imre úgy tudta, hogy 1758 februárjában csak egy névtelen jelentkező akarta a birtokok egy részét megszerezni, s az udvari kancellár is ekkor kezdett a vásárlás iránt érdeklődni. Nyilvánvalóan nem volt azonban ennyi pénze a vásárláshoz, ezért folyamodott a birtokrészek továbbadásának módszeréhez, amikor az új zálogba vevőtől megkaphatta a megfelelő részösszeget. A küküllővári birtokról a két testvér külön megállapodást kötött, s így került az Bethlen Miklós és családja irányítása alá.⁵⁷¹

Miután a Bethlen testvérek a fiscustól vásárolt jószágra is az aláírásával vettek fel pénzt, de azt követően mellőzték, az asszony méltán érezte eszköznek magát, amit egyértelműen megfogalmazott: „mivel a jószág-szerzésben ily nagy erős eszköz voltam, méltán kívánhattam, hogy egyiránt diszponáljunk az jószágból, kárt-hasznót egyiránt vegyünk, ...mivel pedig minden dispositiot kivett kezemből, s az interesemet sem akarja megfizetni, tehát kellett őfelsége lábaihoz borulnom, hogy azután is anynyi capitálisomnak kárát ne vallyam ...”.⁵⁷²

A felesége önálló lépéseit féltékenyen figyelő férj egy idő után kezdett az asszony számára tűrhetetlen módon viselkedni, amely helyzet előbb Bethlen Miklós fogadkozásához, majd Csáky Kata hosszadalmas, elhatárolódó leveléhez, s végül a házaspár Bajtay püspök előtti megegyezésé-

---

⁵⁷¹ Lukinich, 1927. 506–508. Szerinte a következő uradalmak tartoztak a felkínált körbe: fogarasi, nagyhalmágyi, küküllővári, radnóti, kútfalvi, ebesfalvi, almakeréki, borgói, láposi. A továbbzálogosított birtokok összegéből kívánta fedezni a vételárat. A határőrvidék szervezésekor, 1764-ben ismét előkerült a birtokok ügye, mert a fogarasi uradalmat az udvar vissza akarta szerezni. Bethlen Gábor és Miklós számára ekkor egy újabb megállapodás született 360 ezer forintról, amely már csak a radnóti, küküllővári, nagyhalmágyi és almakeréki uradalmat tartalmazta. Jakó Zsigmond feltehetően ezt az utóbbi megállapodást ismerte. Jakó, 1944.

⁵⁷² Jósika hitb. lt. No. 660. A két testvér közötti megállapodást érezte gyermekeire nézve sérelmesnek. A határozott megfogalmazás egy feljegyzésből származik. Jósika hitb. lt. No. 661. Bethlen Gábor az 1760-as években több megbízást küldött testvérének Bécsből. 1764. június 5-én pl. az unitus oláh vicáriusnál kellett kezdeményeznie a zálogba adott kútfalvi domínium visszaváltását, mivel a 30 ezer forintba csak a küküllővári birtok megvásárlásához volt szüksége, de azért is, mert az udvar nem akarta, hogy „afféle jószágok papok kezére által bocsátassanak, noha én akkor is nem örökössön adtam”. Jósika hitb. lt. No. 542.

hez vezetett. Ahogyan Csáky Katának egy 1764. március 10-én keltezett, férjéhez írott leveléből kitetszik, előfordult, hogy három napig se szólt feleségéhez, ezért lett kettejük között a levelezés a biztos kapocs.⁵⁷³ Az asszony önérzetesen írta férjének, hogy „mióta együtt lakunk, majdnem minden jövedelmemet a te tetszésedre fordítottam. Bécsbe olykor jártál, mikor még se jószágod, se fizetésed nem volt. Azután tudod, hogy nehezen vettem magam annyi ezüstnek vásárlására, melynek kifizetésére az atyai jószágom kiváltásáért való és más eleimtől maradt pénzem fordítottam, de ki nem pótolhatván akkor sokáig, majd minden jószágom jövedelme annak kifizetésére ment.” A levél megírásakor az asszony felháborodására az szolgáltatott okot, hogy a consiliáriusság taxájának kiváltásához szükséges 1000 magyar forintból Csáky Kata letett 500 forintot, a többit a kamattal együtt apródonként kellene fizetniük, de Bethlen Miklós egy fillért sem fizetett, sőt semmiféle utasítást nem adott ebben az ügyben.

A házastársi viszony megromlására utal az asszony kesergése, miszerint békés együttlétre vágyik, nem olyanra „veszekedéssel kezdjük, s gyakran azzal végezzük a napot.” Bár 1763 őszén Bethlen Miklós már tett egy fogadalmat: „... többé nem lesz, hogy ládáimat, almáriomjaimat felrontasd, pecsétit felszaggattasd, mert jó lehet, valamik az én ládáimban vannak, azok egy krajcárodba se kerültek, mert az én kezembe soha csak egy aranyat se adtál, hogy valami ház szükségét pótoljam vele...,” mégse tartotta magát ígéretéhez. A feleség különösen azért érezte még hónapokkal később is megalázonak a fenti incidenst, mert ura utasítására a cseléd szaggatta fel a pecsétjét, holott – ahogyan Csáky Kata gondolta – „soha egy pénzedbe sem kerültem, ezt egy asszony se írhatná Erdélybe rajtam kívül, mégis egy nincsen, akinek olyan kevés becsületi legyen az ura előtt, mint nekem.” A sok szívbéli gyötrelemnek tulajdonította legyengülését, ami miatt feküdni kell. Mivel a gyengeség oka a sok veszekedés, arra kérte Bethlen Miklóst, legyen jó szívvel iránta, ne keserítse tovább az életét.⁵⁷⁴

⁵⁷³ Jósika hitb. lt. No. 662.

⁵⁷⁴ A levélvégi békülékeny hangnem az utóiratban is folytatódott, ahol a „gubernátor asszonyra” is hivatkozva arra kérte urát, építtessen konyhát és ebédlőt a „vacsai feredőnél,” mivel Rozáliával együtt májusban oda készülne. A főnemesség soraiban a savanyú fürdők használata eléggé elterjedt volt. Aki tehetett, saját fürdőt építtetett, mint Poppel Éva 1620-ban Tarcsán (ma Tacsmándorf, Ausztria), ahol évente megújították a fürdőházat. Kincses, 1997. 79. Poppel Éva anyjától, Salm Magdolnától a gyógynövények gyűjtéséről és az orvoslásról is kapott megfigyeléseket, amelyeket maga is továbbfejlesztett. Csáky László testvérének, Csáky Anna Franciskának is küldött gyógyszereket Pozsonyba, az apáca szemének gyógyítására. Uo. 80. A gyógyításnak ez a módja később is megmaradt. Jósika János 1824-ben arról értesítette anyósát, Bethlen Rozáliát, hogy a feleségét nem találja Kolozsváron, mert „Rosali a jövő héten megy ki Mikesre, hogy savanyú víz és feredő cúrját elkezdje.” Jósika hitb. lt. No. 552. 1824. július 7-én írott levele.

A házaspár konfliktusai oda vezettek, hogy 1770-ben Nagyszebenben, Bajtay József Antal erdélyi püspök előtt kellett saját pecsétjeikkel és aláírásukkal megerősített békés megegyezést kötniük, amely a következőket tartalmazta:⁵⁷⁵

- Mivel a feleség 42 ezer forintot kölcsönzött urának, arról készüljön contractus, s az adósság fejében a férj kösse le birtokait a feleségének.
- A férj adjon a birtok működtetésére minden évben 300–400 rénes forintot a feleségének.
- A feleség tájékoztassa a férjet a jószágokkal kapcsolatos lépéseiről, s egyező akaratból tegye meg intézkedéseit.

A házastársak vállalták, hogy közösen viselik a házi és egyéb költségeket, és esetleges egyenetlenségeiket eligazítják, „fentartván mindenkoron mások, főleg a cselédgyek előtt magokhoz tartozó tekintetet”.

Bethlen Miklós feltehetően környezete hatására katolizált, felesége, de idősebb bátyja is erre ösztönözték. Bethlen Gábortól 1758. május 23-án szerződés alapján átvette a fiscustól megvásárolt küüllővári uradalmat, ahol 1760–1769 között a kastélydombon egy kis kápolnát építtetett, majd a várkastély átalakítása után a család központjává emelte a települést. A kápolna és a kastély építését Csáky Kata is fontosnak tekintette, s férje halála után a munkálatokban is részt vett. 1795 augusztusában legalábbis a birtokközpont értékét növelő beruházásként becsülték meg a kastély átalakításával együtt a templombelső kialakításának munkálatait (székeket, szószéket stb.) is.⁵⁷⁶

A frissen katolizált Bethlen gróf vallási kérdésekben meglehetősen türelmetlen volt, amivel még református rokonai körében is határozott ellenszenvet váltott ki. Amikor a szintén katolikus hitre tért Bánffy Dénes lányát, Bánffy Ágnest a református Teleki Sámuel akarta feleségül venni, ő volt az, aki 1767. július 15-én hozzájárult a lány szabályos elrablásához és erőszakos katolikus hitre térítéséhez. A vőlegény, a későbbi könyvtár-alapító saját feljegyzése szerint: „Estve jött squadron Örményesre és éjfél után 2 órakor vitte el mátkámat Bethlen Miklós szekeriben. Azon az éjszaka 3 órakor indultam Bécsbe a szegény, megkeseredett anyával.”⁵⁷⁷ A sáromberekí eklézsia könyvébe a helybeli református pap azt is feljegyezte, hogy a 12 éves mátká erőszakos elrablásánál Bethlen gróffal ott volt Haller Gáborné, a mostohalánya, Jósikáné Bornemissza Annamária és a

⁵⁷⁵ Jósika hitb. lt. No. 542. 360. 1770. március 10-én Mária Terézia parancsára született a megegyezés. 1770. március 12-én a két fél pecsétes megállapodást kötött. Jósika hitb. lt. No. 678.

⁵⁷⁶ A küüllővári kastély becsűje: 1794. aug. Jósika hitb. lt. No. 960. (régí jelzete: Fasc. K. Nro. 194.)

⁵⁷⁷ Teleki Sámuel és a Teleki-Téka. A leveleket válogatta, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Deé Nagy Anikó. Bukarest, 1976. 23. (továbbiakban Deé Nagy, 1976.)

felesége, Csáky Kata grófnő is. A fiatal lánykát Küküllővárba, majd Kolozsvárra vitték, s onnan – apja szándékának és Mária Terézia döntésének megfelelően – Bécsbe, hogy 1768-ban megtérítsék, s katolikus szellemenben neveljék.⁵⁷⁸ A botrányos ügy megszervezésében a család egységet mutatott, pedig továbbra is sok konfliktus nehezítette a házasságot.

A Bethlen házaspár rövid együttélés után élete nagyobb részét egymástól távol töltötte, hiszen az asszony az erdélyi birtokok irányításával, a gazdálkodás teendőivel foglalatoskodott, s télen a kolozsvári házban vagy Szebenben élt társasági életet. A férj többnyire Szebenben, a Gubernium székhelyén végezte teendőit, Magyarországra utazott, vagy a küküllővári kastélyban, a szebeni farsangokon, a társasági élethez tartozó vadászaton vett részt.

A belső ellentétek azonban időről időre visszatértek. Még 1780 novemberében, egy évvel a férje halála előtt is azt írta Csáky Kata Kolozsvárról, hogy osszák meg a konyhai és egyéb költségek fizetését, hogy „ne tudna a cseléd a szüntelen való osztozkodásról közöttünk. A te gusztusod pedig abban áll, hogy semmi se jó előtted, amit én cselekszem, látom, örökké úgy bánsz vélem, mint valami gyerekekkel ...”.⁵⁷⁹

A lázadás ellenére azonban házasságuk nem feszítette szét a tradicionális kötelékeket, mindketten megtanultak kompromisszumok árán, önálló útjukat fenntartva, de egymást kölcsönösen segítve együtt maradni. Bár a püspök előtti megegyezés ún. háztartásra való költségek fizetésére kötelezte a férjet, a levelek tanúsága szerint igyekeztek mindenben elszámolni egymásnak.

A kor kívánalmainak megfelelően természetesen egyedül a férj kerülhetett fontos pozícióba. Csáky Kata viszont nemcsak saját birtokait volt képes irányítani, hanem elég kapcsolattal, meggyőző erővel, kényes helyzetekben is megfelelő logikus érveléssel bírt ahhoz, hogy férje érdekeit, mint közös családi érdekeket érvényesíteni tudja.

A kortársak közül a grófnő képességeit többen észrevették, Teleki József gróf kétoldalas verset is írt a család nőtagjairól, amelynek Csáky Kata megítélésére vonatkozó első sorai igen jellemzőek:

⁵⁷⁸ Deé Nagy Anikó: *A könyvtáralapító Teleki Sámuel*. Kolozsvár, 1997. 43–45. (továbbiakban Deé Nagy, 1997.) Teleki a lány anyjával kötött megállapodást, aki éppen azért akarta a korai mátkaságot, hogy a református ifjú támogatásával megmentse gyermekét az apai szándéktól. Bécsben sem Teleki, sem a lány anyja nem tudott eredményt elérni, a gróf csupán néhány barátjának, követeknek tudta a szörnyű történetet elmesélni. A fiatal Bánffy Ágnes azonban megtérítették, s ezzel kútba esett a házasságkötés. A lány később hozzáment Eszterházy János fő kormányiszéki tanácsoshoz, Teleki pedig 1769-ben a 14 éves iktári Bethlen Zsuzsannát vette feleségül.

⁵⁷⁹ Jósika hitb. lt. No. 662. A lovakat, amiket Szebenben tartanak, azt is fizessék együtt.

*„Az Istennek különös kegyelme
Erdélyi dámáknak, hogy légy fejedelme,
Excellentiádnak szép úri értelme
Ezt méltán érdemli egy oly ritka elme...”⁵⁸⁰*

A levelekből kiderül, hogy a férje számára legértékesebb erdélyi hatalmi pozíciót, a kincstartói megbízást 1769-ben, egy bécsi utazás alkalmával Csáky Kata segítette elő. Maga Bethlen Miklós kérte feleségét a közbenjárásra: „Ha ezen levelem vételéig még őfelségétől el nem búcsúztál, jó léssen, ha elé hozzad őfelségének és megmondod minden alázatossággal, hogy ha őfelségének máshoz vagyon szándéka, hogy ezen hivaltalt adja, én ha preteráltam is, contentus vagyok mindennel, valamit őfelsége velem kegyelmesen cselekszik. Csak arra kérd, hogy ha valamely alkalmatosság adatik elő, had consoláltassam én is, az ki tizenkilenc esztendőktől fogva nem volt olyan nehéz commissio az országban, az mellyben nem applicáltattam volna ..., az miben penig becsület vagyon, azt mások kapják. Ezeket, ha szép móddal kimagyarázhatnád őfelségének, talán használna. Ezt is lehetne megmondani: én vagyok egyedül catholikus familiából és mind religió dolgaiban, mind az őfelsége szolgálatában magamat exponálok ....” Az csak természetes, hogy ez esetben felesége „bölcssességét” is elismerte, és a jutalmat is kilátásba helyezte, amikor birtokai reá testálását sugalmazta.⁵⁸¹

Bethlen Miklós 1772-ben lett Erdély thesaurariususa.⁵⁸² A 18. századi Habsburg abszolutizmus törekvéseiben a kincstartóság volt az a központi hivatal, amely az 1755-ben Bethlen Gábor kancellár által kezdeményezett új adózási szisztéma adóbevételei mellett a terület jövedelmeit biztosította. Mivel a Gubernium létrejötte után a kincstári javak és jövedelmek jelentős része bérletbe került (nem kis mértékben hozzájárulva ezzel az erdélyi arisztokrácia megerősödéséhez) a Thesaurariatus a bérleti rendszerből és a saját kezelésben maradt jövedelmekből (pl. nemesfémbeváltás és

⁵⁸⁰ Jósika hitb. It. No. 553. „Méltóságos gr. thesaurárius Bethlen Miklós őnagysága élete párja, született gr. Csáky Katalin őexcellentiája kezéhez.” A verset – aminek azonban csak egy töredékes, másolatban maradt leírása maradt az utókorra – Rozália házasságkötése után írta, mert a rá vonatkozó rész jellemzően utalt eddigi kapcsolataira: „Rosali tied volt s egyszersmind Halleré / De elraboltatott s lett immár a másé / Nem is Apollóé, nem sisakos Marsé / Hanem keresztszegi gróf Csáki Jánosé’.

⁵⁸¹ „Árokallyát Noked s Rosalinak testálom, csak jól forgasd odafel magadat. Küküllővárt is, mindenemet.”

⁵⁸² 1773. augusztusában írta Barcsay „Úgy tetszik, írtam vala utolsó levelemben, hogy G[róf] Bethlen Miklós lett Erdélynek Thesauráriussa...” Mennyei Barátom! Barcsay Ábrahám levelei Orczy Lőrinczhez (1771–1789) Sajtó alá rendezte, a bevezetőt és a jegyzeteket írta Egyed Emese, *Erdélyi Tudományos Füzetek* 236. Kolozsvár, 2001. 59. (továbbiakban Egyed Emese, 2001.)

pénzverés) járult hozzá a birodalmi bevételekhez, illetve biztosította az igazgatási teendők ellátását a rendelkezése alatt álló területeken.⁵⁸³

A nehezen megszerzett pozíció Bethlen Miklós képességeinek és lehetőségeinek próbája volt. Amikor 1773. július 5-én délelőtt, erdélyi körútja során Mária Terézia fia, a társuralkodó József, Szebenben a Kincstartóságra is ellátogatott, majd megtette észrevételeit annak vezetőiről és alkalmazottairól (személyes tapasztalatai alapján egy titkos listát állított össze), az erdélyi intézmények jövőjét és sokak sorsát is megpecsételte. Véleményének kialakításakor meghallgatta kísérőit, akik természetesen meglehetősen szubjektív álláspontot foglaltak el,⁵⁸⁴ József azonban ennek ellenére a saját – egyértelmű és határozott – véleményét fogalmazta meg az erdélyi politikai szereplőkről, amely alapját képezte a következő évek személyi változásainak. A társuralkodó útját követően került sor a gubernátor, Joseph Maria Auersperg gróf (1771–1774) elmozdítására,⁵⁸⁵ s többek nyugdíjazására is.

József Bethlen Miklósról sem alakított ki kedvező összképet, így a kincstartói szerep csak néhány évre korlátozódott: „... róla nem tudnék mást mondani, mint hogy, amennyire a beszélgetéseiből és cselekedeteiből kiolvashattam, ő semmi egyéb, mint egy jó ember, aki azonban egyáltalán nem alkalmas a vezetésre, nem ért sem a beszédhez, sem az íráshoz, s akinek a tétlensége mindenki által ismert éppen úgy, mint az, hogy mindent titkára, Strohmayer csinál, és azt írat vele alá, amit csak akar.”⁵⁸⁶

Bethlen Miklós meglehetősen bizonytalan önértékelésére jellemző, hogy 1774-ben arra kérte bécsi ágensét, nézzon utána nem hozott-e neki is valami kitüntetést Bruckenthal „azt beszélik, hogy báró Brukental hozott

⁵⁸³ Trócsányi, 1988. 119., valamint Kovács Kiss Gyöngy: A Habsburg-uralom erdélyi kiterjedésének folyamata a korabeli magyar emlékirodalom láttatásában (17. század vége – 19. század eleje). *Erdélyi tudományos Füzetek*, 228. Kolozsvár, 2000.

⁵⁸⁴ Zejk András, Hunyad megyei kísérője például így tájékoztatta a vezető erdélyi politikusok megítéléséről. „Bethlen [Miklós] gyenge, O'Donellj sajnálták. [Joseph] Auersperget és Izdenzy [Józsefet] igen gyűlölik, Bruckenthal [Sámuel] nagyon túlterhelt”. Kulcsár Krisztina: II. József jellemzése az erdélyi hivatalnokokról 1773-ban. = *Fons*, 2002. 1–3. sz. 362. Részletesen írt József látogatásáról Retteg, 1970. 299–304.

⁵⁸⁵ A honfíúsított Auersperg Bécsben tartózkodott, de csak 1774. június 4-én adta az erdélyi rendek tudomására, hogy Mária Terézia Krajna kormányzójává nevezte ki. Uo. 368. Bruckenthal Sámuel csak 1777-től lett gubernátor (1777–1787), addig a Gubernium elnöke (1774. július 5.).

⁵⁸⁶ „Nicolaus Bethlen Thesaurarius und anjetzo Praeses des Gubernii: Von diesem könnte ich nichts anderes sagen, als daß, so viel als ich aus seinem Discurs und Handlungen habe abnehmen können, er nichts als ein guter Mann ist, welcher aber zu einer Direction gar nicht aufgeleget ist, er kann noch reden, noch schreiben, und dessen Unthätigkeit ist von jedermann bekannt, wie auch, daß sein Secretarius Strohmayer alles macht, und ihn unterschreiben macht, was er nur will.” Anton Strohmayer 1773-ban a Kincstartóság titkára volt. Csáky Kata gyakran kérte őt intézkedésre, de a későbbi években kölcsönzött is neki. Uo. 376.

az Szent István ordójából való kereszteteket, és ezek között nekem is egyiket fog hozni. Minthogy az is esett értésemre, hogy báró Brukenthal nemrégiben elnyerte volna az Commandans keresztet, tartok attól, hogy nekem talántán csak az kis keresztet elhozná.” Bethlen információja csak részben bizonyult helyesnek, ugyanis 1774-ben Bruckenthal valóban kapott középkeresztet, ellenben a kincstartót semmilyen kitüntetésre nem tartotta az udvar érdemesnek.⁵⁸⁷

1777-ben a jól értesült Rettegi György is feljegyezte: „Szörnyű nagy és szomorú változások lőnek a hazában, mert Brukenthal úgy beesett felséges asszonyunk gratiájába, hogy se miniszter, se más akárki is semmit ér mellette. És nemcsak az erdélyi gubernátorságot nyere el örökösön, hanem thesaurarius lévén gr. Bethlen Miklós, azt onnan kitudta statuum praesesnek, ő maga fogja másodmagával az egész Kamarát dirigálni.”⁵⁸⁸

Rettegi információját Bethlen Miklós alábbi – 1777. július 30-i – levélrészlete is megerősíti. „Már az Camarai Praeses is megírta nékem, hogy az Thesauraneum reducátatik és én ország Praesesnek resolváltatom. Ezek az gyümölcsei az én kedves, hosszas szolgálatomnak, midőn jutalmat, kegyelmet várok vala, akkor büntetődöm, meggondolhatod kincsem, megháborodásom. Legyél hálás az ÚrIstennek, különös kegyelme nem volna, majdnem találnám fel magamat, hivatalomat már elvették, jószágaimat veszik. Légyen mindenekben az ÚrIsten szent akarattya csak az ÚrIsten az házamban adjon továbbra is vigasztalást, azokat békével kell túrnóm.”

A levelek azt tanúsítják, hogy Bethlen Miklós kénytelen volt helyzetével megbékélni. Talán ezért fordított a korábbi időszaknál is nagyobb figyelmet a testvérével közösen megszerzett Küküllővár szűkítésére illetve ezért ígérte meg vejének, Csáky Jánosnak, hogy lehetőségekhez segíti Erdélyben.⁵⁸⁹

Csáky Kata első házasságából származó lányát, Bornemissza Annamáriát a Jósika család ifjabb ágához tartozó Jósika Imréhez adta feleségül. A férj családjának társadalmi helyzete elfogadható volt, hiszen Imre

---

⁵⁸⁷ Jósika hitb. It. No. 542. A kiskeresztet egyébként sem érezte volna Bethlen magához illőnek, mivel „Erdélyben főhivatalokat viseltem és most is viselek, aki már 24 esztendőktől fogva szolgálom őfölségét és kinek szolgálattyaival az udvart [ezért, ha azt adták volna neki] nagyon megszorodtam volna, és ezért instálnék őfelségéhez, hogy nekem méltóztassák az Commandans keresztet adni.”

⁵⁸⁸ Rettegi, 1970., 378. 1781-ben Bethlen halálakor már azt is leírta „szörnyű tudatlan volt szegény, hanem hogy a bátyja sokra ment volt az udvarnál, s pápistává lett, ezt is azzá tette volt.” Rettegi a kincstartói méltóság megszűnését egyenesen az ő mellőzésével okolta, ami nyilvánvaló leegyszerűsítés: „hogy inkább eszire ne vegye a dolgot, csakhogy tudhassák ki belőle, az egész thesauráriátust esztendeig reducálták vala s úgy osztán statuum praesidenssé lett ...” Uo. 415.

⁵⁸⁹ 1778-ban Csákyt be is iktatták Kolozs vármegye főispáni méltóságába. Barcsay Szebenből tette fel Orczynak a kérdést „Eljössz-e Kolosvárra installálni?” Egyed Emese, 2001. 170.

előbb testőrként, majd a székely huszároknál szolgált, végül az erdélyi ítélőtábla assessora lett.⁵⁹⁰ A szurdoki kastélyban őrzött olajképek Jósika Imrét egy nem különösebben szép, bajszos, félhosszú hajú fiatalembernek, Bornemissza Annamáriát – leánykori képe – nálánál fiatalabb, arányos arcú leánynak mutatták.⁵⁹¹ Rettegi a fiatal bárót jeles úriembernek tartotta, de mégis leírta róla, hogy megunta a feleségét, s bár az „nem rút és istenfélő asszony volt, ... sokáig külön lakott tőle.” Végül azonban egy Pénteki Mihály nevű praefectus kibékítette feleségével, s ezután született⁵⁹² a házasságból egy fiúgyermek, Jósika Miklós, a levelek Miklóskája.⁵⁹³ 1776-ban azonban Jósika Imre, „akinek a mellében lévén a nyavalya, nehezen és rekedezve beszélt,” váratlanul meghalt. Annamária fiatalon, 33 évesen lett özvegy, egy kilencéves fiúcskával, akit Kolozsvárott taníttatott, s aki majdan a regényíró Jósika Miklós édesapja lett.⁵⁹⁴

A fiatal özvegyasszony nem ment újból férjhez, bár a korabeli elvárások ezt kívánták, s feltehetően anyjának is ez lett volna a kívánsága.⁵⁹⁵ Bornemissza Annamáriának kevés levelét tartotta anyja megőrzendőnek, a férje halála utáni bizonytalan helyzetről sem tőle magától, hanem anyja és Rozália leveleiből értesülhetünk. Csáky Kata neheztelt nagyobbik lányára, s a Felvidékre utaztában is kikerülte Lónyát, a lány azonban fokozatosan saját lábára állt, s különösen később, az öregség utolsó éveiben támogatta, jelenlétével is segítette anyját. Levelezésük alapján az 1770-es évek második felében unokatestvérével, Csáky Borbála fiával adósságának kifizetése miatt anyagi problémái voltak, ahogyan maga írta „Haller János bátyám uramban ... semmi szivesség nincsen .... ha nagyságod drágálni fogja Branyitskát, Jósika Dániel megtartja 20 000 magyar forintban, s Haller Jánost mindjárt kifizetem ...mindenre bajos szorulni, de ki-

⁵⁹⁰ A családnak ez az ága 1698-ban Jósika Gábor és Jósika Imre katonai és hadiszállítói tevékenysége nyomán szerzett bárói rangot. Imre 1696-ban ezeres kapitány és Torda vármegye főispánja volt. Dr. Dézsi Lajos: Báró Jósika Miklós. In. *Magyar Történelmi Életrajzok*, Arcanum CD-ROM (továbbiakban Magyar Történelmi Életrajzok CD.) Jósika Miklós az „Emlékirat”-ban cáfolta, hogy a család az ún. szurdoki ághoz tartozott, mivel Szurdok korábban a Csákyaké volt, s az ő apja leginkább Ó-Fenesen és Bilakon lakott. Jósika Miklós: *Emlékirat*, szerk. Győri János, 8. mek.niif.hu/04900/04984/04984.htm

⁵⁹¹ A két olajképről készült fotót közli Dézsi Lajos életrajza (7. és 8. kép) Magyar Történelmi Életrajzok CD-ROM A festmények a szurdoki kastélyban őrzött további családi ereklyékkel együtt 1944-ben elpusztultak.

⁵⁹² Állítólag azért, mert „nagyok voltak kezei, lábai”. Rettegi, 1970. 362.

⁵⁹³ Jósika Miklósnak (megh. 1824) gróf, Lázár cs. lt. No. 384. I./7. Eleonórával kötött házasságából három gyermek született, Miklós, az író, Sámuel és Imre.

⁵⁹⁴ A liceum mellett a convictusba is beadta, s egy ideig nevelőt is tartott mellette, egy Gull nevű piarista tanárt. Magyar Történelmi Életrajzok CD.

⁵⁹⁵ Egy évvel férjének halála után húgának leveléből derült ki, hogy nővére anyjuk haragja miatt kesergett neki. Jósika hitb. lt. No. 552. Bethlen Rozália 1777. július 16-án Bethlen Miklóshoz küldött levele.

vált atyafitól őrizzen az Isten. Már énnékem, Branyitskát ha el kell adnom, úgy kell, hogy az adósságból egészen kiszabaduljak. Elég kevés marad nékem 30 000 forintban, de mennyen csak...”.⁵⁹⁶ 1779-ben azonban már nyugodt hangú leveleket küldött anyjának, tudósítva, hogy fia németül levelezett Haller Jánossal, (Haller György fiával), akivel ilyen módon remélt – a családon belüli konfliktusból – megbékülést.

Egy 1801-ből fennmaradt guberniumi vizsgálatból ismerjük az özvegy saját vallomását a családnak a férje halála utáni vagyoni és egzisztenciális helyzetéről.⁵⁹⁷ Ebből több kérdésre is választ találunk. Alapvető problémának az bizonyult, hogy Jósika Imre igen jelentős adósságot hagyott hátra. Bár halála előtt valóban kellett kölcsönt felvenniük az asszony „szavára” is, de Jósika Imre már 1773-ban adott neki egy olyan kimutatást, „melyben megesmérte, hogy 61 050 magyar forinttal lett megterhelhetőségünknek egyenesen maga volt oka.”⁵⁹⁸ Választ kapunk arra a kérdésre is, miért nem találtunk az idősebb lány által írott leveleket Csáky Kata grófnő hagyatékában. Mivel Jósika Imre halála után – amelyet 1775-re tett – egyedül a lónyai részbirtok maradt meg özvegye birtokában, ezért abból adósságokat fizetni nem lehetett, sőt a család mindennapi szükségletét sem tudta belőle fedezni, nem maradt számára más megoldás, mint „néhai édesanyám mellé magamot megvonván, az esztendőknél nagyobb részét ottan töltöttem, és csak akkor érezhettem kevés enyhülésemet, midőn régibb terheimet újabbakkal felcserélhettem.”

Teljesen egyértelmű, hogy a kisebbik lány házасítása körüli bonyodalmak, a férje hivatalának megítélése körüli ellentmondások közepette az adósságokkal terhelt özvegy gondjainak felvállalása egyáltalán nem könnyítette meg Csáky Kata grófnő helyzetét.

Bornemissza Annamáriát a nehézségek erősen próbára tették. Mivel nem kötött újabb házasságot, s a szűkebb rokonság csak a legszükségesebb támogatást nyújtotta, minden élelmességre szüksége volt, hogy biztosítsa családjának megmaradását. A nagyszámú utókorra maradt kölcsönszerződés, adóslevél arról tanúskodik, hogy a rangjához méltó életkö-

---

⁵⁹⁶ Jósika hitb. lt. No. 118. Bornemissza Annamáriának anyjához Lónyáról küldött levele (1777, pontos hónap és nap megjelölése nélkül). Csáky Kata Branyicskát megszerezte, s maga igazgatta. 1789-ben visszaadta azt Annamária fiának, Jósika Miklósnak és nagyobbik leányunokájának, (Bethlen Rozália legidősebb lányának) Csáky Katicának.

⁵⁹⁷ Az 1801. február 7-én kelt vallomás gróf Lázár Antalné Torma Éva vádjai (1793) miatt született, aki szerint Bornemissza Annamária már az unokái örökségét tékozzolja el, amikor rosszul gazdálkodik, s adósságokat csinál. Jósika hitb. lt. No. 113.

⁵⁹⁸ Uo. Bornemissza Annamária válasza alapján férje „életének utolsó napjaiban annyira jutott, hogy élelmünkre, s házunk táplálására kölcsönöznünk kellett, de mivel már férjemnek hitele nem volt, vagyonyyaiban bátorság nem találtatván, a hitelezők az én állításomra kölcsönöztenek, melyet házi csendességünk fenntartásáért megtenni kénytelen voltam.”

rülmények megteremtésének igénye kölcsönről kölcsönre vitte az asszonyt. Elsősorban rokonainak és a tordai, kolozsvári kereskedőknek tartozott, s bizonyos késedelmekkel ugyan, de visszafizette azokat.⁵⁹⁹ Fiát taníttatta, s megházasíttatta. Annak beteg feleségét ápolta, majd igyekezett tisztességesen eltemettetni.⁶⁰⁰ Unokáinak nevelésében is kivette részét. A válasziratból és a hozzá kapcsolódó kimutatásokból egyértelműen az derül ki, hogy a gyakorlatilag csak 1796-tól önállóan gazdálkodó özvegy épületekben 24 609 forint és 32 krajcár, fekvő jószágban 28 224 forint és 10 krajcár vagyonnal rendelkezett, s másoknak is adott kölcsönt 4970 rénes forint értékben. Összességében tehát csaknem annyi értékkel (57 803 forint és 42 krajcár) rendelkezett, amennyi adósságot két évtizede a férje hagyott családjára.⁶⁰¹

A hozzá intézett jobbágyi kérelmekre adott válaszai – az 1790-es évek második felében és 1800 után – az anyai örökségnek megfelelő együttérzéssel és gondoskodással megáldott asszonynak mutatták. Lakodalmakra, betegség esetén, az elaggott öregeknek mindig kiutalt kevéske gabonát és pálinkát, vagy engedélyezte a ház reparálásához szükséges anyagok (fa, szalma stb.) használatát.⁶⁰² Csak abban az esetben makacsolta meg magát, s nem engedett a kérésnek, ha a kérelmezők – mint Szukállá Veszelia nevű szolgájának özvegye – túlzó kíváncsiságot fogalmaztak meg. Az asszony ugyan nagyon kesergett, hogy hat árvájának nem tud enni adni, s ezért a pálinkafőző sisakjának a visszaadását kérte, mivel „míg kezemben volt,

⁵⁹⁹ A vád szerint egyrészt férje halála után, másrészt anyja 1794-ben bekövetkezett halála után kölcsönzött különösen sokat. Az első okát az özvegy egyértelműen a férje által hagyott adósság rendezésében, az utóbbit a birtokok visszaváltásában látta, ami egyébként fia, s az unokák érdekében állott. Anyja halála után a szurdoki és a branyicskai birtokot váltotta ki, s Haller János halála után az oláhfenesi és a motsi jószágokat (az utóbbit 11 828 rénes forint és 20 krajcár ellenében). A „köves portékákról és az ezüstjeiről” is azt írta, hogy ha voltak is zálogban, azokat már mind kiváltotta. A jegyzék 36 623 forint és 52 krajcárról készült, amely az 1794 óta tett visszafizetések egy részét, 39 kvitanciát vagy megállapodást tartalmazott. (Az összegzés utáni megjegyzésből tudhatjuk meg, hogy a a fennmaradtnál több visszafizetés történt, csak a contractusok egy részét a teljesítés után elégették.) Jósika hitb. lt. No. 113.

⁶⁰⁰ Uo. Az özvegy szerint amikor menyé „Meggyesfalván halálos ágyban feküdt és megholt, ... édesanyja a temetési költséget ... nyakamba rakta, melynek egy része fizetetlen, más részét kifizettem in summa 384 Rft és kr.”

⁶⁰¹ Uo. 1801. február 14-én a Gubernium sem úgy ítélte meg, hogy az özvegy vétkes mulasztásokat követett volna el, hanem azt írta elő, hogy az árvák érdekében „félre téven az eddig fenn forgott vetélkedéseket, igyekezzenek a felek azoknak boldogítására egyetértőleg és szeretettel törekedni.” Orosz Mihály guberniumi titkár aláírásával.

⁶⁰² Jósika hitb. lt. No. 117. 1797-ben pl. a kisfenesi Bogya Ilia örökös jobbágy fordult Bornemissza Annamáriához, hogy házát megépítette „csak fedele héjja, de az ennek előtte való szűk esztendőkből úgy kifogytam a vetésből, hogy éppen semmi szalmám nintsen.” Hat szekér szalmát kért, hogy munkája kárba ne vesszen. A birtokos asszony ugyan visszaírta, hogy neki is szüksége van a szalmára, mégis utasította az udvarbíróat a kérés teljesítésére.

abból tápláltam gyermekeimet, idegeneknek főztem egy két véka gabonát, és fizetést kaptam érte,” ám azt éppen a birtokos asszony parancsa alapján vették el tőle.⁶⁰³ Korábban Csáky Kata is hasonló következetességet mutatott jobbágyaival, amikor a pálinkafőzés tilalmát akarta biztosítani.

Csáky grófnő második házasságából született lányának, Rozáliának⁶⁰⁴ sorsa állandó témája volt a Bethlen Miklóssal folytatott levélváltásnak. Kelemen Lajos úgy tudta, hogy Rozália „Bécsben nevelkedett, széles látókörű, nagy műveltségű leány” volt, „aki Bécs udvari levegőjében és a legelőkelőbb társadalmi körökben élte le ifjú éveit.”⁶⁰⁵ Rozália vonzó, szép nő lehetett. Rettegi már 1772 júliusában felfigyelt rá a lány nagyapjának, Bethlen Ádámnak kolozsvári temetésén. A keserves asszonyok közül, akik fekete fátyolban borultak az elhunyt koporsójára, külön kiemelte Bethlen Miklós egyetlen leányát, „ki is jóforma, szép leányzó.”⁶⁰⁶

A fiatal lány házasságkötésének terve már 1772-ben megfogalmazódott. Bethlen Miklós Bánffy Dénestől kért a kiszemelt fiatalemberről tanácsot, aki azonban egyértelműen elvetette a házasság ötletét: „Én megvallo, ha igazán ki kell írnom a dolgot, nem látom a húgomnak nagy szerencsáját ezen ifjú Pálfi, mert sem nagy Mercuriust nem tapasztaltam benne, amely által nagyra mehetne, és amely nélkül a máj világban boldogulni nem igen lehet, sem pedig gazdagságot, amelyért az ember magát házárdírozza, nálla remélni nem lehet, és így tsak azért, hogy nagy familiából való, és ötven ezer forinttya lesz, ez tudom, hogy előttem is kevés considerációt érdemel.” Úgy látta, hogy „talán jobb volna még várakozni a húgomnak,” vagyis javasolják azt Pálfinak, hogy még egy évig

⁶⁰³ Uo. Oláhfenesen, 1800. április 8-án. Jósika Imre özvegye a pálinkafőzést nem engedte meg, mondván: „pálinka főzést pedig senkinek sem engedek”, de a gyermekek táplálására két véka gabona kiadását parancsolta. Bornemissza Annamária 1803-ban halt meg, februárban temették el Kolozsváron, az akadémiai (jezsuita) templomban. Jósika hitb. lt. No. 119. (A temetéssel kapcsolatos számlák)

⁶⁰⁴ Rozália 72 éves korában, 1826-ban halt meg, tehát 1754-ben született. Szabó János halotti beszéde bethleni Bethlen Rozália felett 1826. II. 9. Kolozsvár. Hivatkozik rá W. Kovács András: A cegei Wass család a 16–20. században. = *Erdélyi Múzeum*, 2004. 3–4. 1–56.

⁶⁰⁵ Kelemen Lajos: A csáki grófból kastély. In. Uő.: *Művészettörténeti tanulmányok. II.* Bukarest, 1984. 218. Irodalmat, zenét és a színházat kedvelő, könyveket gyűjtő fiatal lánynak írja le Rozáliát.

⁶⁰⁶ Rettegi, 1970. 281. A keserves asszonyok voltak: „a felesége, Bánffy Zsuzsánna, Jósika Mózesné Wesselényi Mária, Daniel Istvánné Bethlen Éva, Bethlen Rozália.” Később azonban a Bethlen Miklós családját nem különösebb szimpátiával emlegető Rettegi rossz hírért keltette Rozáliának. Teleki Imre válóperének ismertetésekor tért ki arra, miszerint az inquisitióban felmerült: „Teleki Imre úr úgy meggyakta Bethlen Miklós leányát, Rozália kisasszonyt, hogy harmadnapig sem nem ülhett, sem nem járhatott, úgy amint kellett volna. Ezt a dolgot, minekutánna gr. Csáki János elvette, némelyek mintegy tréfaképpen hozták elé az ifjúasszonynak s nem tagadta, hanem csak azt felelte: „A csak semmi.” Uo. 402–403.

nem adják hozzá a lányt, hátha közben más jelentkező is akad.⁶⁰⁷ Két héttel később már egyértelműbben színt vallott, amikor előbbi véleményéhez hozzáfűzte „En azt, hogy az igazat kivaljam, magam részemről is akarnám, ha mostantól így elhalódhatna, mivel a kisebbik fiam úgys erdélyi lakos akarván lenni, ha már Szebenben mulat ezután, mindennapi conversatioja lévén a hugommal, ki tudgya, miként fog inclinálni a szívek egymáshoz, mely is, ha benne helyt tanálna, talán egyik sem vesztené a másikon, és nekünk is mindkét részről nagyobb örömünk lehetne benne”.⁶⁰⁸ A történetről nem maradt fenn további híradás, de az bizonyos, hogy Rozália nem lett sem az ifjú Bánffy, sem az ifjú Pálfi felesége.

A házaspár „Rosali” személyét jó lehetőségnek tekintette a Csáky család két ágának újraegyesítéséhez. 1776. szeptember 25-én Bánffy Dénes⁶⁰⁹ már azt írta Kolozsvárról Csáky Katának: örül, hogy Rozália „mátkás kisasszony” lett, „illik neki az új hivatal, amelyből is kívánom, hogy minél hamarébb kiszabadulhasson.”⁶¹⁰ A kiszemelt vőlegény Csáky János volt, a család felvidéki ágából származó, s az erdélyiekkel pereskedést folytató Csáky Antal abaúji főispán fia.⁶¹¹

A család két ága közötti megegyezés békés módja a magyarországi ág tagjainak támogatásával is találkozott. Idősebb Csáky János 1776. december 20-án egy Pozsonyból írott levelében gratulált Rozália és „jó öcsém, ifjabbik gróf Csáky János” egybekelése alkalmából. Neki is az volt az álláspontja, hogy a házasság véget vethetne a család két ága közötti villongásnak, „melyek közöttünk olly sokáig és olly régen fönt forognak.”⁶¹² A lehetőség a két ág megbékülésére valóban megteremtődött, hiszen a házaspárnak három

⁶⁰⁷ Bánffy Dénes római szent birodalombéli kamarás, főlovászmester, Kolozs vármegye főispánja, a kolozsvári akadémia igazgatója. Bár Bánffy azt kérte Bethlen Miklóstól, hogy égesse el a levelét, nehogy a tanácsról illetéktelenek is tudomást szerezzenek, a levél mégis megmaradt. Ebben tett említést kisebbik fiáról, aki „a katonaságról lemondván, jön a gubernátor mellé practicánsnak, s még megláttuk, mire lehet applicálni”. 1772. március 4-én, Kolozsvárról küldött levél. Jósika hitb. lt. No. 575.

⁶⁰⁸ Uo. 1772. március 18-án Kolozsváron kelt levél. ifj. Bánffy Dénes azonban 1773. március 30-án meghalt, ezért az apa reményei is elvesztek. Uo. Bánffy Dénes 1773. április 5-én kelt levele.

⁶⁰⁹ Bánffy Dénes 1777-ben idősebb fia, Bánffy György főispáni beiktatásakor beszédet mondott „Jeles köszöntések és atyai intés...” címmel. Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*. I. Budapest, 1891. 1114. Arcanum CD-ROM, Bp., 2000. (továbbiakban Szinnyei 1891. CD-ROM)

⁶¹⁰ Jósika hitb. lt. No. 661.

⁶¹¹ Nagy Iván CD-ROM Csáky Antal (meghalt 1764-ben) pedig Csáky Zsigmond (1665–1738) tárnokmester fia volt.

⁶¹² Uo. Ő is a megegyezést ajánlotta a pereskedés helyett. Ennek ellenére 1777 májusában Csáky Kata – Medve Mihály nevű megbízottján keresztül – Szebenben kerestette az ősi jószágok kiváltásához szükséges iratokat. Medve levele 1777. május 3-ról, amelyben arról tudósít: a Királyi Gubernium Archivumában keresteti az iratokat.

gyermeke született, Katalin, Rozália és József, s ezáltal az erdélyi Csákyak kétségszűen erősödni látszottak.⁶¹³

Az 1770-es évek során Bethlen Miklós egészségének romlása azt jelezte, hogy a helyzetnek szomorú következményei lehetnek. 1778. július 6-án már a jeles kolozsvári orvost, Pataki Sámuel akarta magához Küküllővárra kivitetni.⁶¹⁴ „Az téltől fogva mind érzettem fájdalmat az fejemben, kivált jobb felől és nyakomban nagyobb mértékben, úgy a vállam között is. Mostmár a jobb kezemben, a jobb vállamtól fogva egész az ujjamig, kiváltképp pedig a könyvem táján. Nappal nem annyira, mind éjtzaka is nem szüntelen vagyok az fájdalom, hanem csendesedik is.”⁶¹⁵ Pataki 1780 októberében is küldött orvosságot Bethlen Miklós nehezen múló köhögésére, valamint szorulására, s örömmel vette a grófnő tudósítását, hogy „jobban kezd őexcellenciája lenni a fájdalmaira nézve”.⁶¹⁶ 1781 tavaszán lánya, Bethlen Rozália beszélt Pataki doktorral, aki írt ugyan fel orvosságot az apjának, de arra kérte, jöjjön el hozzá személyesen Kolozsvárra, hogy megvizsgálhassa, ne úgy tegyen, mint a múlt ősszel, amikor a távolból kellett ellátnia. Biztatta is a betegség meggyógyításának esélyeivel kapcsolatban, mert Rozáliának elmondta, hogy egy hasonló tünetekkel bíró idős asszonyt sikerült meggyógyítania.⁶¹⁷

Bethlen Miklós 1781. augusztus 8-án készítette el testamentumát Nagyszébenben,⁶¹⁸ s tizenhárom nap múlva, 1781. augusztus 21-én halt meg.⁶¹⁹

⁶¹³ Csáky Katica (1779–1791), Csáky Rozália (1784–1850) férje Jósika János és Csáky József (1782–1848) felesége gr. Rhédey Terézia.

⁶¹⁴ Pataki Sámuel (1731–1804), ezen a néven a második orvos a családban. 1759-től oktatott a kolozsvári református kollégiumban, majd a az Orvos-sebészeti tanintézetben. 1780-tól Kolozsvármegye tisztii főorvosa lett. Pataki Jenő: Pataki Sámuel (secundus). = *Orvosi Szemle* 1. (1928) No. 4. 14. A kolozsvári orvosképzésről bővebben Maizner János: *A kolozsvári Orvos-sebészeti tanintézet történeti vázlata 1775–1782*. Kolozsvár, 1890. Apja, Pataki Sámuel (1692–1766) a Teleki grófok pártfogoltja, s 1743-tól Kolozsvár városi orvosa volt. Pataki Jenő (1857–1944): Egy kolozsvári orvos-dinasztia: a Patakiak In. *Az erdélyi orvoslás kultúrtörténetéből*. [<http://mek.oszk.hu/05400/05413/>; 2008. szeptember 20]

⁶¹⁵ Jósika hitb. lt. No. 661. 122–123. Bethlen Miklós Szebenből írott levele feleségéhez.

⁶¹⁶ Papp K. 2006. 190. Pataki Sámuel levele 1780. október 23-án, Kolozsvárról. A család később is csak komoly orvosokra bízta a betegségek orvoslását. Csáky Rozália pl. 1802-ben azt írta mostohaapjának, Wass Sámuelnek Gorbóra, hogy igyekezzen a névnapjára, de egyelőre Kolozsváron tartja őket férje betegsége, ami, ha nem javul „Sámuel napját kényszerítettünk Eksteinnel tölteni”. Az utalás Eckstein János kolozsvári orvosra vonatkozott. Jósika hitb. lt. No. 418. Rozália 1802. augusztus 22-én keltezett leveléből.

⁶¹⁷ Jósika hitb. lt. No. 552. 1781. április 4-én Kolozsvárról küldött levél.

⁶¹⁸ Jósika hitb. lt. No. 554. Végakarata szerint, ha Szebenben halna meg – ahogyan történt – a piaci jezsuita templomba, ha Küküllővárra, a megyesi ferences templomba, ha pedig Kolozsvárra, akkor a piaci nagytemplomba temessék.

⁶¹⁹ Teleki Sámuel 1781. augusztus 23-án írta feleségének, Bethlen Zsuzsannának Szebenből: „Bethlen Miklós tegnapelőtt estve meg hala, most estve nagy pompával eltemetők, holnap az exequiaja lesz. A szegény gróf Bánffy Dienesné is kísérte a koporsót. A püspök

Általános örököse Rozália lett, de végrendeletében feleségének érdekeit is szem előtt tartotta. Mivel az asszony 42 ezer forinttal járult hozzá Küküllővár megvásárlásához – amit öccsével együtt szereztek „életünkig kiválthatatlanul” –, ezen rész őt illeti, s azon kívül, amíg él, s a Bethlen nevet viseli, özvegyi lakóhelyül használhatja a küküllővári kastélyt: „... mostani állapotjába megtartván, onnan semmit sehová el ne vihessen, el ne idegeníthessen ...”. A birtok bevételeinek fele része lett a feleségéé, a másik felét pedig az adósság rendezésére rendelte. Az adósság letelte utáni állapotról is rendelkezett: Csáky Katának a küküllővári birtok jövedelmének $\frac{3}{4}$ részét, lányának $\frac{1}{4}$ részét hagyományozta, úgy tudván, hogy özvegyének „ezen kívül a királyi kegyelemből adandó Pension is elégséges segítségére leszen az alatt is, míg a jószág a rajta fekvő idegen teher alól felszabadíttatik”. Az volt a szándéka, hogy feleségének halála után a kastély és birtok Rozáláé legyen. Úgy rendelkezett, ha Bethlen Gábor fia, József magához akarná azt váltani, akkor a lányát illesse a megváltás összege.

Csáky Jánosnak, kedves vejének hagyta minden drágább köntösét, mostohalányának, Bornemissza Annának (Jósika Imre özvegyének) egy sárga úti-hintót és 300 vödör bort, míg az ő kisfiának, a későbbi író, Jósika Miklós apjának egy drága öltözet ruhát és egy paripát juttatott. De adott két öltözet ruhát „az alább valókból, régi bíró Császár Györgynek” is, aki a levelezésekben a család tagjai körül ellátott bizalmi feladataival kapcsolatban valóban többször említésre került. Munkatársainak, a vele együtt dolgozó közeli személyeknek, Gál Jánosnak 200, Strohmayer Antalnak 100, Vincze Péternek 60, Kozma Ferenc jelenlegi secretáriusnak 100 vödör bort hagyományozott.

Az első megegyezés Csáky Katalin és lánya, Bethlen Rozália (Csáky Jánosné) között a végrendelet megszületésekor jött létre.⁶²⁰ 1781. szeptember 10-én viszont az özvegy és leánya újabb megállapodást kötött.⁶²¹

---

maga temette el.” Deé Nagy, 1997. 253. Lukinich tehát éppen egy hónapot tévedett, mert ő szeptember 21-re tette halálának idejét. Lukinich, 1927. 516. Temetésének leírása, amiből viszont nem idéz, a Magyar Hírmondó 1781. 70. levelében maradt fenn. Csáky Kata Árkosi Ferencnek küldött 1781. november 4-i levele szerint a gróf díszes temetési szertartására 1781. novemberében került sor: „Én kegyelmedtől semmi írást ki nem kaphatok, név szerint az szegény úr temetése rendit.” Jósika hitb. lt. No. 662. 63., Uo. No. 547. Kozma Ferenc secretárius 1787-ben tett nyilatkozata is igazolja a halál beálltának idejét.

⁶²⁰ Jósika hitb. lt. No. 660.

⁶²¹ Jósika hitb. lt. No. 554. A küküllővári adósságot kilenc év alatt fizette volna meg az özvegy, de megfogalmazták, ha meghalna, azt természetesen Rozáliának kell magára vállalni. Csáky Kata ezzel egyetértett, de a 42 600 forintra – amely összeget ő adott kölcsön a férjének – egyértelműen jogot formált. A marhákat, bivalyokat Rozália elhajthatta, s megalkudtak a ménesről is. Bethlen Miklós szebeni szállásáról az özvegy vitte el az ezüstneműeket – a többit megosztották –, azzal, hogy azok az asszony halála után természetesen mind

A megegyezést megelőzően a megözvegyült grófnő összeíratta saját tulajdonát, Szebenben pl. azokat az asztali ezüstöket, amelyeket még Bethlen Gábor kancellártól vásárolt, de amelyek eddig férjét szolgálták.⁶²² Mivel az új megegyezés megkötésére Szebenben került sor, bizonyos, hogy Bethlen Miklós halála itt következett be. A birtok jövedelmét az augusztus 21-i állapot után⁶²³ Rozália kapta, s Bethlen Józsefet is ezen időpont előtti jövedelmekből kellett részesíteni.⁶²⁴ A feleség igényt tartott a 42 ezer forintos járandóságra, s vállalta a 27 ezer forintot kitevő adósság fizetését, évi 3000 forintjával. Csáky Kata a buzai és a borgói jószágot is átadta Rozáliának, valamint összeíratta a küüllővári uradalom terményeit, s abból a fele részt szintén Rozália lakhelyére, Kolozsvárra szállították.⁶²⁵ A küüllővári adósságon felül minden egyéb adósság Rozáliára maradt, s ő fizette a temetés felét is. Október 16-án Küüllővárban úgy módosítottak a megegyezésen: ha a tisztek és cselédek fizetése nem jön ki a birtok bevételeiből, Rozáliának is hozzá kell járulni a költségekhez.

Csáky Kata férjének halálát a vissza-visszatérő betegségekben mutatkozó előjelek ellenére váratlanul érezte, nem készült fel arra a helyzetre, hogy egy 63 éves férj halála után mint özvegyasszony újabb kihívásoknak lesz kitéve. Élete hátralevő részében főként a küüllővári kastélyban, vagy az almási curiában élt, s a neki jutott javakat haláláig kormányozta.

Rozáliáé lesznek. Az októberi korrekció szerint az özvegy átadott Jósika Miklós nevű unokájának „egy pej szőrű Kedves nevű paripát”.

⁶²² Jósika hitb. lt. No. 542. Az 1781. szeptember 5-én készített kimutatás szerint „8 közép-szerű füles tál, 2 hosszukó, levesnek való fazék, belől aranyozott, 2 alája való hosszú füles tál, 4 kisebb kerek füles tál, 54 tányér, 2 ugorkának való csésze, egy étekmelegítő, két duplász gyertyatartó, 12 asztali gyertyatartó, két horgas, gazdálkodó kalán, négy sőtartó és két karasni,” valamint mivel az asszony ezüstneműiből „üdvezült gróf úr őexcellenciája más formára dolgoztatott” 4 db négyszegletű fedeles tál, 4 db háromszegletű fedeles tál és két kerek fedeles tál került a Csáky Kata által vásárolt ezüstök közé. Az átadást Strohmayer Antal, a Kincstartóság secretariusus és Kozma Ferenc gubernalis cancellarius igazolta.

⁶²³ Jósika hitb. lt. No. 547. 637. Kozma Ferenc Küüllő vármegye generális perceptora igazolást adott a temetési szertartás költségeiről. Az irat szerint Csáky János semmit nem adott a temetéshez, annak költségeit a meghalt úr hagyatéka fedezte.

⁶²⁴ Bethlen József az udvari kancellár, Bethlen Gábor fia volt, aki 1815-ben halt meg. Két fia: József és Leopold vitte tovább birtokait.

⁶²⁵ Jósika hitb. lt. No. 542. Borgó egy részét még 1768-ban kapta zálogba Csáky Kata Bethlen Gergelytől, aki 6 620 rajnai forinttal volt adósa. amiért azt kérte: „szakasszon gr. Bethlen Gábor kedves bátyám Borgóról 30 embert, egy fűrészmalmost és egy darab erdőt zálogban 5 esztendőig, s azután valamikor pénze lesz, akármikor kiválthassa, úgy mennyünk contractusra ...” (1768. jan. 23. Kolozsvár) De 1781-ben már a birtok elvesztésére utalt Kozma Ferencnek írott levelében „Most Szebenbe is, ha tanolt, vigyázó procurátorunk lett volna, nem esett volna rajtam az prologáta (prolongatio – perhalasztás) mellett 4. Septembris az az szörnyű ítélet. Kik a nagy törvény tudás mián az régen fiaktól bíratott borgai jószágot kijádzák a kezemből, azt pedig liánnál nehezen hadgyák, hanem tavullór jó volna vígíre menni, nehogy esztendő múlva se övé, se enyim ne legyen.” Uo. No. 662.

Az 1780-as években még egyértelműen aktív birtokirányító volt, az 1790-es években azonban egyre visszavonultabb életet élt.

1781 augusztusát követően érezhette igazán, hogy saját magára s kapcsolataira van utalva. Még eddigi, közvetlen munkatársai is fontolgatták a más szolgálatába állást. 1781. november 21-én a határozott, bár eléggé elkeseredett özvegyasszony szenvedélyesen közölte Árkosi Ferencsel: „Nincs miért kegyelmednek több kárt szerezzen nekem, mert úgy is több ilyen kolduson maradt intimus cancellárjusz né nem volt, mint én. Áldom a nagy Istent, hogy magamnak volt, mert ahelyett, hogy más intimus cancellárjusz nének hatezer forint van, a sok törvénytudó jó akaróim mellett én koldusbotra juthatnék, s még sok szegény özvegy megsirattya, ha olyan törvény szerint adgyák ki a részit, mint az enyimet. Azért ezt azért írom, hogy két ajtó közé többé a kezit ne tegye, mert engem megkárosíthat kegyelmedek, de az utánam következő özvegyeknek nem lesz mindeniknek a Sajómejkén jószága. Ezt azért írom, hogy legyen kegyelmednek ideje meggondolni, hogy van-e törvény az özvegyek kenyerit elvenni, s bizonyosan, amit velem cselekszenek, az törvényül marad a több özvegyeknek élelmire is.”⁶²⁶ 1781 decemberében már arról tudósította inspectorát, hogy ügyvédekkel is problémái lettek „procurátor Sala nem vona capax tovább szolgálni nekem. Az is elég baj, hogy lesz, ha mind új procatorokkal kell ily terhes causám folytatni.”⁶²⁷

Ebben a helyzetben igen felértékelődött a birtokok gazdálkodása. Kozma Ferencnek az alapelveket a következőképpen fogalmazta meg. „Szép jövedelmű, exlutiás⁶²⁸ özvegy vagyok, talám lenne hatszáz forint Teremből, s ott is marha van szénán, a sok sertés végre, azzal adunk számot, hogy azokra költ széna, gabona. Én ott hasznót remélvén az fából is, égettbor főzést se akarnám megengedni, egyszóval mindent pénzzé tenni, ezzel kegyelmedet várom.”⁶²⁹ December végén már megrótt a szerinte rosszul végzett munkáért Kozma Ferencet is: „A Bethlen urak dolgában, Isten tudgya kit kapok, mert kegyelmed valami dolgomban belé szólhatott, mindenütt károsodtam. Azt pedig vehette kegyelmed észre, hogy nem azt jajgatom, hogy el nem élhetek, hanem szégyenlem, s jajgatom holtig, hogy úgy, kijátszódta kegyelmedek holtig való gyalázatomra a fiú jószágot

⁶²⁶ Az özvegyeknek jutó járandóságok is előkerültek a II. József által 1781-ben felállított bizottság előtt, ahová még a keresztlevelet is bekérték, hogy „illetéktelenek ne kapjanak nyugdíjat”. Fallenbüchl Zoltán: A nyugdíj – a kegytől a jogig (1600–1790) = *Korall*, 2003. 11–12. 42. Csáky Kata saját birtokai bizonyára szerepet játszottak abban, hogy elesett a férje utáni járandóságtól.

⁶²⁷ 1781. december 1. Csáky Kata levele Kozma Ferencnek Jósika hitb. lt. No. 662. 61.

⁶²⁸ ex(c)lutiás – kirekesztett, Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár (Szerk. Szabó T. Attila) Budapest–Bukarest, 1993. III. 532. (továbbiakban SZT)

⁶²⁹ 1781. december 1-i levélből. Közölve Papp K., 2006.

a kezemből. Melyet kegyelmetektől nem úgy csudálok, mint Gáll úrtól, aki a jószágok természetit jól tudta, hogy ha mások kedveskedni kívánnak is valakinek, de az örökös jószág vagy fiat, vagy özvegyet illet, melynek tőlem elítélésse mián egész ország nevetsége leszek.”⁶³⁰

Nyilvánvaló, hogy a családi birtokok visszaszerzése és gyarapítása nem volt Csáky Kata egész életének egyforma intenzitással megjelenő célkitűzése. Idős korában már maga is őszintén beismerte: „Ha szegény is, meg kell vallanom, hogy mikor a szegény testvérem azokat a szép jószágokat kiváltotta, még igen iffiú lévén, több gondom volt magam mulatságán, hogy sem a jószágot keresni.”⁶³¹ De a második házasságában jelentkező problémák egyfelől az anyja végrendeletében neki jutott birtokok jó irányítását, gondozását tették szükségessé, másrészt a fiúaggal elindult perek felkeltették érdeklődését a birtokszerzések iránt, harmadrészt leányainak szeretett volna birtok-biztonságot teremteni.

Lányát, Rozáliát igyekezett hasonló kötelezettségek szem előtt tartására figyelmeztetni, 1785-ben pl. a következő sorokat írta neki: „Ottan pedig csak sarkally, mivel magad nemcsak Bécs látni mentél, s ugyan feladd, hogy én milyen gyermekeim hasznán igyekező anya vagyok, mert látom mind nektek, s mind az onokáknak csak az lesz több eledelek, amit én igyekeztem.”⁶³²

Csáky Kata őszintén gondolta, hogy a fiúág által perelt családi birtokokat meg akarja tartani utódai számára. Csáky János és Rozália konfliktusa azonban egy hosszú válópert indított el, ami lehetetlenné tette a bihari közös családi birtokok megtartásának utolsó esélyét is. Bethlen Rozália az 1780-as évek közepén szánta el magát végletes lépésre: kezdeményezte a Csáky Jánossal kötött házassága felbontását, majd 1797-ben a református Wass Sámuel gróf felesége lett.⁶³³ A döntés háttérében mindenképpen ott állt az a tény, hogy apja végrendeletével Rozália anyagilag némiképpen megerősödött, másrészt, hogy a család által használt bihari uradalmakat 1784-re a Csákyak fiúága magához váltotta. 1782-ben ugyanis meghalt a birtokot zálogban tartó göncruszkai Kornis Mihály, a család erdélyi ága pedig nem tudott a megszerzéshez elegendő pénzhez jutni.⁶³⁴ Csáky Katának az az elképzelése tehát, hogy lánya házassága nemcsak a két Csáky-ág megbékélését, hanem az erdélyi ág megerősödését is ered-

---

⁶³⁰ Uo. 1781. december 26-i levél

⁶³¹ Uo. Küüllővár, 1790. szeptember 2-án írott leveléből.

⁶³² Uo. Nagymás, 1785. október 30-i levélből.

⁶³³ Jósika hitb. lt. No. 551. Jósika János 1797. december 16-án, Bécsből írott levelében az újesztendei jókívánságok mellett „a Nagyságodnak nem régen szerencsésen esett egybenkésésének” alkalmából is gratulációit küldte: „Kívánom, hogy Nagyságod mindazokat a jókat és boldogságokat elérhesse, amelyeket önnön maga magának és kedves házának kívánhat.”

⁶³⁴ Kornis Mihály 1782. február 18-án, Pesten halt meg.

ményezi, nem valósult meg, sőt fennállt a veszélye, hogy a férj ténykedése jelentősen gyengíti a leányág erdélyi pozícióit is. A válás kezdeményezésekor Rozália gyermekeinek kívánta megőrizni a birtokokat, s ebben a törekvésben, a birtokpererek alakulásában támogatást kapott az erdélyi politikai és egyházi köröktől.

Az 1780-as években született Csáky Kata írásainak nagy része is. A források alapján bizonyos, hogy a család tagjai nemcsak folyamatosan leveleztek egymással, hanem érdeklődésüknek megfelelően igyekeztek a társasági életet felhasználni tájékozódásra, valamint a lehetőség szerint olvasmányaikból is szereztek ismereteket. A könyveket nemcsak az utazások során szerezték be, hanem erre már 1780-tól Szébenben is lehetőségük nyílt, hiszen ott „könyv-áros bólt állíttatott fel”. Bethlen Miklóst ott találjuk a pozsonyi „Magyar Hirmondó” első előfizetői között is.⁶³⁵ Özvegy Bethlen Miklósné és Bethlen Rozália (még mint gróf Csáky Jánosné) neve egyaránt szerepel abban az „előre-fizető urak” és asszonyságok” jegyzékében is, amelyet a Magyar Museum állított össze.⁶³⁶ Noha – ahogyan Benkő József egyik erdélyi tudósításából olvashatjuk – valóban „keves számmal vagynak még a könyvekben gyönyörködő magyarok,” a család teljesen megfelelt annak a kíváncsornak, amely az olvasást-írást, főleg a magyar nyelvű írásbeliséget kívánta általánossá tenni.⁶³⁷ Erdélyben a magyar nyelvűségnek a fejedelemség korára visszanyúló, régi hagyományai voltak, de a művelt arisztokrata közönség az idegen nyelvek elsajátítását, a németül, franciául társalgást, írást és olvasást legalább annyira szorgalmazandónak tekintette. Bár Csáky Kata maga olvasott és feltehetően beszélt is németül, sógornője, Maria Josepha Khevenhüller (Bethlen Gáborné) gyakran levelezett vele, s Rozália lányával néhányszor meg is látogatta a házaspárt Bécsben, 1781 novemberében Kozma Ferencről mégis egy németül jól tudó, katolikus ifjúra kért javaslatot, „akire cselédim rendben-

⁶³⁵ Döbör András: A modernizáció kérdései és útjai a felvilágosodás-kori magyar politikai sajtóban. In: *Tradíció és modernizáció a XVIII–XX. században*. (Szerk. Bodnár Erzsébet és Demeter Gábor) Bp. 2008. 1786-tól Magyar Kurír néven, 1788-tól Pesten Magyar Merkuriusra, 1789-től Magyar Merkúrra változtatták a nevét. Az 1780. évi első számot 322 előfizető kapta meg Uo. 103 és 113. Ebben a példányszámban nem szerepeltek a pozsonyiak, akik lapszámonként jutottak hozzá az újsághoz. Bethlen Miklóson kívül Teleki Sámuel, a Haller és a Csáky családok is járatták a lapot. Uo. 113. A Rát Mátyás által szerkesztett pozsonyi újságról: *Magyar Hirmondó, az első magyar nyelvű újság*, válogatás (Sajtó alá rendezte, a bevezetést és a jegyzeteket írta Kókay György) Bp., 1981. (továbbiakban Magyar Hirmondó, 1981.) Az olvasóközönségről Uo. 24–25.

⁶³⁶ *Első folyóirataink: Magyar Museum I. Szöveg*. Sajtó alá rendezte: Debreczeni Attila, Debrecen, 2004. Mellékletek, 496.

⁶³⁷ Benkő, 1988. 101. 1780. augusztusában Középpajtáról küldött tudósításából. Már azt is becsülendőnek tartotta volna, ha írásaik legalább „edj részént magyarul írnná inkább, hogy sem más nyelven”.

tartását” bízhatná. A grófnő is azért akart férje halála után németül jól tudó titkárt szerezni magának, hogy elküldött levelei, hivatalos irományai a német nyelv szabályait figyelembe véve jussanak el címzettjeikhez.⁶³⁸

Csáky Katát katolikus imádságoskönyvek szerzőjeként tartják számon. 1779-ben gazdasági jellegű feljegyzéseinek első lapjára is egy olyan fohászt jegyzett fel, amely őszinte vallásosságát mutatta: „Te tudod Uram Isten, hogy magam erőmben soha sem bíztam, hanem téged, öröknek Ura, hívtalak minden dolgaimnak igazságára segítségül, tebenned bíztam. Ne engedd soha megszegyenülnem, mert én áldom a szent nevedet, hogy eddig való terhes világi életemnek folytatására segítségem voltál, s kérlek, édes jó Istenem, légy tovább is igazgatóm, aki az akaratod nélkül cselekedni nem kívánok, s légy vezérem, hogy minden dolgaimot a Te dicsőségedre folytassam, és engedd, hogy világon élő kevés napjaimot úgy rendeljem, hogy örökké való boldogsággal felválthassam és vég nélkül a Te dicsőséges személyed látásában örvendezhessek. Ezen szándékkal kezdtem ezen könyvet bajos dolgaim feljedzéseivel írni és felíratatni elmúlt és következő szükséges dolgokról, ezen folyó 1779-dik esztendőben, áprilisnak 24. napján Nagymáson, az ÚrIstennek segítségül hívásával.”⁶³⁹

A grófnőnek életében három munkája⁶⁴⁰ jelent meg, majd halála után unokája, Csáky Rozália karolta fel nagyanyja műveinek kiadását, jelentette meg írásait. A levelezés alapján azonban még 1791-ben is tudomást szerezhetünk róla, hogy a katolikus püspök jóváhagyta egy imádságát, s engedélyezte annak kinyomtatását kétszáz példányban.⁶⁴¹ Csáky Kata az imádságok közrebocsátójaként tudatosan vállalta, hogy a „jó cselekedetek által” a nálánál elesettebbeken kíván segíteni, ahogyan egyik könyve bevezetőjében írta: „nem céлом ezen könyvnek kinyomtatása által a

---

⁶³⁸ Jósika hitb. It. No. 662. A levelezésre és a bécsi utazásokra Jósika hitb. It. No. 661. 1871. november 4. Benkő József is fogadott 1784-ben egy „német nyelvben tanító mestert,” mert fiatalabb korában, amikor „pappá lett” hibásan ugyan, de beszélt németül, most azonban – ahogyan Teleki Sámuelnek maga írta – „a könyvek értéséhez is többre van szükségem”. Benkő, 1988. 230.

⁶³⁹ Csáky Kata bejegyzése a kötet fedőlapján. A jelen idézet ennek részlete Jósika hitb. It. No. 542.

⁶⁴⁰ *Mennyei igyekezet*, mely itten az Istenes életnek, ez után az örökké való boldogságnak meg nyeréséért fogatos imádságokkal rakva vagyon. Kolozsvár, 1768. (Újra kinyomatta báró Jósika Jánosné gróf Csáky Rozália. uo., 1842.) *Ájzatosság kalauza...* mely a... gyakoroltatni szokott processióknak hasznos eljárására vezet... Kolozsvár, 1781 *Mennyei oltalom*, azaz: olyan könyvecske, mely kalauzolni fogja a jó lelket az isteni félelemre és az isteni bizodalomra... Kolozsvár, 1788. (Újra nyomtatott uo. 1842-ben, az eredeti évszámmal.)

⁶⁴¹ Az imádságot Kolozsvárt nyomtatták ki. 1791. december 24. „Excellentiádtól küldött imádságot elvittem püspök úr őexcellenciájához, megvizsgálta, helybe hagyta, és felírta reá, hogy az maga typographiájába nyomtattassék ki. Ezen a héten nyomtatáshoz fognak és excellentiának parancsolattya szerint kétszáz exemplár ki is nyomtatnak.” A püspök Batthyány Ignác volt.

bölcseknek, nagy tudásúaknak kedveket keresnem, mivel azok értelmeknek egyező, bölcs munkát kívánnak, hanem remélem azok a szegények, akik sok könyvekre szert nem tehetnek, azok nagy lelki vigasztalást, ebben minden lelki üdvösségre vezető módokat feltanálnak.”⁶⁴²

A grófnő szeretett olvasni, Bánffy Farkas is ezért küldött neki 1789-ben verseket: „Minthogy tudom, hogy excellentiátok előtt az szép magyarságú és elmés írások nem unalmasok, bátorkodom az néhai commendiaronk halála alkalmatosságával írott verseket időtöltés végett excellentiádnak küldeni, jól tudván, hogy excellentiád egy azon méltóságos dámák közül, aki mineműségéről is ítéletet tud tenni.”⁶⁴³ Lányát, Rozáliát viszont maga kérte könyvvásárlásra, igaz, ebből inkább jogi ismereteit gyarapíthatta. „... írtam volt, hogy az Werbőczy nevű könyvet vedd meg és küldd el.”⁶⁴⁴ Ez a kötet azonban – Csáky Kata és leánya, Bethlen Rozália könyveivel együtt – részévé vált annak a Csákigorbón létesített nagy könyvtárnak, amelyet a grófnő unokája, Csáky Rozália és férje, Jósika János hagyott az utókorra. Jellemző lehet, hogy a három nemzedék könyvtárából Jakab Elek éppen egy 1581-es kiadású Werbőczy példányról írt később a Századok hasábjain.⁶⁴⁵

A vallását őszintén gyakorló grófnő levelei utalnak jótékony cselekedeteire is. Férjéhez 1764 márciusában írott hosszú levele szerint egyik életcélja volt, hogy jövedelmeiből „Isten dicsőségére,” egyházának segítésére fordíthasson, bár a jótékonykodásra akkor még nemigen nyílt lehetőség. 1774-ből viszont ismerünk egy megállapodást, amelynek célja a Kolozsváron felépítendő minorita templom támogatása volt. A grófnő a nagymási és szurdoki birtokhoz tartozó falvakból a búza, törökbúza és zab földesúri dézsmájának negyedét ajánlotta fel három évre, igaz, cserébe azt kérte, hogy Almáson „az Isteni szolgálatot végben vigyék, esz-

⁶⁴² A bevezető kéziratban maradt fogalmazványából. Jósika hitb. lt. No. 663. Kézírtas imádságoskönyv.

⁶⁴³ Szeben, 1789. január 22. Bánffy Farkas levele Csáky Katának. Jósika hitb. lt. No. 661.

⁶⁴⁴ Rozáliának Küüllővár, 1791. március 17. „Már azért küldtettem rézpénzt, 15 forintot, hogy fizesd ki, amit vásárlasz.” Jósika hitb. lt. No. 662.

⁶⁴⁵ Jakab Elek: A Csáky-gorbói kastély történelmi ritkaságai. = *Századok*, 1887. 151., 153. Jakab Elek a Werbőczy kötetet Jósika Miklós példányának tekintette, de a levél alapján az sokkal korábban kerülhetett a család birtokába. Idézi Kelemen Lajos: A csákigorbói kastély. In. *Művészettörténeti tanulmányok II.* 218–219. Legutóbb Sipos Gábornak egy tanulmányából derült ki, hogy 1875-ben a Csáky könyvtár 2022 könyve és füzete – az elveszettnek hitt gorbói 5000 példány csaknem fele része – bekerült ugyan az EME anyagába, de a könyvgyűjtők személyével senki nem foglalkozott. Sipos Gábor: Az Erdélyi Múzeum Egyesület könyvtárának története. In. *Az Erdélyi Múzeum Egyesület gyűjteményei.* szerk. Sipos Gábor, Kolozsvár, 2009. 20.

tendőnként el mondani szokott 100 szent miséssel egyetemben”.⁶⁴⁶ 1776-ban további 500 forintot ajánlott fel a templomépítés céljára, amelyből szeptemberben 103 forintot be is fizetett.⁶⁴⁷ 1779–1786 között Szebenben Orsolya apácakolostort támogatott, s 1781-ből pl. ismerjük contractusát, amelyet „egy kisasszony tanítására fundatióul” kötött. 1779-ben arra is ígéretet tett, hogy két árva gyermek támogatására ad 100 német forintot a kolozsvári iskolának.⁶⁴⁸ A tisztikarba tartozó Goró Miklós fiainak nagyenyedi tanulását búza-adománnyal támogatta.

Természetesnek tekintette, hogy 1792-ben az egykori jezsuitának, Xaverius Vizi Ferencnek átadja kolozsvári házát, annak ott-tartózkodása idején, aki ezért levelében méltóan fejezte ki köszönetét: „ezer s ezer hálát adok excellentiádnak, hogy nékem ritka keresztyéni kegyességgel szállást méltóztatott eddig is adni ....”.⁶⁴⁹ 1792. október 20-án kelt adománylevele szerint három adósának tartozását juttatta a kolozsvári római katolikus convictusnak.⁶⁵⁰ A négyezer forintos adományt kamatával együtt az alapítvány részének tekintette, ugyanakkor fenntartva családja számára a jogot, hogy rokonságából, vagy a számukra fontos fiatalemberek közül ajánlhassanak a támogatott három nemesi ifjú közé.

A családi levelezésből a grófi család mindennapjairól is tanulságos részleteket tudhatunk meg. A Szebenben gyakran tartózkodó Bethlen Miklós feleségét, majd az 1770-es években a Felvidékre került lányát is gyakran tájékoztatta a gubernátornál tartott ebédekről, vagy természetesen arról is, ha hozzá érkeztek vendégek. Bethlen Miklós egy huszonnyolc fős ebéd mellett – amit Bruckenthálnál töltöttek el – Kollonics püspök tizennégy fős vendégségét már-már lekicsinyelte.⁶⁵¹ Ezzel összevetve – ugyancsak 1778 szeptemberében, amikor a grófnő lányát látogatni Kassára utazott – dicsekvésre alkalmasnak tűnhetett az ottani összejövétel is, amelyet Csáky Imrénél tartottak, ahol a jelenlévő huszonnégy vendég közül „akik Csáki nevet viseltünk, tizen voltunk”. A grófnő kedvenc családi

---

⁶⁴⁶ Jósika hitb. lt. No. 409. 1774. augusztus 23-án keltezett megállapodás. Az almási uradalomban Nagyalmást és Szentmihálytelkét, a szurdokiban Pusztaszentmihályt kivette a kötelezettség hatálya alól. Elvárja, hogy a páterek személyesen legyenek jelen a dézsmálás-kor, „mind az én részemre, mind a magokéra vigyázzanak,” s miután mindent feljegyeztek, őt is tudósítsák róla.

⁶⁴⁷ Jósika hitb. lt. No. 542.

⁶⁴⁸ Jósika hitb. lt. No. 629. 1780-ban pater Boér Imre az összeg átadását is igazolta.

⁶⁴⁹ Xaverius Vizi Ferenc ex-jezsuita levele 1792. március 12.

⁶⁵⁰ *Oklevéltár Kolozsvár története második és harmadik kötetéhez*. Összegejtötte és szerkesztette: Jakab Elek Bp., 1888. 667–668. Tholdalagi Ferencnél 2000, Wesselényi Miklósnál 1000, és gróf Gyulai Ferencnél lévő, úgyszintén 1000 forintról volt szó. A „kényszerítő” körülményektől függően azt a jogot is magának tartotta a grófnő, hogy – amennyiben három hónappal korábban bejelenti – visszakaphassa a pénzösszeget.

⁶⁵¹ Jósika hitb. lt. No. 661. Az 1778. szeptember 2-i levele.

időtöltésükről, a lumbrázásról is megemlékezett „délután játék volt, én lumereztem gróf Csákiival és generális Orczival, este ugyan Csákinéval és gróf Klobusinszki Antallal ...”⁶⁵²

Nem lehet véletlen ezek után, hogy Bethlen Miklós 1779 decemberében fontosnak tartotta megjegyezni, hogy a püspöknél eltöltött ebéden „Bethlenekül most vagyunk vagy tizenegyen, ... az asszonyokkal együtt.”⁶⁵³ A nagy vendéglátások szokását lányuk, Bethlen Rozália is átvette. 1791 novemberében kis nosztalgiával írta neki anyja Almásról, ahol éppen a fiatal Bethlen Sándor volt nála látogatóban, hogy hihető lányának jó időtöltése, „midőn egy vármegye szép legényét tractálhattad.”⁶⁵⁴

Amikor Rozália férjhez ment, a kassai bálra anyjától kérte egy díszes ruha elkészíttetését, amire természetesen az volt a válasz, hogy „az udvari bálban fogatkozás nem lesz, bár egyebet is kérnél, édes Bubám.”⁶⁵⁵

A lakodalmak is szerepeltek a levelekben, Bánffy Dénes pl. 1776-ban azért sajnálkozott, mert a grófnő nem vett részt a mulatságban, pedig huszonöt hintóval mentek a vendégek Méhesre.⁶⁵⁶ A farsangokra is gyakran találhatunk utalásokat,⁶⁵⁷ bár az ünnepről igen ritkán olvashatunk részleteket. Csáky Kata viszonylag részletes beszámolót küldött férjének pl. az 1769. évi bécsi tartózkodásról, amikor a halpiacnál laktak, a Szentháromság templomába jártak, s Rozáliával együtt többször látták a „német Comédiát”, illetve már másodjára nézték meg a „gyönyörűséges” baletteket.⁶⁵⁸ 1785-ben azonban, amikor neki küldött a lánya hasonlóan lelkenedező sorokat a bécsi operáról, a szállásán megforduló sok-sok vendégről, korholva-dohogva válaszolta neki, hogy „Bárcsak egy-egy petákon alól ne mutattad vóna meg magadat.”⁶⁵⁹

Csáky Kata családjában a kártyázás és a kockázás gyakori szórakozás lehetett, mert bár egy Szebenből 1777-ben küldött híradásban mindennapi időtöltéseként írta le lányának a Szentírás olvasását, azt is megtudhatjuk, hogy minden második este a gubernátornéval „megyünk játszód-

⁶⁵² Uo. No. 662. 1778. szeptember 5-i levele. A lumbrázás – kockajátékot jelent a SZT VII. 1424. szerint.

⁶⁵³ Jósika hitb. lt. No. 661. 1779. december 3-án Szebenből küldött levele Csáky Katához. Azt is megtudjuk, hogy szerdán nála is volt vendégség.

⁶⁵⁴ Uo. No. 662. 1791. november 24-én, Nagymásról küldött levele.

⁶⁵⁵ Jósika hitb. lt. No. 662. Szebenből 1777. április 2-án küldött levele.

⁶⁵⁶ Uo. 1776. szeptember 25-én Kolozsvárról küldött levele.

⁶⁵⁷ 1769-ben Bánffy Dénes közölte: ő nagyon örül, hogy vége a „sok farsángolásnak” Jósika hitb. lt. No. 661. 1769. február 8-i levele. 1782-ben Csáky Kata érdeklődött lányától, hogyan vészelte át a farsangokat. Jósika hitb. lt. No. 550. 1782. február 13-i levele.

⁶⁵⁸ Uo. No. 661. Csáky Kata 1769. április 12-én írott levele. Április 25-én a sok kiadásra panaszkodott.

⁶⁵⁹ Uo. No. 662. 1785. október 30-án, Nagymásról küldött levele, amelyben még egy tanácsot küldd neki: „Az Istenért, vigyázz jó híredre, nevedre, az ájtatosságtól meg ne szünnél.”

ni”.⁶⁶⁰ Rozália jól tudta, hogy apja is szereti játszani a „garasos lumbrát,” ezért 1778 áprilisában a Szörényivel való kassai kártyázásról mesélt neki egy mulatságos esetet. A játék közben a szolgabíró behozott egy madarat, dicsérte gazdájának, milyen okos madár, aki megkérdezte „talán lumbrázni is tud, reá hatta az szolgabíró, hogy igenis méltóságos úr.”⁶⁶¹

Az idős Csáky grófnő megtartotta a játék szokását, levelezéséből tudjuk, hogy a halála előtt néhány nappal nála lévő, idősebb lányával játszott: „Ebédén dél után lumbráztunk, Jósikáné, ki is köszöntet, igen sokat nyert.”⁶⁶² A kártyázás azonban veszélyeket is rejtett. A rokonság ugyanis még azzal is megvádolta a grófnő idősebb lányát, Bornemissza Annamáriát, hogy a vajdaszentiványi jószágot – mintegy 30 ezer vonás forint értékben – elkártyázta volna. Az özvegy Jósikáné azonban a kártyázással kapcsolatos ismereteinket is pontosította, amikor frappánsan válaszolt a vádakra: „ezen tanú nem esméri az erdélyi kártyázó statust, mely bizonyosan csak 300 forintokat sem könnyen tészon játszó asztalaira egy éjszakára, nemhogy ezereket.”⁶⁶³

Az erdélyi parasztfelkelés időszakában a grófnő Strohmayér Antaltól figyelmeztetést kapott, hogy húzódjon védhető helyre, ahogyan mások is teszik „...mindenik uraság városban szalad, én részemről nem mernék most Küküllővárra menni ...”⁶⁶⁴ A levelek valószínűleg elkerülték egymást, de 1784 november végét Csáky Kata már Szebenben töltötte, ahol a tisztek vendégeskedtek nála: „Ugyan vígan vagyunk a tisztekkel, tennap a major Vitt és Kornys este, ma Bunszki, Volf és még egy, úgymint Rechenberg nállam...”. Ekkor már tudta, hogy gróf Bethlen Ádám „készül az ártalmas népet az nemességgel együtt elhárítani.” Aggódva írta Kolozsvárra Rozália lányának: úgy hallotta, hogy „cordont vonnak katonaságból,” ezért mondja meg a gubernátornénak, ki ne hagyják Almást, mert nagy lesz a veszteségük.⁶⁶⁵

A férje halála utáni adósságokat rendezni kívánó Csáky Kata – más korabeli özvegyasszonyokhoz hasonlóan – unokái nevelésében is komoly

⁶⁶⁰ Uo. No. 661. 1777. április 2-án, Szebenből küldött levele.

⁶⁶¹ Uo. No. 552. 1778. március 29-én, Lónyáról írott levelében írta Rozália az apjának, hogy „reménylem, a garasos lumbrá még nem esett ki az nagyságod grátiájából és nyeri nagyságod a pénzt rajta. A másik eset az 1778. április 11-én, Kassáról küldött levelében.

⁶⁶² Uo. No. 662. 1794. március 10-én keltezett levele. Utolsó levelét március 22-én küldte.

⁶⁶³ Jósika hitb. lt. No. 113. Lázár Antalné vádja 1793-ban fogalmazódott meg.

⁶⁶⁴ Jósika hitb. lt. No. 551. Strohmayér Antal levele 1784. november 19-én. A „jobbágyi népnek szörnyű dolgait” már két hete megírta Kolozsvárra Csákyknénak (Bethlen Rozáliának, Csáky Kata lányának), mert azt hitte, hogy a grófnő is ott tartózkodik.

⁶⁶⁵ Uo. No. 662. Csáky Kata 1784. november 22-én, Szebenből feladott levelében írta le, hogy az úton lévőket a felkelő románok miatt komoly veszélyek fenyegették, a Szebenbe készülőkre is tragédiák várhattak: egy bizonyos Horváth pl. a feleségét akarta beküldeni, de tudomása szerint „az karácsonyfalvi embereink megölték, hogy egyet se mozdult”.

szerepet vállalt.⁶⁶⁶ 1782-ben a legnagyobb kislány volt vele Szebenben „Kis Katica igen friss volt, minap mint egy kis báb, olyan volt, magyaroson felöltözve.” Az 1780-as években azonban évekig nála volt mindhárom gyerek, a taníttatásukat is ő rendezte. Ez magántanító fogadását jelentette. 1785. októberében már előrelépésről tudósította Rozáliát: „A gyermekek frissen vannak Istennek hála, Katicsa gyakran kérdi, mikor jössz vissza, kis Rosáli is kérdi: Vo isz di kláni Mama....”⁶⁶⁷ A német nyelvtudás bizonyítására szolgálhatott az a levél is, amelyet a nagyobbik kislány, Katica küldött az anyjának 1789. augusztus 22-én, s amelyet a gondos nagyanya emlékként megőrzött magának.

1791 tavaszán nagy bánat érte a családot. A himlő elérte Kolozsvárt, s a grófnő nagyon aggódott a Rozáliával együtt ott lévő gyermekekért.⁶⁶⁸ Május elején azonban már megtörtént a tragédia: meghalt a fiatalabb Csáky Katalin, Rozália nagyobbik gyermeke.⁶⁶⁹ Csáky Kata Wass Sámuelhez küldött levele szerint „a bánatok örvényében gyöttrődtem, se ételem, sem álmom helyre nem hozhatom. Rosszul bántunk szegény kis Katicával, melynek emlékezete annyira keserít, hogy haj, tintává változtathatnám könnyeimet, azzal megírhatnám levelemet.”⁶⁷⁰

Csáky Kata lánya joggal tartott attól, hogy férje a tragédiát is érvei megerősítésére akarja majd felhasználni, amelyek alapján gyermekeit magának követelheti. Csáky János 1791 márciusában keltezett felségfolyamodványa valóban okát adta a fenyegetettségnek, hiszen a férj szerint az aszszony „Minden szemérmet félretéve, ... nem habozott engem, akit már egy teljes évvel azelőtt elhagyott, hamis és nagyon is helyteleníthető feljelentésekkel olyannyira üldözni, hogy azt is elérte, hogy bírói zár alá vételt kelljen tenni javaimra.” Csáky valóban azt kérte az uralkodótól, hogy kassai két házának egyikében „haladéktalanul” elhelyezhesse három gyermekét „annak okából, hogy jobb oktatásban részesüljenek, mint amit any-

⁶⁶⁶ A korszakban ez a gyakorlat, ifjabb Jósika Miklóst is nagyanja, Bornemissza Annamária nevelte.

⁶⁶⁷ Nagymás, 1785. október 30. „A gyermekek frissen vannak, Istennek hála. Katica tanul, a két kicsi páter Inokaival veszekedik, P. Evának híjják.”

⁶⁶⁸ 1791. április 30-án Küüllővárról Kolozsvárra küldött levél.

⁶⁶⁹ A himlő, mint veszedelmes betegség a főúri családokban számos halálesetet okozott, de ismert, hogy az uralkodó családjában is előfordult: Mária Terézia két gyermekét és két menyét veszítette el. Barta János: A megújulás évszázada (1699–1790) In. Kristó Gyula–Barta János–Gergely Jenő: *Magyarország története. Előidőktől 2000-ig*. Bp., 2002. (továbbiakban Kristó–Barta–Gergely, 2002.) 340.

⁶⁷⁰ 1791. május 5-én írott levél. A korszakban az egyetlen megoldásnak a betegségbe esetek elkülönítését tartották, ezzel a módszerrel azonban a család maga mintegy lemondott megbetegedett tagjáról, ami valóban kegyetlen lépés lehetett.

juktól remélni lehet, úgy a vallás, mint az erkölcs tekintetében, és hozzájuk illő, majdan a köznek kiszolgáltatandó jellem tekintetében”.⁶⁷¹

Csáky Kata nagyon jól tudta, hogy vejének egyáltalán nincsen igaza a gyermekek nevelésével kapcsolatban, s hogy a kolozsvári nemesi közvélemény állításának valóságtartalmát könnyen cáfolhatja. Május végén azzal nyugtatta leányát, hogy „akinek minden jószága el van foglalva, hogy adnának annak gyermekeket.” Rozália 1792. június 24-én végül az Udvari Kancelláriához fordult, hogy végzés kiadását kérje férje kezdeményezésével kapcsolatban: „volt férjem, gróf Csáky János, kitől már elválasztattam, öfelségéhez aziránt könyörgő levelet nyújtván bé, hogy vélem laktában született gyermekei a grófnak adattatnának és azon kérése az erdélyi főigazgató tanácsal is közöltetvén, aziránt valami meghatározás is tétetett”.⁶⁷² A végzést nem ismerjük, de a két gyermek nevelését továbbra is az erdélyi Csákyak intézték.⁶⁷³

A grófnő 1789-ben unokái javára rendelkezett Branyicska birtokáról. Jósika Miklós – nagyobbik lányának, Bornemissza Annamáriának fia – és ifjabb Csáky Kata – kisebbik lányának, Bethlen Rozáliának nagyobbik lánya – kapta meg a Hunyad vármegyei birtokot, úgy, hogy Miklós a tízezer forintot érő birtok után minden évben adja meg Katának a kamatot mindaddig, ameddig az összeget meg nem fizeti.⁶⁷⁴ Mivel azonban a lányunka 1791-ben, himlőben meghalt, a kamat összegét 1792-től Bethlen Rozália kapta, hogy abból „két gyermekét nevelhesse.”⁶⁷⁵

A történetek után a kisebbik lány, Csáky Rozália került a nagyanyjához: „Rosalit, ha nekem akarod adni, a világra ne kapsd, eddig jó nevelést adtál neki, úgyhogy Almáson nagy vigasztalásomra volt a lány...”⁶⁷⁶ A nagyanya varrni is tanította, azaz inkább hímezni, mivel vásznat és színes fonalakat kért hozzá a lányától. Fiúunokája, Csáky József, azaz Pepi vi-

⁶⁷¹ MOL P. 77. Fasc. III.

⁶⁷² Jósika hitb. lt. No. 547. 652. A kérvényben Rozália joggal hivatkozott arra, hogy mint anyának, világosan kell látnia gyermekei jövőjét.

⁶⁷³ Az erdélyi püspök 1802. június 1-én arról tudósította Rozáliát, hogy Csáky János a pozsonyi országgyűlés előtt legitimáltatni akarja a gyermekeket. A püspök szerint ez nem országgyűlés elé tartozó ügy, de kevésbé is érthető, hiszen Erdélyben legitimálták a gyermekeket, ha erre Magyarországon is sor kerül, az a fiúági gyermekek érdekei ellen való lépés. Jósika hitb. lt. No. 547. 659.

⁶⁷⁴ Jósika hitb. lt. No. 660. A grófnő „saját keresményből vásárolt” birtoknak tekintette Branyicskát. Jósika Miklósnak a tízezer forint „capitálisnak megfelelő” összeget kellett megfizetnie unokatestvérének.

⁶⁷⁵ Uo. Az 1792. január 2-án, Küküllővárt írott módosítás alapján Bethlen Rozália jogosult lett arra, hogy a kamatfizetés elmaradása esetén kezdeményezze a birtok megosztását, s a fele birtok használatát mindaddig, míg a tízezer forintnak megfelelő jövedelemhez nem jut. A további források azonban nem tudósítanak ilyen kényszerlépés megtételéről.

⁶⁷⁶ Jósika hitb. lt. No. 662. 124–125. Küküllővár, 1791. május 5.

szont 1791 május végén Kolozsvárt vizsgázott, amin Csáky Kata nem tudott jelen lenni. Ahogyan a Bethlen Rozáliához írott levelekből kiderült, a következő év februárjában megint Küküllőváron volt mindkét gyerek: „A gyermekek frissen vannak, Istennek hála, csak egy öste hamisak, 2szer voltak áristomba, azóta jók.”⁶⁷⁷ A magántanítótól franciául tanultak, a nagyanyjuk szerint „frantiául ketten beszélnek.” A levelek tanúsága szerint Rozália még 1794-ben, a nagyanya halála évében is vele élt, Pepit viszont Kolozsvárt járatta iskolába az anyja.⁶⁷⁸

1791 után a korábban tevékeny, utazni igen szerető, minden környezetében zajló esemény iránt érdeklődő grófnő fokozatosan visszavonult. A birtokok irányítását lányának engedte át, s nem nagyon mozgult ki Küküllővárból, 1794 tavaszán már jární is alig tudott.

Életének utolsó évében még egy trauma érte az idős grófnőt. A Csáky Borbála házassága révén a Hallerek irányítása alá került Csákigorbót fiú, Haller János⁶⁷⁹ birtokolta, s 1766-ban ő építette fel ott az utókorra maradt barokk stílusú kastélyt. Az unokaöccs azonban 1793-ban hirtelen és utód nélkül elhalálozott, s özvegye nemvárt követeléseket fogalmazott meg a Haller család tagjai és a rokonság számára is. Csáky Kata igen nehezen viselte, hogy a nővérenek fia kezére került családi javak most a fiatal özvegy kezére jussanak. Az első felháborodást azonban hamarosan a keserű beletörődés váltotta fel, amely során szomorúan és belenyugvással fogadta el a gubernátor döntőbíráskodását.

1794. március 28-án még elindult egy pereskedés a Zilahon lakó Laskai Sámuel és az öreg grófnő között a zálnoki birtokkal kapcsolatban, de a per közben Csáky Kata elhunyt.⁶⁸⁰ Halála után a birtokpereket leányai vállalták magukra, szemléletét és törekvéseit azonban unokája, Csáky Rozália őrizte meg és fejlesztette tovább.

Sírkövére a következő verssorokat írták:

⁶⁷⁷ Uo. 137. Küküllővár, 1792. február 8.

⁶⁷⁸ Rozália a Bánffy György gubernátor (1787–1822) feleségéhez, Palm Josefához írott francia nyelvű leveleiben is tett említést iskolás fiáról. Egyed, 2001. 145.

⁶⁷⁹ Rettegi szerint a Bethlen házaspár szerette volna megszerezni Haller János birtokait „De aminthogy több esze volt akkor is, mint Bethlen Miklósnak, megfelelt maga képében. Rettegi, 1970. 228. A levelek nem támasztják alá Rettegi állítását, inkább azt mutatják, hogyan erősödik meg és önállósodik Haller János a közös birtokügyek vitelében, s fordul szembe az özvegy Bethlennével, anyjának testvérével.

⁶⁸⁰ A perben Csáky Kata volt az alperes, Laskai a zálnoki birtokot perelte tőle vissza. A per eredményeként a zálogbirtokot „régí és új telekivel egyetemben az alperesnek vissza kell szolgáltatnia,” ezért Bethlen Rozáliának és Bornemissza Annamáriának vissza kellett vitetnie a zálnoki birtokra telepített jobbágysokat saját birtokaikra, s meg kellett térítenie az okozott kárt (anyjuk adósságát) is. Jósika hitb. lt. No. 660.

*Ha kérded, mi célja e ki metszett kőnek:
Az, hogy tanulságul légyen az élőknek
Mondja meg helyettem ez a néma márvány
hogy emberi éltünk csak pára s szívárvány.*⁶⁸¹

c) Csáky Kata birtokai, birtokszerzései

Csáky Kata önállóságának alapja az apjától, Csáky Zsigmondtól reá maradt földbirtokvagyon volt, amely akkor is biztosította számára az önálló egzisztenciát, ha férje mellőzte támogatását.

A fennmaradt peranyagok, megállapodások és megbízások azonban egyértelműen arról tanúskodnak, hogy a szurdoki, almási és buzai birtok mellé az asszony maga is igyekezett gyarapítani vagyonát. 1755-ben például 4000 magyar forintért vette zálogba a Kemény családtól a *sajókeresztúri* birtokot, amelyet csak 1815-től próbált unokájától – Csáky Józseftől – Kemény Farkas visszaszerezni.⁶⁸² Igyekezett nagyanyjának Hunyad vármegyei, Branyicskához közeli *sárfalvi* portióját is visszaszerezni, amelyet még Mikola Ágnes adott Nalánczi Jánosnak 800 forintért zálogba, majd 1718-ban nagyapja, Csáky István átengedte azt Olasz Mihály úrnak. Csáky Kata már 1762-ben vissza akarta váltani, de akkor Bethlen Gergelyné, Nalánczi Borbála Olasz Ferenc haláláig odaengedte, majd magánál tartotta a birtokot. Ezt a zálogot erősítette meg 1773-ban Csáky Kata, aki azonban nem tett le a sárfalvi portio visszavételéről. Árkosi Ferenc szerint „ha még jó esztendeig oda hadgya excellentiád kezeknél, ad 500 magyar forintokat,” utalva arra, hogy a Kolozsvárra beküldött contractusba még nem vette be a 10–10 veder bor követelését.⁶⁸³ Bethlen Ger-

⁶⁸¹ Kelemen Lajos úgy tudta, hogy Csáky János és Bethlen Rozália első gyermekét, Katicát temették el 1794-ben Kolozsvárott. Mivel Csáky Kata grófnő halálának éve 1794, az azonos név lehetett a félreértés alapja. Lehetséges, hogy a feliraton az utolsó szám nem is volt jól olvasható. „A főoltár felől az első mellékoltár melletti nagyobbik síremlék megrongálódott végű verses feliratából...” Azt az ellentmondást azonban már ő maga megfogalmazta: „Síremlékének darabos Csáky-címere művészileg erős ellentéte az alatta megpihent gyermek emlékének.” Kelemen Lajos: A volt minorita templom és síremlékei. In: *Művészettörténeti tanulmányok. II.* A bevezető tanulmányt írta és a kötetet sajtó alá rendezte B. Nagy Margit. Bukarest, 1984. 75. A síremlékeket a templomot 1923 óta használó görögkeleti egyház képviselői „mind eltávolították”. Lővy Dániel–Demeter V. János–Asztalos Lajos: *Köbe írt Kolozsvár*, Kolozsvár, 1996. 132.

⁶⁸² Jósika hitb. It. No. 640. Kemény Farkas szerint az ő édesanyjától, Bánffy Máriától vette zálogba a birtokot Csáky Kata, malmaival és összes appertinentiáival egyetemben.

⁶⁸³ Jósika hitb. It. No. 661. Nalánczi Borbála szerint az anyja, Nalánczi Lajosné is birtokolt egy részt a sárfalvi portióból, amelynek termését (törökbúzat és szőlőt) nem tartja jelentősnek. A két birtokrészért évi 100 aranyat ígér, a birtokrész „leértékelése” tehát saját érdeke volt. Maga Csáky Kata is megjegyezte a január 2-án Bethlenszentmiklósról küldött levél végére „... ha olyan semmi jószág, mit kérek rajta.” Árkosi április 2-án írt a grófnőnek Kissárosról.

gelyné 1778-ban tovább folytatta a jószág becsméréését: „az árendás jószág csak szerencse, különben is az őexcellenciája földjei mind víz torkában vagynak, a jobbak, hogy mihelyt a Maros kiűt, minden haszon oda-vagyon. Ugyancsak az ember oeconomiája egészen szerencséből áll,” ezzel azonban egyértelműen maga ellen hangolta Csáky Katát. Ezzel magyarázható, hogy a június 11-i levél végére még határozottabb, s a két rokon viszonyának egyértelmű elhidegülésére utaló megjegyzés került, ami a zálog további sorsát meghatározta. „Hogy az jószágot árendában nem adom, a grófné az oka, mivel ezelőtt is nehezen vett rá, hogy 4 esztendeig árendában attam, amellet azt ígérvén, hogy bort ad, s vadot, halat küld Szeben[be] s ezt nagy csúfságunknak vettem, hogy csak ígérte és semmit se küldött, de evvel még nagyobb csúfság volt, hogy az grófné kedvűre 4 esztendő helyett hatodfelek hattam, de a grófné csak 4 esztendőre fizetett meg s a többit eltartotta, mást az féltől én sem vártam.” Árkosi Ferencről is ennek az elhatározásnak megerősítését hallhatta, mert a megbízott szerint nem állja meg a helyét a zálogbirtokos azon állítása sem, hogy jobbágyosítás történt Nalácsi Borbála idején, hiszen ugyanazon jobbágyok már Olasz Mihály zálogbirtokossága alatt ott laktak. Árkosi arra készítette a birtokos asszonyt, követeljen jobb gazdálkodást Both Mihálytól, hiszen jó földjei vannak Sárfalvának, a malmot is árendába lehet adni, egyértelműen fogalmazva „Ha egy szegény nemes emberé volna, tisztességben azon portióból élélhetne.”⁶⁸⁴ A birtok visszavétele megtörtént, hiszen 1782-ben egyértelműen annak irányításáról rendelkezett a grófnő.⁶⁸⁵ A gazdálkodás gyakorlata azonban mégsem Árkosi véleményét igazolta, mert 1782 júliusában, a lányához, Rozáliához küldött üzenetben a sárfalvi jószág 300 forintért lehetséges zálogba bocsátását már elképzelhetőnek tartotta.⁶⁸⁶ Mivel Rozáliának 1794-ben egy, a jószágról szóló contractusról írt, az akkor már mindenképpen lánya irányítása alá tartozott.

Csáky Zsigmondné idősebb leányának, Borbálának juttatta a kolozsvári házat, ezért Csáky Kata is azon volt, hogy jövedelmeiből a városban saját tulajdonhoz jusson. 1775 nyarán vásárolt is 6000 vonás forintért egy házat göncruszkai Kornis Antaltól, akinek „a piacznak napnyugati során, egyfelől gr. kisédei Rhédei Mihály úr őnagysága, másfelől néhai méltóságos branyitskai Jósika Móses úr successorai házaik szomszédságában”

⁶⁸⁴ Jósika hitb. It. No. 661. Az 1778. december 17-én írott levélből.

⁶⁸⁵ Uo. Az 1782. június 22-én, Almásról küldött levélben írta: a „branyitskai és sárfalvi jószágokat külön adminisztrálja”.

⁶⁸⁶ Uo. Csáky Kata 1782. július 2-án, Szamosfalváról küldött levele. 1794-ben a grófnő Küüllővárról írt, március 17-én, ezt követően már csak két levelét ismerjük.

volt egy eladóvá tett háza.⁶⁸⁷ Ezt bővítette 1780 nyarán a szomszéd kereskedő, Ábrahám Ábrahám cívisháza is, aki 2600 forintért olyan megállapodást kötött a grófnővel, hogy szeptember végéig, Szent Mihály napjáig még részlegesen használhatja azt, ha nem tud magának másik házat venni. A konyhát és a cselédházat azonban azonnal a Csákyak rendelkezésére kellett bocsátania, ami egyértelműen mutatta, hogy a kereskedő telkére és épületére a korábban megvásárolt szomszédos ház átépítéséhez volt a grófi családnak szüksége.⁶⁸⁸ Ez a Rhédey ház melletti átépített ház majd Csáky Kata unokájáé, Rozáliáé lett, amelyet a szomszédos Jósika házzal egyesíttek, s amelyre férje, Jósika János erdélyi főkormányiszéki elnök építtetett 1828-ban egy újabb emeletet, így maradt az utókorra. A ház homlokzatán két oroszlán között a Jósika címert találjuk. A bronz oroszlánokat azonban 1829-ben a feleség, Csáky Rozália készítette a bécsi akadémián végzett Nagy Sámuellel.⁶⁸⁹

1780 tavaszán Csáky Kata a Külső Magyar utca északi során egy másik házat is vett Kolozsváron. Az ifjabb Hajós Istvántól 800 vonás forintért birtokába jutott külvárosi ház gazdasági központ funkciót töltött be, hi-

⁶⁸⁷ Uo. Csáky Kata szállása ekkor a római katolikus parókia házában volt, ott kötötték meg a ház vételéről a megállapodást, amely tartalmazta, hogy a szomszédokat megkínálták a házzal, de azoknak nem kellett. A vételárat Szathmári György szolgabíró előtt tette le a grófnő. 1777. augusztus 18-án a ház építkezését egy Szilvási János nevű személy megakasztotta, „magának bizonyos just tartván azon házra,” ezért a grófnő Szathmári szolgabírót küldte Kornis Antalhoz, hogy rendezze az ügyet.

⁶⁸⁸ Uo. Az 1780. július 12-én készült szerződés egyértelműen megmondta, hogy a Jósika ház és a grófnő háza között állt a kereskedő háza. Az istállóért (amit kb. 60 forintra értek) annyi fát kapott Ábrahám a grófnőtől, hogy magának újat építhetett.

⁶⁸⁹ Kelemen Lajos: A kolozsvári Jósika-ház. In: *Uő: Művelődéstörténeti tanulmányok*. Sajtó alá rendezte, szerkesztette, a bevezető tanulmányokat és a jegyzeteket írta Sas Péter. Kolozsvár, 2006. A Függelékben Sas Péter „egykor Zeller Ferenc, majd Csáky Rozália tulajdona”-ként írta le a Főter, ma Piața Unirii 10. szám alatti házat Uo. 508. A bronz oroszlánok készítőjére B. Nagy Margit, 1977. 233. A Bethlen Rozália halála utáni birtokosztás során „az idevaló municipális törvény szerint” Csáky Józsefé lett volna „néhai tisztelt édesanyynak itten Kolozsvárat, a város piacán egy fundusa és rajta két emeletű városi háza, a hozzá tartozó épületekkel”, amelyet 60 000 magyar forintra, illetve a Külső Magyar utcában egy majorja, amelyet 10 000 magyar forintra becsültek. Testvérét azonban ki kellett volna belőle elégtetni, s adósságai miatt ezt nem lett volna képes megtenni, ezért inkább felajánlotta Rozáliának, hogy „ezen anyai, ötöt illető házat nékie szívesen által engedi”, aki viszont cserébe férjének, Jósika Jánosnak kolozsvári házai közül két kisebbet ajánlott átadásra. A megállapodást megkötötték, amely szerint az anyai ház és a major Csáky Rozáliáé és Jósika Jánosé lett, Csáky József pedig megkapta a belső Torda utcában, Schütz József szomszédságában lévő telket és a rajta lévő épületeket, amelyet 20 000 magyar forintra becsültek, valamint 15 000 forintot, amelyet a házaspár contractus mellett kifizetett neki. Így Csáky József és Rozália egyaránt 35–35 ezer forint értékű vagyonnal gyarapodhatott. Jósika hitb. lt. No. 658. 1827. június 19.

szen a grófnő a nagy itató vajútt és a sertésólat, valamint a csúrt is megtarthatta, ha az eladónak jobbágyaival elegendő fát hozatott saját erdejéből.⁶⁹⁰

Hasonlóan a gazdálkodás szükséglete hívta életre 1778-ban azt a kötelezvényt is, amelyet a nagyváradai Magyar József írt alá, s amelyben Csáky Kata grófnőnek adta át 100 német forintért a Doboka vármegyei Sajókeresztúron levő „nobilitáris curiáját”.⁶⁹¹

Nagyobb jelentőségűnek bizonyult az a szőlőbirtok, amelyet Harsányi Lászlótól 1779. február elsején szerzett meg a Bihar vármegyei Akor, Lüki és Kohány határán lévő – az érmelléki borvidékhez közeli – szőlőhegyeken. Az akkor Harsányi József, László és Benedek használatában lévő jószág eredetileg Vadas juss volt, s a grófnő 2400 magyar forintért vette magához.⁶⁹²

A források az 1770–1780-as években igen felfokozott aktivitást mutatnak a kisebb birtokok megtartása, visszaszerzése, de a zálogosítások területén is.

Az almási ősi birtokot a grófnő új szerzeményekkel, zálogokkal gyarapította. A magyarországi gyakorlatban egy-két jobbágYTELEK zálogba vétele, különösen grófi családok esetében, elég ritkán fordul elő. Csáky Kata a gazdálkodás szükségletéhez alkalmazkodva az Almáshoz tartozó birtokon – 1774-ben pl. Középfalván – zálogosított néhány telket,⁶⁹³ s hasonló tendenciát lehet megfigyelni Fellakon is, ahol Betzki Miklóssal, majd a következő évben Magyar Józseffel kötött megállapodást. 1777-ben pl. egy 200 vonás forintról szóló contractust készítettek egy „Dobos Tofán nevezetű zsellérrel együtt egy antiqua sessióról és egy darab szőlőről,” 1778-ban ugyanott 100 forintért vett zálogba egy jobbágYTELket és egy jobbágYT.⁶⁹⁴ Hasonló zálogosítás történt Czoldon is, ahol 1776-ban 400 magyar forintért vett két régi telket és „öt személyből álló jobbágYokat” Csernátoni Teréziától, amelyhez 1781-ben Csernátoni Annától újabb helyi részbirtokot zálogosított.⁶⁹⁵

⁶⁹⁰ Jósika hitb. lt. No. 661. 1780. április 11-én született megállapodás. A ház Várfalvi István és Fodor György telkének szomszédságában állott.

⁶⁹¹ Uo. 1778. január 27. Magyar József és felesége, Benki Mária megbízottja írta alá a kötelezvényt.

⁶⁹² Uo. A grófnő a megszerzett birtok minden terhéért magára vállalta. Kohányt és Lükít Varga Gyula nem sorolta az Érmelléki szőlőhegyekhez, de a Margittához közeli hegyek szintén jó szőlőt adtak. Varga Gyula: *Az érmelléki szőlőkultúra*. Berettyóújfalú, 1976. 3–7. Jakó Zsigmond: *Bihar vármegye a török pusztítása előtt*. Bp., 1940. 131. szerint a Rézalja vidékéhez sorolhatóak.

⁶⁹³ 1774. február 21-én Középfalván Vajda Borbála asszonytól zálogosított telkeket 2000 magyar forint értékben. Jósika hitb. lt. No. 544.

⁶⁹⁴ Jósika hitb. lt. No. 661. Egy 1783. október 19-én, Bilakon készített kimutatás alapján. Az összesítés a grófnő megjegyzésével még további zálogosításokat és kifizetéseket tartalmaz. Jósika hitb. lt. No. 544.

⁶⁹⁵ Jósika hitb. lt. No. 631. Részletes leírása a Csáky Kata halála utáni birtokosztásban, az almási, ún. első nyílhoz tartozó szerzemény jószágok között.

Az Olt mentén, Rákosfalva és Mátéfalva mellett található – Bethlen birtoknak tartott –*Datkot* 1777-ben adták zálogba, legalábbis akkor írta a grófnőnek Nagyteremiből Dinka Mózes, hogy újabb költségek lesznek, mert az a kérés: „az excellentiátok allodiális szántó és kaszáló földgyei külön conscribáltassanak”. 1788. január elsején Csáky Kata a jószágot ismét árendára bocsátotta, kilenc esztendőre. 1795-ben viszont lánya, Bethlen Rozália kétszer is arra szólította fel Konsztantin Boliert, hogy 100 aranyat fizessen, mert az addigi összegért nem hagyja nála a birtokot. Bár az azonnal megírta, hogy nem ad több pénzt, semmi nem történt, a birtokos asszony nem reagált az elutasításra. Jellemző módon az árendátornak kellett a végleges döntés meghozatala érdekében ismét leveleznie, mert a tavaszi szántás munkáiban a további várakozás károkat okozhat.⁶⁹⁶

Ádámoshoz különösen ragaszkodott a grófnő. 1782-ben szántóföldeket és egy házhelyet is szerzett ott, amiért az öt contractus alapján 359 magyar forintot és 4 dénárt, valamint egy köből búzát fizetett.⁶⁹⁷ Csáky Kata feltehetően arra is tett kísérletet, hogy egy, a nővérével, Csáky Borbálával 1753-ban létrejött birtokosztás eredményén változtasson. Akkor a Kolozs megyei szamosfalvi és a Küküllő vármegyei ádamosi birtokok fele-fele arányban történő használatát kapták meg. Csáky Kata a szamosfalvi jószágot felajánlotta nővére fiának, Haller Jánosnak „legyen az övé,” ő pedig kerülhessen az *ádamosi javak* teljes birtokába.⁶⁹⁸ A forrásokból

⁶⁹⁶ Uo. Dinka 1777. december 16-án küldött levele. Dátk – Dopca (Dák) Magyar és román lakosai alapján, valamint a Olt melletti Hévízen talált ókori pénzletek és várrom alapján Benkő József dák településnek tartotta. Benkő J., I. 1999. 154. 1788. februárjából az első negyedévi árendaösszeget, 30 Rft-ot befizette az árendátor. A pereskedés okaira nem találtunk adatokat. A szerződés szövege: Jósika hitb. It. No. 660. Konsztantin Bolier levele 1795. április 2-i levele Datkról. Rozália három hónapig nem küldte el emberét a birtokra hiába várta az árendátor. A levél végére írott mondat szerint ezért kért azonnali választ „Ezen ember által várom nagyságodnak parancsoló válaszát.” Jósika hitb. It. No. 661.

⁶⁹⁷ 1782. szeptember 2-án, Küküllőváron készített kimutatás összesen hat darab földről és Szolga Mihály egy házhelyéről, földjével együtt (az utóbbi 200 magyar forint). Jósika hitb. It. No. 554.

⁶⁹⁸ Jósika hitb. It. No. 660. A fogalmazvány dátumot nem tartalmaz. Lehetséges, hogy az ajánlat 1776-ra tehető, amikor (augusztus 24-én) Csáky Kata és Haller János megosztottak két Belső-Szolnok vármegyében lévő pusztát – Broszkó és Szesztóra – használatáról, amely alapján 7–7 nyíl jutott mindkét praediumon a grófnő birtokába. A dádamosi birtokról Domokos Ferenc 1795. februárjában küldte el az „acquisitiónális leveleket” a grófnőnek, Csáky Kata lányának, Bethlen Rozáliának. A szamosfalvi birtok 1810-re a Kállay család birtokába jutott. Kállay Borbála 1810. június 3-án, a Bihar vármegyei Vértesről, lakhelyéről írta Jósika Mária Jozefának Kolozsvárra, hogy „Ami illeti a szamosfalvi jószágot, az, amint megírtam nagyságodnak osztály és cessio szerint mármint egyedül engemet és az én successorimat, mindkét ágon lévőit illeti ...”. A levélhez csatolt megegyezés-másolat szerint a testvérek Reviczky János kapitány feleségének, nényüknek adják a szamosfalvi jószábeli részüket, amiért a saját részét (1000 rénes forintot leszámítva) 5000 rénes forintot fizet nekik. Az átadás indoka volt a birtokok távoli fekvése, ami miatt nem lehet rajta jó gazdálkodást foly-

azonban az ajánlat kudarcra derült ki, 1784 júniusában ugyanis a vármegye tisztjeinek jelenlétében conscriptiót kellett készíteni – ahogyan az iraton szerepel – az „Ádámoson, Dombon és Kintsiben elvesztett jószágokról”.⁶⁹⁹ Ennek ellenére a grófnő 1791-ben újabb birtokrészt vásárolt meg a Boér atyafiaktól, amiről az ádámosi udvarházban kötötték meg a megálapodást.⁷⁰⁰

1789-ben viszont a Belső-Szolnok vármegyében található *középfalvi* udvarházat és tartozékait – erdővel, 4 szekér szénára való réttel, a felső fordulóban 50 vékás, az alsó fordulóban 20 vékára való szántófölddel, 2 sessióval és a hozzá tartozó jobbággyokkal, azok dézsmájával együtt – 900 magyar forintért maga adta át 24 éves zálogba Fejérvári Miklósnak.⁷⁰¹ A zálogba adás ténye azért érdekes, mert a birtokot a grófnő még 1752-ben, immár „Bethlen Miklós kedves élete párja”-ként vette vissza Bethlen Lajostól, abból a zálogból, amelyet még 1711-ben nagyapja létesített Bethlen Lászlóval.⁷⁰² Csáky István a Középfalva portiót és három darab szőlőjét adta akkor át 2000 forintért.

A családot ebben az évtizedben nagyobb veszély is fenyegette. Bethlen Miklós halála után előbb Barsai Nagy Borbála jelentkezett Csáky Kátánál, hogy fivérével együtt a Balássfi juss alapján jogosultak a kükküllővári uradalomból való részesedésre.⁷⁰³ Esterházy Miklós viszont nem fenyegetett, hanem a Királyi Táblán egy jól időzített pert indított „a Kükküllővári egész domínium ellen, mely egészen Tököli jószág volt.” A két vásárló, Bethlen Gábor és Bethlen Miklós, akik az erdélyi fiscustól „500 ezer forintokban az felséges udvartól megvásárolta ezen ... domíniumot”, ekkorra már halott volt, s így Bethlen Józseffel, valamint Csáky Kátával és

---

tatni, valamint az, hogy részekre szakítva a gazdálkodásnak még esélye sem lehetne. Kállay Borbála a szamosfalvi curiát három telekkel, Dezmér 8 telkét, Topaszentkirályon 11, Zsobákon 9, Csobán 9 telket kapott. Jósika hitb. lt. No. 661.

⁶⁹⁹ 1783. augusztus 4. és 1784. június 12. között lezajlott folyamatról van szó. Az iraton Csáky Kata írásával szerepel a megjegyzés „bonificálva van” Haller Jánosnak. Jósika hitb. lt. No. 544.

⁷⁰⁰ Az 1791. Szent Jakab havának 11. napján Vég János tiszttartó előtt kötött contractus szerint Boér Sámuellel és Istvánnal, valamint Hotkó Ferencsel egyeztek meg arról, hogy az örökségképpen hozzájuk jutott Solymosi részirtok felét (szántó és szőlőfölddel együtt), amely Boér Sámuel feleségének, Solymosi Juditnak jutott, eladják Csáky Kata grófnőnek, 400 magyar forintért. A birtok Ádámoson gróf zabolai Mikes István és gróf Ibara Ignácné „paraszt ülés házhelyek szomszédságaik közt[található], úgy ehez tartozó appertinentiákat is” jelenti. A feljegyzés alapján a következő napon a grófnő az összeget ki is fizette. Jósika hitb. lt. No. 544.

⁷⁰¹ Uo. No. 661. Fejérvári Domokos Ferenc praefectusnak ki is fizette a zálog összegét.

⁷⁰² Uo. 1752. december 17-én történt a visszavétel, amikor a zálogos levél és a pénzüsszeg megfizetése ellenében a birtokot Csáky Kata kezéhez bocsátották.

⁷⁰³ Jósika hitb. lt. No. 661. 1781. október 27.-i levél.

lányával, Bethlen Rozáliával kellett a pereskedést folytatnia.⁷⁰⁴ Ekkor a per $\frac{3}{4}$ részben a családot hagyta meg Küküllővár birtokában, anya és lánya azért írták azt Bethlen Józsefnek, hogy amennyiben a pert tovább akarja folytatni, annak költségei mostmár teljes egészében őt terhelik. Medve Mihály 1785. február 20-án azzal nyugtatta a grófnőt, hogy „kártól éppen nem félhet, sem pedig azt, hogy a jószágból kiessék”. 1788-ban már Goró Miklós fejtette ki azon véleményét, hogy „Nem emlékeznek a históriák sem, hogy sem ebben, sem a más sekulumban oly nagy és nehéz perek folytanak volna, mint amelyet a méltóságos Tököli leányok indítottak az hunyadi, küküllővári, szilágycsehi, illyéi⁷⁰⁵ domíniumok és ezekhez tartozó jószágok felett.” (Goró ugyanarról a perről beszél, mivel Esterházy a Thököly Éva és Esterházy Pál közötti házasság alapján indította meg a pert Küküllővárért.) A nehézségeket növelte, hogy Csáky Kata korábbi prókátora, Sala Mihály – aki így a Csákyak és a Bethlenek birtokviszonyaival tisztában lehetett – volt az, aki „herceg Esterházy úrnak⁷⁰⁶ is Küküllő várát perli”. Goró 1789-ben megtalálta „Küküllővárról Bánffi Ágnesnek fejedelem Apafi Mihálytól nyert statutiója donatióját [erről másolatot készítettett] ... Küküllővár felett is a több peres jószágokkal egyetemben feleletet töttem, melyeket két hét telésivel a méltóságos Királyi Táblára bé kell adnom. A hercegség prókátora ottan originálist kér, mely szintén egyedül Küküllővár iránt a legerősebb oltalom bástya, úgy, hogy anélkül védelem sincsen, és ha azon originálist kézhez nem vesszük, lészen Küküllővár a felperes résznek kívánt áldozattya.” 1791-ben Goró újabb érveket talált a birtoklás jogosságára és a Thököly lányok ellenében, s ezeket aprólékosan leírta a grófnőnek, de a per 1792-ben még tovább folytatódott.⁷⁰⁷ A per végleges kimenetele nem ismert, de az bizonyos, hogy Csáky Kata a kastélyt haláláig lakta, s az uradalmat használta.

⁷⁰⁴ Uo. Egy 1785. november 15-i instructióból. Bethlen József Bethlen Gábor fia volt. Medve levele Jósika hitb. lt. No. 661.

⁷⁰⁵ Vajdahunyd – Hunedoara, Marosillye – Ilia, Hunyd vm., Szilágycseh – Cehul Silvaniei, Közép-Szolnok vm.

⁷⁰⁶ Vélhetően Esterházy Miklós hercegről (1765–1833) volt szó. Sala Mihály apja a szabédi unitárius pap volt, ő maga 1771-től szolgált az Erdélyi Királyi Táblánál, 1775-től hivatalos szószóló. 1790-ben kapott nemesi címet, 1795-től ítélmester lett, amely hivatalt 1815-ben bekövetkezett haláláig viselte. Szász Mózes kolozsvári unitárius prédikátor, „halotti tisztelet gyanánt” írt róla „Az egyeneslelekű hivatal-viselőnek karakter vonásai” címmel halotti emlékeztést, amelyet Kolozsvárt 1815-ben kiadtak.

⁷⁰⁷ Jósika hitb. lt. No. 661. Goró 1791. november 10-i levele szerint „A mi oltalmunk fundamentumra áll, mint írva van fellyebb is, hogy a Zóلمي részt, mely fele volt Küküllővárnak és a Tököli részt, annak negyedét a Tököli lányok nem törvényesen adták volt báró kászoni Bornemissza úrnak, mert nem voltak magoké, nem is illette őket, hanem a fiscust. Azt észrevevén a báró megkérte Károly császártól, magát bé is iktatta. Kire nézve három telj részét Küküllővárnak a Tököli leányok nem jól keresik, nekünk pedig van reménységünk.

1794-ben Bethlen Rozália kérésére felbecsülték a küköllővári kastélyt és tartozékait: „mindazon industriákat, melioratumokat, mellyeket nagy emlékezetű édesattya méltóságos gróf bethleni Bethlen Miklós ... tétett azon epochától és üdőtől fogva, hogy néhai méltóságos gróf bethleni Bethlen Gábor úr őexcellenciájától általvette.”⁷⁰⁸ Az összeg 63 010 Rft-ot tett ki. A szakemberekkel – kőművesekkel, ácsokkal, asztalosokkal stb. – végrehajtatott felmérés, amely igen részletes volt, a kastély körüli és a kastélyon tett javításokat becsülte fel a sánctól indulva, az azon átjáró folyosón, pincéken, a kastély különböző traktusain, biliárdházon át, a vírágházon, mindenféle újdonságokat természetű üveg és kertészházon, citrom és narancsfákon át a „czinai torony vagy nyári mulatozó házon, eremitás házon keresztül,” majd a kovácsház, a Küköllő melletti kőből épített fogadó, a falu közepén lévő kő mészárszék és az új szőlők felmérésével fejeződött be. Arra lehet következtetni, hogy Csáky Kata halála után Bethlen József, az udvari kancellár fia érdeklődhetett a birtok iránt, mert 1795. márciusában bizonyos megígért levelek kiadását kérte.⁷⁰⁹ Bethlen Miklós kincstartó végrendelete ezt a lehetőséget nem zárta ki, amennyiben azt tartalmazta, hogy az unokaöccse igénye esetén Rozália pénzben kapja meg a birtok értékét. Kozma Ferenc levele alapján 1795 őszén még mindenképpen Bethlen Rozália kezén volt a birtok, mert a nevezett éppen azt kifogásolta, hogy a küköllővári udvarbíró – szerinte jogtalanul – megszedette az ott lévő kis szőlőjét.⁷¹⁰ 1799-ben azonban már Bethlen Józsefé volt a kastély, Küköllőváron ugyanis – júliusban és szeptember-

---

A negyedik negyedrészéhez Küköllővárnak van ily fundamentumunk. 1616-ban Bethlen István Küköllővárat csupa fiait illető jószágával cserélvén, csak fiú-ágra, noha azután azt leányának hagyta, de rosszul, törvény ellen, mivel halálával, mint fiait illető, fiscusra szállott, és noha Druziana nevű leánya bírta is életében. De halálával a fejedelem Bánffy Ágnesnek adta, tellyes királyi adománnyal, mint idegennek, és azzal feltámadott Küköllővár iránt a fiscus igassága, a Bethlen István és a maradék jussa elenyészvén. Végre fejedelem Apafi a Bánffy Ágnes enyészeten Tököli Imrének, mint idegennek, nem úgy pedig, mint Bethlen István maradékának, ajándékozta. Kinek notáján visszatért ismét a fiscusra. Azután 1685-ben a nemes ország iffiú Apafinak adta, oly formán, hogy a Tököli leányokkal, ha mi igasságok lenne hozzá, békélyen meg, amint lehet. Itt van *már a bökkenője*, itt kell iparkodni. A goromba Apaffi, az ifjú, a palatinus tekintetért, ki erdélyi, valóságos fejedelemséggel biztatta, törvény ellen a Tököli leányokkal megosztozik, a leányok ki nem veszik részeket, hanem zálogképpen nálla hagyják, de meghalálozván Apafi, azután mint tulajdonokat báró Bornemisszának eladják, örökáron. Ha azért nem tulajdonokat, nem magukét adták és azután báró Bornemissza úr az örökös úrtól, ha attól, kinek tulajdona volt, tudniillik a királytól, örökre megkapta, magát abban beiktatván. Már ha meg nem csalatkozom, én úgy vélekedem, hogy excellentiád, (mint kiért a báró Bornemisszáék jóállanak) megáll.”

⁷⁰⁸ A becslésre hivatkozik B. Nagy Margit, 1977. 147. A küköllővári kastély becslője: Jósika hitb. lt. No. 960. 1794. július 26. (régí jelzete: Jósika hitb. lvt. Fasc. K. Nro. 194.)

⁷⁰⁹ Jósika hitb. lt. No. 661. Bethlen József 1795. március 2-án, Kolozsvárról küldött levele.

⁷¹⁰ Uo. Kozma Ferenc 1795. október 28-án, Alsóbajomból keltezett levele.

ben – ő dolgoztatott egy Schön Krisztián nevű ácsmesterrel.⁷¹¹ A zálog visszavételéből származó igen jelentős összeget Bethlen Rozália, mint az apja által kijelölt örökös használhatta fel. Az építések révén megnövelt zálogösszeget a család adósságai és a fényűző életvitel nagyobb részben felemésztették.

Jó zálogosítási lehetőségnek tűnt, de sok bosszúságot és problémát okozott a családnak a Közép-Szolnok vármegyei *Zálnok* birtoka, amely iránt Csáky Kata először 1767-ben kezdett érdeklődni.⁷¹² Akkor megbízása alapján a nagymási udvarbírója, Mátyus István 12 évi zálogért adott 600 magyar forintot. A birtok Zálnok faluban és a csulyánosi praediumon 5¾ jobbágyi sessió, egy 40 köböl búza termésű allodiális szántó, 18 szekér szénát termő, a jobbágyok telkéhez tartozó kaszáló, a Hátló nevű hely feletti szőlőhegyen 8 kapás, a falun felüli Palánt nevű szőlőhegyen 4 kapás majorsági szőlő tartozékkal rendelkezett. 1770-ben pálosi Donáth Zsigmond még 220 magyar forintot kért a grófnőtől, s így 900 forintot adott azért, hogy Zálnokot 20 évig zálogbirtokként használhassa. Már 1775-ben azonban a 2000 forintra emelt zálogösszeg ellenében 32 évre emelték a használat időtartamát. 1779-ben Donáth újabb 100 magyar forinttal 1809-ig hosszabbította meg a zálog érvényét.⁷¹³

1791-ben azonban kiderült, hogy Zálnok nem volt Donáth Zsigmond tulajdona, s a zálogösszeggel is becsapta a grófnőt, mert sokkal többet kért érte, mint amilyen értékben hozzá került. Az 1792. június 18-án lezajlott tanúvallatás kilenc tanúja egyértelműen azt igazolta, hogy a birtok jelentősen gyarapodott a zálogbirtoklás idején. Mindegyik vallomástevő a gyarapodást igazolta, de más-más tények közlésével, ami állításaik valóságtartalmát egyértelműen erősíti. Csáky Kata azért is idéztette törvény elé Donáth gyermekeit (fiát, ifjabb Zsigmondot és két lányát, Zsuzsannát és Évát), mivel apjuk 1809-ig ígérte a zálogbirtok használatát, de azt már hamarabb vissza akarták váltani. 1794-ben zilahi Laskai Sámuel, aki 1791-ben, az idősebb Donáth halála után vette magához a birtokot, s a grófnőt az általa fizetett zálogösszeg alatt kínálta meg a kiváltás összegével, 1652-ig vezette vissza a birtokosok körét. Szerinte Dengelegi Zsigmond rokona-

---

⁷¹¹ B. Nagy Margit: *Stílusok, művek, mesterek. Művészettörténeti tanulmányok*. Bukarest, 1977. 147. A Kóhalomban lakó Schén vagy Schön Krisztián 1799. szeptember 11-én ment vissza Küküllővárra, ahol már júliusban is dolgozott. Bethlen Miklós kincstartó dolgoztatott Schlaff Ignáccal – a nagy palota boltozását végezte – Küküllővár átépítésén, akit Bethlen Gergely is foglalkoztatott.

⁷¹² Jósika hitb. lt. No. 660. Donáth Zsigmond ekkor azt állította, hogy anyja (Kovács Erzsébet) jussán került hozzá a jószág, amelyen 2 jobbágy és 4 zsellér lakott.

⁷¹³ Uo. 1778. február 16-án, Nagyszebenben, Bethlen Miklós Piac soron lévő szállásán (amely Mövinger Lambert és Bruckenthal Sámuel háza szomszédságában található) adta át a Küküllőváron keltezett zálogos levelet Donáth Zsigmond.

ként került Zálnok Laskai Istvánhoz, aki a birtokot zálogba tette. A Csákyaknál lévő birtokrészek a Kemény család javaként jutottak a családhoz.

A grófnő a per végét már nem érthette meg – 1794-ben hunyt el –, ezért a 4255 magyar forint 84 krajcárra értékelt birtokért Bethlen Rozália folytatta a küzdelmet. 1796-ban Ágoston Márton ügyvéd tanácsára a vármegyei levéltárban kerestette a zálnoki jószággal kapcsolatos leveleket és iratanyagot.⁷¹⁴ 1797 márciusában Rozália prókátora a kért hét levelet kézhez vehette. Istvády azt javasolta neki, hogy az ügyben az udvarhoz kellene fordulni, mert „a bírák nagy baráti lévén Laskai úrnak, competentíáját és vérségét is a jószághoz és a devolutiót applicative és egészen meg nem mutatván...”, s az egyik „legérdemesebb” bíró bevallása szerint „intra dominium kell vala transmittálni”.⁷¹⁵ Végül azonban mégsem vállalták a bonyodalmakat, ezért a birtokot át kellett adniuk a felperesnek, vagyis Laskai Sámuelnek. A megállapodásnak megfelelően a zálogösszeget az 1652. évi eredeti zálog értékében határozták meg, az alperes viszont megkapta az allodiátúra építésének költségeit.⁷¹⁶

1795. április 12-én az utódok, azaz Jósika Imre özvegye, Bornemissza Annamária és Csáky Jánosné Bethlen Rozália Kolozsváron birtokmegosztást hajtottak végre.⁷¹⁷ A Csernátóni Ferenc ítélőmester előtt lezajlott megbeszélés alapján a birtokok felmérése után „a jószágoknak mind mivolta, mind pedig mennyiségére nézve két egymáshoz hasonló, egyenlő nyíl” készítésében egyeztek meg. Abban is egyetértettek, hogy az egyik nyílba kerüljön Almás, a másikba Szurdok, mint a két meghatározó udvarház.

Elhunyt édesanyjuk félelme ellenére sikerült megegyezniük az elhunyt Haller János özvegyével, Nemes Zsuzsannával, s ezért nagybátyjuk „magva szakadtával vérség jussán” rájuk maradt javai kezükre kerültek.⁷¹⁸

⁷¹⁴ Jósika hitb. lt. No. 661. Istvády Mihály 1796. december 27-én, Zilahról írott levele. Kérte, hogy adjon utasítást a grónő az udvarbírónak, mert a további iratokért ismét fizetniük kell.

⁷¹⁵ Uo. Istvády 1797. március 20-án, Zilahról küldött levele Kolozsvárra, a „Colléga úrnak,” aki azonban a címzés szerint Füzesi Dániel volt.

⁷¹⁶ Az irat az eredeti másolata, amelynek valóságát Kattrá Mihály, Közép-Szolnok vármegye hites főnótáriusa igazolta.

⁷¹⁷ Jósika hitb. lt. No. 631. Abban is megállapodtak, hogy amennyiben az egyik ágnak magva szakadna, a másik ágé legyen az örökség. A jószágok megosztásánál az örökös és zálogos jószágok között nem tettek különbséget, bár elfogadták, hogy a „jó rend” a megkülönböztetésen alapuló lenne, de a jószágok „káros hasogatását” semmiképpen nem akarták. Amennyiben korábban zálogba tett javaikból kiváltásra kerül valamely birtok, mindegyik fél „a kiváltott részért adandó summával elégedgyék meg.”

⁷¹⁸ Uo. A terjedelmes összeírás után az 546 oldaltól másolták be a Nemes Zsuzsannával kötött megállapodás szövegét, amelyet április elején – a szám elmosódott – kötöttek. Az előre megírt szöveg mellé az özvegy megjegyzéseket fűzött. A megegyezés alapja, hogy „törvény szerint a jószágnak az a része, amely az özvegyi tartást felyül mülja a véreket illetvén, minden további kereseteknek s azokból származtató vetélkedéseknek elmellőzése mellett, ilyen állandó atyafiságos egyezségre léptek.”

Hallerné özvegyi tartásra a gorbói jószágot (az udvarházat valamint Bánnyika, Galgó, Tóthszállás, Salamon és Ternek) tarthatta meg, s mivel saját kezüleg írta az elkészített szöveg mellé, hogy a kolozsvári házban és majorban „harmadában örökös”, s ahhoz kívánja magát tartani, kérését akceptálták.⁷¹⁹

Csáky Kata lányaira maradtak Torda vármegyében Oláhszentlászló, Kisfenes, Oláh- és Magyarléta, Kolozs vármegyében az oláhfenesi, oláhtóthfalusi, sztolnai, motsi, palatkai és petei, valamint Szolnok vármegyében a szolnoki és az alparéti jószágok, Küküllő vármegyében a hosszúaszói, glagovici, hosszúpataki portiók. Az özvegyi juss megállapításához készített conscriptiókat felhasználva a Haller örökséget is a felosztandó javak közé tették, de a következő májusban ezeken a birtokokon újabb összeírást kértek, hogy amennyiben szükséges, bizonyos korrekciókat végre lehessen hajtani.

A két nyilat nyílvonás szerint maguk húzták ki. Eszerint az első nyílba került birtok Bethlen Rozáliáé lett, amely a következőket tartalmazta: *Nagyalmás*⁷²⁰ a dezsőfalvi praediummal, Nagypetri egészen, továbbá Kolozs vármegyében Magyarvalkón, Bábonyban, Nyíresen, Kökényesen, Czoldon, Rajtolcon, Bertsén portio, a Doboka vármegyei Pusztaszentmihályon, Vármezőn, Sajókeresztúron, Kajlán részjószág, Belső-Szolnok vármegyében Középfalván, Rettegen, valamint a Doboka vármegyében lévő Sárváron és Szentandrason (amelyek Sajókeresztúrhoz tartoztak) részjószágok. A Haller és Torma⁷²¹ javakból az első nyílhoz jutottak: Belső-Szolnok vármegyében az alparéti jószág, amelynek a tartozékai a vásárhelyi, pusztajúfalusi, szovári, jetzki, gyurkapataki, felső- és alsócsobánkai és hosszúmezei részjószágok, valamint Oláhszentlászló Torda vármegyében. Ugyancsak ide került a „szerzemény jószágokból” a somlyói szőlő, Zálnok, a kohányi és lüki (Bihar vm.) zálogbirtok, valamint Nagyzsombor, Sajókeresztúr, Magyar- és Oláhfellak, Kajla.

⁷¹⁹ Uo. Az eredeti szöveg szerint haláláig használhatta volna a majort és a házat, így viszont csak az egyharmad jogossága került a megállapodásba. A másik két részre a használatot fenntartotta. A kolozsvári házhoz Sztolnáról rendelték 12 gazdát, akik a szükséges tűzifával voltak kötelesek azt ellátni. A Haller Jánosról maradt „ezüstet, arany és köves portékákat, nemkülönbén gyöngyeit” át kellett adni a két testvérnek, a fennmaradt adósságait pedig magának kellett megfizetnie. Természetesen a tartásra rendelt birtokra gondosan kellett ügyelnie, s a megállapodást oltalmaznia kellett. A megosztásnál a Torma Gábor magvaszakadtával elosztható javak is a nyílakba kerültek.

⁷²⁰ Az almási udvarházat, illetve a hozzá tartozó virágházat, a pálinkafőző házat valamint az almási fogadót és az örmény házat (boltot) a megosztás időpontjában még nem becsülték meg.

⁷²¹ Haller János özvegye megegyezés alapján bocsátotta ki a Torma jusson hozzákerült jószágokat. A megegyezést eddig nem sikerült megtalálni.

A második nyíl Bornemissza Annamáriaé és utódaié lett, azaz fia, Jósika Miklós családja vitte majd tovább a birtokokat. Ehhez a nyílhoz tartozott az előzetes megállapodás alapján a *szurdoki* udvarházat is magában foglaló birtok, továbbá a Belső-Szolnok vármegyében fekvő szalonnai, kiskristolci, nagykristolci, csobánkai, tormapataki, tóthszállási, luntsényi praediumon lévő valamint a Doboka vármegyei kettősmezei portio, Bilak egész falu, a magyar- és oláhfellaki portio, Kolozs vármegyében Burjános Obudán, Dióson portio, Szentmihálytelkén az egész falu, Topaszentkirályon portio, Küküllő vármegyében az ádámosi, balázstelki, dombói, kintsi részjóságok. Oláhszentlászlóról 1790–1791-ben készítettek conscriptiót, amikor Csáky Kata megosztozott rajta Haller Jánossal. Hozzá tartozik a kislefői, kékbükki részjóság. A Haller örökségből Belső-Szolnok vármegyében a szurdoki részjóság a luntsényi és kristoni prédió, Kiskristolc, Broszka, Szalonna, Nagykrizolc portiója, a vádi portio harmada, Doboka vármegyében a kettősmezei portiója, Kolozs vármegyében az oláhfenesi jóság a hozzá tartozó tóthfalusi, szolnai portióval, Torda vármegyében a kékbükki praediumbeli, kislefői, Pop és Cserkul praediumbeli, oláh- és magyarléti részekkel. Ehhez járultak még Kolozs vármegyében a motsi jósághoz tartozó palatkai és petei portiók, Küküllő vármegyében Hosszúaszon, Glagovicán, Hosszúpatakán lévő részjóság. Csáky Kata Hunyad megyei sárfalvi jóságát, valamint a felső- és alsóváraszvi, kesztesdi, ludesi és nagybartsai részjóságokat „nem jó móddal” conscribálták, ezért ezeket is a Haller örökséghez csatolták.

Bornemissza Annamária a férje halála utáni nehéz helyzet ellenére az 1790-es években képes volt a családi birtokvagyon megerősítésére is fordítani. 1795-ben Kolozsváron a Belső Magyar utcai házért három részletben 4500 forintot fizetett ki. Megszerezte a lónyai Pongrácz-részt, Zámbo Farkas részét, s báró Huszár Istvántól megvette az ádámosi malom negyed-részenek haszonfelét. A szurdoki zálogos részbirtok kiváltása, valamint a branyicskai jóság visszaszerzése több, mint 20 ezer forintjába került.⁷²²

Bethlen Rozália csupán néhány kisebb részbirtok zálogba vételével tudta időszakosan növelni birtokait, illetve válása után jutott hozzá bizonyos felvidéki birtokokhoz. 1800 decemberében Máriássy Károly érdeklődött a Borsod vármegyei galvácsi részjóság iránt, amelyet kedvezőnek ítélt a maga számára majorság kialakítására.⁷²³ Bár kezdetben Rozália úgy

⁷²² A Zámbo részt 1794-ben, a többi 1795-ben szerezte meg. Összesen 28 224 forintot költött a birtokok gyarapítására. Branyicskát Csáky Kata grófnőtől, anyjától vette vissza 10 000 forintért. Jósika hitb. lt. No. 113.

⁷²³ Jósika hitb. lt. No. 551. Losonczy Pap Sámuel levele 1800. december 26-án Nagymásra. A levélhez a megköteendő contractus mintáját is mellékelte Dániel Sámuel, a birtok plenipotentiáriusa.

gondolta, hogy csak akkor adja át a birtokot, ha a zálog összegét megkapja, arra Máriássy nem állt rá, mert „ezen jószágot úgy szerezhethné meg, hogy távul s széjjel és szakaszonként való jószágait adná el”, ezért biztosat kellett tudnia a grófnő zálogosítási szándékai felől. Ha a birtokot átveheti, az 1801. évi Szent György napi debreceni vásárra ígérte az első tízezer forint megfizetését. A zálogbavevő elképzelését több oldalról is veszély fenyegette. Egyrészt nehezen tudta összegyűjteni a szükséges összeget, másrészt olyan híreket hallott, hogy a grófnő esetleg „valami görögnek adná” Galvácsot, mivel a határidőt túllépte, bár erről azt vallotta „a görög csak görög lévén, nem lehet ő emberséges ember”. Jobban tartott attól, hogy maga Csáky János akadályozza majd meg a birtokba kerülést, mert ahogyan a grófnőnek küldött levelében panaszkodott: „míg odajártam, még a határfákat is levágatta ...”. A pénzsűke azonban egyértelműen a zálogba adást eredményezte, így nem veszett kárba Máriássy fáradsága.⁷²⁴

A zálogszerződés létrejött, sőt Máriássy Károly 1807. december 16-án írott levelében a grófnőt annak további megerősítését kérte. Csáky János halála után ugyanis özvegye, Jékelfalusy Terézia próbálkozott a visszaváltással. A zálogbirtokos Máriássy javasolta ugyan, hogy a Csáky első házasságából született gyermekei – az ifjú grófok – számára szívesebben átadná a birtokot, de valójában inkább a szerződésnek megfelelő, még négy évi használat engedélyezését akarta elérni.⁷²⁵

Bethlen Rozáliának kevés számú zálogbirtokai között – minden bizonnyal Wass Sámuel közreműködésével – sikerült megtartania a család bihari részjószágaihoz a kővági részbirtokot. 1808-ban a borziki, nagytóthfalusi és fegyverneki bírák készítettek becsűt az írtásokról és szőlőtelepítésekről Jósika Miklósnak és Wass Sámuelnek, s 1809. decemberében már Wass Sámuelné Bethlen Rozália birtokában lévőnek írták a részbirtokot, aki Madas Ferencet nevezte ki udvarbírájának.⁷²⁶ A birtok erdőből tett írtásai révén jelentős majorsági szőlőterületet vettek számba pl. egy 510 soros szőlőt (a Baranyi majorság), vagy a Kiss Mihály-féle hegyi szőlőt, amely 757 sor, valamint több palánta területet (Nagy Elek palánta, a Verőfényalján a Liberc és a Nagy Mihály szőlő), néhány kisebb kaszálót,

---

⁷²⁴ Jósika hitb. lt. No. 552. 1801. április 26.

⁷²⁵ Uo. Máriássy azt is tudni vélte, hogy a fiatal özvegy a Csákyak kassai palotáját is el akarja adni: „elveszíti a családi fényes épületjét az ifjú grófoknak, amelyet más kapálásával is feltarthatna”, sőt már 20 ezer forintot át is vett a 45 ezres vételárból. Galváccsal kapcsolatban egyenesen megírta „nagyságtok megegyezése nélkül ki nem adom.”

⁷²⁶ Jósika hitb. lt. No. 541. 26. számú irat. Madas Ferenc feladatainak teljesítéséért 80 Rft-ot kapott, valamint 60 véka búzát, 20 véka tengerit, 10 kis cseber bort, 20 Rft-ot sertésére, két dézsmabarányt, 30 font túrót, 1 mázsa sót, 12 itce faggyút, 5 szekér szénát, lovainak 20 véka zabot és 20 kereszt szalmát, valamint kerti veteményeket ígérték neki. Szabó János praefectus aláírásával.

szilvást és a helyi lakosok új palánta szőlőit, amelyeket 21 919 Rft és 20 krajcárra értékeltek. Amikor azonban Bethlen Rozália gyermekei megosztottak anyjuk birtokain, a kővági jószágról már nem esett szó.

d) Csáky Kata utódai

Csáky Kata kisebbik lányára, *Bethlen Rozáliára* talán még anyjánál is nagyobb hatással lehetett az a bécsi környezet, amelyben többször megfordult, nevelkedett, hiszen nem csupán a divatos ruhák iránti igény fejlődött ki benne, hanem a költészet iránti fogékonyság, a színház iránti szeretet, a rangjának megfelelő önbecsülés.⁷²⁷

A fiatal lány nem örökölte anyja szigorú következetességét, jobban érdekelték a mindennapok örömei, bár éppen az általa vállalt családi békeség megteremtőjének szerepe rejtette a Csáky birtokok továbbörökítésének lehetőségét.

Amikor a Csákyval kötött házasság során anyja meglátogatta őt Kassán, látható volt, mennyire másként viszonyulnak a felvidéki családtagokhoz és a rokonokhoz. Rozália örült, milyen kedvesen fogadta be a fiú, anyjának viszont állandó kisebbségi érzése támadt: úgy vélte, bizonyítania kell a magyarországiak előtt. A lány csak a honvágygal küszködött, s nem félt, hanem bizonyos szempontból leértékelte a borivásban tobzódó, beszélgetésre kevésbé hajlandó felvidéki atyafiakat. Bármennyire igyekeztek a rokonok kedveskedésükkel, mégis makacsul csak Erdély járt az eszében, amivel leveleiben mindenképpen azt jelezte, hogy idegen közegbe került, s nehezen tudja elfogadni a családi érdekből kötött házasságot. 1777 májusában azt vallotta apjának „nemes emberek ugyan elegenden jönnek hozzám, de nem tudak egyéb időtöltést nekik adni, hanem bort hozatok, hogy iganak, bezzeg én jobb időtöltést tudnék magamnak az bornál, ha holnap Kolozsvárt lehetnék az installátion.”⁷²⁸

Csáky János és Bethlen Rozália 1776. szeptember 14-én kötött hatoldalas házassági szerződést.⁷²⁹ 1777. február 27-én Szebenben Bethlen Rozáliát mint Csáky Jánosnét bocsátották útra Magyarországra, felsorolva a magával vitt ékszereket, ruhákat stb.⁷³⁰

⁷²⁷ Csáky Kata és lánya, Rozália 1768-ban és 1769-ben (áprilistól júniusig) hosszabb időt töltöttek Bécsben. Jósika hitb. lt. No. 661. 40. ill. 43. és Uo. 57–60. Egy lányával közös bécsi útjuk alkalmával Csáky Kata maga írta le férjének, hogy a balett előadásokat nagyon élvezték. Uo. 57–58. 1769. április 12-én írott levél.

⁷²⁸ Jósika hitb. lt. No. 552. 1777. május 11-én írott levele.

⁷²⁹ Jósika hitb. lt. No. 542. 400.

⁷³⁰ Jósika hitb. lt. No. 542. 406. Ékszerész (Jubilér) igazolta a briliáns, gyöngyös és gránátos öltözetek értékét, az ezüst portékákat, a köntösöket, ruhákat.

A házaspár előbb Kassára utazott, ahol Rozália megismerkedhetett rokonaival – akik jól fogadták, ahogyan apjának írta: „mintha örökké közöttük lettem volna,” – majd a házastársak Szendrőre mentek. A családtagok gyakran meglátogatták egymást, láthatóan igyekeztek úgy tekinteni a fiatal feleségre, mint aki valóban hozzájuk tartozik. Férje testvéréről, ifjabb Csáky Antalról jó véleménye volt. „derék ember, csak az a hiba benne, hogy dohányzik.” Az anyósától, Berényi Anna grófnőtől viszont tartott, pedig a levelek tanúsága szerint azt tapasztalta, hogy egyre jobban bánik vele, mivel „mind többet jár utánam”.⁷³¹

Rozáliát már Kassán elfogta a honvágy, amikor egy Dezsőfivel találkozott, aki a primással járt Erdélyben. Le is írta apjának, hogy „mikor olyan emberekre akadok, az kik Erdélyt ismerik, már olyankor az többire nem is nézek, nem is szólok hozzájuk.” Április 9-én Rozália még tartott tőle, „hogyan fér a fogamra az falusi lakás, mert itten csak sok vendégeskedésben tölt az idő.” De április 17-én már Szendrőről írt apjának elégedettséget tükröző levelet.⁷³² A férj ugyanis Rozália születésnapjára muzsikuskokat hozatott a várba „... hírem nélkül, ágyúztat is, egyszóval minden kitelhető multságokat végben vitt, estve táncoltunk ...” – írta apjának. Rozália véglegesen július 16-án költözött átalakított lakhelyére: „Nekem is nagy foglalatosságaim voltak, mivel házaim már egészen elkészültek, ma költöztem elsőbken beléjük és sok dolgom volt, az míg kicifráztam.”⁷³³ Időről időre megfordultak a kassai Csáky palotában is, ahová Csáky Kata érkezett leánya meglátogatására, bár Rozália inkább várta volna apját: „Az Asszony önagysága is megismerkedett az cassaiakkal, kik nagyságoddal is örömet megösmernének.”⁷³⁴

1778 tavaszán Rozália Erdélybe vitte férjét, jártak Almáson, Szebenben, valamint elvitte Csáky Jánost Küküllővárba⁷³⁵ is, amit apja szerzett meg és épített át. Megnézték a fácános kertet, a szép hidat („férje „dícsiri az hidat, micsoda jól van megcsinálva”), a házat és vittek magukkal „4 fácánt, úgy birsalma sajtot is”.⁷³⁶

---

⁷³¹ Jósika hitb. lt. No. 552. 1778. április 11-én, apjához küldött levelében már az előző évhez hasonlítva tudta megtenni megállapítását.

⁷³² Jósika hitb. lt. No. 552.

⁷³³ Jósika hitb. lt. No. 552. Szendrőről 1777. július 16-án írott levél. Arról is tudósította apját, hogy néne (Bornemissza Annamária) kesergő levelet küldött neki, arra gyanakszik, hogy anyja, Csáky Kata haragszik rá. Kérte apját, beszéljen feleségével, de óvatosan, „keménységgel nem gondolnám, hogy többre lehetne véle menni, mint jósággal.”

⁷³⁴ Jósika hitb. lt. No. 552. 1777. szeptember 1-én írott levél, hozzá van csatolva Csáky Kata sebtében leírt üzenete a férjéhez.

⁷³⁵ Küküllővár a 17. század végéig fejedelmi birtok volt, majd 1757-ben Bethlen Gábor és Bethlen Miklós szerezte meg.

⁷³⁶ Jósika hitb. lt. No. 552. 1778. március 24-én Küküllővárról írott levél. A hidat az 1795. évi becsűben is feltüntették, s a „Küküllő vizen keresztül lévő híd becsültetett 600 Rft”-ra. A

Az erdélyi ág elképzeléseihez kapcsolódva, Rozália folyamatosan küldött információkat a fiúág tagjai közötti osztozkodás állásáról. 1777 júniusában – miközben apja betegsége miatti aggodásának adott hangot –, arról tudósította, hogy egyedül megy haza Erdélybe, mert a férje a családi per miatt Pestre utazik. 1778 júniusában Kassáról arról értesítette Bethlen Miklóst, hogy „Csákiek még egészen nincsenek megosztva, az semmi difficultás ne legyen nagyságod előtt, mivel Szendrő úgy is a miénk és az többi jószágoknak felosztása már mentől előbb véghez fog menni.”

Minden bizonnyal anyja szigorú, vallásos szemlélete volt az oka, hogy a fiatalabbik lány előbb lázadt ellene, majd kényszerűségből megbékélt ugyan, de mindig jobban megértette magát apjával, s a Felvidékről is neki írta leveleit. A két szülő közül apja volt az, aki – nem is tudván lányáról semmi kompromittáló tényről – vakon megbízott benne, egyértelműen támogatta. Rozália túlzott ragaszkodása apjához nemcsak a gyakorta küldött, apró részletekről is beszámoló, már-már rajongó levelekben tetten érhető, hanem figyelmességeiben is. 1778 májusában pl. egy erszényt készített neki, „most tanultam a munkát és elsőbben is mindgyárt nagyságodnak udvarlok véle, vajha tetszésére való volna nagyságodnak ... jó lesz Bécsben azokat az aranyakat belétenni”.⁷³⁷

Pedig a lány az anya eszességét, racionalitását is örökölte. Jól eligazodott az emberek között: amikor neki kellett valamit elintéznie, azt jól tette, s a körülötte lévő eseményekről is reális képet tudott adni. Anyja humorérzékét is felfedezhetjük nála, mindketten jó társasági emberek, és környezetükre nagy hatást gyakorolni tudó nők voltak.

Rozáliának az orvos azt javasolta, hogy maradjon Kassán, „... helyből ne mozduljak, míg felidőn túl nem leszek,” s apja is azért aggodott, hogy ebben az állapotban nem kedvező Kassáról Erdélybe utaznia.⁷³⁸ 1778 szeptemberében Rozália már első gyermekével volt 6 hónapos terhes, amikor útnak indultak.

---

kastélyt és környékét Bethlen Miklós jelentősen átalakította. Új, cseresznyefából készült ajtókat rakatott, az ablakrámákat kicserélte, s a mennyezet gerenda boltozatát a becsüsök „kemény kő boltozat alatt” találták. Új közfalakat, padlózatot építettek be, kemencéket raktak, „egy nagy aranyos tükör” került a falba, s a külső részeket és a palotát képiíróval festették ki. Virág-üvegházat építettek, a kerthez feltöltették a kastély melletti területet, gyejtől kis erdőt, és „kereken nyírt hársfákat” ültettek, az ún. grádicsos kertbe, s az ottani dombocskára pázsitot raktak, labirintust készítettek. Nyári mulatozó házat és eremitásházat, s a kastély elé filagóriát építettek. Új pálinkafőző házat, veteményes- és káposztás kertet, méheskertet, valamint speciális gyümölcsöst hoztak létre. A küüllővári kastély becsüje: 1794. augusztus, Jósika hitb. lt. No. 960. (rég. jelzet: Fasc. K. Nro. 194.)

⁷³⁷ Jósika hitb. lt. No. 552. Utalás a több levélben is szereplő készülődésre egy bécsi utazással kapcsolatban. 1778. május 2-án, Kassáról küldött levele.

⁷³⁸ Jósika hitb. lt. No. 661. Bethlen Miklós levele Csáky Katalinnak 1778. szeptember 2-án.

Ebben az évben merült fel a család tervei között Csáky János erdélyi politizálásának, szerepvállalásának lehetősége. Rozália azért is támogatta az elképzelést, mert az végre lehetőséget nyújtott neki az Erdélybe való visszaköltözésre. Férje anyja, valamint néhány rokona nemigen örült az ötletnek, Csáky azonban felesége támogatására anyjával is szembe fordult. Feltehetően azért, mert nagyobb lehetőséget látott saját karrierje formálására Kolozsváron, mint a rokonaival teli Kassán. 1778 augusztusában Székely Dávidné azt üzentek nekik Bécsből, hogy „már resolváltattott főispánnak 23-dik napján ezen holnapnak [és] méltóztani fog Csákit az erdélyi dolgokban világosítani”. Eszterházy Károly egri püspök viszont novemberben mindenképpen le akarta beszélni a főispánságról, mondván, hogy „egészlen koldussá fog tétetődni”.⁷³⁹ Csáky ezzel szemben tudatosan készült az Erdélybe költözésre, mindenféle holmikat küldetett Kolozsvárra, amikre majd ott szükségük lehet.

1779-ben Csáky gróf nagy lendülettel látott hozzá teendőihez. Rozália érdeklődött is apjánál „Szebenbe hogy contentálódna az Csáki főispánságával, ő eleget ügyeszkik, hogy minden dolog jól folyjon.” A reprezentációban természetesen szüksége volt szépséges és pompavágyó feleségére is, aki már-már sérelmezte a sok „székírozást”, a kolozsvári köszöntő vizitációkat, ami alig hagyott időt neki a levelezésre.⁷⁴⁰

Az 1780-as évek közepére azonban kiderült, hogy a gróf erdélyi szerepvállalásához, s a család megerősödéséhez fűzött tervek nem teljesültek maradéktalanul, ugyanis Csáky Kata egy keltezetlen – de Bethlen Miklós halála után írott – levelében kifejezetten szemrehányó hangnemben írta lányának: „... vajon ki biztatta Csákit, hogy Erdélyben nem lesz szüksége a magyarországi jószágaira, legalább annyi segítségére csak vagy, mint a Bottyani kisasszony lett volna. Hogy adósságot fizetek, én oka nem vagyok, hogy szegény apád annyit csinált ok nélkül, én annak semmilyében nem részesültem, bár az enyémet nem költöttem volna.”⁷⁴¹ A levélbe rejtett felháborodás azonban saját felelősségének palástolására szolgált, hiszen a házasság létrejöttét és a birtokok megőrzését ő maga is erősen pártfogolta.

A konfliktusok egyik oka kétségkívül az lehetett, hogy Csáky János főispánként nem mindig az uralkodó által elvárható módon cselekedett, ami az udvar részéről kifejezetten negatív értékítéletet eredményezett. A

---

⁷³⁹ Eszterházy Károly (1725–1799) egri püspök a család grófi ágából származott, apja Eszterházy Ferenc tárnokmester (1683–1754) volt. 1762. június 29-től haláláig az egyházmegye püspöke és Heves vármegye főispánja.

⁷⁴⁰ Jósika hitb. lt. No. 552. 1779. május 15-én, apjához írott levele.

⁷⁴¹ Jósika hitb. lt. No. 550. Csáky Kata arra is utal „... látom sok fekvő portékáit örömezt megtartottatok, elég gyűrű, óra, s egyéb van, én miattam nem fizettek.”

Horea-féle parasztfelkelés idején ugyanis már 1784. november 12-én megszavaztatta a vármegye közgyűlésével a nemesi insurrectiót, amely után a kétszázötven kolozsi nemes Szászfenes felé indult, a parasztok ellen.⁷⁴² Az erdélyi zenebonáról beszámoló Magyar Hírmondó is megemlékezett a kolozsvári önvédelem megszervezéséről: „Ezen külömb-külobb műhelyekben tanult városi katonáknak gróf Csáki és a város bírójának jelenlétekben éppen ma kellett a város előtt egybegyűlniek számoknak megtudása és némelyek által a fegyvergyakorlásban leendő taníttatások végett, kiknek számok 4000-re mégyen.”⁷⁴³ Csáky Bihar vármegye alispánjának, Beöthy Imrének is levelet írt, amelyben egyrészt a felkelés ki-robbanásának körülményeiről tudósította, másrészt intézkedések megtételére szólította fel. Beöthy azonban nem hirdetett felkelést a nemességnek, hanem a Helytartótanácsához küldte a levelet.⁷⁴⁴

Bár a kolozsi főispán a terület védelme érdekében tevékenykedett, mégsem eléggé körültekintő módon tette, mivel II. József nem a nemesség részvételével, hanem az erdélyi katonai erővel akarta a felkelést leveretni. Döntéséről azonban csak november 22-én érkezett meg a híradás a fejedelemségbe. A katonai fellépés elrendelése mellett az uralkodó a továbbiakban szigorúan figyeltette a kolozsi nemességet, s arról is jelentést kért, miért rendelt Csáky 2000 egyenruhát?⁷⁴⁵ A bonyodalmat csak 1785 szeptemberére simították el, bár nehezen volt magyarázható, mire kellett valakinek az uralkodó nevével vésetett kardok, ha nem akarta azokat használni.⁷⁴⁶ Csáky az eset miatt minden bizonnyal kegyvesztett lett, hiszen II. József akarata ellenére cselekedett.

Ifjabb Csáky János kamarás 1791-ben ismét lehetőséget látott a karrierépítésre, ezért egy, az új udvarhoz küldött iratban a kolozsi nemesi felkelés megszervezését, s meglehetősen túlzó módon „a 18 000 rebellis oláh ellenében a 2900 nemes mozgósítását” már figyelemre méltó, és marandó cselekedetként kívánta feltüntetni, hiszen – ahogyan a valóságtól erősen elrugaszkodva maga fogalmazott – „a békét helyreállítottam, és a

⁷⁴² Gheorghe Gorun: *Răscoala lui Horea în comitatul Bihor. Izvoare documentare. I–II.* Kolozsvár, 2000–2001. 180–181., valamint Gorun-Kovács Blanka: *Az 1784. évi erdélyi parasztlázadás magyarországi iratai.* Debrecen, 2006. Gorun-Kovács Blanka: *A Horea-felkelés és magyarországi forrásai* (kézirat) 52.

⁷⁴³ Kolozsvári és dévai levél a felkelésről. 1784. november 27.-én. Magyar Hírmondó, 1981. 174. A város lakóinak a védelem érdekében állítólag fegyvereiket is töltve kellett tartaniuk, „tegnap igen sok golyóbisok öntettek, melyet puska porral együtt a város népének kiosztattanak”.

⁷⁴⁴ Gorun-Kovács Blanka: *Az 1784. évi erdélyi parasztlázadás magyarországi iratai.* Debrecen, 2006. 14. irat, 22–23. Szerinte Arad vármegyéből érkező „tolvajok” hatására törtek rá a jobbagyok a nemesi udvarházakra, akik „nemes vármegyénknek széleiben táboroznak”.

⁷⁴⁵ David Prodan: *Răscoala lui Horea. I–II.* București, 1979. 525–526.

⁷⁴⁶ Uo. 532. Az uralkodó mindenütt a fegyverek visszaszedését rendelte el, több, a felkeléssel érintkező vármegyében szigorúan ellenőriztette az utasítás végrehajtását.

hadi helyzet szempontjából kedvezőbb alkalomról gondoskodtam a vezérek, Horia, Kloska és Krizsán elfogására”.⁷⁴⁷

Időközben azonban Rozália és férje viszonya is erősen megromlott. Csáky János 1784 augusztusában írt először kesergő levelet anyósának.⁷⁴⁸ Azt panaszolta, hogy az utóbbi időben két goromba levelet is kapott a feleségétől, amiket nem ért, azokra okot nem adott: „... kérem nagyságodat, ne méltóztassék rossz névvel venni, ha úgy fog feküdni, amint magának az ágyat veti. Engemet, mint Erdélybe, mint Magyarországra az okos emberek ösmernek, kérem ezért nagyságodat alázatosan, méltóztassék nekem nyilatkozni, milyen gondolattal vagyon feleségem, hogy ahhoz képest dolgaimat kormányozhassam.”

Ehhez a helyzethez mindenképpen hozzájárulhatott, hogy Csáky Jánosnak anyagi gondjai voltak, mert már 1781. december 23-án azt írta Küküllővárról tótvaradjai Kornis József tornai főnótáriusnak, akit plenipotentiáriusának nevezett, hogy a magyarországi birtok egy részének zálogosítását minél előbb végezze el.⁷⁴⁹ Néhány nap múlva, január 19-én már küldte a meghatalmazást, s közölte, hogy milyen feltételekkel történhet a zálogba adás: a visszaváltás érdekében legyen pontos a conscriptio, valamint ne engedjen új épületeket emelni a birtokon.⁷⁵⁰ A gróf a megbízott gondjaira bízott birtokokból magának Kornisnak is adott zálogba egy birtokrészt. Egy 1791-ből fennmaradt másolat megőrizte annak az 1779. február elsejei vizsgálatnak eredményét, amely során Kornis József átvette ifjabb Csáky Antal és János Gömör megyei birtokait: négy falut és három pusztát. 1819-ben, már a gróf és megbízottja halála után előbb pereskedés kezdődött a zálogbirtokért, végül azonban a Kornis leszármazottak visszaadták Alsó- és Felsőfüge, Alsókálósa, Felsőrás, Kisgergelyfalva birtokait és két pusztát, a pert pedig megsemmisítették.⁷⁵¹

⁷⁴⁷ MOL P. 77. Fasc. III. 1791. március 6-án keltezett irat

⁷⁴⁸ Jósika hitb. lt. No. 550. 1784. augusztus 28-án Kolozsvárról írott levél.

⁷⁴⁹ Uo. A levélből megtudjuk, hogy eddig Boérral együtt szólt a megbízatás, amit mostantól egyértelműen kapott meg Kornis József.

⁷⁵⁰ Uo. Azt is leírta, hogy van reménye 200 ezer forint kölcsönre, bár ennek megvalósulásáról nem szólnak a további híradások. A levelekből nem derül ki, pontosan melyik birtok elzálogosításáról esett szó.

⁷⁵¹ A Román Országos Levéltár Kolozs megyei Igazgatósága, Kolozsvár (Arhivele Naționale, Direcția Județeană Cluj) A Csáky család levéltára, Fond familie Csáky (továbbiakban Csáky cs. lt.) No. 1. 1778. december 7-ig a birtok Draskóczy Sámuel özvegyénél, Saárosy Barbaránál volt zálogban, Kornis József akkor vette át Koczás László nagydai provisorral együtt, a földesúr speciális comissiója keretében Felső Fige, Felső Raás, Gergelyfalva, Alsó Kálósa falvak és Teske, Dapsi és Alsó Fige Gömör megyei birtokokat. No. 3. Pankovits András királyi tanácsos vette át a birtokot Csáky Antal és István, valamint Csáky Jánosné Jekelfalusi Terézia (a gróf második felesége) nevében.

Csáky 1782-ben ezer forintot vett kölcsön a szebeni Patrubán Márton-tól, akinek gyakorlatilag családi kincseit adta zálogba, ugyanis ellenértékül hagyott egy „püspöki gyémántos s smaragdós nagy keresztet, mellette levő gyémántos és smaragdós gyűrűt tokjával együtt, ugyanezen kereszt mellett különös tokban más briliántos gyűrűt”.⁷⁵² 1783 májusában újabb 1000 forintot kért két esztendőre Bethlen Gergelytől.⁷⁵³ 1784-ben már olyan levelet írt megbízottjának, Kornis Józsefnek, hogy nézzen utána, „a napam s grófném nevére pénzt kaphassunk, ... mert itt Erdélybe tellyességgel nincs reménység, hogy kaphassunk.”⁷⁵⁴

Amikor 1791 márciusában Csáky János folyamodványt írt II. Lipóthoz, egyrészt a család régi adósságaival (200 ezer forint), másrészt a főispáni méltóság megszerzésekor keletkezett költségeivel (kb. 64 ezer ft), valamint az erdélyi életvitel miatt keletkezett adósságaival (kb. 30 ezer ft) indokolta, hogy miért akarja a Remete nevű mezővárost örökjogon a kincstárnak eladni (300 ezer forintért) valamint miért kér 250 ezer forint kölcsönt az udvartól. Feleségét is okolta az adósságokért, mivel „miután házasságot kötöttem Bethlen grófnővel, arra kényszerültem, hogy nagyobb kiadásokat vállaljak fel a háztartásbeli dolgok tekintetében, nem jószágaim terményeiből, hanem készpénzből, mivel ugyanezen feleségemtől semmilyen könnyítést nem kaptam; ezért az atyai és nagyatyi adósságoknak még a kamatait sem tudtam volna megfizetni, sőt arra kényszerültem, hogy új adósságokat szerezzek ...”.⁷⁵⁵

Azt nem tudjuk pontosan, ténylegesen mi vezette Rozáliát a válás kezdeményezésére, csak feltételezhetjük, hogy a család eredeti terveinek megghiúsulása mellett a gróf tékozló életmódja és lehetetlen természete járulhatott hozzá döntéséhez. Az asszonynek egy fennmaradt keltezetlen levéltöredéke is arra utal, hogy az elhatározás hosszan érlelődhetett. Ebben azt írta férjének, hogy „...engemet az sok embertelenséggel, s helytelen magad viseleted által úgy elkedvetlenítettél magadtól, hogy én soha többször veled nem lakom. Az gyermekágyamban sem jöttél el, az egész világ előtt bolonddá tettél, az sógorasszonyod nyavajája miatt elhalasztatad az utadat, s érettem nem jöhettél bé, most Boérnak megírtad, hogy Nagyboldogasszony napjára békössz, s nekem nem. Ezért, mivel már eczer idehattál, én is az királyi rendeléshez folyamodom, mely az ilyen házastársakat egymástól megmenti. Felette kedvetlenségemet pedig az sok

⁷⁵² Jósika hitb. lt. No. 550. 1782. január 3-án született contractus és kvitancia

⁷⁵³ Uo. 1785. május 15-én keltezett kvitancia alapján a kölcsönt 5%-os kamatjával együtt visszafizette.

⁷⁵⁴ A napa alatt az anyósát, vagyis özvegy Bethlenné, Csáky Katát értette.

⁷⁵⁵ MOL P. 77. Fasc. III. 1791. március 6. Az uralkodótól kérvényezte javai hátrányos zárolása feloldását és a zárolás intézőjének beszámoltatását.

durvasággal és haszontalan beszéddel, melyeket mind itt benn, s mind odaki szüntelenül folytattál ...”⁷⁵⁶

Csáky János és felesége elhidegülését erősítette, hogy a férj egyre több ezüst használati tárgyat zálogosított el, hogy pénzhez jusson. 1786-ban 1023 forintot és 18 krajcárt kapott egy Zérni Anna nevű kolozsvári asszonytól, amelynek ellenértékét egy 12 darabból álló ezüst étkészlet, egy „gazdálkodó, görbe nyelű kalány és egy 24 latos ezüst három szegeletű tál és 8 asztali ezüst gyertyatartók” valamint négy aranypénz és lóra való ezüst szerszámok jelentették.⁷⁵⁷ Mivel 1786. augusztus 29-én Csáky János magyarázkodó levelet írt a Guberniumhoz, feltételezhető, hogy Rozália segítséget kért férje ténykedésével kapcsolatban. A válaszlevélben a férj viszontvádat fogalmazott meg: állítása alapján ugyanis nemcsak ő adott el a felesége javaiból, hanem az is az övéiből.⁷⁵⁸

1786-ban Csáky is papírra vetette követeléseit, amire Rozália megírta reflexióit. Reagálásából egyértelműen a keserűség érezhető ki, amikor a felsorolt, visszakövetelt ékszerek között ott találta a lakodalomkor ajándékozott gyűrűk felsorolását is, amelyekkel „esztendő múlva kellett 3000 forint adósságot kifizetnem, s ezek is közte voltak,” s egy „brilliáns pillangót,” amit pedig még az apjától kapott.⁷⁵⁹ Kénytelen volt megcáfolni férjét, hogy az apja halálakor 1000 forintot fizetett volna, mivel nem volt pénzüik, s ezért az apjától örökölt „két brilliáns gyűrűt mindgyárt zálogba vetette”. A feleséget a megosztozáskor szemmel láthatóan nem kicsinyes huzakodás vezette, hiszen amikor elhagyta férjét, a konyhára való edényeket, s az asztalra valókat is mind nála hagyta. Önérzetesen írta meg válaszában, hogy csak azt kéri vissza, ami megilleti: „... ha valamit ajándékozott volna is nekem, azokat én soha nem tartozom visszaadni, sőt én sem kívánom az olyanokat vissza, hanem csak amiket erőszakosan tőlem elvett, és az mi őstől reám maradt javak, melyek gyermekeimtől el nem idegeníthetők.”

Jósika Antal és Bethlen Rozália levelezéséből az is kiderült, hogy Csáky János nem sokkal az 1784. évi parasztmozgalom ellen tett intézkedései után hagyhatta el Erdélyt, Jósika ugyanis 1802-ben úgy emlékezett, hogy „talán lészen valami 18 esztendeje, hogy gróf Csáki kiment Erdélyből, s

---

⁷⁵⁶ Jósika hitb. lt. No. 551. A levél írása megszakadt. Az *itt benn* feltehetően Erdélyt, az *odaki* pedig a felvidéki területeket jelenti.

⁷⁵⁷ Jósika hitb. lt. No. 547. Keményi Péntek Mihály, Kolozs vármegye assessora igazolja a „megnevezett portékák” átadását Kolozsvárott, 1786. október 14-én.

⁷⁵⁸ Jósika hitb. lt. No. 542. Csáky János felesége eladásainak kivizsgálását kérte, ennek sorsáról nem találtunk adatot.

⁷⁵⁹ Jósika hitb. lt. No. 543. Egy aranyórára megjegyezte, hogy az anyjánál van, bármikor kész megfizetni vagy visszaadni.

azolta két levelénél többet nem vettem ...”.⁷⁶⁰ Egy Wass Sámuelhez írott levelében Jósika azoknak a sérelmeknek valódiságát is alátámasztotta, amelyeket Rozália első férje költekező életmódjáról és botrányokozásáról állított. Azt közölte ugyanis, hogy Csáky Jánost egy alkalommal azért védte meg, mert az éppen nála volt a szebeni szállásán ebéden, amikor „... ebéd után a kereskedő Francesco két város hajdújával hozzám gyött, hogy fogságba vigye. Nem engedhetvén, hogy szállásomról fogságba vitessek, kezes lettem érte, és adósságát kifizettem.”⁷⁶¹

Rozália igyekezett a zálogba tett portékák egy részét visszaszerezni. 1788. június 24-én Zérni Annától 1329 forint és 16 krajcár ellenében nyolc órát, valamint a fenti ezüst tárgyak nagyobbik részét vette vissza, mindegyik különleges formájú, vagy feladatú asztali remek, családi örökség lehetett.⁷⁶²

A Bethlen házaspár fennmaradt adósságait is Rozália fizette ki. 1787 márciusában Kozma Ferenc, Küküllő vármegye generális perceptora – aki korábban Bethlen Miklós titkára is volt – nemcsak azt igazolta, hogy az 5000 forintos adósságot a gróf lánya részletekben törlesztette, s még törleszti is, hanem azt is, hogy egy vitatott „brilliantos pillangó” még a néhai gróf megrendelése volt, amelyért 1400 magyar forintot fizetett egy kolozsvári kereskedőnek, abba Csáky János semmit sem adott, mint ahogyan egyáltalán semmit sem fizetett Bethlen Miklós temetési szertartásába sem.⁷⁶³

⁷⁶⁰ Jósika hitb. It. No. 551. Jósika Antal 1802. jan. 16-i leveléből. A levél Jósika János és Csáky Rozália egybekelése kapcsán született. Jósika Antalt – aki a család branyicskai ágából való – ott találjuk az első szabadkőműves páholy-tagok sorában. A szebeni Szent András páholynak 1778 körül Bánffy György és Bánffy Farkas után lett tagja, hozzájuk csatlakozott Aranka György, Teleki Ádám, Esterházy János, vagy a későbbi kincstartó, Bethlen József, vagy a szebeni lapkiadó, Martin Hochmeister is. Erdély története 1606-tól 1830-ig. (Szerk. Makkai László és Szász Zoltán) Bp., 1986. (továbbiakban Erdély története II.) 1070. Jósika Antal Teleki Sámuel sógora és bizalmasa volt, aki könyvei ügyében levelezett vele. Deé Nagy Anikó: *A könyvtáralapító Teleki Sámuel*. Kolozsvár, 1997. 179.

⁷⁶¹ Uo. A levél a Bethlen Rozáliához írott után következik, Wass Sámuelhez.

⁷⁶² Jósika hitb. It. No. 547. A kiváltott tárgyak: „1. Egy nagy muzsikás repetir asztali ütő óra. 2. Egy más figurás asztali óra, melyen van egy rab asszony, török, s annak szabad levelét egy kis szerecsen hordozza. 3. Más ütő repetir asztali óra, egy szerecsen asszony rajta. 4. Egy más tornyos forma aranyas, asztali ütő óra. 5. Egy szarvas forma, 4 szegletű fekete ládácskán álló óra. 6. Más formájú öntött oroszlány óra. 7. Egy kised szegletes, aranyas ütő óra. 8. Egy négyszegletű ütő óra, melyen mind akul, mind pedig sárkány vagyon, tüzlő eszköz és serkent is. 9. 15 aranyat nyomó Carolus VI. monétája. 10. Három fehér, jóféle gyöngyös másli. 11. Két ezüst gyertyatartó. 12. Egy szegletes, virágos ezüst, régimódi tányér. 13. Egy nagy görbe, mély öblű ezüst, gazdálkodó kalán. 14. Egy veres bőrtokban 12 ezüst nyelű kés, 12 négy ágú ezüst villa. 15. Kis ezüst sinórból egyike arannyal elegyített férfi, arany skofiummal tsinált s kötött öv.” Utóiratként még ott szerepel, hogy a visszavett tárgyakat a grófnő kolozsvári nappali szobájába helyezték, az „arany monétát a nagy fekete muzsikás óra belső fenekére, zár alá, tudja Rác”.

⁷⁶³ Uo. 637. Kozma Ferenc Alsó-Bajomból írta az igazolást, amely szerint Bethlen Miklós a briliáns pillangót egy Istikucz Gergely nevű kereskedőtől vásárolta.

Az önálló lépések erősödésének jele volt, hogy Bethlen Rozália 1787. augusztus 2-án megállapodást kötött szentléleki Kozma Ferencsel, hogy az leteszi generális perceptor hivatalt és egyedül az ő jogi megbízottja lesz: „kivált az uram, gróf Csáki Jánossal fennforgó causámnak terhes körülállását tekintvén, ... jövődre minden törvényes dolgaimnak kormányzását magára vállalja, s magam személyében mindeneket úgy igazgat, amint magam és gyermekeim jövődöbéli hasznokra szolgál ...”. A megegyezéshez még a hónap végén csatlakozott Csáky Kata is, így a megbízott az egész család érdekeit képviselhette.⁷⁶⁴

1789-ben, amikor Bethlen Rozália a Tabula Districtuális előtt pereskedett Csáky János ellen, kiderült, hogy annakidején az anyja, Csáky Kata kényszerítette lányát a házasságra, mondván: „mással volt correspondentiáit, missilis leveleit az öreg grófnak mind megmutatja és az exponens grófnét klastromba záratja.”⁷⁶⁵ Rozália egyenesen félt az anyjától, akinek az volt a véleménye „Ha most Rozália nem szereti is Csákit, de idővel edgyüvé szoknak [...]”. De a per során a szigorú anyja is lánya mellett vallott, igazolva, hogy „Én tettem kedves gyermekemet szerencsétlenné, mert most is megvallya, hogy nem szeretetből ment hozzá, hanem szülőihez való engedelmességből.”

Miféle levelekre utalhatott a per, amelyek miatt Rozália számára is előnyösebb megoldásnak tűnt a Csáky Jánossal kötendő házasság? Egyed Emese kutatásai szerint Rozália és Barcsay Ábrahám között komoly vonzalom alakult ki. A lány vonzódása a testőr Barcsayhoz növelte anyjával szembeni ellenállását, akitől félt ugyan, de akinek akarata ellenére a költővel csak nem szakította meg kapcsolatát.

Bethlen Rozália és férje perében feltehetően erre a levelezésre utalhattak, hiszen Barcsay valóban évekig levelezett egy „Semiramis” álnevet viselő hölgygel. Ismeretségük valószínűleg még a Csákyhoz fűződő tervek megfogalmazódása előtt történt, bár „Semiramis” említése Barcsay leveleiben az 1770-es évekre tehető:⁷⁶⁶ 1778. október 25-én pl. úgy utalt annak egyik levelére, mint amely „gyönyörűséget [hozott] unalomba merült” szívének.⁷⁶⁷ December 31-én Barcsay már úgy vélte, hogy Rozália „szerencsésen megszabadult, de miye lett, azt elfelejtette meg írni, nyilván örömben, vagy igen nagy fájdalomba.”⁷⁶⁸ Rozália valóban ebben az időben született, hi-

---

⁷⁶⁴ Jósika hitb. It. No. 542. Rozália a Küküllő vármegyei Alsó-Bajom kiváltásának és zálogosításának lehetőségét ígérte meg Kozmának, valamint évi 40 császári aranyat, amelyet később 100-ra emel. Csáky Kata viszont évi 100 aranyban egyezett meg a plenipotentiáriussal.

⁷⁶⁵ Jósika hitb. It. No. 543. No. 484.

⁷⁶⁶ Az 1770-es évek második felétől az 1780-as évek közepéig gyakran fordul elő a Semiramis név a levelekben, amelyekből az is kiderül, hogy ezen idő alatt nemcsak leveleztek, hanem többször találkoztak is egymással. Barcsay hivatkozása a válóperre: Egyed Emese, 2001. 168–213.

⁷⁶⁷ Uo. 164.

⁷⁶⁸ Uo. 169.

szen apjának 1778. szeptemberi levele szerint akkor volt hatodik hónapos terhes. Bornemissza Annamária 1779. novemberi köszöntése alapján a kislányt nagyanyja után Katalinnak keresztelték: „az kedves kis Katimat csókolám. Az Isten adgya nékije az első nevenapját, melyet ér az világon, ugyan jól élni és tartsa meg ő kegyelmes felsége sok számos esztendőben mindnyájunk örömiére azt az kellemetes kis ház díszit.”⁷⁶⁹

Rozália a kolozsvári ifjúság kedvence volt, nemcsak Barcsaytól kapott verset, hanem feltehetően Orczy Lőrinc is őt örökítette meg egy Kassáról barátjához küldött verses levélben, amely a Bethlen család levelei között maradt az utókorra.⁷⁷⁰

*„... Ott láttam könyvek közt⁷⁷¹ olvadó szíveket
Kínas zokogásba hervadó szemeket,
Nem győztem hallgatni sűrű panaszokat,
Mars ellen mennyekben bocsátott átkokat...”*

De feltételezésünk szerint a vers következő sorai az ifjú szerelmes aszszony üzenetét is rejthetik:

*„Derekát kerítsd be habos pántlikákkal,
Keresztet függesszél egyik oldalára,
Arany galandokat varrd dolmányára.
Így jöjjen nyertessen Szeben vidékére,
Ezerét vezesse székeltek földére,
Seb nélkül akadgyon hív tisztelőjére,
Nézhessenek örömmel égszín kék szemére.”*

⁷⁶⁹ Jósika hitb. lt. No. 661. Bornemissza Annamária levele Tordáról 1779 november 23-án.

⁷⁷⁰ Jósika hitb. lt. No. 551. 102. A két lapon csak a vers maradt meg, semmi évszám, vagy más írás nem került rá, egy mondat kivételével: Báró Orczy Lőrincz felelete Barcsai Ábrahámhoz. Mivel azonban tudjuk, hogy Rozália legkésőbb 1779 legelején született, a verses levél talán 1777-ben, vagy 1778-ban születhetett.

⁷⁷¹ könnyek közt

A Barcsayhoz fűződő szerelem azonban elmúlt.⁷⁷² Rozália az 1780-as évek második felében egyre többet mutatkozott Wass Sámuel társaságában, aki biztos támasznak ígérkezett a fiatalasszony számára. A költő is átértékelhette korábbi vonzódását, mert 1785 októberében már nem kis cinizmussal olvashatjuk egy Belgiumból küldött levelében: „Férjektől elvált magyar Dámáknak listáját olvastam: ugyan igazé – Erdődi, Battyáni, Csákiné etc. etc. Neveket 's Nemzeteket olly szemtelenül szeplősítik? – O Idők, o Erköltsek.”⁷⁷³

A Csáky gróftól való elválás, majd a Wass Sámuellel kötött házasság után Rozáliához már csak az őszinte tisztelet hangján fordultak, akit anyjához, Csáky Katához hasonlóan nevenapján mindig köszöntöttek.⁷⁷⁴

Csáky János kolozsi főispán és felesége hosszas huzakodás után végül a római curia előtt vált el egymástól.⁷⁷⁵ 1792-ben ugyan Kollonics kalocsai

⁷⁷² Barcsay leveleiből semmiféle házassági elképzelés nem volt kiolvasható, sőt a „Semi-ramis” nevű barátnőre vonatkozó utalások is eltűntek, a válás oka tehát semmiképpen nem erre a viszonyra vezethető vissza. Amikor később, 1795 végén Barcsay magának és feleségének anyagi segítséget kért Rozáliától, azt az asszony a fia örökségének biztosítására hivatkozva visszautasította. Barcsay 1796. január 8-i válaszeleve Egyed Emese: *Adieu, édes Barcsaym*. Marosvásárhely, 2001. (továbbiakban Egyed E., 2001) 145–146. Még 1802-ben is írt egy Rozália napi verses köszöntőt, amelyben „rég szimpátiával”, békés napjaiba örömet hozó emlékekkel idézte fel a régi időket, hozzátéve a francia nyelvű vers végéhez „Az ön férje becsületén nem ejtve csorbát.” (Györkös Attila fordítása) Egyed Emese: *Levevők fejéről Múzsák sisakomat. Erdélyi Tudományos Füzetek* 224. Kolozsvár 1998. 156.

⁷⁷³ Barcsay levele Orczy Lőrincnek. Egyed E., 2001. 213.

⁷⁷⁴ Lányának férje, Jósika János 1822. szeptember 2-án Bécsből írta neki: „Fogadgya el nagyságod Pesten is neve napjának szerencsés életését...” Jósika hitb. It. No. 552.

⁷⁷⁵ A Kalocsai Érseki Levéltárban 1792-ből maradtak fenn a fellebbviteli iratok. A Kalocsai Érseki Főszentszék (*Metropolitana Sacra Sedes Consistorialis Colocensis*) élén a főegyházmegye vezetője, az érsek állt, az egyházi bíróságot azonban külön elnök (*praeses consistorii et causarum auditor generalis*) vezette, házassági pereknél a házasságvédő (*defensor*) is a bíróság tagja volt. KFL I.2.a. Feudális kori iratok, 2. Vegyes füzetek (másod- és harmadfokú perek) 159. számú per, Bethlen Rozália – Csáky János, Erdély, 1792. 0,11 ífm. A peranyagot azonban még nem sikerült áttanulmányozni, ezért csak a Jósika hitbizományi levéltár néhány másolatban maradt dokumentumát használtuk. 1796. március 15-én VI. Pius azt írta az érseknek, hogy Csáky János és Bethlen Rozália házassági ügyében már kétszer ítélték el, először az erdélyi episcopalis consistorium, majd a kalocsai érsek, és mindketten érvénytelennek mondták azt. De a házasság védelmezője, a férj ismét fellebbezett és sikerült elérnie, hogy az egri püspök elé kerüljön az ügy, aki viszont érvényesnek tekintette a házasságot. Ezért Bethlen Rozália egy új bírót kér, hogy az döntse el, melyik vélemény az erősebb és felel meg az igazságnak. A pápa ez utóbbit jó megoldásnak tartotta, és úgy vélekedett: akármi lesz a döntés, egyedül azt fogadja majd el. A címzett érseknek megparancsolta, hogy tartsa be a megboldogult XIV. Benedek pápa 1741. novemberében kiadott constitutio-jában foglaltakat, Bethlen Rozália és Csáky János házasságát az utóbbi fellebbezés fokán ismerje el és ítélje meg. Másolata Jósika hitb. It. No. 547. Lehetséges, hogy Rozália valóperében megpróbált a házasságra kényszerítésre (anyja részéről) és a család elhagyására (férje, Csáky János részéről) hivatkozni, bár nem tudjuk pontosan, milyen érvekre alapozta a válás kimondatását. A férj és feleség válása a katolikus egyházban – a házasság szentsége miatt – tiltott, a házass-

érsek még azzal is megpróbálkozott, hogy – ahogyan ez Csáky Kata és Bethlen Miklós között már eredményes volt – egyházi méltóságának súlyával próbáljon a házastársak között békességet létrehozni.⁷⁷⁶ Ez a békítési kísérlet azonban már túlságosan későinek bizonyult. Hiába igyekezett az érsek azzal jobb belátásra bírni Rozáliát, hogy milyen megütközést vált majd ki az egyházban a válás, s milyen következményekkel járhat a döntés a gyermekeire, „úri vérenek fenntartására”. Hiába kérte őt arra, hogy tegyen még egy nagy áldozatot, s az elválás helyett lépjen új hitre, egyezsége férjével, aki erre ráadásul már hajlandóságot is mutat: „Maga az Isteni gondviselés utat csinált most erre Nagyságodnak, midőn a grófnak szívét arra hajlította, hogy ő önként ezen egyességet és Nagyságoddal holtig való, igaz szerető házassági életet óhajtja. Ezen szándékát jelentette hozzám íratott levelében, melyben egyszersmind evégre közbenjárásomat kéri. Csak ebből is által láthatja Nagyságod, mit kíván e dologban az Isten, akinek atyai gondviselése úgy elkészíté előre grófjának szívét, hogy az ő részéről a kívánt egyességnek akadályai meg vannak győzve. ha ehhez fog járulni az is, hogy Nagyságod az Isten szeretetért és akaratjáért, az ő szent rendelkezésének engedni és önékie ezen istenes egyességnek áldozatját meg kívánja tenni, véghez megyen azonnal az egész dolog, bégyógyíttatnak az előbbeni sebek és mindkettőjökre azon Istennek áldása, aki a szeretetnek és békességnek Istene, bőv kézzel fog áramlani.”

Rozália végső elkeseredésében és a férje iránt érzett mérhetetlen ellen-szenv miatt nem engedett a kalocsai érsek közbenjárási-békítési kísérletének. Kétségtelenül veszélyeztette ezzel a lépéssel gyermekei jövőjét, hiszen a férj még 1796-ban is a további pereskedést akarta választani. Bár 1792-ben Kollonics még azt is felajánlotta, hogy Csáky János hajlandó akár Kalocsára elmenni, hogy az érsek előtt történjen a békülés, akár Erdélybe utazni, az asszony mindenképpen válni akart, ami 1796-ban be is következett.

Csáky János azon kívül, hogy a válás során megpróbálta gyermekeit magához venni, nem különösebben érdeklődött utánuk. Igaz, hiábavaló is lett volna minden próbálkozása, mert azokat második férje oldalán Rozália sikeresen elhárította volna. Bánffy György erdélyi gubernátornak egy 1804-ben írott leveléből viszont arról szerezhetünk tudomást, hogy a gróf felnőtt gyermekeivel ebben az évben Erdélyben, feltehetően Kolozs-

---

sági kötelék érvénytelenítésével, semmissé tételének kimondatásával azonban a felek megpróbálkoztak (házastárs elhagyása, el nem halt nász, szerzetesrendbe lépés, titkosan tartott esküvő stb.). Lásd. még Mátay Mónika: *Törvényszéki játszmák: válás Debrecenben 1793–1848*. Debrecen, 2006. 12. A házassági viszony megszűnéséről Bánk József: *Kánoni jog*. II. Bp., 1963. 527–544.

⁷⁷⁶ Jósika hitb. lt. No. 551. Kollonics 1792. szeptember 6-án, Pestről keltezett levele. Gróf Kollonics László erdélyi (1775–1780) és váradi (1780–1787) püspök, majd kalocsai érsek (1787–1817) jól ismerhette Bethlen Rozáliát, ezért hivatkozhatott arra, hogy „tellyes atyai indulattal” javasolja, sőt tanácsolja a megegyezést, nehogy azt később maga bánja meg.

várt találkozott, ahol igen jó véleményt alakított ki azok neveltetéséről: „... az egész publikumnak nagy meglegedésével foly az dolog, a gyermekek magok részéről is oly szépen és okosan viselvén magokat, hogy jó neveléseket magok rendes alkalmaztatások által voltaképpen bizonyíthatják, az apjuk magasztalja és dicséri mind kedves húgom asszonyt, mind pedig kedves grófját...”, hogy igen jó kezekben voltak. ⁷⁷⁷ Bánffy kifejezetten kedvezőnek ítélte a családi találkozást, mivel „ezek mind annyi dokumentumok lévén mind a világ, mind a família előtt, akármiféle jövőben elé fordulható környüállásokra nézve, magam is azokat jóvá hagytam és remélem, hogy méltóságos húgom asszonyt evvel nem sértettem.” Az asszonynak arra az előérzetére, hogy az apja titokban ki akarja lopni magával a fiát, elhárítóan reagált. Rozália azonban mégis jól következtetett első férjének szándékára, aki valóban erősíteni kívánta fiával a kapcsolatokat. Csáky gróf ugyanis arra kért a gubernátoron keresztül volt feleségétől engedélyt, hogy gyermekei „a jövő szeptemberi közepe táján” elmelessenek testvére, Csáky Antal leányának esküvőjére, „amely alkalmatosságával őket az egész egyben gyülekező família és atyafiságnak presentálhassa és vélek megismertesse.” A kérés részletei azonban azt mutatják, hogy mindkét gyermekéről beszélt ugyan, de a gubernátorral már elsősorban fiának kiutazási feltételeit pontosította. Bánffy maga sem tudott más tanácsot adni a „jó anyának és ... bölcs dámának”, minthogy nehezen megmagyarázható lenne nem megadni hozzájárulását „valami két heti ott mulatásra Pater Koros társaságában”. Nem tudjuk, létrejött-e a kívánt utazás és a rokonság tagjaival való megismerkedés, de az bizonyos, hogy Bánffy az apai kéréshez egyfajta biztosítékot is adott a grófnőnek, mondván: „Az ifjú gróf úgysis bé lévén esküdve a Királyi Guberniumnál, én nékie az engedelmet a kimenetelre és bejövettel együtt 4 hétre kiszabnám és úgy ex officio visszajönni tartoznék.” A későbbi évekből a családi levelezés, elsősorban Csáky Rozáliához írott, s a magyarországi rokonságtól származó híradások mégis arra engednek következtetni, hogy a merev elhatárolódás a család két ága között oldódni kezdett.

Lehetséges, hogy két év múlva a Wass házaspár ezért engedte el a fiút európai utazásra, mert azt az előmenetele szempontjából is fontos tényezőnek tekintette. Csáky József 1806 augusztusának végén Párizsból küldött levelet, amelyben színházi élményei mellett a császárral, Napóleonnal való találkozásáról is beszámolt. ⁷⁷⁸ A Frankfurtba készülő fiatalember

⁷⁷⁷ Jósika hitb. lt. No. 551. 1804. augusztus 19-én, Bonchidán keltezett levele Bethlen Rozáliához. A gubernátor úgy tudta, hogy Csáky „gróf Vas úrnak levél által akarja megköszönni atyai indulatját és irántok viselt kegyes szorgalmatosságát...”.

⁷⁷⁸ Jósika hitb. lt. No. 551. 1806. augusztus 27-én, Párizsból keltezett levele. Arról is beszámolt – saját találkozásának jelentőségét ezáltal méginkább kiemelve –, hogy egy abbé

egyfajta summázatát is adta utazásának, elismerve abban a nevelő-apai szándékot: „Két holnap meg nem esmérhetni Párist, hanem inkább képezem a többit és a nagyságod akaratját teljesítem, azt remélem, hogy egész utamban teljesítettem, mert *mindent, amit lehetett, láttam, néztem, kitanultam, nem sokat költöttem és okulare nélkül térek vissza, ha mit jónak tanáltam itten, azért országombelit nem kárhoztatom, ha valamit jobbnak és a mienknek alkalmaztathatónak találtam. Ujjító nem leszek, hazámba visszatérve minden hasonlítást elkerülek és úgy szándékozom erről a részről idem qui quidem, visszaérkezni.*”

Október végéről Bécsből írott levele is az utókorra maradt, s ebből vált egyértelművé, hogy az utazás egyik célja az európai „fényes udvarok” viszonyainak megismerése, de emellett valójában a bemutatkozás volt.⁷⁷⁹ Gróf Eszterházyra hivatkozva azt érzékeltette az otthoniakkal, hogy „a Nagyságtoknak abbéli kívánságoknak kielégítésére, hogy magamat megismerthessem, legalább két holnap kívántatnék, és az egynehány nap erre az énnékem igen szükséges tárgyra kevés idő, mindazonáltal minden lehető megígért.”⁷⁸⁰ A kancellárhoz és az udvari audienciára ugyan bejelentkezett, de éppen a kancellártól tudta meg, hogy még nem kapott olyan, vele kapcsolatos előterjesztést Erdélyből, amit elősegíthetne. Csáky József helyesen érzékeltette az igen változékony politikai helyzetet, amely a legkevésbé sem volt kedvező egy távolról érkező fiatalember előmenetelének előmozdítására.

Az otthoniaknak a katonai-politikai lehetőségekkel kapcsolatos álhíreket is megírta: az előző napon egyszerre érkezett egy kereskedőtől információ Napóleon elfogásáról, s arról, hogy „az muszkák megérkezvén, az francia armadiát ketté hasították, egynehány generálist elfogtak és így valahára elragadták a franciáktól a koszorút...”. De a vágyálmokat maga oszlatta el, amikor azt a gyanút is megosztotta szüleivel, hogy „a császár addig Potsdamban a Nagy Friderik tactikáját csudállya.”⁷⁸¹

---

sem tudott Bonapartéval találkozni, amire ő vigasztalta „társat adván kedvetlenségének, mert egy ausztriai generális, aki született francia és akivel igen ismeretes voltam, vélem egy nap akarván praesentáltatni gr. Metternichtől, a császár azt izente nékie, hogy nem fogadja el, ez is haragjában másnap elhagyta Párist.”

⁷⁷⁹ A változtatási szándékot tudatosan elkerülni kívánó fiatalember szemléletében nagyon messze állt az Aranka György köréhez tartozó Gyarmathy Sámueltól, aki vele ellentétben a következőképpen fogalmazta meg utazásának célját: „mindenkor ezen gondolat ösztönzi szívemet: vallyon ezt vagy amazt jó volna-é, lehetne-é bevinni Hazámba.” Idézi Dankanits Ádám: *A hagyományos világ alkonya Erdélyben*. Bp., 1983. 127.

⁷⁸⁰ Uo. 1806. október 30-án, Bécsből küldött levele.

⁷⁸¹ Jósika hitb. lt. No. 551. Arról is tud, „mivel magok a francia generálisok erősítik, hogy Lengyelországra is van rendelve egy Bonaparte.”

Bethlen Rozália fia, Csáky József (1782–1848) a későbbiekben nem sok örömet okozott az anyjának. Elsősorban azért, mert apja, Csáky János költekező életmódját folytatta. 1803 után több mint egy évtizedes időszokról ránk maradtak az ifjú Csáky adósságainak dokumentumai. Eszerint kb. 70 000 forintos adósságot csinált, amelynek nagyobb részét nem fizette meg, annak kiegyenlítését anyjára hagyta, vagyis a család egy jelentős uradalom árának megfelelő összeget vett fel, illetve 6%-al megnövelt kamattal fizetett vissza.⁷⁸² Az alparéti jószágot, saját birtokát többször ajánlotta a felvett kölcsönök ellenértékeként. Ezt a Belső-Szolnok vármegyei birtokot – amelynek tartozékai az óvásárhelyi, gyurkapataki, veczki, felső- és alsócsobánkai, hosszúmezei, désaknai portiók és a szilágyosomlyói szőlők – akkor kapta meg anyjától, amikor tanulmányait befejezte.⁷⁸³ Azt már 1806-ban írott leveleiből is látni lehetett, hogy az európai utazás inkább ínyére volt, mint a gazdálkodás, s bár sajnálkozott a közepszerű termés miatt, igen megnyugtatta, hogy jó praefectura sok mindent levesz a válláról, elintéz: „engemet egynehány alázatos complimenttól megment”.

Bethlen Rozália a fiát terhelő adósságokat egész életében fizette, részint saját – feltehetően a küüllővári uradalom Bethlen Józsefhez kerüléséből származó – pénzéből, részint „a maga nevére, de a declaráns gróf adósságai kifizetésére contractusok által levált pénzekkel”.⁷⁸⁴ A felvett pénzek pontos kimutatásának azért van jelentősége, mert anyjuk halála után a gróf önként elismerte az adósságokat és vállalta azok kifizetését. (Az anyja által az ő adósságaira felvett pénzek esetében kötelezték, hogy a saját nevére állíttassa ki a megállapodásokat.) 1826-ra ezek az adósságok tetemes összeget jelentettek. Amikor testvérével, Rozáliával megosztottak anyjuk hagyatékán, az anyja által fia adósságaként kifizetett összeg 84 726 rénes forint volt, amelyhez még 35 313 rénes forint és 46 krajcár kamat is tartozott. A megosztás szerint Csáky Rozáliának is ugyanannyit kellett volna kapnia, mint amennyi az anyja által a testvére adósságainak fedezetére kifizetett teljes összeg volt. Jósika János nem akarta sógorát teljesen tönkre tenni, s minthogy anyósa lányára, Rozáliára hagyta Kolozsvárt a Monostor utcai telket és házat, amelyet Haller Jánosné halála után saját pénzén vett meg, ezért azt javasolta, hogy a ház árát, a 14 926 Rft-ot vonják le a tőketartozás összegéből, illetve, hogy nem kéri a kamatnak megfelelő összeget. Ennek oka az volt, hogy Bethlen Rozália 1822. március 6-i

⁷⁸² Jósika hitb. lt. No. 657. Az adósságok jegyzékét lásd a mellékletben

⁷⁸³ Jósika hitb. lt. No. 658. Csáky József nagyanyja szerzeményét, a sajókeresztúri jószágot is megkapta anyjától, majd Haller János özvegyének halála (1822) után Rozáliával közösen az özvegyi tartásul az asszonynál hagyott gorbói jószágot. Ezt az utóbbi részét 40 000 rénes forintért (bécsi valuta pénzben) átadta Rozáliának és férjének.

⁷⁸⁴ Uo.

testamentuma, a Torockai Pálnál lévő capitálisból 30 ezer forintot két nagyobbik unokájának, Jósika Sámuelnek és Lajosnak juttatott, valamint a kisebbikre, Jánosra is hagyott 15 ezer forintot. A Rozáliának és a gyermekeknek jutó pénzösszeget nem készpénzben, hanem a tartozásokat igazoló contractusok átadása révén szerezték meg, így a Bethlen Rozáliának tartozók a Jósika házaspárnak fizették ki adósságukat.⁷⁸⁵

Csáky József gróf felesége néhai Rhédey Mihály és az 1807-ben elhunyt Bánffy Terézia egyik lánya, Terézia (1794–1845) volt, akivel 1813-ban kötött házasságot. Mivel feleségének még három fiútestvére és egy leánytestvére volt, nem hozott nagy vagyont a házasságba.⁷⁸⁶ Fiúk, György (1817–1890) mellett, aki a Csáky család nevét Erdélyben továbbvitte, lányuk, Rozália (1820–1886) Komáromy György felesége lett.

Amikor Bethlen Rozália lánya, *Csáky Rozália* és Jósika János egybekeltek, először úgy tűnt, hogy a grófnő megakadályozhatja a házasságot. A fiatalember ekkor már évek óta jó ismeretségben volt a családdal, ami természetes, hiszen kolozsvári házuk szomszédos volt Bethlen Rozália házával. 1797-ben Bécsből írott leveléből még azt is megtudhatjuk, hogy a császárvárosba készülő ifjút a grófnő kérte meg, vigyen el egy képet Eszterházyénak, amelyet nagyobb formában akart lefestetni.⁷⁸⁷

A leánykérésre 1801-ben, az év végén került sor, amikor Jósika Antal báró hosszú levelet írt fia szándékairól Bethlen Rozáliának és Wass Sámuelnek.⁷⁸⁸ Megírta a grófnőnek, hogy feleségével együtt örömmel fogadták és támogatják a házasságot. Azt is meglepéssel vették, hogy néhány éve, amikor az ismeretség még friss volt, ő maga kérdezett rá, „helyben hagyja-e fiamnak igyekezetét, vagy nem?”, s akkor az összeismertetés ellen semmi kifogást nem emelt, sőt anyai szeretetében fogadta a fiát. De a tavasszal „ezzel valamennyiben ellenkezni látható szándékát”

⁷⁸⁵ Jósika hitb. lt. No. 658. A Monostor utcai ház árának, 14 926 Rft-nak levonása után a Rozáliának járó összeg 69 772 Rft, ami a következőkből állt össze: Thorockai Pál tartozása 50 000 Rft, Csáky Rozália és Jósika János saját adóssága 6 000 Rft, valamint ugyancsak az ő 800 Rft tartozásuk, Bethlen Farkasné Huszár Borbála 9 000 forint adóssága, Bethlen György 3 300 forintja és Bánffy Lászlóné 757 Rft tartozása. A két testvér mindegyike kapott még készpénzben 24 454 Rft 14 krajcárt.

⁷⁸⁶ Szilágyi Ferenc, a kolozsvári Református Kollégiumban históriát és ékesen szólást tanító rendes professzor 1807. május 31-én mondott beszéde özvegy Bánffy Terézia „utolsó érdemlett tiszteletére: A keresztény asszony lerajzolva egy halotti tanításban” címmel, kiadva Kolozsvárt. A házasság 27 évig tartott, a házaspárnak három fia: Mihály, László és Ferenc, valamint két lánya: Jozefa és Terézia élte meg a felnőtt kort.

⁷⁸⁷ Jósika hitb. lt. No. 551. Az ifjú Jósika mentegetődző leveléből az is egyértelművé vált, hogy apja írta meg neki otthonról, a grófnő nem értesült még a küldetés sorsáról, s kérte a fiát mielőbbi levélíráásra.

⁷⁸⁸ Jósika Antal (1745–1803) Kolozs vármegye főispánja volt, aki az 1791. évi országgyűlés LXIV. cikkelye alapján tagja volt az úrbéri és a tanügyi rendszeres bizottságnak is.

tapasztalta, s ezért felmerült benne, nem akarja-e vajon a lányát máshoz adni. De most, amikor fia maga beszélt neki elhatározásáról, feleségével együtt arra kéri, hogy „a mi kedves fiúkat tegye Nagyságod kisasszonyával boldoggá. Részünkről bizonyosan soha teendő lépését meg nem fogja bánni, mert mind én, mind feleségem éppen olyan atyai s anyai szeretettel fogjuk szeretni s ölelni, mint tulajdon gyermekünket és soha közöttük semmi különbséget nem teszünk, el lévén hitetve az iránt, hogy Nagyságod derék nevelése által egy okos anya, jó háztartó asszony, férjének igaz baráttya leszen.”

1802 januárjának első napjaiban azonban a grófnő indulatos levélben válaszolt a bárónak, amelyben emlékeztette: válásakor mennyire egyedül maradt a bajban, s mennyire egyetértett akkor Jósika a volt férjével, Csákyval.⁷⁸⁹ De ez a barátság semmit sem ér – vetette oda neki, „mert az olyan apa, aki egész életében gyermekeire nem ügyelt, minden jussát elvesztette sorsuk meghatározásáról...” minden tőle, az anyától függ tehát, aki meg akarja őrizni nehezen megszerzett nyugalmát. Ezért úgy érzi, amikor „méltóságos úr nékem előbbször jelentette kedves fiának házamhoz való hajlandóságát, akkor mind maga, mind leányam oly ifjú esztendejében voltak, hogy még gondolkozni is alig lehetett róla, vélek azt a lépést már akkor megtétetni, mely egész életekre való szerencsés vagy szerencsétlen állapotokra céloz, hanem az együtt való társalkodást, ismeretséget nem volt miért tiltanom, s nem is cselekedtem azt.”

Bár ekkor még önérzetesen állította, kitart álláspontja mellett, mert: „nékem ugyan már nem árthat senki, mert az én sok szenvedéseim és ok nélkül való üldöztetésem után abban az állapotomban tettem magam, hogy senkitől sem félhetek, mert az igazság útján menyek...”, két hét múlva azonban maga írta meg a bárónak és feleségének, hogy személyes megbeszélésre beutazik hozzájuk Kolozsvárra.⁷⁹⁰

A megbékéléshez mindenképpen hozzájárulhatott Jósika Antal január 16-án keltezett levele, amelyben csodálkozásának és értetlenségének adott hangot a grófnő különös indulatja miatt. A megbántottság őt is gyötörhette, mert a válaszevél egy oldalán háromszor tért vissza a különösen sértő megállapításra, s utasította el az asszonynak azt a vádját, hogy „nagy ellensége kívántam volna lenni, ... de még többet kívántam volna

---

⁷⁸⁹ Jósika hitb. lt. No. 552. Bethlen Rozália 1802. január 5-én, Almásról küldött levele. Azt is megírta neki, hogy viselkedésével bizonyára „nagy ellenségem kívánt lenni, atta annak külső próbáit is, de még többet kívánt tenni alattomban”.

⁷⁹⁰ Uo. Bethlen Rozália Almásról, 1802. január 19-én küldött levele. Ebből kiderül, hogy a báró értetlenül állt az asszony válasza előtt, amelyben végre kinyilatkoztathatta „... ami a szívemen vagyon”. Feltehetően emlékeztették a korábbi megállapodásokra, s a két fiatal szimpátiája mellett Rozália jövődjére is, ami álláspontjának megváltoztatására vezette.

tenni alattomban”. A józanság azonban egyértelműen kimondatta vele: ha lett volna alapja a vádaskodásnak, akkor nem teszi ki fia és a grófnő lánya hosszú kapcsolatát egy csúfos kudarcnak, azt ugyanis egyetlen apa sem akarhatja, hogy fia olyan családból nősüljön, ahol ilyen ellenséges indulatok uralkodnak. Bizonyosan megtanácskozta feleségével, hogy egyértelműsíteni kell a helyzetet, s nem szabad a fiatalok jól induló kapcsolatát a szülők felelőtlen sárdobálásával lehetetlenné tenni. Ezért a Csákyval való jó kapcsolat cáfolatát is igyekezett indulatok nélkül megtenni, amikor leírta, hogy annak Erdélyből való távozása óta csak két levelet váltottak. A levelezés azután szűnt meg, hogy a gróf „némely helyt válaszába Nagyságod ellen kikölt, erre én neki olyan választ írtam, hogy felejtette velem többet correspondálni ...” Láthatóan szerette volna elérni, hogy a grófnő engedjen merevségéből, változtasson véleményén, mert azt tudta nagyon jól, hogy fiának csak az anyja beleegyezésével és támogatásával tudja a „kisasszonyt elnyerni”. A biztonság kedvéért Wass Sámuelnek is írt, tudván, hogy az asszony döntését férje bizonynyal befolyásolni tudja, de főleg abban bízott, hogy a levél őszintesége meggondolásra készteti majd a grófnőt is.⁷⁹¹

Csáky Rozália végül 1802 júniusában hozzáment Jósika Jánoshoz, akiben szerető férjre talált.⁷⁹² A család korábbi nőtagjaihoz hasonlóan 1813-ban ő is az uralkodónő csillagkeresztes dámája lett.⁷⁹³ A házaspárnak hat gyermeke született, három fiú (Samu, Lajos és János) s három lány (Antónia, Josepha, Druzsina).⁷⁹⁴ Rozália a házasságkötéskor megkapta anyjá-

⁷⁹¹ Jósika hitb. lt. No. 551. A levél első változata, kiegészítésekkel megtűzdelt szövege maradt az utókorra. Wass Sámuelnek is leírta, hogy teljesen megalapozatlan Rozália vádja a Csáky fűződő kapcsolatáról, s az a véleménye, hogy a szülők támogatása is szükséges a fiatalok jó házasságához. Ezért segítségre kérte, s azzal zárta levelét: „ha jónak tartod, lésszek ezen szívességért igaz barátod, alázatos szolgád”.

⁷⁹² Jósika hitb. lt. No. 408. tartalmaz egy Csáky Rozália által aláírt jegyzéket, ami a következő címet viseli: „Anno 1802 Die 26ta Juny férjhez adván Rosália leányomat adtam vélle ezeket”. A férj édesapja, Jósika Antal fél év múlva meghalt, ami után Bethlen Rozália talán valóban túltehetette magát belső válságán, hogy ne akadályozza lánya boldogulását. Ernst Ernő: *Kesergő versek, melyekkel mélt. L. báró Jósika Antal, Kolos vármegye főispánjának és a kolosvári kir. iskolák főigazgatója ő nagyságának 1803. január 16. történt halálát a kolosvári tanuló ifjúság siratja. Kolosvár (kézirat a Kolozsvári Egyetemi Könyvtár kézírattárában)*. Jósika Antalt és 1815-ben elhunyt feleségét is a jezsuita, később piarista templomba temették. Sas Péter: a kolozsvári piarista (egykori jezsuita) templom sírfeliratai. *Lympus Magyarásgtudományi Közlemények*, 2007. 166. és 168.

⁷⁹³ Jósika hitb. lt. No. 408. A csillagkeresztes rend adománylevele 1813. május 3-án keltezett.

⁷⁹⁴ Jósika János (1778–1843) fiai: Sámuel (1805–1860), Lajos (1807–1891) és János. A lányok közül Antóniát és Josephát említi Csáky Rozália gyászjelentése (ők tehát a felnőttkort elért lányok voltak, Josepha már hamarabb elhunyt, mint anyja, neki gyermekei lehettek ott a búcsúztatáson), Druzsina neve pedig egy 1822. június 28-án, Bécsből írott levélben szerepelt: „Kis Drusinámat ölelem.” Jósika hitb. lt. No. 552. 1824 november 2-i levelében az utóirat: „Jankót csókolom”. Uo.

tól a Doboka vármegyei buzai birtokot, a hozzá tartozó feketelaki, bálványosváraljai, pecsétszegi és budatelki portiókkal és a mócsi szénafűvel.⁷⁹⁵

Bethlen Rozália első – elvált – férje, Csáky János már 1806-ban,⁷⁹⁶ második férje, Wass Sámuel 1812-ben halt meg, ez utóbbi szomorú eseményt követően szentelte özvegye minden idejét a gyermeknevelésnek.

A családi levelezés alapján a két nagyobb fiú – az 1810-es években bizonyosan – nagyanyjuknál nevelkedett, a lányok viszont anyjukkal maradtak.⁷⁹⁷ A gyermekek pl. 1822-ben is nagyanyjuknál voltak, amikor Jósika feleségével együtt Bécsben intézte a család birtokügyeit.⁷⁹⁸ A fiúk iskolába kerülése után azonban apjuk már túlzottnak érezte anyósa gyámkodását, s ő maga akarta fiai sorsát irányítani. Fennmaradt Jósika Jánosnak olyan levele, amelyben sérelmezi a nagyanyai szigort: „mind nékem, mint feleségemnek sokszor igen nehezen esett, és esik, hogy talán az egész országban gyermekeim senkitől inkább nem féltetnek, mint tőlem, soha sem tudom, hogy egy idegeny emberekkel el ne bocsátották volna, hozzám pedig igen ritkán jöhet...”. Samu ekkor már Bécsben tanult, mert Jósika azt is felróta anyósának, hogy „Bécsben sem kísértem fel,”⁷⁹⁹ a fiatalabbik, Lajos pedig éppen a kolozsvári lyceumban tett sikeres vizsgát: „Nagy örömmel értettem többektől, hogy Lajos fiam az examenben igen jól viselte magát...”. A legkisebb fiú, János még akkor is nagyanyjával lehetett, mert Jósika külön köszöntötte őt az Almásra küldött levélben: „Jankót én is ölelem”.⁸⁰⁰

1824-ben, két évvel az anyósa halála előtt Jósika János már olyan jókívánságokat küldött Bethlen Rozáliának az újesztendő alkalmából, ami őszinte méltatásnak is beillik: „Aki a boldogságra magának önnön magában annyi eszközöket tudott gyűjteni, és akiben az a munkásság lakozik, mint nagyságodban, annak a szerencsét magán kívül nintsen szüksége keresni, a megelégedést magában találja fel, és boldogságára magán kívül mások csak azért kíváncsiak, mert az emberi szív részvételt kíván.

---

⁷⁹⁵ Jósika hitb. lt. No. 658.

⁷⁹⁶ Csáky János 1806. szeptember 7-én, Szendrőn halt meg. Második feleségétől, Jékelfalussy Teréziától (1774–1850) született lánya, Anna (1800–1835) és fia, Zsigmond (1805–1873).

⁷⁹⁷ Jósika János 1814. január 10-i levele szerint a lányok csókolják nagyanyjukat. Jósika hitb. lt. No. 552. 1815-ben is a két kislány betegségéről értesítette az éppen Bécsben tartózkodó Bethlen Rozáliát, megemlítve: a Szebenben időző Haller gróftól úgy hallotta, hogy „nagyságod Bécsből nem olyan szorgalmatos író, mint Erdélyben.” december 17-én, Kolozsvárról küldött levél.

⁷⁹⁸ A ténykedés sikeresnek bizonyult, mert szeptember 2-án már arról írt anyósának „a Csáky testamentális pert megnyertem és nagyságtok egészen dispensáltattak...” Jósika hitb. lt. No. 552.

⁷⁹⁹ Jósika éppen Háromszékre indult, de fiai a nagyanyjuk engedelmeiből éppen a „bányákat járják”. Jósika hitb. lt. No. 552. dátum nélküli levél

⁸⁰⁰ Uo. 1824. augusztus 29-i Branyicskán keltezett levél.

Fogadgyon nagyságod több tisztelői és baráttyi között ilyen részeseknek bennünket, gyermekeit és engemet is...”⁸⁰¹

Az élete során sok víg farsangot átmulatott grófnő 1826. február 4-én, éppen az ünnepi vigasságok idején hunyt el. Február 9-én Szabó János kolozsmonostori apátúr, királyi tanácsos a kolozsvári minorita templomban utalt a különös paradoxonra, mondván: „Imé miképpen végződék a víg farsang! Bételék nálunk a Bölcs szava: a temetkezés fájdalommal elegyedik, és az örömnök végét siralom foglalja el....”, s úgy beszélt róla, mint akinek „már tegnap gyászos koporsóját városunkból szomorúan kikísértük”.⁸⁰² Az apátúr csak Rozália rövid betegségéről tudott, aki mégis elkészítette „Nagy Almáson temető helyét, ... és igen szeretett néhai férjének emlékezetéből is gyakran tekingette,” s ugyanakkor többször is írt – 1818-ban, 1821-ben, 1822-ben és 1824-ben – végrendeletet.⁸⁰³ Természetesen a búcsú során bölcs és keresztényi magaviseletét asszonyként emlékeztek meg róla.

Gróf Teleki Ferenc egy verssel búcsúzott tőle:⁸⁰⁴

⁸⁰¹ Jósika hitb. lt. No. 552. 1824. december 24-én, Déváról küldött levél. Jellemző, hogy a családban a születésnapokat is számon tartották, Rozália pl. az apját köszöntötte ezen a napon, de Jósika János is megemlíttette egyik levelében, hogy Samu nevű fiának, a nagymama kedvencének éppen aznap (július 7-én) van a születése napja. Jósika hitb. lt. No. 552. dátum nélkül Rozália levele valamint 1825. július 7-én Jósika Kolozsvárról küldött levele: „Övendek szívemből, hogy nagyságod Samunak magaviseletével meg vagyok elégedve, ha a szavaimat s tanácsomat követi (amit remélek is) nem kétlem, hogy ezután is nagyságod anyai szeretetére érdemes lehet... Isten éltesse nagyságodnak s nekünk is örömekre, s adgya, hogy úgy viselje magát, hogy nagyságodnak megelégedése lehesen benne...”

⁸⁰² Halotti elmélkedés, melyet méltóságos gróf bethleni úrasszony, Felső Asszonyunk csillagkeresztes dámája, elébb néhai méltóságos keresztszegi gróf Csáky János úr volt élete párjának, azután czegei gróf Wass Sámuel úr kegyes özvegyének koporsójánál a TT. PP. Minoriták templomában, Kolozsvárt februárius 9-én, 1826. esztendőben tartott Szabó János kolozsmonostori apátúr, királyi tanácsos. Kolozsvár, 1826. Német nyelvű gyászjelentése szerint József fia és Rozália lánya a nagyalmási templomban, február nyolcadikán búcsúztatták. A Román Országos Levéltár Kolozs megyei Igazgatósága, Kolozsvár, Colecția necroloaga, Bethlen Rozália gyászjelentése. 1826-ban Bécsben is kinyomtatott egy verses búcsúztatót „Boldogult gróf Wass Sámuelné, született gróf Bethlen Rosália, csillagkeresztes dáma emlékére”, amellyel minden bizonnyal a család állíttatott méltó emléket a császárvárosban is jól ismert alakjának. Jósika hitb. lt. No. 553. Nyomattatott Strauss Antal betűivel. Kőváry szerint Nagyalmáson az egykori vártól délre volt a vadaskert „nem messze tőle egy emlékkő fehérlik, alatta gr. Wass Samu, a romboló fekszik nejével, gr. Bethlen Rózával.” Kőváry László: *Erdély régiségei és történelmi emlékei*. Kolozsvár, 1892. 199.

⁸⁰³ Jósika hitb. lt. No. 658. A végrendeletek 1818. november 22-én, 1821. június 3-án, 1822. március 15-én, 1824. december 3-án születtek.

⁸⁰⁴ Jósika hitb. lt. No. 552. A család levelei között található vers nincs dátumozva, csak aláírva.

*Gróf Vass Sámuelné, született
Gróf Bethlen Rosalia ónagyságához*

*Midőn az érzések forrása
Keblünkben hevesen fakad
Annak igaz lerajzolása
A szó gyengeségen fennakad
Mert a szívnek tüzével
Hang és tollú nem ér fel.
Ez méltán mostani félelmem
Midőn ROSALIA nevére
Lantomat tisztelő érzelmem
Felbuzdítja énekére
Mert tiszteletem forró –
S mily gyenge pedig a szó!*

*Ritka nagy Lélek! Te életed
Összét a tavasznak rósájával
Oly szépen összeegyezteted
Ez élet örömeit a munkával
A föld sok ezer közül
Hozzád hasonlót nem szűl.
Szelíd nagy Asszony! Te szívednek
Mennyei példás jóságát - -
A koszorút éremlő éltednek
Belső dicső méltóságát
Angyali szép szemérmel
Mely titokba rejtet el.*

*A hova úri neved elér
Mélyen tisztelnék Tégedet
De aki oly boldog, hogy esmér
Szereti is személyedet,
S ezek közt mint első én -
Így tisztellek szeretvén.*

Szabó János kolozsvári megemlékezése elsősorban nem a birtokgyarapításban – amelyre valóban nehezen tudott volna példát találni –, hanem a családi vagyon megőrzésében, építésében, gyarapításában látta Bethlen Rozália életének értelmét, ahogyan az írást idézte: „a bölcs asszony építi az ő házát”.⁸⁰⁵

Az a hagyaték, ami az özvegy grófnőről utódaira maradt, egyértelműen igazolja a kortársak értékítéletét abban a tekintetben, hogy a vagyon megőrzése egyik fontos eredménye lehetett eseményekben gazdag életnek. A testamentumok ismeretében már 1826. február 19-én megtörtént

---

⁸⁰⁵ A búcsuztató értelmezésében ennek az építésnek kétségtelen jeleként tekintett a gyermekek és az unokák nevelésére, ami fontosabb volt az asszony számára a gazdag örökségnél. Úgy értékelte, hogy a „dicső ősöknek méltó unokája ... a külföldi méltóságokat is tudta rangjok s rangja szerint elfogadni, amint hogy maga is, a külföldön mindenkor megkülönböztetett barátsággal, tisztelettel szokott volt fogadtatni.” Hasonlóan kedvezőnek ítélte, hogy családjá biztonságban, nyugodt körülmények között élhetett: „Szűk vagy bőv természet, éhség vagy ótsóság idején egyforma volt az ő úri állapota és nem volt szüksége álomfejtő Józsefre, mint a fáraónak, hogy megtanítsa a sovány esztendőket a kövérekkel való megcsinosítására.”

az ékszerek, ezüst portékák megosztása, amelyhez a Kolozsvárt tartózkodó budai ékszerész, Todes Izsák becsüsi tevékenységét hívták segítségül.⁸⁰⁶

Az ékszereket két részre osztották, mindegyikbe kb. 10 500 Rft értékű „schmuk és más drágább brilliántos és köves portékák, úgy gyöngyök” kerültek váltó cédulára, ezt követően a két mázsa ezüst edényt osztották meg, egy-egy mázsát ítélve mindkét félnek, de a konkrét megosztást a testvérekre bízták.⁸⁰⁷ A 300 forintra becsült aranymívet („egy egészen aranyból való Bestek”) Rozália kapta, aki testvérének az érték felét kifizette. Anyja értékes könyvtárát Rozália két fia, Lajos és Samu kapta meg, úgy, hogy „a nagyanyai bibliothécát egymás között egyenlőleg osszák fel”.⁸⁰⁸

Az osztozás második fordulójára április 8-tól került sor, előbb elrendezték Csáky József adósságait, majd miután Rozáliának ugyanannyit rendeltek, a testvérek a fennmaradó készpénzből is fele-fele arányban részesedtek. Mindezek után végezték el a birtokok megosztását, amely alapján az almási lett az első és a gorbói a második nyíl.⁸⁰⁹ A nyílhúzás azonban a nem kívánt eredményt hozta, hiszen Csáky Józsefnek a második, Rozáliának pedig az első nyíl jutott. Ezért a két testvér „önként, ... atyafiságos megedgyezésből ... nyilat cserélt,” azaz Rozália kapta az eddig is használt gorbói birtokot, míg anyja után József juthatott Nagymás birtokához.

⁸⁰⁶ Jósika hitb. lt. No. 658. A megosztásra Jósika János Belső Monostor utcai házánál került sor.

⁸⁰⁷ Uo. Az első nyilat Csáky József kapta, ebbe tartozott: 1. Egy brilliáns diadém. 2. Egy pár nagyobb brilliáns fülbevaló. 3. Három brilliántos rózsák. 4. Két pár kisebb brilliántos fülbevaló. 5. Egy arany kereszt, brilliántos csatjával. 6. Egy három brilliántokból álló kő. 7. Négy sor orientális gyöngy. 8. Egy nagyobb brilliántos sollitier gyűrű. 9. Hét kisebb brilliántos gyűrű. 10. Egy pár gyöngyös fülbevalók. A második nyíl Rozáliáé lett, ebbe tartoztak: 1. Egy 33 brilliántokból álló schmuk kaszten. 2. Három pár kisebb brilliántos fülbevalók. 3. Két brilliántos rózsá. 4. Egy brilliántos csat. 5. Egy smaragdos fermoix. (csat) 6. Két kisebb brilliántos kereszt. 7. Nyolc kisebb brilliántos gyűrű. 8. Egy sor nagyobb orientális gyöngy.

⁸⁰⁸ Uo. Wass Sámuel „brilliántos mentekötője három rózsájával ... kit Maximilián herczeg néhai jó férjemnek ajándékozott” Samunak jutott, amit átadtak neki. Az utolsó végrendelet alapján emlékezett meg az özvegy a nála nevelkedett két fiú unokájáról: „Ami ezüstöm találtaték, vagy a szegény uram nevével, ez mind nékem szerzeményem, az Samu és Lajos közt osztódjék fel, hogy maradjon emlékezetekben az az két név, melyek őket anyyra szerették”. A 6 font és 16 lot súlyú ezüstöt még az osztozás előtt elkülönítették, és a két fiúnak átadták. Ugyancsak kapott személy szerint mindegyikük a ménesből egy-egy négyesztendős paripát, valamint nagyanyjuk nekik adta „... szegény uram képét, a nagyobbat és kisebbet is hagyom ezen két unokámnak emlékezetre”.

⁸⁰⁹ A sajkóeresztúri jószágot, valamint a csáki gorbóit, bár korábban már megosztották, most egyező akarattal osztás alá bocsátották, úgy azonban, hogy Csáky József az általa 40 ezer forintért zálogba tett birtokrészéért a zálogösszeget fizesse meg, ha neki az a nyíl jutna, ellenkező esetben a követelés természetesen nem érvényesíthető. A Rozáliának házasságkötésekor juttatott buzai és a Józsefnek átadott alparéti jószágot mindkét testvér örökösön megtarthatta, az nem került bele a birtokosztásba.

Bethlen Rozália lánya, a nagyanyja, Csáky Kata által nevelt és a család hagyományait folytató Csáky Rozália műveltsége, s főként újíto törekvései révén joggal sorolható Erdély reformer egyéniségei közé.⁸¹⁰ Haller János⁸¹¹ özvegyének, Nemes Zsuzsannának halála után (1822 után) özvegyi tartásra rendelt birtoka Csáky József és Csáky Rozália között oszlott meg.⁸¹² Ekkor került Csákgigorbó Jósikánéhoz, jelentősen nagyobb önállóságot biztosítva saját elképzelései megvalósításához.

Jósikáné Csáky Rozália széleskörű, több száz írást tartalmazó levelezést folytatott, amely családtagjain kívül – férje, Jósika János magyar és fia, Samu német, valamint testvére, Csáky József felesége, Rhédey Terézia francia nyelvű, nagyszámú levele – Schustekh generális Szebenből, vagy Bánffy Jeanette és egy bizonyos Felin Layard Párizsból, egy Malfatti nevű orvos Bécsből küldött francia nyelvű, de mellettük pl. Pálffy András erdőmester vagy az erdélyi püspök magyarul írott leveleit is tartalmazza.⁸¹³ A házaspár levelezése egyértelműen igazolja, hogy Jósika János értékelte és igen nagyra tartotta feleségét, s szívesen és természetesen osztotta meg vele gondjait, felismeréseit.⁸¹⁴

Az asszony méltán volt tartható Kolozsváron a szociálpolitika kezdeményezőjének, hiszen „*Nemes Asszonyi Egyesület*-et szervezett, amely a szegények gyermekei számára óvodát tartott fenn”.⁸¹⁵ 1823-ban az ő irányításával a jött létre a Haller kertben a „népkert”, majd 1827-ben szintén

⁸¹⁰ Még akkor is így van ez, ha 1834-ben nem tudta támogatni a „véres kimenetelű” kolozsvári diákszavargásokat. Benkó Samu: Kolozsvár polgári intézményeinek kezdetei. In. *Kolozsvár ezer éve*. A 2000. október 13–14-én rendezett konferencia előadásai. Szerk. Dáné Tibor Kálmán, Egyed Ákos, Sipos Gábor, Wolf Rudolf, Kolozsvár, 2001. 176.

⁸¹¹ Haller János 1768-ban évi három vásár tartására szerzett jogot Csákgigorbónak, a birtok jelentős értéket képviselt. Jósika hitb. lt. No. 544.

⁸¹² Jakó, 1944. 6–11. Jakó Zsigmond még nem tudta, hogy a Haller örökség megosztása Csáky Kata két lánya között már 1795-ben megtörtént, abból csak a gorbói uradalom maradt az özvegynél, amit annak halálakor, majd véglegesen Bethlen Rozália halála után osztottak meg.

⁸¹³ Alapvetően Csáky Rozália és férje, Jósika János levelezéséről van szó. Jósika hitb. lt. No. 415. (1825–1835) Rokonának, Csáky Jeanette -nek ő küldött német nyelvű leveleket (1826–1846), Petrosevich Horváth Jósika Samu leveléhez mellékelte a sajátját. Bánffy Jeanette pl. zenei csemegékről: egy csodavirtuóúzról, s Chopenről írt neki. Uo. No. 416. (1836–1845) Rhédey Terézia és Malfatti levelei. Uo. No. 417. (1846–1850) az erdőmester és a püspök levelei.

⁸¹⁴ A levelezésről bővebben Papp Klára: Jósika János és Csáky Rozália házasságának első éve a családi levelezés tükrében. In. *Emlékkönyv L. Nagy Zsuzsa 80. születésnapjára*. Szerk. Kovács Zoltán és Püski Levente, Debrecen, 2010. 243–257., valamint Papp Klára: Jósika János és az 1825. évi pozsonyi országgyűlés. In. *Emlékkönyv Egyed Ákos születésének 80. évfordulójára*. Szerk. Pál Judit, Sipos Gábor, Kolozsvár, 2010. 259–269.

⁸¹⁵ Egyed Ákos: *Az erdélyi magyarság történetéből 1790–1914*. Erdélyi Tudományos Füzetek 243. Kolozsvár, 2004. 16. (továbbiakban Egyed Á., 2004.)

a Jóltevő Asszonyi Egyesület vette bérbe a Hangyás-berket, ahol elindulhatott a sétatér kialakítása.⁸¹⁶

Törekvéseivel a családjától nem mindig kapott támogatást. 1825-ben, egy szegények háza működéséhez szükséges ház megszerzése kapcsán férje éppen azért intette óvatosságra, mert tudott volt, hogy az anyja „menyire ellenzi az ilyet,” s mert – mint feleségének megírta – „ösméred az erdélyieket, meglátod és megesheték, hogy „... lassan lassan kivonják magukat”. Ezért aztán figyelmébe ajánlja mennyire fontos „mesterség ... az üdőtől várás, ...amikor az ember valamit elérhet...”⁸¹⁷

A szilágysomlyói plébános, Hoványi Ferenc viszont azért hálálkodott neki, mert a szegények munkáját támogatja, fel is szólította a helyi kereskedőket, keressék a kolozsvári „szegények boltját”, ahonnan pl. csak a somlyói Korbuly Jakab, „ki évenként 2–3000 singet elad”⁸¹⁸

Egy birtokán létesítendő kórház tervét Rozália Wesselényivel is megbeszélte. Annak gorbói megvalósulásáról a gróf úgy vélekedett „... egy szép maradandó virág lesz a jótettek azon keresztényi koszorújában, melyet Excellenciád magának font.” Wesselényi a szifilisz gyógyítását – a grófnőhöz hasonlóan – a falusiak körében csak kórházban tartotta lehetségesnek és hatékonynak. Szerinte „nemcsak legcélszerűbb, sőt egyedül helyes és sikert nyújtó mód akárkinek is, de leginkább a köznépnek gyógyítására e veszélyes betegségből a homeopathia. ... ha [azonban] a betegek pálinkát vagy bort isznak, ecetet s hagymát esznek, úgy természetesen nem gyógyulnak meg.” A jótanácsra kívül saját orvosának segítségét is felajánlotta, akinek már tapasztalata és eredményei vannak a gyógyításban, ezért „jóságomban ezen baj már jórészt ki van írtva”⁸¹⁹

A grófnő Csákgorbón nagy – ötezernél több kötetet tartalmazó – könyvtárat gyűjtött össze, amelynek példányai között a nagyanyja, Csáky Kata által vásároltatott Werbőczy-kötet is ott lehetett.⁸²⁰ Ugyanakkor érdeklődött a

⁸¹⁶ Helyesen „Nemes Jóltevő Asszonyi Egyesület” lásd Gaal György: Kolozsvár kétezer esztendeje dátumokban. Dáné-Egyed-Sipos-Wolf, 2001. 390.

⁸¹⁷ Jósika hitb. lt. No. 415. Jósika János 1825. szeptember 13-án Bécsből küldött levele. Jósika részt vett az 1825. évi pozsonyi országgyűlésen, s részletesen tájékoztatta otthon maradt feleségét a bécsi és pozsonyi társasági életéről. A szálláslehetőségekről (egy fogadó és két hálószobája volt), a császárné és a császár megjelenéséről, az audencia lehetőségéről, a primásnál elköltött pompás ebédéről egyaránt megemlékezett, de az első reform-országgyűlésről csak azt tudjuk meg, hogy a magyar nagy urak nagy számban voltak jelen, s hogy Jósika a két Zichy mellett kapott helyet.

⁸¹⁸ Jósika hitb. lt. No 553. 1845. július 17-én, Somlyón írott levél. A krasznai kereskedőket a kolozsvári vásárok idején utasította a lelkes és raktárok látogatására.

⁸¹⁹ Jósika hitb. lt. No. 416. 1846. szeptember 19-i, Zsibóról írott levél.

⁸²⁰ Biró József: Erdélyi kastélyok. In. *Ódon Edély, Művelődéstörténeti Tanulmányok*, II. 335–336. A legszebb kötetek a szurdoki kastélyba kerültek, s feltehetően ott pusztultak el. A grófnő botanikai kollekcióját is itt őrizték.

múlt megmaradt értékei iránt is. Az erdélyi Várhelyen 1823-ban felfedezett padlómozaikról, amely a trójai háborút örökítette meg, rajzot készített, majd az alapján készített egy hímzett szőnyegképet, amelyet egy 1898-ból fennmaradt tudósítás alapján Zsófia főhercegnőnek adományozott.⁸²¹

Csáky Rozália újságaiból, könyveiből Zsibóra is küldött, s kisdedóvót szervezett, Wesselényivel⁸²² az óvoda feladatairól is értekezett. Nézeteit a szomszéd⁸²³ elfogadta és méltányolta: „Mit Excellentiád az óvodákra nézve írni méltóztatott, igen fontos és nagy figyelmet érdemlő. Igaz, hogy az óvodák sajátosságával s céljával is bajosan összeférhető az, hogy a kisdedek itt már tanuljanak..., de másfelől ... a köznép között ...hol később korban sem lehet az ész hatalmára oly sokat számolni, szükséges ott a megszokás hatalmát használni meggyökereztetésére...” A vallás oktatásának terve azonban Wesselényi szerint alapos megfontolást kíván, – amire a gróf ígéretet tett – hiszen a felmerülő kérdések, vagyis az, „mikint kelljen óvodában Istenről, mennyről ...szólni, kelljen-e kisdedek előtt s velők imádkozni s mikint?” nem egyszerűek.

A grófnőnek Brunszvik Teréziával folytatott levelezését (négy hozzá írt fennmaradt levél az OSZK kéziratgyűjteményében) az óvodatörténet már feltárta. Hornyák Mária kutatásaiból tudjuk, hogy az általa létesített első kolozsvári óvodába, amelyet az elképzelést támogató Brunszvik Teréz a távolból könyvekkel és eszközökkel segített, a százon felüli érdeklődő ellenére csak hatvan gyermeket vettek fel, de közülük egyetlen egy sem fizetett.⁸²⁴

Csáky Rozália érdeklődött a botanika iránt, maga is utasította kertszét virágszaporításra, 1816-ban pl. a hortenziáéra.⁸²⁵ Erdélyben a növé-

⁸²¹ Papp Júlia: Adatok Goró Lajos régészeti kutatásaihoz és erdélyi hadmérnöki tevékenységéhez. In: Stílusok, művek, mesterek. Erdély művészete 1690–1848 között. Tanulmányok B. Nagy Margit emlékére. Marosvásárhely–Kolozsvár, 2011. 240–242.

⁸²² Kardos Samu: *Báró Wesselényi Miklós élete és munkái* I. Bp. 1905. 409. valamint Egyed Ákos: Wesselényi Miklós és a jobbágyfelszabadítás Erdélyben 1848-ban. = *Erdélyi Múzeum*, 1996/3–4. 219–228.

⁸²³ Wesselényi több levélben utalt rá, hogy meglátogatta a Csákgorbóra kiutazó Jósikánét. Ezt írta a vallási nevelést forszírozó levélben is „Nagyon sajnálom, hogy Excellentiád gorbói mulatása ezúttal most 20-án végét érendi a nélkül, hogy én csak egyszer is lehettem volna Excellentiád tiszteletére.” Jósika hitb. lt. No. 416. 1845. november 18-án, Zsibóról küldött levél. Wesselényi azt is nagyra értékelte, hogy Rozália a gróf feleségéről sem feledkezett meg, „... mostani nőm iránt nem rangot tekintvén, hanem hűséget, s szív tisztaságot becsülvén, viseltetni méltóztatott Excellentiád”. Uo. 1846. január 21-i levél.

⁸²⁴ A kolozsvári óvodát a Csáky Rozália vezetésével működő asszonyi egyesület működtette, amely 1830. május elsején nyílt meg. A négy levelet 1830–1832 között írta. Az OTKA kutatás eredményeit közli Hornyák Mária: Az európai óvodaügy hősora Brunszvik Teréz levelezésének tükrében 2. rész: (1828–1831) = *Neveléstörténet*, 2005. 1–2. sz. (www.kodolanyi.hu/nevelestortenet/index.php)

⁸²⁵ Jósika hitb. lt. No. 552. Bakó József egy 1816. június 8-án, Nagymásról küldött levélben ír a parancs átadásáról.

nyek megismerése iránti érdeklődés ekkor már több évtizede jellemző volt, Kolozsvárt az 1770-es években „Botanica Cathedra” is működött az ottani Universitasban. Benkő Józsefet, aki megalakulásától 1815-ben bekövetkezett haláláig tudósításokat küldött a pozsonyi „Magyar Hírmondónak,” valamint a hozzá forduló erdélyi érdeklődőknek, 1775-ben ennek a tárgynak oktatására kérték fel. Benkő attól a Pataki Sámuel nevű kolozsvári orvostól kért tanácsot, hogy eleget tegyen-e a felkérésnek, aki Csáky Rozália nagyapját, Bethlen Miklóst, majd vissza-visszatérő kínzó fejfájásai miatt őt magát is folyamatosan kezelte.⁸²⁶ Bizonyosnak tekinthető, hogy mind a családi hagyományban benne volt a ritka növények meghonosításának igénye és szeretete, mind a kolozsvári nemesi közvéleményben benne rejtett az új iránti érdeklődés.

A grófnő 1823-ban részese volt egy új növény felfedezésének. Egy Bethlen Katalin kolozsvári kertjéből kapott ismeretlen orgonát Csáky Rozália küldött Bécsbe, ahol megállapították róla, hogy új cserje. 1830-ban báró Franz Joseph Jacquin bécsi egyetemi tanár róla nevezte el a növényt Jósika-orgonának (*Syringa josikaea* Jacq.).⁸²⁷

A növények jellemzői is érdekelték, ezért számos szakkönyvet szereztetett be. 1844 júliusában Wesselényinek is átküldött Zsibóra egy fűvészkönyvet, amit az nagy köszönettel vett tőle.⁸²⁸ Az évek során jelentős növény-gyűjteményre tett szert, amit fia, Jósika Samu ajánlott fel – jelentős pénzadomány kíséretében – a családi levelezés és a régi pénzek gyűjteménye mellett a létrejövő Erdélyi Múzeum számára. Jósika Lajosnak küldött levele szerint: „Ha nincs ellenetekre, Magam s a Te s a Jankó nevében a múzeumnak fogom azon régi arany- és ezüst pénzeket ajánlani, melyek szegény Atyánkról maradtak; az aranyakat úgy is csak az arany becsértékében váltottam meg Tőletek, pedig kétszer annyit legalább érnek, az ezüstöt pedig nékem ajándékoztátok, így tehát az én részemről nem nagy

⁸²⁶ Benkő József levelezése (A leveleket összegyűjtötte és a jegyzeteket szerkesztette Szabó György és Tarnai Andor) Bp., 1988. 25–29. (továbbiakban Benkő, 1988.) Végül is nem vállalta a kolozsvári professzori állást, részint családi problémáira hivatkozva, részint azért, mert szerinte orvosdoktori végzettségre is szükség lenne egy hasonló feladat ellátásához. Uo. 32–33. 1779-ben Kendeffy Elek guberniumi tanácsosnak kesergett azon, hogy nem sikerült „jó jövedelmű papságra” kerülnie, ezért kénytelenségből majorkodik (gazdálkodik), mert a tudósok és a könyvtárak távolléte miatt „bajos és költséges correspondentiák” árán tudja csak munkáját végezni. Benkő középpajtai pap volt. Uo. 94.

⁸²⁷ A növényt Johann Christian Baumgarten látta meg Bethlen Katalin kertjében, s ő feltételezte, hogy eddig ismeretlen egyedet találtak. [<http://eloerdely.org/utazo/termesz.html>; 2008. szeptember 20.]

⁸²⁸ Jósika hitb. lt. No. 416. Azt írta vissza neki: „Ennek vétele előtt azt hittem, hogy a fenyők különböző neveit ismerem, ebből az ellenkezőjéről győződve meg, most kevesebbet tudok, mint előbb, sok tudásunkkal járunk az életben így.” 1844. július 17-i, Zsibóról küldött Wesselényi levél. Csáky Rozália Wesselényi feleségének is küldött olvasnivalót.

a generostás s jobban hangzik, ha együtt adjuk. Szeretném még odaadni a szegény Anyám füvek collectióját, ha a moj meg nem ette volna – nézzél egy kisség utána, hogy megérdemli-e, mert ha megvan, a Flora Transilvanicára nézve igen szép gyűjtemény lenne.”⁸²⁹

Csáky Rozália 1843-ban vesztette el férjét, aki már 1842-ben gyengélkedett. Fia, Jósika Samu szerint „oly nagyon szívére” vette az erdélyi országyűlésen történeteket, ahogyan nem kellett volna. Csáky Rozália csak néhány évvel élte túl szeretett férjét. Fiai hatására Bécsbe költözött, ahol 1850. november 30-án, családja szerint 66 évesen hunyt el. A gyászjelentés „hosszabb betegséget” nevez meg halála okaként. A császárvárosban a lipótvárosi karmelita templomban búcsúztatták, majd férje mellé a kolozsvári egykori jezsuita, majd piarista templomba temették el.⁸³⁰

Annak ellenére, hogy kortársak értékítélete Bethlen Rozáliáról mutatkozott igazán kedvezőnek, mégis sokkal kevesebb konkrétan számbavehető eredményt, személyes teljesítményt hagyott az utókorra, mint a családai birtokok visszaszerzésén munkálkodó, szigorú, de igen tevékeny, önróniával bíró anyja, Csáky Kata, vagy a férfitársadalom irányító szerepét elismerő, de állandóan újító, s ugyanakkor a nők szerepén változtatni kívánó kisebbik lánya, Csáky Rozália.

Egy női életpálya vizsgálatánál nem meghatározó szempont a politikai meghatározottság, különösen, ha a források (pl. a cukormanufaktúra létrejöttékor) a konkrét gyakorlati célkitűzés, a megvalósítás előkészítése, szervezése és a működtetés körülményeinek tisztázását teszik lehetővé, s legfeljebb annak megállapítására vezetnek, hogy Csáky Rozália jó néhány esetben nagyhatalmú férjének ellentmondva vitte végig a számára fontos kezdeményezéseket.⁸³¹

⁸²⁹ Tízezer forintot adtak „erdélyi kárpótlási papírokban, ... 28 arany és 57 ezüst és réz, régi római és magyar pénzeket és emlék-numismákat”. Az 1856. december 16-iki levélből idézi Szádeczky Béla: *Báró Jósika Sámuel (1805–1860)*, az Erdélyi Múzeum-Egyesület 1909-es Emlékkönyve, Kolozsvár, 1942. 35. jegyzet

⁸³⁰ A Román Országos Levéltár Kolozs megyei Igazgatósága, Kolozsvár, Colecția necroloaga, Jósika Jánosné Csáky Rozália gyászjelentése. A három *Jósika fiún* kívül *Báró Jósika Antónia*, Kászoni Báró Bornemissza János hitvese, csillagkeresztes dáma, továbbá néhai testvére, *báró Jósika Jozefa*, Széplaki Báró Petrityevics Horváth Jánosné hátra maradt gyermekei *Lajos és Rozália* búcsúztak az elhunytól. Jósika János (1778–1843) ezüstművű halotti címere, valamint két lánya, Jozefa (1810–1836) selyemre festett és Antónia (1813–1879) valamint fia, ifjabb Jósika János (1817–1885) temperával papírra festett címei ma is ott találhatók a piarista templom kincstárában. Sas Péter: *A kolozsvári jezsuita, majd piarista templom kincstára*. Kolozsvár, 2007. 87–89.

⁸³¹ Csáky Rozália botanikai gyűjteményéről adatok, a grófnő jegyzeteivel, Cseresznyés feljegyzéseivel. Jósika hitb. lt. No. 411. A rokonsághoz tartozó ellenzéki politikusok megbecsülését és az irántuk táplált rokonszenvet véltem felfedezni Csáky Rozália vélekedéseiben, aki egyébként jó kapcsolatot tartott fenn Wesselényivel. Egy 1830. november 27-i levelében ugyanis *Kendeffy Adámon* kívül *Jósika Miklóst* tartotta olyanak, akit „a pénzzel, kereskedés-

Az újabban feltárt források is egy nyitott, környezete problémáira érzékeny asszony képét erősítik, aki a botanikai gyűjtemény mellett arról is leírásokat gyűjt udvarbírájától, hogy pontosan milyen színeket lehet elérni az ún. festőnövények használatakor, vagy maga is részt vesz régészeti anyag felszínre hozatalánál, s rögzítetteti a legfontosabb adatokat.⁸³² Éppen sokoldalúsága és kezdeményezései miatt érdemes arra, hogy további kutatások alapján vizsgáljuk tevékenységét és annak motívumait.

*Csáky Kata grófnő (1726–1794),
Bethlen Miklós kincstartó felesége
(A festményről készített fotót közli
Lukinich Imre: A bethleni
Bethlen-család története,
Bp., 1927. 511.)*

*Bethlen Rozália (1754–1826)
Csáky János, majd Wass Sámuel felesége.
A magántulajdonban lévő olajkép
(56x45 cm) 1783-ban készült. (A Nagyhá-
zi Galéria közlése, a Nemzeti Portré-
tár Alapítvány portréadatbázisából)*

sel szűkülőködő provinciánkban” érdekelhet a nagy hasznot hozónak tekintett vállalkozás, a cukormanufaktúra létrehozása. Kendeffy „volt az első egyike, kik Wesselényi Miklóssal együtt minden hazai ügyben élénken részt vettek, s még nem töltötte be a negyvenedik évét ...”, mikor elsőrendű tekintélynek tartatott hazájában”. Jósika Miklós Csáky Rozália nagynénjének, anyja mostohatestvérének, Bornemissza Annamáriának unokája volt, aki a Jósikák másik erdélyi ágából származott, s az erdélyi ellenzékhez tartozott. Kendeffy Ádám Jósika Miklós nővérének, Rozáliának volt a második férje, aki halálakor még nem érte el a negyvenedik életévét. „Németül, franciául, angolul beszélt; nagy, habár nem egészen tudományos olvasottsága volt ...”. Jósika Miklós: Emlékirat. Bp., 1977. 28.

⁸³² Jósika hitb. lt. No. 411.

III. BIRTOKIGAZGATÁS ÉS GAZDÁLKODÁS AZ ERDÉLYI CSÁKYAK BIRTOKAIN

8. A birtokigazgatás működése az erdélyi Csákyak birtokain

A 17. századi erdélyi Csáky uradalmak irányításának megalapozásában kétségtelenül Csáky István (1570–1605) özvegyének volt meghatározó szerepe. Wesselényi Anna fiai nevében irányította a szilágysomlyói, körösszegi, adorjáni, margittai, nagymási, gorbói és egeresi birtokokat, továbbá rendelkezett részirtokokkal a balázsházi, noszolyi, sejteri, buzai, bezdédi stb. uradalmakból. Saját tulajdonában álltak a tárkányi, vécsi és kecskeméti részjárságok, illetve egyes Krakkó környéki birtokok. Jellemző, hogy az 1612 és 1649 közötti időszakból az utókorra maradt 79, Wesselényi Anna által fiához, vagy tisztjeihez, Fekete Jánoshoz és Vadas Gáborhoz írott levelének csaknem fele (30) gazdasági kérdésekkel foglalkozott, ahol az özvegy aprólékosan megszabta a birtokok gazdálkodásával kapcsolatos irányítási feladatokat.⁸³³ Az irányítás nem volt egyszerű, hiszen a Csáky birtokok egy része az Erdélyi Fejedelemség török hódoltsággal érintkező határsávjához tartozott. Ezért történhetett, hogy 1615-ben Bethlen Gábor hozzájárult, hogy a Csáky uradalmakat irányító birtokos asszony újraterelthesse a bihari körösszegi uradalom elnéptelenedett helyeit, kilencedet szedessen a lakosoktól szántóföldi terményeik után, s ahogy tisztjének előírta „megnevezett pusztá helyeken leendő vetésekből sem magunk, sem váradi várunk szükségére semmiféle dézsmát ne vegyen és az ott levő embereket ne háborgassa, hogy a vetés meg ne szűnjék.”⁸³⁴

Wesselényi Anna fia, a későbbi tárnokmester, Csáky István fokozatosan vette át a birtokok feletti ellenőrzést. Az ő birtokirányítása idején alakult ki az a szisztéma, amely szerint a birtokos csak az erdélyi tisztar-

---

⁸³³ Deák, 1875.

⁸³⁴ 1635-ben is csak Körösszeg oppidum, Beszermény possessio, Apáti portio, Károly possessio, Pankota portio, Körös besenyő portio, Árpád portio voltak lakottak, s az uradalomhoz húsz pusztá helyet írtak össze. Molnár Ambrus: Adatok a körösszegi uradalom XVII. századi történetéhez. A Bihari Múzeum Évkönyve. II. (Szerk. Héthy Zoltán) Berettyóújfalu, 1978. (továbbiakban Molnár, 1978.) 110–115.

tókkal levelezett, tartotta a kapcsolatot, s nem utasította személyesen az uradalmak személyzetét, pl. a buzai ménessel foglalkozó Marha Tamást stb. Ez az irányítási forma a Felvidékre költözés után még egyértelműbbé vált, s így az erdélyi birtokok (nem utolsó sorban a fejedelmi politika Csáky Istvánnal szembeni bizalmatlansága miatt is) jobban érezhették a tisztartó főségét, és a termények értékesítésében még mindig komoly szerepet vállaló Wesselényi Anna befolyását. Szepes várában azonban Csáky István is megtartotta a szigorú utasítás és számonkérés szokását, így pl. 1643-ban részletes utasítással látta el egy Rozsnyai Pál nevű konyhamesterét: a szakácsok tisztán, tékozlás nélkül, szorgalmasan dolgozzanak, hogy az úr asztalára a napi ötven tál étket, az udvarbíró asztalára – ahol „az uraim is,” vagyis a familiáriusok étkeztek – igény szerint, az „öreg asszony és leányasszonyok asztalára is napjában tizenkét tál étket,” hasonlóan a muzsikusoknak, míg a kocsisoknak, főlovászoknak csak három tál étket adjanak.⁸³⁵

Csáky Istvánhoz hasonlóan öccse, László is hatékonyan gazdálkodott, 1644-ben Pálffy Pállal, Nádasdy Ferencével, Wesselényi Ferencével együtt a hadsereg legfontosabb hadiszállítói közé számított.⁸³⁶ Esterházy Miklós nádortól is azért kért erősítést Lévához, mert saját majorjánál „... jobb prófont-házat” nem tudott megnevezni, ahol 2000 akó bora volt, s ahonnan hatszáz embert táplált kenyérrel, s – ahogyan maga írta – „minden nap eszi háromszáz ló az én abrakomat”.⁸³⁷

Az erdélyi birtokok központjának Almás számított, ahol Wesselényi Anna gyermekeit nevelte, s amely köré összefüggő birtoktestet tudott a család szervezni. De az özvegy felváltva tartózkodott birtokokközpontjaiban (Somlyó, Egeres, Buza, Keresztszeg, Adorján stb.), attól függően, hogy feladatai hová szólították, s birtokain még akkor is maradhatott, amikor Rákóczi fejedelem akarata fia birtokai ellen irányult. Csáky István a szepesi birtokokközpontból a nagyalmási udvarbíróval levelezett, s ezért esett neki különösen rosszul, hogy II. Rákóczi György fejedelemsége idején legkisebb fia igyekezett a birtokot elfoglalni.

Az erdélyi birtokhoz kapcsolódó bihari körösszegi uradalom I. Rákóczi György idején hajdúk által lakott területté alakult, s bár Csáky István

⁸³⁵ A konyhamester a főporkoláb alá tartozott, vitás ügyben neki kellett jelenteni. Az úr asztaláról az első fogás az inasoké, a másik az étkefogóké volt, s a konyhamester is a főszakácsokkal együtt étkezhetett. A porkoláb a konyha rendjét külön drabanttal felügyeltette, aki a konyhamester utasítására hallgatott. Szepesvár, 1643. ápril 28. Gróf Csáky István utasítása konyhamestere részére. Közl. Merényi Lajos = *Történelmi Tár*, 1900. 147–148.

⁸³⁶ H. Németh, 2004. 395. és 417. 1644-ben 20 000 mérő gabonát szállított.

⁸³⁷ Merényi, 2004. 205–206. 1644. április 8-án Léváról küldött levél. Arról panaszkodott, hogy nincsen embere, akivel csépeltegetne, mert a környéken „puszták a faluk”.

tárnokmester a vármegye⁸³⁸ és az erdélyi országgyűlés támogatását is kérte, nem tudta birtokait jövedelmezővé tenni „se szabados szántóföldet, réteket, tilalmas erdőket, s halászó vizeket nem tarthattam miattak, sem korcsomát, mészárszéket, sem egyébféle jövedelem miattok nem lehetett, ezen kívül törvényeket az parasztság között nem szolgáltatthattam, az latrok az tömlőcből kiosontak, gondviselőmet halálra verték, megköltözték”.⁸³⁹ 1639-ben egy Kis Márton nevű hajdú keltett rebelliót, mert a hajdúk felét magához vonta, s ezért az urasággal csak a másik fele kötött contractust.⁸⁴⁰

A megpróbáltatások ellenére a bihari birtok irányítására mindig akadt jelentkező, bár a terület a török hódoltság bővítési sávjába került. Az ajánlkozó urasági tisztek azonban igyekeztek kihasználni a lazuló ellenőrzési lehetőségeket, s a saját hasznukra dolgozni. Az elszámolásokról kiderült visszaélésekről a birtokos megvallatta az uradalom népességét, s pl. Által János udvarbíró elzavarta.⁸⁴¹ 1645-ben Csáky István újra megbízta az előző évek udvarbíráját, Szél Benedek örökös jobbágyot, de mivel az „deáktalan lévén”, Bihari János számtartót is megerősítette tisztségében. Váradi Kőrössy István megbízott ugyanakkor azt jelentette, hogy Berekböszörmény elpusztult, s az ott lakó jobbágyok egy részét Körösszeghez számolták ugyan, de vannak, akik elbujdostak közülük.

A jelentés egyértelműen mutatja, miért érintette a Csákyakat érzékenyen a hajdúk Körösszeg várába telepítése. Ugyanis a bihari uradalomban egyedül a település határán írtak össze majorsági búzaterületet (200 váradi véka), valamint itt működött a három kőre való vízimalom, s itt volt az uradalom tömlőce is. Az összeírt pusztahelyek közül Telek, Körmösd, Kinis, Méhes praediumok egyértelműen a körösszegi hajdúk használatába kerültek, Darvast pedig „hatalmasul a vekerdi rácok élík”. Egy 1635-ben kiadott urbárium szerint Körösszegapátiban két fordulóban

⁸³⁸ Mivel a vármegye főispánja a váradi vár főkapitánya volt, a katonai érdek lett a meghatározó, s Várad védelméhez a hajdútelepülések katonai ereje is hozzátartozott.

⁸³⁹ MOL P. 71. Fasc. 30. No. 6. – Az erdélyi fejedelemtől elszenvedett injuriáim.

⁸⁴⁰ MOL P. 72. Fasc. 381. 1645-ben gróf Csáky Istváné a *körösszegi uradalom* (Körösszeg, Apáti, Árpád, Kiskároly Iráz, és a puszták: Berekböszörmény, Méhes, Körmösd, Boldogasszonyteleke portio, Darvas, Kinis (?) portio, Nagytóti, Kistóti, Csökmő, Szeghalom, Böcsi, Fancsika, Pestere, Csiszra (?), Inánd, Pankota, Görbed, és a vár, amely szintén pusztá, de a külső vár még megvan, kápolna, tömlőc és istállók is vannak.) *Az adorjáni vár*hoz való faluk (nincs év) Szalárd opp., Kis Adorján pos., Siyter pos., Uyfalu pos., Brinke pos. kilenc naposok. *Oláhsághy jóság*: Sitervölgy pos. valachorum, Borzlik pos. valachorum, Sipos jobbágyok, nagy része idevaló, Kővágh valachorum, Almás valachorum, Tóthfalu (valach.), Kis (idevalók)-és Nagyfegyvernek (valach.), Fergesszeg pusztá. *Margittai jóság*: Margitta opp., Akor, Genyete (valach.), Lyki (valach.), Disir (valach.), Szunyogd (valach.).

⁸⁴¹ MOL P. 72. Fasc. 322. No. 11, 14. és Fasc. 22. No. 25. (1741) A pusztá helyeken tartott marha után fizettek a töröknek. Molnár, 1978. 119.

szántók, s a Csente nevű kaszáló voltak az „Úr őnagysága számára való”.⁸⁴² 1641-ben a török is tartott marhát a birtokhoz tartozó pusztákon, mivel azzal fenyegetett, hogy „ha az enyimet elhajtják, én is elhajtom a magyar úrét.”⁸⁴³ A hajdúvilágnak az Erdély elleni török támadás vetett végett. Miután az erdélyi fejedelmek is megváltoztatták a Csákyakkal kapcsolatos magatartásukat, s a vármegye kiszolgáltatott helyzete miatt szükségük is volt a birtokosok támogatására, megteremtődött a lehetséges új szerződések megkötésének. 1659-ben a birtok összeíratásakor már utaltak a rabságba hurcolt, vagy a menekülés miatti félelemből ház helyett még csak „hitván kalibát” emelni szándékozó visszatértekre, akik közül a Körösszegbe visszaköltöző nemesség „attul ... az haydu nevezetűl is ezután üresnek kívánnak lenni, mind azon megunott állapottul”. A berekböszörményieket „az nemes Ország az hajdúk közzül eximálván” a vármegye rendelkezése alá helyezte, s így az udvarbíró, mint szerződött emberekkel köthetett velük megállapodást. Ebben minden a jószágra költöző számára lehetővé tették a szabadon költöző jobbágyok számára kínált lehetőségeket, ha „soha a hajdui állapotra magokat ne aggyák”, de ugyanakkor előírták az uradalom joghatóságának elismerését, a birtokosnak teljesített katonai szolgálat kötelezettségét, a Göncig, vagy azon túl is teljesítendő levélhordási feladatok elvállalását. A lakosok csak a szabad hadnagy-választás lehetőségét őrizhették meg (a szerződöttek feletti bíráskodással), s a bírságokból származó jövedelemnek is csak harmada került a földesúrhoz.⁸⁴⁴

A majorságok működtetését a részleges török adóztatást felváltó közvetlen függés miatt kellett időlegesen félbeszakítani, a század kilencvenes éveitől azonban ennek ismételt felújítása már felmerülhetett.⁸⁴⁵

A tárnokmester harmadik fia, Csáky László Erdélybe költözése után élt a régi Csáky birtokok örökös jobbágyai visszakövetelésének lehetőségével. 1670-ben Apafi Mihály fejedelem a Doboka vármegyei Földváron azt vizsgálhatta ki, hogy a Budatelkén lakó Csokin Simon és fiai a grófi család jobbágyai voltak-e? A három tanú egyértelműen azt vallotta, hogy a nevezettek valóban a Csáky família örökös jobbágyai voltak, de szerin-

⁸⁴² Az urbáriumot közli Molnár, 1978. 110–116. A pusztá helyek közül Cséffa Bornemiszsza Pálnál, Inánd, Kistelek és Görbed portio Borbély Györgynél volt zálogban. Uo. 115.

⁸⁴³ MOL P. 71. Fasc. 22. No. 25. (1641) Csáky Ferenc éppen hasonló problémák miatt levelezett a törökökkel, bizonygatva előttük, hogy erdélyi birtokosként joga van az uradalmat adóztatni.

⁸⁴⁴ Még kilenced adásának kötelezettségét sem írták elő számukra. A kocsma hasznát a birtokos teljes egészében magának tartotta meg.

⁸⁴⁵ A török már 1635-ben jogot formált a pusztákon termelt vetésből való részesedésre is, igaz, egyenlőre még a megalkudott mennyiségben. 1641-ben Csökmő és Szeghalom földjéről török adót adtak. Molnár, 1978. 115., 119. A közvetlen függés 1660 utánra tehető.

tük „Amilyen szolgálattal akarták, olyanul szolgálták őket”. Ugyancsak bizonyítást nyert, hogy Mihály vajda uralma idején bujdosnak el, s jelenleg „Maxai Ferencné asszonyomnak szolgálnak”. 1671 novemberében Kiva Mihály és György örökös jobbágyról derült ki, hogy a jelenlegi Csáky László birtokról 1621-ben mentek el, s Balpatakiné asszonyt szolgálják.⁸⁴⁶

Az erdélyi birtokok építésében és a birtokirányításában Csáky István kolozsi főispán járt elől, fiai közül Zsigmond lépett nyomdokába. A Gálos Mihály nevű nagymási udvarbíró két Csákyt is szolgált, bizonyára azért alkalmazta őt az idősebb fivér, Zsigmond, mivel apja is elégedett volt munkájával.

Csáky Zsigmond halála (1735) után egy ideig özvegye, Haller Kata irányította birtokait, majd amikor lányai férjhez mentek, a birtokok egy része Borbála, más része Kata irányítása alá került.⁸⁴⁷ Borbála férje, az ambíciózus Haller György saját uradalmaival közösen kezelte a Csáky örökséget, vagy a fiúágtól zálogba vett bihari javakat (a körösszegi és az adorfáni birtokot) is. Halála után fia, Haller János azonban már nem akarta a zálogbirtokok gondját is magára venni, inkább a kiváltás összegét kívánta felhasználni – ami a gorbói kastély korabeli építése miatt szükségesszerűnek tűnt –, így kerültek azok 1767-ben Kornis Mihályhoz.⁸⁴⁸

A közelmúltban a Jósika család levéltárában, a kalendáriumok között váratlanul egy olyan kötetet került elő, amelyről kiderült, hogy a Bornemissza János halála után megözvegyült Csáky Kata grófnő első gazdasági feljegyzéseinek egybekötött változatát tartalmazza.⁸⁴⁹ Az 1748 és 1752 közötti időszakról eddig nem voltak ismereteink, tanulságos tehát, hogy mi került a feljegyzések közé. A szigorúan vallásos asszony gondosan ügyelt az indításra, hiszen az első oldalra a következő mondatokat írta: „Anno 1748 die 10 aprilis ezen könyvet kötettem bé én, árva gróf Csáki Kata holmi dolgaimnak rendben vételére s feljlesztésére. Kérvén az

⁸⁴⁶ Jósika hitb. lt. No. 632. Az utóbbi tény 16 tanú igazolta. 1676-ban Csáky Lászlónak egy Nagy Márton nevű jobbágya (a Doboka vármegyei Szentmihály faluból) pert indított a kolozsvári református egyházközség jobbágya, Bekecz Márton ellen, amelyet az egyház kolozsvári úriszékén folytattak le. A per eredménye nem ismeretes. KvRefEkILt. 2. 9. 37. Idézi és elemzi Szász Anikó: *A kolozsvári református egyházközség a 17. században*. PhD értekezés kézírata. 2011. 163.

⁸⁴⁷ Csáky Kata első férjével, Bornemissza János generálissal hosszabb időt töltött külföldön.

⁸⁴⁸ MOL P. 72. Fasc. 328. No. 1–2. Csáky Antal testvére, János is azt javasolta Pozsonyból Berényi grófnőnek, bátyja özvegyének, hogy ne a család vegye vissza az ifjú Haller gróftól a bihari birtokot, hanem engedjék azt tovább zálogosítani Kornis grófnak, „aki gróf Pálffy Leopold úr lányát vette feleségül”. Haller János ebben az értelemben írt 1766. május 10-én Kapjonból a grófnőnek, s Balassy János 1767. május 19-én, Debrecenből tudósította Berényi comtest, hogy Haller gróf a margittai birtokot gr. Kornis kezére bocsátotta, „így most ő az actualis possessor”. Lásd még Papp K., 1985. 55.

⁸⁴⁹ Uo. No. 1328. Calendare

én Istenemet, szent akarattya szerént segíjen terhes özvegyi dolgainknak folytatására.”

Az első bejegyzés egy birtokvisszavételre vonatkozik, amely alapján bizonyos, hogy az asszony az eddig tudott időszaknál korábban, már első férje halála után hozzákezdett a családi birtok visszaszerzéséhez. 1748. április 19-én ugyanis nagyanyja, Mikola Ágnes testvérenek, Mikola Lászlónak birtokát, a Doboka megyei Sajókeresztúr felét és tartozékait vette vissza Béli Jánosné Thoroczkai Krisztina asszonytól, 1650 magyar forintért.⁸⁵⁰ A birtok másik része Thoroczkai Jánosnál volt zálogban, akivel csak szeptemberben tudott megegyezni, s megadni az 1500 forintot, illetve az épületért becsú alapján a 80 forintot.

A nagy elhatározás ellenére a kalendáriumokhoz hasonló alakú bekötött füzetben a rendszertelen bejegyzéseket sok-sok üresen hagyott oldal követi. Megtudhatjuk ugyan, hogy 1750-ben a grófnő Petenye János és Igna Gábor nevű örökös jobbágyaitól – felháborodásában, hogy szinte már nincsen udvari kaszáló „úgy elfelejtődött, hogy majd nem is tartatott udvarhoz tartozó földnek” – elvette a sok kaszálót, s csak olyan feltétellel adott vissza belőle, ha Petenye évente 1 veder faggyút és 1 veder vaját, Igna pedig Szent György napkor egy veder vaját szolgáltat. 1751-ben Farkas Györgyöt egy arany taxára engedte, a kásapataki Glaj Gliga nevű zsellért pedig 4 vonás forint erejéig. Körösfői Ferenc zsellér két testvérel lakott együtt, akik a heti szolgálatból két napot felvállaltak, ő pedig a harmadik napért fizetett, a nyíresi Flora Juon hurubában lakó zsellér viszont 4 márjást adott, s egy rajtolczi jobbágy manumissiója egy évre szólt, a 6 márjás taxát 2 heti kaszálás és 32 heti aratásért adta. Az urasági szolgálatot vállalók természetbeni juttatásán túl a települések 1753. évi taxáját jegyezte még fel, de utána szoknyáinak és vállainak, mentéinek (29 tétel) felsorolása következett, vagy egy „csipke gyümölcsből való rosolis közép módgya” leírása. Egyértelmű, hogy az özvegynek szándéka nyilván komoly lehetett, hogy a tennivalókat feljegyezze, de talán maga sem tudta, hogyan is kellene a gazdálkodáshoz hozzákezdenie.

Csáky Kata a Bethlen Miklóssal történt házasságkötést követően kezdett öröksége irányításával komolyan foglalkozni. Megbízottakat küldött uradalmaiba, és kezdetben a mesterekkel megkötött contractusokat is személyesen ellenőrizte, ahogyan Medvés Domokos pl. az almási ácsmester és kőműves szerződését is elküldte neki.⁸⁵¹ A birtokos asszony azonban ki volt szolgáltatva teljhatalmú megbízottainak. A levelezés igazolja, hogy igyekezett őket is, és a hozzá küldött levelek alapján az udvarbírókat is ellenőrizni,

⁸⁵⁰ Az épületekért külön fizetett 400 magyar forintot. 1749 májusában a részbirtokkal bíró Vas Mihály nevű nemesembernek is megfizette a 140 forintot.

⁸⁵¹ Jósika hitb. lt. No. 661. 15–16.

de ennek szigorú rendjét nem alakította ki. Megjegyzéseit gyakran a levelek végére, hátoldalára, vagy a sorok mellé írta, s bár elkezdte gazdasági ügyeinek feljegyeztetését, ebben sem mutatott igazán következetességet.⁸⁵²

Minden bizonnyal személyes panaszok nyomán küldte ki Hatfaludi Ferencet, hogy cserélje le a szurdoki udvarbíró. 1757 januárjában a megbízott tudósította a grófnőt a birtok ellenőrzéséről, az ottani, Veszprémi nevű tisztartó visszaéléseiről, a praefectussal való feltételezhető összecsúszásáról, amelynek következményeként azt „nagyságod parancsolattya és levele szerint hivataljától” eltiltotta, új udvarbíró javasolt s egyben helyezett is az uradalom élére.⁸⁵³ A tizenhárom pontból álló bűnlajstrom alapján az derült ki, hogy nem készült felmérés a tisztartó megbízatásának kezdetén, s azóta sincsenek rendben az elszámolások, „egyszóval semmi rendtartás nincs,” ami nem is a tisztartó, hanem egy bizonyos Győrffy nevű praefectus hibájából történhetett. Veszprémi a visszaélések garmadáját követte el: a birtokos pénzén vett lovakat magának, azokat a csűrös kertben szabadon tartotta, búzával és borral lekenyerezte a jószágigazgatót, az uraság borából „többet 12 vedernél” a maga számára árultatott, annyi bort és pálinkát ivott, amennyit csak tetszett, a hosszú fuvar alóli mentességért engedte magát megvesztegetni, a falvakba kiadott kölcsönbúza és kukorica sorsáról nem tudott számadást adni, többeket jogtalanul megbüntetett, s néhányan miatta szöktek meg a birtokról. Ezért Hatfaludi a grófnő külön rendelkezéséig a szurdoki molnárt eskette be, de a hivatalba lépéskor tapasztalt állapot leírását is kezebe adta. Ennek része volt az az információ, amit a grófnőnek is tudomására hozott, hogy maga az udvarház is igen romos állapotba került, „hogyha nagyságtok valami dispositiót nem tévesen, esztendő múlva egészen odalészen”.

A szurdoki mellett a nagymási udvarbíró leváltására és a praefectus tevékenységének felülbírlatára egyaránt javaslat született, azzal indokolva, hogy „talám még most sem lenne késő valamit indítani”.⁸⁵⁴ A levelezés alapján Mátyus István lett az új nagymási udvarbíró, aki a gazdálkodásban számos újítást vezetett be, s 1763-ban a falukat végigjárva Mihótska Ádám és József cancellistákkal összeíratta az elszökött jobbágyokat is.⁸⁵⁵

⁸⁵² Uo. Az 1747-ben kiadott nagyszombati kalendáriumba szintén több tennivalót feljegyzett a grófnő, pl. a cselédek fizetését, a konyhára valókat, saját vásárlásait, terményárakat, kocsmabevételeket stb. Calendar Tyrnaviense, ad annum Jesu Christi MDCCXVII.

⁸⁵³ Jósika hitb. lt. No. 661. 12. 1757. január 17-i levél. Az eset előzményeire utaló levéltári forrásokat eddig nem sikerült megtalálni.

⁸⁵⁴ Hatfaludi a praefectusnak – megtartása esetére – mindenképpen új instrukciók megfogalmazását, s főképpen azonnali elszámoltatását kérte.

⁸⁵⁵ Jósika hitb. lt. No. 661. 36–37. A 30–40 éve elszököttek közül 31 személyt jegyzett fel, valamint tíz cigány jobbágyot is. Az összeírtakat megkezesítették a falvakban. A Károlyi birtokra szökött jobbágyokról is előterjesztéseket (relatoriákat) készítettek. A grófnőhöz írott levélben az elvégzett munka bérét is kérték.

Ugrai András udvarbíróról csak olyan információ maradt fenn, hogy 1772 nyarán hirtelen elhalálozott, ezért Barcka József conventiószám-tartó számolt el Hatfaludi Ferenc plenipotentiáriusnak.⁸⁵⁶

1773-ban Árkosi Ferenc praefectus arra a Hatfaludi Ferencre panaszkodott, aki korábban az almási udvarbíró visszaéléseiről olyan határozottan tudósította a grófnőt. A panasz viszont éppen fordítva szólt: Hatfaludi issza két-három napig az almási bort, s közben besározza a Melinszki nevű udvarbíró. 1775-ben már új praefectus, Czirjék József járta be a szurdoki, almási és bilaki birtokot, ahonnan Bakó György korábbi (1765) plenipotentiáriustól hozott el iratokat.⁸⁵⁷ Az udvarbírók (Mátyus István Almásról, Both Mihály Branyicskáról, Kellő Ambrus Szurdokról, Kádár Mózes Branyicskáról stb.) folyamatosan jelentették a grófnőnek a legfontosabb tennivalókat és problémákat. Kellő feltehetően azon tisztek közé tartozott, akivel elégedett lehetett a család, mert még 1782-ben is tőle kapott a grófnő jelentéseket.⁸⁵⁸

A nagyalmásai udvarban az 1770-es években összeírt praebendások jegyzéke szerint ebben az uradalomban lehetett a legjobban kiépített a Csákyak birtokirányítása. A kimutatás alapján három-három cipót nyolcan kaptak: a darabont, a hajdú, a kertészinas, a jágerinas, a pálinkafőző, a fonólány, a kulcsár. A vékás praebendások jegyzékében 26 fő szerepelt, az ő mérőben számolt juttatásuk évi 986 mérőt tett ki. Eszerint az udvarban hat béres, a majorságra gondot viselő major, tehén- és bornyú- és disznópásztor, pakulár, a piaci és a szentmihályi fogadós, csűrbíró, egy csizmadia, egy Lázár nevű takács, 3 kertész (egy német és két oláh), német jáger, egy Sófi és egy Purtiné nevű, feltehetően szolgáló (feladata nem ismert) és az udvarbírók kaptak járandóságot. A páternek és a praefectusnak főző Lupuly, a vadászaton résztvevő puskások csak arra az időre kaptak juttatást, amíg feladataikat teljesítették, valamint az egyik vincellér és az oláh kertész is csak a téli hónapra kapott járandóságot.⁸⁵⁹

Amikor Kádár Mózes meghalt (1779), Csáky Kata javasolt helyette férjének egy Szentes nevűt, aki „nem házas, vén iffiú legény,” de az előző udvarbíró járandóságának átgondolásával, mert – bár a tiszt érdemeiről meg lehetnek győződve – annak „fizetése, szabadsága és költségtétele igen nagy volt,” azon egy új megbízásnál változtatni lehetséges. A levél nem csupán a pontos fogalmazás miatt figyelemre méltó, hanem azért is, mert egyértelműen azt mutatja, hogy a grófnő nemcsak a saját örökségé-

⁸⁵⁶ Jósika hitb. lt. No. 660. 1772. augusztus 25-én Melinszki Ferenc lett az udvarbíró.

⁸⁵⁷ Jósika hitb. lt. No. 661. 88–89. Bakóról Jósika hitb. lt. No. 542.

⁸⁵⁸ Jósika hitb. lt. No. 661. 182. Kellő Ambrus 1782. november 19-én Szurdokról küldött levele.

⁸⁵⁹ Jósika hitb. lt. No. 542. A takácsnak négy vég vásznat kellett szőni.

hez tartozó Csáky uradalmakat irányította, hanem gondja volt férje birtokainak működésére is.⁸⁶⁰

Bethlen Miklós 1781-ben bekövetkezett halála után Csáky Kata sok új, váratlan problémával találta magát szembe. A mindennapokban kiderült, hogy sokkal nehezebb a birtokosi tekintélyt özvegyasszonyként fenntartani, mint feleségként, egy guberniumi tisztséget viselő férjjel az oldalán. Bár a férjének nyújtott 42 ezer forintos támogatás ellentételezéseként használhatta a küüllővári kastélyt, annak örököse lánya, Rozália lett. 1781-től a családi birtokok közül a buzai birtok lányának, Bethlen Rozáliának és férjének irányítása alá került.

Néhány birtokot zálogba adott, mint a Fogaras vármegyében lévő datki jószágot kilenc évre a branyicskai tisztnak, Both Mihálynak, mivel „én tőlem távol léte és annak inspectiója meg nem tehetése miatt erre az elhatározásra jutottam”.⁸⁶¹ A makkos erdő termését a grófnő megtartotta, mivel oda akarta hajtatni sertéseit, s azt a contractus szerint az árendátornak be kellett fogadnia. Minden évben egy hatökrös szekér biztosítását is előírták, hogy a grófnő brassói vásárlásait Küüllővárba fuvarozza.⁸⁶²

1790 szeptemberében azonban konfliktusba került Both Mihály özvegyével, mert Both halála után derült ki, hogy 1000 forinttal adósa a családnak, ezért új contractust és reversalist íratnak vele.⁸⁶³ Ez a tartozás egyértelműen a datki árenda következménye volt. A Gelse Benjáminhoz küldött levél szerint a grófnő executiót kezdeményezett az asszony ellen, s csupán a törvénykezési szünet akadályozta annak lefolytatását. Az ügyvéd az urasági megbízott kijelölését javasolta, akinek az eljárásnál jelen kellett lennie, hogy az első adandó alkalommal a folyamatot elkezdhessék.⁸⁶⁴

Az uradalmi tisztek is okozhattak kárt, vagy maradhattak befizetésekkel hátralékban: az ilyen esetekben a helyzet rendezése mindig nehéz feladatnak bizonyult. A gazdasági iratok között fennmaradt egy leltár és összeírás 1776-ból, amikor egy bizonyos Dálnoki Péter Elek „az udvarbírói hivatalra béállítatott”.⁸⁶⁵ Amikor a grófnőhöz küldött extractusok alapján felmerült a gyanú, hogy Dálnoki „az erdőnek nagy rontásával sok fát adott el,” előírta a szigorú elszámoltatást. Ezért 1780 októberében

⁸⁶⁰ Jósika hitb. lt. No. 662. 48–49.

⁸⁶¹ Jósika hitb. lt. No. 660.

⁸⁶² Uo. A 14 pontból álló contractusban a datki portióért évi 120 forint bérleti díjat írt elő, amit negyedévi 30 forintjával fizethetett meg. Az első fizetésről 1788. február 16-ról a kvitancia is megmaradt.

⁸⁶³ Jósika hitb. lt. No. 661. 180–181.

⁸⁶⁴ Uo., No. 661. 290. Gelse Benjámin levele Déváról a grófnőnek.

⁸⁶⁵ 1776. március (Böjtmás hava) 15-én készített, igen részletes leltárról van szó, amely a jobbágyság és zsellérek számát, az udvarház leírását és a gazdasági épületek megnevezését is tartalmazza. Jósika hitb. lt. No. 544.

a Doboka vármegyei Bilak provisorát, Dálnoki Eleket számadásra kötelezték. Árkosi Ferenc, a grófnő mandatáriusa a tiszttartó hivatali idejének befizetéseit vizsgálta meg. A négy év (1776–1779) alatt 779 rénes forint tartozást halmozott fel, amiből 279 forintot elengedtek, „de nem lévén ... őkegyelmének mostan annyi tehetsége, hogy azon summa pénzt kifizethesse, ezért megegyeztek.” Ahhoz, hogy az 500 rénes forintot behajthassák, egy becsú alapján 442 forint 99 dénár értékben javait (lovakat, tulkokat, egy tinót, a serlingi bírónál lévő barna kancát, aranygyűrűket és ezüstkandalakat, poharakat, egy Páriz Pápai szótárt, egy magyar bibliát, búzát, zabot, kölest stb.) vették el.⁸⁶⁶ Hozzá hasonlóan felléptek a szentmihálytelki fogadós, Bajkán Joun ellen, aki adós maradt, ezért marháit hajtották el, s egyéb portékáit is elvették, de ígérték neki, hogy amennyiben az adósságnak legalább egy részét lefizeti, javait visszaadják.⁸⁶⁷

1784-ben a grófnőnek az almási tiszttel, tófalvi Nagy Istvánnal is konfliktusa támadt, ám végül „egynehány esztendőnek lefolyása alatt tapasztalható igyekezetre” tekintettel 100 magyar forint lefizetése fejében békésen elengedte: „szabad és ment légyen” a család minden követelésétől.⁸⁶⁸ Nagymáson a lakosok panaszainak megoldatlanságát is annak tulajdonította, hogy „tiszttem nyakas valék, s tudván, hogy hazugság, számba se vettem, nem annyiba halad, új investigatiót kívánok, azután, hogy igasság kijött.”⁸⁶⁹ A birtokos asszony azonban nem hagyta annyiban tisztjei makacsságát, s igyekezett úrrá lenni a nehézségeken.

A grófnő öregsége és a gazdálkodás iránti érdeklődésének hanyatlása volt az oka, hogy az almási birtokot a bihari Kohány és Lúki szőlőivel együtt két évre árendátoroknak (Potyó János, Kozma Ferenc) adta, ahogyan a szurdoki részjószágra is jogi megbízottjának adott gazdálkodási lehetőséget.⁸⁷⁰

Csáky Kata munkamódszerére jellemző volt, hogy többször helyesbítette megbízottait, tisztjeit, de néha ügyvédeit is. 1790 februárjában sze-

⁸⁶⁶ Jósika hitb. lt. No. 662. 50. Csáky Kata 1780. július 4-én, Kolozsvárról küldött levele Árkosinak. Uo., No. 626. 1780. október 2-án az elszámolás, 3-án a becsú is megszületett. Árkosi a grófnő teljhatalmú megbízottja volt.

⁸⁶⁷ Uo., No. 542. Azt előírták számára, hogy mivel adósságát a marha ellentételezheti, az udvar híre nélkül egy darabot sem adhat el belőle.

⁸⁶⁸ Uo., No. 660. 1784 májusában karácsonyig kötelezte a pénz megfizetésére.

⁸⁶⁹ Uo., No. 661. 266–267. Kozma Ferenc levele végére írott megjegyzés.

⁸⁷⁰ Uo., No. 542. Potyó János küüllővári udvarbíró volt. Ravazdi udvarbíró is hivatkozott felelősségükre. Almást már 1790-ben visszavették, Szurdokot azonban csak 1795-ben Bethlen Rozália váltotta vissza. A Belső-Szolnok vármegyei Szurdokért 12 800 magyar forintot kellett volna Rozáliának adni, mivel azonban csak 10 800 forintja volt, annak letételét 1796 augusztusára halasztották.

mélyesen megírta Bakó György bilaki udvarbírónak,⁸⁷¹ hogy felbontotta az általa a praefectusnak küldött levelet, s új kérdőpontokat írt, mert az előző kérdések nem voltak pontosak. A levél arra utal, hogy bár Csáky Kata egyre inkább rábízta a birtokok irányítását megbízottjára, de az ellenőrzést változatlanul fontosnak tekintette.⁸⁷² Az öreg Bakót 1791-ben Ramutzhai Miklós váltotta, aki ismét új erővel kezdett a gazdálkodáshoz, Nagymáson pedig (1792) Kiss Boldizsár kapott udvarbírói megbízást.⁸⁷³ A halála (1794) előtti utolsó néhány évben öregsége és betegségei miatt Csáky Kata egyre kevésbé tudott foglalkozni a gazdasági elszámolásokkal, így a birtok irányítása fokozatosan Csáky Jánostól elvált leányára, Rozáliára maradt.

A grófnő lánya, Bethlen Rozália 1797-ben a család katolikus hagyományait megtörve lett a református Wass Sámuel felesége. A házaspár az almási birtokközpontba költözött, ahol a gróf lovakat tenyésztett, gazdálkodott.⁸⁷⁴ Rozália az első férjétől megszerzett magyarországi birtokokból Galvácsot elzálogosította. Az 1801. január 27-én kötött szóbeli megállapodás alapján 30 ezer német forintért márkusfalvi Máriássy Károlynak és feleségének ígérte a birtokot, amelyből tízezer forintot a debreceni nagyvásárban kért odaküldendő emberei által a grófnő, a további hússzezer forintot pedig négy részletben kívánta megkapni.⁸⁷⁵

A nagymási birtokot Rozália halála után fia, József kapta meg, akiről Erdély története, Kőváry László írta meg, hogy uradalmában a mezőgazdasági munkák gépesítésével kísérletezett ugyan, de „mikor negyvennyolcban meghalt, az ingó hagyaték jó része használhatatlan gazdasági gépek halmaza.”⁸⁷⁶ Amikor 1819-ben Csáky József és felesége, gróf Rhédey Terézia a jószágok visszaszerzése érdekében harmincezer forintot

⁸⁷¹ 1783-ban Csáky Kata Bakó Györgyöt egy zálogosításokról szóló összesítésben „keresztúri tisztem”-nek írta. Jósika hitb. lt. No. 544.

⁸⁷² A nagybirtokos személyes irányító és ellenőrző szerepének jelentőségét néhány 18. századi uradalom esetében is kiemelte Bán Péter: A nagybirtok igazgatásának modernizációja Magyarországon a XVII–XVIII. században. In: *Archivum Supplementum ad honorem Béla Kovács dedicatum*. A Heves Megyei Levéltár Közleményei Különszám, Szerk. Bán Péter, Á. Varga László, Eger, 1993. 35–36.

⁸⁷³ Jósika hitb. lt. No. 661. 295–296., Kiss Boldizsárról Uo. No. 661. 323–324.

⁸⁷⁴ Rozália korábban a buzai uradalmi központ curiájában lakott. A család által elkényeztetett Wass Sámuel Was György egyetlen fia volt, aki 1690-ben regalista a kolozsvári országgyűlésen, 1804-től kamarás. A kolozsvári református kollégium építését is támogatta. W. Kovács András: A cegei Wass család története (16–20 század) = *Erdélyi Múzeum*, 2004. 3–4. 24–25.

⁸⁷⁵ Csáky cs. lt., No. 2. 1801. március 2-án Kolozsváron született meg az írásos szerződés, s a Szent György napi sokadalomra ígérték az első részlet összegét.

⁸⁷⁶ Kőváry László: A millenium századában Erdélyben kihalt főúri családok s visszaemlékezés végső szereplésére. = *Erdélyi Múzeum*, 1901. 210. Kőváryt Csetri Elek: Gépek és korszerű eszközök a zsidói Wesselényi uradalomban című tanulmányában idézi. In: *Együtt Európában – válogatott tanulmányok. Történelmi Figyelő Könyvek* 7. Szerk. Angi János, Pallai László, Pósnán László, Debrecen, 2000. 7–8.

vett fel Teleki Lászlótól és feleségétől, a Nógrád megyei Mátraszele és a Gömör megyei bakóházi pusztában és Hajnácskői és Likéti helységekben lévő részbirtokaikat adták nekik inscriptióba.⁸⁷⁷

A Csáky Borbála fiának, Haller Jánosnak jutott Csákgorbót özvegy Hallerné, Nemes Zsuzsanna halála (1822) után Bethlen Rozália lánya, Csáky Rozália – Jósika János felesége – örökölte, ahol a Wesselényi Miklóssal levelező grófnő váltógazdaságot működtetett,⁸⁷⁸ cukormanufaktúrát, óvodát, kórházat létesített, s hatalmas könyvtárat gyűjtött.

1826-ban anyja halála után, Jósikáné, Csáky Rozália kérte a birtokok megosztását testvérével, Csáky Józseffel, ami 1827-ben meg is történt.⁸⁷⁹

Csáky Kata másik – első házasságából származó – lányának, Bornemissza Annamáriának fia, Jósika Miklós valamint unokája, a regényíró Miklós kapta meg s irányította a szurdoki birtokot, igaz, az utóbbi kevés sikerrel, ezért időnként Wesselényi Miklós vállalta át a szomszéd birtokos gazdaságának irányítását is.⁸⁸⁰

A Csákyak erdélyi ágának tagjai tehát sikeresen folytatták a 17. század első felében kialakított birtokigazgatási gyakorlatot. Csáky István kolozsi főispán elsősorban a birtokok visszaszerzésében és a birtokirányítás újszervezésében játszott szerepet. Csáky Zsigmond és felesége a kiterjedt erdélyi és bihari birtokot is eredményesen kormányozta. Idősebb lánya, Borbála elsősorban férje segítségével irányított, míg a fiatalabb, Kata önállóan tevékenykedett. Igyekezett hatékonyan ellenőrizni teljhatalmú megbízottait, udvarbíróit és rendszeres jelentést várt el és kapott tőlük. A panaszokat, az esetleges visszaéléseket kivizsgáltatta, s a hiányosan elszámolt tiszteken behajtotta a tartozásokat.

Csáky Kata lánya, Rozália sem érdeklődésében, sem szándékaiban nem követte anyját, s a reá maradt birtok irányítását inkább második férjére, Wass Sámuelre hagyta. Az utódok közül Csáky Kata legkisebb unokája, Csáky Rozália kapott lehetőséget arra, hogy anyja halála után a neki jutott birtokrész hatékonyan irányítsa, s ő volt az, aki ebben egyértelműen nagyanyja nyomdokaiba lépett.

⁸⁷⁷ Csáky cs. lt., No. 6. A házaspár „120 jó mértékű körmöci aranyakat” kapott a 30 ezer forint értékében.

⁸⁷⁸ Csetri Elek: Kelemen Benjámin, a haladó gazda. (Adatok az erdélyi racionális gazdálkodás 1848 előtti történetéhez) In. *Együtt Európában – válogatott tanulmányok. Történelmi Fügyelő Könyvek* 7. Szerk. Angi János, Pósnán László és Pallai László, Debrecen, 2000. 34. lábjegyzetben, 266. Ő vetésforgónak tarja.

⁸⁷⁹ Jósika hitb. lt. No. 658. 1826. áprilisában kérték a birtokosztást – ekkor Csáky József már császári-királyi kamarás volt –, amely 1827. június 19-én ért véget.

⁸⁸⁰ Papp Klára: Anya, lánya, unokája (Csáky Kata, Bethlen Rozália és Csáky Rozália) Vázlat a három generáció történetéhez. In. *Emlékkönyv Benkő Samu születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Szerk. Sipos Gábor, Kolozsvár, 2008. 249–269.

9. Az erdélyi Csáky uradalmak gazdálkodása

a) A földművelés és állattartás

A Rákóczi-szabadságharcból megerősödve kikerült Csáky István kolozsi főispán – Csáky Kata nagypája – nemcsak híres birtokszerző volt, hanem „szorgalmatos” gazdálkodó hírében is állt. A buzai udvarháznál majorsági gabonatermése és bora jelentős volt, Szurdokon és Almáson bora és búzája „... mindenütt bővségesen elég maradt”.⁸⁸¹

Fiai közül Zsigmondról írtak hasonlóképpen, aki főként arra törekedett, hogy a jobbágyi népességet gyarapítsa, s a birtokok jövedelmezőségét javítsa. Egy 1731. évi összeírás szerint Almáson, Gorbón és Buzán is jelentős „udvari szántói,” Almáson és Buzán szőlői voltak, s az urasági erdőkön kb. 4400 sertést tartottak.⁸⁸²

A birtokgyarapító Csáky István kolozsi főispán és fia, Zsigmond gazdálkodásáról a kortársak is kedvező képet alakítottak ki. Csáky Imre esetében azonban a közvélemény is elítélően nyilatkozott, hiszen a kortársak egyértelműen a földesúri gazdálkodás érdeke ellen valónak tartották, ha valakinek a ténykedése miatt elszöknek a jobbágyok, vagy egyszerű kedvtelése miatt szórja el a birtokait.

A két testvér között megosztott bihari uradalmak vizsgálata azt mutatja, hogy a népesség megtartására egyaránt törekedtek, s a szökött jobbágyokról felvett jegyzőkönyvek is hasonló számú távozó és visszakövetelhető örökös jobbágyról tanúskodtak. A jobbágyok megtartásának módja – a kezeslevéllel röghöz kötött állapotba szorítás – ugyanazt a tendenciát mutatja, ami azt jelzi, hogy a testvérek – viszályaik ellenére – hasonló módszereket alkalmaztak.

Kétségtelen azonban, hogy a fiatalabb testvér valóban határozottan, mondhatni nyersen adott utasításokat uradalmi tisztjének: úgy legyen gondja mindenre, hogy a birtokos kárt ne valljon. 1724-ben azt írta siteri gondviselőjének, Kónya Péternek „...senkinek egy pénzt se fizess, mert bizony életed vész el miatta.”⁸⁸³ 1728-ban inkább az önálló döntésre kész-

⁸⁸¹ MOL P. 71. Fasc. 35. No. 60. 1137. és 1154. A 63 éves kolozsvári egregius, Réti Miklós valomása.

⁸⁸² Szolnok-Doboka vármegye monographiája. II. köt., A vármegye községeinek részletes története. Szolnok-Doboka, *Arcanum DVD Könyvtár IV.*

⁸⁸³ Jósika hitb. lt. No. 655. Csáky Imre 1724. április 5-én írott levele Szurdokról Siterbe, Kónya Péternek.

tette udvarbíráját, amikor azt követelte tőle: „efféle bakatel szóval ne terhelj ... tudósíts, ha akadály lesz”.⁸⁸⁴

A bihari birtokok azonban viszonylag távol estek a Csáky Imre birtokközpontjának számító Szurdoktól, ahol viszont – ahogyan a jobbágyi vallomások alapján a Gubernium is bizonyítva látta a visszaéléseket – a maga természetes módján megmutatkozott a fiatal gróf szélsőséges magatartása. A bihari birtok helységei – ahol a jobbágyi közösségek gazdálkodása önérzetessé tette a kérelmező vezetőket – csak a Csáky fiúág 18. század végétől újrakezdett gazdálkodása során, Csáky László váradi nagyprépost idején érezhették meg a földesúri jelenlét állandó ellenőrzést biztosító szorítását. Olyasféle visszaélésre azonban, mint Imre gróf erdélyi birtokain, egyetlen alkalommal sem került sor.⁸⁸⁵

A két testvér birtokain folyó gazdálkodás vizsgálata alapján célkitűzéseikben és módszereikben is jelentős eltéréseket figyelhetünk meg. Bihar megyében a 18. század első felében több uradalom kiépülő tisztikarának utasításai között vissza-visszatérő megfogalmazás volt a legelő, a kaszáló biztosításának kötelezettsége, s az állatok eladási lehetőségeinek kihasználása. Az állattartás szükséglete a század harmincas-egyvenes éveitől egyre több birtokon indokolhatta a faluhatárok közös használatú részeinek elkülönítését. Bár a magánbirtok nagyszámú pusztáinak döntő hányadát a század első harmadában még – elsősorban a paraszti közösségek kezén – bérlőknél találjuk, már ekkor számos példa utal a használat korlátozására. A bihari Körmösd puszta hasznosítása ennek jellemző példája lehet. A praedium egyik felére 1728-ban Csáky Imre kötött contractust a berekböszörményi lakosokkal. Mivel az ifjabbik grófot elsősorban a bevétel érdekelte, a mezőváros lakosaival a teljes körű használatért árendát fizettetett. Ezzel szemben Csáky Zsigmond plenipotentiáriusa, Váradi István csak olyan feltételekkel kötött megállapodást Körmösd puszta felének használatára a sassi lakosokkal, hogy azok a gróf Berekböszörmény határán tartott béres ökreit szükség esetén beengedik a pusztára.⁸⁸⁶ Csáky Imre számára az árenda saját gyakorlatának folytatása volt, hiszen 1725-ben a rendelkezésére álló bihari Kenézi pusztát is egészben adta oda Ko-

⁸⁸⁴ Uo. 1728. január 28. Váradolasziről és Berekböszörményről van szó, ahová Siterből könnyűszerrel lehetett bort szállítani.

⁸⁸⁵ Csáky László (1760–1828) a homonnai uradalmat megszerző Csáky Ferenc fiának, Imrének (1728–1805) fia volt. A szorosabb irányításra Štátny oblastný archív v Levoče, Archiv rodu Csáky zo Spišského Hrhova (továbbiakban Cs – SH) Inv. č. 616. kart. 64. Berekböszörmény (1807–1818) és Inv. č. 622. kart. 64. Berekböszörmény (1807 v. 1708)

⁸⁸⁶ MOL P. 72. Fasc. 336. No. 1. Ezen kívül tartoztak még „a Méhes alatti rétet felgyűjteni, s alkalmas időben öszve is rakni”. A dicséri erdőkre a debreceni piarista páterek sertéseit is befogadták a tisztek, ami a helybeliekkel okozott konfliktusokat. Uo. P. 71. Fasc. 7. No. 15. (1754)

mádi városának.⁸⁸⁷ Az ifjabb Csáky grófot csak a beszedhető jövedelem, az idősebbet azonban a gazdálkodás lehetőségeinek bővítése is érdekelte.

Csáky Zsigmond nemcsak az állattartást (Margitta környékén pl. a sertéstartást is) szorgalmazta, hanem Margittán, Szalárdon, Mezőfalván, Siterben és Körösszegen szántóföldi majorságot tartott, gabonás házat építtetett, ahol a majorsági és a dézsmagabona mennyisége közel azonos volt. Az irtásföldeken elsősorban új szőlőt telepített, ami jelentősen megnövelte a majorságok borának mennyiségét a dézsmaborral szemben. Az Érmelléken a birtokos szándéka egyezett a lakosságéval, hiszen a margittaiak szőlővagyona a század elejétől folyamatosan gyarapodott. Tisztjeit megbecsülte: egy Palugyai Sándor nevű gondviselőjének a margittai Sáros utcában adott egy 200 magyar forintot érő belső telket, amelyhez – mivel nem volt hozzá semmi appertinentia – engedélyezte, hogy foglalhasson mindegyik fordulóban 12 vékát érő szántóföldet és négy szekér szénát termő kaszálót, valamint Szakács György jobbágy szőlőjét a helyi, Fecske nevű szőlőhegyen, s mindezeket utódaival együtt „békében és szabadon birhassa”.⁸⁸⁸

Csáky Zsigmond özvegye, Haller Kata igyekezett férje nyomdokába lépni. A bihari birtokon saját tóthfalusi verméből adott kölcsönbúzáat a kővágiaknak, de 1742. május 26-án Bánffy Imre liber bárónak is adott száz véka búzáat, amelyet az tartozott megadni a „közelebb jövő őszön, hasonló magyarországi vékával, aminéművel énnékem adatik”.⁸⁸⁹ Csáky né gazdálkodásának sikerességét mutatta, hogy 1752 júniusában Bánffy Dénes is kért kölcsön tőle arany pénzben öt-hat évre 35 ezer magyar forintot, amelyért „valamely fiscális jószágot” – a contractus szerint a Kolozs vármegyei gyalui uradalmat – kínálta cserébe, de ajánlotta, hogy Haller Kata asszony a magyarországi uradalmaiból is visszaveheti a kölcsön összegét. Még ugyanezen a napon újabb 13 ezer forint került Bánffy Déneshez, amelynek 6%-os kamatát évente kétszer kellett Kolozsvárra küldenie.⁸⁹⁰

A források az erdélyi birtokokkal együtt a bihariak (Körösszeg és Adorján) alapos elemzésére is lehetőséget adnak. A birtokátadások mindig kínáltak forrásokat az előző birtokos gazdaságáról, ez történt Csáky Imre halála után is. 1742-ben *Mezőfalván, Siterben és Körösszegen* valamint a margittai uradalomhoz tartozó *Szalárdon és Margittán* jegyezték fel majorsági búzatermést, ugyanakkor a körösszegi és a margittai allodium

⁸⁸⁷ Jósika hitb. lt. No. 656. 1725. március 15-én Baltazár Zsigmond bihari assessor és Nemessányi Ferenc adták át a pusztát mezőkomádi városának.

⁸⁸⁸ MOL P. 71. Fasc. 6. No. 14. Csáky Zsigmond 1733. március 1-jén kiállított levele a „jeles esztendőök alatt mellettem tőt hűvséges szolgálatját” jutalmazta az adománnyal. Az átadott házban korábban Pogacsics Gergely lakott.

⁸⁸⁹ Jósika hitb. lt. No. 683. A kővágiaknak 1752-ben történt a kölcsönadás.

⁸⁹⁰ Jósika hitb. lt. No. 684. 1752. június 3-án kötötték az egyezséget.

zabtermő földeket is magába foglalt.⁸⁹¹ A majorságok termése már a század közepén azonos volt a dézsmagabona mennyiségével. A siteri domínium három majorsági szántójáról 424 köböl termést hordtak be a birtokközpontba (52%), szemben a kilenced és dézsmabérlet alapján beadott 344 köböllel, amihez még a sitervölgyi lakosoknak adott kölcsönbúza mennyisége (40 köböl) is kapcsolódott. 1750-ben a margittai és szalárdi termés még jelentősebb, az összmennyiséget kitevő 864 kereszt búzából 708 kereszt.⁸⁹²

Amikor a bihari birtok zálogként Csáky Zsigmond lányához, Borbálához került vissza, a források a gazdálkodás további bővítését igazolták: nemcsak a szőlőföldek gyarapítását figyelhetjük meg, hanem az urasági kocsmák, vendégfogadók és serfőzők építését, a görög kereskedők befofodását, boltok, piacok engedélyezését, a vásárok szorgalmazását.

Az uradalmak készleteiből a helybeli és a megyebeli (pl. a belényesi) lakosokon kívül csekély mennyiséget a közvetítő kereskedőknek, és a nyolcvanas években a hadseregnek is adtak el,⁸⁹³ de a Csáky uradalmakban is jórészt azok népessége vette meg a kevés felkínált búzát.⁸⁹⁴ 1791-ben pl. a berekböszörményi udvarbírónak, Csepregi Mihálynak voltak problémái az eladással, mert a lakosok a gabona magas ára miatt még hitelbe sem akartak vásárolni tőle. Ezért az a veszély fenyegetett, hogy, „ha további vásárlások nem lesznek, az új termés semmiképpen bé nem fér a Granáriumba.”⁸⁹⁵ Olcsó gabonát pedig azért szerettek volna venni a berekböszörményiek, mert a helybeli uradalmi csapláros, Bak Gergely szerint „az életből főzött pályinkát krajcáronként, polturánként árulták,” hátráltatva ezzel az urasági pálinka „keletét”.

⁸⁹¹ MOL P. 71. Fasc. 141. Körösszegen 41 köböl, Margittán 120 kereszt zab termett. Egy 1791–1792-ből származó összeírás szerint már *Berekböszörményben*, *Körösszegapátiban* és a *Kenézi* pusztán is működött majorság, mintegy 450 köböllel növelve a termést. ŠOBA Levoča, Fasc. 644. 66. d. és Fasc. 643. 66. d.

⁸⁹² HHSA Fasc. 81. No. 91. és MOL P. 72. Fasc. 327. No. 19.

⁸⁹³ 1792-ben már a váradi Depositoriumba (raktár) szállíttatta Csepregi udvarbíró a körösszegi uradalom gabonáját, hogy onnan eladjon belőle. Az udvarbíró rendszeresen tisztította a Granáriumban tartott gabonát. ŠOBA Levoča, Fasc. 644. 66. d.

⁸⁹⁴ Uo. 1772-ben a dédai, széplaki, genyétei és bártfalvai lakosok 169 köböl búzát vettek meg, de csak 77 rénes forint 48 krajcárt fizettek ki és 588 rénes forint 45 krajcár adósságot hagytak. A Csáky birtokon kb. 200–300 köböl búzát szántak eladásra. 1771/1772-ben a kéci birtokon kukorica eladásáról is maradtak adatok. 1772-ből annak mennyisége 175 köböl és 2 véka, amit 214 forint 33½ krajcárért adtak el. Uo. 104. cs. A Csáky birtokhoz tartozó Inádon a „messzire lakó oláhok” keresték a tengerit (1788), de drágának tartották. (Az udvarbíró 4 rénes forintba tartotta köblét) ŠOBA Levoča, Fasc. 641. 65. d.

⁸⁹⁵ ŠOBA Levoča, Fasc. 639. 65. d. 1791. július. A körösszegi lakosok az 1790-ben kötött megállapodást megszegve csak feleannyi mennyiséget vettek az udvarbírótól, mondván: „a Camara fele áron adta a maga taxásainak”.

A gabona egy részét a rossz tárolási körülmények miatt több uradalomban nem, vagy csak nagy veszteséggel lehetett eladni, mivel a vermekben tárolt mag – pl. a Károlyiak kéci részén, vagy a piskolti birtokon is⁸⁹⁶ – megpenészedett. A birtokosok egy része ezért fordított nagy gondot a gabona tárolására. A Csákyak bihari uradalmaiban már a század első felében gabonásházakat építettek, s azon igyekeztek, hogy ne „a poros életet” kelljen eladniuk.

Az erdélyi ág zálogbirtoklása idején, a század második felétől fordítottak nagyobb gondot az állattartásra, amiről a Haller György gróf és felesége, Csáky Borbála idején végbement változások tanúskodtak. Margittán több más építmény mellett egy ún. „Svájcer házat” is összeírtak istállóval együtt, ami az eddig csak hús-állattartás, a szaporulatáért tartott marha nevelése helyett a tehenészet kialakítására utal. A kezdeményezés a tejgazdaság meghonosítását mutatja, ami az istállózás terjedése, az eladható tejtermékek – kisebb hányadban tej, nagyjából olvasztott vaj és „hollandi módra” készített sajt – körének bővülése révén a modern állattenyésztés módszereinek átvételét és a tejtermékek piacra juttatásának lehetőségét jelentette. (Később a svájceráj teheneinek legeltetése „a margittai Nagy erdő pascumán” történt.) Azt feltételezzük, hogy Esterházy Pálhoz, vagy Károlyi Sándorhoz hasonlóan ők is tejelő svájci tehénekhez jutottak, s a svájcer, a hozzáértő tehenész a Csáky birtokon is a bérletben működtetett modern tehenészetet vezette.⁸⁹⁷

Kornis gróf idején építették a berekböszörményi számtartó házat, egy nyolc fenyő ajtóval ellátott nagy istállóval, mellette nagy disznóóllal és tehénóllal. Az 1770-es évek elején Kornis özvegye már az árendába adott puszták (Inánd „hajdan volt pusztá falu” és Kistelek) visszaváltásának lehetőségét kérte az akkor éppen Bécsben tartózkodó Csáky Jánostól, mint „öregebb atyafiától,” mondván: azok „nélkül marhát tartani nem lehet...”⁸⁹⁸ A familia direktora azonban nem engedhetett át ilyen lehetőséget az özvegynek, hiszen a család döntése már megszületett a birtok hasznosításá-

⁸⁹⁶ Uo. 1771-ben Kécsről 12 köből búzáról, 5 köből lencséről és 6 köből borsóról jelentették, hogy a „veremben elromlott”. A piskolti veremben tárolt búza is gazos, sok a „veremben lett kár”.

⁸⁹⁷ Wellmann Imre: *A magyar mezőgazdaság a XVIII. században*. Bp., 1979. 166. Úgy számolta, hogy „egy-egy tehen után 10–13,6 liter olvasztott vajat és 15–18 kg sajtot kívántak (első borjas tehéntől a felét) vagy pedig pénzben fejőstehéntől 5, meddőből 2,5 forintot esztendőnként. (továbbiakban Wellmann, 1979.)

⁸⁹⁸ HHSA Csáky lt. Fasc. 85. No.18. Csáky János (aki nem azonos Csáky Kata lányának férjével, ő az országbíró) azonban nem adott ilyen engedélyt Kornisnének. Az 1774-ben tartott családülésen a fiúág tagjai megegyeztek a bihari birtokok visszaváltásáról. Ezért a familia direktora 1776-ban a Csákyak számára váltotta vissza 17 500 ft fejében a Sembery Istvánnál zálogban volt Kistelek praediumot és az időközben benépesült Inánd falut.

ról. A fiúághoz 1785-ben visszakerült Csáky birtokon további fejlesztések történtek. Csepregi udvarbíró 1791 decemberi levele szerint a birtokos nyájait Margittán, Szalárdon és a Berekböszörmény körüli erdőkön legeltették. A berekböszörményi „svájcer teheneket” a majorban tartották, s 1791-ben 64 icce vaját és 35 font sajtot szállítottak innen Váradra, az uradalmak teljhatalmú megbízottjához. Az udvarbírónak gondja volt az állatokra, eladásra is elkülönített belőlük. Ezek „ollyas vágónak való...buta tinók, amelyekből nagy marhákat nem lehetne várni...” írta a Ferdényi János megbízott-hoz küldött levelében, viszont véleménye szerint helyettük szép teheneket lehetne venni, amelyek tovább gyarapítanak az állományt.⁸⁹⁹ A család árendátoroktól visszaváltott körmösdi pusztáján a gabonatermesztés mellett jelentős állattartást fejlesztettek ki. A margittai és a körösszegi birtokok között osztották meg a nyári és téli legeltetést. 1788 áprilisában pl. a szalárdi makkoltatásból hajtották Berekböszörménybe az uraság nyájbeli sertéseit, ahonnan végül is eladták azokat.⁹⁰⁰ A Csákyak híres körmösdi magyar szürke gulyája későbbi tenyésztés eredménye. 1813-ban még „közönséges válogatott paraszt tehenekből” állott, s csak később nemesítették országos híruvé Kollárszky Pál uradalmi tisztartó és fia, István.⁹⁰¹

Csáky Zsigmond kisebbik lánya, Kata, a Bethlen Miklóssal kötött második házassága idején, az 1750-es évek második felében kezdett öröksége irányításával, birtokai gazdálkodásával komolyan foglalkozni. Ő azonban – eltérően nővérétől, Borbálától, akinek házasságában a férj szerepe volt erősebb – nem bízta férjére az irányítást, hanem örökségét saját fennhatósága alatt tartotta. 1777 júliusában, az aratáskor maga is jelen volt Nagyalmásan, ahogyan férjének írta „mint falusi gazdasszony,” ahol 430 arató dolgozott és a sokadalom is jól sikerült: „az aranyat a tenyerin hordozta az

⁸⁹⁹ MOL P. 78. Fasc. 28. No. 8. A szalárdi erdőkre akkor hajtottak szüldőket. Csepregi levele: ŠOBA Levoča, Fasc. 641. 65. d.

⁹⁰⁰ Uo. 1789-ben egy Szűcs János nevű sertéseladással foglalkozó apáti kupecnek, 1790-ben 100 ártányt, 20 magló kocát egy körösszakáli kupecnek és derecskei lakosoknak. 1792-ben a debreceni kupecnek 100 sertést, Hellenbach báró embereinek pedig 27 darabot adott el a provisor. A Csákyak sertéstartása is hagyományosnak mondható. 1641-ben Körösszegapátiban 166 urasági sertést írtak össze, amit – az udvarbíró szerint – az újfaluai hajdúk ritkítottak meg. MOL P. 72. Fasc. 322. No. 14.

⁹⁰¹ Galgóczy Károly: *Magyarország s a szerbvajdaság s temesi bánság mezőgazdasági statisztikája*. Pest. 1855. 322.

örmény”.⁹⁰² Még a nyolcvanas évek első felében is igen tevékeny volt, tisztjei kiválasztásánál is az érdekelte: „az oeconomiát miként terjeszthessük”.⁹⁰³

Bethlen Miklós egyedül Küküllővár átépítésével adott mintát feleségének, aki Almáson férjéhez hasonlóan folyamatos átépítést, fasor-ültetést, kerti világítást tervezett.

Hatfaludi Ferenc megbízott birtokigazgatással foglalkozó jelentése (1757) utalt a birtokos asszony gazdálkodási elképzeléseire is. Azért kifogásolta, hogy az udvarbíró a „gabonának a szépiből” küldött 150 véka búzát a praefectusnak, mielőtt a szurdoki és a kettősmezei jobbággyokkal a vetést elvégeztette volna, mert jól tudta, hogy a birtokos asszonymak *fontos a majorsági búzavetés*. Ugyancsak a birtokosi elvárás tükröződött a jobbággyokkal kapcsolatos emberséges bánásmód megkövetelésben is. Egy szegény özvegyasszony sertését azért adatta vissza a sértettnek Hatfaludi, mert tudta, hogy „... nagyságtok afféléket nem szenved”. A jobbággyi munkaerő védelme érhető tetten abban az udvarbíró elítélő megjegyzésben, hogy „három ember is elszökött keze alól”. Ugyanakkor a takarékos gazdálkodás kívánalmait közvetítette, amikor felháborítónak tartotta a sertések törökbúzában tartását, „holott SzentMihált elég makk vagyon”, s már intézkedett is az odahajtásról. A birtokos elvárása volt a jövedelmezőség szem előtt tartása, aminek alapkövetelménye lett volna a termés felmérése és pontos számontartása, ennek az igénynek azonban a szurdoki tisztartó ténykedése valóban nem felelt meg.

További megjegyzések is azt erősítik, hogy a termés bizonyos hányadának *eladása követelmény* volt, de az elvárást nem mindig sikerült teljesíteni: hiába vitték azt Zilahra, nem lett bevétel belőle, ha pl. a szolgák elszöktek az árával.

Hatfaludi szavára tette, hogy nem fordítanak elég figyelmet a két uradalomban a *széna, szalma és a fa* felhasználására, amiből ő maga 2000 forint hasznót is tudna teremteni.⁹⁰⁴ A megbízott ötletének hasznosításáról nincsenek információk, de az bizonyos, hogy nem kínált úrnőjének kedvezőtlen lehetőséget.

Szamosfalváról, amely a Mikola örökség része volt, a két testvér megegyezett egymással. 1755. október 16-án a kolozsvári Haller házban Haller György és felesége, valamint Bethlen Miklós és feleségének megbí-

⁹⁰² Jósika hitb. lt. No. 661. 110. Csáky Kata levele 1777. július 28-án, Nagymásról Bethlen Miklóshoz Szebenbe. Férje éppen a küküllővári jégesőről tudósította (Uo. 111.), ami a Várhegyen lévő szőlő egy részét tönkretette. Nagymást nemcsak a jég kímélte meg, hanem a grófnő szerint mindenütt „szép áldás vagyon,” egyedül mák nem termett, mert a túlzott szárazság, majd a nagy eső „elrontotta”.

⁹⁰³ Papp K. 2006. 408.

⁹⁰⁴ Jósika hitb. lt. No. 661. 12.

zotta, Szilágyi Sámuel báró abban egyezett meg, hogy míg Csáky Kata és Bethlen Miklós Szebenben tartózkodik, addig a szamosfalvi birtok Haller György kezén marad, jövedelméből fele rész illeti meg Csáky Kata grófnőt.⁹⁰⁵ A gazdálkodásból származó haszonból Csáky Kata pénzben kapott járandóságot, amelyekről 1756-tól pontos kimutatást vezetett.⁹⁰⁶ 1758-ban a grófnő testvére, Csáky Borbála azzal örvendeztette meg hűgát, hogy Szamosfalváról „reménségen kül való jövedelmecske vót,” amelyet két részre osztva is egyiküknek 1039 magyar forint jut, szemben az előző évi (1757) haszonnal, ami csak 692 forint 50 pénz. Jellemző a két testvér közötti korrekt viszonyra, hogy Borbála a pénzről egy aláírt, pecsételt levelet várt vissza, ami így egyértelmű elszámolásnak minősült.⁹⁰⁷ A birtok későbbi jövedelmezőségére utal a grófnő levélvégi megjegyzése is, amely szerint „Ezen levél bizonyítja, hogy első esztendőekben mely kevés jövedelem jött, s mi vittük ennyire”.

A grófnő saját birtokának egyértelmű irányítása érdekében szorgalmazta a faluhatar elkülönítését, amikor és ahol az lehetséges volt. A Kolozs vármegyei Czoldon már 1769-ben kezdeményezte a folyamatot, de csak 1774-ben sikerült a belső telkek, szántók és kaszálók pontos kiméretése és elkülönítése a Bánffy és Csernátoni család birtokrészeitől.⁹⁰⁸

Férje halála után Csáky Kata számára még fontosabbá vált a hatékony gazdálkodás, bár az özvegy grófnő nem mindig bízhatott tisztjeiben. Ráadásul a Bethlen Miklós végrendeletében jelzett nyugdíjat sem kapta meg, s erre a jövedelmezőség előírásakor többször is utalt tisztjeinek, hozzáteve, olyan intézkedésről van szó, amely – tőle eltérően, mert neki saját öröksége is számottevő – tönkretetheti az özvegyasszonyokat. 1781. decemberében Kozma Mihálynak írta, hogy „Kegyelmed siessen vissza, itt

⁹⁰⁵ Jósika hitb. lt. No. 409. A Haller ház a Belső Monostor utcában állott. A királyné, Mária Terézia resolútiója alapján a Gubernium 1755-ben Csáky Borbálának és Katának adta a birtokot.

⁹⁰⁶ Uo. No. 678. A jövedelmet részletekben kapta, 1756. április 3-án pl. Nagyszebenben egy Sámuel Gáspár nevű kereskedőtől kapott hetven forintot. 1756-ban a teljes jövedelem 1385 magyar forint volt, amelyből 692 forintot és 50 dénárt kapott kézhez. 1757-ben 2071 forintból részesedett, 1758 és 1759-ben Kolozsváron kapott kézhez 830 magyar forintot.

⁹⁰⁷ Jósika hitb. lt. No. 661. 13–14. A pénzt egy bizonyos páter Medvés vitte magával, s feltehetően ő volt az a páter káplán, avagy fráter Medvés Domokos is, akit Csáky Kata Hatfaludi segítségére Hídalmásra küldött. Jósika hitb. lt. No. 678. Csáky Kata egy 1756-ban Nagyszebenből küldött tanúsítvány szerint március 13-án 1660 magyar forintot kapott, ami a korábban érkezett 550 magyar forinttal együtt 2210 magyar forintot tesz ki.

⁹⁰⁸ Jósika hitb. lt. No. 542. 437. szám alatt könyv alakban bekötött gazdasági iratok másolatai, az első lapon a grófnő fohászával, helyenként, az instantiákra adott válaszok némelyikénél sajátkezű bejegyzéseivel. A kiméretés kilenc singes, azaz három öles rúddal történt. A birtokosok közös megegyezése alapján kiegészítették a paróchus házának telkét, mivel az túlságosan közel feküdt a templomhoz.

sok a dolog, nekem senkim sincs. Az *ménest se* hajtató fel kegyelmed Buzában, *se juhokat, a sertések dolgát se igazította el*, s én magam gyermekeimmel nem örömet viszálok. Szép jövedelmű, exlutiás özvegy vagyok, talám lenne hatszáz forint Teremiből, s ott is marha van szénán, a sok sertés, végre azzal adunk számot, hogy azokra költ széna, gabona. Én ott *hasznót remélvén az fából is, égettbor főzést se akarnám megengedni, egyszóval mindent pénzzé tenni*, ezzel kegyelmedet várom.”⁹⁰⁹

A grófnő kellő önmérséklettel és előrelátással intézkedett. Igyekezett tisztjeit a várható haszon és a ráfordítás összefüggéseire figyelmeztetni, s lehetőleg mellőzni a kevés haszonnal járó elképzeléseket. Amikor Kellő Ambrus a luncseni pusztára majorságot akart létesíteni, egy csúrt építeni, egy béres ekét, egy bivalyszekeret odaadni, akkor ez nem nagyon tetszett a grófnőnek, mert nem látta a kezdeményezés jövedelmezőségét: „Az *prae-fectus hívassa vala az tisztet és eziránt beszéljen, hogy az oeconomiát miként terjeszthessük*. Ottan igen nehezen jön az jövedelem. Az luncseni pusztáról különösön kell beszélni. Hat béres ökör, 2 bival, 3 béresre való költség többre megyen esztendeig 100 Rft[nál], s vajon a hasznót mennyire számlálhatnánk?”⁹¹⁰

Csáky Kata uradalmainak működéséért érzett felelősségvállalásával, racionális gazdasági törekvéseivel messze túlmutatott korának elképzeléseiben. A haszonelvű gazdálkodás modernségét igazolhatja, hogy a magyar refomkor gondolkodói közül Széchenyinél – természetesen az országos politikai szándékok részeként – nagyon hasonló okfejtéseket olvashatunk: „Honfitársaink felébredt tetterejét oly tárgyakra irányíthatjuk, melyek dagasztják a szívet és duzzasztják az erszényt...”⁹¹¹

Amikor 1789-ben Domokos Ferenc megbízott a grófnő nagymási uradalmába fogadta csíktasnádi Ravazdi Antalt, az udvarbíró azonnal kézhez kapta instrukcióját is. Az utasítás alapján köteles volt „mindeneket igazán, híven, serényen, józanon, jó lelkiismerettel, mentől jobban lehet, mindeneket *őexcellenciája* hasznára feltanálni, végben vinni és az oeconomiákat folytatni, a domíniumhoz tartozó embereknek igazságot szolgál-

⁹⁰⁹ Jósika hitb. lt. No. 662. 61–62. 1781. december 1-i levél.

⁹¹⁰ Jósika hitb. lt. No. 661. 205–206. Kellő Ambrus 1783. április 17-én, Szurdokról írott levele után írott megjegyzés.

⁹¹¹ Széchenyi István: Napló. Bp., 1978. 729. (1832) A haszonelvűséget a kereskedés, vagy a civilizáció hasznára is értette. Az utóbbiról úgy vélte „Magyarország végre kapcsolatba kerülne más népekkel. Most egy zsákban élünk!” Uo. 648. Ugyancsak ő fejtette ki, hogy a vízszabályozásnak az alispán felelősségén és „csakis a tulajdon biztonságán ... kell vagy lehetséges ... alapulniok”. Uo. 645. (1830) Széchenyi a kapitalista gazdaság haszonelvűségét az 1830-ban megjelent Hitelben fejtette ki. Hitel: a Taglatat és a Hitellel foglalkozó kisebb iratok / Gr Széchenyi István; szerk. és bev. ifj. Iványi-Grünwald Béla, Bp., 1930. Ő maga is gyakorolta az elvet, vagyonának nagyobb részét fektette értékpapírokba, ingatlanokba, s birtokait testvéreinek adta át.

tatni, „excellentiája jussát mindenkben fenntartani”.⁹¹² Az új udvarbíró a 100 magyar forint fizetség mellett kilenc pontban meghatározott éves természetbeni járandóságban is részesült: minden hónapban 3 véka elegyes búzát praebendája gyanánt, két kövér sertést, esztendőre 40 véka törökbúzát, negyven véka elegyes búzát, egy-egy veder vajat és faggyút, hat rénes forintot tehénhúsra, két-két véka lencsét, borsót és aszalt gyümölcsöt, négy lovat, azoknak tíz szekér szénát, 40 véka zabot, egy mázsa sót, 50 veder bort, 50 font túrót, két véka fuszujkát kapott, s „két tehenet tarthat őexcellentiája teelő marhái közönséges szalmájával”.⁹¹³

Ravazdi udvarbíróval azonban nem volt szerencséje a grófnőnek. 1790-ben Domokos Ferenc praefectus már új udvarbíró – Rácz Györgyöt – iktatott be, Ravazdit pedig vasra verette, s úgy idéztette törvény elé. A félreállított udvarbíró ezt követően sok problémát okozott, mert azt állította, hogy belépésekor semmilyen konkrét instrukciót nem kapott, sem inventáriumot nem látott, hogy milyen javakat kellett neki átvennie. A teljhatalmú megbízottat replikáiban többször is azzal vádolta, hogy a hiányok és elmaradások az ő rossz gazdálkodásának és hiányos utasításának következményei, a megvádolt legfeljebb néhány számítási hibát véthetett az elszámoláskor. Így hibának tartotta, hogy 1790 júniusában a praefectus adott utasítást, hogy Ravazdi kaszáltassa és gyűjtse a szénát a rétekről, holott az „idő nap előtt való kaszállással azt itilvén mások, hogy bolond, nem tud a gazdasághoz, mind pedig az uraságnak is legalább 2500 német forint ára károkat” csinált. Az esőtől ugyanis éppen akkor kezdett jobban nőni a fű, „minthogy a hó menés után addig eső nem volt,” s a jó szénához még legalább 2-3 hetet nőni hagyni kellett volna.⁹¹⁴ A belső vizsgálat valóban több alkalommal igazolta az udvarbíró állítását, pl. hogy az előre kiszámolt széna nem volt elegendő a béres ökröknek vagy a dāmavadaknak „melyek ... igen kényes természetű állatok, és sok szénát szoktak consummálni”, vagy, hogy a Lükibe vitt cseber a dézsmálás miatt volt szükséges. Ugyanakkor a pusztaszentmihályi fogadós, Holchamer Márton és a rajtolci dominális vajda, Trokán Gavrila 753 Rft és 34½ krajcár hiányokat bizonyított. Több esetben kiderült a pontatlan elszámolás is. Már 1791-ben vallomást vettek Almáson Pántya Petrétől és

⁹¹² Jósika hitb. lt. No. 547. 1789. június elsején csíktapolcai Domokos Ferenc praefectus utasítása.

⁹¹³ Uo. Az Almáson kelt utasításban a négy ló tartását azzal engedték számára tartani, hogy „mikor Kolozsvárra, Budára, vagy őexcellentiája szükségére oda, ahol lenne, ezen dominiumból valami kívántatnék, s vecturáztatni kelletnék, segítségül légyen”.

⁹¹⁴ Jósika hitb. lt. No. 542. 437. sz. könyv, Ravazdi „tudatlan és együgyű” embernek titulálta a praefectust, sőt Csáky Katáról sem volt jó véleménnyel „felette nagy kegyességű dāmának kell lenni őexcellentiájának, ha behunt szemmel elnézi és elhallgatja ily tetemes es ehhez hasonló kárát...”.

Mályszin Nyikulától, akik 1789-ben jelen voltak az udvarbíróval a Bihar vármegyei Lüki és Kohány szőlőinek dézsmálásakor, s akik igazolták, hogy a dézsmabor mellé saját hasznára még többektől vett bort „vedrit egy-egy huszason”. (Azt azonban egyik vallomástevő sem tudta, hogy a saját pénzén, vagy az uraságéból történt-e a vásárlás.) Az 1791. évi májusi ítélet szerint Istók János vállalt érte Altorjáról kezességet, s fizetett ki helyette az 1038 rénes forintot és 6½ krajcárt.⁹¹⁵

A levelek azt igazolják, hogy Csáky Kata igyekezett birtokain korszerűen gazdálkodni, az uradalmak gazdaságát úgy terveztetni, hogy személyes igényeit is ki tudja elégíteni, ezért különösen megbecsülte a számára fontos mesterembereket. Almáson már 1759-ben kolozsvári *német kertészt* alkalmazott, ezért nyugodt lelkiismerettel írhatta tisztje: „görög és disznódinnyére leszen gondunk, ... faszujkára, ugorkára”. A grófnő maga is odafigyelt a kertre, 1763-ban *articsóka és karfiol* magokat küldött a nagyalmásai curiához, hogy a *melegágyakba* elvethessék. Mátyus István a vetemények szép fejlődését igazolta vissza, március 5-én a hiányzó fokhagymát és vöröshagymát a legközelebbi kolozsvári vásárban ígérte pótolni.⁹¹⁶ 1794 márciusában, nem sokkal halála előtt is azon aggódott a grófnő, hogy „Vajon az *Bécsből várt vetemény magok* nem késnek-e el,” nem kellen-e mégis Erdélyben venni vetemény-magvakat?⁹¹⁷

Férje hasonló elveket követett, ezért is kérte Bécsbe utazó feleségét, hogy nézzen körül „kertész nélkül ki ne jüjj, minden költséget megfizetek reája.”⁹¹⁸ Csáky Kata minden biztonnyal teljesítette férje kérését, mert 1777-ben már egy német és egy magyar kertésze is volt Küküllővárnak. A német „ugorkát,” a magyar újborsót, faszujkát és „egy-két kosárka” cseresznyét küldött a grófnak.⁹¹⁹ Bethlen Rozália 1777 márciusában apjához írott leveléből tudjuk, hogy a küküllővári kertész igen eredményesen tevékenykedett, mert arról tájékoztatta a fiatalasszonyt, hogy „az ananászok igen jó állapotban vadnak, az idén meg fognak érni,” de sajnálato-

⁹¹⁵ Jósika hitb. lt. No. 547. 1790-ben Ravazdi még udvarbíró volt, mert február 20-án Csáky Kata utasította őt egy szekér széna átadására Szabó László számára. A pereskedést Ravazdi tevékenységéről fennmaradt további iratok alapján Csáky Kata lánya, a nagyalmásai birtokot irányító Bethlen Rozália 1804-ig folytatta.

⁹¹⁶ Jósika hitb. lt. No. 661. 33. A hiányosság okát abban látta, hogy az előző évben nem termett hagyma. A kertész Wesselényi Anna gazdaságában jelent meg először.

⁹¹⁷ Jósika hitb. lt. No. 662. 150–151. A Bécsből vásárlás nem egyedi jelenség, Bethlen Kata is onnan vette a fűszermagokat. 1752-ben pl. Teleki Lászlóval vétetett sáfrányt, szegfűszeget, szerezcsenvirágot, de karfiol és articsóka magot is. Árva Bethlen Kata levelei. Sajtó alá rendezte Lakatos-Bakó, Kolozsvár, 2002. 107.

⁹¹⁸ Jósika hitb. lt. No. 661. 43. Szebenből 1769. június 7-én írott levél

⁹¹⁹ Jósika hitb. lt. No. 661. 113–115. Kádár Mózes levele 1777. június 22-én Bethlen Miklósnak

san bejelentette, hogy csak őszig marad az uradalomban.⁹²⁰ Ebben az évben a grófnő Csáky Jánoshoz férjhez ment Rozália lányát kérte egy jó kertész keresésére, mert a sajátja részeges lett.⁹²¹

A kincstartó ananászt-termő kertje valóban különleges lehetett, mivel a Magyar Hírmondót tudósító Benkő József az erdélyi gubernátor, Bruckenthal Sámuel melegegházás kertjét írta le olyannak, „melyben vagynak ama ritka s drága ízű sok Ananás nevű gyümölcsök, minéműeket soha ez ideig Erdély nem látott”. Éppen a ritka növények szakszerű ápolása és gondozása miatt tartotta ő is fontosnak a szebeni kertben „felső országról hozatott kertész” alkalmazását.⁹²² A Szebenben gyakran tartózkodó Bethlen Miklós minden bizonnyal a gubernátor példáját követte saját kertje különleges növényzetének kialakításánál, amit a későbbiekben özevegye is igyekezett megtartani. Az 1794-ben végrehajtott becslő a folyamatos gondozást tükrözte: a 61 régi narancs és citromfa mellett, 53 kisebb fát, sőt 45 darab „idén oltatott ... fácskát” találtak, 83 ananászt, aloet, indiai és cifra fűgét, a virágos kert tábláiban oltott szekfűt, violát stb.⁹²³

A házaspár Küküllőváron és más udvarházak mellett is gyümölcsösök kialakítására kérte tisztjeit. Bethlen Miklós pergament körtét, cseresznyét, de az alsó fácános kertben almafákat telepített, felesége később szilvást létesített a kastély mellé. 1773-ban Bodoni György szintén arról informálta Csáky Katát, hogy Sajókeresztúrtban mindenféle csemetéket ültetett a malom melletti gyümölcsösbe.⁹²⁴

A nagymási uradalomról felvett 1794. évi tanúvallatások alapján pontos leírást kaphatunk a Csákyak meghatározó udvarházához kapcsolódó belső veteményes, virágos, gyümölcsös és az ún. tós, valamint a külső – a szilvás és a vadas – kertekről.⁹²⁵ A veteményes elsősorban urasági

⁹²⁰ Uo. No. 552. 1777. március 12-én írott levele. Az ananászt maga nem látta, mert „igen nagy a sár, nem mehettam a kertben...”.

⁹²¹ Jósika hitb. lt. No. 662. 33. Az ország nyugati felén a német kertész fogadása már a 17. században elfogadott volt. Batthyányné Poppel Éva a dobrai kastélykertben 1637-ben egy Rupertus Pajner nevű német kertészt fogadott, akinek éves fizetése 12 forint, ételmezésre való búza, rozs, hajdinakása és bor volt. Poppel Éva a gyógynövény- és a díszkertet maga gondozta, a gyümölcsös és a zöldségeskert gondozása maradt a fizetett kertészre. Kincses, 1997. 77.

⁹²² Benkő, 1988. 109.

⁹²³ 1794. aug. Jósika hitb. lt. No. 960. (régí jelzete: Fasc. K. Nro. 194.)

⁹²⁴ Jósika hitb. lt. No. 661. 68–69. Nem volt jó véleménnyel a szászokról, mivel „szolgálatra nehezen” hajthatóak.

⁹²⁵ U. et C., Kolozsvár, Fasc. IX. No. 5. (1794. július 12.) B. Nagy Margit, 1977. 32. és 147. tud a nagymási udvarház (1795. június 19.) és a küküllővári kastély (1794. július 26.) becslőjéről is (mindkettőt a Jósika család levéltárában találta), amelyet a Marosvásárhelyről való, de Erdélyben számos helyen dolgozó Türk Antal építőmester (1750–1798) készített el. Jósika hitb. lt. No. 960.

szükségletre szolgált, ezért tényleges hasznát nem látták, de a tudatos kertépítésre, előkészítésre utalva megjegyezték, hogy itt „találatnak ... szép ifjú körtvély csemeték, melyek még, mint mondatni szokott, oskolába vagynak.” Tanulságosabb a szökőkútra való utalás, amiről megállapították, hogy éppen nem üzemel, de amely egy földalatti csatornán a vadaskertből kapta a vizet. A leírás egyértelműsíti, hogy nem díszkútról lehetett szó, hanem a vetemények vízellátását biztosító kőkútról. A szomszédos, három táblába rendezett virágoskertben 215 citromfát, 12 narancsfát, 100 cserép oltott szegfűt, 40 cserép „muskátát”, 50 rozmaringot, 20 cserép sárga violát számoltak össze. Az újonnan épített virágoknak való üvegház a kertésznek is szálláshelyül szolgált, mivel két végében két lakható szobát építettek. A virágoskert hozott ugyan évenként némi hasznot, az azonban – s ezért a becsűnél nem vették számba – elment a kertész fizetésére. A gyümölcsöskertet, amelyben a becsűsök döntően még csak válogatott alma, körte és szilva oltványokat találtak, az előbbi két kert előtt alakították ki, benne a régi méhész házzal és méhész színnel együtt, s egy igen jó állapotban maradt „szép kőkúttal, melyben igen bő mértékben, még a legnagyobb szárazságban is vizet találni.” A gyümölcsösből – főleg a csemete-állomány miatt – szintén csekély volt a haszon, ezért ez a kert is csak a jövőre ígérhetett jelentős bevételt, az összeírók véleménye szerint néhány év múlva az akkori négy-ötszörösét.

Az új, „tölgyfa boronákra tölgyfaléces palizádás,” tós kert udvar felőli részén folyt az Almás vizeinek egy része, az árkon két deszkás hídval.⁹²⁶ A halastó, ahová máshonnan hoztak „nagy bajjal” halakat, nem hasznosnak, hanem inkább veszteségesnek bizonyult, mert a halak nem maradtak meg benne, „mind gebbednek és dögölnek”. Kiss Boldizsár nagyalmásai udvarbíró 1793 márciusában írott levelében hasonló esetről tájékoztatta a grófnőt, lehet, hogy a becsű készítői éppen az előző év történéseire emlékeztettek.⁹²⁷

A belső kerteken kívül két külső gyümölcsöskertet is összeírtak, a csonka vár mellett, az allodiális kaszáló és erdő szomszédságában állott az ún. felső szilvás, vén szilvafákkal és diófákkal, az alsó szilvaskertben viszont szép meggyfákat találtak. A vár melletti, magasan tölgyfa sövényből font kerítéssel elzárt első vadaskertben kilenc dám bakot, 34 nős-

⁹²⁶ polizáda – egymás mellé állított oszlopokból, farönkökből kialakított kerítés.

⁹²⁷ Jósika hitb. lt. No. 661. Az udvarbíró az 1793. március 16-án küldött levelében írta le: „Én az számtartót egy szekérrel elküldvén Kajánba halak után. Hozott csukát 15-öt, czipot 9-et, keszeget 5-öt, merz halat 12-öt, mind együtt 41 darabot, mellyekért fizetek 12 Rforintokat. Eztet is el is kapta, mai ilyen drága halak sohasem érék, talán mind elveszték a mezősegen az halak, az idevaló tóba mind behányattam jó móddal.” A belső-szolnoki Kis- és Nagykalányról, valamint a Kolozs vármegyei Magyarkalányról egyaránt lehet szó.

tényt és 13 gidát vettek számba, míg a mellette lévő másik kertben vad-disznókat, malacokat és vadkacsákat.⁹²⁸

Burjános Óbudán két nemesi telek – Molnár János és Hertzeg Mojzes uraké – között állott a grófnő zsindelytetős, font sövényből készült, szerényebb igényeket kielégítő udvarháza. A tornácos, több szobás, sütőházas, 90 vonás forintra értékelt épülethez gabonásház, ló- és ököristálló, 4-5 szekérre való szekérszín, sertésól, valamint veteményes, két gyümölcsöskert (az egyik szalmatetős pincével, veteménytartó veremmel, gémeskúttal, a másik szalmatetős aszalóval és tölgyfa lábakon álló törökbúza kasokkal), csűröskert, major és allodiális erdő is tartozott.⁹²⁹

A gyümölcsöskert terméyeire, vagy a citromra, narancsra nem valami úri hóbort, hanem a család rangjának megfelelő vendéglátási kötelezettségei miatt volt szükségük. A korabeli szakácskönyvek mindegyike – így pl. Apor Zsuzsánna befőzést segítő ún. „liktáriumos könyve” (1727), vagy Wesselényi Kata szakácskönyve (1772) – felsorolta a szükséges nyersanyagok között az almát, citromot, narancsot, azok leveleit, a fügét, stb.⁹³⁰

A grófnő udvarában – a vendéglátás érdekében – a kertész mellett a szakácsok különösen megbecsült szerepbe kerültek, s ha megbetegedtek, mint 1777-ben Küküllőváron, igen nagy gondot okoztak. Bethlen Miklós felesége éles nyelvét is megtapasztalhatta ebből az alkalomból: „Fejem fürti megyen, ha valaki talál júni, bezzeg nem örülek a kutya ugatással, mint anyád szokott volt.”⁹³¹ Rozáliának már úgy írta le a hosszúra nyúlt betegséget, hogy önkritikát is gyakorol önmaga felett „az szakácsom még

⁹²⁸ A Román Országos Levéltár Kolozs megyei Igazgatósága, Kolozsvár (Arhivele Naționale, Direcția Județeană Cluj) U. et C., Kolozsvár, (továbbiakban U. et C., Kolozsvár,) Fasc. IX. No. 5. (1794. júl. 12.) A két gyümölcsös kert „nagyon pusztás” volt, ezért minden évben lehetett benne szénát kaszálni a szomszédos vadspark vadjai számára. A második vadaskertben öt vadkant, 18 malacot és kilenc vadkacsát számoltak össze. A vadaskert leírása után az írat szövege megszakad (51. oldalon), s csak az 58. oldalon folytatódik. A fogadó és bolt leírása után a 63–86 oldalak között ismét hiányzik, majd a jobbágyhelyek leírása következik.

⁹²⁹ Uo. Fasc. IX. No. 1. A gabonást és a lóistállót 80–80 vonás forintra, a sertésszín 20, az új sertésólat 16 forintra becsülték. A törökbúzáat az ún. allodiális törökbúzás kertben termesztették, amely a falu déli részén feküdt, a falu legelője és Tőkés Lászlóné allodiuma szomszédságában. A font sövénnel kerített kertben a törökbúzáan kívül egyéb veteményeket is termeltek.

⁹³⁰ Továbbá meggyet (aszaltat is), cseresznyét, barackot, szilvát (zöld szilvát is), málnát, epret, ribizlit, egrest (éretlent is), szőlőt, somot, diót (zöld diót is), mandulát, pisztáciát, barackmagot, valamint bodzát. Ugyancsak használtak a kínált ételekbe a szakácskönyvek szerint sóskát, spenótát, káposztát, karfiolt, tormát, zöldborsót, articsókát, vöröshagymát, fokhagymát, mogoróhagymát, uborkát, olívaogyót, de különféle virágok szirmát (rózsa, szegfű, viola, gyöngy, bazsarózsa) is. A kéziratos recepteket elemzi Füreder Balázs PhD disszertációja (kézirat): *„Hosszú reneszánsz konyhakultúra” magyar nyelvű szakácskönyveinek bemutatása és összehasonlító elemzése, különös tekintettel Balassa Ágnes művére.* 49. ill. 60.

⁹³¹ Jósika hitb. lt. No. 662. 1777. június 26-án írott levele.

mind beteg, s ha magam főznék, félnék, hogy sokaknak lenne böjtnapjak, nemcsak küküllőváriaknak...”⁹³² A gondos gazdasszony Almásra nemcsak a kerti sétákat tervezte, ahová kerti lámpákat kért férjétől, hanem a különlegességekre is gondolt. A jó szakácsra is feltehetően nemcsak azért volt szükség, mert Csáky Kata nem jól főzött, – hiszen valamennyi birtokos tartott gazdaasszonyt, szakácsot, – hanem mert a grófnőnek különleges igényei lehettek. 1777 júliusában pl. azt kérte Bethlen Miklóstól, hogy „egy fagyaltatnak való ónedényt” küldessen neki, a hozzá való kálánnal együtt.⁹³³

Vissza-visszatérő információ a levelekben, hogy különféle *vadhúsokkal* kedveskedtek a grófnőnek. Feltehetően a küküllővári alsó- és felső vadaskert (vaddisznó és szarvas tartására), vagy a nagyalmási curia mellett létesített vadaskert lehetett a vadhús egyik forrása, másrészt a tisztek vadászata szolgáltatta az ajándékokat. Erre utal, hogy azok a nagy mezőgazdasági munkák idején arra hivatkoztak, hogy el vannak foglalva, kutyaikkal „nem mehetnek a vadra”.⁹³⁴ Esetenként a kritika is elérte a tiszteket, legalábbis Csáky Kata maga írta Czirjék József levele végére: „Elég vigyázatlan volt a tiszt, hogy a *fácányt* pusztító görényt el nem vesztette, annyi puskással.”⁹³⁵

Csáky Kata szerette a halakat, de előfordult, hogy 30 teknősbékát, vagy éppen Rozália lánya igényeire tekintettel 200 csigát kért tisztjeitől.⁹³⁶ Az udvarbíróknak elő is írta, hogy legyen gondjuk igényeire.⁹³⁷ Az 1790-es években saját tisztjei mellett leányának leendő férje, Wass úr, azaz Wass

⁹³² Uo. 1777. július 6-án, Küküllővárról küldött levele. 1785. március 31-én, egy Küküllővárról Árkosi Ferencnek küldött levélben is a szakács betegségére hivatkozik, aki miatt bajban lesz: „mit csinálak, ha hirtelen vendégem jön.” Jósika hitb. lt. No. 544.

⁹³³ Uo. 1777. július 29-én, Nagyalmásról küldött levele. Uo., No. 661. 139–140. 1779. szeptember 25-i levél. Bethlen Miklós a holdvilági patak áradása miatt nem tudott időben megérkezni Küküllővárról Szebenbe, ahová a szakácsa előre ment főzni, ezért a mundvai fogadónál kényszerűségből a Császár nevű, régi küküllővári bíróval készítették szerény ebédet: „szalonnás rántottát ... a többi könnyebb levest, egy tyúkot lére, az másikat sütvé, négy tál ételre vittük az ebédet. Az Küküllő is nagy volt, de azon az hajón csak eljűhettem. Hanem az holdvilági nyomorú patak úgy megnőtt volt, hogy ha paraszt emberek a hintóm mellett övig érő vízben nem jűttek volna, által nem mehettem volna. Sorostély penig egészen vízben volt, mint Velence. Az hidakat is mindenütt elvitte volt az víz, úgyhogy nem jűhettem a szokott úton.” Holdvilág – Highilag, Hallwägen, Szebenszék. Szász település a Nagy-Küküllő nyugati partján. Benkő, 1999. II. 372. Sorostély – Soroştin, Schorten, Fehér vm. Uo. I. 233.

⁹³⁴ 1763 márciusában pl. Küküllővárról küldtek 7 szárcsát és egy pár vadrécét, vagy március 27-én Bilakról 4 fogoly madarat és „két mellyesztett gúnár ludat”. Jósika hitb. lt. No. 661. 32. és 34.

⁹³⁵ Jósika hitb. lt. No. 661. 88–89. Czirjék szerint „Míg odajártunk, a *fácányokat* a görény mind elvesztegette, megölte, még csak egyet sem hagyott.”

⁹³⁶ Jósika hitb. lt. No. 662. 64–65. Rozália a halat nem szerette, viszont a csigát kedvelte.

⁹³⁷ Jósika hitb. lt. No. 661. 141–142. Both Mihály levele Csáky Katának 1779. január 14-én: „Hal után is eleget jártattam, de sokat nem kaphattam, de ugyancsak szorgalmas leszek ennekutána is, mind vad szerzésben is, mihent kaphatok, azonnal küldöm.”

Sámuel is kisegítette, „alamizsnálkodott a hal küldéssel”. 1794 februárjában Csáky Kata levelében is megemlékezett róla: „elfelejtettem gróf úrnak a szép pontyokat megköszönni, úgy az Mikesről küldözött csukákat...”⁹³⁸

A vásárlások egy része utalt arra, milyen terményből nincs, vagy az udvar szükségleteihez képest csak kevés van az uradalmakban. Jellemző, hogy tisztje úgy írt a grófnő konyhájának igényeit kielégítő méz vásároltatásáról, mint amire sok pénz kell, azért szedet vagy száz vederrel.⁹³⁹ A grófnő gyakran kért külföldről származó kávé, valamint nádméz, és.⁹⁴⁰ Arra is ügyeltetett, hogy jó minőségben kapja a termékeket. Keresztúri tisztjének, Domokos Ferencnek maga írta: „az kávénak vigyen egy ferslagot, s csak tisztán rakja a kávé, hogy rossz ízt ne vegyen.”⁹⁴¹ Csáky Kata természetesen tisztában volt vele, hogy kedvtelése sokba kerül, ezt lányának be is vallotta: „A kávé és nádméz, ha drága is, de anélkül nem lehetek...”⁹⁴² A kedvelt termékek egy részét az országos vásárokon szereztek be, 1794 márciusában ezért kérte lányát, hogy ott vegyen számára sós vizát és viza ikrát „bár a nádméz és kávé vásárlásával vártad vóna meg a sokadalmat...”⁹⁴² Amikor 1784-ben Buzán unokái is nála voltak, lányától kért kölcsön konyhai eszközöket, de pl. tíz citromot is.⁹⁴³

A férje halála csak megerősítette a grófnő gazdálkodási törekvéseit. 1781 novemberének végén arra kérte Kozma Mihályt, hogy kérdezze ki alaposan a hozzá jelentkező új kertészt „kérem kegyelmedet, beszéljen vele, s ha józan életű, citrom-narancsfákhoz ért, újságokkal biztat, és vállalja, hogy az kertet csinosan tartja és mindenfelé veteményen igyekszik.”⁹⁴⁴

⁹³⁸ Jósika hitb. lt. No. 662. 139. 1794. február 23-án Küküllővárról küldött levél. Uo. 22–23. 1794 március 1-én Kolozsvárról írta: „Gróf Vasnak köszönöm, hogy megengedte, hogy a mikesi tisztnek írjunk hal iránt, de arra most nem megyek, úgy is az gróf adakozása jobb lesz a nagybőjtre.” Uo. 153–154. március 2-án is ebben reménykedett.

⁹³⁹ Jósika hitb. lt. No. 661. 17.

⁹⁴⁰ Jósika hitb. lt. No. 662. 68–69. 1781. december 12. Csáky Kata levele Kozma Ferencnek, Uo. 77–78. 1783. július 3-án pl. Küküllővárról lányát, Rozáliát kérte a vásárlásokra. Uo. 66–67. 1784. november 22. hasonlóan lányához írott levélben török kávé, és.⁹⁴⁰ 1794. február 26-án a levél végére írott feljegyzés szerint 20 font kávé, és nádméz, és a kávé is drága terméknek minősült.

⁹⁴¹ Jósika hitb. lt. No. 662. 143. Csáky Kata levele Keresztúrról 1793. szeptember 4-én

⁹⁴² Jósika hitb. lt. No. 662. 22–23. 1794. március 1. Rozáliának is meghagyta, hogy „a kávé külön méresd papirosban, s egy tiszta ferslagban a nádmézzel együtt hadd”. Uo. 150–151. Csáky Kata levele Bethlen Rozáliának 1794. március 10-én.

⁹⁴³ Jósika hitb. lt. No. 662. 87. 1784. július 30.

⁹⁴⁴ 1781. november 27. Buzáról írott levél. „Az fizetésit Harsányi alkalmára reá lehet bízni, mert engem jól ismer, tehát mingyárt tegyen kegyelmed rendelt, hogy mennyen szekér utána. Küküllőváron pedig ne tartoztassák, hanem külgyék Lónyára, bízván a tisztnek, hogy mingyárt külgye Szamosfalvára, s onnét SzentMihálytelkére, s Almásra, de ugyan ajánlom kegyelmednek, vagy ezt vagy mást.”

November végén Buzáról már ismét arra utasította Kozmát, hogy minél előbb fogadja fel és egyenesen Almásra küldesse az új kertészt.⁹⁴⁵ Igaz, amikor megtudta, hogy az 100 rénes forintot akar, némileg gondolkodóba esett, különösen, amikor kiderült, hogy étkeztetést is kérne: „én pedig ott nem főzetek senkinek, s érte egyedül konyhát nem kezdhetek”.⁹⁴⁶

A grófnőnek férje halála után annak 27 ezer forintos adósságát is magára kellett vállalnia, amit évi háromezer forintjával visszafizetett, de állandóan gondot okozott számára – amint maga írta 1784-ben egy levél végére –, hogy „valamihez fogynom kell az adósság mián”. Az öreg grófnő még halála előtt néhány héttel is új birtokperbe kezdett, hogy a vagyont utódai számára gyarapítsa.

Csáky Kata a jószágon folyó gazdálkodásról követhető mintát kapott rokonaitól, s a források alapján igyekezett lehetőségeit kihasználni. Mátyus István almási udvarbíró már 1763-ban melegágyakról, karfiol és articsóka magok vásárlásáról tudósította úrnőjét, majd 1770-ben irtásföldek létesítéséről. Bilakon vendégfogadót és halastavat létesítettek, ugyanott és Ádámoson malomépítésbe kezdtek. Bilakon és Ádámoson zabot termeltek, de a sertések hizlalására tatárkát is. Árkosi Ferenc 1773-ban a Teremiből hozott veres köles és len vetéséről írt, s ő ajánlotta a tatárkát is – amelyet április végén célszerű vetni –, amely „szapora gabona, sertéseknek igen jó, csak jó földben vessék”.⁹⁴⁷

A malom, a hozzátartozó gát építése és karbantartása meglehetősen nagy megterhelés lehetett egy-egy falu számára, mert a malomgátak által felduzzasztott víz elöntésekkel is fenyegette a mögöttes területeket. A malomépítések többségében azonban a birtokosok érdekei döntöttek. Árkosi Ferenc inspector 1773-ban – a grófnő kezdeményezése után – fellépett az ádámosi malomépítés ellen. Nemes György özvegye, Rácz Kata asszony ugyanis új malmot akart építtetni, ami a compossessorok érdekeit sértette, ezért Csáky Kata mellé álltak. Váró úr, a Horváth urak és Cserényi István, Doboka megye jegyzője egyaránt úgy vélte, hogy amint „megköti a gátyát, mindgyárast el kell vágatni”.⁹⁴⁸ Hasonló fellépést sürgetett a

⁹⁴⁵ Jósika hitb. lt. No. 662. 57. november 27-i levél.

⁹⁴⁶ Jósika hitb. lt. No. 662. 61–62. A levél is alátámasztja, hogy Csáky Kata ekkor már nem tartózkodott Almáson, hanem Küküllővárban élt. Ekkortájt a sárfalvi jószágot akarta 300 forintért zálogba adni a grófnő, ezért a kertész kérése valóban jelentős összeg volt.

⁹⁴⁷ Jósika hitb. lt. No. 661. 61.

⁹⁴⁸ Jósika hitb. lt. No. 661. 61. A bihari területet megszerző fiúági családtagok a malomépítésben szembekerültek a lakossággal, a szomszéd birtokosokkal, sőt a vármegyével is, akik előbb a gazdálkodás érdekében sikeresen hátrították el a kezdeményezést, végül a Csákyak mégis megtalálták az érdekeiknek megfelelő megoldást. 1797-ben Csáky Emanuel a vármegyéhez intézett kérvényt egy Berekböszörmény határában építendő új malom érdekében. A kérelemmel kapcsolatban az alábbi összetételű deputáció összehívását kérte: a

grófnő 1790-ben Bakó Györgynél, aki Sajókeresztúrról írta neki, hogy Nemes Antal malma kárt okozott a Csákyak malmában. Az udvarbíró megírta, mert intézkedés helyett levelezett vele, „annyival is inkább, hogy az a malom az én malmam árka-ra vagy-on építve, hanem törvénytudó emberekkel közölve, okulátorokat kell kikérni a kárnak eltávoztatására”.⁹⁴⁹

Ádámoson, Bilakon és Almáson a háromszori szántás után jó árpa, Bilakon rozs termett.⁹⁵⁰ Árkosi Ferenc 1781 szeptemberében Bilakon és Sajókeresztúron nézte meg a szántót, s úgy tudta, hogy Keresztúron pl. „igen szép tiszta búzát vetetnek ötven vagy száz vékát”.⁹⁵¹ 1777-ben Kádár Mózes a küüllővári uradalomból is azt írta a grófnőnek, hogy „itt a gabona igen szép és jó,” a törökbúza is ígéretes, s a várhegyen lévő nagy lábat már megugarolták.⁹⁵² A jó hír nem tartotta magát sokáig, mert júliusban olyan jégeső volt, hogy „a Várhegynek egy részit megrontotta,” ezért Bethlen Miklós kedvetlenül adta tovább az udvarbíró hírért feleségének.⁹⁵³ Egy 1782-ből fennmaradt elszámolás szerint Branyicskán búza és törökbúza még eladásra is maradt.⁹⁵⁴ A termés minőségével Árkosi inspector általában elégedett volt, 1783-ban csak a zabról jelezte a dézsmáláskor,

---

szomszédos helységek földesurai (a váradi püspökség és a káptalan tisztjei, a Toldi pusztá birtokosai) valamint a mezőkeresztési, vizesgyáni és a keresztiszei (körösszei) lakosok. A közös megbeszélésre sor került, ahol a várakozásnak megfelelően jóval több volt az ellenvélemény, mint a terv megvalósítása melletti érvelés. A szomszéd falvak lakói a földjeiket fenyegető árvízveszélyre hivatkoztak, s a püspökség képviselője is őket támogatta. A megbeszélésen jelen volt a vármegye földmérője Gasszner Lőrinc, aki saját felméréseinek eredményét is előterjesztette, s ezzel szintén a malomépítés ellenzőihez csatlakozott. Szerinte főleg Körösszeg határát fenyegeti az elöntés veszélye: „életre reménysége nincsen, hacsak a faluját más helyre nem viszi...”. Tarján, Gyéres, Vizesgyán és Körösszeg határán közel „2000 jugerum vízzel el temetve fekszik”. Addig tehát nincs mód a malom felépítésére a gróf által megjelölt helyen „még az anya alveus á maga státusába nincsen, mert a malom akár micso-da regularis zugóval mindenkor csak akadály volna.” A vármegye váradolaszi particularis congregatioja a malomépítés ellen foglalt állást, sőt a fennálló építmények felülvizsgálatát is elrendelték. Ennek következménye lett a Gyéres melletti és a böszörményi régi malom „lerontása”. A Csákyak 1802-ben ismét kérelemmel próbálkoztak: a böszörményi Éren, amely Körösszegapáti határában Kenézi pusztára folyik, kívánták az építményt felállítani. Az érvelésnél Csáky László azt írta Beöthy László viceispánnak, hogy ebben az Éren csak az év „vizezebb részeiben” van víz. 1808-ra már szerepelt ez az új malom is a böszörményi provizorátusról felvett inventáriumban. A malomgátak hatását eltúlozza Gallacz János: *Monográfia a Körös-Berettyó völgy ármentesítéséről*. Nagyvárad. 1896. I. k. 228., MOL P. 78. Fasc. 28. No. 3. és 5.

⁹⁴⁹ Jósika hitb. It. No. 661. 291. A grófnő Küüllővárból írott levele.

⁹⁵⁰ Uo. 68–69. 1773. november 3. Bodoni György levele Sajókeresztúrról.

⁹⁵¹ Uo. 175–176. Bilakon 30 köblöt vetettek.

⁹⁵² Uo. 113–115.

⁹⁵³ Uo. 111. Bethlen Miklós 1777. július 18-i levele Szebenből

⁹⁵⁴ Uo., No. 662. 73–74. 1782. július 6-án Csáky Kata levele Szamosfalváról Bethlen Rozáliának

hogy igen apró, valamint a középfalvi gabonáról, hogy szegényesebb⁹⁵⁵ „fel mind üszög az gabonának”.

A szurdoki birtokhoz tartozó pusztákon a grófnő – Kellő Ambrus udvarbíróságában – irtatni kezdett, a Luntsen nevű praediumon azonban, ahol „Csáky Katalin asszonynak ... 27 nyíl török búza földje” volt, a Kővár vidéki nemesektől, akik használták, 104 magyar forintot és 22 dénárt, valamint 378 véka dézsmát kapott. A pusztán az allodiális szántóföldeket is – hat nyíl – a kővári nemesek kapták meg taxára és dézsmára, de ezeket csak minden második évben lehetett bevetni. Ennek taxája csak egy magyar forint 36 dénár, tehát a búzaföldből az udvarnak csupán nyolc magyar forint és 16 dénár bevétele származott.⁹⁵⁶

Az 1792. áprilisában tett vallomások a zálnoki birtok értékének gyarapítását mutatták. A 18 éve a grófnő használatában lévő falut a nagyalmási „maga jószágához tartozó és onnan elszökött és azután a cancellisták által visszahozott négy gazda” jobbágyokkal és zsellérekkel telepíttette be, egy Bálint Lupuj nevű vallomástevő szerint „a zálogosítás után kilenc új házakat épített”. Farkas Kosztán is igazolta az állítást, hozzátéve, hogy egy fogadót is építtetett „robotában az itt való jobbágyai és zsellérei által” úgy, hogy a hozzá való fát a saját birtokáról hozatta. A szántóföld mellett, amely mintegy 30 véka búza alá való, jelentős bővítést a szőlőterületben hajtatott végre. Ennek módja a nagy erdőből való irtás volt, amely révén – Kupe Vón szerint – „most nyolcannyi külső irtásbeli földek is vagynak, mint a zálogosítás előtt volt,” így a vásárlás és telepítés után a majorsági szőlő Fodor Simon vallomására alapozva „megér 800 forintot, termése ezer veder”.⁹⁵⁷ A zálnoki birtokon Csáky Kata a bihari zálogbirtokokhoz hasonló módszert követett, hiszen Csáky Borbála ott is irtás révén gyarapította gazdaságát.

A nagyalmási uradalom meghatározó szerepét mutatja, hogy a Csáky Kata halála után végrehajtott vallas jelentős termésmennyiségre utal. A csűrös kertben felmért termés asztagok alapján 1791-ből 1209½, 1792-ből 1516, 1793-ból 1807½, 1794-ből 1185½ kalangyát számoltak össze. (részletes kimutatás a mellékletben.)

A következő táblázat világosan mutatja, hogy az almási uradalom allodiumaiban a vetés 68%-a búza és árpa volt, viszonylag kisebb hányadot tett

⁹⁵⁵ Uo., No. 661. 196–197. Árkosi levele Sajókeresztúrról 1783. szeptember 13-án

⁹⁵⁶ Uo., No. 542. A kukoricaföld egy-egy nyílának taxája 3 magyar forint 86 dénár volt, s minden földből 18 véka törökbúzáat adtak.

⁹⁵⁷ Jósika hitb. lt. No. 660. Abban van eltérés a vallomástevők között, hogy 9 vagy 10 házzal gyarapodott-e a zálogbirtok, hogy 400 vagy ezer veder bort terem-e a majorsági szőlő, de a betelepítést, az irtásföldek létesítését, a szőlőföldek gyarapodását valamennyien igazolták. A fogadót kb. 40 vonás forintra értékelték.

ki a rosszabb minőségű gabonák aránya, 3,5%. A kukorica viszont feltűnően kevés, ellentétben a paraszti gazdaságokkal. A zab arányát a család viszonylag jelentős lótarása indokolja.

Az 1794-ben elvetett gabona összetétele a következő volt:

Allodális vetés	Dezsőfalva praediumon		Nagy- petriben		Óbudán és Szentmihály- telekén ⁹⁵⁸		Összesen		Vetés- terület
	köböl	véka	köböl	véka	köböl	véka	köböl	véka	%
tiszta ősz búza	113	3			79	2	193	4	26
ősz elegyes búza ⁹⁵⁹	140	-	21	2			161	2	22
tiszta tavasz búza	62	-	1	1	57	1	120	2	16
ősz árpa	21	2	-	-	9	2½	31	½	4
zab	125	-	-	-	50	2	175	2	24
alakor	19	2	3	1	-	-	21	3	3
tönköly	2	2	-	-	-	-	2	2	0,5
köles	2	1	-	-	-	2	2	3	0,5
törökbúza	19	-	-	-	10	-	29	-	4

A gabonásházban tiszta búza 50 köböl, elegy búza 200 köböl, török búza 75 köböl, zab 62 köböl és 2 véka, lencse 7 köböl 2 véka, borsó 15 köböl, faszulyka⁹⁶⁰ 2 köböl 2 véka, köles 1 köböl 1 véka, lenmag 1¼ véka, bab 1 véka maradt. Törökbúzából 3728 köböl és 3 véka csós tengerit vettek számba.

Lencsét 2 köböl 1 vékát, borsót 1 köböl 2 vékát, lenmagot 2 vékát, faszulykát 2½ vékát, babot hasonlóan, kendermagot 5 köböl és fél vékát, tökmagot 2 vékát és haricskát⁹⁶¹ 4 vékát vetettek. Nagypetriben az allodialis földbe vetettek 2 véka borsót.

A gabona – a gabonásházak építése ellenére – esetenként az erdélyi Csáky birtokon is tönkrement. 1791 februárjában Ramutjai Miklós tudósította asszonyát, hogy az árendás zsidótól volt kénytelen a grófnőnek gabonát venni, mert bár van 223 kalangya csépeletlen őszi búza asztagon,

⁹⁵⁸ U. et C., Kolozsvár, Fasc. IX. No. 1. (1794) Az óbudai és a szentmihályteleki majorságokban elvetett gabonát együtt közölték.

⁹⁵⁹ Az elegyes búza a kétszeres búza, (triticum mixtum), azaz a búza és rozs keveréke.

⁹⁶⁰ A faszulyka a bab megnevezésére szolgál

⁹⁶¹ A haricska jelentése: hajdina, pohánka, görög gabona (Polygonum Fagopyrum). Igénytelen, maghozama kicsi. Irtásföldekbe is vetették, s a köznyelv a szegények táplálékának tartotta. Kétszíkú, a keserűfélék családjába tartozó növény. Kásaként fogyasztották. Méhlegelőnek is használták.

a keze alatt lévő „elegyes, rozsos, vad ... nem excellentiád asztalára való”. A vásárolt szemelt búzalisztból feleségével süttetett cipót, hogy mintát küldhessen belőle Csáky Katának.⁹⁶²

Teremiből viszont 1791-ben némi széna- és őszi búza eladásról kapott hírt, de azt is megírta neki Benke Mózes, hogy a marosvásárhelyi piacon nagy a kínálat, ezért az árak igen alacsonyak: a „jó elegyes búzát lehet az marosvásárhelyi piacon 18–20 garason vásárolni vékáját”.⁹⁶³ Két év múlva már jóváhagyólag írta a grófnőnek, hogy jó helyen vannak az asztagok Marosvásárhelyen „a tisztelendő páter franciskánusoknál”.⁹⁶⁴

Csáky Kata gazdaságában folytatta a család állattartási hagyományait, inspectora a század közepén a szurdoki sertéstartást elsősorban a makkos erdőkben tartotta kifizetődőnek. 1773-ban Árkosi már a tatárkát ajánlotta takarmánynak, de a lótartról is tudósította.⁹⁶⁵ 1776-ban a Szurdokhoz tartozó Luntsen nevű pusztán lévő két kaszáló (az egyik évente kaszálható, ott hat szekér szénát, a másik csak kétevente, kb. ugyanennyi szénával) az uraság használatára maradt.⁹⁶⁶ 1763-ban Bilakról tehenek eladását jelentették.⁹⁶⁷ Tudjuk, hogy a kolozsvári majorban is tartottak teheneket – feltehetően a család eltartására – ezeket 1777-ben bráhrára fogták, azaz a cefremoslékot használták fel a szarvasmarha hizlalására.

1779 januárjában Both Mihály az ádamosi sertéseket ajánlotta felhajtásra (bár előre jelezte, hogy annak költsége lesz), ezeket „zab polyvával, ocuval, mivel kitartom, egy-egy kevés törökbúzáat is közbe, mentől csinosabban lehet, úgy bánok vélek mindaddig, az míg fel lehet hajtani.” A branyicskai disznó értékesítésére viszont inkább a levágatás utáni szalonna és hús fontszám szerinti eladását javasolta a bányákon. A birtokról 1781-ben 100 forint értékű sertést adtak el, ami azonban a birtokból származó 1200 forintos bevételnek csak töredéke volt.⁹⁶⁸

Bethlen Miklós 1781. augusztus 21-én bekövetkezett halála után szeptemberben Csáky Kata megosztozott Rozália lányával, amikor az öreg grófnénak a ménesből 12 kanca, 12 csikó, 7 paripa csikó (három eszten-

⁹⁶² Jósika hitb. It. No. 661. 295–296. Bilakról, 1791. február 3-án küldött levél

⁹⁶³ A grófnő kérésének megfelelően gyöngykását vettek neki a sokadalomban, annak azonban kupáját 9 garason adták. Jósika hitb. It. No. 661. 305. 1791. április 22. Benke meg is jegyezte, hogy „ez is ilyen drága soha nem volt”.

⁹⁶⁴ Jósika hitb. It. No. 661. 338. Zab, árpa és alakor viszont zsákokban maradt az udvarban. Benke a további gabonaeladásról várta a grófnő elhatározását.

⁹⁶⁵ Jósika hitb. It. No. 661. 61.

⁹⁶⁶ Jósika hitb. It. No. 542.

⁹⁶⁷ Jósika hitb. It. No. 661. 12. (1757) és 32. (1763) Az utóbbi esetben három fogatlan vén tehenet adtak el, de még maradt eladnivaló jószáguk – közölte Gyulai Z. András.

⁹⁶⁸ Uo. 141–142. Both Mihály levele Branyicskáról 1779. január 14-én. Uo. No. 662. 73–74. Csáky Kata levele lányához 1782. július 6. A vármegyének a Marostól északra voltak találhatóak aranybányái: Almás, Porkura és Pojána illetve Cserés és Nagyág. Benkő, 1999. I. 449.

dós, istállóban lévő) 3 ifjú mag ló, 5 pej csikó és két huszár ló, 44 szarvasmarha (jármos ökör, bivaly, tehén és borjú), 235 juh, kecske és bárány és 42 sertés jutott. (A marhák összetételét pontosan bejegyezték a „vörös könyvbe”, ami a grófnő gazdasági feljegyzéseit tartalmazta.) A tiszta búzából 100 köblöt már elvetett az udvarbíró, de még 77 köből maradt, s hasonlóan 267 köből törökbúza. Borból a neki jutó 1561 veder fele (815 urna) már 7½ krajcárjával elkelt, a búza árát is hozzászámolva 1001 magyar forint és 9 krajcárt kapott.⁹⁶⁹

Csáky grófnő a hozzá került állatvagyonot igyekezett megfelelően tartani. A Küküllővárhoz közeli Ádámoson az ispán 1793-ban új juhistállót készíttetett, de a láb- és körömfájás miatt nemcsak a juhok, a marhák is veszélyben forogtak, ahogyan jelentette: „majdnemhoggy egymásra nem hullanak, egynehány el is vészett”.⁹⁷⁰

Az összeírt és becsült uradalmak jó állapotban kerültek Csáky Kata lányaihoz. Az 1795. évi megosztásnál a két nyílban egyrészt az ún. ősi jószágok, vagyis a Csáky Kata kezén volt családi birtokok, a másrészt a Haller János özvegyétől megszerzett – Csáky Borbáláról maradt – birtokok, harmadrészt a grófnő saját szerzeményű birtokhagyatéka és annak jövedelme szerepel. Az elkészített becsű felhasználhatóságát csökkenti, hogy nem volt teljes körű. Egyrészt bizonyos részei hiányoznak (a fennmaradt forrás azt közli, hogy azok nem készültek el), másrészt a kocsmák, vendégfogadók és esetenként a lisztelő malmok jövedelmét esetlegesen, vagy egyáltalán nem tartalmazzák, pedig különösen az első kettő minden uradalomban jelentős bevételeket hozott. Sajátos, hogy az udvarházak melletti veteményes- és gyümölcsöskerteket, amelyekkel kapcsolatban a grófnő maga is adott tanácsokat és gyakran megfogalmazta elvárásait, a becsüsők gyakorlati haszon nélkülinek tüntették fel, hasonlóan a fűrészmalomhoz, amelyet csak a családi szükséglet kielégítésére fordítottak. Hasznot egyértelműen a bevételt eredményező ágazatoknál jeleztek.

Az első nyílban csak Sajókeresztúr lisztelő malmának jövedelmét számították, ez azonban évi 792 magyar forint, illetve Rajtolcét, ami 10 forint. Emellett azonban még Almáson, Nagypetriben, Középfalván volt jó malom, valamint Pusztaszentmihályon, de mivel ezt nem használták, jövedelmét sem lehetett megmondani. A család középfalvi papírmalma kiemelkedően magas éves hasznot hozott: 1930 magyar forint és 92 dénárt.

⁹⁶⁹ Jósika hitb. lt. No. 660. Az eladott bor 815 forint és 45 krajcárt, a búza 185 forint 24 krajcárt ért. Comissióra kiadva volt 345 veder, s maradt felhasználásra 399 veder és 7½ kupa.

⁹⁷⁰ Jósika hitb. lt. No. 661. 335–336.

Az 1795. évi birtokosztás megadott éves jövedelmei:⁹⁷¹

A két részre jutott nyilak	Családi ősi jóságok		Haller és Torma örökség		Keresmény vagy szerzett jóságok		Összesen	
	Mft	dénár	Mft	dénár	Mft	dénár	Mft	dénár
1. nyíl: Bethlen Rozália	3174	50	16	30	132	-	3322	80
2. nyíl: Bornemissza Annamária	2087	40	222	2	227	60	2537	2
Összesen:	5261	90	238	32	359	60	5859	82

A tizenöt helyséből csak négyben nem volt kocsma, ennek ellenére csak 117 magyar forint és 4 dénár jövedelmet tudtak kimutatni. Mészárszék Almáson volt 10 Mft árendával, pálinkafőző ház Sajókeresztúron, 27 Mft 54 dénáros, örmény bolt Almáson, 12 Mft árendával, sokadalom 28 Mft jövedelemmel szintén Almáson, valamint Rajtolcon és Pusztaszentmihályon fogadó (45 Mft illetve 192 Mft jövedelemmel).

A Haller örökségből Alparét helységben fogadóval és 16 Mft 30 dénáros vásárjövdelemmel rendelkezett, de sem az alsócsobánkai és oláhszentlászlói malomnak, sem a további (pusztaújfalui, szovári, jetzki, felsőcsobánkai, oláhszentlászlói) fogadóknak hasznát nem ismerjük. A szerzemények közül egyedül a nagyzsombori fogadó jövedelme ismert, ez 132 Mft, sem a zálnoki, sem a Bihar megyei Lükiben lévő elpusztult fogadó nem nyújtott jövedelmet.

A második nyíl 21 ősi jósága Szurdok köré csoportosult, itt lisztelő és fűrészmalom, pálinkafőző ház, egy 5 Mft 40 dénár árendát hozó örmény háza, valamint két fogadó található, az egyik 80 Mft jövedelmet hozó, a másik, a Zsibora 40 Mft-ot eredményezett.⁹⁷² A malomjövdelem Ádámon és Bilakon ismert, 192 Mft és 360 Mft, Szurdokon és Kettősmezőn ismeretlen. A kocsmák hasznát azonban mind a nyolc helyen közölték, ez Kisfenesen kiemelkedő: 250 Mft, összesen 477 Mft-ot eredményezett.⁹⁷³ A bilaki két pálinkafőző ház árendája 24 Mft, a szurdoki haszna nem ismert. A nyolc fogadó jövedelme 1027 Mft, ebből a bilaki (357 Mft 60 pénz), a szentmihályteleki (200 Mft) és a dombi (219 Mft 40 dénár) emelkedett ki. A sokadalom haszna egyedül Bilakon kimutatott, s egészen elenyésző

⁹⁷¹ Jósika hitb. lt. No. 631.

⁹⁷² A fűrészmalom nem hozott jövedelmet, csak az udvar számára használták.

⁹⁷³ Kocsma volt Szalonnán, Kiskristolcon, Nagykristolcon, Csobánkán, Tóthszálláson, Magyar és Oláhfellakon, Szentmihályon, és Kisfenesen.

volt: 1 Mft 40 dénár. Ebbe a nyílba több Haller örökségből származó települést számítottak, hogy egy tömbben, nagyjából egyforma gazdálkodási lehetőségekkel rendelkezessenek az utódok, a kimutatott jövedelem azonban csak a hat lisztelő malomé, a kilenc malomét nem ismerhetjük.⁹⁷⁴ A keresmény birtokon csak Ádámoson működött egy 96 Mft-ot hozó lisztelő malom, ugyancsak ott egy 32 Mft 60 dénáros árendával bíró fogadó (Szomordokon viszont olyan csekély a jövedelem, hogy nem is közölték), valamint a vámoshíd 99 Mft-ot érő jövedelme növelte a bevételeket.

A számbavett allodiumok megosztása sokkal kiegyensúlyozottabb képet mutat.⁹⁷⁵ Teljesen egyértelmű, hogy a Csáky Kata örökségeként maradt birtokok gazdasági lehetőségei kiemelkedőek. A családi levelezésben megfogalmazott törekvéseket, célkitűzéseket sikerült a grófnőnek valóra váltani. De az is bizonyos, hogy az idős özvegyasszony helyesen látta a nővére fiától remélt Haller örökség gazdasági jelentőségét, s azt, hogy annak hiánya jelentősen csökkenthette volna a lányainak s unokáinak juttatható birtokok körét. A szerzemény jószágok összetétele azt mutatja, hogy a grófnő vagy kiegészítette, s ezáltal értékesebbé tette az ősi birtokot (pl. kisebb részbirtok, s a hozzá tartozó szolgáltatók zálogosításával), vagy különösen jó szőlőtermő területeken vásárolt minőségi bort adó szőlőföldet, ami a birtokok jövedelmezőségét növelhette. A haszon tehát esetenként jóval jelentősebb volt, különösen az utódok számára, mint a jószágokért kifizetett, vagy kölcsönadott összegek.

Bethlen Rozáliának elsősorban Almáson (1347 köből) és Sajókeresztúron (263 köből) jutott jelentős búzavetés, amihez az alparéti (270 köből), pusztáujfalui (135 köből) és az oláhszentlászlói (207 köből) Haller örökség és a sajókeresztúri (72 köből) búzaföldek járultak hozzá. Kaszáló szintén Almáson (270 szekér) és Pusztaszentmihályon (150 szekér), valamint Kajlán (97 köből) és Sajókeresztúron (82 köből) volt jelentősebb.

⁹⁷⁴ Lisztelő malom volt Szalonnán, Oláhfenesen, Kisfenesen, Oláhlétán, Motson, Alsó Városvizén, illetve kocsmá volt Szurdokon, Kettősmezőn, Nagykristolcon, Olháfenesen, Tóthfaluban, Kékbükki praediumon, Oláhlétán, Magyarlétán és Motson.

⁹⁷⁵ A falvankénti kimutatás a mellékletben. Bethlen Rozáliának Kásapatakán, Bertsén, Csolnokon és Szentandrason csak jobbágyi földjei voltak, a többi településen az allodiumok jelentéktelenebbek. Rajkon egyedül 97 szekér kaszáló jutott számára.

ALLODIUMOK AZ ERDÉLYI CSÁKY BIRTOKON
AZ 1795. ÉVI BIRTOKOSZTÁS ALAPJÁN

1. nyíl: Bethlen Rozáliáé

Tele- pülés	Búzaföldek		Zabföldek		Törökbúza		Kaszáló		Szőlő	
	köböl	véka	köböl	véka	köböl	véka	széna szekér	sarjú szekér	kapás	veder bor
Családi ősi jószágok										
Összesen	1762	61	8	3	30	1	697,5	794 ^{10/30}	477	1213
Haller és Torma örökség										
Összesen	731	9	-	-	-	-	136	-	-	50
Keresmény vagy szerzett jószágok										
Összesen	114	10	28	3	6	3	63,5	6	57	706
Mind- összesen	2607	80	36	6	36	4	897	800	534	1969

2. nyíl: Bornemissza Annamáriáé

Tele- pülés	Búzaföldek		Zabföldek		Törökbúza		Kaszáló		Szőlő	
	köböl	véka	köböl	véka	köböl	véka	széna szekér	sarjú szekér	kapás	veder bor
Családi ősi jószágok										
Összesen	1164	57	229	6	13	5	143¾	41	459	1238
Haller és Torma örökség										
Összesen	1560	12¾	-	-	23	-	3	483¾	30	330
Keresmény vagy szerzett jószágok										
Összesen	145	18	-	-	3/16	20	49	4¼	38	168
Mind- összesen	2869	87¾	229	6	36¾/16	25	195¾	528½	527	1736

Bornemissza Annamária nyilában az ősi jószágok sorában a szurdoki (148 köböl) mellett a bilaki (406 köböl), a burjános óbudai (220 köböl) és az ádámosi (127 köböl) allodium búzaterülete volt kiemelkedő. A Haller örökségben hasonlóan a szurdoki (230 köböl), a motsi (608 köböl) és a sárfalvi (172 köböl) jelentős, s a kaszáló területben is Mots 225 szekér szénát adó területe meghatározó.

Bethlen Rozália – amikor anyjával, még apja halálakor – megosztottak egymással, Buzán a Bánffy György gubernátornak egykor elzálogosított rész felét kapta. Csáky Kata fiatalabbik lánya, Rozália nemigen érdeklődött a gazdálkodás iránt. Amikor férjhez ment Csáky Jánoshoz, gyakran

utalt rá apjához írott leveleiben, hogy férje „erőssen el vagy on merülve az gazdaságban,” ami azt is jelentette, hogy magára hagyta őt. A gazdálkodás eredményessége csak Kolozsvárra költözésük után foglalkoztatta, akkor is elsősorban azért, mert a vendégeskedéshez sok mindenre szüksége volt. 1779 májusában a rokonság látogatásakor is ezt tapasztalta – ahogy apjának írta – „Holnap Bethlen Ádámné, Bethlen Gergely, Székely Ádám nálam lesznek ebéden, délután comédiájok lesz a piaristáknak.”⁹⁷⁶ 1781 áprilisában már a nagy-nagy drágaságra panaszkodott, de siralmi a birtokról beküldött gabona minőségére is fényt vetnek: „... még a cselédeknek is mind pénzen kell vennem a kenyeret, mert azmely lisztet Kentelkéről küldettek volt, semmi hasznát nem lehetett venni, olyan rossz.”⁹⁷⁷ Szerencséjére a család kisegítette bajában, anyja szívesen gazdálkodott helyette is, s válása után második férje, Wass Sámuel szintén jól érezte magát a birtok központjában, Almáson, ahol sikeresen tevékenykedett.

Tisztjei ritkán küldték neki feljegyzéseiket. 1801-ben Gergely Dénes budatelki levele is a praefectusi látogatást követően született, s jelentőségét az adja, hogy a földesúri majorság működéséről, 140 véka őszi búza elvetésről tudósította a grófnőt, valamint arról, hogy másfél ezer véka törökbúzá (kukoricát) szedtek fel az emberek, akiket igen hajtottak. Ugyanakkor ígérte, hogy a reggel útnak indított három bivaly és három meddő mellett Szamosfalvára mielőbb küldi a marhákat is, bár ez bizonyos késést szenvedhet, mert a tulokpásztor váratlanul megszökött.⁹⁷⁸

Bakó József nagymási tiszt is elsősorban az állattartás eredményességéről tudósította a grófnőt. A sertéshízlalás ugyan a számtartó dolga volt, ezért nem akart a grófnő kifogásaira válaszolni, de azt 1816 júniusában mégis megírta, hogy a vékony szalonnát adók bizonyára a makkon hízottakból valók lehetnek, mert a Czegén tartottak „jóknak látszottak”. A régi számtartónak pártját fogta, mondván, hogy „azt nem lehet tagadni, ... egy igen accurátus és szorgalmatos ember volt, ... nem tudom, hogy hibázta el” a füstölést. Bár az ő üstjében is olvasztották a zsírt, mégsem követte nyomon, hány disznó zsírja lehetett, megfelelt-e annak mennyisége a kívánatosnak, mert nem akart a számtartó dolgába elegyedni.⁹⁷⁹

⁹⁷⁶ Jósika hitb. lt. No. 552. 1779. május 19-én, Kolozsvárról írott levele.

⁹⁷⁷ Uo. 1781. április 4.

⁹⁷⁸ Jósika hitb. lt. No. 552. 1801. szeptember 26. Gergely Dénes levele. A mellékelt lapon az olvasható, hogy a praefectus csak egy napig volt jelen, aztán tovább ment Kolozsvár felé. A levél szerint a pásztor elszökése ellenére a marhák hiánytalanul megmaradtak. Gergely ennek ellenére büntetést kér az elszökött emberre.

⁹⁷⁹ Uo. 1816. június 8-án, Nagymásról küldött levele. Bár kijelentette, hogy a számtartó dolga a sertés hízlalása, a levélben az illető dicsérete ellenére a hibát igyekezett reá hárítani: „A háj zsírra nézve miért lett olyan kevés, nem tudom, mert a télen egy udvari sertés sem öletett nálam le, a másik télen pedig mind nálam ölettek le, és akkor illendőleg jött ki a háj zsír is.”

1817-ben, férje halála után írta neki Czegébe, hogy megcsikóztak a kancák, s így lett „11 paripa, 5 kanca,” valamint küldi hozzá a lovászt, hogy a Méhesen lévő csikókat is számbavehesse és az almási központba hajthassa. Elszámolt neki a dézsmabarányokról is, amiből egyértelművé vált, hogy a grófi családhoz a 29 állatból csak négy került, az összes többit az urasági tisztek conventiójára fordították, de még a további dézsmajóságra is számítva a cselédekre is gondolniuk kell, mert „nem lévén egyéb, mit adjunk nékiek a tésztaneműnél és húsnál”.⁹⁸⁰

A híradás szerint hiába az állattartás eredményessége, ha a „gabonán kívül leszállván mindennek az ára,” s az uradalomnak éppen azt kell a piacról beszereznie. A „Furcsa” nevű négyéves kancát ugyan sikerült 200 rénes forinton eladnia, de ezt és a nála lévő pénzből még 500 forintot arra volt kénytelen fordítani, hogy Váradról gabonát vásároljon. A helyzet elég kilátástalannak látszott, a „vejendő gabona két heti provisio, azután megint ha nem veszünk, nem lesz, amint most sincs annyi, hogy a dolgozóknak is adhassunk, még a váradi gabona szombaton estvére meg nem érkezik ide.” Bakó nem tartotta ugyan saját hatáskörébe tartozónak azt, hogy lovakat fogadjon be a birtokra, de megoldásnak éppen ezt sugallta a grófnőnek.

1823-ban a tisztt már világosan utalt arra, hogy Csáky gróf, azaz a grófnő fia, Csáky József – akire nagy hatással volt mostohaapja, Wass Sámuel gazdálkodása, elsősorban lótenyésztése – több területen szabadkezet kapott a birtokon. Bár a lóhágtásra az úrnő küldte az almási lovásznak a parancsot, mivel a négyesztendő Caesar, majd a Titus nevű próbalovak nem bizonyultak alkalmasaknak, „gróf Csáki őnagysága rendelkezéséből” hoztattak új lovakat, hogy ezek közül válasszanak.⁹⁸¹

1820 után Buzán Csáky Kata örökösei (Bornemissza Annamária fia, Jósika Miklós és Bethlen Rozália lánya, Csáky Rozália) törekedtek megegyezésre a többi birtokossal (Csáky Gábor unokáival: gróf Lázár Lászlóval, Ádámmal, Gáborral és Lázár Druzsianával, báró Bethlen Dávidnéval) arról, *miként lehetne közös szabályozás révén hatékonyabbá tenni a gazdálkodást, s egyértelműsíteni a határmegosztást*.⁹⁸² A megállapodás-tervezet jelentőségét

⁹⁸⁰ Uo. Bakó József 1817. május 24-én, özvegy Wass Sámuelné számára, Czegére írott levele. A számtartónak 6, a kertésznek és lovászmesternek 8, neki magának 12 bárány járt.

⁹⁸¹ Jósika hitb. lt. No. 552. 1823. április 9-én küldött levele. A birtokközpontból egy Votutz nevű kocsisal egy kosár rákot és egy bárányt küldött a grófnő kérésére, s a héten még egy újabb bárány beküldését ígérte. Szentmihályon kellett volna személyesen találkozni Csáky gróffal, de elkerülték egymást.

⁹⁸² Lázár cs. lt. No. 384. I./17. Év nélküli irat, feltehetően 1820 után, amelyet azonban nem írtak alá, tehát csak fogalmazványnak tekinthető. A buzai Csáky-rész a hagyomány alapján a Csáky Gábor leszármazottaké volt, Csáky Kata lányai, majd unokái az ún. Bánffy-rész birták, amelynek fele volt Csáky Rozáliáé, a másik felén Jósika Miklóson kívül még Wesselényi Miklós úrfi, Teleki Sámuel, Kemény Lajosné és Toldalaginé birtokoltak.

az adja, hogy egyértelműen láttatja a gazdálkodás árnyoldalait, amelyek jelentős mértékben korlátozták annak hatékonyságát, s olyan javaslatot tartalmaznak, amelyek valóban egyértelműsíthették a viszonyokat, s éppen a szabályozottság igenlésével kínáltak megoldásokat. A rendezés során előírták a közkertek (udvarok, csűrös-, veteményes- és gyümölcsös kertek) összeírását és szabályos tartását, hogy az elhanyagolt területek ne válhassanak a szomszéd gazdálkodásának akadályává. Az erdőkön és a belső telkeken kívül a birtokosok között az egész külső határt fel akarták osztatni, ami alapja a colonusok telekfelosztásának is, ezért az osztató-comissiót a szolgálat dolgában is „valami egyenlő rend és mérték” felállítására kérték. Hasonlóan gondolkodtak a buzai sokadalom jövedelmeiről is, amelynek a birtokosok között meghatározott rend szerint kell a jövőben megoszlania. *Meg akarták szüntetni azt a rendetlenséget is, amely abból adódott, hogy a településen „akármely köz-lakos, vagy kocsmáros akkor vágott marhát, és úgy árulta el, amikor és amint akarta, s így a földesúri regáléknak egy része, a jus macelli az idevaló possessionatusnak éppen semmi hasznot nem hajtott,”* ezért kívánták a jövedelem beszedésének helyreállítását. A külső határ felosztásánál a megállapított birtokarányokat vették alapul. A szénafűnek használt Dumbráva rész kevésnek bizonyult, ezért szükségesnek tartották a határban még legalább kétannyi területet kaszálónak elkülöníteni, s azt, valamint a legelőnek szolgáló réteket a birtokosok között határjelekkel kitábláztatni. *Elő akarták íratni, hogy a három kaszálórész közül egy legyen ökör-tilalmas, melyben csak „az igavonó ökrök, szekeres, hámos és hátszlovak legelszednek, és így a kiszakasztott szénafűnek forgandólag egyik-egyik harmada legelőnek szolgálván, meg ne soványodjanak a kaszálók.”* Fontosnak tekintették, hogy a falu „kezeügyében” legyen borjúkert is, ahol azonban csak az egy esztendő borjúkat és csikókat járathassák. A szénafű kaszálónak használt kétharmadán a tilalom a „magyarok Szent György napján kezdődjön,” az ott talált marhát vagy barmot egy-egy magyar forinttal büntessék. A tilalom fenntartását a szokásos gyakorlat szerint október elsejéig szükségesnek tartották, hogy legyen mindenkinek ideje a széna és a sarjú betakarítására. A határpásztorok a tilalmasban talált állatokat behajthatták, aki ennek ellent állt, 12 forint lehetett a büntetése. Arról is megegyeztek, hogy idegen marhákat nem fogadnak a határra, aki pedig ezt mégis megteszi, 200 magyar forint büntetésre számíthat.

Ugyancsak a település közvetlen közelében kívántak egy kendert termő kertet „körös-körül sáncoltatni, fűz, vagy egyéb, gyors növéssű fával körülültetni”. Az irat szerint a birtokosok egyetértettek abban, hogy a közöttük régtől megosztva birtokolt erdők, valamint a régi szőlők maradjanak korábbi állapotukban, ellenben az új szőlők, mint a Jósika szőlő a csűröskert felett és a

Henter örökösök szőlője legyen alap arra, hogy a többi kertekből kevessebbel részesedjenek.

A birtokosok közötti megállapodás-tervezet a föld művelésének módjában is alapvető változást célzott meg. Az eddigi művelési mód, a kétnyomásos gazdálkodás helyett, ahol szerintük „a szántóföldek nem művelődnek meg úgy, amint a három fordulós határokon szoktak művelődni, s a tavasz és őszi vetésnek öszveelegyítése miatt se a marhák úgy nem legelődhetnek, amint a három fordulós határokokban, se tavasz vetéseket a kártételektől illendőleg megoltalmazni nem lehet,” a háromnyomásos gazdálkodást kívánták bevezetni: „Ami extravillanum ezeken kívül vagyon és ami csakugyan a buzai határnak nagyobb részét teszi, azt a határosztó bírák szakasszák három, a lehetőség szerint egyenlő kiterjedésű, azaz egymásnál nem sokkal nagyobb, vagy hosszabb fordulókra...”.

A három forduló felváltásának sorrendjét a más „három forduló helységekben is szokás” alapján írták elő: „amely fordulóban tavasz-vetés volt, a maradjon nyomásnak, amely nyomás alá jött volt, azt ugarolják meg, és (minthogy abból minden marhának és baromnak ki kell takarodni, mi-hent az őszi gabona fordulójától a takarmány bé lesz hordva) vetődjék be őszi gabonával. A pedig, ahol őszi gabona volt, maradjon törökbúza és egyéb tavaszi vetés alá, hogy így a törökbúza kapálás és más esztendő-kben reá következő többszöri felszántás által a nyakasabb burjánok és tövisek gyökerestül a szántóföldről kitisztulván és a föld megpuhulván, annál több és jobb gabonát teremhessen.” Az őszi vetések betakarítási határidejét augusztus végére tették, hogy szeptember elsejére a megugarlott és meglehevert nyomásról minden marha és barom kijöjjön, s „kiki a maga földjeit bevethesse őszi gabonával”. Az „oláhok Szent Mihály napjáig” a törökbúzát be kellett takarítani, hogy a csordákat, méneseiket és a juhnyáját oda fordíthassák, hogy a jobb legelőről megerősödve „mehessenek be a télbe”.

A külső határ rendjének biztosítását szolgálta a határ inspectorának hivatala, amit esztendőnként kellett valakinek a birtokosok közül magára vállalnia. A megbízott személynek nem csupán a megegyezés betartását írták elő, hanem azt is, hogy „a buzai határt a szomszéd falusiaknak zaklatásai ellen oltalmazni, őriztetni kötelessége lészen...”.⁹⁸³

A vizsgált források szerint az erdélyi Csáky majorságokban a 18. század elejétől jelentős gabonatermesztés és állattartás volt jellemző. Csáky Zsigmond a bihari uradalmakban is gazdálkodott, ahol a majorsági termés azonos volt a jobbágyoktól kapott dézsmagabona mennyiségével. Özvegye még jelentős kölcsönöket is tudott a nyereségből nyújtani.

⁹⁸³ Lázár cs. lt. No. 384. I./7., Uo. Arra, hogy a compossessorok akarátát egyeztesse s a megegyezést a vármegye törvényszéke elé vigye, Cserei Miklóst választották meg a birtokosok. A végrehajtásban az ún. közös költségekhez hozzájárulást határoztak el.

Csáky Borbála a zálogba vett bihari birtokon folytatta a családi hagyományt, bővítette az allodiumok körét. A gabona többletét azonban a 17. századi kényszerpiac gyakorlatát követve az uradalmak népességének adta el, akik viszont az olcsó gabonát nem élelmük pótlására, hanem – az udvarbíró szerint – pálinkafőzéshez használták. Az állattartásban ki kell emelnünk a tejgazdaságok létesítését, amely az istállózás korszerűbb formájával, a takarmányozással együtt jelent meg uradalmaikban. A kezdeményezés hatékonyságát mutatja, hogy a svájcerájokat Kornis gróf, de 1785-től a birtokot visszaváltó magyarországi ág képviselői is továbbfejlesztették.

Csáky Kata maga irányította gazdaságát. Nemcsak tisztjeinek hozta tudomására, hogy fontos számára a majorsági búzavetés, az alaposan végig gondolt, tervszerű, az eladási lehetőségeket is felmérő gazdálkodás, hanem tevékenyen ki is vette részét a gazdaság haszonelvű, a jövedelmezőséget figyelembe vevő működtetéséből. Bizonyára szerepet játszott ebben a bizonyítási kényszer, majd férje halála után a szükség is, hogy megőrizhesse a birtokok működőképességét, s előteremtse az adósságok törlesztéséhez szükséges javakat is. Ugyanakkor szembetűnő, hogy allodiumai a paraszti földek között, a faluhatárok több helyén elszórva, apró parcellákban helyezkedtek el, ami a nagyon régi, középkori földesúri allodiumokra emlékeztet. Arra ugyan találhatunk törekvést, hogy a más birtokosokkal közösen használt határt osszák meg, a majorsági földek különválasztását azonban nem kezdeményezte, ami korlátozta termelési lehetőségeit.

A grófnő felelősséggel gazdálkodott, de befogadta az új ötleteket is. Udvarházaihoz mindenütt veteményes és gyümölcsös kertek tartoztak, ahová esetenként Bécsből, vagy Szebenből vásároltatott magvakat, ahol több (oláh, német, magyar) kertészt is tartott, s ahol melegágyakban készítették elő a növényeket. Gazdasági törekvéseinek nem a kertjeiben nevelt narancs és citromfák, vagy az udvarházai mellett létesített halastavak mutatják előremutató vonását, hanem a gazdag almási tisztabúza vetések, a branyicskai eladásra szánt törökbúza, a „vörös könyvbé” feljegyzett piacra szánt ökrök, juhok és sertések száma.

Utódai közül Csáky Rozália vált egyértelműen a gazdasági feladatokra felkészült, a haszonelvű gazdálkodást folytatni tudó birtokos asszonygyá, aki a buzai birtokon már 1820 után ésszerű és előremutató változtatásokat kívánt bevezetni.

Hasznos lenne a magánbirtok más uradalmainak adatsorával összevetni a nagybirtokos Csákyak adatait, s vizsgálni törekvéseiknek tendenciáit is. Erdélyben azonban a fiscális uradalmakon kívül (amelyek közül példaértékű elemzéssel a gyalui vártartomány urbáriumaiával előbb Jakó

Zsigmond, majd néhány munkájában David Prodan foglalkozott)⁹⁸⁴ nincsenek a magánbirtok uradalmaira vonatkozó kutatások. Imreh István és Csetri Elek is inkább a székelyföldi viszonyokat vizsgálta. Imreh István Bethlen Gábor gazdaságpolitikájának elemzése kapcsán⁹⁸⁵ utalt egyértelműen az uradalomszervezés-irányítás megújítására, a piacra termeltetés fontosságára, s egyben arra is, hogy a fejedelmi birtok mintát adott a magánuradalmak számára is. Ugyancsak az Apafi-kori fiscális birtokok gazdálkodásának sikerességét és a fejedelem kezdeményezéseinek hatásait emelte ki kutatásai nyomán R. Várkonyi Ágnes is.⁹⁸⁶ Csetri Elek Wesselényi Miklós zsidói uradalmának vizsgálatáról (az 1840-es évekre vonatkozóan) közölt ugyan néhány tanulmányt, ezek azonban már némileg túlmutatnak a kutatás jelenlegi keretein.

A gazdaságtörténeti irodalom áttekintése azonban mégis hasznos, hiszen néhány részadat is hozzásegíthet a pontosabb értékítélet megfogalmazásához. Az erdélyi viszonyok elemzői a hagyományos világ alkonyaként értékelik a 18. századot és a 19. század első évtizedeit. Csetri Elek szerint: „Az emelkedő követelmények időszakában a ... mezőgazdaság sajnálatos módon a feudális rendszer technikájának „rendkívül alacsony és veszteglő” színvonalán állott. ... A mezőgazdaság elmaradottsága, a technika alacsony színvonala és a fejlettebb mezőgazdasági eszközök hiánya egész Erdélyben általános volt ebben az időben.”⁹⁸⁷

A rokon családtagok irányításával folytatott gazdálkodás összevetéséhez a levéltári anyagok rejthetnek további adatokat. A bihari birtokon folytatott gazdálkodásról egyértelműen állítható, hogy az nem maradt el a jelentősebb megyebeli uradalmak szintjétől. Csáky István kolozsi főispán, majd fiai birtoklása egy területen erősített sajátos tendenciát: a jobbágynépeség kezelésével örökös jobbágyságra szorításának eseteivel, amely erdélyi sajátosság Bánffy György sólyomkői zálogbirtokán is elfordult. A renitens Csáky Imre iratanyagában azonban valóban találhatunk példát arra, de nála is az erdélyi birtokon, hogy a jobbággyi munkát a vadászatok alkalmával használta, s annyi robotot követelt, hogy a tömeges szökések az igénybe vehető munkaerő csökkenéséhez vezettek.

Bizonyos, hogy Csáky Katához hasonlóan nővére, Borbála, Haller György felesége is racionálisan gondolkodó asszony volt, aki férjével együtt min-

⁹⁸⁴ Jakó, 1944. b., Prodan, David: *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVI-lea I–III*. București, 1967–1968., David Prodan (edit) *Urbariile țării Făgărașului I. 1601–1630*. București, 1970. stb.

⁹⁸⁵ Imreh István: A fejedelmi gazdálkodás Bethlen Gábor idejében. In. Imreh István: *Erdélyi eleink emlékezete (1550–1850)* Bp., 1999. 9–99.

⁹⁸⁶ R. Várkonyi Ágnes: Az önálló fejedelemség utolsó évtizedei. In. *Erdély története 1606-tól 1830-ig*. Szerk. Makkai László, Szász Zoltán, Bp., 1986. főleg 805–848.

⁹⁸⁷ Csetri Elek: *Együtt Európában*. Debrecen, 2000. 4.

dent megtett a jól jövedelmező bihari birtok zálogának megszerzése érdekében. 1758-ban Bécsbe küldött, a család peres ügyeivel kapcsolatos információkat tartalmazó levelében testvérének nem kis csipkelődéssel tett utalást arra, hogy hosszú tartózkodása a császárvárosban mennyire megváltoztatta: „Látom én, hogy a bécsiek nem örömet vállaltak fel az szegény erdélyiek dolgát. Ennyi vénségire még nem tudgya, mit kaphatna gusztusom szerint valót Bécsben, mondván, hogy nem egyezünk semmiben ketten.” Kettejük különbözőségéről tovább elmélkedve utalt húga vallásosságára, s szerinte túlzó viselkedésére: „Igaz, az aszkétaságban, és ami sem erszényemhez, sem nem eszemhez való, abban nem [hasonlítunk], de ami szükséges, és szép a háznál, s itt nem kaphatunk, azt bizony én is szeretném, de tudom én azt, hogy arra rá nem érkezik kegyelmed, hogy az után járjon.”⁹⁸⁸ A korrekt viszonyra, s a közös örökség hasznának megosztására vonatkozó, újabban fellelt elismervények a gazdaságos működtetés kialakítására utalnak.⁹⁸⁹

Amikor a felvidéki ág rövid birtoklása után Csáky Borbála és férje, Haller György vette zálogába a bihari uradalmakat, a Mária Terézia által engedett vármegyei urbárium (1759) kihasználói között találjuk őket, akik majorságépítéssel, az urasági szőlőterület bővítésével, s ott a fizetett napszamosok alkalmazásával éltek. A bihari zálogbirtok és az erdélyi birtokközpont közötti szabad forgalmat is biztosítani kívánták. Haller György kérelmére ugyanis Grassalkovich Antal már 1760 novemberében mentesítést adott, „hogy a méltóságos úrnak boraitul, mellyeket maga házi szükségire önnön termésibül Erdély Országban vitetni fogh, a vagy onnét némelly victuálékat kihozattatni, azoktul semmi harmincadot ne vegyenek,” s a parancslevelet elküldette az aradi és a margittai hivatalokba.⁹⁹⁰ A Haller vagyont átvevő fiúk, Haller János azonban inkább továbbadta a bihari birtokot Kornis Mihálynak, s bevételeit az akkor az ő kezében lévő gorbói kastély építésére és erdélyi birtokaira fordította.

Újabban Bethlen Kata levelezésének kiadása⁹⁹¹ alapján összevethető az asszonyok gazdálkodása is. Az uradalmak terméseredményeire, sőt a paraszti termésmennyiségre odafigyelő özvegy ugyanúgy igyekszik bővíteni veteményei, gyümölcsösei kínálatát, mint Csáky Kata, a veteményeket, a magokat ő is Szebenből, Bécsből szerzi be, s a jó kertészek, főzőasszonyok után is hasonlóan érdeklődik családtagjaitól. A családi igényeket kielégítő háziipar (szövés, fehérítés, skófiummal hímeztesítés stb.) nála is megtalálha-

⁹⁸⁸ Jósika hitb. lt. No. 649. Csáky Borbála 1758. szeptember 21-én, Kolozsvárról írott levele.

⁹⁸⁹ 1753–1760 közötti elszámolások a két testvér között: Jósika hitb. lt. No. 678.

⁹⁹⁰ Jósika hitb. lt. No. 679.

⁹⁹¹ *Árva Bethlen Kata levelei*. Sajtó alá rendezte Lakatos-Bakó Melinda, Az Erdélyi Református Egyházkerület kiadása, Kolozsvár, 2002.

tó, ahogyan a papírosmalom terve és megvalósítása is párhuzamba állítható a Bethlen–Csáky házaspár középfalvi papírmalmával. Talán a paraszti művelés szintjétől való függés olvasható ki egy 1733 szeptemberében keltezett levélből: „... Sorostélyt tudom, olyan kevés szénát sem én, sem pedig a szegénység nem csinált, mint az idén, a szárazság miá, úgyannyira, hogy már sincsen mit egyenek a marhák, sem az enyim, sem a segény embereké.”⁹⁹² De ugyanezt erősíti az 1735 januárjában Teleki Ádámnak küldött levélrészlet is: „... az üvegcsűr régen megállott, s most módom sincs benne, hogy jártattassam, mivel a szegénység marhája mind eldöglött.”⁹⁹³ 1753 márciusában Teleki Lászlónak írott levele szerint a gazdálkodás alapvetően az önellátást szolgálta, de még azt sem mindig biztosan: „...ami kevés búzám van, a búzaféregtől nincs hol tartsam.”⁹⁹⁴ Amiben Csáky grófnő gazdasága több, az a tudatos tervezés és irányítás, a piacra termelés és a haszonelvűség érvényesítése. Igaz, időben ő akkor kezdte birtokait újrászervezni, amikor a gazdálkodást Bethlen Kata abbahagyta.

Az özvegyek, a nők nem kaptak minden erdélyi családban olyan belső hatalmat és gazdasági szerepkört, mint Csáky Zsigmond leányági leszármazottai. Csáky Rozália férjének, Jósika Jánosnak anyja, Jósika Antal kolozsi főispán özvegye helyett pl. fia intézte a gazdasági és birtokügyeket, aki 1804 márciusában a budatelki tiszt panaszára meg is róttá az idős asszonyt, amiért elzárta a veteménymagokat, s ezzel akadályozta a munkát.⁹⁹⁵ De a családi levelezés alapján egyértelmű, hogy a nők csak életük bizonyos időszakában tudtak gazdasági szerepet vállalni. Csáky Kata első házasságában jórészt külföldön élt, majd lányának taníttatása kapcsán Bécsben tartózkodott, s csak ezt követően vállalt feladatokat a családi örökség gondozásában. Unokája, Csáky Rozália házasságkötése utáni első évtizede sem a gazdálkodással, hanem a gyermekszüléssel és a kisebb nevelésével telt.⁹⁹⁶

Az azonos lehetőségekkel bíró családtagok közötti különbségeket jól példázza Csáky József esete, aki a birtokosztáskor nagyanyja és anyja jól működő nagymási uradalmát kapta, ám hiába próbálta a gazdálkodást gépesíteni, halálakor az „ingó hagyaték jó része a használatlan, használhatatlan gazdasági gépek halmaza” volt.⁹⁹⁷ Csáky József „kudarcaihoz” az is hozzájárulhatott, hogy családtagjainál engedékenyebbnek bizonyult

⁹⁹² Uo. 41.

⁹⁹³ Uo. 47.

⁹⁹⁴ Uo. 117.

⁹⁹⁵ Jósika hitb. lt. No. 146.

⁹⁹⁶ Jósika hitb. lt. No. 146. Jósika Antal feleségéhez írott levelek, No. 400. Jósika Jánosnak írott levelek

⁹⁹⁷ Kőváry László: A millennium századában Erdélyben kihalt főúri családok s visszaemlékezések végső szereplésére. = *Erdélyi Múzeum*, 1901. 210.

a jobbágypanaszok teljesítésében. Az 1820. évi ún. Cziráky összeírás kérdőpontra adott válaszai szerint a Kolozs megyei Vásártelkén pl. Csáky emberei heti 2–2 napot szolgáltak – ahogyan vallották –, „... ámbár három napot tartoznánk, mikor volt ökörrrel, most gyalogszerben”. Nyíresen pedig úgy látták „a mi szükségünket és szegénységünket látván” engedte el a gróf a dézsmát.⁹⁹⁸ Egy újabban előkerült, 1826-ból fennmaradt vallomás hívta fel a figyelmet arra, hogy Csáky Józsefnek a házasságával sem volt szerencséje.⁹⁹⁹ Felesége, Rhédey Terézia, Bánffy György gubernátor unokája ugyanis két gyermeke születése után elhagyta őt, mással élt, sőt a válást is szorgalmazta. Valószínű, hogy magánéletének bajai is hozzájárulhattak ahhoz, hogy kezdeményezései megakadtak, s ötleteit nem vitte végig.

Igaz, a kudarc esetenként azoknál is megmutatkozott, akik sikeresen gazdálkodtak. Wesselényi zsibói uradalmába hiába hozatott cséplőgépet, 1848-ban a kővárvidékiek felkeléséhez csatlakozó parasztok megrongálták azt, ahogyan a szomszédos csákgorbói birtokhoz tartozó cukormanufaktúrát is.

b) Erdőhasználat és határhasználati konfliktusok

Az erdélyi Csáky birtokok területén nem sok gondot fordítottak az erdők használatának szabályozására. A 18. század második felében azonban már több helyen konfliktusok jelezték a szomszédos falvak határán fekvő erdők hasznosításából fakadó ellentéteket. Csáky Kata birtokközpontjában az almási vár erdejét az uradalom más helységeiből való – nem a család fennhatósága alá tartozó – nyíresi és coldi személyek is használták, ezért 1763-ban a grófnő két kancellistával felmérte az erdőterületet, s az idegenek ellen eljárást kezdeményeztetett. A levelezés alapján azonban ezzel a lépéssel sem sikerült a problémát megoldani, hiszen a kancellisták levelének végén végén ott szerepel a birtokos asszony sajátkezű megjegyzése, miszerint 1776. május 30-án új előterjesztést kellett adnia az almási udvarbírónak „az vár erdejében bebíró czoldi és nyíresi possessorok ellen”.¹⁰⁰⁰

1778-ban egy újabb károkozás a korábbi intézkedések eredménytelenségét mutatta. Csáky Kata megbízottjától várta a hatékonyabb intézkedést, mivel azt írta a rajtolciak engedély nélküli irtását jelentő levél végére „Praefectusnak kell elküldeni ... Mivel az erdőben sok kár esik...” Arkosai megbízott 1780-ban már megtiltotta az erdő vágását, s javasolta a fe-

⁹⁹⁸ Takács, 6/A. 152. és 335.

⁹⁹⁹ Jósika hitb. It. No. 640.

¹⁰⁰⁰ Jósika hitb. It. No. 661. 36–37. Mihótsa Ádám és Mihótsa József kancellisták 1763. május 19-i – a járandóságuk kifizetését is kérő – levele. A bebíró, az idegen birtokos, az extra-neus magyar neve.

lelősségre vonását annak a Dálnoki nevű tisztnek, aki „az erdőnek nagy rontásával sok fát adott el, mégis azt soha az extractusában, se másuvá, sehol fel nem tette”. Igyekeztek megfizettetni az erdőt használó katonaságot is.¹⁰⁰¹ A családtagok levelezéséből kitűnik, hogy fa- és hordóeladásból csekély jövedelmük is származott, 1782-ben pl. Branyicskán 200 forint.¹⁰⁰² Bilakon viszont éppen az okozott problémát, hogy az uralkodó által elrendelt magazinumok építése miatt „drágán drágadik mind fa, deszka, lécs, sindely, ... senkinek egy szálat sem adnak mostanában, nemhogy ingyen, sőt pénzért is”. Ezért Árkosi praefectus azt a józan észrevételt tette, hogy a birtokos építkezési terveinek ismeretében a meglévő faanyagot a helybeli építkezésre kellene tartalékolni.¹⁰⁰³

Ádámoson (1793) a nagy drágaság és a vásárlás lehetetlensége még a juhistaállók elkészültét is akadályozta. Júliusra ugyan végre elkészültek, akkor azonban zsindeletet nem kaptak. Végh János hiába próbálkozott Medgyesen a páter gvárdián segítségével, és Korondon is, ahol ezek – amint a grófnőnek írta – „11 márvány alól ezerét adni nem akarják”. A malom szilipjéhez azonban képes volt a fákat megszerezni, s kifaragtatni.¹⁰⁰⁴

1792-ben Kozma Ferencet vádolták meg azzal, hogy tevékenységéből kár származott a grófnő „allodiális és tilalmas” erdeiben, aki felháborodottan utasította vissza a feltételezést. Kozma részbirtokos volt Fajszon, s éppen azt állította – miközben akár inquisitiót is önként hajlandó volt magára venni –, hogy sem a tilalmas, sem a faluk közönséges erdejében nincsen semmi fogvatkozás: „Mioltától fogvást én is vigyázatok az erdőre, sem nem pusztul, sem pediglen a lopás nem oly gyakor.” Kozma a váddal szemben éppen azt bizonygatta a grófnőnek: az ő törekvéseinek eredménye, hogy az urasági erdőkön a tűzifa kivételével tilalmas az erdők fájának kivágása, eladása „...de a tűzifának vásárra hordásával is illendő mérték tartatik.”¹⁰⁰⁵

A buzai határon, ahol más – rokon – családokkal együtt birtokoltak, a kollektív emlékezet az 1820-as években úgy regisztrálta a változásokat,

¹⁰⁰¹ Jósika hitb. lt. No. 661. 174. Henter Elek Nagymásról 1778. február 23-án küldött levele végére kerültek a grófnő megjegyzései. Uo. No. 662. 50. 1780. július 4-én írott levél.

¹⁰⁰² Jósika hitb. lt. No. 662. 73–74. Csáky Kata levele leányának 1782. július 6-án.

¹⁰⁰³ Jósika hitb. lt. No. 661. 196–197. Árkosi 1783. szeptember 13-i levele Csáky Katának, amelyben értesíti „Öfölsége a magazinumot az havason 400 fákból fel akarja állítani és magának kívánja reserválni az abból ingrediálendő pénz proventust.”

¹⁰⁰⁴ Jósika hitb. lt. No. 661. 335–336. Végh János gabonát küldött Medgyesre, hogy azért hozzanak zsindeletet, de nem sikerült szereznie. A malom működtetéséhez azonban hiányzott még a két malomkerék beszerzése, amelyhez a praefectus segítséget ígért, de mivel egynek az árát 40 forintra becsülték, s „a jószág megerőtlenedett, nehezen, vagy ha megerőtelve vecturáztatná ...”.

¹⁰⁰⁵ Jósika hitb. lt. No. 547. 637. Kozma Ferenc 1781-ben Küküllő vármegye generális perceptora volt. Kozma levele Jósika hitb. lt. No. 661. 312–313.

hogy „ezelőtt csak 50–60 esztendőekkel is bőséges erdők voltak,” vagyis a nemkívánatos változás, az erdő fogyása éppen a 18. század második felére tehető: a közös erdőket „étetik, vagdalgják, némelyek irtogatják,” ezért erősen megritkult. A Sombor felőli részen még a tilalmasban lévőket sem lehetett megtartani, mert a marhák miatt nem nőhettek, ez a helyzet tovább erősítette a birtokosok közötti szigorú elkülönítés kívánalmát.¹⁰⁰⁶

A nagymási és kispetri lakosok között is kialakult egy határviszály, mert az udvarbíró engedélyezte az almásiaknak, hogy az új irtásokat visszafoglalhatják, de a régieket hagyják békén, amit a lakosok figyelmen kívül hagytak, s elrontották a petriek kertjeit. Végül Mátyus István csak azt tudta a grófnőnek javasolni, hogy a kolozsvári „Continua Tábla” vallattassa meg a lakosokat, s annak alapján az „almási és kispetri határok között métákat¹⁰⁰⁷ állítsanak fel”.

Az erdőirtás, és helyén kaszáló, szőlő telepítése egyaránt érdeke volt a falvak népességének és a birtokos családoknak is.¹⁰⁰⁸ De az állattartás miatt az erdők megőrzése, a faállomány védelme is fontos elvárás maradt. A kettős érdek gyakran került konfliktusba, s a hasznosítás legtöbb esetben csak szigorú erdő-szabályok betartása mellett válhatott lehetségessé. A felvidéki Csáky birtokok ekkor már éltek a szabályozással, s hozzáértő szakemberekkel igyekeztek rendben tartani területüket. 1786-tól a bihari Csáky – fiúági – birtokon is szigorú erdőrendtartás és legeltetési rend¹⁰⁰⁹ lépett érvénybe, amely büntette a tilalmasba állatokat engedő jobbágyokat, valamint szabályozta az erdőirtás lehetőségeit is. Az erdélyi birtokon egyéni törekvések voltak ugyan, de ezeknek megvalósulását akadályozta a hasonló célkitűzéseket támogatni kívánó környezet hiánya. Kozma Ferenc levele a vármegye akadályozó szerepére is utalt: „ezelőtt akármelyik tiszt csak a bírónak írt, annyi vagy amannyi szekér fáért, s tetszését senki nem gátolta.”¹⁰¹⁰

A Csáky Kata halála utáni megosztás jól mutatja, hogy az almási vár erdeje több település határán, azok népessége számára is hozzájárult elsősorban a sertés-, de a marhatartáshoz is. Egyedül a rajtolci erdő szolgált az uradalmi makkoltatásra, a többi a bevételeket növelte, a népesség számára pedig legelőterületet biztosított. Ezért természetes, hogy a határhasználati konfliktusok jelentős hányada is az erdő- és a legelőhaszná-

¹⁰⁰⁶ Lázár cs. lt. No. 384. I./7.

¹⁰⁰⁷ határkő, határjel. Az állandó bíróságot 1762–1767 között szervezték meg. Jósika hitb. lt. No. 661. 52–53.

¹⁰⁰⁸ Jósika hitb. lt. No. 661. 182. Kellő Ambrus pl. a bihari Lüki határán robotban irtatott: „kinek-kinek szolgáltyához képest rendeltem ki.”

¹⁰⁰⁹ Prototocollum instantiarum 1785–1787, MOL P. 71. Fasc. 158. No. 47.

¹⁰¹⁰ Fond. Jósika, No. 547.

latból – főleg az egyértelmű rendezés hiányából, illetve az elkülönítés nélküli határt használó birtokosok összetűzéseiből – származott.

ALLODIÁLIS ERDŐK JÖVEDELME 1795¹⁰¹¹

Település	Makkos erdő	Sertések száma	Sertéstartás jövedelme	Marha legeltető helyek	Marhák száma	Marhák befogadásának jövedelme
Almás	Magyaros és Mester ága	100 és 200	á 20 krajcár = 120 Mft	Mester ága	200	á 14 kr = 56 Mft
Nyíres	Vár erdeje ¹⁰¹²	2000	á 24, vagy 34 dénár = 580 Mft	-	-	-
Czold	Vár erdeje	200	á 29 dénár = 58 Mft	-	-	-
Kásapataka	Vár erdeje	a nyíresi erdőnél	a nyíresi erdőnél	-	-	-
Rajtolc	Petz nevű erdő	100	<i>Nincs jöv., az uradalom makkoltat!</i>	-	-	-
Pusztajúfalu	1. erdő 2. erdő	400 300	200 Mft és 70 Mft	-	-	-
Bertse	Fatsés	150	51 Mft	-	-	-
Szurdok	La gyalu Valeyil	50	20 Mft 40 dénár	-	-	-
Szalonna	3 erdő	?	40 Mft			
Nagykristolc	8 erdő	?	200 Mft			
Bilak	2 erdő	1. 400 2. 50 fa- eladás	á 1 német ft = 480 Mft = 60 Mft =200 Mft			

¹⁰¹¹ Jósika hitb. It. No. 631.

¹⁰¹² A nagyalamási Vár erdeje Nyíres, Kásapataka, Czold és Rajtolc között található, jövedelmét minden faluhatárnál közölték. A sertéshizlalásért az udvarházhoz tartozóknak 24, az idegeneknek 34 pénzt kellett fizetniük.

Település	Makkos erdő	Sertések száma	Sertéstartás jövedelme	Marha legeltető helyek	Marhák száma	Marhák befogadásának jövedelme
Kis-fenes ¹⁰¹³	Havas	200	á 24 dénár = 48	1. Grózi nevezetű ¹⁰¹⁴ 2. Runka Ili-soni nevű ¹⁰¹⁵ 3. Muntyele Máre nevű rész	? ? 2000 marha 4000 juh	300 Mft 60 Mft marháért egy garas, juhért 3 pénzt = 120 Mft 120 Mft összesen: 600 Mft, ennek negyede 150 Mft
Összesen			2127 Mft 40 dénár			206
Mind-összesen:	2333 Mft és 40 dénár					

Az almási uradalomhoz tartozó erdőkről később is folyt pereskedés, a vizsályok azonban a birtokos családot nem a lakosokkal, hanem a helyi birtokosokkal állították szembe. 1822-ben a Bécsben tartózkodó Jósika János nyugtatta azzal anyósát, Bethlen Rozáliát, hogy nem nyerték ugyan meg a pert, de „oly keveset vesztek, amint csak lehetett, és nagyobbreszt éppen az ítéltetett, amit nagyságtok procurátori régebben kívántak ... [vagyis] az almási erdőkből a buzaiak pótoltassanak ki, és amit ők pusztítottak, az részekben fog jutni”. A követelés az ottani birtokosoké, mert az „usus fructus”-t vitatták, de éppen azt nem ítélték meg nekik, ami a megbékélést kétséggkívül eredményezheti.¹⁰¹⁶ 1824-ben kiderült, hogy a Vármező melletti erdőből mindössze 300 jugerum veszett el, de – Jósika tanácsa alapján – fennállt annak a lehetősége, hogy az általa értékesnek tartott gorbói erdők helyett anyósa a vár erdejének területéből pótoljon, adjon inkább át, hiszen az utóbbi területen „nem sok a haszon és a quali-

¹⁰¹³ A kisfenesi Havas Csáky Katalin és Haller János közös, osztatlan területe volt, ezért a jövedelmeket a két fél tisztjei osztották meg a felek között. Mivel azonban a hesdati possessorokkal volt közös a terület, az egész haszonból Csáky Katalinnak és utódainak csak negyedrészt jut.

¹⁰¹⁴ Kiadták a kimpányiaknak, kerpenyétieknek, bisztraiaknak

¹⁰¹⁵ Egy Márk Vonutz nevű bírónak adták ki taxára.

¹⁰¹⁶ Uo. No. 552. Jósika 1822. szeptember 2-i levele.

tás is bizonyosan fele lenne annak, amit a praefectus és tisztartó kár nélkül által adhatónak mondtak”.¹⁰¹⁷

Konfliktushoz vezetett a Csákyak margittai uradalmához tarozó dízseri erdő hasznosítása is. A szunyogdi nemesek legeltetési lehetőségeinek korlátozása már a század első felében előfordult, amikor Csáky Zsigmond Margittára hajtatta be Péchy úr sertéseit.¹⁰¹⁸ 1754-ben ismét nyílt konfliktus alakult ki, mivel Parniczky udvarbíró idegen sertéseket fogadott be legeltetésre. Ekkor a szunyogdi compossessorok mind felsorakoztak a Péchyek mellé. Előbb Kardos János ispán révén írásos parancsolatot küldtek a kondnak, majd Keceli György és Péchy Sándor személyesen is megjelentek, és a falubeliek segítségével Szunyogdra hajtották az állatokat. A szunyogdi birtokosok a behajtott sertéseket a lakosokkal és a szabadossal szüretre felhizlalták, majd maguk között megosztottak rajtuk. Parniczky elég kétségbeejtőnek tartotta a helyzetet, amelyet még az uradalmi fiskális sem tudott megoldani: „Pétsi uraimék inkább parancsolnak az Erdőből, mint a méltóságos Familia” – írta a grófnak küldött levelében.

A szunyogdi birtokosok korábban őket meg nem illető jogokat kívántak megszerezni. Az eset kapcsán felvett, és Kovacsics György szolgabíró által aláírt tanúvallomási jegyzőkönyv legalábbis nem igazolta a szunyogdiak előjogainak létezését. Egy Bencze Mihály nevű hatvanéves vallomástevő apjára hivatkozva mondta el: a szunyogdi nemeseknek „az említett dízseri nagy patakra még csak itatásra sem volt szabad hajtani, annál is inkább az erdőt usuálni nem engedtetett.”

Hasonló határviszályok bontakoztak ki az erdélyi rokonság zálogbirtokába került bihari területen is. 1781-ben a kéci és a margittai lakosok között a legeltetési lehetőségek fokozatos szűkülése miatt hosszan tartó határviszály¹⁰¹⁹ alakult ki. A két szomszédos településnek nem volt kijelölt határa. Az erdőt viszont mindkét oldalról irtották, így jöhetett létre egy vitatott kaszáló, amelyet előbb a zálogbirtokos, Kornis gróf, majd 1787-ben Károlyi gróf emberei tekintettek a saját birtokukhoz tartozónak. (Kornis hajdúi elhordták vagy meggyújtották a szénát, azután pedig Károlyi emberei „dúltak, égettek”.) A vitának az sem jelentette a végét, hogy Márton Ignác mérnök térképet készített (1786) a két helység határáról, hiszen a geometra a Károlyiak megbízásában állott. A vitának a zálogban lé-

¹⁰¹⁷ Jósika hitb. lt. No. 552. 1824. május 2-án írott levele Kolozsvárról Bethlen Rozáliának. Azt javasolta, hogy gorbói erdőt fel kellene hozzá méretni, hogy a csere létrejöhesse.

¹⁰¹⁸ MOL P. 71. Fasc. 7. No. 15. 1754 februárjából fennmaradt tanúvallomási jegyzőkönyv.

¹⁰¹⁹ MOL P. 404. Periratok. 12. cs. A Károlyi birtokon felvett tanúvallomási jegyzőkönyvekben az öregek arra emlékeztek, hogy a kéci magyarok a vitatott határrészt „a Suthát északi részén, melly Palotának nevezetik, ...egy harangért által adták volna a Margittaiaknak és azolta bírják...”

vő birtok visszaváltása után a Csáky fiúág megbízottjával, Ferdényi Jánossal kötött megállapodás vetett véget, aki szigorú erdőrendszabályokat léptetett életbe.

Határhasználati problémája volt a bihari uradalomnak a Nagytótfaluban lakó Ravazdy és Draveczi nevű nemesekkel is, akik a falvak felméretlen határán szabadon tartották sertéseiket.¹⁰²⁰ A közös erdőhasználat miatt a dézsmát harmadolták. A konfliktus nem is ebből, hanem az erdő egyoldalú kihasználásának szándékából keletkezett, hiszen Ravazdyék nemcsak tartottak, hanem „szabadon fogattak sertéseket”. Az udvarbíró a Csáky család érdekeivel ellentétesen tartotta azt is, hogy a falu részbirtokosai jövevényeket fogadtak be, s így azok az ő részükre teljesítették az úrbéri szolgáltatásokat.¹⁰²¹ A Csákyak udvarbírója, Parniczky Mihály szigorúan ráparancsolt a Ravazdy által letelepítetteknek, hogy csak az uradalom részére szolgáltsanak, a kerülőt pedig arra utasította, hogy a szabad sertéstartást csak Nagytótfalu határán engedélyezze a compossessoroknak.¹⁰²² Az egyező esetek azt mutatják, hogy Bihar megyében – az erdélyi hasonló törekvésekkel szemben – hosszabb távon sikertelennek bizonyult a kisebb birtokosok kitartó igyekezete, s a megyebeli uradalmak gazdasági érdekeivel ellentétes törekvések nem tudtak érvényesülni.

c) A szőlőtermelés és a bor-pálinka eladásából származó jövedelem a 18. századi erdélyi és partiumi Csáky birtokokon

A bor a középkor századaitól a magyar ember kedvelt itala volt, a mindennapok, de a nagy vigasságok sem múlhattak el nélküle. Oláh Miklós már a 16. században arról tudósította a külföldieket, hogy „Bor olyan bőségben van, hogy Magyarországnak majdnem valamennyi tája nemes, édes, savanyú, e két utóbbi közé eső, könnyű és közepes erejű borokat terem, de sokkal több fehéret, mint vöröset. A sört, a bor bősége miatt, csak az ország igen kevés részén ismerik.”¹⁰²³ Erdélyben – amelyet nem szok-

¹⁰²⁰ Uo. Fasc. 5. No. 6.

¹⁰²¹ Az udvarbíró a vallomások szerint kijelentette: „... azt cselekszem, hogy azokból a viskókból ki szállítatom az embereket, s mind felégetem”. Ez ugyan nem történt meg, de a falubeliek nyilván nem ok nélkül vádolták a Csákyak hajdúját, bizonyos Gligort azzal, hogy ő gyűjtotta fel Ravazdy malmát.

¹⁰²² Parniczkynek ez esetben is az volt a véleménye, hogy „Ennek a Ravazdynak már majdnem több jószága lesz, mint az uraságnak”. A Csákyaknak ekkor 102 öreg sertése, 80 süldője és 28 malaca volt a vitatott határrészen, valamint az udvarbíró is tartott ott sertéseket. MOL P. 72. Fasc. 327. No. 6.

¹⁰²³ Idézi Szakály Ferenc: A Közép-Duna menti bortermelés fénykora. In: *Borok és korok. Bepillantás a bor kultúrtörténetébe.* (Szerk.: Benyák Zoltán és Benyák Ferenc) Bp., 1999. 115.

tak a legjelentősebb bortermelő területek közé sorolni – a borivásnak külön kultusza alakult ki.¹⁰²⁴

A 17–18. századi magyar nagybirtok uradalomépítésében meghatározó szerepet játszottak a szőlőföldek, hiszen birtoklásuk minden esetben biztos jövedelemforrást és gyarapodást eredményezett.¹⁰²⁵ Az európai agrárkonjunktúra idején, egészen a 17. század közepéig, a bor árának növekedése egyértelműen és egyenletesen – bár mérsékeltebben, mint a gabona, vagy a marhahús eladása – gyarapította a földesúri jövedelmeket. A 18. században is általánosan jellemző maradt, hogy a bor az uradalmi kocsmákon többnyire mindenütt biztosan eladható volt, s ezért a szőlőtermőterülete – különösen a jó adottságú területeken – fokozatosan növekedett.¹⁰²⁶ Az uradalmak a bordézsmá érdekében engedélyezték az írtásföldeken a jobbágyi népesség szőlőtelepítéseit, s szorgalmazták a földesúri allodiumok szőlőterületeinek gyarapodását is, hogy a bevételeik között a bor- és söreladás, vagy a pálinka forgalmazását biztosító kocsmahaszna igen jelentős mértékben növekedhessen.¹⁰²⁷

Különösen sajátos a birtoképítésben-gyarapításban élenjáró erdélyi Csákyak 18. századi viszonya a szőlőföldekhez és a bor forgalmazásához, hiszen a család tagjai számára a 17. század második felében elveszített birtokok visszaszerzése és azok helyzetének megerősítése alapvető fontosságot kapott.¹⁰²⁸ Az erdélyi Csáky-ág elsősorban Erdélyben és a Partium területén rendelkezett birtokokkal, ahol a szőlőtermeléssel a jobbágyi népesség és a birtokos család egyaránt kísérletezett.

¹⁰²⁴ A középkorban jelentős bortermelést a 17–18. században hanyatlónak és gyengébb minőségűnek tartja Égető Melinda: A Kárpát-medence 16–18. századi borkultúrája. In: *Borok és kók. Bepillantás a bor kultúrtörténetébe.* (Szerk.: Benyák Zoltán és Benyák Ferenc) Bp., 1999. 150.

¹⁰²⁵ Ifj. Barta János: Földosztályok és jövedelmek Zemplén megyében a 18. század végén. In: *Föld és társadalom. Konferencia a Kiskun Múzeumban*, Szerk. Bánkiné Molnár Erzsébet, Kiskunfélegyháza, 2007. 86. 1800-ban az összes földesúri jövedelem 18,4%-a a kocsmáltatásból, 7,1%-a a szabad és 3,3%-a a dézsmás szőlőkből, s 4,3%-a a hegyjogból származott. Uő: Szőlőművelésből és italmérésből származó jövedelmek Zemplén megyében a XVIII. század végén. In: *Nápoje v minulosti a prítomnosti slovenska*. Jozef Baďurik–Peter Kónya–Radovan Pekník (Eds.), Prešov, 2001. (továbbiakban Nápoje, 2001.) 109–119., valamint Orosz István: Árucseré és borkivitel a Tokaj-Hegyalja mezővárosaiban Uo. 127–132. (továbbiakban Orosz, 2001.)

¹⁰²⁶ Orosz István: Adatok Nagyvárad szőlőtermeléséhez a 17. században és a 18. század első felében. *Történeti Tanulmányok X.* Szerk. Takács Péter, Debrecen, 2002. 140., szintén a szőlőterület növekedését igazolta.

¹⁰²⁷ A bihari magánbirtok viszonyairól Papp Klára: *Biharország jobbágynépe. A magánbirtok és jobbágysága a XVIII. században.* Csokonai História könyvek. (Sorozatszerkesztők: L. Nagy Zsuzsa és ifj. Barta János) Debrecen, 1998. 235. valamint Papp Klára: Szőlőtermelés és a bor, sör, pálinka forgalmazása a bihari Csáky uradalmakban. In: Nápoje, 2001. 119–126.

¹⁰²⁸ Papp Klára: A Csákyak erdélyi ága a 18. században. In: *Szabolcs-szatmár-beregi Levéltári Évkönyv XVII.* (Szerk. Galambos Sándor–Kujbusné Mecsei Éva) Nyíregyháza, 2006. 339–359.

A szőlőművelés nemcsak a viszonylag szabadabb birtoklás miatt volt vonzó a jobbágynépesség számára, hanem – legalább olyan mértékben – a boreladásból származó jövedelemszerzési lehetőség és az önellátás miatt is. Ez utóbbi magyarázza, hogy még az arra alkalmatlan talaj és éghajlati viszonyok mellett is megpróbálkoztak a szőlő termesztésével. A korabeli leírások, az uradalmi utasítások valamint a robotjegyzékek tanúsága szerint a megmunkálás rendjét az évszázados hagyományok alapján, több nemzedék átöröklött tapasztalataira építve fejlesztették ki.

A Jósika család hitbizományi levéltára az erdélyi Csáky család több 18. századi képviselőjének levelezését, gazdasági iratait tartalmazza. A gazdag anyagból sokoldalú képet kaphatunk a grófi család szőlőbirtokairól, azok elhelyezkedéséről, műveléséről, valamint a bor kereskedelmének fontosságáról is.

A források azt igazolják, hogy 1700. december 3-án gróf Csáky István kolozsi főispán visszaváltotta ugyan Bethlen Druzsianától, Mikes Mihály-nétól a serlingi jószágot 13 200 forintért, de annak csak a felét adta tovább, s a jó szőlőtermést adó birtok másik felét a család hasznára magának tartotta meg.¹⁰²⁹ (Serling Csáky Istvánné, Mikola Ágnes örökségének része volt, amelyet még 1693 márciusában vett át.¹⁰³⁰) Az anyai örökség egy részének elzálogosításával azonban erdélyi Csáky István átvette a magyarországi ághoz tartozó, s a tatai Csáky László tulajdonában lévő három partiumi és erdélyi birtokot.

Az erdélyi ág birtokszerzésében szerepet játszó Berettyó menti Margitta még a Csáky család legelső adománybirtokai közé tartozott. Az adorfáni birtokon a 17. század háborús időszakában is folyamatos volt a termelés. Várad török kézre kerülése után a lakosok erősen panaszkodtak ugyan: „a török insége és a magyar katonáknak s talpasoknak éjjelnappali nyomorgatások miatt igen elszegényedtünk, hogy közülünk némelyeknek nemhogy bora, vagy pénze, de naponként való kenyere is csak igen nehezen és szűkösen lehet, a sok háborús időkben templomaink is elpusztultanak,” mégis 1669-ben csak a tőlük elvárt 500 cseber bor adásának könnyítését kérték, legalább 100 cseberrel.¹⁰³¹ A Várad visszavétele után, 1692-ben készült összeírás lakott mezővárosként vette számba, ahol a Csáky László uradalmába tartozó település 44 lakója 157 kapás

¹⁰²⁹ Jósika hitb. lt. No. 643. 20–21.

¹⁰³⁰ Jósika hitb. lt. No. 541. 76. A „Csáki Istvánné Mikola Ágnes asszonynak jutott jószágok regestruma” szerint Szent László, Kis Fenes, Szent Mihály, Bilak és Serling egész faluk jutottak birtokába.

¹⁰³¹ MOL P. 72. Fasc. 326. No. 6. A könnyítés egyik indoka is az volt, hogy a templomot fel akarták építeni. Azt azonban leírták, hogy kevesebb a termés, s ezért a követelés teljesítéséhez a bor egy részét vásárolniuk kell (4-4 forint egy kis cseberért).

szőlőbirtokkal rendelkezett.¹⁰³² 1713-ban a Csáky István kolozsi főispán birtokában összeírt mezővárosban 115 lakosnál (köztük 15 nemesnél) 1762 cseber bort (tinnae vinii) jegyezték fel a conscriptorok.¹⁰³³

A bihari birtok, s különösen a szőlők gyakran szerepeltek a családi levelezésekben is. Tardy Ferenc megbízott s Gálos Mihály margittai udvarbíró időről időre megemlékezett róluk. 1718-ban mindketten tudósítottak a szörnyű jégkárrol. Tardy szerint „Az siteri hegyet az jégeső érte még ezelőtt, de ... maradna még is benne. De kiváltképpen mostan 25 praesenti keresztszegi határt több körülálló helyekkel úgy megrontotta, hogy egy garast érő hasznót határábul nem veszem, absolute semmibül.”¹⁰³⁴ Gálos Mihály részletezte is a történeteket: „A siteri hegyen lévőket verte ugyan egy kis jég, de szenvedhető. Az bozsaji hegyet is érte 28 Junii, de azokat is megjárattam tegnap, de az is szenvedhető, még Istennek hála az margittain semmi kár nem volt, hanem körülötünk való hegyeket igen elverte a jég. Kivált Haller György úr őnagysága tisztartója mondta tegnap, hogy Haller György úr majorság szőleit és az többeket is úgy elverte a jég, hogy talán soha úgy el nem verte, és Hagymádfalut és az lakásági hegyeket, de még Istennek hála, az nagyságod jószágabeli hegyek megmaradtak. Egészen Tokajtól a pusztáig mind elverte, hogy semmi sem maradt. 26 Junii ismét olyan nagy szél volt, hogy az nagyságod első részi házának az tetejét és az csúrt ... elhánta több házakkal együtt.”¹⁰³⁵

A margittai Mondra hegyen lévő szőlőföldekről készült tanúvallatás is azt igazolta, hogy az udvarbírónak gondja volt a földek műveltetésére. Egy bizonyos Kukora Karácsony a fiaival, Mihállyal és Gáborral együtt irtott az ott lévő „gazos és cserés” földekből, termő szőlőjük is lett rajta, de a pestis idején elhaltak, s a szőlőt felterve a gaz. Gálos Mihály udvarbíró ekkor parancsolta meg, hogy fogja fel „valamely magyar ember ... had csinálják fel szőlőnek, s adjanak dézsmát az úrnak belőle”. Így került Borsi Márton, Nagy Jánosné és Varga István kezébe, akiket Kukora János, az első irtást végző fia akart – sikertelenül – onnan elküldetni.¹⁰³⁶

1720-ban megtörtént az erdélyi és a bihari birtokok megosztása a két Csáky fivér között. Zsigmondé lett Almás, a szurdoki javakat viszont meg-

¹⁰³² Mezősi, 1943. 40–41.

¹⁰³³ HBML IV. A. 4/b. 1. kötet 118–125.

¹⁰³⁴ Uo. 75. Tardy Ferenc küldi gr. Csáky Istvánnak – 1718. jún. 30.

¹⁰³⁵ Uo. 77. Gálos Mihály küldi gr. Csáky Istvánnak Szurdokra – 1718. július 1. Még azt is hozzátette: „Debrecenben a piacon lévő nagy kú padkának az fedelét el fordította, és nyolc tornyot dűjtött el.”

¹⁰³⁶ MOL P. 71. Fasc. 6. No. 6.

osztották. Zsigmond úré lett Almáson 5 hordó bor, és még Kolozsvárról is átengedett neki 5 hordóval a testvére.¹⁰³⁷

Az 1722-ben végrehajtott buzai¹⁰³⁸ birtokosztásnál mindkét fivérnek jutottak szőlőföldek.

„Csáky Zsigmond „Szőlője a buzai felső hegyben gróf Bánffy György úr és Csáki Gáborné asszonyom szőlőjek szomszédsá- gokba egy darab prosperálván vini	150
Item a somboriak szőlőjek között egy darab Vajda Sámuel és Csernátóni György úr jobbágyi szőlőjek szomszédságokban prosperál vini nr	100
A feketelaki pusztás majorsági szőlő prosperál vini urna nr.....	130
Csáky Imre úrfinak jutottak ... Szőlők Buzába az alsó Nagy hegybe prosperál urna vini.....	500

Ennek 290 veder bor termő része a magyarországi Bihar vármegyei proventusból esett hiátussának pótlására esik, a többi része pedig még-
gyen mostani ráta portiójában.

Item a felső Nagy hegyen Faragó Mihály és gróf Csáki Gáborné szőlője szomszédságokban egy darab, prosperál vini urna	30
Ugyan azon hegyben a Gyepő és Varga János szőlője között egy darab, prosperál.....	31
Az somboriak szőlője között Dombi Marka és Szabó György szőlő- je között.....	10
Item Sombori István és Szép Mihály között.....	60
Item Csernátóni György és Czigér Márton szőlője között	40"

A fiatalabb testvért, Imrét az erdélyi közvélemény nem tekintette gondos gazdának. Levelezése mégis azt mutatta, hogy a szőlőművelés és a borból származó jövedelmek őt is nagyon érdekelték. 1724-ben azt írta siteri

---

¹⁰³⁷ Jósika hitb. lt. No. 643. 1–2. Az almási uradalom: Nagy Almás, NagyPetri, Bábonny, Nyíres, Czold, Kökényesd, Vármező, Rajtolcz, Bercse és Valkó. A szurdokiból Gorbó minden tartozékaival, „Salamon, Balásháza, Galgó, Bányika, Szentmihály praedium egészen ... és Veczki portio jutottak fenn megírt méltóságos úr, Csáky Zsigmond úrnak.” A megosztás szerint Csáky Imre „Colosvárról is cedál vasa no 5”.

¹⁰³⁸ Buza – falu és birtok Doboka vármegyében. Benkő, I. 397., 402–403. „A falu nagyon látogatott vásárokkal büszkélkedik.” Nevét szerencsés gabonaterméséről kapta. Laki Kun István és Farnasi Keceli István nemes Doboka vármegye hites assessorai 1722. június 25-én megosztották Csáky István fiai, Csáky Zsigmond és Imre között a Doboka vármegyei Gorbón, „felséges urunk őfelsége erdélyi törvényes táblája hites íródeákjai által” peragált hiteles inventárium alapján az apjuktól örökölt birtokokat. Jósika hitb. lt. No. 643. 7–8–9. A buzai részről való osztálylevel – 1722. jún. 27.

gondviselőjének, Kónya Péternek, hogy elismeri a szőlőművelés terén elért eredményeit „Leveledet vettem, melybe írod, hogy a szőlő munkán rajta vagy, igen jól vagyon.”

A lakosokkal szemben azonban határozottságra utasította udvarbíráját: „Ami pedig azon nyakas kutya, tolvaj siteriek borának dolgát illeti, nem-hogy megfizetném, akár vármegye s akárki praecendálja,” inkább súlyosan meg kell büntetni őket. 1728-ban azt írta Kónyának, hogy Olasziba és Böszörménybe adjon kocsmára bort, mert a vármegye Szent György napig engedi a „boros helyeken” a kocsmálást.¹⁰³⁹

A bor szerepére utal, hogy amikor Csáky Imrét cselekedeteiért a Gubernium fogságra ítélte, Kornis Zsigmond gubernátor a következőt írta a birtokok gondviselőjének, Csáky Zsigmondnak: „Gróf Csáky Imre ökegyelme intertentiójára¹⁰⁴⁰ míg itt léssen arestumban, determinált a Gubernium subministrálni két holnapra egy negyvenér hordó oh bort és 20 veder ujj bort, egy holnapra edgy szalonnát, kerti veteményt és minden napra készpénzt edgy rhénes forintot, melyeket is kegyelmed eszerint és nem különben administrállyon számára, judicio Gubernii bővön beéri evvel asztalát, mostani alkalmatossághoz képest.”¹⁰⁴¹

Az idősebb Csáky grófnak küldött előírás a borfogyasztási szokások terén némi eltérést is rögzített Apor Péter leírásához képest, aki a 17. század végén erdélyi szokásként említette meg: „Mihelyen az újbort annyira forrott, hogy egy kis csípőssége volt, mindjárt újbort ittanak, dicsekedvén, mely finom s édes-csípős; az óbort kocsis, lovász itta, még az asztali szolga is neheztelte, ha óbort adtak innya,” – a Gubernium határozata nagyobb értékűnek mutatta a jó minőségű óborokat.¹⁰⁴² Apor leírása azonban bizonyít, hogy nem a fent idézett, jó minőségű bort adó (bihari) szőlővidékekre vonatkozott. Különösen igaz ez, ha tudjuk, hogy a család több tagjának szőlővásárlására-gyapapítására kifejezett a jó bortermő vidékeken találunk törekvéseket.

A szőlőtermelésben a bihari uradalomnak a 18. század folyamán végig fontos szerepe volt. A bihari magánbirtok falvai közül 1723-ban az Érmellék-Rézalja területére jutott a legnagyobb szőlőterület (Diószeg 1229, Székelyhíd 447, Margitta 982, Micske 312, Félegyháza 258 kapás szőlővel). Ezt az uradalmat a kolozsi főispán két fia együtt igazgatta, csak a

¹⁰³⁹ Jósika hitb. lt. No 655. Csáky Imre 1724. április 5-én írott levele Szurdokról Siterbe, Kónya Péternek. Az utóbbi levél kelte: 1728. január 28. Váradolasziról és Berekböszörményről van szó, ahová Siterből könnyűszerrel lehetett bort szállítani.

¹⁰⁴⁰ intertentio – élelmezés

¹⁰⁴¹ Jósika hitb. lt. No. 644. 3. 1731. június 30-án, Kolozsvárról keltezett levél.

¹⁰⁴² Apor Péter: *Metamorphosis Transylvaniae azaz Erdélynek változása* (1736) Bp., 1972. 16–17. (továbbiakban Apor, 1972.)

termést osztották meg egymás között. Így történhetett, hogy Csáky Zsigmond és Imre siteri udvarbírája, Tardi László, Szurdokra vitetett borokat, s ezért a somlyói vámon 25 rénes forintot fizetett.¹⁰⁴³ 1732-ben a siteri uradalomban pl. 41 hordó majorsági és 80 hordó dézsmaboruk lett, amiből mindössze 35 hordónyt adtak a kocsmára. Ennek restanciában lévő árát 428 magyar forint és 76 dénárra számították. A majorsági borból 8, a dézsmaborból 11 hordónyt adtak Csáky Zsigmond asztalára, Csáky Imrének pedig 28 hordóval küldtek Erdélybe.¹⁰⁴⁴

A század első harmadának országos összeírásai a szőlőföldek termékenységi becsléseit is közölték. Diószegen 1715-ben 1 kapás után 3, 1720-ban 3½, 1728-ban 5 urna bort termett. Székelyhídon, Asszonyvásáron, Dédán, Lükiben, Micskén, Margittán hasonló volt a helyzet. 1763-ban az érmelléki egy kapás szőlő hozama már 5–6 akó között mozgott.¹⁰⁴⁵ Az érmelléki-Berettyó vidéki szőlőföldeken tehát a szőlőterület nagy kiterjedése mellett a termékenység is magasabbnak bizonyult, s a bor magas áron volt eladható. A diószegi borért adták a legtöbbet, 1715-ben egy urnáért 2 forint 50 dénárt. (Székelyhídon és Margittán azonos áron egy forint 50 dénárt kértek érte.)

A Bihar megyei adóösszeírások adatai alapján a bihari Csáky birtokhoz tartozó települések nagyobb részében a 18. század elejétől folyt szőlőművelés, s 1743-tól minden helységben vettek számba szőlőföldeket.¹⁰⁴⁶ Siter, Szalárd, de leginkább Margitta mezőváros területén volt a legtöbb jobbágyi kézen lévő szőlőföld.

A bihari szőlőföldek gyarapításában az erdélyi ághoz tartozó Csáky Zsigmond rokonsága járt élen.¹⁰⁴⁷ A gróf a helybeli nemességgel is konfliktusba került (1729), amikor azok szőlői után is dézsmát akart szedetni. Kazinczy Ferenc nagyapja, Bossányi Ferenc azonban – aki a vitás területet a század közepén is, mint szabad szőlőket¹⁰⁴⁸ birtokolta – visszautasította

¹⁰⁴³ Jósika hitb. lt. No. 541. 4. Nem közlik a feljegyzés idejét.

¹⁰⁴⁴ Jósika hitb. lt. No. 678. A bor iccét 4 dénárral számolták. A váradi kapucinusoknak 2 hordóval, a debreceni pátereknek szintén két hordóval, a batori pátereknek egy hordóval küldtek, s Szalárdra is elment két hordóval az asztalra. Szalárd a provisor, Ferdényi Gábor központja volt, aki saláriumára is kapott négy hordó bort.

¹⁰⁴⁵ 1 akó = 66 icce = 54,3 liter HBML IV. A. 1/a. 18. k. (1763)

¹⁰⁴⁶ HBML IV. A. 4/b. 10–15. k. (1723), 34–39. k. (1735), 47–51. k. (1743), 63–66. k. (1753), 72–80. k. (1763).

¹⁰⁴⁷ Bár törekvéseiknek megfelelően bevételeik emelkedtek, az érmelléki-Berettyó vidéki falvakon kívül a bihari birtok nagyobb hányadának természeti adottságai inkább az állattartásnak és a gabonatermelésnek kedveztek.

¹⁰⁴⁸ A szabad szőlő dézsmamentessége a szőlő jogállására utal, Bossányi Ferenc nemes mivolta nem tette az általa birtokolt szőlőt automatikusan szabaddá. Orosz István a Hegyalján említett olyan esetet, amikor „egy promontóriumon egymás mellett volt egy Csáky gróf

a követelést: „...nemhogy egy kanállal, de csak egy csöppöt is nonában nem ad az Fogas hegyen lévő szőlőjéből, mivel nem tartozik neki”.¹⁰⁴⁹

SZŐLŐFÖLDEK KAPÁSBAN A BIHARI CSÁKY BIRTOKON

Település	1723	1731	1743	1763
Almás	9	–	15	17
Berekböszörmény mv.	88	–	80	83
Borzik	–	6,5	34	45
Fegyvernek	26	5,25	32	42
Margitta mv.	982	946	352	426
Nagyotfalu	20,5	12	74	69
Siter	41	96	105	116
Sitervölgye	–	0,5	22	28
Szalárd	206	234	260	305
Szarkó	12	13,5	32	38
Összesen:	1384,5	1313,75	1006	1169

1750-ben a margittai szőlőhegyen rekordtermés volt: „Most Isten áldása lévén a szőlőkön bor annyi lett, hogy soha egy esztendőben (amint mondják) annyi nem volt” – írta az udvarbíró,¹⁰⁵⁰ s ez a számadás szerint 600 csebernyit tett ki. 1758-ban viszont éppen ellenkezőleg, a rossz termést jelentette Cseh Sándor a magyarországi ághoz tartozó Csáky Antalnak: „Margittán a ragya károsította, Siterben a jég verte el” a szőlőt.¹⁰⁵¹ A Csáky birtokon 1763-ban a majorság termése 246 cseber és 15 icce volt, a dézsmaként beadott 101 cseber és 20 iccével szemben.¹⁰⁵²

A „körösszegi, adorzáni és margittai” Csáky birtokon az erdélyi családok birtokossága idején figyelhető meg a szőlőterület számottevő gyarapodása.

Amikor 1759-től a Bihar vármegyei „universalis” urbárium lehetővé tette a robotnapok növelését, Haller György és felesége (Csáky Zsigmond

dézsmaadó és egy névtelennek számító tokaji vagy tarcali jobbágy szabad szőlője”. Orosz István: *Borok királya. In. Borok és korok. Bepillantás a bor kultúrtörténetébe.* Bp., 1999. 181.

¹⁰⁴⁹ MOL P. 71. Fasc. 7. No. 4. Rajta kívül Pécsi Istvántól is követelték a dézsmaadást.

¹⁰⁵⁰ MOL P. 72. Fasc. 326. No. 11. (1742) és Fasc. 327. No. 19. (1750)

¹⁰⁵¹ Uo. Fasc. 327. No. 13. 1758. augusztus 12-én Margittáról Kassára írott levél.

¹⁰⁵² A Károlyiak kéci birtokán egy 1768-ból fennmaradt elszámolás szerint a majorsági és dézsmabor százalékos aránya 68:28 volt, vagyis az uraság saját bora háromszorosa volt az azévi dézsmabornak.

idősebb lánya), Csáky Borbála élt ezzel a lehetőséggel.¹⁰⁵³ A robotnapok egy részét irtásokra fordították. Ennek eredményeként 1766-ban a margittai Nagy hegyen és a Mondra hegyen 540 vonás forintra becsülték az új szőlőket, s 58 forintra a „palántát”.¹⁰⁵⁴ 1767 májusától Kornis Mihály kolozsi, majd bihari főispán lett az uradalmak új zálogbirtokosa. A szőlőtelepítésre alkalmas irtások létesítése tovább folytatódott. 1784-ben egy újabb becsú alkalmával már kb. 5 500 rénes forintra értékelték az összes irtást, ennek azonban jelentős része nem szőlőföld, hanem szántó (Körösszeg, Berekböszörmény, Siter) vagy kaszáló (Margitta) volt. Berekböszörményben a Göngör nevű szőlőskertben felerészben maguknak dolgoztak a jobbágyok, felerészben az udvarbíró utasítására az uraságnak. Margittán a Kálvária hegyen lévő új szőlőt 252 rénes forintra értékelték, ugyanakkor a hegyen lévő régi szőlőben 200 forintnyi kárt állapítottak meg. Szarkón egy 1 700 forintra értékelt örök szőlője volt a grófnak, de foglalás útján ezt tovább bővítette. Tisztjei ugyanis a bor tiltott eladásáért szőlőföldeket foglaltak el: egy Kiss Mihály nevű embertől 50 vonás forint, egy Nyolika nevűtől pedig 80 vonás forint értékben. Kornis gróf zálogbirtokosságának 16 éve alatt az uradalmakban hat kocsmá, Szalárdon pálinkafőzőház, Szarkón vendégfogadó, Margittán a Kálvária hegyen egy új borház, a Rózsa oldalon szüretelőház és a Pusztai nevű fogadóház épült fel.¹⁰⁵⁵ Kornis gróf volt az, aki lehetőséget teremtett a robotkötelezettség egy részének pénzbeli megváltására, hogy az így szerzett összeget szőlőmunkások fogadására fordíthassa. (Ugyanígy tettek a Tisza család tagjai, akik az 1761-ben kiadott utasításuk szerint a váradi szőlőben végzendő munkákkal kapcsolatban előírták az udvarbíróknak: „urbáialis robotot csak ... a legszorgosabb mezei munka idején fordítson” s inkább napszámosokkal dolgoztasson).¹⁰⁵⁶

¹⁰⁵³ A bihari birtok Csáky Borbála és férje, Haller György zálogbirtokaként került vissza az erdélyi ághoz. Jósika hitb. lt. No. 678. (1759. július 1-én, Nagyváradon kötött megállapodás) A megyei közgyűlés protocolluma őrizte meg az universalis urbárium 12 pontjának latin nyelvű szövegét. A vármegye 1759. május 7-én kezdődő gyűlésén hirdették ki, s a nemesség február 10-én jóváhagyott előterjesztésére épült. HBML IV. A 1/a. 15. k. (1759)

¹⁰⁵⁴ MOL P. 71. Fasc. 4. No. 50. A Takács János margittai főbíró vezetésével végrehajtott becsú a szerzett és „építettett” szőlőkre egyaránt kiterjedt. A robot nagysága ekkor emelkedett kétszeresére, azaz 14 napra, amely az ország más vidékein korántsem számított volna magasnak.

¹⁰⁵⁵ Uo. Berekböszörményben 90 napot irtottak, Kajcsa Mihály udvarbírósága idején, Körösszegen 130 napot. Siterben 160 ember művének mondták az irtásokat, mintegy tíz helyszínen, s 2934 forintra becsülték azokat. Az urasági földek száma nem megállapítható. Siterben Illyés István számtartó a kismarjaiaknak adta el az erdőt, ahol az irtás történt, s ahol 55 napszámos dolgozott. A siteriek maguknak a Szent Mihály nevű hegyen irtottak, s azt telepítették be palántákkal.

¹⁰⁵⁶ HBML IV. A. 6/d. 42.

Az uradalmak igyekeztek kihasználni a kocsmák, valamint a margittai és a berekböszörményi serházak kínálta értékesítési lehetőségeket. A zálogbirtoklás idején 1755-ben készített uradalmi elszámolás¹⁰⁵⁷ szerint Margittán az uradalmi kocsmában 206 Ft értékű bort és 64 Ft értékű pálinkát adtak el, de a helység kocsmáján 200 Ft-ért, s még két kereskedőnél 120 forintért mértek bort. A mezőváros serházában 1 150 forintot jövedelmezett a sör. A berekböszörményi komunitással 1754-ben kötött megállapodás szerint a mezőváros lakói az árendaösszeg kifizetésén túl kötelesek voltak 42 köből „jó árpát méltóságos uraság margittai serházához ... szállítani”. A helybeli urasági kocsmához is nekik kellett a „bort, sert és pályinkát” fuvarozni. Bak Gergely berekböszörményi belső csapláros 1788-ra vonatkozó elszámolása szerint az urasági kocsmában ebben az évben 1419 Rft-ot és 20½ krajcárt jövedelmezett. Ebből 558 Rft és 58½ krajcárt a seprős, 715 Rft 1 krajcárt a színborért, s 145 Rft 21 krajcárt pedig a pálinkáért kapott.

Csáky Zsigmond kisebbik lánya, Kata a családi hagyomány folytatója volt, aki szőlőművelés szerepéről vallott elképzelését legjellemzőbben egy 1780. évi nagymási jobbágyi kérvényre adott válaszában fejtette ki: „Csaknem ifjúságom gyengeségétől fogva azon szorgalmaztam, hogy nemcsak magam a majorsági szőlőimet az alkalmas helyeken gyarapítsam és terjesszem, hanem szegény embereimet is magok részre szőlőhelyek felfogására, s azoknak beültetésére bátorítsam és rész szerént kényszerítsem...”¹⁰⁵⁸

Férje különösen a Küküllő vidék borát értékelte, lehetséges, hogy a küküllővári birtok megszerzését is ezért szorgalmazta. Jó választását erősíti a kortárs, Mátyus Imre is egy 1792-ben megjelent munkájában, az „Ó és új diaetetica”-ban, amelyben az orvos egyenesen gyógyhatásának minősíti a Küküllő és Maros menti borokat.¹⁰⁵⁹

A házaspár a kor szokásainak megfelelően szerette, s különösen megbecsülte a jó, minőségi borokat. Bethlen Miklós 1756 novemberében Szebenből azon kesergett, hogy „Itt már nincs egy hordó bornál több, az kiből magunk ihassunk... Ádámoson¹⁰⁶⁰ kóstolnak valami jó ó-bort, be kéne minél hamarébb hozatni.”¹⁰⁶¹ Amikor 1778-ban a grófnő leányát látogatni Kassára utazott, tokaji bor vásárlására kérte feleségét: „ha lehetne most magatokkal hozni, igen jó volna.”¹⁰⁶² Az asszony igyekezett a jó bor

¹⁰⁵⁷ MOL P. 71. Fasc. 4. No. 40. (1755)

¹⁰⁵⁸ Jósika hitb. lt. No. 542. 437. sz. 1780. október 17.

¹⁰⁵⁹ Csávossy György: *Jó boroknak szép hazája Erdély. Hagyományok, hungarikumok az erdélyi borkultúrában*. Bp., 2002. 16. (továbbiakban Csávossy, 2002.)

¹⁰⁶⁰ Ádámos – Adámus, Küküllő vm.

¹⁰⁶¹ Jósika hitb. lt. No. 661. 11.

¹⁰⁶² Uo. 120–121. 1778. szeptember 2. A gróf a rossz szebeni pincét okolja, hogy a „tokaji bor egészen megváltozott, mind színiben, mind íziben.”

beszerzésén, mivel tudta, férje az „édessét” szereti.¹⁰⁶³ A levelezés tanúsága szerint a grófnő ízlése is a kor divatját követte. Szerette és gyakran fogyasztotta a birtokon készítettet vagy a neki ajándékba küldött ürmös borokat. Apor Péter korától az ürmösbor fogyasztása legfeljebb abban változott, hogy amit eddig csak a férfiak fogyasztottak, azt már az asszonyok jobban megkedvelték: „mikor annak volt ideje, veres mázatlan fazékban adták az ürmös bort, azután megint hasonló fazékban másféle bort...”. Apor ugyanis még úgy írta le, hogy a nők a nekik ezüstpohárban adott italból „alig mártották meg az ajkakat ..., s rendre úgy adták elébb”.¹⁰⁶⁴ Bánffy Dénes 1772 farsangján „négy butélia ürmös bor”¹⁰⁶⁵ küldésével kedveskedett Csáky Katának. Arról is maradtak adatok, hogy a grófnő is szívesen küldött ajándékba a férje által készítettet különleges italból.¹⁰⁶⁶ Az özvegy kedvtelését férje halála után is megtartotta, még 1791-ben is azt írta lányának, hogy „egy fapalackot küldtettem ... [amit] keserű ürmös borral” kéret megtöltetni.¹⁰⁶⁷

Bethlen Rozáliának egy, az apja halála után írott levele azt erősíti, hogy mindig „Küküllővárról vittek ürmös bort bé Kolosvárra, ezért – adta ki az utasítást Kozma Ferencnek – most is vagy két átalaggal szállíttasson bé ...”.¹⁰⁶⁸ A birtokról érkezett levelek azt valóban igazolják, hogy a kincstartó többször készítettet italt, anyja levele alapján azonban ennek szokása később elenyészett.

A család pontosan ügyeltetett a szőlőben végzendő munkákra. A fiatalabb lánynak, Katának az erdélyi birtokok maradtak a kezén, s a Bethlen birtokok is bővítették lehetőségeit. 1782-ben azonban már a lüki és a kohányi szőlők (Bihar vm.) is Csáky Kata birtokába kerültek. Tisztje irtatott a területen, s beszámolt a jobbágyok úrbéri kötelezettségéről (80 nappal tartoznak), valamint arról, hogy Kohányból vitetett szőlőkaró-

¹⁰⁶³ Jósika hitb. lt. No. 662. 44. 1778. szeptember 8.

¹⁰⁶⁴ Apor, 1972. 16–17.

¹⁰⁶⁵ Uo. 62. Az ürmös bor borpárlatból és sűrített mustból az ürömfű (*Artemisia absinthum*) felhasználásával készült. Csoma Zsigmond leírása szerint a főtt ürömost lassú főzéssel készítették, amikor az egyharmadára sűrített, majd kihűtött és hordóba öntött musthoz egy vászonzacskóban fűszereket (benne ürömfűvet is) lógattak, amit egy-két hét után eltávolítottak. A tetszés szerint válogatott fűszerek kellemes aromát adtak az édes borkészítménynek. Korabeli receptje szerint 56 liter borhoz 4 lat üröm, 2 lat ezerjófű, 1 lat narancshéj, ½ lat citromhéj, ½ lat kálmosgyökér, ½ lat szegfűszeg, ¼ lat koriander, ⅛ lat csillagánizs kellett. Erdélyi ürmösök és aszúk = *Rubicon*, 2003. 1–2. 49.

¹⁰⁶⁶ Bethlen Miklós 1772. november 6-án, Küküllővárról javasolta feleségének: „Ürmös bort én felesen fogok csináltatni, azokból az kinek tetszik, küldhetsz.”

¹⁰⁶⁷ Jósika hitb. lt. No. 662. 129.

¹⁰⁶⁸ Jósika hitb. lt. No. 552. 1781. november 5-én Buzáról küldött levél. Az is szerepelt még benne, hogy egy Borbély Péternek, akinek „az apám ígért volt egy hordó bort, ő is kéri most azon ígéretnek teljesítését”.

kat.¹⁰⁶⁹ Volt még egy kevés szőlő Sárfalván¹⁰⁷⁰ is, de ezt a részbirtokot Csáky Kata 1762-ben elzálogosította Nalácz Borbálának, majd 1777-ben meghosszabbította annak érvényét.

Hatfaludi Ferenc almási tiszt¹⁰⁷¹ ugyan 1759-ben a szőlő kötözéséről informálta, de egy megjegyzése mindenképpen arra utalt, hogy az itteni termés nem volt elegendő. Azt kérte ugyanis a grófnőtől, gondolja végig, hogy szüretkor „az idevaló jószágunkban hol vészünk mustot?”¹⁰⁷² Ugyancsak folyt szőlőművelés a Doboka vármegyei Sajókeresztúron is, ahonnan Bodoni György urasági tiszt 1773 november elején a szőlő metszetéséről és a homlításról tudósította Csáky Katát. A helységben régi szőlőtelepítésről lehetett szó, mert a tiszt a szüreti munkákkal indokolta a szükséges kimutatások késedelmes elkészítését.¹⁰⁷³ 1776-ban Bakó György felmérte a sajókeresztúri hegyen lévő régi majorsági szőlőt (103 német öl hosszú és 39 német öl széles), amelyről azt jelentette, hogy „igen pusztás, egészen elhomlított”. A régi szőlő tetején és aljában viszont új szőlőt (hossza 69 királyi öl, szélessége 37 öl) telepített a tiszt, „késálja szőlőfákkal beültetvén”. A fellaki szőlőhegyen a terület harmadát szintén az új tiszt építette (területe 122 német öl hosszúságú és 64 öl szélességű). Bakó még 1782-ben is folytatta a keresztúri telepítést, amikor a grófnő parancsa alapján 8000 késálja fát ültetett el.¹⁰⁷⁴

Az almási birtokon 1772-ben Melinszki udvarbíró hozatott létre majorsági szőlőterületet a Kisalj nevű szőlőhegyen, „az új szőlőt tőkére műveltetvén, de nem suffragálván az tőkére való műveltetés, azután erdélyi módon kezdettek művelni”. A szőlőműveléséről maga a grófnő adott Czirjék József nevű tisztjének utasítást: „a szőlő munkájára jó lesz 30 embert kiszakasztani, talám, ha rájok vigyázunk, nem késünk...”¹⁰⁷⁵ A hetvenes évek végén Nagy István udvarbíró folytatta az almási szőlőtelepítéseket, amikor két új területen ötvenegy emberrel „kezdtetek szőlőket építeni”, amelyek közül a nagyalji szőlők úrbéres szőlőként a továbbiakban is a jobbágyság használatában maradtak.¹⁰⁷⁶ 1780-ban a nagyalmási szőlőhe-

¹⁰⁶⁹ A bihari birtok ekkor hivatalosan Kornis grófnál volt árendában. Jósika hitb. lt. No. 661. 182. A Csáky Kata kezére került szőlő külön zálogosítás eredménye.

¹⁰⁷⁰ Jósika hitb. lt. No. 660. Sárfalva – Säulesti, Hunyad vm. (beolvadt Piskibe)

¹⁰⁷¹ Csáky Kata praefectusa

¹⁰⁷² Jósika hitb. lt. No. 661. 17. 1759. október elseji levél.

¹⁰⁷³ Jósika hitb. lt. No. 661. 68–69. A homlítás szőlőbújtatás. Sajókeresztúr – Bethlenkeresztúr, Cristur-Şieu, Szolnok-Doboka vm.

¹⁰⁷⁴ Jósika hitb. lt. No. 542.

¹⁰⁷⁵ Jósika hitb. lt. No. 661. 89. Az 1775. november 27-én küldött levél végére írott megjegyzés.

¹⁰⁷⁶ Jósika hitb. lt. No. 542. 89. 1778-ban és 1779-ben a Nagyaliban és a Csonka vár mögötti területen indult szőlőtelepítés. A nagyaljai szőlők úrbéres voltát a birtokos asszony is elfogadta. Uo. 91.

gyen (Kisalj területén) 1700 szőlőtövet homlítottak a vincellérek, s a művelet menetét is leírták: „az homlításban is jó érett ganét tétetvén, annak a homlításnak, az mely szőlő tőkéből homlították, annak az tövitis kinyitván és megfosztván haszontalan, apró gyökereitől, érett ganéval jól befedettetett, azután új földet húzván a tövire”. Még azév novemberében olyan utasítást kapott a birtokos asszonytól az almási tiszt, hogy Nagypetri határán is fogjon fel új szőlőt, amelyet az meg is tett.¹⁰⁷⁷ 1794-ben a becsű alkalmával a 60 kapás régi szőlő mellett (60 veder termésű) Nagypetriben még 60 veder közepszerű termést adó, oltvány szőlőt is összeírtak.¹⁰⁷⁸

Both Mihály, a branyicskai tiszt 1778-ban és 1779-ben a szőlőterület bővítését jelentette, „ültetett szőlőtőt késallya fával együtt 3400,” bár arról is informálta a grófnőt, hogy a „nagy irtóztató csutkok miatt” nem lévén termés. A sárfalvi jószágához tartozó Ludesden szintén sikerült neki a szőlőhegyet 4000 késallya fával gyarapítani. 1781-ben is a metszési munkálatokról, valamint arról írt, hogy igyekszik „késalja fákat” szerezni, s arra törekszik, hogy minél többet elültessenek belőle. Árkosi Ferenc 1782-ben további oltványok („tízezer késallya fára felmentem”) ültetését igazolta, bár arra is utalt, hogy egy bizonyos Dobrai úr „bánátusi késallya fákkal” nem kis gondot okozott: „... ott, kegyelmes asszonyom, tavasszal metszik az szőlőt, nem ősszel, magyarországi ember lévén, tudnia kellett volna őkegyelmének.”¹⁰⁷⁹

1776 októberében Bethlen Miklós is elkísérte feleségét, hogy Gyulai András megbízottal együtt a somlyai Mogura hegyen szőlőt vásároljon. Enyedi Mihály helybéli polgár 400 vonás forintért vált meg a Gongor nevű részen lévő szőlőtől, amelyhez pince, sajtoló, egy kád, három hordó, egy putton, három jó kapa és egy metszőkés is tartozott. A szurdoki tiszt leveléből tudjuk meg, hogy a grófnőnek (1782) volt a Somlyón¹⁰⁸⁰ is „azon hegynek éppen a közepibe” szőlője, ahová hat embert küldetett földet hordani, a bihari Kohányból pedig szekerekkel hozatott 1540 karót. Az alacsony termés miatt a vincellért azzal mentegette, hogy „kevés termést adott az Isten ... egész Szilágyságban s Magyarországon igen kevés volt.” 1792 tavaszán Csáky Kata újabb szőlőt vásároltatott. Kiss Boldizsár nagy-

¹⁰⁷⁷ Uo. 96. A nagymási homlítás Árkosi Ferenc idején történt. A Nagypetriben történt szőlőtelepítés nagyságát a forrás nem közli: „hány ezeret ültetett, nem tudatik ...”.

¹⁰⁷⁸ U. et C. Kolozsvár, (1794)

¹⁰⁷⁹ A két Hunyad vármegyei jószágról Jósika hitb. lt. No. 542. 437. sz. bekötött könyv, Both Mihók 1781. november 6-i levele. Jósika hitb. lt. No. 661. 173., Árkosi levele 1782. december 1. Uo. No. 661. 180–181.

¹⁰⁸⁰ Jósika hitb. lt. No. 543. 582. sz. irat. A vásárlás 1776. október 15-én történt. A szurdoki tiszt levele Uo. No. 661. 182. A Csáky Kata halálakor készített birtokosztásban is szerepelt az első nyílban, amelyet Bethlen Rozália kapott. Jósika hitb. lt. No. 631. 1782. november 19. Kohány – Cohani, Bihar vm., Somlyó – Szilágysomlyó, Șimleu Silvaniei, Kraszna vm. Harmincadhely és söraktár, vár a Kraszna mellett. Benkő, 1999. I. 534.

almási udvarbíró azonnal megírta neki Kolozsvárra a jó hírt: „Somlyóról is éppen tegnap este érkeztem haza, vásárlottam excellentiád számára két szőlőt, az régi excellentiád szőlőjének szomszédságában. Egyik az, melyik excellentiádnak írt volt az p[ater] praesidens¹⁰⁸¹ 600 vonás forintokba minden appertinentiájával együtt, de eddig erőlködtem Tarpai urammal együtt Jordány Jánossal, az kié a szőlő, hogy csak lett vinculum 480, idest négyszáz nyolcvan vonás forintokra, az másik ugyancsak kicsin, aki terem 46 veder bort, eztet negyvenegy vonás forintokba. Küldöm a contractust is, in acclusa, ... vincellért is fogadtam, ki emberséges ember, hogy annál könnyebben meggyőzzék a szőlőnek művelését.”¹⁰⁸²

A grófnőnél zálogban lévő zálnoki portión nemcsak jelentős irtásos tevékenység révén bővítették a korábbi szőlőterületet, hanem több helybeli szőlőföldet is vásároltak. Az Opre Pintyétől a Kodisor nevű szőlőhegyen vett, 60 vonás forintot érő szőlőhöz „csináltatott mintegy 6 forintot érő palántát”. A Bánffy György emberétől, Avasán Juontól 30 forintért, Filep Sándor emberétől Czap Tamástól 20 forintért, Farkas Györgytől szintén húsz forintért vett szőlőket, amik „a jobbítás által többet érnek”. Még a maga jobbágjától, Farkas Vonuljtól is szőlőhöz jutott, akinek 25 vonás forintot fizetett. A gyarapodást a helyi vallomástevők 60 vonás forintra becsülték.¹⁰⁸³ A szőlőföldek kibecsültetéssel kerültek a grófnőhöz, miután megfizette a paraszti szőlő forgalmi árát.

A kolozsvári Szent György nevű szőlőhegynek „felső lábában” is hozzájutott két darab szőlőhöz. Ezek a földek korábban Koncz Sámuel kötélverő tulajdonát képezték, ám a kolozsvári cívis – húsz császári arany adósság miatt – átadta azokat Sala Mihály tabuláris prókátornak, akitől 1784. április 26-án kerültek Csáky grófnő kezére.¹⁰⁸⁴ A megszerzett szőlő mellett 1787-ben „a Gallán, a közép lábban” egy 90 vonás forint értékű újabb szőlőföldet vásárolt.¹⁰⁸⁵

¹⁰⁸¹ A somlyói minorita residentia előljárója.

¹⁰⁸² Jósika hitb. lt. No. 661. 323–324. 1792. április elsején, Nagymásról írott levél. Csáky Kata halála után ez a szőlő is Bethlen Rozáliáé lett. Jósika hitb. lt. No. 631. Ugyancsak az öreg grófnő vette meg Kerekes György szőlőjét, amely „az előbb írt szőlővel egy barázdában” volt, 41 vonás forintért. Az osztozáskor harmadik somlyói szőlőként vették fel, s szintén az első nyílba számították. Uo.

¹⁰⁸³ Jósika hitb. lt. No. 660. Zálnok – Zalnoc, Közép-Szolnok vm. 1792. április 27-i tanúvallomási jegyzőkönyv.

¹⁰⁸⁴ Jósika hitb. lt. No. 660. Kolozsváron Stephanus Lostainer vicejudex igazolta az átadást. Egy 1781. október 11-i becsú szerint az egyik 48, a másik 38 veder mustot adott. A 20 császári arany adósság 102 vonás forint 40 krajcárt jelentett, három évi 6%-os kamattal együtt 131 ft és 38 krajcárt számoltak el a két szőlő ellenértékeként.

¹⁰⁸⁵ Uo. A vétel Szigeti Dánieltől és feleségétől 1787. október 8-án történt, az iratot Fejess József és Érsekújvári István írták alá, s pecsételték le. 1787. október 8-án a vásárlás ismét Sala Mihálytól történt, másfél fertály szőlőt vett Bethlenné. Uo. No. 543. 582. sz. irat.

Árkosi Ferenc Sajókeresztúrról írott levelében (1783) a fellaki szőlők megjártatásáról is írt, amelyek igen szépek. 1787-ben jutott hozzá 1000 magyar forintért Székely Miklós fellaki udvarházához, s a hozzá tartozó apertinentiákhoz is.¹⁰⁸⁶ 1790 májusában megbízottja, Domokos Ferenc Sajókeresztúron újabb szőlők megszerzéséről informálódott. A tiszt véleménye szerint az új szőlők legfeljebb a meglévők harmadát teszik ki, de csak sok ráfordítással lehetne őket feljavítani, mert erősen leromlott állapotúak. „Bizonyosság erre az excellentiád szőlője, pedig az egészen kinyitott szőlő, jó trágyás és egy szóval jól helyreállított szőlő. De azon szőlőbe sok héjánosság is vagyon, úgyhogy fölötte sok plánta kell belé, de ha az egész hely mind jól volna is béültetve, mégis jó termés idein, kétszázötven vagy legfeljebb háromszáz vedernél többet nehezen hinném, hogy teremhetne. Vagyon ennek felső feliben bokrokból most irtott szőlőhelynek való, úgyhogy lehet még olyan darabot plántálni, mint amekkora most vagyon béültetve. Márpedig ezen irtat helyka, conscriptióból által láthattya excellentiád, úgy irtatik, hogy kétszáz vederre valót lehet beléplántálni.”

1791-ben Ramutjai Miklós küldött információkat elődje, Bakó udvarbíró által megkezdett bilaki szőlőtelepítésről: „ideje sem volt, hogy elvitesse a múlt, hosszú, szép őszön, én felvittem egyszer idevaló szőlőhegyre és jó módgyával el is plantáltattam, alkalmatosságom és jó idő lévén reá...” A tiszt kezdeményezését a grófnő megerősítette, aki „tudván azt, hogy excellentiád küküllővári, terem, czegei¹⁰⁸⁷ és keresztúri vennikékkal¹⁰⁸⁸ szaporította általam ezen szőlőt, helyesnek láttam ezen kerti szőlőnek ideplántáltatását, melynek plántálásával megdíszesíttem az egész hegyet. Most még sok hiányzik, de idővel jó gazda aztat is mind bétöltheti, excellentiád hasznára. Hogy az idevaló bor egy kevéssé savanyú, avval nem kell gondolni, mert egy néhány esztendőttől fogva a jó hegyekben is rosszul érhetett a szőlő, annyival inkább itten. De ha savanyúcska is, látom, lassan csak elkél. Én magam is magam prebendájának¹⁰⁸⁹ ezen borból vettem eddig ki, s ha jobb borom nincsen, ebből kell innom, mert különben ha savanyú is, de egésséges.”¹⁰⁹⁰

A szőlőmunkák fontosságát mutatja, hogy Bethlen Miklós levelei szerint – ahogyan korábban a hadakozások is megsínylették a mezőgazdasági munkák idejét – azok a kormányzati munka szüneteit is befolyásol-

¹⁰⁸⁶ Jósika hitb. lt. No. 661. Fellak – Feleac, Doboka vm. Jósika hitb. lt. No. 660. 1787. december 30. Az udvarházat Székely Miklós korábban Kovács Józseftől vásárolta, ekkor Torda vármegyéhez számították, de Fellak azt megelőzően Doboka vármegyéhez számított.

¹⁰⁸⁷ Valószínűleg Cege – Ţaga, Doboka vm.

¹⁰⁸⁸ venyigékkal

¹⁰⁸⁹ járandóságának

¹⁰⁹⁰ Jósika hitb. lt. No. 661. 295–296. 1791. február 3.

ták. 1771 szeptember végén férje azt jelezte előre a grófnőnek, hogy a „Gubernium 7-dik Octobris talám az szüretre elbomlik, akkor talán én is ki-mehetek...”¹⁰⁹¹

A levelezés egyértelműen azt mutatja, hogy a borkészítés módjával az urasági tisztek tisztában voltak. 1781 őszén Kozma Ferenc Küküllővárra küldött Teremiből Csáky Katának másolás-bort, amit a seprőre öntött, és kiforrott must után nyertek.¹⁰⁹² A szurdoki pincében (1782) bizonyos jó borokat „leszorított” Kellő Ambrus, hogy azokat könnyen lehessen a grófnő kérésére Almásra szállítani.¹⁰⁹³ Küküllővárról Filep Demeter 1763-ban¹⁰⁹⁴ és Árkosi Ferenc 1783-ban kénezt hordóban tartott borokról írt a grófnőnek: „még rettegi tavalyi bor a meglehető, csak az anslog¹⁰⁹⁵ erőssen érzik rajta.” A Csáky birtokok majorságaiban ennek a módszernek alkalmazása a modern eljárások ismeretére utal.¹⁰⁹⁶ A parasztok ugyanis úgy tartották, hogy a „büdöskővel való füstölés” rossz ízűvé teszi a bort és fejfájást okoz. Ugyancsak Árkosi számolt be a szurdokihoz hasonlóan a „conserváltatott” borról Bilakon és Ádámoson, ami alapján megnyugtathatta úrnőjét: „Bor szűkiben nem lesz excellentiád.”¹⁰⁹⁷

A család birtokában lévő szőlők természetesen nem azonos termékenyséűek és minőségűek voltak. A kocsmákon leginkább a savanyú, de olcsó bor volt a kelendőbb. Gyulai Z. András 1763-ban közölt hasonló híradást Csáky Katával, amikor Bilakról tudósította, hogy „Az oláhok tisztjei az óh-bort is elhordanák. Nagyfaluban 2 poltúrán árulják a savanyú bort, ser-

¹⁰⁹¹ Uo. 55. Bethlen Miklós a Kolozs megyei almási birtokra szeretett volna családjá után menni, ahol felesége tartózkodott.

¹⁰⁹² Jósika hitb. lt. No. 662. 63. 1781. november 4-én kérte erre Csáky Kata.

¹⁰⁹³ Jósika hitb. lt. No. 661. 182. 1782. november 19.

¹⁰⁹⁴ Uo. 34. 1763. március 17-én Küküllővárról küldött levél. Filep szerint a „boroknak jobb részt anschlagra vettük, ami kevés majorsági bor itten vagyon, asztat is ezen holnapnak fodta felé árulásra visszük.”

¹⁰⁹⁵ ánslog, anslog (Einschlag) – kénező rudacska (boroshordó kénező kénrudacska) SZT I. 344. A hordók kénezése a 18. században is ismert volt, de a 19. században vált gyakorlattá. Lásd Orosz István: Borospincék télen. = *História*, 27. évf. 2005. 10. sz. 17–19.

¹⁰⁹⁶ A borkezelés módjának leírását már megtaláljuk abban a szakácskönyvben, amelyet Keszei János 1680-ban készített Apafi fejedelem felesége, Bornemissza Anna számára, s amely az „Ein new Kochbuch” (1604. évi kiadás) fordítása volt. Keszei a fejedelmi udvar borászainak adott jól kipróbált mintát, tanácsokat, amely azonban nem a korabeli erdélyi gyakorlatot tükrözte, hanem az európai tapasztalatokat közvetítette. *Bornemissza Anna szakácskönyve 1680-ból*. Közzéteszi Dr. Lakó Elemér, Bukarest, 1983. 10–11. Amikor Csávossy György a 17. század végéről Bethlen Miklóst idézve gyakorlatnak tekinti a kénezést, nincsen tekintettel arra, hogy a későbbi kancellár a Bécs alá vonuló fejedelmi seregrész hordóbontásánál írta le az ánslogot, ami lehet az általa idézett szakácskönyv hatása, de semmiképpen nem igazolja az eljárás erdélyi elterjedését. Csávossy, 2002. 57–58.

¹⁰⁹⁷ Jósika hitb. lt. No. 661. 196–197. 1783. szeptember 13. A grófnőt nem személyes szükséglete miatt érdekelte a bor, hanem a tisztek illetménye, az ún. „promonda bor” miatt.

linginek a kocsmában hasznát sem vehetjük a miá.”¹⁰⁹⁸ Küküllőváron ellenkezőleg, Kádár Mózes éppen azt kifogásolta, hogy az urasági tisztek a 8–10 poltúrán eladható majorsági bort kapják, ami csökkenti az urasági bevételeket.¹⁰⁹⁹ Egészen bizonyos, hogy vidékenként is eltérés volt a lakossági igényekben, hiszen a jó szőlővidékek éppen a savanyú borokra nem mutatnak érdeklődést. 1786-ban Ágoston Márton is azt írta Kolozsvárról, hogy „itt korcsomán a tavalyi savanyú bor nem kél”.¹¹⁰⁰ Teremiben bizonyosan a jó bornak volt keletje, mert 1791 áprilisában Ádámosról hoztak ide két hordó bort, aminek vedre 1 Rft 64 krajcárt ért, s Benke Mózes szerint minden vedren 33 krajcár nyereséget ígért.¹¹⁰¹

Az uradalmakban ahol lehetett, tartottak kocsmát, s a grófnő igyekezett a boreladásból jövedelemhez jutni: Szurdokon, Almáson, Szentmihályon, Bilakon több helyen (a vendégfogadóban, a mészárosnál, az alsó kocsmán, a boros piacon: a borbírónál¹¹⁰²), Zálnokon, Szamosfalván, Küküllővárott, valamint további Küküllő vármegyei településeken, mint Fajszon, Tatártelkén, Boldogfalván, Majoshegyén¹¹⁰³ stb. adtak el bort. A grófnő a jövedelmet már 1775-ben bizonyos birtokok kiváltására akarta felhasználni, ezért kérte, hogy borvásárlással teremtsen meg tisztje a bevételek lehetőségét. Czirjék József ezért az almási „feláradott” kocsmaházat megerősítette, Kettősmezőre új kocsmát építtetett, Pusztaszentmihályon pedig a kocsmá helyett új helyre akarta a vendégfogadót építtetni, mert úgy vélte, hogy az a cél, „az ember keressen, és az úton járóknak jó alkalmatosságot készítsen. Mivel úgy tapasztalom, excellentiádnak hasznosabb kocsmája annál nem leszen, ha alkalmas helyre és megkívántatóképpen építik, ahol a szálló is marhájával nyughatik, mellyet úgy kívánnok velek megcsináltatni, a taxán és mostani servitzen felljül.”¹¹⁰⁴

Burjános Óbudán, a falu keleti végén volt „romaldozó” fogadója a grófnénak, amelyhez istálló tartozott, s Szomordokon is állt egy kisebb fogadója, ezeknél azonban nagyobb hasznót hozónak bizonyult a szentmihályteleki nagy fogadó, két vendégszobával, amelyekben zöld mázas kemen-

¹⁰⁹⁸ Jósika hitb. lt. No. 661. 12. 1763. március 27-én, Bilakról küldött levél.

¹⁰⁹⁹ Uo. 113–115. 1777. június 22-én kelt levél.

¹¹⁰⁰ Uo. 239–240. 1786. augusztus 29.

¹¹⁰¹ Jósika hitb. lt. No. 661. 305. 1791. április 22-én Nagyteremiből küldött levél. Nagyteremi – Tirimia, Küküllő vm.

¹¹⁰² Uo. 32. (1763)

¹¹⁰³ Küküllőfajsz – Feisa, Tatárlaka, Felsőtatárlaka – Tătărlaua, Alsóbajom – Boian, Boldogfalva – Sântămărie, Májoshegye, egybeolvadt Küküllővárral – Cetatea de Baltă, feltételezhetően Erdőbénye, Magyarbénye – Biia, Küküllő vm. Jósika hitb. lt. No. 661. 130–131. 1778-ban a fenti kocsmákon összesen 470 Rft és 24 krajcár értékben forgalmaztak bort, de még 64 Rft 24 krajcár maradt restanciában.

¹¹⁰⁴ Jósika hitb. lt. No. 661. 88–89. 1775. november 27-i levél.

cékben fűtöttek. A kitapasztott, kimeszelt nagy tölgyfa istállóban hat szekérre való színt, hat lóra és hat marhára való helyet alakítottak ki. A kocsmá udvarán kőből rakott csigás kutat építettek. A fogadó déli végénél kisebb veteményes kertet hoztak létre a fogadós számára, s mellette két új zsellérházat emeltek.¹¹⁰⁵ Óbudán úgy becsülték, hogy évente 160 veder bort és 10 veder pálinkát lehet eladni, s ez a kocsmáros fizetését leszámítva mintegy 60 magyar forintot jövedelmezett. Szomordokon viszont azzal számoltak, hogy szinte semmi haszon nem jöhet be, mert csak kétevente mintegy 40 veder bor és 3 veder pálinka fogy. A szentmihályteleki pincében a felméréskor is rendelkezésre állott két hordó bor, s az egyik átalagban pálinka. A fogadóban 350 veder bort és 20 veder pálinkát adtak el, s ott tartotta kocsmáját a grófnő is, amelynek során 160 veder bora és 10 veder pálinkája ment el.¹¹⁰⁶

A jövedelemszerzés igényével függött össze, hogy 1775. április elsején dési Kádár Mózes urasági megbízott a sajókeresztúri udvarban megállapodást kötött egy Izsák Ferenc nevű zsidóval a sajókeresztúri és bilaki három malom és két kocsmá árendájáról, amelyekért az árendátor évente ezer magyar forintot volt köteles fizetni. Az uradalom a pálinkafőzéshez szükséges 2–2 szekér tűzifát biztosította, s a malmok javítását is vállalta, sőt a bilaki fogadó helyreállításáról is gondoskodott, az árendátor viszont köteles volt forgalmazni „az udvar majorsági és gyülevész borait, nem lévén az udvarnak jussa a kocsmákon lejendő eladásra,” sőt azokat a parasztok boránál „két garassal fellyebb” tartozik megfizetni.¹¹⁰⁷

Az uradalmi kocsmákon a *bilaki*, a *rettegi*¹¹⁰⁸ és a *serlingi* borokat mérték, illetve a *küüllővárít*, amiről 1775 novemberében Bethlen Miklós is büszkén emlékezett meg: „az várhegyen most is különös Isten áldása va-

¹¹⁰⁵ U. et C., Kolozsvár, Fasc. IX. No. 1. A szentmihályteleki nagy fogadó szobái felett padlás volt, „négy vas sarkokon járó kétfelé nyíló” ablakai üvegtáblások voltak, s mind-egyik szobából árnyékszék nyílt. A tornácról megközelíthető konyhában főzőtűzhelyet, kenyérsütő-kemencét egyaránt kialakítottak, onnan lehetett átmenni a vendégfogadó helyre. Az épületet 700, a tölgyfa istállót 350 magyar forintra becsülték. Az egyik egyszobás, pitvaros, kamrás, szalmatető és tapasztott falu zsellérházban még nem lakott senki, a kettőt együtt 50 magyar forintra értékelték.

¹¹⁰⁶ A földesúr borát mérő „kocsmáló ember, amíg azon hivatalt viseli, minden szolgálat-tól ment, csupáncsak taxát ad”. A szentmihályteleki fogadóból bejövő haszon kb. 230 magyar forint volt, amiből 200 forintot tett ki az az összeg, amit a fogadós az italok, a széna és a zab eladásáért fizetett, illetve 30 magyar forint az urasági bor eladásából származott.

¹¹⁰⁷ Jósika hitb. lt. No. 660. Az árendátor negyedévente volt köteles az árenda összegét megfizetni. 1778. május 21-i keltezéssel maradt fenn nyugta a Doboka vármegyében lakó Izsák Ferenc nevű zsidótól, aki 130 Rft-ot adott a bilaki, keresztúri és somlyói malmok és kocsmák után.

¹¹⁰⁸ Retteg – Reteag, Belső-Szolnok vm.

gyon”.¹¹⁰⁹ Kádár Mózes urasági tisztt szerint Küküllőváron „semmi csingér bor [lőre, vinko] nincsen, mind majorsági újbort isznak a tisztek, amely nyolc, de tíz poltrán is elkelne.” Leveléből az is kiderül, hogy a régi szőlők mellett új „oltoványok” is vannak, amelyeket még ezután készül az udvarbíró megjárni.¹¹¹⁰ Az itteni termésből azonban elsősorban dézsmaborként részesedett a család, amiről maguk is úgy vélekedtek, hogy nem elegendő, ezért minden évben vásárlással egészítették ki annak mennyiségét.¹¹¹¹ A haszonra vásárolt bor az ország más vidékein is jelentős bevételhez juttatta a birtokosokat, ezért fontos szerepe lehetett a jövedelemszerzésben.¹¹¹²

Bethlen Miklós végrendeletében¹¹¹³ a család tagjain kívül a tisztikar tagjainak is testált a családi bortermésből. Csáky Kata első házasságából származó lányára, Bornemissza Annamáriára pl. 300 vödör, Gál János kincstartósági titkárnak 200 vödör vörös bort, Strohmayér Antalnak 100, Vincze Péternek 60, Kozma Ferencnek 100 vödörrel juttatott. Jellemző azonban, hogy Kozma még 1795-ben is csak reménykedett abban, hogy végre megkaphatja a gróf ajándékát. Egy Csáky Kata halála után, a grófnő lányához írott levélből derült ki, mi is történt az elmúlt években: „a nekem kirendelt borokat nagyságod Buzába vitette, oly kegyes ígérete mellett, hogy midőn az UrIsten nagyságodnak állapottyát jobbra fordítja, kétszeresen visszaadgya. Ezelőtt is, de kívált most az UrIsten bőv szüretet adott nagyságodnak, instállok méltóztassék megemlékezni kegyes ígéretiről és illendő visszafordittatásnak rendeléséről.”¹¹¹⁴ Kozma azért is ragaszkodott járandóságához, mert az uradalom népét többször kisegítette, amikor szerinte a tisztek erőszakossága miatt a népességnek megélhetési problémái voltak „...a tisztek minden borbéli termésüket nagyságod számára elveszik, semmit nem tehetvén az év veszedelmére.

¹¹⁰⁹ Jósika hitb. lt. No. 661. 82–83.

¹¹¹⁰ Jósika hitb. lt. No. 661. 113–115. 1777. június 22-én Bethlen Miklóshoz írott levele. A tisztt nem helyeselte a gyakorlatot, s azt javasolta a grófnak: „Jó volna, ha kapnának oly bort olcsóbban venni, mert amaz igen káros, midőn drágán elkelhet.

¹¹¹¹ Uo. Bethlen Miklós szerint a vásárolt borért azonnal fizetni kellene, mert ha „ha mindgyárt ki nem fizetem a szegénységet, nagyon rugdalódnak.”

¹¹¹² Orosz, 2001. 130. Orosz István írta le Szirmay András esetét, aki saját borai mellett jelentős jövedelemre tett szert az eladásra szánt bor felvásárlásából, hiszen 1696-ban tisztza haszna „a vételárnak több mint 70%-a” volt. A küküllővári birtokon még nem sikerült a borfelvásárlás és eladás összefüggéseit feltárni.

¹¹¹³ Jósika hitb. lt. No. 554. 1781. augusztus 8-án, Nagyszebenben kelt végrendelet.

¹¹¹⁴ Jósika hitb. lt. No. 661. 345–346. Kozma Ferenc 1795. október 28-án írott levele az ifjú grófnőnek, Bethlen Rozáliának. Már október 22-én panaszkodott a grófnőnek, hogy ha hibát tapasztal a munkájában, azt adja tudtára, de a régi ígéretét váltásba. Uo. 347–348.

A köz igazság azt kívánná, talán én is megérdemelném, hogy engednének egy részt felvenni nekem is.”¹¹¹⁵

Különösen férjének 1781 nyarán bekövetkezett halála után vált Csáky Kata számára létfontosságúvá a bevételek növelése, amikor mint özvegy-asszony egyik napról a másikra kiszolgáltatottá vált, mivel egyértelműen csak a saját anyagi erőforrásaira számíthatott. 1781 decemberében már azt közölte Kozma Ferencsel, hogy mivel Teremiben a fa eladásából hasznot remélni, az „égettbor főzést se akarnám megengedni”.¹¹¹⁶

Erdélyben 1780-ban hozott a Gubernium olyan rendelkezést, hogy „gabonából senki pályinkát avagy sert főzni ne merészeljen, el-nem engedendő büntetés alatt.” Az előírást igen nehezen lehetett betartani, bár az ellene vétőket a falusi bírácoknak kellett elfogniuk, vagy az uradalmi tiszteknek jelenteniük, ha nem helységbeli visszaéléséről szereztek tudomást.¹¹¹⁷ 1782 novemberében azonban a Magyar Hírmondó tudósításában Benkő József is – korábbi híradásával ellentétben – éppen a rozsból főzött pálinka olcsóságáról értekezett, állítva, hogy „ejtelét (ez csak annyi, mint egy bécsi pint) 6 vagy 7 krajcáron általában meg lehet venni” a Székelyföldön.

A pálinka főzésének lehetőségét azonban – ahogyan erre Csáky Kata is törekedett – a birtokos szándéka is megakadályozhatta, hiszen a jobbágyoknak adott pálinkafőzési engedély egyértelműen az urasági kocsma hasznát csökkentette. Amikor 1793-ban a nagyalmási reformátusok prédikátora, Fogarasi István kérelemmel fordult a grófnőhöz, hogy engedélyezze számára a pálinkafőzéshez szükséges sisak kiadását, mert a pálinkacefrét (braha) használja sertései hizlalására, „sok ízben tett hívséges szolgálattyáért” megkapta a lehetőséget. A nagyalmási protocollumba azonban beírást, hogy „senkinek őexcellentiája uradalmában pálinkát főzni nem szabad, hanem akinek őexcellentiája instantiára megengedi”.

¹¹¹⁵ Uo. 346. „A múlt esztendei szükségben a dominiumbelieket akkor is segitettem gabonával, midőn az udvar semmit sem akart nékiek adni nekik, pediglen nagy éhségek volt, ...”. Az alsóbajomi lakosok panaszkodtak Kozmára, hogy behajtotta a marhájukat és felhasználta a napszámukat, de ezt „csupa hamisság”-nak tartotta, annak ellenére, hogy a gróf úr – vélhetően Wass Sámuel – a panaszoknak hitelt adott. Szerinte igazságtalanul jártak el vele, ezért fenyegetően írta a levél végére: „... az egek végtére is megbosszulják, melyet is nem kívánok, de a méltóságos gróf úr ettől méltán tarthat.”

¹¹¹⁶ Jósika hitb. lt. No. 662. 61–62. Kellő Ambrus nevű tisztje is ekkor tervezte a bihari Lüki település határán lévő, s Görög Tamásnál árendában lévő kocsmá kiváltását, s a helység határán az irtással létesített szőlőterület bővítését.

¹¹¹⁷ Benkő, 1988. Az előírás érvénye a nemesekre is kiterjedt, ezért azt is jelezniük kellett. A Magyar Hírmondónak küldött tudósítás 1780. októberében, amellyel maga Benkő is egyetértett. 105–106. A Hírmondó 1782-ben is hasonló értelmű információt közölt, a rendelkezés érvénye tehát erősen megkérdőjelezhető. Figyelemre méltó azonban, hogy Benkő szerint az intézkedés növelheti a bor árát. Uo. 156. A pálinkafőzés esete Uo. 175.

Fogarasi kénytelen volt a főzött pálinkát az uradalomnak megvételre felajánlani, akinek a számtartó minden kupáért 16 krajcárt fizetett. Kiss Boldizsár udvarbírónak azonban csak három hónapra lehetett a pálinkafőzést engedélyeznie, s gondosan ügyelnie kellett arra, nehogy a prédikátor másnak átadja a sisakot, vagy az uradalombélieknek árulja a kifőzött pálinkát.¹¹¹⁸ A grófnő Bilakon is megkérdőjelezte a szász pap boreladását, de amikor 1794 februárjában Ramutjai Miklós a kocsmárolás beszüntetéséről értesítette, realitásérzékét jól tükröző megjegyzést fűzött megbízottja leveléhez: „Talán a szász pap nem azért szűnt meg árulni, hogy tiltatuk, hanem hogy elfogyott a bora.”¹¹¹⁹

A grófnő a bevételek növelése érdekében kísérletet tett a *serfőzés* meghonosítására is. Hatfaludi Ferenc már 1759-ben úgy vélte, hogy nem kelene késni „a ser és égettbor főző embert bár régen elküldötte volna nagyságod”.¹¹²⁰ A kezdeményezés sorsáról kevés információnk maradt, de 1782-ben Boér István annak kudarcáról számolt be: „Beszéltem a szamosfalvi serfőzővel is, ... de azon terhes conditióra nem igen akarja magát resolválni, kiváltképpen azért, hogy gróf Haller János úr önagysága részéről is mindgyárt praetendálnának annyit az excellentiád példájára.”¹¹²¹

Maradtak feljegyzések arról, hogy a bihari Lüki és Kohány borának egy részét az erdélyi birtokra szállították. Csáky Kata halála után az 1794. júliusában felerészben gróf Csáky Jánosné, Bethlen Rozáliának jutott nagymási birtok udvarházában kilencven hordó tárolására alkalmas jó állapotban maradt pincéket írtak össze, ahol 1617 veder majorsági és dézsmabort vettek számba,¹¹²² s elosztásra várt még több tucat „aszuszoló

¹¹¹⁸ Jósika hitb. lt. No. 661. 337. A sisak a pálinkafőző üst meghatározó része, a rajta lévő két csövön távozik a párlat az üstből, s jut a párlatot összegyűjtő edénybe. Sisak nélkül a prédikátor nem tudta elkészíteni a pálinkát. Az instructiót a grófnő válaszevele alapján Domokos Ferenc praefectus írta alá.

¹¹¹⁹ Uo. 340. 1794. február 13-án, Bilakról küldött levél.

¹¹²⁰ Jósika hitb. lt. No. 661. 17.

¹¹²¹ Jósika hitb. lt. No. 661. 188-189. 1782. február 26-án, Kolozsvárról írott levél. Boér nem vetette el teljesen a megvalósulást, a további levelekben azonban már nem esett szó a serfőzésről: „Mindazonáltal van reménységem, hogy ha nem annyira is, de kevesebbre resolvállya talám magát.” Haller János Csáky Kata nővérének, Csáky Borbálának és Haller Györgynek a fia volt. Jósika hitb. lt. No. 662. 73-74. Csáky Kata levele lányához. 1782. július 6-án. Szamosfalván a boreladásból 100, és a pálinka forgalmazásból is 100 forint származott, ezen kívül még 100 forint kocsmabevétellel számoltak.

¹¹²² U. et C., Kolozsvár, Fasc. IX. No. 5. (1794. júl. 12.) 1793-ból maradt kohányi dézsmabör is szerepelt az összesítésben, 7 hordóval (azaz 212 veder és 5 kupa bor). Az aszubort azért nem tudták pontosan, mert átalagban vannak, amelyek „keményen vas szegekkel bé vagynak verve, ezért a butéliáknak se száma, se mekkorásága nem tudatik.”

bor butéliákban,” amely talán az erdélyi aszúbor-készítési kísérletek eredménye lehetett.¹¹²³

A „boroknak lajstroma” szerint az udvarház alatt lévő két pincében a következő összetételben maradtak 1792-ből és 1793-ból származó borok:

– somlyai majorsági borok:	262 veder 4 kupa
– somlyai pénzen vett borok:	437 veder és 4 kupa
– kohányi dézsmaborok:	212 veder és 5 kupa
– zálnoki majorsági bor:	152 veder 4 kupa
– nagyalmási majorsági borok:	332 veder
– kettősmezei majorsági bor:	101 veder
– nagypetri majorsági borok:	33 veder
– kükküllővári óhbor:	43 veder és 6 kupa
– Különbféle ürmösborok összesen:	42 veder ¹¹²⁴

A kimutatásban szembetűnő, hogy dézsmabort egyedül Kohányból, a jó minőségű bort adó szőlővidékről tartottak meg, a többi helyen feltehetően a kocsmákon eladták. Ugyancsak számottevő a somlyói pénzen vásárolt borok mennyisége, hiszen az több, mint másfélszerese az onnan megmaradt majorsági boroknak.

A nagyalmási piactéren álló fogadóban a becsű szerint egy évben kb. 469 veder bort és 87 veder pálinkát mértek el, ami a költségek levonása után 300 magyar forintot jövedelmezett a grófi családnak.¹¹²⁵

A grófnő törekvéseit a szőlőterület és a bortermelés növelésére az 1795. évi birtokosztás adatközlése is igazolta.¹¹²⁶ A Bethlen Rozáliának jutott almási 200 kapás allodiális szőlő 800 veder bort hozott, s a sajókeresztúri 200 kapás 300 vedret. A keresmény jószágok sorában a somlyói egyik 16 kapás 200, a másik 240 veder termésű, Kohányban és Lükiben csak dézsmabort írtak össze 160 vedderrel. Bornemissza Annamária részén a kettősmezei 200 kapás majorsági szőlő 520 veder bort, s a dombi 32 kapás 205 vedret, az adámosi 38 kapás vásárolt szőlőföld 168 veder kiváló minőségű bort adott.

Csáky Kata a kükküllővári kastély mellett is jelentős telepítést hajtatott végre. A várhegynek nevezett szőlőhegyen két táblában 68 358 szőlőtőt rakatott, a Leváda nevű hegyen pedig 360 tövet, amit 2530 Rft-ra becsültek.

¹¹²³ Balassa Iván: Az aszú és a szamorodni története. In: *Borok és korok. Bepillantás a bor kultúrtörténetébe.* (Szerk.: Benyák Zoltán és Benyák Ferenc) Bp., 1999. 175.

¹¹²⁴ U. et C., Kolozsvár, Fasc. IX. No. 5. Az ürmösborok összetétele Nagyalmásról 1790-ből 12 veder, 1792-ből 10 veder, 1793-ból 8 veder, Somlyóról 1793-ban 6 veder, Zálnokról 1793-ból 6 veder jött.

¹¹²⁵ U et C. Kolozsvár, A becsű még 15 köből zab és 600 portio széna eladását is beszámította a fogadó bevételei közé.

¹¹²⁶ Jósika hitb. lt. No. 631. Falvankénti adatai a 6. mellékletben.

Ugyanott cseresznyét, szilvát, „szőrös őszi és nyári barackfát” ültettek, ami a pálinkafőzésnek kedvezett.¹¹²⁷

A családi szőlőbirtokok sorsa, a szőlőtermés minősége Csáky Kata utódai számára is fontos gazdasági kérdés maradt. 1802-ben unokájának, Csáky Rozáliának férje, Jósika János tudósította arról anyósát Déváról, hogy bár megtörtént a szüret, de „a felette való nagy szárazság miatt reménységünknek meg nem felelt.”¹¹²⁸

Az 1820-as években a Jósika házaspár is beleegyezését adta a – Csáky Rozáliának jutott – buzai szőlőföldek regulációjához. Ennek során a szőlősgazdákat gypűtartásra kötelezték, s így a „barmok által eshető kárt a gypűt rosszul tartó gazdákra” terheltek.¹¹²⁹ A település szőlősgazdái közösen fogadtak két vincellért, akiknek fizetéséről is együtt gondoskodtak. A szüret előtt megvizsgálták a szőlőt, s ha abban kár esett, a szőlőpásztorok béréből vonták le annak összegét. Akinek pusztá szőlője maradt, s három éven át nem használta, arra számíthatott, hogy szomszédai közül bárki – a szolgabíró és a vármegyei assessorok jelenlétében – elfoglalhatta, s a sajátjaként használhatta azt. Még arra is odafigyeltek, hogy a szőlőben milyen gyümölcsfát lehet tartani, egyértelműen csak a barackfát engedélyezték, kivéve a szőlő végébe ültetett dió- és cseresznyefákat, valamint a táblák (az alsó- és felsőtábla) között lévő szilvafákat és oltványokat.

A 19. század elejére azonban Csáky Kata utódai a jó bortermő területek közül sem az érmelléki szőlőföldeket, sem a Küküllő menti szőlővidéket nem tudták megőrizni, a családtagok csak a szőlőtermelésre kevésbé alkalmas területeken tarthatták allodiumaikat. A buzain kívül a régi birtokközpontnak számító Nagymáson és Csáky Kata kedvelt sajóemléki birtokán, Sajókeresztúron továbbra is jelentős szőlőterület és bortermés maradt.

¹¹²⁷ A cseresznyés táblát kb. 900 napszámmal „bokrokból és nagy élő fákból” írtatta ki, a napszámot 10 krajcárral számolva 150 Rft-ra becsülték. 1794. augusztusa, Jósika hitb. lt. No. 960. (régijelzete: Fasc. K. Nro. 194.)

¹¹²⁸ Jósika hitb. lt. No. 551. Jósika János levele Bethlen Rozáliához 1802. november 1-jén.

¹¹²⁹ Lázár cs. lt. No. 384. I./7. Az elképzelés szerint, ha a nemes ember nem csinált gypűt, megintessék, ha paraszt, vagy taxás, aki 8 napon belül nem pótolja, a falusbíró 12 forintig büntetheti.

MAJORSÁGI SZŐLŐFÖLDEK ÉS A BORTERMÉS
BETHLEN ROZÁLIA BIRTOKÁNAK MEGOSZTÁSAKOR (1826–1827)¹¹³⁰

Település	Szőlőterület		Bortermés
	Jugerum	öl	veder
1. nyíl (Csáky Józsefé)			
Nagyalmás	37	1060	2500
Nagypetri	7	1468	100
2. nyíl (Csáky Rozáliáé)			
Szamosfalva	2	237	100
Sajókeresztúr	7	1200	450
	3	1368	100
Gorbó		90	15
Összesen	56		3265

A családi levelezés egyértelműen azt tanúsítja, hogy a szőlőművelés és a bor forgalmazása – több generáción át – meghatározó területe volt az erdélyi Csáky család 18. századi gazdaságának. Csáky Istvánt és utódait nemcsak a szőlőbirtokok megszerzése és a boreladásból származó haszon érdekelte, hanem nagy gondot fordítottak a szőlő műveltetésére is. A családtagok sorában Csáky Borbála mellett Csáky Kata grófnő is különös gonddal kísérte figyelemmel az uradalmaiban folytatott gazdálkodást, s utasításaival, elvárásaival és igényeinek megfogalmazásával folyamatosan igyekezett jobbítani, változtatni azt, megalapozva ezzel utódainak gazdálkodási lehetőségeit.

d) Uradalmi építmények és építkezések

A levelezésekben gyakran szó esett a Csáky Kata birtokába került szurdoki, almási és buzai birtokról, mivel a grófnő igyekezett új építményekkel gazdagítani uradalmait. Ennek egyik oka feltétlenül az lehetett, hogy bizonyos építményeket át- vagy újjá kellett építeni, ahogyan ez a *szurdoki curia* esetében történt. De a változtatás igénye is meghatározó volt, a grófnő ugyanis arra törekedett – ahogyan ezt a források igazolták –, hogy rangjához méltó körülményeket teremtsen családjának.

¹¹³⁰ Rozália buzai illetve Csáky József alparéti szőlőterületét nem vették számba a birtokosztásnál, mivel azok már korábban birtokukba kerültek, s az előzetes megosztáson a testvérek nem kívántak változtatni.

Bethlen Miklós egyedül Küküllővár átépítésével adott mintát feleségének, aki Almáson férjéhez hasonlóan folyamatosan változtatott, fasor-ültetést, kerti világítást tervezett. Nővére, Csáky Borbála azonban több helyen hajtott végre átépítést, vagy emelt új udvarházat, mint tette ezt a bihari zálogbirtokon, Berekböszörményben (1761) is.

A család kedvelt tartózkodási helyét, az *almási udvarházat* több alkalommal javították, alakították. Hatfaludi 1757-ben Kolozsváron szerzett német lakatost, Bilakról kőművest és asztalost az átépítéshez. *Almáson* a kőművesekkel megcsináltatta a kertbe menő nagy kőajtot is, „hogy hínítóval is bémehessenek a kertbe”. Ugyanakkor fűzfa karókkal rakatta ki a Középlak felé menő utat, megigazította azt, hogy könnyebben lehessen rajta közlekedni. Még arra is gondja volt, hogy 12 mozsárágyút kérjen a grófnőtől egy különleges célra: „midőn nagyságtok a középlaki réten jönni fog, a vár oldalából salvet adhassak”.¹¹³¹

Az udvarbíró szerint 1775 novemberében *Almáson* három hete a tornác építésével foglalkoztak, s a szarufák állításán, hogy azután jöhessen a zsindelyezés, ami a munkálatok befejezését jelentette. Ugyancsak a ház mellett „aléé fákat” ültetett, valamint mogyorófákat is, a sövény mellett.¹¹³² Ezzel kezdetét vette az almási curia átépítése, amivel Csáky Kata – a férje által átalakíttatott Küküllővárhoz hasonlóan – kedvelt tartózkodási helyét akarta csinosítani. Ezért akarta 1777-ben az almási kertben – a már meglévő négy mellé – még két újabb lámpás felállíttatását is.¹¹³³

1778-ban viszont Bethlen Miklós hagyta helyben a buzai építkezések elindítását, ami magyarázhatja, hogy néhány évvel később miért éppen ezt az udvarházat adta át Csáky Kata lányának, Bethlen Rozáliának: „Az buzai udvart az mi illeti, öt szoba egy kamara vagy bolt egy fedél alatt elég leszen, az egyéb építésekéről azután végezzünk.”¹¹³⁴

A Csáky Kata grófnő halála (1794) után készített tanúvallatás alapján tudjuk, hogy az almási curia „hat évvel ezelőtt elégett, mai napig is egészen meg nem épített, noha a kőfalai és fedele a magok épségében fenn állanak.”¹¹³⁵ A grófnő életének utolsó éveiben többnyire a küküllővári kas-

¹¹³¹ A nagymási vár oldaláról van szó. Jósika hitb. lt. No. 661. 17. 1759. október elsején írott levél.

¹¹³² Jósika hitb. lt. No. 661. 88–89. Czirjék József levele Almásról 1775. november 27.

¹¹³³ Jósika hitb. lt. No. 662. 33. és 27. Bethlen Miklósnak 1777. július 29-én írott levél. A grófnő a küküllővári kertben állókhoz hasonló lámpákat szeretett volna Almáson is.

¹¹³⁴ Jósika hitb. lt. No. 661. 118. 1778. július 30-án, Küküllővárról küldött levél, amely azonban a címzett személyét nem tartalmazza. A konyha és sütőház építéséről hoztak később döntést. Az udvarházat Rozália Bethlen Miklós 1781-ben bekövetkezett halála után kapta meg.

¹¹³⁵ Colectia „Urbarii si conscriptii” (továbbiakban U et C, Kolozsvár) Fasc. IX: Nro. 5. 1794. július 12-én született investigatio.

télyben lakott. Az 1788-as tűzesettel a családi levelezés egyik fogalmazványa is foglalkozott, amely az almási árendátor panaszait elemezte.¹¹³⁶ Ebből az derült ki, hogy az „égés” akkor történt, amikor az özvegy saját szavai szerint „mint üdős ember, magam nyugodalmamot kerestem, ... s ugyan a vitt arra a szerencsétlen gondolatra, hogy árendába adjam a jószágot ...”.¹¹³⁷ Csáky Kata lehetetlen állapotnak tekintette, hogy a tűz az aratás idején történt, amikor „az udvar előtt számos aratók voltak, s könnyen segíthetett volna mindenfelől, udvar előtt és udvar mellett víz folyási”, mégsem volt eredményes a védekezés egy olyan helységben, ahol közel kétszáz házban laktak. Bár elfogadta, hogy pártatlanok bölcs ítéletére van szükség, egyértelműen úgy látta, ha a tűz idején az ő tisztje parancsol, sokkal kevesebb kár történt volna. Az árendátor természetesen a saját veszteségét tüntette fel jelentősnek, amit a grófnő reflexióiban erősen meggondolandónak javasolt. Hiszen ha ő maga a kevés vetés miatt döntött az árendára bocsátás mellett, akkor eleve nem lehetett sok a termés, mivel pedig elégett, „ami hamuvá lett, azt bajos megbizonyítani, az egy Istenen kívül azt senki nem tudja, mennyi volt”. Mivel a jószágot július 25-én adták át, s az árendátor szerint az iszap a szénacsinaló helyekben tett kárt, az a grófnő kára, mert a szénát akkor már betakarították. Csáky Kata ezért azt javasolta, hogy a helyzet reális felmérése érdekében össze kell vetni az udvarbíró – egy Hátas nevű – beállásakor kiadott transpositiót és a jószág átvételekor készített kimutatást.

1791-ben a grófnő lányát kérte az építőanyagok felmérésére, tehát valószínűleg Bethlen Rozália közreműködésével tervezte az „építést”. Kiss Boldizsár nagyalmási udvarbíró 1792. április elsején megnyugtatta, hogy minden készen áll a belső átalakításhoz: „az épülethez kívántató matériálékon is rajta vagyok, és leszek, tellyes ügyekezettel”.¹¹³⁸ A következő évben mesterembereket hozatott, hogy egy almási új *malmot* építtessen, az urasági udvar *pincéit* újra gerendáztassa, a padlásokat „megpadoltassa”, azzal a szándékkal, hogy „excellentiádnak méltóságos maradékját is kiszolgálja”.¹¹³⁹

A négy részből álló nagyalmási birtokközpont tulajdonképpen a dezsőfalvi praediumon épült ki. Az almási ún. Csonka vár még meglévő ré-

¹¹³⁶ Jósika hitb. lt. No. 661. Év nélküli feljegyzés. Az iratban 9750 forint az árenda összege.

¹¹³⁷ A feljegyzés lehúzott szövegrészből azt is megtudhatjuk, hogy két évig Kozma Ferenc volt az árendátor. Kenesei Istvánnak egy 1790. február 20-án, Nagyalmason tett tanúsítványa szerint „1787 júliusában a nagyalmási jószág kézdiszentléleki Kozma Ferencnek transzferáltatott”. Jósika hitb. lt. No. 486.

¹¹³⁸ Jósika hitb. lt. No. 662. 124–125. 1791. május 5. A grófnő lányának azt üzente: „Vizsgáltasd meg, mennyi kő és mész vagyon, mivel még pünkösöd előtt hozzáfogattunk az építéshez...”. valamint Uo. No. 661. 323–324. 1792. április 1. Kemencéket csináltattak, s az ehhez szükséges téglavetést kezdetét tervezték húsvét utánra.

¹¹³⁹ Jósika hitb. lt. No. 661. 332. 1793. március 16-án, Nagyalmasról küldött levél.

sze az 1794. év vagyonleltár készítői szerint „minden fedél nélkül állván, a vizek, esők mián szüntelen inkább-inkább romlik, s egyébre nem is haszonvehető, hanem ha a méltóságos udvar építeni kívánna, kövei haszonvehetőek”. A Csáky Kata idején végrehajtott építéseknel, majd lányának építkezéseinel is minden bizonnyal használták a romladozó vár fogyasztó köveit.

A három darabból kifaragott nagy kőkapu közepén – a küküllővári kastély kapujához hasonlóan – „lerajzoltatott a méltóságos Csáky címer egyesítve a méltóságos gróf Bethlen címerrel.” A nyugati oldalon az udvarbíró tornácos, háromszobás házának – amelyet a további épületekkel együtt 1790-ben kezdtek felújítani – folytatásában volt a nagy kő istálló (32 ló befogadására) a szekérszínnel (hintó, kocsi és szekér tárolására), mellette állott a tömlőház. A két élésház (hombár és gabonásház) szintén a nemrégén helyreállított épületek közé tartozott. A udvarbíró házával átellenben állt egy tetőzet alatt négy különálló ház: a számtartó háza, a cseléd- vagy béresház, a sütőház, valamint a nagy konyhaház.

Az öt bástyás, kis- és nagypalotából álló udvarház alatt jól megerősített, hordókkal teli pincék húzódtak. Az udvarház közepén lévő tornácról lehetett bejutni a kispalotába, amelynek két sarokbástyája volt, onnan nyílt ajtó a lányok házába, ahonnan a harmadik bástyába lehetett jutni. A lányok házából kétfelé nyíló ajtó vezetett a tisztek ebédlő házába, majd onnan egy újabb elkészült szobába. A negyedik bástyából még két elkészült szoba nyílt. A kispalota melletti pitvarból az elkészületlen takácsházba, az ötödik bástyára, valamint a nagy palota mellett lévő nagy házba lehetett volna jutni, amelyek még építésre vártak.

A nagy palota végében, az utolsó szobához kapcsolódott az új építésű udvari templom, „de még egészen el nem készült szép és erős bolthajtás alatt, lapos téglákkal vagyon kirakva.” Ennek ellenére már használhatták, hiszen az oltár feletti nagy képet, amely Nepomuki Szent Jánost ábrázolta, már megfestették, s mellette a „kínszenvedő megváltónak rajzolt képe láttatik, ezek eleibe pedig egy réz feszület helyheztetett”.¹¹⁴⁰

Az épület egy mogyoróbokrokkal övezett dél felől való ún. tós kertre nézett, amelynek közepén végig húzódott az Almás vizével táplált mesterséges tó. Ennek megépítése nem volt igazán célszerű, hiszen – ahogyan az udvarbírói levelek igazolják – a hal elpusztult benne. Nem is igazán érthető – hacsak presztizis-szemponztot fel nem tételezünk – miért volt szükséges oda tavat építeni, ahol élő vizek vannak az udvarház közvetlen közelében. A kertben madarak tartására való „nagy filagória formába készített nagy kaliczka” állt.

¹¹⁴⁰ U. et C., Kolozsvár, Fasc. IX: No. 5. (1794).

A nagyalmasi piactéren vendégfogadója, a hozzávaló kocsiszínnel, boltja és mészárszéke is működött az uradalomnak. Itt állott az a tornácos, négy lábakon álló, zsindelytetős filagória is, amelyet korábban az udvarházhoz tartozó vadaskertben tartottak. A bolt egy szalmatető, pitvaros házban működött, amelyben évi 12 forintos taxafizetés mellett egy örmény kereskedő árult (ezért örmény háznak is nevezték). Az országút mellett, szintén a piac közepén építették meg a zsindelytetős, cser- és tölgyfa mészárszéket, amelynek egyik ajtaja lehajtható volt, ott árulták a húst, a másik, a bejárati ajtó fenyőfa deszkából készült. A mészárszéket főleg a négy sokadalom idején használták.

Bethlen Rozália 1795 júniusában a jó színvonalon és megbízhatóan dolgozó Türk Antal építőmesterrel mérte fel a nagyalmasi és a küllővári épületet. Az Erdély-szerte igényes munkát végző mesterrel a grófnőnek további tervei is voltak. 1796-ban Wass Sámuel már az udvarház építésének lehetőségéről tudósította, s arról, hogy a mester még vasárnap is hajlandó kimenni, ha szekeret küld érte Kolozsvárra. A néhány szobával való bővítés szükségessége benne volt az épület állapotában, hiszen a vallomástevők az épület leírásakor éppen a befejezetlenségre utaltak.¹¹⁴¹

Többször végeztek átalakításokat a *kolozsvári házon*, így 1779-ben is. A ház felét egy bizonyos Szilvási úr követelte magának, de Kádár Mózes megnyugtatta a grófnőt, hogy a kolozsvári magistrátuson „meg nem nyeri a háza felét, mert arról bizonyos törvények vagy, hogy itt valakinek házat az adóért executióval elfoglalják, és 15 napra a megváltásra admozsolják, és ha az alatt ki nem váltja, soha többé hozzá jussa nem marad és az olyant a magistrátus mindenkor örökösön szokta eladni”.¹¹⁴²

A kolozsvári házat Csáky Kata lánya, Rozália is átalakíttatta. Valószínű, hogy az átépítés még anyja beleegyezésével indult, hiszen 1794-ben a főtéri házon a Türk Antal építőmester által végzett munkálatok nagyobbik részét már befejezték.¹¹⁴³ 1816-ban Bakó József nevű nagyalmasi tisztje küldött be

¹¹⁴¹ Rozália Türkre bízta a konkrét terveket. Mivel 1797-ben már Marosvásárhelyen, Teleki Sámuel kancellárnál vállalt munkát, az átalakítás ez előtt történhetett. B Nagy Margit, 1977. 45–46. Türk Besztercén (1787 előtt), Székelyudvarhelyen (1788-tól), Erdőcsinádon, Marosvásárhelyen (1790-től) templomok átépítésében vett részt, Erzsébetvároson viszont szerzetesi templomot épített az örmények számára, s mindenütt elégedettek voltak munkájával. 1792-ben a kolozsvári unitárius templom felépítésére vállalkozott. Uo. 32–45.

¹¹⁴² Jósika hitb. lt. No. 661. 145. és 143–144. A padlót és az ajtók festését végezték, de nem egyszerű festés lehetett, mert Kádár Mózes aranyozásról is írt a grófnőnek. Szilvási úr feltehetően azonos Szilvási Ádám (1718–1770) Kolozs vármegye táblabírájának valamely leshármazottjával.

¹¹⁴³ B Nagy Margit, 1977. 45. Amikor a Jósika ház fedelét magasabbra akarták emelni, már a szomszédos házzal készen voltak. Bethlen Rozália utalt rá a kolozsvári előljárókhoz írott levelében, hiszen a szomszédok között a tető megemelése miatt konfliktusok támadtak. (A Jósika levéltár rendezetlen anyagában lévő levélre hivatkozott.)

onnan asztalost, valamint öt szekeret „a padimentumnak való deszkákkal”.¹¹⁴⁴ A munkálatok éveken keresztül folyhattak, mert még 1823-ban is négy kőművest irányítottak Kolozsvárra.¹¹⁴⁵

A család az épületek belső díszítésére is gondot viselt. Bethlen Miklós 1779-ben írta feleségének, hogy „Küküllővárt most a képíró az palotát festi, ha odaérkezel, ne költöztessék ki az palotából, ne hadja félbe a munkáját. Az kerengő grádicson fel lehet járni.”¹¹⁴⁶ Egy erdélyi festő, bizonyos Veres Mátyás munkáiról több helyről tud a szakirodalom, állítólag a küküllővári kastély díszítését is ő vállalta 13 aranyért, s a nagymási belső festést is, de Haller János megbízásából Csáky Kata nővérének, Borbálának kapjoni szobájában is ő festette vászonra 1771-ben az öt érzés allegorikus képét.¹¹⁴⁷

Az almási udvarház kis palotájából nyíló szegelet bátyjának falát több „üveg alatt lévő rámás képek” mellett aranyos keretezésű falitükrök, s a „néhai gubernátor, gr. Bánffy György úr öexcellentiájának, úgy báró Wesselényi István úrnak nemzeti címerei üveg alatt ...” díszítették. A lányok háza melletti szegelet bátyjában kilenc üveg alatti rámás kép, tíz feketével és arannyal festett kép mellett „egy öltöző kirakott almárium,” valamint egyéb bútorok társaságában egy másik „lehajtó záras almárium ...”, asztali óra stb. volt. A kanapékat és székeket selyemmel, kartonnal borították. Az üveglablakok előtt függönyöket, s némely szoba ablakaira szúnyoghálót tettek. A hagyatéki leltár készítői 1794-ben az asztalok között több játékra való kockázó „estáblázó” asztalt is találtak.¹¹⁴⁸

A malmok, vendégfogadók és gabonásházak rendben tartása vagy újak építése is az udvarbírók feladata volt. 1763-ban *Bilakon malom és vendégfogadó* építését tervezte Gyulai Z. András megbízott, valamint a malomárokából kifolyó víz felhasználásával *halastó* is készült, amit ponttyal és kárásszal akartak megtölteni.¹¹⁴⁹ 1773-ban Ádámoson, 1775 őszére *Szurdokon* is átépítésre került *a malom*, s 1777-ben az almási Csonka vár mögötti tóra építtetett Nagy István udvarbíró egy két köves új malmot,¹¹⁵⁰ valamint *Kettősmezőn és Pusztaszentmihályon készült el a kocsmaház*. Az utóbbi faluban „annyira oda vagyon” a vizes helyre épített kocsmá, hogy Czirjék József szerint feltétlen új helyre kell egy vendégfogadót építeni.

¹¹⁴⁴ Jósika hitb. lt. No. 552. Bakó József 1816. június 8-i levele.

¹¹⁴⁵ Uo. 1823. április 9-én írott levele.

¹¹⁴⁶ Uo. 1779. december 3-án, Szebenből küldött levele.

¹¹⁴⁷ Veres Péter: Veres Mátyás Székelyudvarhelyen és környékén. Az öt érzés: az izelés, a szaglás, a hallás, a látás és a tapintás. = *Erdélyi Művészet*, 2006/1. 1795-ben ő festette a kolozsvári tanácsteremben a hét szabad királyi város címerét, valamint az igazság allegorikus képét.

¹¹⁴⁸ U. et C. Kolozsvár, Fasc. IX. No. 5. (1794)

¹¹⁴⁹ Jósika hitb. lt. No. 661. 32.

¹¹⁵⁰ Jósika hitb. lt. No. 542. 90.

1781-ben a *bilaki alsó malom* egy kerékkel való bővítését kérte Árkosi Ferenc, úgy, hogy egy birtokcserével (egy csizmadia földje helyett kellett másikat adni) a malomárki vizet távolabbra lehessen vezetni, s így áradások alkalmával az szabadon elfolyhasson: „Most az télen kellenék az fáit megvágatni, úgyhogy télben-nyárban is egyaránt foroghatna, éppen az árkát kénék megnagyíttani az négy kerékhez. Most is azon malom az nagy szárazságban is forgott.”¹¹⁵¹ Még ugyanebben az évben Ádámoson az unitárius egyháztól is vett egy *malomhelyet*.¹¹⁵²

1793-ban az ádámosi tiszt a *malom* állapotára panaszkodott, amihez a zsilip megerősítésének munkálatait már elkezdték, a két belső és külső kereket is újra készítette, de az őrléshez szükséges két kő megszerzése a praefectus feladata maradt. Nyilvánvalóan ez utóbbiban várta az ispán a grófnő segítségét, annak tudatában, hogy ha nem lesz helyreállítás „semmi hasznot nem láthatni”.¹¹⁵³ Az év szeptemberében Csáky Kata a *bilaki gabonásház* fedelének megcsináltatását sürgette Domokos Ferenccel, s – bár a lába megrándulása miatt már harmadik hete feküdt – egy találkozót sürgetett Teremiben, ahová Sajókeresztúrról készült odautazni.¹¹⁵⁴

A 19. század eleje a viszonyok változására utal. Már nem a vidéki uradalmi központból szállítottak folyamatosan a grófi udvar szükségére. A nagymási udvarbíró ugyanis azt kérte, hogy a kolozsvári – vélhetően a külső Magyar utca északi során lévő telken létesített – gabonásházból „az idevaló szükségre letett gabonából 4 szekér hozzon cipónak való gabonát, egy szekér zabot a hágó lovak számára, mindenik félére most szükség vagyon”.¹¹⁵⁵

A 18. századi építkezések sora egyrészt a lakóhelyként, uradalmi központként számításba vehető udvarházak, paloták átépítését mutatja, másrészt jelentős számban a gazdasági épületek emelését. Bethlen Miklós küiküllővári nagy építkezéséhez a nagymási curia két (1770-es és 1790-es évekbeli) átépítése, a buzai udvarház rendbetétele valamint Csáky Kata újonnan vásárolt kolozsvári házának munkálatai csatlakoztak. Az építőmesterek és képirók kiválasztása mindenképpen jelzi a korszerű, színvonalas építkezések fontos szerepét, amely az épületeken elhelyezett szimbólumok (a családi kettős címer Küiküllővár, Almás kapubejáróján stb.) mellett alkalmas volt a grófi család rangjának kifejezésére.

¹¹⁵¹ Jósika hitb. It. No. 661. 175–176.

¹¹⁵² Uo. 170. Az 1781. augusztus 18-i Árkosi levél végére írt megjegyzés alapján.

¹¹⁵³ Jósika hitb. It. No. 661. 335–336. A kőről írta, hogy darabja 40 forint, s ennek beszerzését valóban ígérte is a praefectus.

¹¹⁵⁴ Jósika hitb. It. No. 662. 143. Csáky Kata 1793. szeptember 4-ről küldött levele Almásra Domokos Ferenchez.

¹¹⁵⁵ Uo. No. 552. Bakó 1816. június 8-i levele Bethlen Rozáliának.

Csáky Borbála építményei a bihari uradalmakban hasonló összetételt mutattak, hiszen a berekböszörményi curia mellett elsősorban a bevételt eredményező gazdasági épületeket emeltek. Fia, Haller János a Csákiigorbón felépített barokk kastélyt tette meg birtokközpontjának.

Csáky Kata gazdasági épületei is a mezőgazdasági termékek feldolgozását szolgálták. Figyelemre méltó, hogy a vízimalmok, az új vendégfogadók építési helyének kiválasztását tudatosan a jó földrajzi fekvés, vagy az utakhoz kedvezően kapcsolódó forgalom határozta meg, ami a várható haszon növelését szolgálták. Az istállók, gabonásházak építése szintén a korszerű gazdálkodásra való törekvést mutatta.

Csáky Kata lányának, Bethlen Rozáliának halála után – Jósika János kormányzati szerepvállalása miatt – a korábbi évekhez képest is sokkal nagyobb, részint politikai szerephez jutott a kolozsvári, immár Jósika-Csáky ház. Haller János özvegyének halála (1822) után Csáky Rozália kapta meg a gorbói barokk kastélyt, amit gazdag könyvtára révén egyfajta különleges vidéki központtá fejlesztett.

e) Az erdélyi Csákyak ipari üzemei, manufaktúra alapítási kezdeményezései

A Bethlen-Csáky házaspár közösen hozott létre egy papírmalmot, amelynek vízjele kettős címerük volt. 1758-ban olvashatunk először a levelekben a középfalvi papirosmalom építéséhez szükséges házhely cseréjéről, s egy lisztelő malomhoz ács, kőműves és téglavető alkalmazásáról.¹¹⁵⁶ A lisztelő malom megépítésének fontosságát is azzal indokolta Medvés Domokos, hogy egyébként „egy véka búzát sem tudna nagyságod megőrltetni a papiros malomban dolgozók számára, vám nélkül”.¹¹⁵⁷

A papirosmalom elkészült, jövedelem is származott működéséből, de mégsem tudtak igazán jó minőségű papírt készíteni. 1782-ben a grófnő maga kérte Bakó Györgyöt, intse meg a papiroscsinálót, „hogy tisztább és enyvesebb papirossat csináljon, mert az eddig való munkájával éppen nem vagyok contenta.”¹¹⁵⁸ 1784-ben a levelezés már komolyabb problé-

¹¹⁵⁶ Utalás a középfalvi papírmalomra, amelyet 1760-ban alapítottak. A címer fennmaradt a levelek pecsétjén, s azt őrizte meg a küüllővári kastély bejárati kapuja is. Az 1795. évi becsű alkalmával „a kapu felett ezen épületnek közepén kőből faragott címer”-ről írtak, aminek munkáját 36 Rft-ra értékelték. A küüllővári kastély becsűje: 1794. aug., Jósika hitb. lt. No. 960. (régijelzete: Fasc. K. Nro. 194.)

¹¹⁵⁷ Jósika hitb. lt. No. 661. 15–16.

¹¹⁵⁸ Jósika hitb. lt. No. 662. 71–72. A középfalvi papírmalomnak volt hollandere és papírsanyag-keverő gépe is, mégsem elégítette ki a grófnő igényeit. Erdély története II. 1052., valamint Jakó Zsigmond: Az erdélyi papírmalmok feudálisizmus kori történetének vázlata, XVI–XIX. század. = *Levéltári Közlemények*, 1989. 1. sz. 3–55.

mákra utalt. A grófnő ugyanis maga vallotta meg Árkosi Ferencnek, hogy „sajnosan tudom, hogy az papiros malommal oly nehezen bírunk, most kértem general Rabt, ha szolgálhatna, hogy őfelsége megvenné.”¹¹⁵⁹

Kellő Ambrus 1779-ben egy *fűrészmalom* felállításának előkészületeiről tudósította a birtokos asszonyt. 1783 áprilisában Szurdokon viszont egy *szővőműhely* megnyitását tervezte az udvarbíró. Már oda is hívatta a takácsot, hogy megbeszélje vele a tennivalókat. „Az mi illeti az szövést magát, mindenekben dícsíri az gazdáját, és hasonlóképpen az selyem kifőzéséhez csak az innep után fognak, mivel mindeddig híves idők jártanak. Alázatosson jelentettem vala excellentiádnak, hogy kisebb matringokra nem szabhattuk, valamint az előbbeni volt, mivel az hozzá kívántató szerszám nem kisebb. Az mi az színit és vékonyságot illeti, abban eleget beszéltem az takács-csal.”¹¹⁶⁰ Benke Mózes 1793-ban Teremiből azt adta hírül, hogy a fonalakat kiadta szőni, azután megfehéříteti, majd oda küldeti, ahová a grófnő parancsolja.¹¹⁶¹

Viszonylag keveset tudunk arról, hogy Csáky Kata neveltje, unokája, Rozália a család gazdálkodásában is újítónak számított. Csetri Elek a zsi-bói Wesselényi uradalom jószágkormányzóját, Kelemen Benjámint tekinti az erdélyi racionális gazdálkodás megalapozójának.¹¹⁶² Munkájában azonban a vetésforgó bevezetésével kapcsolatban megjegyzi, hogy a csákgigorbói cukorrépa-földeken is abba vetették a répát, amely Csáky Rozália cukormanufaktúrájához termelte a növényt. Nézetünk szerint ez semmiképpen nem volt még vetésforgó, inkább váltógazdaság.¹¹⁶³

A cukorrépa termesztés és a „fabrika” terve a másodunokatestvérével, Jósika Miklóssal folytatott levélváltás szerint Rozália asszonyé volt, aki az elképzelés kimunkálásában és a tennivalók megszervezésében is derekasan kivette a részét.¹¹⁶⁴ Rozália Bécsben hallott először a répacukor-főzés lehe-

¹¹⁵⁹ 1784. június 30-án, Kükküllővárrol írott levele Árkosi Ferenchez. Jósika hitb. It. No. 544.

¹¹⁶⁰ Jósika hitb. It. No. 661. 205–206.

¹¹⁶¹ Jósika hitb. It. No. 661. 338. 1781-ben a branyicskai tisz, Both Mihály is elküldte az azévi 8 vég vásznat.

¹¹⁶² Csetri Elek: Kelemen Benjám, a haladó gazda. (Adatok az erdélyi racionális gazdálkodás 1848 előtti történetéhez) = *Együtt Európában*. Szerk. Angi János, Pósan László és Pallai László, Debrecen, 2000. 58–78.

¹¹⁶³ Uo. 266. 34. lábjegyzet. Dani János akadémiai kutató: A csákgigorbói cukormanufaktúra monográfiája című készülő munkájára hivatkozott, főleg annak az 1832–1842 közötti táblázataira. Miskolczy Ambrus viszont arra mutatott rá az Erdély története III. kötetében, hogy a cukorgyár hasznát a Jósika család konzervatív tagjai (Jósika Samu és Lajos) valamint az ellenzéki Miklós egyaránt élvezte. *Erdély története 1830-tól napjainkig*. Szerk. Szász Zoltán, Bp., 1986. 1225.

¹¹⁶⁴ A levelezés: Jósika hitb. It. No. 418. Jósika Miklós (1794–1865) nagynénje, Bornemisza Annamária fiának, Jósika Miklósnak fiaként volt másodunokatestvére Csáky Rozáliának, aki liberális arisztokrataként elsősorban regényeivel buzdított cselekvésre (pl. Abafi,

tősegeiről, s egy 1830. november 27-i levelében *Kendeffy Ádám*on kívül *Jósika Miklós*t tartotta olyannak, akit „a pénzzel, kereskedéssel szűkölködő provinciánkban” érdekelhet ez a nagy hasznot hozónak tekintett vállalkozás.¹¹⁶⁵

Rozáliának hosszas győzködéssel sikerült rávennie a levelekben „édes öcsémnek” nevezett *Jósika Miklós*t, hogy támogassa a kezdeményezést. 1830 novemberében már örömének adott hangot: annak ellenére nem csalódott rokonában, hogy Erdélyben szokás „... bármi jó leszen valami, ha szinte szembe tűnő haszna vagyon is, mihelyst újság, véghetetlen ellensége támad ...”.¹¹⁶⁶

A két rokon személyesen egyeztette a terveket, ugyanis Rozália grófnő a család gorbói birtokára készült, amely *Jósika Miklós* szurdoki birtokának (előzőleg mindkettő Csáky örökség volt) szomszédságában feküdt.¹¹⁶⁷ Rozália maga is elolvasta a répacukor készítésről hozatott könyvet, s annak alapján személyesen tájékozódott arról, milyen hasznos és praktikus változtatásokkal lehet a vállalkozás előre kalkulált összegén csökkenteni. Ugyanakkor arról is meg akart győződni, hogy a könyvekben rejlő, vagy az ismerősök által sugalmazott tanácsok valóban jól hasznosíthatóak. Még a télen Bécsből akart egy üstformát rendelni, hogy meg-

---

1836; Zrínyi 1843. stb.), 1848-ban is Kossuth hívének számított. Egyed Ákos: *Erdély 1848–1849. I.* Csíkszereda, 1998. 34–35. Már az 1791-ben kiküldött országgyűlési rendszeres bizottság is „pártolja egy bécsi kereskedő ajánlatát cukor behozatalára vagy épp cukorgyár alapítására.” *Erdély története II.* 1122. A rokon kapcsolatra lásd. a leszármazási táblát.

¹¹⁶⁵ Kemény Zsigmond: *Történelmi és irodalmi tanulmányok. 2. k.* Erdély közléte 1791–1848. Bp., 1906. véleménye szerint Wesselényin kívül gróf *Kendeffy Ádám* is az ún. „vándor patrióták” vezetői közé tartozott, az olyan liberális politikusok közé, akik „sorakozva meggyéről-meggyére, összetett erejükkel a megyegyűléseken megjelentek, hogy céljukat ... átvigyék.” Sándorfy Kamill: *Erdély reformkorszakának jogtörténete.* Budapest, 2000. 322. és 327. (továbbiakban Sándorfy, 2000.) átvesszi Kemény értékelését. Tudósít róla, hogy *Kendeffy Ádám* gróf halála után a nagyenyedi kollégium főgondnokává Wesselényit választották, aki egy évig viselte tisztségét. *Kendeffy* „volt az első egyike, kik Wesselényi Miklóssal együtt minden hazai ügyben élénken részt vettek, s még nem töltötte be a negyvenedik évét ...”, mikor elsőrendű tekintélynek tartott hazájában”, *Jósika Miklós*sal együtt az erdélyi ellenzékhez tartozott. *Jósika* támogatta Wesselényi törekvéseit Erdélyben, mellé állt az országgyűlés vitáiban, Wesselényi pedig barátjának tekintette birtokszomszédját. 1843-ban, amikor a vak Wesselényi hazatért Zsibóra, gondja volt rá, hogy „a családi viszályok miatt birtokától távol élő szomszédja és barátja, *Jósika Miklós* bárónak szurdoki gazdaságát is rendbe hozza és rendben tartsa.” Kardos Samu: *Báró Wesselényi Miklós élete és munkái.* Bp., 1905. I. k. 348. és 352.

¹¹⁶⁶ *Jósika* hitb. lt. No. 418. Kolozsvárról Szurdokra küldött levél. Az eredeti címzése 1831. november 27., ez van javítva 1830-ra. *Jósika Miklós* viszonyát rokona kezdeményezéséhez jól mutathatja az a tény is, hogy öregkorában (1864) írott Emlékiratában egyetlen említést sem tett erről a vállalkozásról.

¹¹⁶⁷ Szurdok szomszédságban volt a zsbói Wesselényi uradalommal, *Jósika Miklós* gyakran látogatta meg lóháton szomszédját „egy félóra alatt el lehetett ... menni”. *Jósika Miklós: Emlékirat.* 383.

nézhessék, lehet-e olyat Erdélyben készíttetni, hogy ezzel is csökkenthesék azok 888 forintra kalkulált árát. Ugyancsak a „szakirodalom” olvasása vezette arra a következtetésre, hogy öntöttvasból is készíttethetők az üstök, „semmi ízt nem ad a syrupnak és sokkal olcsóbb”. A másokkal folytatott konzultáció során, a hasznos ötletek hatására egy kissé mindig változtatott eredeti elképzelésén, így pl. belátta, hogy a sütőhelyen kívül a talpfák alá is kő szükséges, hasonlóan a pincéhez, de a probléma megoldható „ha Gorbó ad követ, Szurdok meszet, nulla per nulla lesz”.¹¹⁶⁸

1831-ben Rozália a cukorfabrikához Bécsből Thierry-reszelőt is rendelt, hogy óránként 10 mázsa répát lehessen feldolgozni, valamint a sajtoláshoz nehéz vaspréseket is.¹¹⁶⁹ Imreh István a gorbói manufaktúrát az idézett vásárlások alapján azok közé sorolta, amelyeknek technikai feltételei – mint a nagyszebeni cukorfabrikáé, vagy Lasky kolozsvári olajgyáráé – a nyugati színvonalat igyekeztek követni.¹¹⁷⁰ Maga a vállalkozó grófnő sokkal kritikusabban szemlélte saját lehetőségeit, mert már 1832-ben azt írta Gorbóról Jósika Miklósnak, hogy a 2000 forintos drága gépet nem tudják gazdaságosan kihasználni, mert „répa reszelő machinám mindegyre megbomlik és még egy nap sem lehetett azért folyvást dolgozni,” de elég répa-föld sincsen, ami a gépet alapanyaggal kiszolgálja.¹¹⁷¹

Csáky Rozália alaposan végiggondolta a meghozandó döntések és a szükséges beruházások sorrendjét, valamint a költségmegosztás lehetőségeit is. Azt vallotta, hogy kölcsönből kell hozzáfogni a vállalkozáshoz, „azért, hogy az interestet a fabrika fizesse, későbbben a capitálist is”.¹¹⁷² Úgy látta, hogy egy jól kiválasztott, hozzáértő direktort kell felfogadniuk, „aki effective már foglalatosságot ilyen munkában,” nélküle „semmi jó kimenetelt nem lehet várni”.

A cukormanufaktúra helyének megválasztásáról hosszasan egyeztettek. Jósika Miklós kikötötte, hogy nem lehet egyik udvarban sem, ami találkozott Jósika János elképzeléseivel is, aki a meglévő épületek „elrontá-

¹¹⁶⁸ Jósika hitb. lt. No. 418. december 20-án írott levélben. Itt utalt arra is, hogy a répa tárolásához való vermet is el kell készíteni.

¹¹⁶⁹ Wiener Moszkó: A magyar cukoripar története. Bp., 1897. 77. = *Nemzeti Társalkodó*, 1892. 18. sz. 282–284.

¹¹⁷⁰ Imreh István: *Erdélyi hétköznapiak. Társadalom- és gazdaságtörténeti írások a bomló feudalizmus időszakáról*. Bukarest, 1979. 202. (továbbiakban Imreh, 1979.) Arról is tudósít, hogy Csáky Rozália, mint a kolozsvári Nemes Jóltevő Asszonyi Egyesület vezetője, 1832-ben már a második dologház létrehozását tervezte. Uo. 205.

¹¹⁷¹ Jósika hitb. lt. No. 418. 1832. november 28-án, Gorbón kelt levele.

¹¹⁷² Uo. A november 27-i levélből. A kölcsönt „Sábelhez tesszük le, vagy patikárius Slábihoz, aki mindenkor fizesse a költségeket, a Te, vagy az én comissióm mellett.” A vállalkozás későbbi sikertelenségéhez azonban minden bizonnyal az is hozzájárult, hogy „egész Erdélyben nem volt található egyetlen „bankár” sem, aki a modern hitelezés formáit ismerhette volna”. Egyed Á 2004. 25.

sát” nem akarta engedni. A jó döntés érdekében Rozália abba is beleegyezett volna, hogy a „fábrica” ne a gorbói dombos földön, hanem – Jósika Miklós kérésére – a szurdoki határban épüljön fel, de saját érdekeit is figyelembe véve, óvatosságból kikötötte, hogy akkor szükséges ezt a tényt a contractusban is rögzíteni. Az épület beosztásával kapcsolatban a grófnő ragaszkodott a szakkönyvben leírt rendhez, mondván, hogy abban bizonyos hasznos tapasztalatok már bizonyára megjelennek.¹¹⁷³

Rozáliának arra is volt gondja, hogy a munkások és a direktor ellátását megtervezze.¹¹⁷⁴ Eredetileg a környékbeliak közül akart munkáskézzhez jutni, amint Jósika Miklósnak írta: „az volt a szándékom, hogy pénzért műveltessem, dolgoztassam, de ismeréd rest oláhjainkat, inkább aluszik, mintsem pénzért dolgozzék”.¹¹⁷⁵ 1832-ben még csak négy, a felvidéki Meczenzeferől – az elmúlt télen – odatelepített munkása volt, de amint maga is belátta „ezek sem győzik, és okvetlenül szükséges, hogy még 30 szolgáló embert szerezzek gorbói jószágomhoz”. Közülük huszonnégyen még 1847-ben is a szolgálatában dolgoztak, de a manufaktúrában a nyersanyag előkészítésére – pl. napi három cipőért, pálinkáért és 15 krajcárért a répaásáshoz – napszámosokat is foglalkoztattak.¹¹⁷⁶ A grófnő költségnaplója szerint jobbagyai közül többeket a katonai szolgálattól váltott meg, hogy azok neki dolgozzanak. Munkásainak kb. havi 20 forintot fizetett.¹¹⁷⁷

Alig indultak el a munkálatok, amikor olyan hírek érkeztek, hogy Jósika Miklós árendába akarja adni Szurdokot, ami a vállalkozás egyértelmű megakasztását eredményezhette volna. A levelezésből kiderül, hogy az író ugyan már korábban valóban közölte a grófnővel Pestre költözésének szándékát, de ezzel együtt megígérte neki a gyakori hazalátogatást, ami a továbbiakban is biztosíthatta az együttműködés lehetőségét.

A közös vállalkozás két birtokrésze közötti gazdálkodási különbség természetesen eltérő gazdasági következményre vezetett. A szurdoki részen az urasági tiszt már 1831 őszén búzával vettette be a répa földet, ami

¹¹⁷³ Jósika hitb. lt. No. 418. 1830. december 6-án Jósika Miklósnak írott levélből „előbb egy kamara, a kristalizáló edényeknek, azután a főzőhely, tizenhárom öles világa, azután a tribunensis kerülete, csak könnyűszerrel bekerítve, azután egy nagyobb három öles, egy kisebb két öles szoba a direktornak, azután egy kis konyha, sütő kamarával, két öles és mellette egy cseléd vagyis dolgozók szobája, négy öles. Így minden megkívántató, egymás végiben menne, de ha a hely engedi, a cseléd ház végibe lehetne az istállót is applicálni, így ha egy sorba jönne minden, a külön közfalakat meg nyerjük...”.

¹¹⁷⁴ „... a direktorról is, ha [a] ház népes nem lesz, nekünk kell gondoskodnunk kosztjáról.”

¹¹⁷⁵ Jósika hitb. lt. No. 418. 1832. június 19-i, Kolozsvárról küldött levele.

¹¹⁷⁶ Nemzeti Társalkodó, 1832. 18. sz. 283. valamint Kővári, 1847. 223. Idézi Imreh, 1979. 210. és 212.

¹¹⁷⁷ Jósika hitb. lt. No. 418. 215. A Jósika levéltárban fennmaradt, 1835–1837 közötti költségnaplók alapján.

egyértelműen annak a jele volt, hogy Jósika Miklós nem kívánja a répa-termesztést tovább folytatni, tehát mégis felhagy a vállalkozásban való részvételével. 1832 májusában Csáky Rozália már kész tényként említette, hogy „a répa computusunkbul még fennmaradott” utolsó tartozást is rendezni akarja, tehát a répacukor manufaktúra működtetését egyedül vitte tovább. 1832 júniusában Rozália vállalkozásának további bővítéséről értesülünk, hiszen novemberben pedig már azzal dicsekedett Jósika Miklósnak, hogy bár 20 ezer forint költségbe került, „megvan az első echentillon a fábrikából,” s olyan jó, hogy „ennél szebb kristalisatio nem hiszem, hogy Párisba is esik”.

Mivel nem csupán a répacukor manufaktúra, hanem a többi mezei munka, különösen az újonnan felfogott nagy szőlők munkaigényét sem tudta saját birtokáról fedezni, arra kérte rokonát, hogy adjon árendába neki egy birtokrészt. A „tóthfalusi jószágocska”¹¹⁷⁸ eddig Szurdokhoz szolgált, Rozália viszont éppen harminc „szolgáló embert” keresett, ezért ajánlotta, hogy „ami árendát határozol, igen örömet, az esztendő elein egészen leteszem, felküldetem néked, ha tetszésed az lészen”.¹¹⁷⁹

A cukormanufaktúra működésének nem a gazdasági lehetőségek korlátai vetettek véget. Az 1848. december 22-én Zsibóról Désre vonuló sereg gyűjtotta fel – állítólag – a „birtokos udvari érzelmeért,” ami valóban a vállalkozás megsemmisüléséhez vezetett.¹¹⁸⁰

1831 januárjában Csáky Rozália levelezésében felmerült egy másik épület használatának szükségessége is, amelyre a grófnő a *Nemes Jóltevő Asszonyi Egyesület* elképzelései miatt számított: „egy igen derék fejejtő mestert akarván a Dámák Egyesülete ide transportálni, célarányos acél mongorlójával, ehhez megkívántató épület kell”. Az elgondolás egy „fejejtő fábrika” elindítása volt, amelyről a kalkulációk alapján megjegyezte „az ára annyi, mint Eperjesen, de sokkal szebb a fejejtés, kivált a mangorlása”. A tervezés azonban egyelőre még a gazdaságosság felmérésénél tartott. Ezt úgy képzelték, hogy felírják, „mennyi fejejtteni valót adhat esztendőnként egy-egy dáma, mert ha legalább 15 ezer singről nem bizonyos, a drága machinákat ide, költségesen elköltöztetni, felcsináltatni

¹¹⁷⁸ Tóthszállásnak is mondják, a vármegye monográfiája szerint „1836 körül új tót települőkkel szaporodik az itt létesített cukorgyártás és selyemtenyészés céljából, kiket br. Jósika Jánosné hozott a Szepességből.” Szolnok-Doboka, Arcanum DVD Könyvtár IV.

¹¹⁷⁹ Jósika hitb. lt. No. 418. A június 19-i levélből. Rozália úgy látta, hogy rokona egészen kiköltözött Szurdokról, ezért, más országban, idegen városban „még a kevés is, igen jól fogy.” A tóthszállási erdőket nem használná, a határból is a saját területéhez közel fekvő ré-paföldet venné igénybe.

¹¹⁸⁰ Szolnok-Doboka, Arcanum DVD Könyvtár IV. A sereg vezére báró Kemény Farkas volt, aki a Jósika család udvarhú érzelmei miatt tartotta büntetendőnek a vállalkozást.

nem érdemlené”.¹¹⁸¹ 1844-ben a grófnő selyemmanufaktúrával is kísérletezett, legalábbis erre utal Wesselényi Miklós¹¹⁸² egyik levele, amely szerint „Kegyes ajánlata következtében örömet küldenék valakit az selyemkezelés tanulása véget, de arra alkalmas személyt még nem tudtak itt kapni, mihelyt ilyen akad, egyenesen küldöm Kolozsvárra.”¹¹⁸³

Csáky Kata halála megakasztotta a grófnő kezdeményezéseinek továbbélését. Jakó Zsigmond kutatásaiból tudjuk, hogy középfalvi papirmalmát halálának évétől nem működtették. Unokája, Csáky Rozália testvérétől, a Párizsba utazó Csáky Józseftől eltérően észrevette a birtokai számára hasznosítható újításokat, s amit lehetett, megvalósított belőlük. A cukormanufaktúra létrehozása és a többi kezdeményezés szempontjából a grófnő társadalmi helyzete kedvező kiindulópontnak tekinthető. Az erdélyi kormányzók vezetőjének felesége sokkal inkább megláthatta a vállalkozás lehetőségeit, mint kortársainak többsége, ha volt benne elég nyitottság, értelem, kezdeményezőkézség és szívósság. Úgy tűnik, hogy a lehetőségek és a képességek összhangja elősegítette Rozália grófnő sikereit. A levelek jól mutatják az induló vállalkozás korlátait is: a hitelhiány, a hiányosságok, a hagyományosan a zsidó kereskedőktől felvehető kölcsön felhasználását, az erdélyi viszonyok hátráltató tényezőit, mint pl. az uradalmak jobbágyainak idegenkedését, értetlenségét, az összefogás ellenében ható erőket, az értékesítési nehézségeket stb.

¹¹⁸¹ Jósika hitb. lt. No. 418. A január 27-i levélben. Tudni akarták, hogy „200, 400 vagy ötven singet küldünk esztendőnként”.

¹¹⁸² Wesselényi 1830-as években folytatott politikájáról, Bölönivel tartott kapcsolatáról Benkó Samu: Bölöni Farkas Sándor In. *Sorsformáló értelem. Művelődéstörténeti dolgozatok*, Bukarest, 1971. 268–271.

¹¹⁸³ Jósika hitb. lt. No. 416. Rozália ezzel a lépéssel nagyanyja szurdoki selyemszövő műhelyének hagyományát folytatta. Wesselényi 1844. július 17-i levele. Venczel József egyetemi tanár 1950. február 5-re felmérte az Erdélyi Múzeum-Egyesület számára Wesselényi személyi levéltárát, amelynek jegyzékét Jakó Zsigmond tett közzé 2002-ben, az Erdélyi Múzeumban. (Az anyag ma A Román Országos Levéltár Kolozs megyei Igazgatósága, Kolozsvár – Arhivele Naționale, Direcția Județeană Cluj – kutatható.) A Venczel listájához kapcsolt III. mellékletben közölte a személyi levelezést, ebből tudjuk, hogy 1844–1847 között Wesselényinek 31, Csáky Rozália, Jósika Jánosnének pedig 24 levelét őrzik a gyűjteményben. A Jósika hitbizományi levéltárból idézett fenti levelek természetesen ezen felüliek.

IV. A PARASZTI GAZDASÁGOK, A JOBBÁGYI TÁRSADALOM ÉS SZOLGÁLTATÁSAI

10. Paraszti gazdálkodás a Csákyak erdélyi és partiumi birtokain

A 17–18. századi erdélyi jobbágygazdaságokban az állattartásnak igen jelentős szerepe volt. Amikor 1644-ben összeírást készítettek a Csákyak erdélyi birtokairól, a nagyalmási várhoz tartozó uradalom, az egeresi, valamint a buzai birtok 38 településén szinte mindenütt volt a jobbágyoknak disznója (37 helyen összesen 1802 darab, átlagban 2,6), ökre (36 helységben 1327 db., átlagban 1,9) és tehene (36 településen 1118 db., átlagban 1,6).¹¹⁸⁴ Lóállománnyal viszont csak 21 faluban bírtak (összesen 109 db.), s ennél valamivel több helyen tartottak juhot (26 helyen 1592 darabot, átlagban 2,3).

A paraszti állattartás lehetőségeit is egyértelműen meghatározták a település birtokviszonyai (az erdélyi nemességnek a magyarországinál kisebb, szórt birtokai alapján a települések többségükben több birtokos tulajdonába kerültek), valamint a faluhatár jellegének alakulása. A határhasználatot még a 19. század elején is a kétnyomásos gazdálkodás túlsúlya jellemezte, ami az állattartás igényeinek felelt meg. 1794-ben Bethlen Miklósné Kolozs vármegyei birtokán az állattartáshoz nélkülözhetetlen kaszálóhelyeket átengedte jobbágyainak, akik – miután egymás között azt felosztották – általában évente egy-egy szekér szénát tudtak kaszálni.¹¹⁸⁵

A Csáky birtokok megosztásakor (1795) készített összeírás a jobbágyok és zsellérek állattartására szolgáltat hozzávetőleges adatokat. Egyrészt természetesen arra mutat, hogy a megosztás minden törekvés ellenére sem lehetett teljesen azonos a két lánytestvér – Bornemissza Annamária és Bethlen Rozália –, illetve utódaik között. Mindkét nyílban, tehát Csáky Kata grófnő korabeli birtokvagyonának egészére jellemzőnek te-

---

¹¹⁸⁴ MOL Filmtár, 46 370. sz. tekerce, a nagyalmási és a szurdoki uradalom 1644. évi összeírása

¹¹⁸⁵ Jósika hitb. lt. No. 416. A grófnő halála utáni összeírás szerint Dióson történt az átengedés.

kinthető, hogy a volt jobbágyság állatvagyonára jelentősebbnek bizonyult a zsellérékéénél, valamint, hogy a szolgáltató népességnél – kivéve egyetlen cigányt – nem írtak össze lovat. Az almási (1.) nyílban nagyobb a tartott állatállomány, mint a szurdoki (2.) nyílban, vagyis Bethlen Rozáliának jutott a némileg jobb állatvagyonnal rendelkező birtok. Az állatállományon belüli megoszlás viszont nagyon hasonló, így a állatvagyon belső megoszlása a százalékos összegzésből olvasható ki.

AZ ÁLLATTARTÁS ARÁNYAI AZ 1795. ÉVI BIRTOKÖSSZEÍRÁS ALAPJÁN

Szolgáltattevő megnevezése	Ökrök	Lovak	Tehe- nek	Juhok	Kecs- kék	Serté- sek	Méh- kas
1. nyíl							
jobbágyság	523	-	817	1444	155	1269	119
zsellér	223	-	433	670	173	966	56
cigány	-	1	1	-	-	5	-
Összes méhkas nélkül: 6674	746	1	1250	2114	328	2235	175
	11%	0	19%	32%	5%	33%	
2. nyíl							
jobbágyság	409	-	425	1150	68	663	116
zsellér	251	-	369	752	87	423	86
cigány	-	-	-	-	-	-	-
Összes méhkas nélkül: 4597	660	-	794	1902	155	1086	202
	14%		17%	41%	4%	24%	
Mindkét nyílban összesen							
jobbágyság	932	-	1242	2594	223	1932	235
zsellér	474	-	802	1422	260	1389	142
cigány	-	1	-	-	-	-	-
Összes állatállomány méhkas nélkül: 11 270	1406	1	2044	4016	483	3320	377
	12%	0	18%	36%	4%	30%	

Ökröt a szolgáltatók töredéke tartott, de tehenet és disznót a jobbágycsaládoknál szinte mindenütt összeírtak. A jobbágyság és zsellérek állattartása igazolja a birtokos asszony álláspontját, hogy számára a volt jobbágyság jelentettek nagyobb értéket. Ennek ellenére a befogadott jövevények állattartása is azt mutatja, hogy a mezőgazdaságnak ez az ágazata valóban meghatározó jelentőséggel bírt.

ÁZ ÁLLATÁLLOMÁNY SZÁZALÉKOS MEGOSZLÁSA

Szolgáltattevő megnevezése	Ökrök %	Lovak %	Tehenek %	Juhok %	Kecskék %	Sertések %	Méhkas %
1. nyíl							
volt jobbágy	70%	-	65%	68%	47%	57%	68%
zsellér	30%	-	35%	32%	53%	43%	32%
cigány	-	-	-	-	-	5	-
2. nyíl							
volt jobbágy	62%	-	54%	60%	43%	61%	57%
zsellér	38%	-	46%	40%	57%	39%	43%
cigány	-	-	-	-	-	-	-
Mindkét nyílban összesen							
volt jobbágy	66%	-	61%	65%	46%	58%	62%
zsellér	34%	-	39%	35%	54%	42%	38%
cigány	-	-	-	-	-	-	-

Bizonyos, hogy a lakosság állatvagyonának egy részét pénzszerzésre fordította. A nagymásiak 1820. évi vallomása pl. külön kitért a marhák számára hasznos itatókra, egészséges forrásokra, majd egyértelműen rámutatott: a legelőkön „akiknek módjuk van benne, ezen jól tartott marháknak pénzzé tételekből” juthat jövedelemhez. Nyíresen arra utaltak, hogy a sőrök hajtásának útjában a jó legelőkön kiváló lehetőség az „étető helyért ..., az elkísérésért” fizettetni, de a sok marhát tartó gazdák jószágait eladhatják, „melyekből házak szükségire elegendő pénzt gyűjtnek és még meg is marad”. Hasonlóan nyilatkoztak Czoldon is, ahol a „jól kihízott marhájok eladásából” kereshettek pénzt. Rajtolcon a feles marha eladásából szereztek „sok pénzt”.¹¹⁸⁶ Pusztaszentmihályon – amelynek egésze Csáky Katáé, majd lányáé, Wass Sámuelné Bethlen Rozáliáé volt – a helység csordájánál bikát is tartottak.¹¹⁸⁷

A faluhatár közhasználatú részeiből való részesedés alapja az ún. antiqua sessio (ház, házhely, intravillanum) volt, amelyet az 1643. évi országgyűlési végzés mondott ki, kijelentve, hogy a nyílrészhez a régi tel-

¹¹⁸⁶ Nagymásra Takács, 2006/A 323–324, illetve Nyíres Uo. 333–334, Czold Uo. 356., Rajtolc Uo. 339. Nyíresen tévesen tüntették fel a vallomásokban a birtokosok között az akkor már évek óta halott Csáky Jánost, a táblázatban már helyesen szerepel fiának, Csáky Józsefnek neve. Takács, 2006/B 374.

¹¹⁸⁷ Besze, 2007. 186.

kek alapján lehet hozzájutni.¹¹⁸⁸ A régi belső telkek a birtokosztásoknak is alapját képezték. Ennek az elvnek a betartására figyelmeztette a buzai határosztásnál Magos Pál Csáky Katát 1782. szeptember 18-án, amikor megírta a grófnőnek: „Azt elfelejtettem megírni, hogy az antiqua sessiokra vigyázzunk, nehogy csak úgy vegyék fel, mint az új hurubákat.”¹¹⁸⁹

Az antiqua sessiót Imreh István szerint is a hagyomány tette „a közhatárbeli részesedés, juss szabályozójává”.¹¹⁹⁰ Csáky Kata ezért íteltetett úgy Csosztya Demeter kérésére, hogy mivel Burián Mihály telkén lakik, akinek özvegye a kaszálót szükségből zálogosította el, ezért a két véka búza megadása után a kaszálót visszaveheti, mert az „telek után járó appertinentia volt”.¹¹⁹¹

A források azt mutatják, hogy a szántóföldek műveléséhez nem volt elegendő a szarvasmarha állomány, hiszen a két ökörrel sehol sem lehetett szántani, ehhez legalább négy ökör szükségességéről nyilatkoztak. Mivel szinte minden colonus rendelkezett valamennyi szántóval, többségük csak mással társulva volt képes földjét megművelni. A belső telek utáni szántóföldi és legelőtartozékokat nem határozták meg előre, ezért írhatták 1820-ban a középlakiak „Némely colonialis sessio után több, némely után kevesebb földek és kaszálók vagynak.” Ugyanezt vallották az almásiak és a nagypetriek is, akik szerint kiosztott szántóik és kaszálóik állandóak, de: „az egész telken lakó colonusnak külső öröksége mennyisége nincsen meghatározva.” Nagyalmáson ehhez még hozzátették: a „szántó és kaszáló földek nincsenek feltáblázva, szerteszórva vannak. A faluhatáron (Almás, Középlak, Nyíres stb.) tiszta búzát, elegyes rozsot, törökbúzát, helyenként a tiszta őszbúza és tavaszsbúza mellett (pl. Sobokon, ahol a határ rosszabb, fele kövecses és sárga) zabot, alakort és tönkölyt egyaránt termeltek.”¹¹⁹² Besze Tibor az 1820. évi Cziráky-féle összeírás elemzése során Doboka vármegyében átlagosan 4–10 holdas szántókat és 2–6 holdas kaszálókat talált, amelyeket már nem osztottak újra. A tendencia Kolozs vármegyében is hasonló volt, hiszen a Takács Péter által közölt összeírásban pl. Nagyalmás 176 jobbágya 542 hold szántóval és 323,87 hold rét-

¹¹⁸⁸ Approbata Constitutio III. rész 29. cím, 1. articulus: „Amely faluk részekre szakadozva és oszolva vannak néhány possessorok között ... az olyan helyeken szénarétek, erdők, szántóföldek és egyéb haszonvételre való pertinentiák a köz és nyomásban lenni szokott határokon kívül, juxta quantitatem et numerum sessionum antiquarum osztassanak és bíráttassanak ...”

¹¹⁸⁹ Jósika hitb. lt. No. 661. 194. viskókat jelent

¹¹⁹⁰ Imreh István: A falu szénafüve. = *Művelődés*, 1998. 10. sz. 25–28.

¹¹⁹¹ Jósika hitb. lt. No. 542.

¹¹⁹² Takács, 2006/A 318. Középlakon állandóak voltak szántóföldjeik, ezért gondolták úgy, hogy ha valaki trágyázza a földjét, „maga veheti hasznát”. Nagyalmás Uo. 324., Nagypetri Uo. 328.

tel, vagy a Nagypetri részbirtokon lakó 14 jobbágy 89,875 hold szántóval és 63,75 hold réttel rendelkezett.¹¹⁹³

A kettős nyomás mellett elvétve lehetett háromnyomásos művelésre példát találni. A Kolozs vármegyei Mérán ez a harmadik forduló kicsi volt, s a birtokosok adták azt saját földjükből „mely földek és kaszálók – mint nemes juss alatt való birtokok – nincsenek contributio alatt”. A méraiak az András háza nevű praediumot is használták, terményeik után dézsmát adtak onnan.

A Bethlen Rozália halálakor végrehajtott birtokosztáshoz készített összeírás szerint a Csáky uradalmak egy részében olyan szántókat is feltüntetett, amelyet minden évben használtak. A földterület nagysága nyílként változó, a Csáky Józsefnek jutott ún. almási nyílban a földesúri allodiumok esetében az allodium 19%-a (Nagyalmáson, Szamosfalván, Dezsméren), a Rozália grófnőnek jutott ún. gorbói nyílban az allodiumok 17%-a (Magyarvalkón, Dezsméren, Oláhszentlászlón, Sajókeresztúron, Sárváron, Középfalván, Gorbón), míg az úrbéres népesség földterületének az első nyílban 1%-a, a második nyílban 3,5%-a tartozott a minden évben használatos, a többi az évente váltakozóan használt szántók kategóriájába. A táblázat (8. melléklet) azt mutatja, hogy a paraszti szántók több településen (az első és a második nyílban egyaránt 7–7 falu határán) különítettek el minden évben használatos területet. A forrásban szembevetendő az allodiumok szétszórt kis szántókra tagolódása, ami magyarázza, miért volt a korszakban azonos szintű a földesúri és a paraszti szántóművelés. A művelésnek ez a formája Erdély egyes területein már az 1820. évi ún. Cziráky-féle összeírásban tettenérhető, de ez a határhasználat a kétnyomásos gazdálkodás túlsúlya mellett mutat egy-egy határrészen állandó használatot, semmiképpen nem tekinthető háromnyomásos gazdálkodásnak.¹¹⁹⁴

Az erdélyi Csáky birtokok népessége több helyen foglalkozott szőlőműveléssel is. Az udvarbírók a nagyalmási uradalomban hasonló módszert alkalmaztak, mint a család bihari uradalmaiban. Ahol lehetett jobbágyi munkában irtással szőlőföldet létesíteni, ott engedték az irtásokat. Nagyalmáson Melinszki Ferenc idején (1772) a Csonka várhoz tartozó erdőterületen hozták létre a „Kis Áj” nevű szőlőhegyet, s azon a birtokos

¹¹⁹³ Besze, 2007. 175. illetve Takács, 2006/B 372. ill. további hasonló példák a táblázatokban.

¹¹⁹⁴ Jósika hitb. lt. No. 658. A birtokosztás, valamint Pál Judit: Mezőgazdaság és földközösség a székely városokban. In: *Emlékkönyv Imreh István nyolcvanadik születésnapjára*. Kolozsvar, 1999. 397. Ő is hasonlóan azt állapította meg, hogy a Székelyföldön: Sepsiszentgyörgy, Illyefalva, Bereck, Székelyudvarhely, Székelykeresztúr és Marosvásárhely határán használtak olyan rendszert, amikor a határnak egy részét minden évben, más részeit pedig kettős forgóval művelte. Az állandóan használatos határrészek között találhatunk a kocsmá, vendégfogadó melletti – kisebb – földterületeket is, ami természetesen nem volt a nyomásrendszer része.

asszony szőlőjét, majd Nagy Tamás udvarbíróóságában (1778–79) új telepítésbe kezdtek. A „Nagy Áj” területén 34 fő, a „Csonka vár megett” 17 fő kezdett szőlőtelepítésbe, amit továbbiak követtek.¹¹⁹⁵ A nagyalji szőlőtelepítést 1780 szeptemberében maga a birtokos is nagyra értékelte, s öt évre mentesítette a dézsmaadástól, meghagyva a helybelieknek: „hogy továbbra is jobban ügyekezzenek építeni és mentül hamarabb perfectióra vigyék is, azon szőlőnek békességes birodalmában fiurúl fiura meghadlak és megtartalak és senkinek elvenni és vétetni meg nem engedem, minthogy pusztá gyeptől fogták fel, senkinek véres verítékét nem is lehet elvenni, ... a dézsmát, mihelyest terem, tartozzatok mind magatak, mind pedig gyermekeitek, mind magamnak, mind pedig holtom után gyermekeimnek” megadni.¹¹⁹⁶

A paraszti szőlőterületet az 1795. évi birtokosztásnál is felmérték. Nagyalmást és Dezsőfalvát együtt írták össze, s a 124 colonus közül 42 fő, a 36 zsellér közül 2 fő rendelkezett szőlőterülettel. A volt jobbágys 89 kapás szőlőterületről 312 veder bort, míg a zsellérek 3 kapás szőlőföldről 9 vederrel nyertek. A terméseredmények különbözőek voltak. A Fazekas Márton nevű molnárnak pl., aki 3 ökröt és 3 disznót tartott, kaszálója mellett 2 kapás szőlőből 2½ veder szőlője volt. Vele szemben egy Szabó László nevű udvari cseléd 2 kapásról 30 veder termést nyert.

Nagypetriben mindössze egyetlen kapás paraszti szőlőt jegyeztek fel, 3 veder terméssel: gazdája Boldizsár János, a falu egyetlen nyolcökrös jobbágys volt.¹¹⁹⁷ (Az első nyílban a Haller örökségből kapott részen Alparéten írtak össze 50 veder bort, a második nyílban jutott részen pedig Vádon 30, Hosszúaszón 140, felső Városvizen 15, Alsó Városvizen 25, Ludesden 150 vedret.)

¹¹⁹⁵ Jósika hitb. lt. No. 542.

¹¹⁹⁶ Uo. 91. A grófnó gazdasági feljegyzésébe is beíratta, hogy egész életében szorgalmazta a szőlőtelepítést, s „ebbéli célom elérésébe a múlt esztendőben nem kevésé örvendeztetek közel 70 számból álló nagyalmási lakosaim, akik Nagyalj és Vár oldala nevű helyeket felfogván nevezetes szorgalmatosságokat tapasztaltam a már békerített szőlőjök plantálásába, s talán, amint beadott instantiájokból informáltatom, többre is terjeszkedtek volna, ha attól nem tartanának, hogy idestova magamévá teszem és tétetem. Mely, mindhogy soha szokásom nem volt, úgy nem is lesz, sőt ennek nagyobb erősségére adom tulajdon kezem írásával és élő pecsétemmel megerősített leveletem, hogy bátran mívelhessék, és más alkalmas helyeken is foghatnak fel, és haszonvehető tehetnek a domíniumban levő helységeimben oly conditíóval pedig, hogy 5 esztendő alatt semmi dézsmával nem tartoznak. Eltelvén pedig az 5 esztendő, azután continuative köteleztetnek a dézsma adására, mint magok örökségekből. Olyanok pedig tartoznak magokat tisztelni jelenteni, hogy neveket udvari protocollumba bírassza, nemkülönben akik ennekutánna is szőlőt fognak fel. Mely írásomnak másolhatatlan megtartására magamat és successorimat obligálok. Nagyalmáson, 17-dik 8bris 1780.” Uo. 437. sz.

¹¹⁹⁷ Boldizsárnak három tehenét, 12 juhát, 4 sertését, 4 malacát és 2 kas méhét, valamint 14 köblös és egy vékás változólag használható szántóföldjét és kaszálóját is feljegyezték.

A zsellérek szőlőterülete a két nyílban különböző (16 illetve 74 kapás), de arányuk a két nyílhoz jutott szőlőterületből hozzávetőleg azonos (10,8% illetve 14,3%) volt. Az első nyílhoz jutott bortermés azonban nagyobb részesedést mutat (31,9%) az összesből, mint a második nyílhoz tartozó birtokok zselléreinek bormennyisége (16,2%). 1795-ben a Csáky birtokok egészen a zsellérek kezén volt a szőlőterület 17%-a, s bortermésük a paraszti termés 26%-át jelentette.

A birtokosztáskor az előző évi tanúvallatásoknál lényegesen pontosabb felmérést készítettek. 1794-ben – a Csáky Kata halála után készített tanúvallomásokból – a szőlőföldről csupán annyival többet lehet meg tudni, hogy Nagymáson a Kisalj (39 kapás) és Nagyalj (32 kapás) nevű szőlőföldek mellett még létezett a Csonka váron túli (2 kapás) terület. Az adatközlés alapján a Kisalj területén volt nagyobb a hozam, hiszen a 39 kapás területen 134 veder bor lett. Az is kiderült, hogy a Dezsőfalva praediumon lakók ugyanazokat a szőlőterületeket használták, mint az almásiak, ezért teljesen logikusnak tekinthető, hogy a birtokosztás összeírói együtt tüntették fel őket.¹¹⁹⁸

ÚRBÉRES SZŐLŐK AZ 1795. ÉVI BIRTOKOSZTÁS ALAPJÁN

Település	Szőlőfölddel rendelkezők		Szőlőterület	Bortermés
	volt örökös jobbágys	zsellér	kapásban	vederben
1. nyíl				
Nagymás és Dezsőfalva	42		89	312
		2	3	9
Nagypetri	1		1	3
Nyíres	1		1	2
Magyar- és Oláhfellak	6		24¾	100
		3	6	26½
Zálnok	4		11	160
		3	5	96
Lüki		4	7	140
Összesen	54	12	147¾	848½

¹¹⁹⁸ A vallomások Nagypetri egyetlen volt jobbágysát mindkét forrás teljesen megegyező adatokkal jellemezte.

Település	Szőlőfölddel rendelkezők		Szőlőterület	Bortermés
	volt örökös jobbággy	zsellér	kapásban	vederben
2. nyíl				
Kettősmező	6		27	98
		5	17	76
Bilak	1		4	5
Magyar- és Oláhfellak	15		57½	349
		9	33	192
Ádamos	1		15	60
		2	9	57
Balázstelekén	5		56	314
		3	15	122
Dombo	6		71	343
Kintsi	8		58½	234
Magyar- és Oláhfellak	1		6	60
Összesen:	97	19	369	1910
Mindösszesen:	151	31	516¾	2758½

A források alapján különösen feltűnő, hogy a következő évtizedekben milyen rohamosan csökkent a szőlőtermesztés jelentősége a paraszti népesség gazdaságában. Amikor Bethlen Rozália halála (1826) után végbement Csáky József és Rozália birtokosztása, mindösszesen 24 colonus szőlőföldjén már csak 207 veder bortermést írtak össze.¹¹⁹⁹ Nagyalmáson már az 1820. évi összeírás során készített vallomásokban az elmúlt évek „nagy szükségével” magyarázták a szőlőhegy műveletlenül hagyását, de önértékesen állították, hogy szőlőikben az „uraság szőlőiehez hasonló jóságú bort teremne”. Nagypetriben is azt jegyezték meg kevés szőlőjükről, hogy „bora nekünk alkalmasnak tetszik, amikor terem,” ennek ellenére 1827-ben már egyik településen sem találunk úrbéres szőlőföldeket. Rajtolcon és Sobokon a termelésre egyértelműen azért vállalkoztak, mert kocsmájuk haszna mégis az övék lehetett, hiszen „az uraság nemigen teszen ki bort, vagy más italokat.”¹²⁰⁰ Hasonló megjegyzéseket találunk a Doboka vármegyei települé-

¹¹⁹⁹ Az első (almási) nyílban, amely Csáky Józsefnek jutott: Rajtolcon csak a bortermést tüntetik fel összesen 16 szolgálatónál 68 vederrel, Sobokon 5 colonusnál 104 vederrel, összesen: 172 vederrel. A második (gorbói) nyílban, amely Csáky Rozáliának jutott: Sobokon 3 colonusnál 35 veder.

¹²⁰⁰ A nagyalmásiak vallomása Takács, 2006/A 323–324., a nagypetrieké Uo. 327., A rajtolciak szerint a helység szőlőjéből „jó iható bor” lett, ezért maradt meg a colonusok szőlőföldje. Uo. 340., a sobokiak úgy indokoltak, hogy kevés szőlőjükben nem sok a haszon, mert

seknél is.¹²⁰¹ A Csákyak erdélyi birtokain a szőlőtermelés változásának tendenciája tehát mindenképpen abba az irányba mutatott, hogy az úrbéres népesség nem a szőlőművelést, hanem inkább a biztos megmaradást és bevételeket jelentő ágazatokat (gabonatermesztés, állattartás) fejlesztette.

A nagymási uradalom több helységében a pénzkereseti lehetőségek között jelezték a só vectúrát, azaz a kolosi sóaknáktól Bánffyhunyadra való fuvarozást. Ugyanakkor a hunyadi piacon vett deszkát többen továbbvitték Nagykárolyba, vagy Szatmárra, ahol „jó nyereségen” adták el. Czoldon a szilvatermést vitték a pálinkafőzőkhöz, Rajtolchoz hasonlóan, ahol az aszalt szilvát is pénzzé tették. Somboriak vallották, hogy Pusztaszentmihályon és Rajtolcon a hamuzsír főző fabrikában lehetett a környékbelieknek napszámosmunkát vállalni.¹²⁰² A Doboka vármegyei települések némelyikén az erdők fáját hasznosító mesteremberek egészítették ki jövedelmeiket termékeik eladásával. Vármezőn, Kettősmezőn a szekér és ekekészítők, vagy a pusztaszentmihályi bicskások szaktudása jelentős bevételeket eredményezett, hiszen az utóbbiak évi 300 forintot is „megkerestek egy évben”.¹²⁰³

„nem éppen a jobb bor terem ..., de mégis csak megérdemli, hogy ne hagyjuk elpusztulni.” Uo. 342–343. Rajtolcon csak Bethlen Rozália részén volt – a Pecz nevű praediumon – jelentős irtásföld (szántó és rét: 36 db) és jobbágyi szőlő (23 darab). Takács, 2006/B 375.

¹²⁰¹ Több helyen utaltak azonban a négy éve történt nagy éhségre, amikor – ahogyan az akkor még Haller János özvegyénél lévő – gorbóiak vallották: „némelyek elholtanak, mások pedig a világra elbujdostanak...”, s a telkek egy részét elhagyták, a szőlők művelésével felhagytak. A kettősmezeiek ugyan közepesnek ítélték termésüket, de mégis maradt a népeségnek némi szőlőföldje. Besze, 2007. 174. és 182. Erdélyben 1815-ben rossz volt a termés, s ezért alakult ki az éhínség. Csetri Elek–Imreh István: *Erdély változó társadalmá 1767–1821*, Bukarest, 1980. 24–25. (továbbiakban Csetri–Imreh, 1980.) Az 1817. évi Kraszna megyei éhínségről Trócsányi Zsolt: *Az erdélyi parasztság története*. Bp., 1956. 182–192.

¹²⁰² Az almásiak szabad halászata és rákászata nem eredményezhetett nagy hasznot, a lakosságnak mégis fontos volt, a czoldiak ugyanis éppen azt tartották helységük egyik fogyatékosságának, hogy „halászatra való folyamok nincsenek, az honnan nagy bőjti napokon élelmekre halat fognának”. Takács, 2006/A 324., Nyíres Uo. 333., Czold Uo. 356., Rajtolc Uo. 339., a Sombor Uo. 321. A vadászatot az egész uradalomban tilalmazták pl. Rajtolc Uo. 340. „a vadászat keményen meg van tiltva”.

¹²⁰³ Besze, 2007. 191. Azt azonban nem tudjuk meg a vallomásokból, hogy a jelzett kiegészítő tevékenységek pontosan mennyiben járultak hozzá egy-egy úrbéres családjának fenntartásához, gazdaságának működéséhez.

11. Jobbágyi társadalom az erdélyi Csákyak birtokain

Amikor 1644-ben I. Rákóczi György összeíratta a Csákyak erdélyi jószágait, conscriptorai 38 településről gyűjtöttek adatokat.¹²⁰⁴ A leírások alapján a korabeli váruradalmakra jellemző kép mellett az átalakulás mozzanatait is tetten érhetjük, hiszen a gazdálkodó birtokos család udvarházai, kastélyai – s fokozatosan nem várai – lettek a birtok meghatározó lakhelyei.

Az összeírók az özvegyasszonyokat, a pusztatelkeket is számba vették, s igyekeztek feljegyezni a helységek szabadosait is. Gorbón pl. a falusbíró, a gondviselő, a kocsmáros, a két molnár, a csizmadia, valamint a mészáros került a szabadosok közé, akik a jobbágyi szolgálattól mentesek voltak. Nagyszurdokon két darabant¹²⁰⁵ és egy Vajkos János nevű nyomorult néma, akinek ráadásul egy vak felesége volt, mentesült a szolgálattól, Klinczben a két halász a szabados, Nagyalmáson a várhoz való varga, pallér, kőműves, a kocsmáros, két vincellér, ács, kádár, a csűrbíró és a bíró kapott mentességet. Szemmel láthatóan két szempont érvényesült, egyrészt a szolgálatra teljesen alkalmatlanok, másrészt az uradalomnak sajátos szolgálatot teljesítők kerülhettek a mentesítettek közé.¹²⁰⁶ A darabontok a Csákyak váraiban, Szurdokon és Almáson katonáskodtak, de a szurdoki uradalomban – Klincz, Kabalapatak, Muncziat, Kiskristolcz és Szalonna –, ahol nem írtak össze szolgálattelvőt, a jobbágyokkal darabant-pénzt is fizettettek.¹²⁰⁷

¹²⁰⁴ MOL Filmtár 46 370 tekercs: 1644. június 23. A fejedelem által kiküldött személyek 1644. június 21-én jelentették, hogy Csáky László egeresi és Csáky István nagyalmási uradalmát inventálták „s mind Egeresen s mind Nagyalmáson az gondviselőknék, úgymint Sárosi Györgynek egeresi tiszttartónak és Nagy Gergely urannak a nagyalmási tiszttartónak megjelentetvén a dolgot, őkegyelmek mindenik ultro engedelmesek lévén, és semmit nem ellenkeztek, semmi jurisdictum individuummal, úgymint contradictioval, inhibítőval, és csak praestatioval sem éltek, ezeket mi semmit kellestven nem cselekedtünk, sem occupáltunk az ónagysága számára, sőt az kastélyban és várban is magok praecidálták, és magok hittak be connumeráltuk, melyről kegyelmelek előtt itirum itirumque protestálánk. Nem occupáltuk pedig, hanem inventáltunk ...” Az egeresi palotáról csak inventáriumot készítettek, összeírás nem maradt fenn. A kastély és a birtok erdélyi Csáky László fiáé, Csáky Gáboré, majd annak özvegyéé, Gyulaffi Zsófiáé, Gyulaffi Lászlóé, majd özvegyéé, Gyerőfi Borbáláé és lányáé, Gyulaffi Kláráé lett. A kastély 1699-ből való inventáriumát közli B. Nagy Margit, 1973. 271–280.

¹²⁰⁵ A 16–17. században a gyalog katona megnevezése a darabont (az összeírásban drabant). János Zsigmond a székelyek közül válogatott gyalog szolgálatra puskásokat (pixidarii), akiket vörös ruházatukról neveztek vörös darabantoknak. Feltételezhető, hogy ebben az esetben is puskás gyalogokról van szó.

¹²⁰⁶ Szentmihályon is hasonló a helyzet: a bíró és a 2 fazekas, az 5 darabant és a szabó a szabados, Czoldon két drabant és egy vak koldus, Kásapatakán két drabant. Oláhnádason egy bíró, egy majorgazda, és két drabant a szabados.

¹²⁰⁷ A szurdoki udvarház 1657. évi leírása is arra utal, hogy a régi „erődített udvarház” átépítése történt meg, ugyanis az épület előtt egy hosszú híd volt „jó padlásos, ki bejő az

A zsellérek, akiket nem vettek mindenütt számba, nem jelentették a települések szegényeit. Budatelkén a házasság és házatlan zsellért is összeírták, s így megtudhatjuk, hogy még a ház nélkülieknek is lehetett igája, ezen a településen pl. hat családnak: ötnek két-két ökre, egynek három ökre. Czentén a hét zsellér közül szintén négynek volt igája, háromnak két, egynek négy ökre.

Csekély számuk alapján inkább arra következtethetünk, hogy bennük a birtokra érkező, s a földesúrral meghatározott – általában az örökös jobbágynak kevesebb – szolgáltatásra kötelezett, megállapodás alapján adózó jövedelmek csoportját látjuk. A jövedelem a 17. században és a 18. század elején általában meg tudta őrizni szabad költözési jogát, s mivel a kevesebb szolgálat mellett könnyebben elhagyhatta a birtokost, a birtok értékelése során kisebb értékűnek tekintették. A zsellérfogalomnak ez az értelmezése nem volt az erdélyi terület sajátja, s nem korlátozódott a 17. századra. A 18. századi, úrbérrendezés előtti Bihar vármegyében éppen úgy találkozunk hasonló helyzetű zsellérnépességgel, ahogyan a rendezést nélkülöző erdélyi vármegyékben a 19. század elején.

A szántóföldi művelést is lehetővé tevő ökrállománnyal a 1644-ben összeírt jobbágyság és zsellérek összlétszámának csak 66,86%-a rendelkezett.

Az ökröt tartók megoszlása alapján a 454 család 12,3%-a egyökrös, 49,3%-a kétökrös, 10%-a három és 14,3%-a négyökrös volt, az ötökrös 1,1%-ot, a hatökrös 8,2%-ot tett ki, a nyolcökrös 3,2% volt, s kilenc és tizenkét ökrös birtokokban az ökrötartók 1,6%-át találták.

A birtokok értékének felmérése volt az oka, hogy számba vették az örökös jobbágyság leszármazottait, „munkára érett gyermekeit,” valamint gondosan feljegyezték az egyes helységekből elszökött személyeket is. Mivel az új birtokosnak, vagy zálogbavevőnek joga volt a feltalált örökös jobbágyot visszakövetelni, a birtokos társadalom számára annak személye meghatározott értéket képviselt, számontartásuk egy birtokosztály, zálog vagy – ahogyan a Csáky birtokok esetében elképzelhető – birtokfoglalás esetén egyértelmű érdek volt.¹²⁰⁸

---

kapu közé”. Közli: B. Nagy Margit, 1973. 122. Az udvarházat Csáky István tárnokmester végrendeletében hagyta ötezer forintért zálogban Kemény Jánosnál. Uo. 364., a közlés a végrendeletet keltezését 1662 helyett hibásan 1622-nek írta. Nagymáson 1644-ben a vár alkalmazottai voltak: Czirják János csűrbíró, Hagymási Katalin sütőasszony, Tót Marti lovász, Arnai György lovászmester, Demeter János disznópásztor, Martus juhmajor, Andika tehénpásztor, Remet János főporkoláb, Fazakas Pál viceporkoláb, Márton deák procurator, Andrási deák számtartó, Lukács deák kulcsár, Pál Györgyné, Katalin tehénmajor asszony, Jeremiás Mihály szakács, Tót László kertész.

¹²⁰⁸ Varga J., 1969. 182. Az örökös állapot öröklődését igazolja, amely azt jelenti, hogy a jobbágy gyermeke ahhoz a földesúrhoz tartozik örökös kötéssel „akihez az apát, függetlenül attól, hogy az ő földjén lakott-e vagy sem, örökös függőségi viszony fűzte, amikor a gyermek világra jött”. A szövevények visszakövetelési jogáról Uo. 191.

ÖKÖRTARTÓ GAZDÁK MEGOSZLÁSA (1644)

Település	Colonusok száma	ökrök száma	1	2	3	4	5	6	8	9	10	12
			ökrös									
Gorbó	33	144	1	-	5	9	1	6	3	-	2	
Czernek	12	26	-	6	1	1	-	1	-	-	-	
Csuvadfalva	8	8	-	3	-	1	-	-	-	-	-	
Hosszúmező	10	8	2	3	-	-	-	-	-	-	-	
Nagykristolc	19	23	1	11	-	-	-	-	-	-	-	
Salamon	19	27	3	7	2	1	-	-	-	-	-	
Nagyszurdok	36	46	3	10	2	3	-	-	-	-	-	
Ködmönös	10	14	-	7	-	-	-	-	-	-	-	
Nagylozsna	16	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
Kislozsna	6	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
Klincz	16	15	-	6	1	-	-	-	-	-	-	
Kisszurdok és Kabalapatak	12	17	1	8	-	-	-	-	-	-	-	
Kettősmező	16	26	2	12	-	-	-	-	-	-	-	
Galgó	28	37	4	10	3	1	-	-	-	-	-	
Tótszállás	10	15	2	5	1	-	-	-	-	-	-	
Muncziat	15	11	1	5	-	-	-	-	-	-	-	
Kiskristolcz	6	9	1	1	-	-	-	1	-	-	-	
Szalonna	4	6	-	3	-	-	-	-	-	-	-	
Tiko	17	38	4	8	-	1	-	-	2	-	-	
Kendermező	18	28	2	9	-	-	-	1	-	-	-	
Kisrákos	6	8	2	3	-	-	-	-	-	-	-	
Balásháza	18	38	4	8	6	-	-	-	-	-	-	
Bányika	2	6	-	1	-	1	-	-	-	-	-	
Nagyalmás oppidum	43	43	6	3	1	7	-	-	-	-	-	
Szentmihály	31	83	-	4	1	5	1	8	-	-	-	
Nagypetri	21	92	-	1	-	2	-	7	1	1	1	1
Czold	10	13	3	1	1	3	-	-	-	-	-	-
Kásapatak	8	20	3	1	1	3	-	-	-	-	-	-
Bábony	2	10	-	-	-	1	-	1	-	-	-	-
Kökényes	10	23	2	4	1	1	-	1	-	-	-	-
Nyíres	29	45	5	10	2	4	-	-	-	-	-	-
Oláhnádas	34	42	2	12	3	-	1	-	1	-	-	-
Vármező	29	45	1	16	4	-	-	-	-	-	-	-

Település	Colonusok száma	ökrök száma	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	12
			ökrös										
Felsőrajtolcz	10	13	-	2	-	1	1	-	-	-	-	-	-
Búza	24	146	-	2	-	8	-	6	6	-	-	-	2
Budatelke	13	51	-	3	1	4	-	3	1	-	-	-	-
házas zsellér	17	37	-	11	1	3	-	-	-	-	-	-	-
háztalan zsellér	8	13	-	5	1	-	-	-	-	-	-	-	-
Czente	16	21	-	3	2	1	1	-	-	-	-	-	-
zsellérek	7	10	-	3	-	1	-	-	-	-	-	-	-
Nincs településnév	25 ¹²⁰⁹	60	1	13	3	3	-	2	-	-	-	-	-
officiales	5	8	-	4	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Összesen	679	1667	56	224	43	65	5	37	14	1	3	3	3

Az uradalmak fennmaradt iratanyaga azt igazolja, hogy az erdélyi birtokos társadalom számára az örökös jobbágyság értéke a 18. században is meghatározó maradt. Amikor 1670-ben erdélyi Csáky László tanúvallomást kért a Kolozs vármegyében lévő Budatelkén lakó Csokma Simon és fiai (Miklós, Paskuly, Tivadar) örökös jobbágyságokról, akik korábban a Doboka megyei Buzában a Csákyak birtokán éltek, saját birtoka értékét kívánta megőrizni.¹²¹⁰ Csáky Zsigmond 1732-ben maga adott a „fen specificált N. Almáson gyermekségétől fogván sellérségnek titulusa alatt comoráló” Albert Péternek és három fiának negyven magyar forintot, tíz köből búzát és „két közép rend ökröt,” akik ezért magukat neki örökös jobbágyságra kötötték.¹²¹¹ Bihar vármegye Erdéllyel határos keleti sávjában az onnan származó s ott birtokkal rendelkező nemesi családok *kezeslevéllel* kényszerítették az örökös jobbágysági állapot vállalására lakosaik egy részét. 1744-ben Zari Ignác fiát, Jánost és Zari Mihály fiát, Gábort a tömlöcből szabadította meg a 40 vonás forint lefizetését vállaló kötelezvény, amely megígértette, el nem szöknek, sőt „mindenkor jó és szófogadó” jobbágyság lesznek. Akori Gábort és vejét, Sztáva Lőrincet Palugyai Sándor margittai udvarbíró fogta el, amikor azok Csáky Zsigmondné Haller Kata „szolgálatából alattomban” igyekeztek elmenni. Pap Mihály egy örökös jobbágyság özvegyét, Csarnó Annát vette feleségül, s ekkor kötelezte

¹²⁰⁹ Az öt vidua, azaz özvegyasszony is beleértendő a 25 colonus számába.

¹²¹⁰ Jósika hitb. lt. No. 632. 1670. június 11. Kiderült, hogy a jobbágycsalád még Mihály vajdának Erdélybe jövételekor bújdosott el Buzából.

¹²¹¹ Albert Péter és három fiának contractus levele, 1732. február 28-án kelt irat. Jósika hitb. lt. No. 544.

el magát és maradékait a grófi familiának. Az ígásjóság nélküli Dávid János csak úgy menekedett meg telke elvételeitől (amelyre egy Juhász Demeter nevű ökrös gazda vetett szemet, s 1754-ben már majdnem rávette az átadásra Ferdényi Gábor praefectust), hogy örökös jobbágyságot fogadott.¹²¹² Még további tizenöt eset igazolja, hogy a margittai uradalomban a század első feléig elfogadott gyakorlat volt az örökös jobbágyság vállaltatása. Ezzel a Csákyak a 17. században kialakult kezesítési forma továbbélését biztosították egy olyan területen (Rézalja), ahol az elvándorlás valóban alapot teremtett ennek a módszernek az alkalmazására, ugyanakkor viszont – a Rhédeyekhez hasonlóan – az Erdélyben megszokott gyakorlatot közvetítették a bihari területre.¹²¹³ Ennek ellenére a bihari birtokon már a 18. század első felében nem a röghözkötött, hanem a szabadon költöző jobbágyok voltak többségben.

A szurdoki birtok megosztásakor készült összeírás (1744)¹²¹⁴ viszont jelentősen nagyobbban mutatta az örökös jobbágyok számát a szabad menetelű zsellérékéhez képest. Csáky Zsigmond lányainak nagyjából azonos értéket juttattak, mint a Csáky Gábor örökösöknek, különösen igaz ez a jobbágyok és zsellérek arányára és a telkek számára. Az igaerőállomány szempontjából azonban a Csáky Gábor örökösök álltak jobban, ami a birtokrész gazdasági lehetőségeit növelte.

A fiak számának kimutatása a jobbágygazdaságok további működőképességének záloga, s ugyanilyen szempontból számottevő a 98 illetve a 139 szökött jobbágy, akiket a birtokosok mások birtokán kerestethettek.

¹²¹² MOL P. 71. Fasc. 158. No. 28–29. (1744) A 40 Ft a jobbágyi vérdíj, a kezeség összege leginkább ennyi volt. Eckhart Ferenc: *Földesúri büntetőbíráskodás a XVI–XVII. században*. Bp., 1954. 36. valamint MOL P. 71. Fasc. 158. No. 3., No. 11., No. 23., No. 25–26., és 31. A 17. századi példák Varga J., 1969. 117–120., az erdélyi változatra Uo. 199.

¹²¹³ 1750-ben Bálint alias Szabó György még esküt is tett a kezeslevél mellett, mivel Erdélyből, az ottani Rhédey jószágáról szökött el, azzal az ígérettel, hogy Piskolton lesz ugyan örökös jobbágy, de köteles visszamenni, ha a gróf úgy rendeli, vagy pedig az „oda vitetheti, ahová akarja”. MOL P. 1868. 6. cs. – az erdélyi és az 1750. évi röghözkötés, P. 588. 1. cs. VIII. Fasc. (1738), a piskolti bírák előtt Király Ferenc és István a kezesek.

¹²¹⁴ Jósika hitb. lt. No. 652. A peranyag része

MELLÉKLETEK

A SZURDOKI BIRTOK MEGOSZTÁSAKOR KÉSZÜLT ÖSSZEÍRÁS (1744)¹²¹⁵
CSÁKY KATÁNAK ÉS CSÁKY BORBÁLÁNAK JUTOTT

Település	Job- bágy Nro.	Fiak Nro.	Zsel- lér Nro.	Sessio Nro.	Szökött jobbágy	Ökör Nro.	Te- hén Nro.	Juh Nro.	Ser- tés Nro.	Méh- kas Nro.
Szurdok	47	59	6	51	36	45	61	14	129	11
Tóthszállás	10	19	7	19	26	31	27	85	47	11
Kiskristolc	11	24	1	14	9	33	29	5	22	9
Szalonna	3	2	7	9	9	10	14	–	14	–
Nagykristolc	25	43	–	38	14	53	32	217	63	6
Tormapatak	–	–	6	6	–	13	2	17	6	2
Gyurkapataka	–	–	1	5	–	4	–	–	–	–
Praedium Kisposzna	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
KettősMező részben	12	28	5	17½	–	26	19	50	13	2
Összesen:	108	175	33	158½	98	215	194	388	294	41

CSÁKY GÁBOR ÖRÖKÖSEINEK SZURDOK HELYETT JUTOTT

Település	Job- bágy Nro.	Fiak Nro.	Zsel- lér Nro.	Sessio Nro.	Szökött job- bágy	Ökör Nro.	Te- hén Nro.	Juh Nro.	Ser- tés Nro.	Méhkas Nro.
Tiko	41	73	5	42½	26	103	76	60	156	6
Bezdéd	21	34	5	45	47	65	44	101	51	18
Csáka	10	17	2	14	16	19	21	22	20	3
Klitz	7	9	10	12	5	18	20	15	15	5
Muntsal	13	29	1	24	26	34	22	93	87	11
Osvaj	5	5	1	6	11	17	13	20	25	6
Praedium Csürfal	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Kettősme- ző részben	9	5	5	12	8	16	10	19	16	3
Összesen:	107	176	29	158½	139	272	206	431	379	57

¹²¹⁵ Jósika hitb. lt. No. 652. A peranyag része. Az 1744. augusztus 18-án kelt megegyezés szerint, akinek Szurdokon a curia jutott, az 800 forintot fizet a másik félnek.

Az erdélyi családi birtokok felét a század közepén birtokba vevő Csáky Kata grófnő Zágrán Dimitru instantiájára fejtette ki, miben is áll számára a jobbágyok és zsellérek értéke közötti különbség: „az migh a jobbágy nem birhattya az örökséget és jobbágy nincsen, in eo casu engedtetik a sellérek lakása, de nékem már jobbágyim megsokasodván Bilakon, az köz szokás szerint azokat kellettik a jobb örökségben szállítanom.” A meghatározó ok, hogy a zsellérnek nincsen telke, vagyis „szokott öröksége nincsen”.¹²¹⁶ A grófnő jobbágyainak számát családon belüli vásárlással is bővítette. 1788. március 18-án saját lányától, Rozáliától vett zálogba egy Magyar Fellakon lakó Kimpány Sandulj nevű jobbágyot „belső és külső appertinentiájával együtt, úgy egy darab allodiális erdejével együtt,” akit Bakó György keresztúri udvarbíró vett át, hogy a birtokhoz szolgáltassa.¹²¹⁷

A grófnő maga is élt a kezesítéssel örökös jobbágyosságra kötelezés eszközével. Mátyus István udvarbírósa (1763) idején 31 embert kerestetett meg, akik a nagymási birtokról 30–40 éve szöktek el a Szilágyságba. A házas jobbágyokat – ahogyan a kancellisták feljegyezték – „szokás szerint megkezesítettük s a kezesleveleket udvarbíró uram kezében által is adtuk.”¹²¹⁸ Megjegyezték még, hogy Károlyi Antal birtokain maradt a jelentésben név szerint felsoroltakon kívül hét jobbágy, akiket később adnak át, s ott kezesítik őket, valamint találtak még három cigány jobbágyot – Burga Gyurit, Dula Korokot, Dula Milákot – hét testvérével együtt. A román jobbágyok egyértelműen a 18. századi, Magyarország felé irányuló migráció révén hagyták el a birtokot.¹²¹⁹ Népeességüknek jelentős hányada unitus – görög katolikus – lehetett, mivel az uradalomhoz tartozó Szentmihálytelken a megbízottak az unitus papok földjét is elkülönítették.

Amikor 1781-ben Csáky Kata grófnő látszólag igen megértő és a jobbágyai taníttatását segítő lépést tett, a valóságban ahhoz járult hozzá, hogy Szentmihálytelki nevű falujában növekedjék az örökös jobbágyok száma. Május 21-én ugyanis egy bizonyos Sugán Goga, akinek hat fiúgyermeke volt, azzal a kéréssel fordult hozzá, hogy fiai közül az egyiket tanít-

¹²¹⁶ Jósika hitb. lt. No. 542. 143. 1781. június 30-án, Kolozsvár. A grófnő ugyanakkor ígérte a kérelmezőnek, hogy praefectusának, Árkosi Ferencnek megírja: „valami módgyát ... a te nyugalmaznak is keresse.”

¹²¹⁷ Jósika hitb. lt. No. 544. Bakó szerint „Gróf Csákiné asszonyom önagysága kegyelmes asszonyomnak bizonyos summa pénzbe eladta zálogba...”

¹²¹⁸ Jósika hitb. lt. No. 661. 36–37. A jobbágyok gyermekeinek nevét is belefoglalták a kezeslevelekbe.

¹²¹⁹ Trócsányi Zsolt: Új etnikai kép, új uralmi rendszer c. fejezettrészében a feltételezettnek is jelentősebbnek tartotta a románok Magyarországra áramlását. In: *Erdély története* II. 978. Erdély más területein, a román jobbágyosság vándorlása a fejedelemségek területére és onnan egyaránt irányulhatott. A székelyföldi betelepülés kapcsán a kérdést elemzi Pál Judit: A románok háromszéki betelepülésének néhány kérdése (1614–1850) In: *A többség kisebbsége*. Csíkszereda, 1999. 25–97. (továbbiakban Pál, 1999.)

tassa, s engedje belső papi szolgálat felvállalását. A birtokos asszony valóban megengedte a fiúnak „azon szent és istenes, jó végre ... popizáltassa magát, és ha tetszik a mihálytelekieknek, ellenemre nem lészen, hogy papiknak is felvegyék, úgy mindazonáltal, hogy hat jó kezeseket állítson, hogy ezután születendő fiait az én jurisdictionom alól el nem idegeníti, jobbágyságban kívánnya nevelni őket. Maga pedig esztendőnként egy körmői aranyat tartozzék az uraságnak adni”.¹²²⁰

Árkosi Ferenc praefectus 1781. június 2-án – a bilaki szász jobbágyság számának felszaporodására hivatkozva – egy ifjabb Fejér György nevű jobbágyság javára döntött egy Zágrán Dimitru nevű zsellérrel szemben. Kiderült, hogy a házhelyet még 23 évvel ezelőtt Nyári János bilaki csizmadia birtokolta. A házat a serfőzőházból a birtokos saját emberei segítségével építtette. A házba akkor szálló zsellér azonban minden hírtétel nélkül „Molduvára elszökve, ma is oda vagyon”. Fejér megkapta a házat a hozzá tartozó földekkel és kaszálókkel, de kötelezték, hogy a zsellér fáradságát fizesse meg.¹²²¹

Egy pusztán hagyott szőlő sorsáról azonban némiképpen másként vélekedett, amikor gyakorlatilag nem tett különbséget a két jogi kategória öröksége között. Azt írta Koprán Gavriláné, Marina kérvényére, hogy a szökött jobbágyság, vagy zsellér elhagyott ingó és ingatlan javai a földesurat illetik. Mivel az a szőlő is elhagyott, amit a kérelmező szeretne visszakapni, ráadásul már az uraságnak más embere „pusztájából felfogta, annál hagyatik”.¹²²²

Amikor a bilaki mesteremberek kérték a földesúri szolgáltatások alóli mentesítésüket, azt válaszolta nekik, hogy ha a falu közönséges nyílföldjéből kértek maguknak földet, „tartoznak a közönséges falu terheit is supportálni és mindenféle vecturára is elmenni”. Ami azt jelenti, hogy amikor a kőművesek nem dologban vannak, hanem otthon tartózkodnak a faluban, „mindenkor tartoznak elmenni, mint akármely falusi emberek”.¹²²³ Asztalos Györgynek viszont, aki „régie levelekkel” igazolni tudta, hogy saját munkájával végzett irtást az általa használt területen, nemcsak a föld további használatát engedte, hanem tisztjeit a manumissióra utasította.¹²²⁴

¹²²⁰ Jósika hitb. lt. No. 542. Nagymásról írott válasz

¹²²¹ Jósika hitb. lt. No. 542. 149. Hasonlóan döntött 1781. január 14-én a nyíresi Csortye Demeter kérésére is, akiről kiderült, hogy egy Burián Mihály nevű jobbágyság telkén lakott, s a falu törvényszéke előtt bizonyította: az általa követelt kaszáló valaha Burián Mihály telkének tartozéka volt. Mivel azonban Burián özvegye „a kaszálót kéntelenségből zálogosította volna el két véka búzáért,” ezt térítse meg a kérelmező. Uo. 437. sz. irat

¹²²² Uo. 144.

¹²²³ Uo. 149. 1780. április 24-én, Küküllőváron adott válasz.

¹²²⁴ Uo. 151. A grófnőnek a bilaki kérelmezők számára adott válaszai 1781. november 15-én. Ifjú Fejér Mártonnak is azt válaszolta, hogy amennyiben a telek manumissus jobbágyság volt, a tiszt visszaadja a kérelmezőnek.

Az erdélyi Bethlen birtokokon megfigyelhető földesúri intézkedések is hasonló – az örökös jobbággyi állapotot elősegítő és a jobbággyot egyértelműen a birtok értékét növelő tényezőnek tekintő – szemléletet igazoltak. Amikor 1781-ben tanúkat kérdeztek meg arról, hogy a Doboka vármegyei Árokalján és Kéntelegen bizonyos személyek örökös jobbággyoknak tekinthetők-e, a tanúk pontosan emlékeztek a jobbággyá válás folyamatára.¹²²⁵ A 76 éves Veres György azt igazolta, hogy még Bethlen Ádám idejében telepedtek le, s örökös jobbággyként, az osztály (birtokmegosztás) révén jutottak Bethlen Miklós birtokába. Szakáts Mihály és János atyját „kuptának hozatta volt ... a néhai gróf úr,” Szóts Tógyer és Toma atyját pedig lovászinastnak, aki házasságkötése után Árokalján „az urak akarattjából megtelepedett”. A 72 éves Gombkötő Simon maga is udvari inas volt, s meggyőzően igazolta, hogy pl. a lovászinast vele együtt hozták az udvarházba, s írhatta le, hogy amikor az, s a többi szolgálatot vállaló letelepedett, azonos megítélésűvé vált az örökös jobbággyokkal, hiszen házat épített, szántóföldi tartozékhoz jutott, s az örökös jobbággyoknak megfelelő szolgálatot teljesített.¹²²⁶

Úgy tűnik, hogy amikor a 18. századi erdélyi társadalom zselléresedésről olvashatunk a szakirodalomban, akkor inkább a szabadon költöző úrbéres népesség arányának növekedéséről van szó, amely tendenciájában megegyezik a magyarországi folyamattal. Bihar megyében pl. az úrbérrendezésig növekedett a szabadmenetelű jobbággyok aránya, de az is jellemző volt, hogy ugyanakkor a szabadon költözők tényleges robotja is növekedett, s közelített az örökös jobbággyokéhoz. Sajátos, hogy hasonló jelenséget láthatunk a kásapataki Gyurka Von zsellér esetében is, aki el akart költözni, s házat egy Marinkás Irímia nevű örökös jobbággy akarta megvenni. Amikor azonban a felbecsült házat, magas ára miatt nem tudta megvenni, a birtokos asszony megengedte a zsellérnek, hogy házat bárkinek eladhassa. Még jellemzőbb két rajtolci kérelmező zsellér példája, hiszen a szántóföldjük kiegészítésére vonatkozó kérésük teljesítésére általánosabb választ kaptak. A házuk után kevés földet bírónak az almási tisztnél kellett igényüket bejelenteni, akit a grófnő a konkrét helyzet kivizsgálására kötelezett, s indokolt esetben, ha „minden károm és allodiális földemnek csonkulása nélkül megeshetik” megadhatta a kért kiegészítést. Az előfeltétel megfogalmazása jól mutatja az átalakulás folyamatát. A 18. század első felében a birtokra költözőnek a jobbággytelek teljes tartozékainak használatakor örökös jobbággyaságot kellett vállalnia, 1780-ban azonban már előfordult,

¹²²⁵ Jósika hitb. lt. No. 544. Veres György szerint a „már előszámlált jobbággyok osztály szerint a több idevaló túsgyökeres jobbággyokkal jutottanak volt minden különböztetés nélkül” Bethlen Miklóshoz.

¹²²⁶ Uo. A kupta szakácsinast jelent. Bethlen Ádám is örökös jobbággynak tekintette őket. Az állításokat különböző részletzettséggel valamennyi vallomástevő alátámasztotta.

hogyan a ház utáni tartozékok bővítését „minden jobbágyságra való magok lekötöttségük nélkül is” elérték, csak azt írták elő számukra, hogy „zselléri köteles szolgálattokat teljesítsék”.¹²²⁷

A vizsgált források a Csákyak birtokai esetében is egyértelműen alátámasztják azt a véleményt, amely szerint egyrészt „Erdélyben a zsellérek rétege egy társadalmilag eléggé sokszínű paraszti népességet foglalt magába,” másrészt „... végbement a paraszti differenciálódás folyamata a parasztság mindkét kategóriáján belül”.¹²²⁸

A magyarországi úrbérrendezés a folyamatot szabályozta, amikor egyértelműen a telki arányokhoz igazította a szolgáltatásokat és jól elkülönítette a zsellérek rétegét. Erdélyben azonban – ahol a szórt birtokok, az igen nagyszámú, falvanként csupán néhány úrbérrel bíró birtokos az archaikus formák megőrzésében volt érdekelt – megmaradt a két jogi kategória, s 1820-ig kellett arra várni, hogy az összeíróknak adott utasítás értelmezése szerint a szántóföldi tartozékokkal rendelkező szolgáltatóktól elkülönítsék a csak belső házhellyel, kisebb földterülettel rendelkező zselléreket. A helyzetet bonyolította, hogy II. József rendelete értelmében a jobbágyság nevet az Erdélyi Nagyfejedelemségben is eltörölték, de a mindennapi gyakorlatban megmaradt a használata, bár csökkent a különbség az egykori örökös jobbágyságok és a szabad költözőket jelentő zsellérek között.

A korabeli erdélyiek nem is értették a magyarországi zsellérek társadalmi helyzetét, ők úgy értelmezték, hogy azok az erdélyihez hasonlóan különféle, de elfogadható gazdasági lehetőségekkel rendelkező szolgáltatók, akik a birtokról szabadon távozhattak. (Az úrbéri rendezés végrehajtása után zsellérnek Bihar megyében is az 1/8 telek alatti szolgáltatókat nevezték.) Amikor 1790 decemberében Ravazdi Antal nagybirtokos számadó értelmezte a vele kapcsolatban felhozott hiányosságok okait, a grófnénál zálogban lévő Bihar vármegyei Lükői zselléireiről írta le „vagyon körülbelül 12 esztendeje, hogy azon zsellérektől (mind koldus lévén) az udvar se napszámot, se napszámért, se taxába soha egy krajcárt sem kaphatott, mivel olyan természetű emberek, hogy mihelyt veszik észre, hogy az almási udvartól valaki hozzájuk ment, mindjárt házakot otthagynak, elébb állanak...”. Szerinte, amikor az almási birtok 1789-től két évig árendátoroknál volt, azok sem tudták a taxát és a robotot behajtani tőlük, s ehhez a számadó segítségét kérték, aki csak a szigorúbb parancsot tudta kiadni a zselléreknek, hogy szolgálatukat „töltsék ki mind napszámmal, nem lévén semmi egyebek”. Végül az árendátorok „ma-

¹²²⁷ Uo. 1780. október 9-én történt a grófnő válaszája. Az almási lakosok kérelmére hasonló válasz született. Az 1769. évi bizonyos punctumok is leírta ezt az állapotot „az olyan zselléreknek, kiknek, mint a jobbágyságoknak, mind belső örökségek, mind azokhoz tartozó appertinentiájuk és ökök is elégséges számmal vagyon, ... hetenként két napokat” szolgálnak. Imreh, 1979. 89.

¹²²⁸ Csetri–Imreh, 1980. 52. illetve 54.

gok pénzekkel dolgoztattak,” s a lüki lakosokon csak nagyon csekély – a két évre mintegy 20 nap – robotot tudtak behajtani. Ahhoz azonban, hogy ezt megtehessék, venniük kellett a kohányi szőlőhegyen egy szőlőt, hogy a zsellérek „legalább munkájokkal fizessék le, mind a múlt esztendőre való napszámokat, mind taxát, mind pedig második esztendőre valót...”.

A hat zsellércsalád Ravazdi állításával szemben nem volt nincstelen, hiszen hárman ökörrrel nem, hárman viszont két-két ökörrrel rendelkeztek, de valamennyinek volt Kohányban szőlője, ami után dézsmát adott. A számadó leírt vallomásának ugyanazon oldalán említette meg azokat a „szüretező csebreket,” amelyeket Kohányba vitetett, mert „ott is dézsma-bort kellett velek gyűjteni és merni, nem tartozván senki ott is ingyen adni mértéket és csebreket, azért akkor ott hasznát vevén, hogy más szüretkor is hasznát vegyék, ott hadta a Lüki vajdánál, Madarásznál, nem fordította hát maga szükségére...”.¹²²⁹

Az összeírást végzők a Csáky Kata halála utáni felmérés idején (1794) valamint az egy évvel későbbi birtokosztáskor a jobbágy-zsellér megkülönböztetést használták, a jobbágyoknál szinte mindig feltüntetve, hogy a „volt” örökös jobbágyságot értik a fogalom alatt. A két paraszti kategória feltüntetése azonban nem tükrözte a gazdasági teljesítőképesség eltéréseit, inkább a földesúrhoz fűződő kapcsolat egyértelműen szabályozott, vagy valamivel szabadabb jellegére utaltak. Azokban a falvakban, ahol a nagyszámú volt örökös jobbágy mellett találunk néhány zsellért, mindenképpen a kevés jószággal és termőfölddel rendelkezők rétegét jelentették. Az újonnan telepített, sok zsellérházzal együtt települések esetében ellenkezőleg, ott ugyanis jól kivehető társadalmi különbségek tüntek elő, hiszen jelentős igaállománnyal, szőlőfölddel, vagy állatállománnyal rendelkezők és a földjüket csak kalákában megművelők, vagy a csak belső házhellyel és esetleg kisebb szőlőfölddel rendelkezők egyaránt kikerültek közülük.

Csáky Kata halála után 1794-ben az inventárium és a tanúvallomások mellett a települések úrbéres népességét is összeírták.¹²³⁰ Az uradalom településeit házhelyenként vették számba, jelezve azt is, van-e szántóföldi tartozéka a belső házhelynek. A nagyalmási Korda Ilie örökös jobbágyról, aki 12 éves fiával egy egésznek minősülő belső telken lakott, azt írták, hogy „semmi névvel nevezendő marhája nincsenek”. Ezzel magyarázható, hogy bár voltak külső szántóföldi tartozékai, mivel a szántók és kaszálók „nem műveltettek,” azokat másnak adták át. Hasonló helyzetbe került a

¹²²⁹ Jósika hitb. lt. No. 542. 437. sz. Mivel 1782-ből ismert, hogy 80 napszámot írtak elő a zselléreknek, ha nem volt megfelelő hely, ahol ezt letölthették, csak a taxafizetés maradt. Ez mindenképpen szervezési probléma is, amit a jelek szerint az uradalom irányítása nem oldott meg.

¹²³⁰ U. et C. Kolozsvár, Fasc. IX. No. 5. (1794) Az összeírásnak elsősorban a Nagyalmásra vonatkozó részéből oldalakat téptek ki (a 184–195., valamint a 345–391. oldalig), ez magyarázza a házhelyek és a családfelek létszámának eltérését.

szomszédos telken lakó, zsellérként összeírt Szóts Vaszília, akinek szintén másnak adták át szántóit, mert „azok művelésére nem elégséges”. A negyven éves Igna Togyer nevű örökös jobbágnak mindössze egy „kised háza” volt a faluban, amihez csupán kaszáló tartozott.

Dezsőfalván, ahol az urasági curia állt, az udvarházhoz tartozó cselédek, valamint a colonusokat és a zselléreket is feljegyezték. Ugyancsak számba vették az udvarházhoz tartozó – a táblázatban nem szereplő – cigányokat, avagy „új parasztokat” is, ez az öt család nem is házban, hanem csak viskóban, ún. hurubában lakott, s valamilyen mesterségével, vagy segédmunkával szolgált. A colonusok belső telke szomszédságában „a templommal által ellenben egy antiqua appertinentia belső egész session” feküdt az unitusok¹²³¹ parochiális háza, amelyhez tartozékként mindkét fordulóban 8 köből búzavetés, valamint 8 szekér szénát adó kaszáló tartozott.

CSÁKY KATA KOLOZS VÁRMEGYEI BIRTOKAINAK
ÚRBÉRES NÉPESSÉGE (1794)

Település	Összeírt belső házhelyek száma	Ebből volt örökös jobbágy	Ebből zsellér	Nincs jelzés	Össze- sen	Pusztá- telek	Új telek
Nagyalmás	126	76	25	9	110	1	4
Dezsőfalva praedium	39	25	10	-	35	-	4
Nagypetri	17	13	1	-	14	2	1
Magyarvalkó	3	3	-	-	3	-	-
Burjános Óbuda	12	3	7	1	11	1	-
Diós	11	1	10	-	11	-	-
Szomordok	5	-	5	-	5	-	-
Szentmihályteleke	71	12	59	-	71	3	27
Topaszentkirály	15	-	15	-	15	-	10
Összesen	299	133	132	10	275	7	46

Burjános Óbudán a régi paraszttelkek egyikén az udvari konvenciók kovács, egy Csucsua János nevű cigányember lakott, de leírták róla, hogy nem a Csákyak, hanem Zsombori Ádám úr jobbágya.¹²³² A pusztatelket – ami a település utolsó belső telke utáni belső kert volt – is hasznosították,

¹²³¹ „... a csak most leírt sessiók szomszédságában vagy a Graeci Ritus Unita Ecclesia ...”

¹²³² U. et C., Kolozsvár, Fond IX. No. 1. Burjános Óbuda, Diós, Szomordok, Topaszentkirály portio és Szentmihályteleke nevű egész falu összeírása és becsűje. A megírt telekhez nem volt tartozék.

mivel egy Konipát Ignat nevű zsellér lakott benne. Egy Bojk Gligor nevű jobbágy viszont nem kapott telket, mert az óbudai udvarház melletti majorházban lakott, mint csúrbíró.

Dióson egyértelműen leírták, hogy a zsellérek szabad menetelűek. A településen Horváth Gergelytől zálogosított – 6 belső telket jelentő – portiója is volt Csáky Katának. Hasonló a helyzet Szomordokon, ahol három zsellért és a fogadót, valamint a hozzá tartozó kaszálót vette Horváltól zálogba, újabb két zsellér telkét pedig Lotsei Ignáctól. Szentmihályteleken az örökös jobbágyok közül négy új telken lakott, a többiek a régi telkeken. Topaszentkirályon is éltek – a táblázatban nem szereplő, mivel szám szerint nem közölt – hurubások, akiknek belső telke, s külső appertinentiái is kisebbek voltak, ezért ők a többi úrbérestől elkülönített módon, egy évben kétheti szolgálattal és egy heti, fizetésért teljesítendő csépléssel tartoztak.

Tanulságos lehet, hogy ökröt a gazdák alig 40%-a tartott, s helységenként eltérő mértékben ugyan, de igen jelentős volt az igásökr nélküliek aránya. Az ökrrel rendelkezők megoszlása azonban egyértelműen hasonló pl. a bihari megoszláshoz, amennyiben a kétökrösök túlsúlya mellett a négy és a hatökrös dominált, s viszonylag csekélynek bizonyult a hat ökörnél többel bírók aránya.

CSÁKY KATA KOLOZS VÁRMEGYEI BIRTOKAI
ÖKÖRTARTÓ GAZDÁINAK MEGOSZLÁSA (1794)

Település	Colonusok száma	Nincs ökre	Ökörtartók száma	1	2	3	4	5	6	8
				ökrös						
Nagyalmás oppidum	110 (100%)	74 (67%)	36 (33%)	4	22	3	2	1	3	1
Dezsőfalva	35 (100%)	30 (86%)	5 (14%)	-	3	-	1	-	1	-
Nagypetri	14 (100%)	9 (64%)	5 (36%)	-	2	-	1	-	1	1
Magyar- valkó	3 (100%)	1 (33%)	2 (67%)	-	2	-	-	-	-	-
Burjános Óbuda	11 (100%)	5 (45%)	6 (55%)	-	5	-	-	-	1	-
Diós	11 (100%)	7 (64%)	4 (36%)	1	2	-	1	-	-	-
Szentmihály teleke	71 (100%)	35 (49%)	36 (51%)	1	17	1	11	-	5	1

MELLÉKLETEK

Település	Colonusok száma	Nincs ökre	Ökörtartók száma	1	2	3	4	5	6	8
				ökrös						
Topaszentkirály	15 (100%)	5 (33%)	10 (67%)	-	9	-	1	-	-	-
Összesen:	270 (100%)	166 (61%)	104 (39%)	6 (6%)	62 (60%)	4 (3)	17 (16%)	1 (1%)	11 (11%)	3 (3)

1795-ben a birtokok megosztásánál is készítettek – úgy tűnik valamilyen szélesebb körű – összeírást, bár a Haller örökségből a lányokra maradt birtokok esetében csak egy-egy összesítést közöltek, abból viszont az állatállományra vonatkozó adatsort kihagyták.¹²³³

ÖKÖRTARTÓ GAZDÁK MEGOSZLÁSA (1795)

1. nyíl

Település	Ökrök nélkül	Ökrök száma	1	2	3	4	5	6	8	9	10	12	Ökröt tartók száma
			ökrös										
Ősi jószágok													
Jobbágyok: 382	201 (54%)	505	7	108	1	39	2	12	6	-	-	-	175 (46%)
Zsellérek: 224	142 (64%)	193	3	58	1	15	-	3	0	-	-	-	80 (36%)
Cigányok: 9	9 (100%)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0
Összesen: 619	352 (57%)	698	10	169	2	49	2	15	6	-	-	-	253 (43%)
Keresmény avagy szerzemény jószágok													
Jobbágy: 18	10 (55%)	18	-	7	-	1	-	-	-	-	-	-	8 (%) (45%)
Zsellér: 22	9 (41%)	30	-	11	-	2	-	-	-	-	-	-	13 (59%)
Összesen: 40	19 (47,5%)	48	-	18	-	3	-	-	-	-	-	-	21 (52,5%)
Összes jobbágy: 400	211 (54%)	523	7 (4%)	115 (63%)	1 (0,5%)	40 (22%)	2 (1%)	12 (6,5%)	6 (3%)	-	-	-	183 (46%)
Összes zsellér: 246	151 (61%)	223	3 (3%)	69 (74%)	1 (1%)	17 (19%)	-	3 (3%)	-	-	-	-	93 (39%)
Cigányok: 9	9 (100%)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0
Mind-összesen: 655	371 (58%)	746	10 (4%)	184 (67%)	2 (1%)	57 (20%)	2 (1%)	15 (5%)	6 (2%)	-	-	-	276 (42%)

¹²³³ A falvakra vonatkozó adatsorok a 7/a és 7/b mellékletben.

2. nyíl

Település	Ökrök nélkül	Ökrök száma	1	2	3	4	5	6	8	9	10	Ökröt tartók száma
ökrös												
Ősi jószágok												
Jobbágysok: 207	72 (35%)	395	6	74	5	41	-	7	2	-	-	135 (65%)
Zsellérek: 190	106 (56%)	239	2	53	1	21	-	6	1	-	-	84 (44%)
Cigányok: 7	7	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0
Összesen: 404	185 (46%)	634	8	127	6	62	-	13	3	-	-	219 (54%)
Keresmény avagy szerzemény jószágok												
Jobbágysok: 8	4 (50%)	14	-	2	-	1	1	-	-	-	-	4 (50%)
Zsellérek: 21	16 (76%)	12	-	4	-	1	-	-	-	-	-	5 (34%)
Összesen: 29	20 (69%)	26	-	6	-	2	1	-	-	-	-	9 (31%)
Összes jobbágy: 215	77 (39%)	409	6 (4%)	76 (55%)	5 (3%)	42 (30%)	1 (1%)	7 (6%)	2 (1%)	-	-	139 (61%)
Összes zsellér: 211	122 (58%)	251	2 (2%)	57 (64%)	1 (1%)	22 (25%)	-	6 (7%)	1 (1%)	-	-	89 (42%)
Cigányok: 7	7	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0
Mindössze- sen: 433	206 (48%)	660	8 (3,5%)	133 (58%)	6 (3%)	64 (28%)	1 (0,5%)	13 (6%)	3 (1%)	-	-	228 (52%)

Csáky Kata halála után lánya vette át birtokainak irányítását, de fia, Csáky József nagykorúságakor átadta annak a birtokok egy részét. Az 1820-ból fennmaradt, ún. Cziráky összeírás szerint egyértelmű, hogy a grófnő a birtokvagyon jelentősebb hányadát (Kolozs vármegyében) magának tartotta meg.¹²³⁴

¹²³⁴ A Cziráky-féle összeírás munkálatainak irányítója I. Ferenc döntése alapján Cziráky Antal, a Magyar Kamara alelnöke lett. Ennek a piackörzetekre vonatkozó elemzése Sonkoly Gábor: Vásárok, vásárkörzetek és városok Erdélyben 1820-ban. = *Korall*, 2003. 11–12. 164–165.

GR. WASS SÁMUEL NÉ BETHLEN ROZÁLIA KOLOZS VÁRMEGYEI BIRTOKAI
(1820)¹²³⁵

Földesúr	Jobbágy	Zsellér	Házatlan zsellér	Beltelek bécsi mérő	Szántó hold	Rét hold
Magyarvalkó	4	-	-	13,5	33	18
Szamosfalva	8	1	-	14	106,5	16
Bercse-Bercea	48	-	-	340,625	244	173,87
	-	2	-	16,5	-	-
deserta	2	1	-	8	6	1,25
Nagyalmás	176	-	8	441	542	323,87
		12	-	17,75	-	-
Nagypetri	14	-	-	58,125	89,875	63,75
Nyíres	37	-	-	107,25	247,375	237,37
deserta	9	-	-	19,75	43,5	20,875
Rajtolcz	63	-	-	373,875	322,75	150,87
		3	-	23	-	-
deserta	1	1	-	7,5	8,5	1,875
Pecz nevű praediumon						
Szőlő: Bethlen Rozália jobbágysai	23 db	-	-	-	3,75	-
Irtásföld: Bethlen Rozália jobbágysai	36	-	-	-	48,125	18,785
Zsobok	11	-	-	27,75	84	28,5
Czold	22	-	-	89,625	89,875	92
Légen deserta	1	-	-	2	8,125	2,75
Összesen:	455	20	8	1560,25	1877,375	1149,765

A jobbágysok és zsellérek 90%-a, a házatlan zselléreknek pedig 100%-a az özvegy birtokában maradt, a jobbágysföldi tartozékoknál valamivel kevesebbet, a szántóterület 82,6% s a rét 84,42%-a birtokolt. Fiának viszont a jobbágysok, zsellérek 10%-a, a jobbágys szántók 17,4%-a, s a rétállomány 15,58%-a maradt.

¹²³⁵ Takács, 2006/B Az összeírásához tartozó táblázatok: 323–424.

CSÁKY JÓZSEF KOLOZS VÁRMEGYEI BIRTOKAI (1820)

Földesúr	Jobbágy	Zsellér	Házatlan zsellér	Beltelek bécsi mérő	Szántó hold	Rét hold
Magyarnádas	5	-	-	7,4	22,5	4,375
Méra	4	-	-	6,4	29,75	9,5
Oláhköblös	1	-	-	2	2,75	3,25
deserta	1	-	-	4	2,75	3,25
Türe	14	-	-	36,25	132,25	45,25
deserta	1	-	-	2,375	8,75	2,75
Vásártelke	13	-	-	44	63,75	68,25
deserta	3	-	-	11,2	14	8,75
Középlak	6	-	-	18,25	63	23,5
Sombor	8	-	-	21,375	45,75	37,5
Nyíres	3	-	-	6	12,75	5,75
	-	1	-	1,5	-	-
Zudor	-	1	-	3	-	-
Összesen:	59	2	-	163,75	395,25	212,125

1827-re a két testvér közötti birtokmegosztás is bekövetkezett. Csáky Rozália gorbói birtokrésze azonban gyermekei révén a továbbiakban a branyicskai Jósikák erdélyi birtokait gyarapította, ahogyan az 1795. évi megosztásnál Bornemissza Annamáriának jutott rész a másik Jósika ág – a szurdoki – birtokait. Ezért következett az be, hogy az utókor Erdélyben csak a Csáky József grófnak jutott nagymási uradalmat tekinti Csáky vagyonnak.

A vizsgálatok egyértelműen igazolták, hogy a 18. századi Erdélyben a jobbágy a röghözkötött, szántóföldi tartozékokkal bíró, míg a zsellér a költözés jogával rendelkező jövevény volt, aki az irtásföld, vagy az allodium területének használója lehetett. A birtokos számára az örökös jobbágy értékét növelte, hogy falu közös földjeiből való részesedés mértékét is a jobbágyok után határozták meg. A két jobbágyi kategórián belül vagyoni rétegződés figyelhető meg, a 18. század végéhez közeledve azonban már mindkét réteg rendelkezhetett szántóföldi tartozékkal, ami után a zselléreknek már nem kellett az örökös jobbágyi állapotot felvállalniuk, csak a zselléri szolgáltatokat. Ezzel együtt járt az igaerővel való rendelkezés fontossága, ami a szolgáltatások mennyiségét is meghatározta. A zsellérfogalom – a magyarországi úrbérrendezés után több évtizedes késéssel – csak 1820 után kapott új jelentést.

12. Jobbágý-földesúri viszony, paraszti szolgáltatások

Felmerül a kérdés, hogy a hagyományos közösségek milyen lehetőségekkel bírtak Erdélyben a földesurakokkal való egyezkedésre. A válasz nem könnyű, hiszen viszonylag kevés forrás áll rendelkezésünkre a konfliktusok rendezésében vállalt-viselt szerep megítélésére. A székely faluközösségek – amelyek a Fejedelemségben éppen hogy nem a jobbágýfaluhoz hasonlítottak, hanem az attól teljes egészében különböző jogállást kifejező „közös szabadság” eszményét őrizték – mintáját talán a volt bihari ún. kis hajdúvárosoknál, a 18. században az Esterházy uradalomba tagozódott településeknél találhatjuk meg. Azoknál a mezővárosoknál ui. a protocollumok a helyi rendtartást, a faluhatár használati rendjét és a bíráskodás elveit is rögzítik, a panaszokkal és azok elbírálásával együtt. Mivel dominális bíró állt az uradalom helységeinek élén, s 1790/91-től a hajdúpert is közösen indították a korábbi szabadság visszaszerzéséért, a múltbéli közös szabadság emléke is a közös hagyomány része, ahogyan a székely közösség esetében.

A család bihari birtokainak helységei más viszonyt alakítottak ki földesuraikhoz, mint az erdélyiek. A 16–17. században a hódoltság peremvidékén fekvő települések a védelemben is szerepet kaptak. Berekbőszörmény mezőváros pl. sajátos privilégiuma eredetét egy Csáky megmentéséhez (török fogságból való szabadulásához) nyújtott segítségben tudta, s gazdasági súlya miatt Margitta is különleges helyet mondhatott magáénak. A három bihari uradalom falusbírói a közösség nevében fogalmaztak, s a 18. században sikeresen védelmezték a gazdasági érdekeket. Ez a helyzet 1785 után, a felvidéki ág bihari újrafoglalásával megváltozott, az instantiák jegyzékébe már egyéni kérelmek kerültek, igaz, még általában azzal a megjegyzéssel, hogy lehetőleg a helyi közösséggel kell megoldani a problémákat. A birtokosok új rendtartásai, majd Csáky László nagyprépost váradi jelenléte azonban a mindennapi beavatkozás és a konfliktusok gyarapodása felé mutattak.¹²³⁶

Az erdélyi falvak szokásjogra hivatkozó panaszai általában – a magyarországi gyakorlathoz hasonlóan – nem alapoztak írott forrásokra. Tudjuk, hogy II. Józsefnek rendeletben kellett a jegyzők alkalmazását szorgalmazni, s azt látjuk, hogy a Cziráky összeírás 1820-ban még azt igazolja: a bíró és nótárius adózás alóli mentessége a közösség robotterheinek

¹²³⁶ Csáky László bihari gazdálkodó tevékenységére lásd Papp Klára: Csáky László (1670–1828) bihari birtokai In: *Pénztörténet – gazdaságtörténet. Tanulmányok Buza János 70. születésnapjára*. Szerk. Bessenyei József–Draskóczy István. Budapest–Miskolc, 2009. 274–283.

növekedését okozta.¹²³⁷ Ugyanebben az időszakban Biharban természetes volt a bíró és a nótárius adómentessége, s nem kívánt különmunkát érte a birtokos. Maguk az erdélyi falvak viszont éppen a bíró szabadságának biztosítása érdekében tekintették fontosnak a különmunka eredményeként létrejött adómentességet: „a bíróságért, vagyis a falus bíróért az egész falu tartozik egy nyári napot kalákába szolgálni, ... minthogy az falus bírónak szabadon kell lenni.”¹²³⁸

Ami az eredményességet illeti, a faluközösségek erejét a külső konfliktusokban bizonytalannak kell értékelnünk, különösen igaz ez a földesurakkal kialakult vitákra, amelyek a 18. század végétől azokban az esetekben tudtak sikert hozni, amikor a falu meg tudta szerezni mások (birtokos nemesség, államhatalom, stb.) támogatását. A történeti példák arra intenek, hogy ne a falu erejét, hanem valamely külső mozgalom hatását lássuk, amikor a törekvések mégis sikert eredményeztek. A bilakiak a 18. század elején a Rákóczi felkelés eseményei utáni bizonytalanságot használták ki a jobbágysággal kíméletlenül bánó asszonynak, Csáky István kolozsi főispán feleségének meggyilkolására. A kegyetlenkedő Csáky Imrétől viszont elszöktek jobbágysai, meg sem próbáltak egyezkedni vele. A Horea-felkelés után Csáky Katának akkor támadtak problémái almási jobbágyaival, amikor maga már többnyire Küküllővárbán élt, s a birtokrészt tisztjének adta zálogba, ám éppen ezalatt az átépítés alatt álló curia részben leégett, ami a helységbeliek segítségével megmenthető lett volna. Mivel a grófnő maga kérte tanúvallatás elrendelését, feltételezzük, hogy bízott öreg, örökös jobbágysai vallomásaiban, s nem gondolta, hogy ellene fordulnak. A vallatás valóban a tiszt visszaéléseit derítette ki.

Az 1780-as években az uralkodó rendeletei módot adtak az ellenvélemények érlelődésére, különösen azokban az esetekben, ahol a falu a háttérhasználatot illetően társat kapott valamely részbirtokos személyében. Az erdő-, a legelő- és réthasználat rendezése elsősorban ugyan a részbirtokos nemesség érdeke volt, de a rendezésnek a faluközösség is lehetett időleges nyertese. A szórt erdélyi birtokrendszer elvileg lehetőséget adott a falu közös érdekeinek képviselésére, de a sok birtokoshoz tartozás többféle nemesi követelést eredményezett, ami korlátozta is a fellépés sikerét.

A nótáriusok személye bizonyára jó néhány esetben erősítette a falu törekvéseit, amelyhez 1786-tól uralkodói támogatást is kaptak: II. József ugyanis a jegyző szabad választását írta elő, s kötelezte, hogy a „közösség ügyeiben a tollat forgassa”. 1797-től a Főkörmányszék tovább növelte a nótáriusok feladatkörét: gátolják meg, hogy „az adózó nép szerfelett

¹²³⁷ Kolozs megyében elsősorban a falusbíró helyett, Dobokában, pl. Pujon faluban a falusbíró és nótárius helyett dolgoztak nyáron a Csákyak uradalmaiban is. MOL F 52.

¹²³⁸ Pl. Sombor falu vallomása Takács, 6/A. 319.

megterheltecsék vagy megkárosíttassék,” de azt is igyekezett elhárítani, hogy a vármegyei vagy az urasági tisztek tölthessék be a tisztséget.¹²³⁹

A 17. századi helyzettől, a falu akarátának figyelmen kívül hagyásától óriási az út az 1840-es évekig, amikor Csáky Rozália grófnő már a falusi népesség jogaként érvelt a szabad borvásárlás lehetősége mellett, amely lehetővé tenné, hogy a helybeliek a jobb minőségű, vagy a kedvezőbb árú italt vásárolhassák meg, korlátozva, vagy figyelmen kívül hagyva ezzel a helybeli birtokosok által meghatározott vásárlási kényszert. A kancelláriához küldött folyamodványában annak kimondatását javasolta, „hogy a nevezett szegény embereknek tudtokra adasson, mi szerint őket földes uraik nem korlátozhatják abban, hogy italaikat, magok szükségökre, akár honnan, hol azt árulni szabad, bátran vehessék, és ha ezen italok elköltésében, földes uraik törvény ellenesen bánnának véllök, a hiba és büntetés meghatározása, nem az szabad önkényű földes urakat, hanem az ítélő tisztviselőket illeti, továbbá, a közigazgatás erejében és tekintetében biza kodóknak azon megnyugvást adni, hogy a közigazgatás rendeleteit egyes egyének önkényes merényei fel nem dönthetik.”¹²⁴⁰

Ha a jobbágynépesség szolgáltatásait vesszük sorba, a Csákyak erdélyi ágának birtokai esetében a 17. század közepéig kell visszatekintenünk. Az I. Rákóczi György által elrendelt birtokfelmérés (1644) egyértelműen azt mutatta, hogy az évi két alkalommal – Szent György és Szent Mihály napkor – fizetett, természetesen a helységenként változó pénzdó, a karácsonykor adott egy-egy tyúk, 2 ejtel méz, 2 ejtel vaj, s a juhokból, disznókból, valamint a gabonából a földesúrnak járó dézsma általánosnak volt tekinthető. Gorbón a fejedelemnek, aki az egyházi tizedet igényelte tőlük, 8 forint éves árendát fizettek. Az ún. „krácsony tyúkjá” mellett néhány faluban ludat (Nagyszurdokon a falutól 4 ludat, Ködmönösön fejenként egyet, Kislozsnán egy, Kabalapatakon két ludat „közönségesen”) is ajándékoztak. A leírás alapján általános követelés lehetett még a szolgáltatások között a karácsony zabja, amelynek mértéke különbözött.¹²⁴¹ A

¹²³⁹ Szabó Miklós: Az erdélyi falujegyzői intézményről. In. *Művelődéstörténeti tanulmányok*. Szerkesztette Csetri Elek, Jakó Zsigmond, Tonk Sándor, Bukarest, 1979. 187–189.

¹²⁴⁰ Özvegy Jósika Jánosné az 1846. május 8-án küldött folyamodványban a brádi birtokosok túlkapásairól értekezett. Azok tisztjei a Jósika udvarból vásárló colónusoknak a borát, pálinkáját kiöntették, sőt a „telkeikről való elcsapattatás fenyegetése alatt” el is tiltották a vásárlást. Jósika János ugyan korábban pert nyert a birtokosok ellen, de halála után újabb módszereket alkalmaztak. A grófnő idézte annak az 1844-ben a topánfalvi uradalom lakosainak kérésére hozott megyebeli határozatnak a szövegét, amely tiltotta az uradalmi tiszteket a vásárlási szabadság korlátozásától. Brád Zaránd vármegyében található. Jósika hitb. lt. No. 409.

¹²⁴¹ MOL Filmtár 46 370 tekercs, Ködmönösön csak általában írtak róla, Klinczen 4 köből, Kabalapatakon egy köből, Kettősmezőn két köből, Galgón 12 köből, Tótszálláson, Kis-kristolcon, Szalonnán 2 köből, Tihón 10 köből, Kendermezőn és Balásházán, Almáson, Nyíresen egy-egy zsákkal.

nagyalmási várhoz Kendermezőről és Kiskistolcról a két település együtt, Balásházáról a „falu öszvességgel” volt köteles egy vágó tehenet adni. A legtöbb helyen a „rókabür” adása is kíváncsi volt, Nagyszurdokon pl. nyolcat szolgáltatott be, de általában egyet adtak. Ennek a szolgáltatásnak később az ún. rókapénz lehetett a felváltása, ahogyan a váradi káptalan bihari uradalmaiban a 18. század első felében megtaláljuk.¹²⁴²

A szőlőterület után a tótszállásiak és a muncziatiak együtt adtak bort, a balásháziak ezt a szolgálatot három hordó borral húsvétkor teljesítették. Gorbón azért nem adtak dézsmát a szőlők után, mert „a falu egy darab szőlőt vett fel nem régen,” s hasonló lehetett a helyzetük Nagyszurdokon is, ahol a „... hatalmas erdőből ... most fogtak egy darab szőlőhegyet...”.

A robotról nem nyilatkoztak pontosan az összeíróknak. Kendermezőn az almási várhoz tartozó majorság működött, de Nagyalmason is volt a mezőváros földje felett 239½ köböl búzaföld, és az Almás pataka mellett 250 köböl zabnak való föld. Természetes, hogy a várhoz tartozó falvak együtt tartoztak úrdolgával, Gorbón viszont csak azt tudhatjuk meg „az úrdolga szolgálattal, amit parancsolnak, tartoznak”.¹²⁴³ Nagyistolczon az uradalom három hordó borát kellett kiárulniuk. Az összeírás alapján a Csákyak adóztató birtokot tartottak, csak a nagyalmási uradalom rendelkezett a vár szükségére jelentős majorsággal. Bár a forrás nem tér ki a falu szerepére, egészen bizonyos, hogy a közösség vezetőinek részt kellett vállalniuk a birtokos számára együtt beadandó szolgáltatások (pénzadó, árenda, bor, illetve az egyéb természetbeniek) összegyűjtésében.

Csáky Zsigmondné férje halála (1735) után igyekezett hatékonyan gazdálkodni, s ezenközben nemcsak saját birtokán követelt szolgáltatást, hanem más birtokok jobbágyságával is kapcsolatba került. A Bihar megyei Tóthfalu birtokáról contractus szerint adott kölcsönbúzáat közeli helységek, így pl. Kővág lakosainak. 1752. március 3-án két veremből adott (az egyikből 64 köblöt és két vékát, a másiktól 29 köblöt) gabonát, azzal, hogy azért cserébe ne pénzt adjanak, hanem szüretkor borral, musttal fizessenek: „Nem zagyvált, hanem tiszta és szín musttal vagy borral, mely szőlőinkben terem, sőt teljes szabadságot engedünk önagysága embereinek,

¹²⁴² A váradi káptalan 1722. évi urbáriumai alapján 11 helység fizetett róka- és nyestpénz címén, az állatbőrök megváltásában egyenként évi 3 Rft 58 krajcárt. MOL U. et C. Fasc. 84. No. 1. Elemzése Papp Klára: *Jobbágysági szolgáltatások a XVIII. századi Bihar vármegyében*. Bihar megye parasztsága a XVIII. században III. Magyar Történeti Tanulmányok XX. Szerk. Szendrey István, Debrecen, 1987. 37–40.

¹²⁴³ Mivel a papír szakadt, éppen az maradt le, hová teljesítik a szolgálatot, de a majorság ismeretében ez egyértelműen Almás lehetett.

hogy boraink közül amelyik tetszik, foglalják le mindaddig, míg búzával ára kitelik.”¹²⁴⁴

A Doboka vármegyei Pusztaszentmihályra 1774-ben ment ki Bornemisz-sza Annamária (Csáky Kata idősebb lánya) és Árkosi Ferenc inspector, hogy a helybelieket korábbi szolgáltatásaikról megkérdezzék, illetve kötelezettségeiket a Doboka vármegyei szolgabírák előtt rendezzék.¹²⁴⁵ A contractus szerint a falu hadnagyát a birtokos választotta, aki a taxafizetéstől mentességet kapott, de kötelessége volt a szolgáltatások beadásában való közreműködés, valamint a jobbágyok feletti felügyelet. Fontosnak tekintették egyértelműen elrendezni a tulajdoni viszonyokat, amely szerint a helyi egyház is részesedik a hátrahagyott vagyonból, ugyanis a lakosok eltávozása esetén „bonumának $\frac{3}{4}$ része az uraság, $\frac{1}{4}$ része az oláh ecclesia számára marad”.

A lakosok azt vallották, hogy 1758-tól létezett a jobbágyok és zsellérek szolgáltatásait rendező contractusuk, amely szerint a „rendes heti szolgálatot,” vagyis a robotot pénzzel váltották meg. Most, mivel az urasági erdőben irtásaikkal kárt tettek, s a birtokos taxájukat keveselte, ahelyett heti két napi – akár kézi munkával, akár ökörrrel – teljesített szolgálatot követeltek tőlük. Bár a helybeliek eleinte vonakodtak ettől, végül mégis meg egyeztek. Az 1758-ban kimutatott 60 házhely helyett 80 házhely után osztották ki a külső appertinentiákat, s egy-egy belső telekért két részletben (Szent Györgykor, illetve Szent Mihály napkor) 8–8 vonás forintot ígértek, az ezen felüli hurubákért pedig külön-külön 2–2 forintot.

Sertéseik számának megfelelően – „bő makktermő időben” – minden tíz után egy adását írták elő, s a gabonafélékből is a rendes dézsmát „minden tizedik kalangyát” tartoztak megadni, s a termést az elcsépelés után Kolozsvárra, vagy Nagymásra vinni. A régi szőlőből a birtokos hat évig nem kért dézsmát. Minden gazda tartozott 11 tojást és ún. karácsony tyúkját a hadnagynak beadni.

Az urasági majorságot (100 véka őszi búzát, 12 véka tavaszi búzát, 40 véka zabot) tartoztak vetni, aratni, behordani, csépelni, majd Kolozsvárra illetve Almásra hordani. Ugyancsak kaszálniuk kell az uraság szénafüvét, és azt begyűjteni. A hosszúfuvar az ökrös gazdák kötelessége volt, akik „annuatim 1-1 hosszú úton” bort és egyéb terméket Zilahról, Somlyóról Kolozsvárra és Nagymásra voltak kötelesek szállítani. Akinek nem volt ökre, az levélhordással szolgálta a családot.

¹²⁴⁴ Jósika hitb. lt. No. 683. A jobb veremből 6 márvás és egy peták, az alábbvalóból a 29 köből „romlott búzát” 3 márvás és 6 poltúrán számolta a búzát. Bara Gábor főbíró és Fejér Gábor másodbíró szerint, ha valaki nem tudott fizetni, vagy mustot és bort adni, akkor Csákyne annak ingóságát vagy „ingatlanukat lefoglalhatja”. Az irat hátoldalán négy hátralekos neve szerepelt, akik 1-1 német forint búzában volt adós.

¹²⁴⁵ Jósika hitb. lt. No. 542. 161–163. Korda László és Hatfalusi József volt a két szolgabíró.

Kötelezték őket a két kocsmaház és a pálinkafőző, valamint a malom körüli munkák (renoválás, kertépítés stb.) elvégzésére, ugyanakkor a birtokos azt tilalmazta, hogy amíg „a malom forog, más malomban örölni szabad ne legyen”.

Az erdőhasználatban is a birtokos Csákyak érdekei érvényesültek. A falu erdeje urasági tilalmasra és a falu erdejére oszlott. Az uraság erdeiben a vadászást és a halászatot egyaránt tilalmazták, egészen a hídalmási határig. A falu használatára eső részből a lakosok vihettek fát saját szükségükre, de vigyázniuk kellett, hogy a makktermő fákban kárt ne tegyenek. Az urasági sertéstartás egyértelmű jele, hogy a falu erdejében is legelhettek az uradalom sertései. A makkos erdő használatáért minden sertés után 24 dénár makkbért, ha az nem volt, sertésenként 6 dénár pázsitpénzt tartoztak fizetni.

A gabonatermés után kötelesek voltak „a rendes dézsmát, azaz a tizedik kalangyát ... kiadni,” azt elcsépelni, s Kolozsvárra bevinni. A behordás előtt meg kellett építeniük a csúrt is.

A szurdoki – nővére fiával, Haller Jánossal megosztott – birtokról fennmaradt a szolgáltatásokra vonatkozó pontos kimutatás. Csáky Katának csak Alsó-Csobánka, Tormapataka és Tóthszállása falvakban volt részbirtoka. Alsó-Csobánkán a tizenegy jobbágyot taxára bocsátották, akik évente – két részletben – 90 vonás forintot fizettek a birtokos asszonynak, terményeikből dézsmát adtak és hosszú fuvarral szolgáltak. Tormapatakán a két telek egyikén lakott jobbágy, aki 8 vonás forintot fizetett, a másik belső telken egy huruba¹²⁴⁶ állt, amelyről egy szegény zsellér fizetett egy vonás forintot. A tóthszállási két sessio egyikén 6, a másikon egy 4 vonás forint taxát adó jobbágycsalád élt.¹²⁴⁷

A SZURDOKI URADALOM SZOLGÁLTATÁSAI (1776)

Település	Sessio	Jobbágy	Exemptus	Zsellér	Taxa	Dézsma
Alsócsobánka		11	1 bíró	-	90 Vft	mindenből
Tormapatak	2	1 jobbágy	-		8 Vft	mindenből
			-	1 hurubás	1 Vft	mindenből
Tóthszállása	2	1			6 Vft	mindenből
		1			4 Vft	mindenből
Összesen		14	1	1	109 Vft	mindenből

¹²⁴⁶ viskó, szántóföldi tartozékok nélküli szegényes ház

¹²⁴⁷ Jósika hitb. lt. No. 542.

A szurdoki jószágon a jobbágyok által adott ajándékok között első helyen a két-két kupa mogyoró állott, amelyet azonban egy véka zabbal meg lehetett váltani. Karácsonyra minden jobbágy 10 tojást, egy tyúkot, egy véka zabot tartozott adni, valamint két kéve hársat és helyi sajátosságként „midőn termése vagyon az Hiriba gombának, két fonttal tartozik”.¹²⁴⁸

Amikor 1779. április 24-én, Nagymáson, a grófnő elkezdte „bajos dolgainak” feljegyzését, vallásos meggyőződésének megfelelően az Isten segítségét kérte: „Te tudod, Uram isten, hogy magam erőmben soha se bíztam, hanem Téged Öröknek ura hívtalak minden dolgaimnak igazságára segítségül, Te benned bíztam. Ne engedd soha megsegyenülnem, mert én áldom a Szent nevedet, hogy eddig való terhes világi életemnek folytatására segítségem voltál, s kérlek, édes jó Istenem, légy tovább is igazgatóm, aki az akaratom nélkül cselekedni nem kívánok, s légy vezérem, hogy minden dolgaimot a Te dicsőségedre folytathassam, és engedd, hogy világon élő kevés napjaimot úgy rendeljem, hogy örökké való boldogsággal felválthassam, és vég nélkül a te dicsőséges személyed látásában örvendezhessek.” Könyörgésének megfelelően íratta össze az elmúlt időszak és a következő évek problémáit, bár az uradalmi lakosság panaszainak feljegyzését nem folyamatosan végeztette.¹²⁴⁹

A beírt fontos dokumentumok közül érdemes felhívni a figyelmet arra a szolgáltatásokat rendező contractusra, amelynek létrejöttét 1778. április 30-án Kolozs vármegye egyik szolgabírája, Hertzeg József előtt mind a nyíresi és kökényesi jobbágyok, mind Nagy István nagymási udvarbíró egybehangzóan igazolták, s „kézbeadással egyezének meg rajta”. A magyarországi gyakorlatban az örökös jobbágyok általában a földesúrtól kaptak urbáriumot, contractust viszont a szabad költözőkkel kötöttek. Ebben az esetben azonban „jobbágy személyek”-nek nevezték a megállapodó szolgáltatókat. A tíz pontból álló contractus nyolc pontja szabályozta a robotkötelezettséget. Egyrészt két hosszúfuvart határoztak meg az ökörrrel rendelkezőknek és a gyalogszereseknek egyaránt, másrészt a nagymási szőlőben két napi ganéjhordást, valamint 4–4 napi kapálást,

¹²⁴⁸ A hiriba gomba a tinóru megfelelője. (Kalotaszegen, Várfalván, Szászfenesen, Sóvidéken elterjedt elnevezés. Lásd Kicsi Sándor András: *Élő nyelv. Néhány népi gombanevünkről*. www.c3.hu/~magyarnyelv/05-3/kicsi.pdf) A gombát felfűzve szárították, s kiváló ételeket készítettek belőle. Jósika hitb. lt. No. 542. Amikor mogyoró nem termett, 3 krajcárt kértek tőlük kupájáért.

¹²⁴⁹ Jósika hitb. lt. No. 542. A 437. számú, bekötött lapokat tartalmazó könyv nem folyamatosan vezetett, s igen sok üres oldal tartalmaz, a grófnő tehát inkább elhatározta, mintsem következetesen vezettette a bejegyzéseket.

szántást és aratást, 2 napi kaszálást, harmadrészt az ökrös gazdáknak a fűrészmalomhoz egy-egy tönk hordását.¹²⁵⁰

A Hunyad vármegyei branyicskai birtokon a pusztatelkeket úgy hasznosították, hogy a tisz, Both Mihály minden telek után 10 vonás forintot, valamint egy-egy hét gyalogrobotot és a helybeli szőlőbe 24 szekér trágya hordását követelte meg. A szolgálatra a grófnőnek azokra a munkálatokra volt szüksége, amelyekre egy 1780-ban végzett felmérés derített fényt. Ekkor ugyanis kimutatták, hogy Csáky Kata igazgatása alatt milyen gazdagodása, gyarapodása (szőlőterület és gyümölcsfa állomány gyarapítása stb.) történt a branyicskai birtoknak, amely meglehetősen munkaigényesnek bizonyult.¹²⁵¹

1780 októberében a rajtolci lakosok együtt – „közönségesen” – fordultak Csáky Katához, mert a „szer feletti szolgálatot” kifogásolták, s inkább hajlottak volna arra is, hogy contractusuktól feloldoztassanak. A településen az örökös jobbágyság volt többen (a grófnő halála utáni birtokosztás szerint 51 jobbágyság és 12 zsellér illetőségű lakosa volt), az együttes fellépés tehát arra utal, hogy a földesúr tisztjei ebben az esetben is a közönség egészével kötöttek megállapodást. Csáky Kata a létrejött egyezségtől semmiképpen nem akart elállni. Mivel feltételezte, hogy esetleg a építések miatt növekedett meg a contractusban foglaltak felett a szolgálat, kifejezetten arra hívta fel tisztje figyelmét: „oly rendet szabjon, hogy erre ennekutánna méltó panaszok ne lehessen”. Ugyanakkor a kérelmezők-

¹²⁵⁰ Uo. Amennyiben a contractus pontjait valamelyik fél nem tartja meg, az ellene vétőnek 40 magyar forint kell a másik félnek fizetnie. Ursz Dimitru, Csontya Toloméj, Ursz Krecsun, Csontya Von, Csontya Paszk, Bénye Simion, Bénye Petru Nyiresről, valamint a kökényesiek 400 vonás forint taxát voltak kötelesek fizetni, valamint egy udvari bérest tartani.

¹²⁵¹ 1780. november 10-én készített kimutatás, amelyet Barbátvizi Bája József és Borsos Gergely, Hunyad vármegye „szüntelen folyó Törvényes Táblájának hites assessori” készítettek, arról az időszakról, amikortól „Mlgos Liber Báro Branyitskai Jósika Imreh úr őnagysága branyitskai jószágát bizonyos summa pénzbe maga birtoka alá vette volna”. Pontos dátumot nem közöltek. Jósika hitb. lt. No. 544. Branyicskán Árkosi Ferenc hívására jelentek meg, s ott a birtok tisztjeivel, akik a változásokat leginkább ismerték, készítették el a kimutatást. Az udvarházat szalmával jól befedették, cselédházat, konyhát és mellette kamarát emeltek. Az istállót és a hintó színt renoválták, az udvart és a kertet sövényvel újjálag kerítették. Az udvarban egy új sertés ólat is emeltek. A veteményes és szőlős kertnek nagyobbik része elpusztult, ezt az új tisz újraépítette. A tövis bokrok helyett is veres szőlőt, egrest és 20 meggyfát ültetett, valamint 33 szilvafát és birsalmát (birsalmába körtvély oltvány). Két szőlőlugast is készítettek, amelyek az idén 7 veder bort teremtek. A csűrön alul szilvafákat ültettek, de csak 101 maradt meg belőle, a régi gyümölcsösben 75 szilvafa és 3 alma oltvány fogant meg. Az előbbeni két malomhoz építettek Vályalungán még egy két kerekűt, Dunesden pedig egy kerekűt No. 3. A falu közönséges földjéből a nem művelt területen, a Rovina nevű helyben 150 véka gabonát vetettek el, a bori határban a Perlogyi nevű helyben (mely némely részben újítás) 80 véka búzát. „Item La Pakurele nevű helybe vettek 60 vékát, ennek előtte sok esztendőktől fogva inculte hevert.”

nek is megírta, úgy vigyék végbe a szolgálatot, hogy a munkát „ne kényteleníttessenek a tisztek szeren kívül való napokban pótoltatni”.¹²⁵²

A birtokosok gazdálkodó tevékenysége bizonynyal hatással volt a konfliktusok kialakulására. Az is egyértelmű azonban, hogy az érdekellentétek nem mindig a földesúr és jobbágya között keletkeztek, hanem igen gyakran az egy-egy birtokot közösen használó compossessorok között jöttek létre, s erre a konfliktusra épült rá a helységek jobbágynépességének panasza. 1774-ből ismerjük a nagyalmási „Csonka várhoz tarozó Vár erdeje nevet viselő erdő Nyíres és Czold felől való métáinak kikeresésére s megújítására,” azaz a határ elhatárolására kiküldött comissáriusok jelentését. Az iratból kiderül, hogy szeptember 17-én a kiméretésre Bethlen Miklós feleségének, Csáky Katának kérésére és a Kolozs vármegyei Törvényes Tábla comissáriusainak megkezdett, de félbeszakasztott munkája folytatásaként került sor. Az öt vármegyei megbízott és Árkosi Ferenc a Czoldon lévő szállásukon előbb a birtokelhatárolás előzményeit tekintette át, amit az inspector adott át nekik, s elkészítették a munkálatok tervét.¹²⁵³ Kiderült, hogy 1763-ban losonci Bánffy Elek liber báró és birtokostársai kezdtek pereskedésbe a határ kijelöléséért, s azt 1770-ben – az iratokban nem jelzett okok miatt – szakasztották félbe. Ungur Dávid czoldi házánál, a szálláshelyen Jakab András szolgabíróval megjelent maga Bánffy Elek is, aki szeretne volna visszaszerezni az általa beadott iratokat, de azokat nem adták oda neki. A bizottság azzal kezdte, hogy a kirendelt falusiak közreműködésével földből egy halmot rakatott a nyíresi határ és a vár erdeje között, majd a többi falu határát is ehhez hasonlóan jelölte meg.

A határ körülhatárolására minden bizonynyal azért kellett sort keríteni, mert a terület hasznosítására különböző elképzelések születtek. A birtokos asszony, Csáky Kata udvarbírói (Melinszki Ferenc, illetve Nagy Tamás) az 1770-es években egyértelműen a majorsági terület földesúri hasznosítását, új malom építését illetve a szőlőtelepítéseket szorgalmazták.

A lakosok kérelmeire adott válaszok alapján Csáky Kata a szolgáltatási könnyítésekkel kapcsolatban igyekezett nagyon körültekintően eljárni. Következtesen tett engedményeket akkor, ha pl. valaki háza építését kívánta biztosítani. Az almási Petene Simon 1781 januárjában „háza s telkén lévő épületei” megromlása miatt kért Szent Mihály napig engedelmet a taxára bocsátásra. A 8 vonás forint taxafizetés lehetőségét azzal a

¹²⁵² Uo. 1780 október 28. Az erdőéléssel kapcsolatban azt válaszolta panaszaira, hogy a tiszt hagyja őket a „régi jussban,” kivéve a makkos erdőt, mert „azt tudják, hogy az uraság parancsolatjából” tilalmas.

¹²⁵³ Jósika hitb. lt. No. 542. Szentiványi Henter János, diószegi Harmathi János, kalotaszentkirályi Zámbo Sándor, Bíró József, tállyai M. György voltak a kiküldöttek, akik Czoldon „plánomot csináltak”. A kirendelt falusiak NagyAlmás, Nyíres, Kőkényes, Rajtolcz, Kásapataka és Bábonya helységeket képviselték.

feltétellel nyerte el, hogy az építkezést még abban az évben befejezi, valamint, hogy „ugarlaskor, fordításkor, gabona takarításkor és széna hordáskor külön-külön 4-4 napot egész tehetségével szolgáljon”.¹²⁵⁴

Az almási uradalomhoz tartozó nyíresiek taxa- és szolgáltatáskönyvitését viszont nem engedte, egyedül a vajdát mentesítette a taxafizetés alól. A falusiak kérelmére saját kezűleg írt válaszában más könnyítést tett: „... amely 17 öl fát az én számomra vittek a sidónak, azt nekik engettem, hogy ezután magok hasznokra adhassák el.” A bercsieket még meg is rótta, mondván, ha jó gazdák volnának, kiárkolnák a rétet, „az iszapot eltávoztathatnátok,” így azonban nem engedheti el taxájukat.¹²⁵⁵

A gazdasági feljegyzéseket, instantiákat tartalmazó gyűjteményben több bejegyzés tanúskodott arról, hogy az idős emberek földjét kellő ellátásért használni engedte a munkára alkalmas falubeli fiatalabb családtagoknak. A lehetőség azonban – amelynek megadása természetesen az elvárható szolgálat teljesítési kötelezettsége miatt a birtokos érdeke is – konfliktusok forrása lett. Amikor a nyíresi Bónye Petre azzal fordult hozzá, hogy a grófnő engedelme alapján a házába fogadta a vejét, de az nem akarja helyette a szolgálatot felvállalni, akkor a grófnő kivizsgáltatta az ügyet. A döntés a körülmények miatt szigorú, ám az előzetesen adott könnyítéshez logikusan alkalmazkodó volt: aki a szántóföldi tartozékokat használja, annak kell a szolgálatot teljesítenie. Az öreg Bónyénak ezért egyértelműen megíratta „értésemre esett: egy talpalatnyi szántó vagy kaszáló földet is által nem adtál, hanem mint annak előtte, úgy most is magad birod, azért vejedtől nem is kívánhatod, hogy éretted szolgálatot tegyen, hanem ha magad birni akarod, s néki által nem engeded, szükséges, hogy magad és nem ő, mind uraság, mind más szolgálatokat végben vigyed...”. 1781 januárjában a birtokos asszony nevében Árkosi Ferenc és Boér Ferenc hagyta jóvá a bercsei Czikirló Vonul és Farkas Tógyer megállapodását, azzal azonban, hogy Czikirló minden jószágát össze kell íratni, s a conscriptiót az almási tisztnak átadni, hogy halála esetén ne keletkezzen probléma, s a javakat a Csáky udvar kaphassa meg. A „megerőtlenedett” Czikirlónak nem született gyermeke, Farkas Tógyernek pedig apjával egy telken lakott

¹²⁵⁴ Uo. 437. sz. Bethlen Rozália második házasságkötése után kapott sajátos, bár érthető jobbágyi kérvényeket. 1797 januárjában az almási jobbágy-cigány, Bárány Gábor küldött hozzá instantiát, hogy fia házasságához adjon „egy kevés gabonácskát s pálinkácskát,” amire egy véka búzát kapott, mondván: „a szűk időben szűk lakadalom kell”. Áprilisban a nagyalmási Varga Péter azzal forrdult hozzá, hogy házasodni készülő kőműves fiukat néhány forinttal és itallal segítse meg. A grófnő Kolozsvárról arra utasította számtartóját, hogy adasson a kőművesnek három rénes forintot és két véka búzát. Jósika hitb. It. No. 551. A könyörgő levelet 1797. január 12-én keltezték.

¹²⁵⁵ Uo. 437. szám alatt. A nyíresiek és bercsieket instantiájára adott válasz 1780. május 6-án született.

két házas fia. Az öreg kötelezte magát, hogy „maga örökségibe fogadgya, és aztat holtáig vele együtt bírja, holtá után pedig neki engedi,” ellenben Farkas az idősebb fia nevében azt vállalta, hogy az Czikirló Vonult „... mint attyát megbecsülné, örökségibe gyámolítaná, s maga örökségibe is, míg együtt lennének, esztendőnként egy kevés törökbúzáat vetegetne”.¹²⁵⁶

A segítségadás szándéka vezette a grófnőt akkor, amikor a rajtolci Pus-kás Lázár családjának egy esztendőre adatott egy fejős tehenet gyermeke táplálására.

A rajtolci külső fogadó mellett házat építő Ruzs György 7 májás taxára bocsátását kérte, amin felül még ígérte, hogy bort szállít a fogadóba, amikor szükséges, valamint segítséget ad a fogadósoknak a pénzszedésben és marhák behajtásában. Ezt a kérést a birtokos asszony teljesítendőnek tekintette, mondván, hogy annál inkább megadható, mivel a kérelmező „háza után semmi appertinentiát a falu határán nem bír”.¹²⁵⁷

1783 decemberében a Doboka vármegyei Bilak parasztjai panasz tet-tek a grófnő ellen, mondván, hogy a jobbágyok irtásait, kaszálóit elvette, de azok helyett nem adott más földeket a jobbágyoknak, sőt „azok után a földek után, amelyeket nem bírnak, a mai napig contribuálnak”.¹²⁵⁸ Ra-mutjai Miklós bilaki provisor és hadadi Badoni József, a vármegye hites assessora és comissáriusa a vizsgálatot elvégezte. Az öt instanciázó föld-jeit felmérték, s az általuk feltüntetett adófizetéseket egybevetették az adójegyzékkel. A vizsgálat azt derítette ki, hogy a parasztoknál több föld van, mint ami után adóznak, nem igaz tehát állításuk, hogy náluk nem lévő földek után fizetnének. A vizsgálat arra utal, hogy az úrbéres földek felméréstetése, a telek utáni szolgálat – ahogyan az úrbéri rendezés alkalmá-val a magyarországi területeken történt – az erdélyi birtokosoknak is érdeke lett volna, s a kérdés halasztása csak növelte a konfliktusok lehetőségét.

A jobbágy-földesúri viszony alakulására az 1784. évi erdélyi paraszt-felkelésnek is jelentős hatása volt. Csáky Katának még a küüllővári kas-télyba küldte levelét férjének egykori titkára, Strohmayér Antal, amely-ben egyrészt óvta őt a kinntmaradástól, másrészt tájékoztatta a felkelés híreiről.¹²⁵⁹ A kincstartóság bennfentese úgy tudta, hogy Schultz, a huszá-

¹²⁵⁶ Uo. A megbízottak a megállapodás hátoldalára írták a cessionális levél confirmálásá-nak feltételeit. 1781-ben a grófnő a bilaki „megvénhedett és már öregsége miatt a munkaté-telre elégtelen” Marian Pomell zsellér házhelyét az azt kérelmező Báthosi Dávidnak adta.

¹²⁵⁷ Uo. 1781. január 17. A kérés az volt, hogy az ajánlott szolgálaton túl a vajda „egyéb taxára, s udvar szolgálattára ne hajtssa”.

¹²⁵⁸ Jósika hitb. lt. No. 660. 78.

¹²⁵⁹ Jósika hitb. lt. No. 551. Strohmayér Antal levele 1784. november 19-én. Strohmayér információi nem biztos, hogy teljesen pontosak voltak, mivel Schultz alezredes 1784. no-venber 12-én valóban 8 napos békét eszközölt ki, de a parasztok a következő kéréseket ad-ták elő neki: szabadítsák fel őket, jelentkezessenek katonának s engedjék el az elfogott fel-

rok alezredese a zalatnai uradalom parasztjaival egyhetes békét kötött, s követeléseiket is előterjesztette: „azt kérték, hogy ők a jobbáagságtól megszabadíttassanak, az föld nekik az nemességgel egyaránt felosztattassék, és így ők mindenben az nemességgel egyesek legyenek. Ezen punctumokat az Méltóságos Királyi Gubernium nem acceptálván, az feleletet az említett Oberleutnant úr magával még szerdán elvitte és ma fogja publikálni.” A paraszti mozgalom hatása abban mérhető le, hogy a következő években megsokasodtak a szolgáltatásokkal, határhasználattal kapcsolatos jobbágyi panaszok, amelyek kivizsgálását ráadásul igen szigorúan vették.

A kükküllővári uradalomból a bajomi, fajszi, boldogfalvi parasztlakos követeléseinek rendezéséről a grófnő 1787 áprilisában kapott Domokos Ferenc megbízotttól választlevelet. Az intézkedés a panaszok valódiságát igazolta, azt tudniillik, hogy a birtokos az úrbéreseket által használt földet foglaltatott el, ugyanis Domokos megoldásként írta le: egy 12 tagú bizottság előtt „az bajomiaktól elfoglalt földek helyett hasonló jóságú földeket kimértünk a comissáriusokkal edgyütt.”¹²⁶⁰ Az elvett földek írtásföldek voltak, Csáky Kata levélvégi megjegyzései is ezt erősítik, ő ugyanis a kükküllővári birtokkal kapcsolatban említette meg, hogy „száz portiofizető embernél többet szaporítottam, azoknak sok kedvet, nemcsak iratni attam, hanem szolgálattokból időt engedtem. ... Az új kezdek helyiben sok idővel vétetődött el a föld közönséges falu földből...”¹²⁶¹ II. József 1787. február 15-i rendeletét Erdélyben úgy értelmezték, hogy a jobbágyot telkéből csak végső esetben lehet kitenni, ezért a megyei tiszteknek a jobbágyokat kell védelmeznük, s a vétkes földesurakat meg kell

---

kelőket. Prodan, 1979. I. 489. Az állításban új elem a nemességgel való egyezés, amit ellenőrizni még nem állt módomban. II. József 1784. november 22-én döntött a felkelés katonai erővel történő leverése mellett, a védett helyre húzódás ebben a helyzetben egyértelműen szükségessé vált.

¹²⁶⁰ Uo. No. 661. 255–256. Mindegyik település Kükküllő vármegyében volt. A praefectus még pénzbeli visszafizetést is jelentett, valamint kérte a grófnőt, nézzen utána a jobbágyokkal kapcsolatos új intézkedéseknek is „... micsoda rendelkezések jüdtenek a jobbágyok állapotjáról, és azoknak minden héten leendő törvény ültetésekről, cancellária felállításáról...”. A jobbágypanaszok intézését az uralkodó úgy képzelte, hogy a minden héten tartott ún. hivatali napon kell a birtokosnak, vagy megbízottjuknak lehetőséget adni, hogy a jobbágynépesség előadhassa panaszait, arról tanúvallatást kell végezni, s a felvetésre a jegyzőkönyv alapján egy hónapon belül szükséges válaszolni. Erdély története II. 1098–1099. Ehhez azonban – ahogyan a grófnő ügyintézése is mutatta – egyáltalán nem voltak meg az előfeltételek, de a hajlandóság sem. Erdélyben csak az 1791. évi XXXVI. tc. rendelkezett az engedély nélküli írtásokról úgy, hogy azokat ellenszolgáltatás nélkül elveheti a birtokos a jobbágytól, illetve az engedélyezett írtások után birtokosnak kártételt kell fizetnie. Uo. 1044–1045.

¹²⁶¹ Jósika hitb. lt. No. 661. 263–264. 1787. szeptember 14-i levél. A lakosságnak adott gabona árának megfizetéséből még további problémák adódtak, az almásiak ugyanis tagadták a „gabona-adósságot,” ezért Kozma Ferenc per indítására akarta rávenni a grófnőt.

büntetniük.¹²⁶² 1787. október 11-én már Kozma is jó hírként írhatta meg a grófnőnek Szebenből „nemrégén jött a rescriptum, mellybe megengedték, hogy nemcsak az allodiális földeket, sőt a colonicálist is elveheti, csak más hasonlót adjon helyekben.”¹²⁶³

Egy 1808-ban lezajlott egyeztetés alapján azonban az ügynek folytatása volt. Akkori emlékezésük szerint a bajomi colonusok tudtak ugyan egy megállapodásról, amit Bethlen Miklósnéval 1789-ben kötöttek, de „amely egyezéssel azután a colonusok nem lévén megelégedve, újabb lépéseket tettek a szükséges helyeken, most azért önként lemondván minden praetensiójokról” a grófnő lányának, Bethlen Rozália (Wass Miklósné) megbízottjának, Sikó Istvánnak újabb követeléssel álltak elő.¹²⁶⁴ Kiderült, hogy a Csáky Katával kötött megállapodásban azt rögzítették, hogy két napi ökörrrel végzett szolgálatuk kötelező, ezért a harmadik napot – ahogy megállapították – „nékünk rebonificalni kellene,” s ezért a már kifizetett pénzhez még ugyanannyit követeltek. A tartozás 13 colonust érintett, akinek a mandatarius 450 rénes forintot és 32 krajcárt fizetett ki, ami után valamennyien azt deklarálták, hogy meg vannak elégedve a hátralék elrendezésével.¹²⁶⁵ Többeknek a szintén a Csáky grófnő idejében juhaik között okozott károsítás miatt 80 rénes forintot fizettek ki. Az egész falu közössége nevében a falusbíró és az esküdtek a makkoltatási jogaik elleni vétség címén követeltek az örököstől, Bethlen Rozáliától 50 rénes forintot. Miután azt a bírónak megadták, „mindenik részen álló felek egymás ellen volt is lehető praetensiójok, örökre complánálak és elenyésztek”. A bölönyi Domokos István hites assessor és Andrási István előtt létrejött egyezés szerint a falubeliek kéréseit Bethlen Rozália rendre teljesítette. Ahogyan ez a megállapodás, az 1823-ban megfogalmazott panaszáradat is (amikor a kükküllővári uradalom képviselői a Királyi Főigazgató Tanácshoz fordultak) a Bethlen Rozália és Bethlen József közötti pereskedés közben és nyomán született.¹²⁶⁶ Ez utóbbi panasz a birtokos grófnőnek tulajdonított túlzó követelés, a földesúri dézsma beszédese („méhet és bornyakból és akót is”) miatt alakult ki. Minden faluból két személy vett részt a tárgyaláson, de a grófnő a négy pontban foglalt legfontosabb eredményt, három esztendei dézsma visszafizetését figyelmen kívül hagy-

¹²⁶² Uo. 1099.

¹²⁶³ Jósika hitb. lt. No. 661. 265. Kozma 1787. október 11-i levele.

¹²⁶⁴ Jósika hitb. lt. No. 544. 1808. március 19-én a Kükküllő vármegyei Nagybjajomban, Bethlen József colonusának, Molnár Péternek házánál jelentek meg a nagyszámú panasztevők és kérelmezők.

¹²⁶⁵ Jósika hitb. lt. Uo. és No. 678. Panaszaikról azt jegyezték le, hogy az a Gubernium és az udvar előtt is ismert, tehát panaszleveleiket feltehetően mindkét helyre eljuttatták.

¹²⁶⁶ MOL P. 56. CLI., Bethlen család (kükküllővári) levéltára, peranyag 1758–1805. Az anyag teljes feldolgozása még további kutatásokat igényel.

ta, sőt ismét túlzó robotot követelt az aratásnál, ezért a panasztevők más vármegyéből kértek idegen tiszteket a végrehajtáshoz.¹²⁶⁷

A nagyalmási uradalom úrbéri szolgáltatásainak korábbi hagyományait Csáky Kata egy 1787-ben elhangzott almási lakossági panaszra adott válaszában adta elő. A panaszról április közepén írt neki Árkosi Ferenc praefectus, s azt javasolta, hogy keressék elő az almási almáriumból a „régí almási dominium conscriptióját az szolgálat iránt, ... én úgy emlékezem reá, hogy ottan volna, még pedig két rendbeli”. Azt is tanácsolta a grófnőnek, minél előbb nyújtson be a Guberniumhoz egy kérvényt, hogy a várható executio előtt őt is hallgassák meg a sérelmekkel kapcsolatban. Csáky Kata bizonyára megtalálta a megbízott által ismert urbáriumokat, mert a májusi válaszadásban egészen pontosan tudta idézni őket: apja, néhai Csáky Zsigmond idejében „minden szakasztás vagy meghatározás nélkül való szolgálat alatt lévén a panaszlók, báró Bornemissza János úr alatt instantia által folyamodtanak a szolgálat könnyebbítéséért, s úgy relaxáltatott 3 napokra, melyért az uraságnak önként kalákázott, azután pedig vagy bika bérért vagy a falus bíró szolgálattya redemptiójáért.”¹²⁶⁸

A lakosok panaszukban túlzottnak tartották a teljesítendő robotot, mondván, hogy korábban éjjeli strázsálásra, majd a rendes roboton felül ingyen kalákára szorították őket. Ezzel szemben a grófnő – aki a maga részéről beleegyezett a parasztok vallatásába, s ezt kérte a Guberniumtól is – nem látott különösebb problémát a robotkövetelés mértékében, hiszen a jobbágyok 3, a zsellérek 2 napi szolgálattal terheltek, s efelett kell a szőlő gyepűjét, s a malom gátját gondozniuk. Árkositól tudta, hogy még Mátyus István udvarbírósága idején, amikor a tiszt a faluban lakott, akkor égették fel a házát, s ezért állíttatott strázsát, majd évek múlva, amikor az elmaradt, helyette kalákáztak a parasztok.

Csáky Kata válaszában kitért arra is, hogy a középplaki és nagypetri lakosok használatára engedte az allodiális legelőt, a czoldi és nyíresi lakosoknak pedig az egykori almási vár erdejét és a Cseresznyefő nevű allodiális helyet.¹²⁶⁹ Szerinte az almásiak marháik számának megfelelő legelővel bírnak, sőt, az „több mint marhájok száma kívánja. Továbbá,

¹²⁶⁷ A folyamat végét nem ismerjük. A forrást közli: *Erdélyi jobbágyok panaszlevelei. Kordokumentumok az erdélyi falu életéből 1771–1848*. A leveleket válogatta, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel ellátta Kovách Géza. Bukarest, 1971. 188–192.

¹²⁶⁸ Jósika hitb. lt. No. 660. 1787. májusában, a lakossági panaszra tett válasz. Báró Bornemissza Csáky Kata első férje volt. Uo. No. 661. 258. Árkosi praefectus levele a grófnőhöz. Csáky Kata a levélvégi megjegyzésben hamisnak nyilvánította az almási parasztok vádjait, de a válaszlevéllel beküldette Árkosit az officialátusra, hogy időt nyerhessenek. 1787 májusában erre született a fenti protestáció, amelyben az executor urak előtt a sérelmekre válaszolt.

¹²⁶⁹ Jósika hitb. lt. No. 542. A nagyalmási csonka vár erdejének Czold és Nyíres felől való határát 1774. szeptember 27-én mérték ki.

hogy az határra juhokat idegenből, vagy akármely marhákat fogadjanak, azt az Urbarialis Regulamentum 3. szakaszának 5. punktuma megtiltván, azt maga a grófnő engedte meg.

A grófnő reflexiója azt is tartalmazta, hogy a dezsőfalvi pusztá Váralja és a Kormásága nevű területei allodiálisok, az Almás vizén innen levő helyek voltak. A Váralja nevű helyen még az atyja létesített „coloniális sessiókat,” de „azok contributio alatt soha nem voltak”. A falu felső végénél a colonusok számának szaporodása miatt létesített „majd száz integra sessiókat, azokat appertinentiákkal maga allodiumából provideálta, napi számokat követel érte.”

A szőlőgyepű s a malomgát körüli munkák máshol is az úrbéri szolgálatok között vannak, ezeket nem tartotta jelentőseknek. Ugyanakkor a szőlőgyepű csinálást, mivel az a „heti egy napi szolgálat elengedése fejében történik,” nem tekintette teher-növekedésnek.

Azért kérte a régi lakosok megváltását, mert abban bízott, hogy az öregek „önként factálni fogják, hogy vala mint az Váralyában, úgy az Kormaságban is. Semmit úgy, mint házhelyek után való appertinentiákat s portio alatt lévőket nem birtanak, hanem mint uraság földéből, csak engedelemből, s azon helységek pascuma is nem ingyen, hanem pénzért engedtetett.” Árkosi Ferenc a grófnő nevében arról is nyilatkozott, hogy Almáson, a falu felső végénél valóban vett el földeket Csáky Kata, de „azok bonificálva vannak, mégpedig kétszeresen, mivel az elvett földek helyett adott csere földek minden esztendőben fructificálandók ...”.¹²⁷⁰

Az investigációt 1787. május 9-én Nagymáson kezdeményezték, amelyet végül szeptember 9-én és december 17-én végeztek el. A grófnő és megbízottja állításairól tíz tanút – a kérésnek megfelelően valóban elsősorban az öreg, 50–75 éves lakosokat – vallattak ki, akik – az 1–5 tanúk – 1787. december 17-én ismét megjelentek, a vallomásokat kiegészítették, illetve kezük keresztvonását az elkészült irat végére helyezték.¹²⁷¹

A robotról és annak változásairól gyakorlatilag egybehangzó volt a tanúk vallomása. A paraszti emlékezet nem igazolta a túlzott munkavégzést, különösen nem annak erőltetését. Sőt az derült ki, hogy a falu érdekében – némi birtokosi sugalmazás után – bizonyos munkákat az uradalom jobbágynépe maga vállalt fel. A 70 éves Boldisár János szerint Csáky Zsigmond idején a jobbágyi szolgálat azért nem volt nagyon terhes, mert

¹²⁷⁰ Uo. 1784 májusában kissárosi Árkosi Ferenc megbízott a birtokos asszony nevében Almáson adta ki a választ, amely azt is tartalmazta, hogy a lakosok szabadon adhatják el termékeiket, azt eddig sem tiltották, s ezután sem szándékoznak meggátolni.

¹²⁷¹ Jósika hitb. lt. No. 660. Az első és második tanú Nagypetriből, a harmadik, negyedik és ötödik tanú Nagymásról, a hatodik tanú Czoldról, a hetedik és nyolcadik Kökényesről, a kilencedik Nyíresről, a tizedik tanú pedig Rajtolczról való volt.

igaz, hogy „szorgosabb dolog idejében ... egy-két hétig is egyvégtiben dolgoztunk, de osztán három-négy hétig szolgálatra nem erőltettünk”. A vallomástevő kulcsár volt Csáky Kata első férje, Bornemissza János földesurasága idején, aki a malomgát kötését egyértelműen a falu érdekének tartotta, s szerinte ezért vett részt ebben a munkában mindenki „avégre még a pap is tartozott kimenni, és azt eleitől fogva vitték.” Csúff Toma megerősítette, hogy a szükséges munka elvégeztével „elbocsáttattak magok dolgainak folytatására,” s a három napi szolgálatot báró Bornemissza János határozta meg. A szőlőgyepű-csinálás Zilahi András udvarbíróságától vezették be, de valóban úgy, hogy egy-egy napi szolgálatuk elengedését kapták cserébe. A gát-csinálás korábban a dologszer része volt, Vákár Timosi udvarbíróságától kezdték rendkívüli feladatként végezni. A nagymási, 66 éves Vonyiga Péter azt vallotta, hogy Bornemissza a négy napos szolgálatot csökkentette három napra. Úgy vélte, hogy bár nem volt gyakorlat a kalákázás és a strázsálás, mivel a helybeliek jó viszonyban voltak a tisztekkel, „kényszerítés nélkül is, jóakarattukból attanak egy kalákát, hol pedig bikáért.” Strázsálásra csak akkor került sor, ha valamely gonosz ember kártételétől féltek, illetve „most közelebről, midőn az oláhok tumultuatiója volt ...”.¹²⁷² Ugyanezt igazolta a hetvenéves, nagymási Takács Lázár is azzal a kiegészítéssel, hogy a három napi szolgálat kifejezetten a falu kérésére történt, „mivel azelőtt hetenként” szolgáltak. Szerinte a malomgát-csinálást önként azért vállalták, hogy az őrlésben elsők legyenek. A szőlőgyepűről úgy nyilatkozott, hogy már Bornemissza János idejében fenntartották, de decemberben hozzátette, azt nem tudja, szolgálatba számítva, vagy azon kívül csinálták-e? A rajtolczi Martsinan Simion is úgy tudta, hogy a malomgát-csinálás nagy hasznukra volt. A szőlőgyepűről maga a néhai úr – feltehetően Bornemissza – mondta meg nekik, hogy „ha meg nem csinálják, ők károsodnak, és így szokássá lett közöttük”.

A dezsőfalvi praedium allodiális voltát – régi öreg emberek elmondása alapján – valamennyi vallomástevő igazolta, s azt is, hogy ott a Váralja és Kormosága nevű helyeken engedett szántók és kaszálók csak az uraság engedelmeiből átengedett területek. A Rekettyés nevű legelőt az uraság a nyíresieknek két éve bocsátotta rendelkezésükre, azt a falunak adta, s ez az erdő a nagymásiaktól távol fekszik. A czoldiak a Csesznyefő nevezetű helyet használták. A vár erdeje allodiális hely, ennek bizonyítására a 66 éves Vonyiga Péter hozzátette, hogy a Váralja és Kormoságú helyekre „ha régen Almásról a gonosztevő által szaladott, el nem foghatták.” Takács Lázár előbb azt vallotta, hogy a nyíresieknek és czoldiaknak

¹²⁷² Utalás a Horea és Closca féle, Zaránd megyéből indult felkelésre.

átadott legelőhelyek részint allodiálisak, s távol esnek Almástól, decemberben azonban helyesbített, hogy „*most is egy darab időtül fogva pascuálják, mikor hozzájuk férnek, mivel távol létük miatt nincs kezek ügyében az almásiaknak, mikor pedig makk termett, a makkbért az almásiak megadták az udvarnak azon helyekről*”. Először ugyancsak úgy tudta, hogy a Váralja és Kormoságú helyek allodiálisok, de akitől elvettek földeket, másokat adtak cserébe, decemberben azonban úgy módosította vallomását, hogy az innen „*elvett földekért másokat nem adtak*”.

A czoldi Ungur Nyikuláj vallomása arról tanúskodott, hogy a czoldiak és az almásiak közötti viszályok miatt Bethlen Miklós kikérdezte a helységeket, „*hogy azon villongást miként lehetne elkerülni, és tulajdon Almás magát deklarálta, hogy azon hely tőle felettébb messze lészen (mely Cseresznyefűnek neveztetik) és jónak ítélik annak általengedését a czoldiaknak, aszerint assignálta Bethlen Miklós bizonyos taxafizetés mellett czoldiaknak*”. Martsinan Simion úgy tudta, hogy az almásiak urasági engedelemből használhatják a dezsőfalvi praediumot, de csak a falu felső végénél elvett földekért kaptak a helybeliek csereföldet.¹²⁷³

A grófnő saját bejegyzései, az uradalom működésével kapcsolatban fennmaradt iratanyag és az instantiára tett válaszok között nem volt nagy eltérés. Ugyanakkor az esetenként pontatlan, máskor hiányzó összeírások, feljegyzések alapján azt nem lehetett cáfolni, hogy a szolgáltatás valóban növekedett Csáky Kata földesurasága idején. Kozma Ferenc csak 1772-ből és 1786-ból talált tabellát, korábról nem, abból azt derítette ki, hogy „90 gazdával és egynehányszáz rénes forintokkal szaporodott a contributio és a colonicultura.” Egy évvel később, 1788. októberében a grófnő megírta Rozália lányának, hogy az alispán II. József jobbágyrendelete alapján kihirdette „*már többé az jobbágy név ne hallattassék*”. Azt követően, hogy Almáson a numerizációt egy tiszt vezetésével végrehajtották, pontosította Kozmának a népességnövekedésre vonatkozó korábbi közlését is, mivel abból „182 numerus jött ki, mikor kezem alá jött 61 volt, jól megszaportítottam a portiófizetőket...”¹²⁷⁴ Lassan-lassan valóban az igazolódott, hogy nincsen ok eljárni a birtokossal szemben.

Feltűnő, hogy az uradalom népessége akkor lépett az ellenszegülés útjára, amikor a grófnő már ritkábban tartózkodott udvarházában. Ráadásul Árkosi udvarbíró is ekkor betegedett meg, 1787 szeptemberében már

¹²⁷³ A tanúvallomás 1788. január 23-án került Kolozs megye levéltárába, amit Bíró Dániel nótárius igazolt.

¹²⁷⁴ Jósika hitb. lt. No. 662. A grófnő 1788. október 13-i levele Bécsbe. Lehetséges, hogy Rozáliának egyik feladata volt a kancellárral konzultálni, mivel a Gubernium 1788 júniusától engedte, hogy „a földesura ellen panaszt tevő jobbágy egyenesen a Kancelláriához folyamodjék.” Erdély története, II. 1099.

azt írták róla „csaknem halálán van, maga házánál”. A vizsgálat közben fogalmazódott meg a birtokost támogató vélemény: „Bizony abba bizonyos lehet excellentiád, hogy más lábra áll nemsokára a mi állapotunk, és a paraszt is meg fogja üsmérni, hogy a király is által üsmérte az ők nyughatatlan gonoszságokat. ... Máris megfordulni látszanak a mi kedvetlenségeink”.¹²⁷⁵ A megnyugvással szemben azonban 1788-ban következett be az almási udvarház leégése (már Kozma zálogbirtokossága idején), amely felveti azt a gyanút, nem az oltásból való elmaradással, a részvétlenséggel torolták-e meg a helybeliek a perceptornak az irányukban mutatott rosszindulatát.

Az 1794-ben készített birtokfelmérés is azt támasztotta alá, hogy az uradalomban őrizték a szolgáltatás hagyományait, s a földesúri udvarhoz és az allodiumokhoz közeli településeken: Nagymászon, a Dezsőfalván és a Nagypetriben a lakosok egyformán szolgáltattak.¹²⁷⁶ A volt örökös jobbágyok marhával vagy gyalog heti három napot, a szabadmenetelő zsellérek valamivel kevesebbet, heti két napot dolgoztak. A szántóföldi gabonából, de a veteményes kertek terményeiből és a borból dézsmát adtak. Az uradalom népességének régi szolgálatai közé tartoztak a természetben adott ajándékok: minden gazdától egy tyúkot, 10 tojást, fertály vaját és egy véka karácsony zabját kértek, s ugyancsak régi szokás szerint fontak is az asszonyok.

A birtokos engedelméből használható majorsági területeket is felsorolták, ezek a Dezsőfalva praediumban a vár mellett, a nagymászi határon lévő Farnos rétin és a Mester ágában, Kormos ágán és a Méra patakában lévő földterületek voltak.

Magyarvalkón a birtokközponttól való távolság miatt a három colonus nem robotolt, hanem személyenként 5000–5000, azaz 15 000 zsindelyt voltak kötelesek az udvarnak szállítani, illetve ha valami fára volt szüksége az uradalomnak, azt vágták, faragták.

Burjános Óbudán az almásihoz hasonló volt a robot: az örökös jobbágyoknak, ha volt ökre azzal, ha nem, gyalog – tenyeres – szolgálatban kellett a három, zselléreknek a két napot szolgálni. Dézsmát ők is adtak, a gabonán kívül bárányból és méhből is,¹²⁷⁷ valamint ajándékként karácsonykor tyúkot, 10 tojást és egy „kappany csürkét”. Dióson, ami árendás helye volt Csáky Katának, nem urbárium, hanem szokás szerint szolgáltak, s juhokból és méhkas után királydézsmát is kértek tőlük. A szentmihálytelkiek részint taxát fizettek (minden gazda 6 vonás forintot, ami összesen 306 forint), illetve a helység határán, vagy ahol az uraság kívánta, meghatározott munkákat végeztek el a birtokosnak. Az ökrös gazdák mintegy 60 napi szántással tartoznak, a faluhatáron lévő urasági rétet is

¹²⁷⁵ Jósika hitb. lt. No. 661. 266–267. Kozma 1787. október 8-i levele.

¹²⁷⁶ U. et C. Kolozsvár (1794) tanúvallatás és birtokösszeírás

¹²⁷⁷ Uo. A kilenced mellett a tizedet is adták, ami a magyar falvak adózása volt.

kötelesek kaszálni, kalangyába rakni és a „kalangyákat jó kerttel körülvenni”. A gyalogszeresek az óbudai urasági kaszálon négy napot kaszáltak, valamint minden gazda 15 kalangya búzát volt köteles évente learatni. Közösén tartoztak még ezeken kívül Kolozsvárra szállítani 130 öl fát. Terményeikből dézsmát és ajándék gyanánt vaját, karácsony tyúkját és zabot mindenütt szolgáltattak. Topaszentkirályon az ökrös gazdák és a gyalogszeresek egyaránt négy hetet, az ún. hurubások két hetet gyalog szolgálattal töltöttek, majd ökörrrel egy heti ugarlással és egy heti vetés alá való szántással tartoztak, ezeken kívül ökreikkel egy hétig jártak borért. Mindenkit köteleztek egy hétig a budai udvarnál pénzért csépelni, illetve fát vágni az uraság erdejében. A dézsma mellett királyi dézsmát is adtak.¹²⁷⁸

Az 1820. évi investigációk alapján Csáky Kata lánya, Bethlen Rozália is megtartotta a hagyományos ajándékokat, valamint a fonást és szövést, de a zsellérektől nem kérte a karácsony zabját. A vallomástevők mindenütt a szokás szerinti, a földesurak igénye szerinti szolgálatról tudtak, pedig Csáky Kata földesurasága idején születtek a szolgáltatokról megállapodások. A terményjáradék fizetésében a népesség összetétele bizonyult meghatározónak, ugyanis a magyarok települései (Nagyalmás, Nagypetri, Sobok) kilencedet és az ún. királyi dézsmát, vagyis a tizedet is adták, az utóbbit a kincstárnak, az oláh ülésű falvak viszont (Bercse, Nyíres, Rajtolc, Czold) a fiscusnak nem, csak a birtokosnak juttatták a dézsmát. A Csáky József által is birtokolt Somboron a népesség összetételének változására is utaltak: a terményjáradékot aszerint adták, hogy „régbben magyarok lakták, fiscális dézsmának helye vagyon,” ezért az állatokból tizedet adtak a kamara perceptorának.

A nagyalmásiak vallomásából tudjuk, hogy a régi szolgálatban tizenkét éve, egy bizonyos Szabó János praefectus idejében tettek némi változtatásokat, aki az egységesen három nap robot helyett a négyökrösöktől kért két napot, a nagyobb számú kétökrösöktől – akik másokkal cimborában dolgoztak – három napot, s ugyancsak annyit írt elő, a „nagyobb birtokú gyalogszereseknek három tenyeres” napszámot, a kisebb külsőséggel bíróknak két napot. A bíró helyett, mivel „azon esztendőben, amelyben a bíróságot viseli, szabad ember” mindenütt robottal tartoztak, Nagyalmáson esztendőnként egy napot, Nagypetriben hasonlóan, a nyári kalákában, ahogyan a bíró földesura megkívánta. Sobokon a kalákát 20-20 krajcárral megváltatni engedték. A fiának, Csáky Józsefnek használatában lévő Kolozs megyei helységek közül Magyarnádason „minden füsttől” kellett a nyári kalákát adni a lakosoknak, de „három cipó mellett,” vagyis a

¹²⁷⁸ Uo. A királyi dézsmát bárányból tizen alul mindentől 10 krajcárt, azon felül minden tíztől egy bárányt, egy sajtot és egy gypjút.

birtokosnak élelemről kellett gondoskodnia, Oláhköblösön viszont megválthatták a nyári egynapos szolgálatot. A nyíresiek közül a Csáky József részén lévők „minthogy igen kevés birtokok vagyon, az szolgálatra nem erőltetnek,” csak a nagy munkák idején kértek tőlük 1–2 nap robotot.

Bethlen Rozália nem gyarapította jelentősen az uradalom népességét, pl. Nagymáson a József-kori 182 házzal szemben a 176 jobbágy mellett csak 12 házaspár és 8 házatlan zsellért jegyeztek fel, de a vallomások azt igazolják, hogy férje, Wass Sámuel nyugvópontra juttatta a lakosok panaszaikat. Bizonyos pénzkereseti lehetőségek mellett (Bercsén az uraság erdejében és Rajtolcon, Pusztaszentmihályon hamuzsír készítő fabrikát létesítettek, Almáson, Somboron évi négy vásárt tartottak), a belső telkekhez tartozó kertekben bővítették megélhetési lehetőségeiket. Rajtolcon a gyümölcsöt nyersen vagy aszalva adták el, Nyíresen „akiket a restség nem gátol” veteményes- és káposztáskertjük termését vihették piacra, Nagymáson továbbra is szabaddá tették a halászatot és a rákászatot, de inkább a nagy törökbúza helyekről pénzelhettek.

Csáky József mérai és türei határán a mészégetés is jó lehetőségnek bizonyult, a birtokos két-két forintot kapott kemencénként, a lakosoknak pedig „aki tud hozzá, lehet fizetésért követ hányini, mész-kemencét rakni”.

A felmérés a puszták benépesítését is lassú, de élő folyamatnak mutatta. Egy földesúri tiltakozás ugyanis éppen arra vonatkozott, hogy a Sombor melletti Zudor pusztát zsellérek ülték meg, akiknek a birtokosok saját „tulajdon láböldjeikből adtak,” vagyis lakosai allodiális földeket használtak.¹²⁷⁹ Hiába kérték azonban, hogy az összeírók oda ne menjenek, azok területét ne mérjék fel, a források tanúsága szerint ez mégis megtörtént. Valószínű, hogy az erdélyi birtokosok éppen a hasonló törekvések miatt nem vették komolyan az udvar szándékát, holott a magyarországihoz hasonló úrbéri rendezésre a gazdálkodás szükségletei miatt a birtokos társadalomnak is égetően szüksége lett volna.

A szolgáltatásokra vonatkozó források áttekintése arra a következtetésre vezet, hogy különösen a természetben adott ajándékok archaikus viszonyokat tükröznek, azon a birtokosok alig-alig változtattak.

A robot növekedése 18. századi sajátosság, azonban a heti 4 napról Csáky Kata első férje csökkentette azt három napra, ami a 19. század elején a négy marhával bírók számára heti két napra változott. Sajátos, hogy olyan munkákat, amelyek a falu lakosságának érdekében állók voltak (pl. malomgát rendben tartása), csak földesúri utasításra, vagy meggyőzés

¹²⁷⁹ Az 1820. évi parasztvallomások Takács, 2006/A, Bercse: 302–312, Nagymás: 322–325, Nagypetri: 326–329, Nyíres: 332–335, Rajtolcz: 339–341, Sobok: 341–344, Czold: 355–357, Magyarnádas: 132–134, Méra: 134–138, Oláhköblös: 138–141, Türe: 147–150, Vásártelke: 150–152, Középlak: 316–319, Sombor: 319–322, Zudor: 357–360.

után végeztek a jobbágysággal. Ugyanebben az időben Bihar megyében egy-egy falu vezetésének, vagy a közösség egészének sokkal természetesebb felelősségérzése figyelhető meg, ami általában a szükséges cselekvés megszervezésével járt együtt.

A dézsmaadás szokása kiválóan utal a települések eredeti népességére, a magyar falvakban ugyanis kilencedet és ún. királydézsmát, míg az „oláh ülés” esetén csak kilencedet adtak.

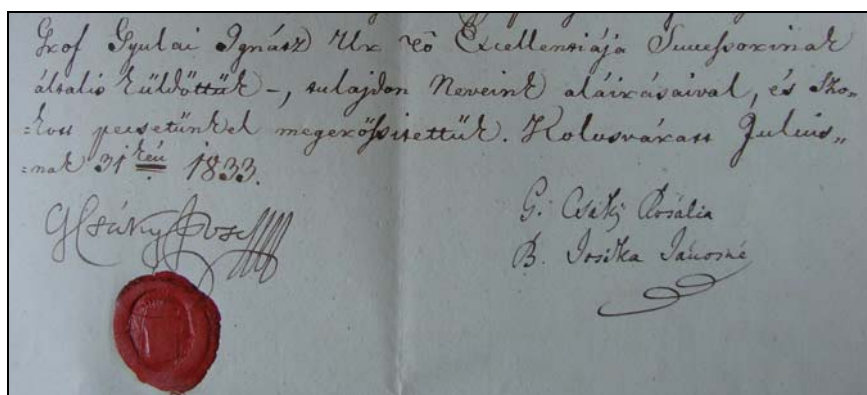
Az erdélyi parasztfelkelés és II. József intézkedései hatással voltak a jobbágyság-földesúr viszonyra, amely a peres ügyek sokasodásában nyilvánult meg.

Csáky József (1782–1848)
Joseph Krichuber munkája (1841)
(Erdélyi Nemzeti Történeti Múzeum,
Kolozsvár)

Csáky György (1817–1890)
Szatmári Pap Károly könyomata (1842)
(Szathmári Pap Károly Erdélyi
Országgyűlési Arcképcsarnoka 1842,
közéteszi Murádin Jenő, Bp., 2008. 163.)

Csáky József és testvére, Csáky Rozália (Jósika Jánosné) aláírása.
Jósika hitb. lt. No. 405.

V. MELLÉKLETEK

13. Forrásmelléletek

1. Arany marhák jegyzéke, amik Haller Mária lányának, gr. Károlyi Erzsébetnek kiházásítása után őnagysága kezeinél maradtak (1696)¹²⁸⁰

Arany-, gyöngy- és köves marhák, melyeket mostani ura tekintetes Pethő Gáspár úr őnagysága adott jegyben:

Egy gyémántos másliforma függő, melyben vagy on 82 gyémánt és 45 szem öreg gyöngy.

Egy pár gyémántos fülbevaló, melynek egyikében-együkében vagy on 12-12 gyémánt, egy öreg gyöngy a függője.

Más pár gyémántos fülbevaló, melynek egyikében-együkében vagy on 11-11 gyémánt.

Egy pár forma gyémántos gyűrű, kiknek egyikében vagy on hét gyémánt, az öte hegyes gyémánt, az másikában két gyémánt héjja.

Egy gyémántos kereszt, kiben vagy on 11 gyémánt.

Harmadik gyűrűben vagy on egy öreg hegyes gyémánt.

Egy pár gyémántos kézrevaló arany perec, melyekben vagy on 40 gyémánt.

Egy gyémántos fűsorító, melyben gyönggyel összefűzött gyémántos boglár van.

Belső nyakravaló, gyémántos gyöngyös boglárokkal összefűzve, kiben vagy on gyémántos boglár 20, közte 19.

Egy gyémántos láncforma küllis nyakra való fűtyögős, melyben vagy on 44 gyémánt, a felső részénél fűzve, öreg gyöngyház tíz vagy on, a fűtyögőin 16 szem gyöngy.

Egy vizskető fő, Pelikán forma, mely egy öreg aranyba foglalt gyöngyből van k csinálva, a fia i rubintosok, melybe öt rubint van.

Egy forgács forma aranylánc.

---

¹²⁸⁰ ŠOBA Prešov, DH, signatura Fa X, No. 25., Mellette No. 22. Utrum a Haller Páltól maradt ékszerekről (melléírva, amelyeket megtaláltak), ill. No. 23. Inventarium azon Cleodiumokról, amelyeket Thorma Kata hagyott Haller Máriára és Károlyi Erzsébetre, No. 24. Fehér ruhák lajstroma, melyeket Károlyi Erzsébet leányomra hattam.

Egy sima veresbársony szoknya, az alján ötvöskötés, selyem arannyal, ezüsttel.
Egy sima veresbársony skofium, arannyal, ezüsttel csipke formára varrott, körül gyönggyel, nuszttal bélelve, gyöngyből csinált gombok rajta kilenc, melyeknek a közén egy-egy öreg kártya gyöngy van.

A magáé őnagyságáé, mellyek édesatyja és anyjától valók:

Egy öreg tornyos gyémántos függő, mellybe vagyon harminc gyémánt.

Egy rubintos függő, melyben vagyon 30 rubint.

Második rubintos függő, vagyon 14 rubint benne.

Egy pár gyönggyel öszvefűzött kézre való arany perec, melybe vagyon 18 rubintos boglár, mindenik boglárban egy-egy rubint.

Egy öreg gyönggyel öszvefűzött rubintos főszerítő, melyben vagyon 9 boglár, mindenik boglárokban egy-egy rubint.

Ugyan egy belső nyakravaló, hasonló boglárokkal s gyöngyökkel öszvefűzve, melyben vagyon 12 boglár, mindenikben egy rubint.

Egy boglárokkal rózsa formára, apró gyöngyökből, skofiumból csenált főszerítő.

Egy pár öreg gyöngyből csinált kétféjű sas, akarmire fordítható.

Nyakravaló öreg gyöngy, két sor apróval öszvekötvé.

Egy tiszta gyöngyből csinált keskeny pártá, mely középszerű és apró gyöngyből álló.

Egy külső nyakravaló, rubintos, vitézkötés formára asszonylánc, melybe vagyon 12 rubint.

Egy nyakravaló középszerű orienta kis gyöngy, 12 rubinttal, két sor.

Második nyakravaló darabos öreg gyöngy, 7 sor.

Egy gyöngyös pártá, lilium formára csinált, gyöngyökkel, melybe van 9 arany boglár, egy-egy öreg gyöngy van mindenikben.

Egy gyöngyből csinált másli.

Egy arany boglár, mellyben vagyon 5 középszerű gyöngy.

Gyűrűk:

Három gyémántos gyűrű, egyikbe vagyon 5 gyémánt, másikba, mely rota forma, egy gyémánt, harmadikba egy gyémánt.

Negyedik öreg arany gyűrű, kiben van két gyémánt, az uramé, azért, hogy jegyben adtam volt őnagyságának.

Egy királyszín Tafota Scofium ezüst arannyal varrott alsó ingváll.

Második alsó ingváll két tafotára aranyzsinórral apró virágokkal varrott.

Harmadik alsó ingváll, gyolcsra varva Tecsín selyemmel arany és ezüst fonallal rósa formára.

Ezüst marhái:

Nyolc fedeles, kívül-belül aranyas lábas kupa.

Tíz egyforma, egy metzelnél nagyobb, aranyas csupa ezüst pohár.

Egy aranyas ezüst mosdómedence, melynek a közepibe a Haller címer vagyon, korsóstól, virágos vert munka.

Tizenkét gyümölcs alá való ezüst csésze, ausburgi munka.

Egy jó aranyas ezüst, öreg csésze, az egyik vége rostélyos.
 Egy négy fiókos, két fedelű ezüst sótartó, melyen őnagysága címere s neve van.
 Négy rózsás ezüstkánál, melyeken is az őnagysága neve van.
 Ezeken kívül három ezüst kanál, edgyik aranyas.
 Egy dinnye forma szegletes, kívül-belül aranyas palack, melynek a fedelén őnagysága Haller Pál neve van.
 Egy aranyos, keskeny, lóra való szerszám.
 Egy megyszín Anglioval borított, Scofium arannyal varrott, viseltes nyereg.
 Öt új skarlát szőnyeg, asztalra valók, három viseltebb.
 Tíz tálra való öreg szőnyeg, ketteje veres tarka, a többi fehér tarka.
 Tarka selyem matéria egész ház öltözet, kilenc darabbul álló.

Következnek amelyeket az úr Pethő Gáspár ezután ajándékozott:
 Egy smaragd, melyre való násfa, melybe van 83 smaragd.
 Egy pár kézre való smaragd, tábla forma boglár, melyet pántlikával szoktak felkötni, melyek egyikébe egyben van 31 smaragd.
 Egy pár fülbevaló, melybe egyikébe van 34 smaragd.
 Egy smaragd, gyémánttal együtttraktott reszkető T, melyben van gyémánt 36, smaragd 35.
 Egy belső nyakra való arany szem pézma, van benne, mely 20 szemből álló, aki között van fűző 11 arany szem, kláris 10.
 Egy dupális kövel rakott násfa, melyben van 36 dupális kő.
 Egy aranyból öreg gyönggyel csenált fő szorító, melyben van 27 szem öreg hártya (?) gyöngy, a függőibe két öreg gyöngy.
 Egy kígyóforma arany lánc, a végén a császár képe van.
 Gyémántos mentére való gombok hat, egyikbe-egyikbe 7-7 gyémánt van, a ketteinek a közepiből a gyémánt kiesett.
 Valami darabokból álló kígyóforma aranylánc.
 Egy zöld Tercsnilla szoknya, arannyal-ezüsttel szőtt, virágos, egy rend közönséges arannyal, ezüsttel kötött csipke rajta, hasonló elő ruhájával.
 Más hasonló virágos Tectin aranyas Tercsenelle szoknya, melynek az alján hasonlóképpen elegyes széles arany csipke van.
 Egy karmazsin szín sima bársony mentécske, körül szeljes ezüst csipke rajta, nuszttal béltet, kláris gombok rajta, melyeknek a ketteibe egy-egy smaragd van.

Gróf Haller Mária (saját kezű aláírás)

2. De eo utrum kérdései 1756-ból.¹²⁸¹

^{1mo} – Ismerte-e a tanú nemes Erdélyországban lakott néhai méltóságos gróf keresztstzei ifiabb Csáki István urat, az néhai méltóságos gróf Csáki Sigmond és Imre urak őnagyságok édes attyókat?

¹²⁸¹ Jósika hitb. It. No. 652.

2° – Hány feleségei voltak ennek a méltóságos néhai Csáki István úrnak successorai, kik voltak azok, melyik volt az első és Csáki Sigmond és Imre urak melyiktől születtenek?

3^{io} – Emlékezik-e a tanú bizonyosan arra, hogy mikor ez az ifjabb néhai Csáki István meghalt, mennyire való rész pénze, arany-ezüst portékái, arany köves marhái, jóféle gyöngyei s akármilyen névvel nevezendő clenodiumai, activum debitumai, fegyverei, lóra való szerszámok, ön és réz edényei, drága köntöse, ágyravalói, ládabeli egyetmásai, házi eszközei, ökrei, tehenei, számos marhái, szekeres lovak, paripái, kancái, és egyéb effélék maradtanak az fiaira, úgymint Csáki Sigmondra és Imrére.

4° – Hát búzája és bora maradott-e felesen, mennyi maradott volt mindenütt lévő jószágában külön-külön?

5° – Azon ingó vagy fellelhető jök, melyek az ifjabb Csáki István halálával maradtanak, nevezetesen pedig az fegyverek édesattyáról maradtanak-e néhai gróf Csáki István úrra, vagy első feleségéről, Mikola Ágnesről, vagy pedig maga szerzette, s nevezetesen kiváltképpen a fegyverek és lóra való szerszámok mik, minéműek voltak azok, melyek attyától maradtak volna, mik és minéműek, melyek első feleségéi voltak, mik és minéműek, amelyeket maga szerzett?

6° – Tugya-e, látta-e, vagy másoktól hallotta-e, hogy midőn néhai praetitulált Csáki Sigmond és Imre urak megosztottanak, mennyire való arany és fejr pénz, hol, kinél, mennyire való activum debitum aran-ezüst marhák, köves, gyöngyös portékák és akármiféle clenodiumok, drága köntös, ágyravaló és minden ládabeli egyetmások, ön, réz, vasedények s egyéb házi portékák, jármos ökrök, tulkok, tehének, és egyéb szarvasmarhák, paripák, mén lovak, szekeres lovak, kancák, ménesek, juhok, sertések, s úgy búza és egyéb gabona, borok, és egyéb mindenféle fellelhető jök jutottanak Csáki Imre úrnak részben?

7mo – Hát tudgya-e, vagy másoktól hallotta-e, olyanoktól, akik a dolgot tudgyák, hogy midőn in Anno Millessimo Septingentissimo Quadragessimo Secundo Szurdokon megöletett gróf Csáki Imre úr, mennyi résznyire való arany és ezüst pénz, portékái, köves, gyöngyös marhái, s mindenféle clenodiumai, drága köntössei, ágyravaló s egyéb mindenféle portékái voltak és maradtanak successoraira, úgymint méltóságos gróf Csáki Borbála, Haller Györgyné és Csáki Kata, akkor Bornemissza Jánosné, most pedig gróf Bethlen Miklós né asszonyok kezére?

8vo – Az egy készpénzen kívül annyit érök voltak-e a többi javak, mint amennyi jutott akkor, amikor testvérbátyjával Csáki Sigmonddal megosztottak volt?

9mo – Tudja-e a tanú, hogy midőn gróf Csáki Imre megöletett és meghalt Szurdokon, ugyanakkor pestis lévén ottan, sokáig nem mehettenek, sem ollyas embereket nem küldhettek oda az méltóságos successorok, és az miatt kezekhez nem vehették hamar az Csáki Imre úrtól maradott fellelhető jókat, hanem azokat az gyilkosok s mások prédálták, s tékoztak el annyira, hogy kivált aranypénzből nem is találhatták.

10° – Ha mennyivel több készpénze s activum debitumai s egyéb fellelhető javai is többek maradtanak Csáki Imre úrnak successoraira annál, az mennyi osztály szerint jutott volt, részben azokat maga kereste volt-e vagy miként szerezte?

11° – Ha miket maga szerzett Csáki Imre úr, azokat valamely kereskedés által szerezte-e, vagy csak az ő jószágának jövedelméből kereste?

12° – Esztendőnként circiter mennyire való készpénze jött be jószágából?

13° – Marháit és egyéb javait szaporította-e, maga jobbágyaitól erőszakosan el vette-é?
 14° – Kitől, miféle és mennyire való marhák és egyéb akármiféle jók vétettek el az néhai Csáki Imre úr számára, s ki által és mi okból vétettek el?

15° – Az néhai Csáki Imre úr halála után a tülle maradott marhákból és jókból kinek, miket adtanak vissza az méltóságos successorok és kinek mennyit bonificaltattanak az tőlök elvételért jókért?

16° – Hát a jószágiból adott el néhai Csáki Imre úr zálogban vagy örökösen, azokkal maga készpénzét szaporította-e, s kinek, hol, miket adott el, és mennyi summa pénzért s nevezetesen az buzai jószágát kinek, mennyiért adta volt el?

17° – Hát valami őstől maradt arany-ezüst marháit, clenodiumait másnak adta-e el pénzért s olyanokból pénzét szaporította-é? Kinek, miket adott el, s mennyiért?

18° – Cselédjeinek és másoknak adása maradott-é gróf Csáki Imre úr, s milyen adósságot csinált, az adósságokat méltóságos successorai kifizették-e? Kinek mennyit fizettenek olyat, amivel Csáki Imre tartozott volna?

19° – A kolozsvári tisztelendő páter jezsuitáknak is fizettenek-e ezer rhénes forintokat, melyekkel Csáki Imre tartozott volna az édesatyja, néhai ifiabb Csáki István úr testamentuma szerint?

20° – Az szurdoki jószág akkor volt-é jobb állapottyában, mikor néhai gróf Csáki István úrnak osztály szerint kezében ment, vagy pedig akkor, mikor per defectum a méltóságos successorokra deveniált. Jobbágyok szöktenek-e el az szurdoki jószágból cum omnibus congregatis circumstantiis, igaz hitekre vallja meg a tanú?”

3. A szurdoki udvarbíró vallomása Csáky Imre javairól:

„Arany és ezüst portékák voltak és maradtanak ezek:

Ezüstnyelű kések villástúl együtt.....	14
Ezüstkalán ¹²⁸² uo.	14
Egy nagy gazdálkodó, új ezüstkálán	1
Két ezüstből való pohár megaranyozva	2
Szerecsendió fából való pohár, aranyozva.....	1
Egy hordóforma, ezüstből való pohár, megaranyozva, fertályos, ¹²⁸³ melyik egy másikba járt, és egymástul el is lehetett venni	1
Egy ezüst sőtartó megaranyozva.....	1
Egy ezüst credentia	1
Két kis kávé-keverő ezüstkálán	2
Két ezüst gyertyatartó.....	2
Egy ezüst koppantó	1
Egy ezüst csengettyű.....	1
Egy széllyes bársonyövre való ezüstcsat	1
Selyemövre való ezüstkarikák.....	1
Egy tiszta aranyból való kereszt, láncával együtt, amelyet néhai Csáky Imre uram a mellyén szokott viselni.....	1

¹²⁸² kanál

¹²⁸³ negyediccés

Négy zsebbe hordozó óra (ebből egyet még életében adta Lutzai László uramnak).....	4
Egy ezüst tubáktartó.....	1
Két ezüst spiritusztartó.....	2
Német csizmára való felkötő, szűk sarkantyú.....	2
Magyar csizmára való ezüst sarkantyú.....	2
Egy ezüst ibrik ¹²⁸⁴	1
Három ezüstműből való findzsatartó ¹²⁸⁵	3
Egy ezüst ló mérték, egy kis diónyi, az melyben pántlika szokott járni.....	1
Egy nádpálcára való ezüsttok.....	1
Egy kis nádpálca, amelyben spáda járt.....	1
Egy nádpálca, melynek az alsó és a felső végei tiszta aranyból valók voltak.....	1
Egy jágértáska, amelynek a vasa csupa ezüst.....	13
Ezen jágértáskának a szíjján volt ezüstboglár ¹²⁸⁶	14
Ugyan más jágértáskának a szíjján boglár, ezüst.....	1
Egy árnyékmutató ¹²⁸⁷ ezüstóra.....	1
Egy pár tiszta ezüst kengyelvas.....	1
Két Borczinella ezüstös, fedeles pohár, megaranyozva.....	2
Egy aranyos, gyémántos gyűrű (60 forintos).....	1
Más aranyos, drága gyűrű (40 forintos).....	1
Más aranyos, drága gyűrű (30 forintos).....	1
Egy aranyos forgó.....	1
Két aranyos karikagyűrű.....	2
Mentére való ezüstgombok, láncával együtt.....	8
Ua. középszerű ezüst, láncos gombok.....	14
Dolmányra való láncos ezüstgombok.....	20
Dolmányra való ezüstkapsok, ujjára való.....	20
Egy pár cafrangra való scofiumbul varrott virágok.....	1
Egy zsebbe hordozó erszény, kinek a csattja ezüstműből való.....	8
Egy párdúcborre való nagy ezüstgomb, megaranyozva, mely is másfél fertályos, láncával együtt.....	1
Az felyül leírt mentékre és dolmányokra való ezüstgombok két felül való pisztolyokkal voltak.....	

¹²⁸⁴ Az ibrik eredetileg szűk nyakú, hosszú kifolyócsóvel, füllel és fedéllel ellátott, rézből készült korsószerű edény volt. Kávét, teát szolgáltak fel benne, s használata Erdélyben is török hatásra terjedt el.

¹²⁸⁵ A findzsa (fincan) – török jövevényszó, a régi török findzsa gömbölyded alakú, porcelánból készített kaváscsésze.

¹²⁸⁶ A boglár (jelentése: dísz, ékítvány), olyan gomb alakú ötvösmű, amely aranyba-ezüstbe foglalt féldrágakövet takar. Általában ruhán használják, itt a vadásztáska díszítménye.

¹²⁸⁷ Az árnyékmutató speciális korabeli óra volt. A testek árnyékának irányát már az ókori görögök időmérésre használták, ez az árnyékmutató, vagy napóra. Ha a vízszintes felületen merőlegesen álló, meghatározott magasságú tárgy árnyékosszála alapján határozták meg az időt, az volt az árnyékmutató.

Köntösei néhai Csáki Imre úrnak voltak és maradtanak:

1. Kék angliai posztóból csinált egész rendbéli poszományos ¹²⁸⁸ köntös, rókatorokkal prémezve és rókamással bélelve, az mentéje gombjai voltak fejér szkofiumbul valók.	1
2. Egy zöld angliai posztóból csinált, egész rendbéli öltöző, paszomántos köntös, mente, dolmány és nadrág, az ellentén és a dolmányon voltak az fennebb írt középszerű ezüstgombok, rókatorokkal prémezve és rókamással bélelve.	1
3. Egy veres skarlát posztóból csinált, egész rendbéli öltöző köntös, szkofiummal egészen varva, fejér szkofiumbul való gombjai két fejlől való pikkelyjével együtt, hiúzbőrrel prémezve és bélel.	1
4. Egy veres bársonyból csinált paszomántos dolmány, szkofiumbul való gombjai, kéz felől való pikkelyekkel.	1
5. Egy kék, viseltes, angliai posztóból való egész rendbéli öltöző köntös, ellentéje rókatorokkal prémezve, és rókamással bélelve.	1
6. Három ünneplő veres selyemöve, igen drága gombokkal ¹²⁸⁹	3
7. Egy veres, viselő selyemöve, lészen rajta a fentebb leírt övre való karikák az gombozás helyett.	1
8. Egy bársony heveder öve, az odafent leírt ezüst csatt lévén rajta.	1
9. Egy ezüstös, selyem materiából való superlát ¹²⁹⁰ , melynek az kapcsai ezüstműből valók.	1
10. Egy zöld selyem materiából való superlát.	1
11. Egy rámára csinált, festett superlát.	1
12. Egy szunyogháló formára csinált, selyem metériából való superlát.	1
13. Egy hamuzsír paszományos köpönyeg.	1
14. Kék angliai posztóból csinált ujjas, paszományos köpönyeg.	1
15. Két strucc tollas kalapja (egyik veres, másik kék).	2
16. Két paszományos kalap (dupla).	2
17. Két veres nyusztos sövege.	2
18. Igen szép, fekete bárány, csinált kucsma.	3
19. Angliai veres posztóból csinált alamodi süveg.	1
20. Egy pár kék angliai posztóból csinált kesztyű.	1
21. Hiúzbőrből csinált hagyományos kesztyű.	1
22. Három pár szarvasbőr kesztyű.	3
23. Nyestbőr kicsinálva.	3
24. Hiúzbőr kicsinálva.	4
25. Farkasbőr kicsinálva.	1
26. Dupla veres selyem keszkenő.	6

¹²⁸⁸ A kabátszerű mentét a férfiak a dolmány felett viselték, s mindkettőn vitézkötést alkalmaztak. A zsinórból készült, a gomblyukat helyettesítő hurok, az ún. paszományos gombjuk színe általában arany volt, máskor a ruha anyagával azonos. A mente gombjai itt ezüstszállal átszőttek, a paszomány is ezüstös zsinórból lehetett.

¹²⁸⁹ A gombok féldrágaköves, ezüstműből készített, nagy alakú díszítmények voltak.

¹²⁹⁰ függöny

27. Viseltes selyem keszkenő.....	3
28. Két fátyolnyakra való duffla selyem	2
29. Fekete kordovány.....	1
30. Veres kordovány.....	1
31. Négy pár német csizma	4
32. Három pár magyar csizma	3
33. Az cselédeknek való új pár csizma	8
34. Három sátor, ketteje jó, az harmadik viseltes	3
35. Új selyempaplan.....	1
36. Viseltes paplan.....	4
37. Selyem matériából való vánkös haj.....	4
38. Hálóláz oldalára való szőr, tarka matéria	1
39. Egy asztalra való duffla szőnyeg	1
40. Asztalra való zsákos abroszok.....	4
41. Sarkos asztalkeszkenők	20
42. Gyolcs lepedő.....	4
43. Derekally	2
44. Egy háló, selyem matériából süveg	1
45. Két vég gyolcs.....	2
46. Hús sing zöld posztó	20
47. Négy száz sing kender vászon.....	400
48. Négy párnazsák	4

Fegyverei voltanak és maradtanak:

1. Ezüstös kard, amely igen drágán meg volt ezüstözve, circiter 600 forintba került	2
2. Ezüstös flinta ¹²⁹¹	1
3. Egy pár ezüstös pisztoly, amelynek csak a csőri és a szakállai voltanak vasból	1
4. Egy pár ezüstös mordály ¹²⁹²	1
5. Egy ezüstös spádé ¹²⁹³	1
6. Egy Printz metallus spádé, kiben egy pár kés szokott járni.....	1
7. Egy pár aranyos pisztoly.....	1
8. Két ezüst flinta	2
9. Két ezüst pisztoly, egy pár	1
10. Printz metallus pisztoly	1
11. Vasas pisztoly egy pár	1
12. Nyolc pár rezes pisztoly	8
13. Öt pár flinta	5

¹²⁹¹ A flinta (tűzköves puska) a 17. században elterjedt, szuronyos lőfegyver. Hosszú csővű, messzire hordó puska volt, amelyet vadászatokon nagyvadak ellen használtak.

¹²⁹² A macskafejnek is nevezett pisztoly a németalföldi szabadságküzdelmek idején tűnt fel.

¹²⁹³ A spádé egy tőr kard, amelyet legáltalánosabban a 17. században használtak, de még a 18. században is gyakori volt.

14. Verseny flinta.....	1
15. Egy csontos bulkák	1
16. Az jágernél, Luptsánál két flinta	2
17. Az puskásnál, Csovák Nikolánál két flinta	2
18. Az szurdoki puskásnál flinta	1
19. Az lovásznál egy flinta	1
20. Az inasnál, Gyermánál egy flinta	1
21. Az tisztartó háznál egy flinta.....	1
22. A nagykristolci bírónál egy flinta.....	1

Lóra való drága ezüstös és egyéb szerszámok:

1. Nyeregre való fittyegős, egész rendbéli ezüstös szerszám
2. Egy nyeregre való, egész rendbéli lapos ezüstös szerszám
3. Egy pár nyitrai szerszám, nyeregre való egész rendbéli
4. Egy zöld caffrang, melynek a virági tiszta ezüsből vannak
5. Egy zöld caffrang, kék selyem sódrással meg szánva
6. Egy veres caffrang
7. Zöld paszomántos, németes caffrang, puska takarójával
8. Egy kék paszomántos, németes caffrang, puska takaróval
9. Egy kék németes caffrang, kék zsinórral
10. Két német nyereg, minden kiegészítivel együtt
11. Két magyar nyereg
12. 12 veres zsufárok
13. Hat medvebőr, kicsinálva
14. 13 lóra való vasalt lepedők
15. 13 új sebesi pokróc
16. Egy hintó
17. Egy új tár vasas szekér
18. Egy jó új kocsi
19. Egy oh koci
20. Egy régi leptika
21. Hat lóra való új hámok
22. Hat lóra való, oh hámok
23. Hat béresszekér, minden hozzá tartozandóval
24. Hat béres eke
25. 70 pár lóra való pántok
26. 19 lóra való kötőfék
27. 19 párnás, lóra való kötőfék
28. 19 párnás, lóra kötő hevederek
29. Nyolc ponyvás kötél
30. 40 istrángok
31. 8 új szőr tarisznya
32. Egész lópatkoló szerszám

Szarvasmarhái:

48 béres ökrök

10 fejőstehén

2 ökör bika

3 harmadfűre való tehén

2 kétesztendő tehén

4 tulok ökör

9 szopós bornyú

4 heverő ökör

2 jármos bika

1 heverő bika

Lovai:

6 hámos pej

13 lovak az istállóban

(gyermeklovak,¹²⁹⁴ és csak közepesek, nem derekasok, hogy paripáknak mondhatta volna az ember)

50 kanca lovak

4. Csáky József adósságai és azok visszafizetése¹²⁹⁵

Adósság felvételének ideje	Adósság összege	Kitől vette fel	Milyen birtokra	Adósság visszafizetése	Adósság összege	Ki a visszafizető
1803. aug. 1. Kolozsvár	2000 ft	br. Jósika Miklós	jószágai			
1806. márc. 11.	260 ft	Bayer András	-	?	114 ft 25 kr	Bethlen Rozália
1808. nov. 8. Kolozsvár	1000 ft (egy évre)	Bornemissza Krisztina	Alperét ¹²⁹⁶	1813. ápr. 5. 1813. jún. 27.	454 ft. 34 kr. 583 ft. 58 kr.	Csáky József
1809. máju 5. Dész	1500 ft	Veér György	-	1815. szept. 15.	H: 734 ft 10 kr.	Bethlen Rozália
1809. május 5. Dész	2000 ft	Veér Lászlóné	-	1815. szept. 5.	H: 978 ft 53 kr	Bethlen Rozália
1809 jún. 11. Kolozsvár	1000 ft	gr. Teleki József	-	1813. júl. 2.	H: 364 ft. 21 kr	Bethlen Rozália
1809	10000	Karácsony Sámuelné	-	?	?	?
1810. febr.2. Kolozsvár	1500 ft	Kenéz Katalin	-	1813. jún. 17.	teljes összeg	Vitol és Szemkovits kereskedők ¹²⁹⁷

¹²⁹⁴ csikó, lófiú, baksa Lásd. Szabó T Attila: *A szó és az ember*. Bukarest, 1971. 407–409.

¹²⁹⁵ Jósika hitb. It. No. 657. Az adósságra vonatkozó adatok forrása.

¹²⁹⁶ Alperét Belső-Szolnok vármegyei helység.

¹²⁹⁷ 1813. februárjában a kereskedők executióra készültek, s arra a törvényes lépéseket is megtették.

MELLÉKLETEK

Adósság felvételének ideje	Adósság összege	Kitől vette fel	Milyen birtokra	Adósság visszafizetése	Adósság összege	Ki a visszafizető
				1814. márc. 3.	H: 470 ft 19 kr. váltócédulákért	Bethlen Rozália
1810. jún. 1 Kolozsvár	1000 ft	nagyváradi Cziczini Antal	Alparét	1813	tőke és interres kifizetése	Bethlen Rozália
1810. dec. 18.	12000 ft	Újfalvi Sámuel	Alparét	1814. jan. 23.	az összeget kifizette	Bethlen Rozália
1811. jan. 3. Kolozsvár	1000 ft	Szabó József	birtokait köti	1814. márc. 3.	450 ft 36 kr	Bethlen Rozália
1811. febr. 1.	500 ft	Hábermayer Susanna	-	1814. máj. 2.	teljes összeg	Bethlen Rozália
1811. márc. 10.	1000 ft	Nemes Zsuzsanna		1812. márc. 1.	teljes összeg	Bethlen Rozália
1811. szept. 11.	1500 német ft váltó cédulákban ¹²⁹⁸	Ferenczi Moses kolozsvári senatortól	-	1817. jún. 17.	Páll András főbírónak az interessel együtt	Bethlen Rozália
1812. aug. 23.	1400 ft	Walek Dávid	-	1814. márc. 31.	interres	Bethlen Rozália
1812. aug. 16.	40 arany és 47 Rft 16 kr ¹²⁹⁹	Zámbó Antal	-	1814. márc. 18.	565 Rft	Bethlen Rozália
1812. szept. 1.	2000 ft váltó	Szatmári Pap Ágnes ¹³⁰⁰	-	1813. jún. 28.	teljes összeg	Bethlen Rozália
1812	20000 ft	Kabdebo István	-	1813. szept	interres + további kötelezettség vállalás	Bethlen Rozália
1812. szept. 11.	500 ft váltó	Rhédei János	-	1813. dec. 1.	teljes összeg	Bethlen Rozália
1813. márc. 14.	2000 ft	Kendeffy Ádám tutorától	-	1815. szept. 14.	508 ft Kendeffy Ádámnak	Bethlen Rozália

¹²⁹⁸ „ujjadon új váltó cédulákban”

¹²⁹⁹ Az összeget húsz duplász császári aranyban, mely „tészen negyven szimpla császári aranyakat”, 28 Rft-ot, ami jelent „nyolcvannégy darab régi jó ezüst húsz krajcárosokat”, valamint 19 Rft 16 kr-t, azaz „nyolc egész és egy fél ezüst koronás régi nyolc márványos tallérokat”.

¹³⁰⁰ Tartománybeli orvos, Szóts András özvegyétől vett fel váltó cédulában.

Adósság felvételének ideje	Adósság összege	Kitől vette fel	Milyen birtokra	Adósság visszafizetése	Adósság összege	Ki a visszafizető
1813. ápr. 20.	3000 ft	Kabdebo Mihály	-	1813	teljes összeg	?
1814. jan. 20.	4000 ft	Bethlen R. Csáky J. adósságáért ¹³⁰¹		1814. jan. 20.	1500 ft. és 498 ft interres	Bethlen Rozália
		Csáky József adósságáért		?	1980 ft	Bethlen Rozália Szentes Dávidnak
?		Jeremiás Imre Szentpéteri Kristóf ¹³⁰²		1813. febr. 23.	11028 ft +3953 ft 13 kr adósság	Csáky József, adósságért Anyja vállal garanciát
?	6000 német forint	Csáky József Hautz Annától		1814. szept. 10.	interres +1816. aug. a végleges összeg	Bethlen Rozália
?	4000 ft	Károlyfehérvári Káptalan		1822. jún. 20.	interresek (1547 ft) + 378 Rft	Bethlen Rozália
?		Benő Imre ¹³⁰³	-	1815. febr. 4.	4273 Rft 30 kr az interressel együtt	Bethlen Rozália
?	?	Panajott Miklós, Panajott Pál ¹³⁰⁴		1813. szept. 5.	4149 német ft 15 kr	Bethlen Rozália
	kb. 68.000 ft + aranya-sa tétel				kb. 78.964. ft de az interress nem pontos	

¹³⁰¹ Egy budai kereskedőnek, Totter Izsáknak adós még 4000 forinttal és az interressel, azaz 5500 forinttal.

¹³⁰² kolozsvári kereskedők

¹³⁰³ szamosújvári nótárius

¹³⁰⁴ Száva Sándor és Jósa Miklós nemesek, mint gubernális cancellisták igazolják, hogy „őnagysága által a mi kereskedő boltunkból hitelben vett és még hátralévő portékáknak árrában a méltóságos gróf úr őnagysága által defterek szerint” maradt adós a fenti kereskedőknek, amit az anyja váltó cédulákban kifizetett.

5. 1794-ben a dezsófalvi csűrőskertben számbavett termések:¹³⁰⁵

Az asztagok kalangya

1791-dik esztendőben ezek

No. 4	majorság elegyes búza asztag, melyben vagyon	242
No. 10	rozs őszi majorság asztag	230
No. 14	majorság tavasz búza	163
No. 16	majorság tavasz tiszta búza	316½
No. 11	majorság őszi rozsos búza asztag	<u>278</u>
	Summa	1209½

1792-dik esztendőbeliek ezek

No. 3	majorság őszi tiszta búza	300
No. 5	majorság őszi rozsos búza	371
No. 6	majorság őszi elegy búza	271
No. 7	majorság tavaszi tiszta búza	347
No. 11	dézsma elegyes búza asztagok	<u>227</u>
	Summa	1516

1793-dik esztendőben

No. 2	majorság elegy búza asztag	144
No. 3	majorság őszi árpa asztag	65
No. 5	majorság őszi tiszta búza asztag	260
No. 6	majorság tavasz búza asztag	295
No. 7	majorság és dézsma tiszta tavasz búza	172
No. 8	majorság és dézsma tiszta tavasz búza	169½
No. 9	majorság és dézsma zab asztag	293
No. 10	majorság és dézsma zab asztag	209
No. 11	majorságbéli elegyes búzadézsma asztag	<u>200</u>
	Summa	1807½

1794-dik esztendőben

No. 1	majorság őszi árpa asztag	90
No. 2.	majorság elegyes búza asztag	434½
No. 3	majorság elegyes őszi búza asztag	284
No. 4	majorság és dézsma őszi rozsos asztag	99½
No. 5	majorság és dézsma tavasz búza	183½
No. 6	majorság és dézsma zab asztag	<u>94</u>
	Summa	1185½

¹³⁰⁵ U. et C. Kolozsvár, Fasc. IX. No. 5. (1794)

6. Allodiumok az erdélyi Csáky birtokon az 1795. évi birtokosztás alapján¹³⁰⁶

1. nyíl: Bethlen Rozáliáé

Település	Búzaföldek		Zabföldek		Törökbúza		Kaszáló		Szőlő	
	köböl	vé- ka	köböl	vé- ka	köböl	vé- ka	széna sze- kér	sarjú sze- kér	ka- pás	veder
Családi ősi jószágok										
Almás ¹³⁰⁷	1347	-	-	-	30	1	270	135	200	800
Nagypetri	13	1	-	-	-	-	-	-	60	60
Bábony	2	2	-	-	-	-	-	-	-	-
Nyíres	2	2	-	-			1	¹⁰ / ₃₀	-	-
Rajk ¹³⁰⁸	-	-	-	-	-	-	97	-	-	-
Kökényes	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Czold	19	31	8	3	-	-	23½	6	-	-
Kásapataka	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Rajtolc	-	-	-	-	-	-	61	14	-	-
Pusztaszent-Mihály	70	-	-	-	-	-	150	45	-	-
Bertse	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Sajókeresztúr ¹³⁰⁹	263	-					82		200	300
Csolnok	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Kajla							9	?		
Középfalva ¹³¹⁰	26	21					4			
Retteg ¹³¹¹									17	53
Sárvár	20	4	-	-	-	-	-	-	-	-
Szentandrás	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Összesen	1762	61	8	3	30	1	697½	794 ¹⁰ / ₃₀	477	1213

¹³⁰⁶ Jósika hitb. It. No. 631.

¹³⁰⁷ Dezsőfalva praediummal együtt.

¹³⁰⁸ Nyíres mellett nem önálló település.

¹³⁰⁹ Van udvarház, csűrös, veteményes és gyümölcsös kerttel, marhaakol, majorház, lisztelő malom és pálinkafőző ház, valamint kocsmá. A szőlő aljában van egy méheskert, 19 kosárral.

¹³¹⁰ Van a Szamos vizére épült három kerekű vízimalmá, valamint a lisztelő malommal egy zsilipre épült papiromalmá. A lisztelő malom jövedelme 381 Mft, a papirmalomé 1930 Mft 92 dénár.

¹³¹¹ A Varjú hegyen, ahol a termő szőlő van, pusztá szőlőterület is maradt.

MELLÉKLETEK

Település	Búzaföldek		Zabföldek		Törökbúza		Kaszáló		Szőlő	
	köböl	vé- ka	köböl	vé- ka	köböl	vé- ka	széna sze- kér	sarjú sze- kér	ka- pás	veder
Haller és Torma örökség										
Alparét	270	1	-	-	-	-	69	-	?	50
Vásárhely	27	3	-	-	-	-	8	-	-	-
Pusztaujfalu	135	2	-	-	-	-	20	-	-	-
Szovár	62	2	-	-	-	-	15	-	-	-
Jetzk	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Gyurkapataka	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Felsőcsobánka	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Alsócsobánka	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Hosszúmező	30	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Oláhszentlászló	207	1	-	-	-	-	24	-	-	-
Összesen	731	9	-	-	-	-	136	-	-	50
Keresmény vagy szerzett jószágok										
Czold	8	3	28 ¹³¹²	3	-	-	9½	3	-	-
Somlyó mv. 1. ¹³¹³	-	-	-	-	-	-	-	-	16	200
Somlyó mv. 2. ¹³¹⁴	-	-	-	-	-	-	-	-	16	240
Somlyó mv. 3. ¹³¹⁵	-	-	-	-	-	-	-	-	2	16
Zálnok ¹³¹⁶	3	2	-	-	-	-	-	-	3	30

¹³¹² Czoldon búza és zab földek elegyesen.

¹³¹³ 1776. október 15-én Somlyó mezővárosban Enyedi Mihálytól örökös contractusban 400 vonás forintért megvette annak szőlőjét.

¹³¹⁴ 1792-ben a somlyói Jordán Jánostól örökösön megvette szőlőjét 480 forinton. A szőlő alján gyümölcsösfák is voltak.

¹³¹⁵ 1792-ben Csáky Kata Kerekes Györgytől újabb szőlőt vásárolt 40 vonás forinton.

¹³¹⁶ 1778-ban 2000 Mft-ért pálosi Donáth Zsigmond eladta zálnoki részjószágát Csáky Kátának, amihez 1779-ben 100 Mft-ot, 1780-ban 10 Mft-ot, majd 6 Mft-ot, 1781-ben 5 Mft-ot, két köböl búzát, amely 4 Mft-ot tesz ki, s 1782-ben tíz véka búzát, amely 6 Mft-ot jelent, adott át, ami összesen 2131 Mft.

Település	Búzaföldek		Zabföldek		Törökbúza		Kaszáló		Szőlő	
	köböl	vé-ka	köböl	vé-ka	köböl	vé-ka	széna sze- kér	sarjú sze- kér	ka- pás	veder
Lüki és Kohány ¹³¹⁷	-	-	-	-	-	-	6	2	-	160 déz- ma
Nagyzsombor ¹³¹⁸	-	-	-	-	-	-	8	-	-	-
Sajókeresztúr ¹³¹⁹	72	1	-	-	6	3	37	-	-	-
Magyar és Oláh-Fellak	15	2	-	-	-	-	3	1	20	60
Kajla ¹³²⁰	16	2	-	-	-	-	-	-	-	-
Összesen	114	10	28	3	6	3	63,5	6	57	706
Mindösszesen	2607	80	36	6	36	4	897	800	534	1969

¹³¹⁷ 1776-ban Harsányi Benedekné Bíró Katalin 83 német forintot és 20 krajcárt kért kölcsön egy évre Csáky Katától. Az összeget nem fizette ki, így az 100 forintra növekedett, amely összegben Harsányi László, József és Benedek a grófnőnek Lüki és Kohányban zálogbirtokot adott. 1778-ban ismét vettek tőle kölcsön 189 Mft és 60 krajcár értékben, majd 1778. december 28-án ismét 300 aranyat vettek kölcsön, s adták oda Lükit és Kohányta summa lefizetéséig. Mivel az összeget a grófnő haláláig nem kapta meg, a két bihari falu birtoka örököseire maradt. 1780–1787 között Harsányi József többször vett fel kisebb kölcsönöket, amelynek összege 862 forint, valamint annak az Ábrahám nevű zsidónál lévő, 90 rénes forintot kitevő adósságát is magára vállalta. A becsüsök az összes adósságot és zálogösszeget 3515 Mft-ra tették.

¹³¹⁸ 1790-ben Donáth Pál a rajtolci praediumot 2100 Mft-ért és a nagyzsombori fogadót 2200 Mft-ért zálogba adta Csáky Katának, de a pusztát visszaváltotta, így csak a fogadó maradt nála.

¹³¹⁹ 1755. augusztus 12-én Kemény Gergelyné Bánffy Mária 4000 Mft-ért Csáky Katának adta a Doboka vármegyei Sajókeresztúron és Fellakon lévő részjóságát. 1764. augusztus 20-án Bánffy Mária ugyanerre a részjóságra még felvett 1500 Mft-ot.

¹³²⁰ Popa Simiontól két szántóföldet vett – conscriptio nincs róla – 70 Mft-ért.

2. nyíl: Bornemissza Annamáriaé

Település	Búza-földek		Zabföldek		Törökbúza		Kaszáló		Szőlő	
	köböl	vé-ka	köböl	vé-ka	köböl	vé-ka	széna szekér	sarjúszekér	ka-pás	veder
Családi ősi jószágok										
Szurdok ¹³²¹	148	2	46	3	7	1	6	20	-	-
Szalonna ¹³²²	-	-	-	-	-	-	40	-	-	-
Kiskristolc ¹³²³	-	-	10	-	-	-	-	-	-	-
Nagykristolc ¹³²⁴	-	-	46	-	-	-	-	-	-	-
Csobánka ¹³²⁵	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Kettősmező ¹³²⁶	10	-	-	-	-	-	6	-	200	520
Tormapataka	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Tóthszállás	12	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Luntsény	-	-	15	-	5	1	8	-	-	-
Bilak ¹³²⁷	406	1	50	-	1	3	64	10	80	80
Magyar és Oláh Fellak ¹³²⁸	79	3					12	3	140	400
Burjános Óbuda ¹³²⁹	220	3	28	3	-	-	25½	4	-	-
Dió	38	2	-	-	-	-	17	-	-	-
Szentmihálytelke ¹³³⁰	59	1	34	-	-	-	-	-	-	-
Topaszentkirály	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

¹³²¹ A birtokközpontoz udvarház, csűröskert, gyümölcsöskert, marhaaklok, malomház, lisztelő- és fűrészmalom, pálinkafőzőház, az örmény háza és két fogadó tartozott.

¹³²² Egy kocsmá van, a kaszáló ugyan nagy, de „termése igen kevés”, ráadásul bizonyos szolgálatért és dézsmafizetés mellett a helybeli gazdáknak ki szokták adni gabonaföldnek.

¹³²³ A helységben kocsmá van.

¹³²⁴ Kocsmája van.

¹³²⁵ Egy kocsmá van.

¹³²⁶ Lisztelő malom, fogadó van.

¹³²⁷ Udvarház, csűröskert, veteményes, gyümölcsös és vadaskertek vannak, a törökbúzát külön kertben (törökbúzáz kert) tartják, lisztelő malom, pálinkafőző házak és fogadó van. A művelt szőlőterületen kívül van még egy pusztaszőlő is, a falu erdeje mellett, s a szőlő aljában gyümölcsös. A településen sokadalmat is tartanak.

¹³²⁸ Kocsmá van, s a szőlőben gyümölcsös.

¹³²⁹ Udvarház, csűrös-, veteményes- és gyümölcsöskert, valamint törökbúzáz kert, majorház és fogadó.

¹³³⁰ Fogadó és kocsmá van.

Település	Búza-földek		Zabföldek		Törökbúza		Kaszáló		Szőlő	
	köböl	vé-ka	köböl	vé-ka	köböl	vé-ka	széna szekér	sarjú szekér	ka-pás	veder
Ádámos ¹³³¹	127	2	-	-	-	-	13	2	-	-
Balázstelke	-	-	-	-	-	-	4	-	7	33
Dombo ¹³³²	7	2					26	-	32	205
Kintsi	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Oláhszentlászló ¹³³³	58	1	-	-	-	-	22¼	2	-	-
Kékbükki praedium?	-	40	-	-	-	-	-	-	-	-
Kisfenes ¹³³⁴										
Összesen:	1164	57	229	6	13	5	143 ¾	41	459	1238
Haller és Torma örökség										
Szurdok	230	-	-	-	10	-	-	-	-	-
Luntséni pr.	4	-	-	-	5	-	23	-	-	-
Kettősmező	20	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Brosika és Kriston pr.	-	-	-	-	-	-	50	-	-	-
Szalona	50	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Kiskristolc	-	-	-	-	-	-	5	-	-	-
Nagykristolc	13	2	-	-	-	-	3	-	-	-
Vád	4	1	-	-	-	-	-	-	30	-
Oláhfenés	221	-	-	-	-	-	30	-	-	-
Tóthfalu	4	3	-	-	-	-	3	-	-	-
Stolna	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-
Kékbükki pr.	70	-	-	-	-	-	20	-	-	-
Kisfenes	-	-	-	-	-	-	5	-	-	-
Plop és Cserkút praedium	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Oláhléta	76	2	-	-	-	-	89	-	-	-
Magyarléta	48	-	-	-	-	-	2	-	-	-

¹³³¹ Udvarház, csűrös-, veteményes- és virágos-, valamint gyümölcsöskert, marhaakol, majorház, tós hely, lisztelőmalom, ványoló van.

¹³³² Egy fogadó van.

¹³³³ Csak azt vették fel, amit Csáky Kata az 1790. és 1791. évi osztásnál Haller Jánostól kapott. Jutott neki egy tiszt házhely, amit két pusztatelekből hoztak létre a falu alsó, vagyis Kisfenes felelő részén.

¹³³⁴ Kocsma van.

Település	Búza-földek		Zabföldek		Törökbúza		Kaszáló		Szőlő	
	köböl	vé-ka	köböl	vé-ka	köböl	vé-ka	széna szekér	sarjú szekér	ka-pás	veder
Mots	608	-	-	-	8	3	225	14	-	-
Palatka	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Pete	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Hosszúaszó	40	2½	-	-	-	-	26¼	-	-	140
Glagovitza	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Hosszúpatak	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Sárfalva	172	2¼	-	-	-	-	-	-	-	-
F. Városvize	-	-	-	-	-	-	-	-	-	15
A. Városvize	-	-	-	-	-	-	-	-	-	25
Kosztcsud	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Ludesd	-	-	-	-	-	-	-	-	-	150
N. Bartsa	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Összesen:	1560	12¾	-	-	23	-	3	483¼	30	330
Keresmény vagy szerzett jószágok¹³³⁵										
Vármező ¹³³⁶	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Burjános Óbuda ¹³³⁷	56	1	-	-	-	17	3	-	-	-
Diós ¹³³⁸	4	1	-	-	-	-	-	-	-	-
Szomordok ¹³³⁹	-	-	-	-	-	-	14½	4¼	-	-
Magyar és Oláh-Fellak ¹³⁴⁰	18	3	-	-	-	-	6	-	-	-
Középfalva ¹³⁴¹	14	-	-	-	3/16	3	-	-	-	-
Vizeszilvás ¹³⁴²	5	1	-	-	-	-	1	-	-	-

¹³³⁵ A második nyíl keresmény jószágainak összege 13 821 Mft 56 dénár.

¹³³⁶ Kiderült, hogy nem ősi, hanem szerzett jószág, szárhegyi Lázár István adta zálogba Csáky Katának 1778-ban 1000 német forintért. Lázár cs. lt. No. 384. I./7.

¹³³⁷ A részjószágot Csáky Kata Lótsei Ignáctól zálogosította, de a conscriptiót nem találták meg, ezért nem lehet tudni, mikor és mennyiért. A zálog felerésze az első nyílhoz tartozik, amennyiben a zálog összege kiderül, el lehet osztani. Van rajta egy udvarház.

¹³³⁸ Dióson néhai Horváth Gergelytől, utána kolozsvári Farkas Gergelytől szereztek 5700 magyar forintért.

¹³³⁹ Horváth Gergelytől szerzett jószág, van egy fogadója.

¹³⁴⁰ 1787-ben Székely Miklós megvásárolta a portiót Kováts Józseftől, majd ugyanolyan feltételekkel, 1000 magyar forintért továbbadta Csáky Katának. Van rajta egy udvarház.

¹³⁴¹ 1789 november 20-án Fejérvári Miklós felesége eladta portióját 900 magyar forintért. Egy curia van rajta.

Település	Búza-földek		Zabföldek		Törökbúza		Kaszáló		Szőlő	
	köböl	vé-ka	köböl	vé-ka	köböl	vé-ka	széna szekér	sarjú szekér	ka-pás	veder
Ádámos 2. ¹³⁴³	3	-	-	-	-	-	3	-	-	-
Ádámos 3.	21	3	-	-	-	-	2	-	6	28
Ádámos 4.	5	2	-	-	-	-	-	-	-	-
Ádámos 5.	2	1	-	-	-	-	-	-	-	-
Ádámos 6.	12	2					3½		16	60
Ádámos 7.	3	2	-	-	-	-	-	-	-	-
Ádámos 8.	2	2	-	-	-	-	-	-	-	-
Ádámos 9.	-	-	-	-	-	-	16	2	-	-
Dombj ¹³⁴⁴	-	-	-	-	-	-	-	-	16	80
Összesen:	145	18	-	-	3/16	20	49	4¼	38	168
Mindösszesen:	2869	87¾	229	6	36 3/16	25	195¾	528½	527	1736

¹³⁴² 1781. március 11-én Dálnoki Péter nevű, bilaki gondviselőjéért, aki 847 Rft és 18 krajcárban liquidáltatott, Kis István özvegye kezességét vállalt, hogy amennyiben az egy év alatt nem fizet, Csáky Kata kezére adja. Mivel egyik kritérium sem teljesült, Csáky Kata perre kényszerült, a Doboka vármegye előtt lefolytatott pert a grófnő megnyerte, Kis Istvánné, Zalányi Ince Erzsébetnek a perköltséget és a liquidáció költségét kellett megadnia, azaz 1052 Mft és 76 dénárt. Egy curialis házhely van rajta.

¹³⁴³ Ádámoson több új szerzeményről maradt fenn contractus. 1. 1793. április 19-én Gyárfás Zsigmondtól és Jánostól 700 Mft-ért a Küküllő vizén épült négykerekű malom. 2. 1792-ben az adámosi lakosok közösségétől vásárolt kaszálóhoz (70 forint) még egy fogadót és a vámos hidat még 200 forintért „örökösön eladtak”. 3. Boér Sámuelről és Istvántól vásárolt Solymosi örökségrész, amit Csáky Kata 1791-ben vett meg 400 magyar forintért, Almási Klárától (Boér Dávidné), Almási Katától (Daniel Miklósné) és Almási Judittól (Kendi Sámuelné) ugyanebből az örökségből, 1792-ben 210 Mft-ért, valamint Solymosi Klárától egy kisebb birtokrészt 1791-ben 16 Mft-ért. 1793. június 15-én a Solymosi örökségből Szóts Ágnes és István is a grófnőnek adta el részét 35 Mft-ért. 4. 1781. aug. 17-én Csáky Kata 16 magyar forintért vett Sándor Bálinttól a Rakottya nevű helyen két szántóföldet. 5. 1786. június 7-én szintén Sándor Bálinttól az árok között nevű helyen újabb szántóföldet vett 20 Mft-ért 20 dénárért. 6. 1781. aug. 17-én Petrityevics Horváth Ferenc erdélyi főcurátor, Balázs Márton a Küküllő vármegyei esperes, Szóts János és Györgyi Mihály, az adámosi unitárius ecclesia részéről az unitárius egyház nevében 1000 Mft-ért eladták Csáky Katának az Ádámoson lévő házhelyeket és tartozékokat. 7. 1780. november 13-án Pasztohi Sámulné Váradi Mária 20 Mft-ért a grófnőnek eladta Körmös nevű helyen lévő szántóföldjét. 8. 1781. február 10-én Váradi Mária a száraz pataki nevezetű helyen újabb szántóföldet adott el 10 Mft-ért. 9. 1782. április 12-én, majd 1783. szept. 3-án kelt contractusok szerint Szentpáli Benjámín a küküllővári erdő erdő mellett lévő praediális helyét adta el örökösön a grófnőnek 800 Mft-ért.

¹³⁴⁴ 1786 július 2-án csere történt Csáky Kata és oláhlapádi Váradi István között. Váradi Ádámoson egy telket és Dombon, a Hangás nevű szőlőhegyen adott egy szőlőt a grófnőnek, az pedig adott egy hasonló colonicális sessiót Ádámoson és még 400 Mft-ot pótlásra.

7/a. Ökörtartó gazdák megoszlása (1795) 1. nyíl

Település	Ökrök nélkül	Ökrök száma	1	2	3	4	5	6	8	9	10	12
Ökrös												
Ósi jószágok												
Almás												
Jobbágy: ¹³⁴⁵ 124	88	105	3	22	1	4	1	4	1	-	-	-
Zsellér: 36	25	26	1	8	1	-	-	1	-	-	-	-
Cigányok:5	5	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Nagypetri												
Jobbágy: 12	7	22	-	2	-	1	-	1	1	-	-	-
Zsellér: 1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Magyarvalkói												
Havas												
Jobbágy: 3	-	8	-	2	-	1	-	-	-	-	-	-
Bábony												
Jobbágy: 7	5	6	-	1	-	1	-	-	-	-	-	-
Zsellér:4	4	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Nyíres												
Jobbágy: 43	11	97	1	21	-	6	-	2	2	-	-	-
Zsellér: 5	4	2	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-
Kökényes												
Jobbágy: 14	5	28	-	6	-	2	-	-	1	-	-	-
Zsellér: 2	-	10				1	-	1				
Czold												
Jobbágy: 23	11	28	-	10	-	2	-	-	-	-	-	-
Zsellér: 3	3	4	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Kásapataka												
Jobbágy: 38	18	51	1	13	-	6	-	-	-	-	-	-
Zsellér: 10	6	6	-	3								
Rajtoltc												
Jobbágy: 51	38	35	-	9	-	2	1	1	-	-	-	-
Zsellér: 12	7	12	-	4	-	1	-	-	-	-	-	-
Pusztaszent-Mihály												
Jobbágy: 4	3	1	1									
Zsellér: 90	64	72	-	15	-	10	-	1	-	-	-	-
Bertse												
Jobbágy: 43	21	80	-	11	-	6	-	3	1			
Zsellér: 4	2	1	1	-	-	1	-	-	-	-	-	-

¹³⁴⁵ A jobbágy természetesen egykori örökös jobbágy, esetenként ott is szerepel a nevéük mellett: volt jobbágy

AZ ERDÉLYI CSÁKYAK

Település	Ökrök nélkül	Ökrök száma	1	2	3	4	5	6	8	9	10	12
ökrös												
Sajókeresztúr												
Jobbágy: 2	-	6		1	-	1	-	-	-	-	-	-
Zsellér: 23	8	28	-	14	-	1	-	-	-	-	-	-
Cigány: 3	3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Kajla												
Jobbágy: 6	2	10	-	3	-	1						
Zsellér: 24	13	22	2	8	-	1	-	-	-	-	-	-
Új paraszt: ¹³⁴⁶ 1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Középfalva												
Jobbágy: 12	2	28	-	7	-	2	-	1	-	-	-	-
Zsellér: 4	3	2	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-
Sárvár												
Zsellér: 3	1	4	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-
Szentandrás¹³⁴⁷												
Zsellér: 3	1	4	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-
Jobbágyok: 382	201	505	7	108	1	39	2	12	6	-	-	-
Zsellérek: 224	142	193	3	58	1	15	-	3	0	-	-	-
Cigányok: 9	9	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Összesen: 619	352	698	10	169	2	49	2	15	6	-	-	-
Haller örökség, állatállományát nem közölték												
Keresmény avagy szerzemény jószágok												
Czold												
Jobbágy: 5	4	2	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-
Zálnok												
Jobbágy: 7	4	8	-	2	-	1	-	-	-	-	-	-
Zsellér: 3	1	4	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-
Lüki												
Zsellér: 6	3	6	-	3	-	-	-	-	-	-	-	-
Sajókeresztúr												
Zsellér: 7	1	16	-	4	-	2	-	-	-	-	-	-
Magyar és Oláh-Fellak												
Jobbágy: 6	2	8	-	4	-	-	-	-	-	-	-	-
Zsellér: 6	4	4	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-
Jobbágy: 18	10	18	-	7	-	1	-	-	-	-	-	-
Zsellér: 22	9	30	-	11	-	2	-	-	-	-	-	-
Összesen: 40	19	48	-	18	-	3	-	-	-	-	-	-

¹³⁴⁶ A táblázaton belül megnevezése: cigány

¹³⁴⁷ A rettegi colonicális telek Szentandrásnál összeírva

MELLÉKLETEK

Település	Ökrök nélkül	Ökrök száma	1	2	3	4	5	6	8	9	10	12
ökrös												
Összes jobbágy: 400	211	523	7	115	1	40	2	12	6	-	-	-
Összes zsellér: 246	151	223	3	69	1	17	-	3	-	-	-	-
Cigányok: 9	9	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Mind- összesen: 655	371	746	10	184	2	57	2	15	6	-	-	-

7/b. Ökörtartó gazdák megoszlása (1795) 2. nyíl

Település	Ökrök nélkül	Ökrök száma	1	2	3	4	5	6	8	9	10	12
ökrös												
Ősi jószágok												
Szurdok												
Jobbágy: 23	3	57	1	8	2	9	-	-	-	-	-	-
Zsellér: 7	4	5	-	2	1	-	-	-	-	-	-	-
Cigány: 1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Szalona												
Jobbágy: 5	2	8	-	2	-	1	-	-	-	-	-	-
Kiskristolc												
Jobbágy: 7	2	12	-	4	-	1	-	-	-	-	-	-
Zsellér: 4	3	2	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-
Nagykristolc												
Jobbágy: 11	4	22	-	4	-	2	-	1	-	-	-	-
Zsellér: 6	2	10	-	3	-	1	-	-	-	-	-	-
Csobánka												
Jobbágy: 9	0	24	-	6	-	3	-	-	-	-	-	-
Zsellér: 4	4	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Kettősmező												
Jobbágy: 9	2	16	-	6	-	1	-	-	-	-	-	-
Zsellér: 10	7	6	-	1	-	1	-	-	-	-	-	-
Tormapataka												
Jobbágy: 1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Zsellér: 5	5	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Tóthszállás												
Jobbágy: 1	0		-	1	-	-	-	-	-	-	-	-
Zsellér: 3	2	2	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-

AZ ERDÉLYI CSÁKYAK

Település	Ökrök nélkül	Ökrök száma	1	2	3	4	5	6	8	9	10	12
			ökrös									
Bilak												
Jobbágy: 40	9	87	3	15	2	9	-	2	-	-	-	-
Zsellér: 32	13	49	1	10	-	7	-	-	-	-	-	-
Cigány: 2	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Sajókeresztúr												
Jobbágy: 17	9	18	2	3	-	1	-	1	-	-	-	-
Zsellér: 15	8	17	1	5	-	1	-	-	-	-	-	-
Cigány: 1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Szentmihályteleke												
Jobbágy: 12	8	14	-	1	-	3	-	-	-	-	-	-
Zsellér: 64	34	108	-	14	-	9	-	6	1	-	-	-
Burjános Óbuda												
Jobbágy: 4	1	10	-	2	-	-	-	1	-	-	-	-
Zsellér: 7	5	4	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-
Cigány: 1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Díós												
Jobbágy: 1	0	4	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-
Zsellér: 3	2	2	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-
Topaszentkirály												
Zsellér: 15	8	12	-	6	-	-	-	-	-	-	-	-
Ádámos												
Jobbágy: 1	0	2	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-
Zsellér: 2	0	6	-	1	-	1	-	-	-	-	-	-
Cigány: 2	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Balázsteleke												
Jobbágy: 6	3	8	-	2	-	1	-	-	-	-	-	-
Zsellér: 3	1	4	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-
Dombó												
Jobbágy: 6	2	12	-	2	-	2	-	-	-	-	-	-
Kintsi												
Jobbágy: 8	5	6	-	3	-	-	-	-	-	-	-	-
Zsellér: 1	0	2	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-
Oláhszentlászló												
Jobbágy: 15	12	10	-	2	-	-	-	1	-	-	-	-
Zsellér: 5	3	6	-	1	-	1	-	-	-	-	-	-
Kisfenes												
Jobbágy: 31	9	73	-	11	1	7	-	1	2	-	-	-
Zsellér: 4	2	4	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-

MELLÉKLETEK

Település	Ökrök nélkül	Ökrök száma	1	2	3	4	5	6	8	9	10	12
			ökrös									
Jobbágyok: 207	72	395	6	74	5	41	-	7	2	-	-	-
Zsellérek: 190	105	239	2	53	1	21	-	6	1	-	-	-
Cigányok: 7	7	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Összesen: 404	184	634	8	127	6	62	-	13	3	-	-	-
Haller örökség, állatállományát nem közölték												
Keresmény avagy szerzemény jószágok												
Vármező												
Jobbágy: 4	2	8	-	1	-	-	1	-	-	-	-	-
Zsellér: 3	3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Diós												
Zsellér: 7	5	6	-	1	-	1	-	-	-	-	-	-
Szomordok												
Zsellér: 5	4	2	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-
Oláhfellak												
Jobbágy: 2	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Zsellér: 1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Középfalva												
Jobbágy: 2	0	6	-	1	-	1	-	-	-	-	-	-
Zsellér: 1	0	2	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-
Vízszilvás												
Zsellér: 1	0	2	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-
Ádámos												
Zsellér: 3	3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Jobbágyok: 8	4	14	-	2	-	1	1	-	-	-	-	-
Zsellérek: 21	16	12	-	4	-	1	-	-	-	-	-	-
Összesen: 29	20	26	-	6	-	2	1	-	-	-	-	-
Összes jobbágy: 215	77	409	6	76	5	42	1	7	2	-	-	-
Összes zsellér: 211	122	251	2	57	1	22	-	6	1	-	-	-
Cigányok: 7	7	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Mind- összesen: 433	206	660	8	133	6	64	1	13	3	-	-	-

8. Szántóföldek megoszlása az 1826/1827. évi birtokosztás alapján

1. Almási nyíl¹³⁴⁸

Település	Allodiális				Colonialis			
	Minden évben		Váltólag használható		Minden évben		Váltólag használható	
	jugerum	öl	jugerum	öl	köböl	véka	köböl	véka
Nagyalmás és dezsőfalvi praedium	89	1396	539	170	-	-	1272	2
Nagypetri	-	-	18	1474	-	-	139	1½
Magyarvalkó	-	-	-	-	-	-	17	
Bábony	-	-	1	400	-	-	78	3
Nyíres	-	-	47	890	5	1	552	2½
Kökényes	-	-	-	-	-	-	174	½
Czold	-	-	-	-	3	2	177	½
Kásapataka	-	-	-	-	2	-	162	1½
Rajtolcz	-	-	-	-	20	3	409	½
Bercse	-	-	-	-	2	-	523	1½
Szamosfalva	37	385	39	1093	-	-	96	1
Dezsméri és pusztaszentmiklósi praedium	29	29						-
Dezsmér	-	-	-	-	-	-	159	-
Sobok	-	-	-	-	1	1	70	-
Pusztaszentkirály	-	-	-	-	6	½	53	4½
Összesen:	156	210	646	827	40	3½	3885	3
Az össz. %-ban	19%		81%		1%		99%	

¹³⁴⁸ Jósika hitb. lt.No. 658. 1 jugerum = 1 hold = 1600 négyszögöl, 1 köböl = kb. 1 hold = 4 véka, 1 véka = 400 négyszögöl

MELLÉKLETEK

2. gorbói nyíl

Település	Allodiális				Colonialis			
	Minden évben		Váltólag használható		Minden évben		Váltólag használható	
	jugerum	öl	jugerum	öl	köböl	véka	köböl	véka
Pusztaszentmihály	-	-	151	639	-	-	1238	17
Magyarvalkó	36	1082	42	1544	-	-	17	-
Dezsmér és Pusztaszentmiklós	29	29	1	1595			283	1
Oláhszentlászló	20	1534	111	918	-	-	932	3½
Magyaróság	-	-	-	-	-	-	294	2½
Kékbükk	2	81	110	407	-	-	-	-
Sütmeg			2	600	-	-	-	-
Sobok	-	-	-	-	-	6	91	1
Pusztaszentkirály	-	-	-	522	1	5	52	2
Dak	-	-	20	1387	-	-	314	2
Hidegkút	-	-	-	-	14	-	55	-
Sajókeresztúr	52	2018	134	657	84	-	255	3
Kajla	-	-	28	198	-	-	462	1
Sárvár	2	1063	16	1288	-	-	19	2
Sajószentandrás	-	-	-	-	16	-	36	2
Középfalva	24	167	12	1385	-	-	443	2
Gorbó	30	1000	326	1400	57	2	615	1
Salamon	-	-	-	-	34	-	400	3
Bányika	-	-	1	1500	2	½	170	4½
Összesen:	199	574	961	1240	211	1½	5687	3½
Az össz. %-ban	17%		83%		3,5%		96,5%	

14. Mértékegységek

Pénznemek:

- 1 arany forint = 4 rajnai forint = 2 tallér
- 1 Rft, rajnai forint vagy rénes ft.(florenus Rhenensis)= 20 garas = 60 krajcár (100 Rft.= 80 magyar forint)
- 1 Mft, magyar forint (florenus Hungaricalis)= 100 ezüst dénár
- 1 tallér (birodalmi vagy imperiális) a 17. század végén = 1,5 magyar forint
- 1 tallér (közönséges vagy ezüst) = 2–3 Rft.
- 1 váltóforint = 60 krajcár = 20 garas
- 1 garas = 2 poltura, 3 krajcár
- 1 krajcár = 2 dénár
- 1 poltura = 1½ krajcár
- 1 máriás (márjás, a 18. században elterjedt ezüst váltópénz, a gyermek Krisztust tartó Mária veretekről kapta elnevezését, értéke változó) = 17 vagy 20 krajcár (avagy ezüsthuzas)

Súlymértékek:

- 1 font (libra) = 56 dkg = 0,56 kg
- 1 lat = a font 1/32 része, 1,7 dkg
- 1 font = 32 lat
- 1 mázsa = 100 font (libra) = 56,12 kg (1712-től)

Hossz- és űrmértékek:

- 1 lánc = 10 öl (18,9 m)
- 1 öl (bécsi) = 1,896 m
- 1 királyi öl = 3,12 m
- 1 rőf (könyök) = kb. 77,8 cm
- 1 magyar pint = térfogata 2 icce
- 1 bécsi pint (kupa) = 1, 415 liter
- 1 icce (itce) = 0,85 liter
- 1 ejtel = 0,172 liter
- 1 kis icce (erdélyi) = 0,707 liter
- 1 kanta = 10 icce = 8,48 liter
- 1 meszely (borok kis tételben való mérésére)= fél icce = 0,425 liter
- 1 akó = 64 meszely
- 1 erdélyi veder = 8 erdélyi kupa = 10,6 liter
- 1 cseber vagy csöbör, tinna = 50 icce. N. Kis István szerint a tinna a váradi ún. kis köböllel azonos, vagyis 42,4 liter.
- 1 gönci hordó = 8 cseber = 400 budai icce.
- 1 átalag (tokaji) = 67,76 liter

- 1 köböl (gabonamérték) = a kassai köböl a 18. században 125,06 liter és 2 pozsonyi mérő. A váradi ún. öreg köböl 84,8 liter.
- 1 véka (szapu), quartale = gabona vagy más szemes termés mérésére, a kassai véka a 18. században 33,2 literes, a debreceni kb. 42 literes, a váradi 72,5 literes volt.
- 1 köböl (bormérték) = a kassai borköböl 13,57 literes
- 1 mérő (gabonamérték), metreta = a pozsonyi mérő 62,5 literes

Területmértékek:

- 1 hold = 2 pozsonyi mérő = 1200 □-öl (magyar hold = 4315,9 m², azaz 0,4316 ha) vagy 1600 □-öl (katasztrális hold = 5754,6 m², azaz 0,5755 ha). Az ún. királyi hold 896 □-öl volt.
- 1 □-öl = 3,5966 m²
- 1 pozsonyi mérős föld = egy pozsonyi mérő vetőmagot igénylő terület, a XVIII. század végén általában 600-800 bécsi □-öl.
- 1 kapás = 200 □-öl kötött, 250–300 □-öl homokos talajon
- 1 nyilas (szőlő) = 500 □-öl
- 1 vékás = 300–400 □-öl
- 1 kaszás rét = 1200 □-öl

15. Levéltári források

MOL = Magyar Országos Levéltár, Budapest

G. 19. A Rákóczi szabadságharc levéltára, Fejedelmi Kancellária II. 3.

F. 49. 18. cs. No. 2. Vegyes conscriptiók.

F. 2. Gyulafehérvári Káptalan országos levéltára, Protocolla XIV. 98–99. (1211 tekercs)

Erdélyi Országos Kormányhatósági Levéltárak: Libri conceptum Regii Hungarici et Latini 791–793.

Conscriptio regnicolaris Comitatus Bihariensis Ladula G.G. (1715) és J.J. (1720)

Filmtár: 4 150. sz. tekercs.,

4 147–4 157. sz. tekercs (Az úrbérrendezés bihari anyaga)

46 370. sz. tekercs – Az almási uradalom 1644. évi összeírása

Családi levéltárak:

A Csáky család levéltára

P. 71. – *A Csáky család központi levéltára*

Fasc. 4. No. 1–60. = 1451–1859, Bihar megyei javak

Fasc. 1. No. 21. = A családi feljegyzés (zöld könyv) másolata

Fasc. 6. = birtokjogi iratok, 1633–1798, Margittai uradalom (Bihar vm.) iratai

Fasc. 7. = birtokjogi iratok, 1598–1754, Dizsér (Bihar vm.) iratai

Fasc. 10. = birtokjogi iratok, 1396–1845, Keresztszegi és adorjáni uradalom

Fasc. 22. = birtokjogi iratok, 1330–1783, Az Ártándy-Czibak jogon birt falvak, Bihar megyei javak

Fasc. 26. = birtokjogi iratok, 1461–1808, Bihar megyei javak

Fasc. 28. = birtokjogi iratok, 1401–1825, Nagyalmás vára és tartozékai (Erdély)

Fasc. 30. = birtokjogi iratok, 1568–1813, Egeres vára és tartozékai (Erdély)

Fasc. 34. = birtokjogi iratok, 1366–1777, Kővár és tartozékai

Fasc. 35. = birtokjogi iratok, 1631–1839, Vegyes erdélyi, elsősorban peres iratok

Fasc. 110. = birtokjogi iratok, 1625–1686, Tarcali Csáky követelések

Fasc. 111. = birtokjogi iratok, 1643–1698, Szomolnokai birtokcsere

Fasc. 132. = vegyes iratok, 1719–1842, Bihari birtokok úriszéki ügyei

Fasc. 141. = számadások és mellékleteik, 1639–1725, vegyes iratok

Fasc. 158. No. 21. = vegyes iratok, 1562–1799, Bihar megyei úrbéri ügyek

Fasc. 158. No. 28–29. = vegyes iratok, Bihar megyei úrbéri ügyek (1744)

- Fasc. 195. = személyi iratok, 1695–1713, Ifj. Csáky István ugocsai, beregi főispán hivatalos levelezése
 Fasc. 196. = személyi iratok, 1698–1706, Csáky Tamás ezredes
 Fasc. 198. = személyi iratok, 1686–1732, Csáky László brigadéros és Csáky Imre bíboros
 Fasc. 200. = személyi iratok, 1739–1750, Csáky Antal levelezése
 Fasc. 206. = vegyes iratok, 1688–1703, A Rákóczi szabadságharcra vonatkozó iratok
 Fasc. 216. = vegyes iratok, 1701–1735, Levelek Csáky Imre bíboroshoz
 Fasc. 270. = vegyes iratok, 1703–1711, Levelek a Rákóczi szabadságharc korából

P. 72. – *A Csáky család kassai levéltára*

- Fasc. 322. = Bihar megyei birtok, 1622–1641, Körösszeg vára és uradalma
 Fasc. 324. = Bihar megyei birtokok, 1604–1649. vegyes (Brandenburgi K.)
 Fasc. 326. = Bihar megyei birtokok, 1663–1750, Adorjáni és margittai uradalom
 Fasc. 327. = Bihar megyei birtokok, 1750–1760, Margittai uradalom és vegyes
 Fasc. 328. = Bihar megyei birtokok, 1766–1787, Margittai uradalom és vegyes
 Fasc. 336. = Bihar megyei birtok, 1649–1759, Körmösd, Kisújfalu, Kisszántó
 Fasc. 381. = erdélyi birtokok, 1620–1660, nagyalmásai uradalom, körösszegi hajdúk, stb.
 Fasc. 517. = politikatörténeti iratok, 1625–1718, országgyűlési tárgyalások stb.

P. 75. – *Csáky László halála után rendezett iratok*

- Fasc. 1. LA. = A Csáky család egészére vonatkozó vagyoni jogi, családi iratok

P. 77. – *Miscellanea*

- Fasc. 3. = családi iratok, Csáky János levelei
 Fasc. III. = levelek

P. 78. – *Csáky Antal Vince iratai*

- Fasc. 28. = 1744–1860, Berekböszörmény

P. 404. – Periratok. 12. cs. A Károlyi birtokon felvett tanúvallomási jegyzőkönyv (1781)

P. 1868. – *A Rhédey család levéltára.*

6. cs. (1750)

P. 588. – *A Rhédey család levéltára.*

1. cs. VIII. Fasc. (1738)

P. 1985. 1. cs. – *Haller család levéltára*

P. 1870. – *Kornis és rokon családok levéltára*

2. csomó 20. tétel = a Csáky család iratai

P. 392., 396., 397., 404. – *A Károlyi család levéltára.*

HBML = Hajdú-Bihar Megyei Levéltár, Debrecen

IV. A. 1/a. – Bihar vármegye nemesi közgyűlésének iratai

Közgyűlési jegyzőkönyvek (1688–1848): 7. k. (1732), 18. k. (1763)

IV. A. 1/d. 1–26. k. Az úrbérrendezés falvankénti anyaga.

IV. A. 4/b. Bihar megye adószedőjének iratai. Bihar megyei összeírások:

3–9. k. (1720)

10–15. k. (1723)

18–22. k. (1728)

32–33. k. (1731)

34–39. k. (1735)

47–51. k. (1743)

63–66. k. (1753)

72–80. k. (1763)

IV. A. 6/d. Bihar vármegye törvényszékének iratai

A Román Országos Levéltár Kolozs megyei Igazgatósága, Kolozsvár (Arhivele Naționale, Direcția Județeană Cluj)

Colecția necroloaga = Colecția necroloaga (Erdélyi nemesi családok gyászjelentései)

Csáky cs. lt. = A Csáky család levéltára (Colecția personala Csáky)

Jósika hitb. lt. = A branyicskai báró Jósika család hitbizományi levéltára (Fond fideicommissionar Jósika)

No. 396. = Jósika János és Csáky Rozália kolozsvári házában található javak leltára

No. 408. = Jósika János és Csáky Rozália birtokaira vonatkozó iratok, nyugták

No. 409. = Jósika Jánosné, Csáky Rozália periratai

No. 410. = Csáky Rozália feljegyzései

No. 415. = Jósika János levelezése, 1825–1835

No. 416. = Jósika János levelezése, 1836–1845

No. 417. = Csáky Rozália levelezése, 1846–1850

No. 418. = Csáky Rozália levelezése, 1830–

No. 541. = A Bethlen és a Csáky család levelezése, 1576–1762

No. 542. = A Bethlen és a Csáky család gazdasági iratai, 1748–1795

No. 543. = A Bethlen és a Csáky család iratai, 1748–1795

No. 544. = A Csákyak birtokügyei, zálogosításai

No. 547. = Bethlen Rozália iratai, 1790–1825

No. 550. = Bethlen Rozália, gróf Csáky Jánosné iratai

No. 551. = Levelek Bethlen Rozáliához és más levelek

- No. 552. = Bethlen családi levelezés, Bethlen Rozália levelei, 1777–1803
- No. 553. = Bethlen Rozália levelei, 1826
- No. 554. = Bethlen Miklós testamentuma, 1781.
- No. 575. = Bethlen Miklóshoz írott levelek
- No. 629. = Csáky család iratai, 1771–1803
- No. 631. = A Csáky fiúág és leányág közötti per 1822–1825 közötti anyaga
- No. 632. = Csáky László iratai
- No. 634. = Csáky István igazgatási iratai, 1699–1712
- No. 635. = Csáky István birtokiratai, 1696–1770
- No. 636. = Csáky István levelezése, 1662–1718
- No. 638. = Csáky István levelezése
- No. 640. = Csáky József levelezése, 1814–1826
- No. 643. = Csáky Zsigmond iratai, 1720–1733
- No. 644. = Csáky Zsigmond levelezése, 1730–1744
- No. 646. = Csáky Borbála testamentuma
- No. 647. = Csáky Borbála iratai, 1715–1762
- No. 648. = Csáky Borbála levelezése, 1746
- No. 649. = Csáky Borbála levelezése, 1758
- No. 652. = Csáky Miklós iratai, 1748–1806
- No. 653. = Csáky Miklós levelezése, 1743
- No. 654. = Csáky Imre iratai
- No. 655. = Csáky Imre levelezése, 1724–1728
- No. 656. = Csáky Imre gazdasági iratai, 1725–1734
- No. 657. = Csáky József iratai, 1800–1823
- No. 658. = Csáky József és Csáky Rozália birtokügyei
- No. 660. = Csáky Katalin iratai, 1775–1781
- No. 661. = Csáky Katalin levelezése, 1750–1799
- No. 662. = Csáky Katalin iratai, 1764–1797
- No. 663. = Csáky Kata kéziratos imádságoskönyve, 1755.
- No. 670. = Haller genealógia
- No. 678. = Haller György és Csáky Borbála iratai,
a bihari birtok megvásárlására felvett kölcsönök 1738–1780
- No. 682. = Csáky Zsigmondné végrendelete, 1750.
- No. 683. = Haller Kata iratai, 1742–1752
- No. 684. = Haller Kata birtokügyei, 1737–1752
- No. 685. = Haller Kata 1739–1748
- No. 686. = Haller Kata levelezése, 1746
- No. 960. = Kükküllővár 1795 évi becsűje
- No. 1328. = Kalendáriumok

Lázár cs. lt. = A gr. Lázár család meggyesfalvi levéltára (Fond Familial Lazar din Mureseni)

No. 384. – Genealógia, peres iratok

U. et C., Kolozsvár = Colecția „Urbarii si conscriptii”

Fasc. IX: No. 1.

Fasc. IX. No. 5.

HHSA = Österreichisches Staatsarchiv, Wien. Haus-, Hof- und Staatsarchiv.

Fasc. 81., 83., 85., 86. A Csáky család szepesmindszenti levéltárának anyaga

ŠOBA Levoča = Štatny Oblastný Archiv. Levoča. A Csáky család levéltára.

Štatny oblastný archív v Levoči, Archív rodu Csáky zo Spišského Hrhova (továbbiakban Cs – SH)

Inv. č. 616. kart. 64. Berekböszörmény (1807–1818)

Inv. č. 622. kart. 64. Berekböszörmény (1807 v. 1708)

Fasc. 542. 65. doboz

Fasc. 543. 65. d.

Fasc. 639. 65.d.

Fasc. 641. 65.d.

Fasc. 643. 66.d.

Fasc. 644. 66.d.

AMK = Archiv Mesta Košic, Košice (Kassa város levéltára, Kassa)

Supplementum H (1583/88) Missiles. 1686–1687 évi levelek

ŠOBA Prešov = Štatny Oblastný Archiv, Prešov.

1. Vármegyei jegyzőkönyvek

Sáros vármegye Sarišska župa, Sign. ŠŽ, inv.č. 10. (1662–1695)

2. A Homonnai Drugeth család levéltára, Drugeth-Humenné (DH)

signatura Fa X (1655–1755) No. 2. Haller genealógia:

signatura Fa X, No. 17.

signatura A-75.

signatura Fa 15.

16. Történeti irodalom és rövidítésjegyzék

A linzi béke okirattára, 1885.

A linzi béke okirattára, Szerk. Szilágyi Sándor, Bp., 1885. 71.

Angyal, 1888.

Angyal Dávid: Késmárki Thököly Imre 1657–1705, első rész, In. Magyar Történeti Életrajzok, Bp., 1888., második rész, Bp. 1889.

Angyal, 1889.

Angyal Dávid: Késmárki Thököly Imre 1657–1705, második rész,, In. Magyar Történeti Életrajzok, Bp., 1889.

Apor, 1972.

Apor Péter: Metamorphosis Transylvaniae azaz Erdélynek változása (1736) Bp., 1972.

Archivum Rákóczianum VIII.

Archivum Rákóczianum. II. Rákóczi Ferenc levéltára. Székesi gróf Bercsényi Miklós főhadvezér és fejedelmi helytartó leveleskönyvei s más emlékezetre méltó iratai 1705–1711. VIII. Az eredeti kéziratokból közli: Thaly Kálmán, Bp., 1882.

B. Nagy Margit, 1973.

B. Nagy Margit: Várak, kastélyok, udvarházak, ahogy a régiek látták. XVII–XVIII. századi erdélyi összeírások és leltárak. Bukarest, 1973.

B. Nagy Margit, 1977.

B. Nagy Margit: Stílusok, művek, mesterek. Művészettörténeti tanulmányok. Bukarest, 1977.

Balla, é. n.

Balla Antal: II. Rákóczi Ferenc élete In. Rákóczi Emlékkönyv (Szerk. Lukinich Imre) Bp., 1934. 11–262.

Bánkúti, 1991.

Bánkúti Imre: A kuruc függetlenségi háború gazdasági problémái 1703–1711. Bp., 1991.

Bél, 1978.

Bél Mátyás: Bihar megye leírása. (Ford.: P. Szalay Emőke) A Bihari Múzeum Évkönyve. II. (Szerk. Héthy Zoltán) Berettyóújfalu. 1978. 51–107.

Benczédi, 1980.

Benczédi László: Rendiség, abszolutizmus és centralizáció a XVII. század végi Magyarországon (1664–1685) Bp., 1980.

Benkő, 1988.

Benkő József levelezése (A leveleket összegyűjtötte és a jegyzeteket szerkesztette Szabó György és Tarnai Andor) Bp., 1988.

Besze, 2007.

Besze Tibor: Jobbágyélet az Egregy és az Almás vidékén 1820-ban. In. Acta Academiae Pedagogicae, Nova Series tom. XXXIV., Sectio Historiae, Redigunt Tibor Besze, Antal Miske, Eger, 2007. 169–193.

Bethlen, Önéletírása, 1955.

Bethlen Miklós Önéletírása I-II. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta V. Windisch Éva, Bp., 1955.

Czegei Wass György naplója, 2004.

Czegei Wass György naplója. In. Köpeczi Béla–R. Várkonyi Ágnes: Rákóczi tükrök I. Bp., 2004. 296–324.

Czigány, 1989.

Czigány István: A magyarországi csapatok szerepe a török alóli felszabadító háborúban. = *Hadtörténeti Közlemények*. 1989. 2. sz. 151–175.

Csáky oklevéltár I/2.

Oklevéltár a Csáky család történetéhez I. kötet, 2. rész. Oklevelek 1500–1818-ig. Bevezetés: Bártfai Szabó László. Bp., 1919.

Csávossy, 2002.

Csávossy György: Jó boroknak szép hazája Erdély. Hagyományok, hungarikumok az erdélyi borkultúrában. Bp., 2002.

Cserei, 1983.

Cserei Mihály: Erdély históriája [1661–1711] Sajtó alá rendezte, a bevezetőt és a jegyzeteket írta Bánkúti Imre. Bp., 1983.

Csetri–Imreh, 1980.

Csetri Elek–Imreh István: Erdély változó társadalma 1767–1821, Bukarest, 1980.

Deák, 1875.

Deák Farkas: Wesselényi Anna özv. Csáky Istvánné (1584–1649) életrajza és levelezése. Bp., 1875.

Deák, 1879.

Magyar hölgyek levelei 1515–1709. Magyar leveles tár, második kötet, közli Deák Farkas, Bp., 1879.

Deák, 1888.

Deák Farkas: Egy magyar főúr a XVII. században. Gróf Csáky István életrajza. Bp., 1888.

Deé Nagy, 1976.

Teleki Sámuel és a Teleki-Téka. A leveleket válogatta, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Deé Nagy Anikó. Bukarest, 1976.

Deé Nagy, 1997.

Deé Nagy Anikó: A könyvtáralapító Teleki Sámuel. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása, Kolozsvár, 1997.

Demény, 1977.

Demény Lajos: A székelyek és Mihály vajda 1593–1601. Bukarest, 1977.

Eckhart, 1954.

Eckhart Ferenc: Földesúri büntetőbíráskodás a XVI–XVII. században. Bp., 1954.

Egyed Á., 2004.

Egyed Ákos: Az erdélyi magyarság történetéből 1790–1914. Erdélyi Tudományos Füzetek 243. Kolozsvár, 2004.

Egyed E., 2001.

Egyed Emese: Adieu, édes Barcsaym. Marosvásárhely, 2001.

Engel, 1977.

Engel Pál: Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban (1387–1437) Bp., 1977.

EOE IV.

Erdélyi Országgyűlési Emlékek IV. (1597–1601) Szerk. Szilágyi Sándor, Bp., 1878.

EOE V.

Erdélyi Országgyűlési Emlékek V. (1601–1607) szerk. Szilágyi Sándor, Bp., 1879.

EOE IX.

Erdélyi Országgyűlési Emlékek IX. (1629–1637) szerk. Szilágyi Sándor, Bp., 1883.

Erdély története II.

Erdély története 1606-tól 1830-ig. (Szerk. Makkai László és Szász Zoltán) Bp., 1986.

Fejes, 1996.

Fejes Judit: Az Esterházyak házassági politikája 1645 után In. Gyermekek a kora újkori Magyarországon. „adott Isten hozzánk való szeretetéből... egy kis fraucimmerecskét nekünk” szerkesztette Péter Katalin, Társadalom és művelődéstudományok 19. Bp., 1996.

Fügedi, 1986.

Fügedi Erik: Ispánok, bárók, kiskirályok. A középkori magyar arisztokrácia fejlődése. Bp., 1986.

H. Németh 1–2. 2004.

H. Németh István: Várospolitikai és gazdaságpolitika a 16–17. századi Magyarországon. 1. kötet. Bp., 2004.

Heckenast, 2005

Heckenast Gusztáv: *Ki kicsoda a Rákóczi-szabadságharcban?* Életrajzi adattár, Sajtó alá rendezte, kiegészítette és az előszót írta Mészáros Kálmán Bp., 2005. 286.

Hiller, 1989.

Hiller István: Csáky István lengyelországi követjárása 1644-ben. = *Történelmi Szemle*, 1989. 3–4. sz. 192–207.

Hodor, 1878.

Bihar vármegye főispánjai. Közl.: Hodor Károly = *Történelmi Tár*, 1878. 377–380.

Horn, 1996.

Horn Ildikó: Nemesi Árvák. In. Gyermek a kora újkori Magyarországon. „adott Isten hozzánk való szeretetéből... egy kis fraucimmerecskét nekünk”. Szerkesztette Péter Katalin, Társadalom és művelődéstörténet tanulmányok 19. Bp., 1996.

Horn, 2005.

Horn Ildikó: Mihályi Csáky Mihály (1492?–1572) In. Uő.: Tündérország útvesztői. Bp., 2005. 23–32.

Galgóczy, 1855.

Galgóczy Károly: Magyarország s a szerbvajdaság s temesi bánság mezőgazdasági statisztikája. Pest, 1855.

Imreh, 1979.

Imreh István: Erdélyi hétköznapiak. Társadalom- és gazdaságtörténeti írások a bomló feudalizmus időszakáról Bukarest, 1979.

Iványi B., 1926.

Iványi Béla: Göncz szabadalmas mezőváros története. Karcag, 1926.

Iványi, 1991.

Iványi Emma: Esterházy Pál nádor közigazgatási tevékenysége (1681–1713) Bp., 1991.

Jakó, 1944.

Jakó Zsigmond: Jelentés az Erdélyi Múzeum levéltárának 1943. évi működéséről. Kolozsvár, 1944.

Jakó, 1944. b.

A gyalui vártartomány urbáriumai. Bevezetéssel ellátva közzéteszi Jakó Zsigmond, Monumenta Transsilvanica, szerkeszti Tamás Lajos, Kniezsa István, Makkai László, Szilágyi Lóránd, Juhász István, Kolozsvár, 1944.

Jakó, 1997.

Jakó Zsigmond: Csáki Mihály (1492–1572) erdélyi kancellár származásáról. In. Uő.: Társadalom, egyház, művelődés. Tanulmányok Erdély történelméhez. Bp., 1997. 91–97.

Kardos, 1905.

Kardos Samu: Bárány Wesselényi Miklós élete és munkái. Bp., 1905. I. k.

Kincses, 1993.

„Im küttem én orvosságot” Lobkowitz Poppel Éva levelezése 1622–1644. Összegyűjtötte, sajtó alá rendezte, a kísérő tanulmányt írta Kincses Katalin, Régi magyar történeti források III. Bp., 1993. 27.

Kincses, 1997.

Kincses Katalin Mária is: Batthyány Ferencné Lobkowitz Poppel Éva özvegyi évei című összefoglalásában. In. Nők a magyar történelemben. A kötetet összeállította R. Várkonyi Ágnes, Bp., 1997.

Klaniczay, 1964.

Klaniczay Tibor: Zrínyi Miklós. Irodalomtörténeti könyvtár 14. Bp., 1964.

Kovách–Binder, 1981.

A céhes élet Erdélyben. Válogatta, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Kovách Géza és Binder Pál, Bukarest, 1981.

Köpeczi–R. Várkonyi, 1976.

Köpeczi Béla–R. Várkonyi Ágnes: II. Rákóczi Ferenc. Budapest, 1976.

Kristó–Barta–Gergely, 2002.

Barta János: A megújulás évszázada (1699–1790) In. Kristó Gyula–Barta János–Gergely Jenő: Magyarország története. Előidőktől 2000-ig. Bp., 2002.

Lukinich, 1927.

Lukinich Imre: A bethleni gróf Bethlen család története. Bp., 1927.

MOE

Magyar Országgyűlési Emlékek XI. szerk. Károlyi Árpád, Bp., 1899.

Magyar Hírmondó, 1981.

Magyar Hírmondó, az első magyar nyelvű újság, válogatás (Sajtó alá rendezte, a bevezetést és a jegyzeteket írta Kókay György) Bp., 1981.

Magyar Történelmi Életrajzok CD.

Dr. Dézsi Lajos: Bárány Jósika Miklós. In. Magyar Történelmi Életrajzok, Arcanum CD-ROM

Magyari, 2003.

Magyari András: Rákóczi és az erdélyi kuruc mozgalom. Csíkszereda, 2003.

Maksay, 1990.

Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén I–II. Szerk. és bevez. tanulmány Maksay Ferenc. Bp., 1990.

Málnási, 1933.

Gróf Csáky Imre bíbornok élete és kora (1672–1732). Írta: Málnási Ödön, Kálcsa, 1933., A kötet első kiadása Gróf Csáky Imre bíbornok élete és kora (1672–1732) írta Málnási Ödön, Debrecen, Magyar Nemzeti Könyv és Lapkiadóvállalat, 1926.

Merényi, 1904.

Csáky István és László levelei Eszterházy Miklós nádorhoz 1635–1645. közli Merényi Lajos = *Történelmi Tár*, 1904. 182–217.

Mészáros, 1995.

Mészáros Kálmán: Két Csáky László halála (1698, 1708) = *Fons*, 1995. 3. sz. 375–378.

Mezősi, 1943.

Mezősi Károly: Bihar vármegye a török uralom megszűnése idejében. /1692/ Bp., 1943.

Molnár, 1978.

Molnár Ambrus: Adatok a körösszegi uradalom XVII. századi történetéhez. A Bihari Múzeum Évkönyve. II. (Szerk. Héthy Zoltán) Berettyóújfalu, 1978.

Nagy Iván CD-ROM

Nagy Iván: Magyarország családai címerekkel és nemzedékrendi táblákkal, a göncz-ruszkai grófi család, CD-ROM

Oklevéltár, 1919.

Oklevéltár a gróf Csáky család történetéhez, Oklevelek 1229–1499-ig, I. kötet 1–2. rész, Bp., 1919.

Orosz, 1981.

Orosz István: Berettyóújfalu agrárviszonyai a XVII–XIX. században. In. Berettyóújfalu története. (Szerk. Varga Gyula) Berettyóújfalu, 1981. 229–298.

Orosz, 1995.

Orosz István: Hagyományok és megújulás. Tanulmányok a magyar mezővárosok történetéből. Debrecen, 1995.

Orosz, 2001.

Orosz István: Árucseré és borkivitel a Tokaj-Hegyalja mezővárosaiban In. Nápoje v minulosti a pritomnosti slovenska. Jozef Baďurik–Peter Kónya–Radovan Peknik (Eds.), Prešov, 2001. 127–132.

Pach, 1963.

Pach Zsigmond Pál: Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV–XVII. században. Bp., 1963.

Pál, 1999.

Pál Judit: A románok háromszéki betelepülésének néhány kérdése (1614–1850) In. A többség kisebbsége. Csíkszereda, 1999. 25–97.

Pálmány, 1997.

Pálmány Béla: A magyarországi nemesség társadalmi tagolódása In. Mágnások, birtokosok, címerlevelek. Rendi társadalom–polgári társadalom 9. (Szerk. Ódor Imre, Pálmány Béla, Takács Péter) Debrecen, 1997. 37–96.

Péter K., 1996.

Péter Katalin: A gyermek első tíz esztendeje. In. Gyermek a kora újkori Magyarországon. „adott Isten hozzánk való szeretetéből... egy kis fraucimmericskét nekünk”. szerkesztette Péter Katalin, Társadalom és művelődéstörténet tanulmányok 19. Bp., 1996.

Péter K., 2008.

Péter Katalin: Házasság a régi Magyarországon. Bp., 2008. 84.

Pálffy, 1997.

Pálffy Géza: kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitány-helyettesek Magyarországon a 16–17. században. (Minta egy készülő főkapitányi archontológiai és „életrajzi lexikonból”) = *Történelmi Szemle*, 1997. 2. sz.

Papp K., 1985.

Papp Klára: Adatok a bihari Csáky uradalom társadalomtörténetéhez a XVIII. században. A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve XII. (Szerk. Gazdag István) Debrecen, 1985. 53–67.

Papp K., 1992.

Papp Klára: Biharnagybajom története 1703–1848. In. Biharnagybajom története és néprajza. (Szerk. Újváry Zoltán) Debrecen, 1992. 137–197.

Papp K., 2002.

Papp Klára: A konfliktust okozó testamantum. Az erdélyi Csáky Imre végrendeletének sorsa (1748–1815) In. Thesaurus Solemnis (Szerk. Kujbusné Mecsei Éva) Debrecen–Nyíregyháza, 2002. 113–134.

Papp K., 2006.

„Minden örömöm elegyes volt bánattal” Csáky Kata levelezése. Összeállította, a szöveget gondozta és a bevezető tanulmányt írta: Papp Klára, Debrecen, 2006.

Pauler, 1876.

Pauler Gyula: Wesselényi Ferenc nádor és társainak összeesküvése 1664–1671. I–II. k. Bp., 1876. 98.

R. Várkonyi, 1996.

R. Várkonyi Ágnes: „Édes Gróf Öcsém Uram!” Csáky István két levele Zrínyinek. In. Tarnai Andor emlékkönyv, szerk. Kecskeméti Gábor, Bp., 1996.

Sándorffy, 2000.

Sándorffy Kamill: Erdély reformkorszakának jogtörténete. Budapest, 2000.

Szamosközy, 1977.

Szamosközy István: Erdély története. Bp., 1977.

Lőcsei krónika, 1988.

Szepességi avagy lőcsei krónika és évkönyv, a kedves utókor számára. Összeállította Hain Gáspár, Bp., 1988.

Sziklay–Borovszky, 1916.

Magyarország vármegyéi és városai 1. k. Abaúj-Torna vármegye és Kassa. (Szerk. Sziklay János és Borovszky Samu) Bp., 1916.

Szilágyi, 1874.

Szilágyi Sándor: Az 1665-ös országgyűlés történetéhez = *Történelmi Lapok*, Kolozsvár, 1874. 7. sz. 115–116.

Szilágyi Sándor szerk. A magyar nemzet története CD-ROM

A magyar nemzet története. Szerk. Szilágyi Sándor. V. Magyarország három részre oszlásának története (1526–1608) Írta Acsády Ignác. Bp., 1897. Arcanum CD-ROM

Szinnyei, 1891. CD-ROM

Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. I. Budapest, 1891. 1114. Arcanum CD-ROM, Bp., 2000.

Szolnok-Doboka, Arcanum DVD Könyvtár IV.

Szolnok-Doboka vármegye monográfiája Arcanum DVD Könyvtár IV. Családtörténet, heraldika, honismeret. Bp., 2003.

SZT

Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár (Szerk. Szabó T. Attila) Budapest–Bukarest, 1993.

Takács, 2006/A

Takács Péter: Kolozs vármegyei parasztvallomások 1820-ból In. Források Erdély történetéhez 6/A. Debrecen, 2006.

Takács, 2006/B

Takács Péter: Kolozs vármegyei parasztvallomások 1820-ból In. Források Erdély történetéhez 6/B. Debrecen, 2006.

Takáts, é.n.

Takáts Sándor (é.n.): Régi magyar nagyasszonyok. Corvina Kiadó, Bp., 159-168.

Thaly, 1873.

Thaly Kálmán: II. Rákóczi Ferenc kora a gr. Csákyak, Szepes vármegye és a b. Palocsay-család levéltárában. = *Századok*, 7. 1873.

Toma K. 2007.

Toma Katalin: Nádasdy III. Ferenc országbírói kinevezése. Adalékok az 1655. évi országgyűlés történetéhez. In. Tanulmányok Péter Katalin 70. születésnapjára. Szerk. Erdélyi Gabriella–Tusor Péter, Bp., 2007. (Digitális kiadvány) 111–126.

Tomka, 2002.

Tomka Gábor: Szendrő várai. In. Szendrő monográfiája (Veres László–Viga Gyula) Szendrő, 2002. 125–165.

Torma, 1889.

Szaniszló Zsigmond naplói (1682–1711), Közli: Torma Károly, = *Történelmi Tár*, 1889, 1. közl. 230–269., 2. közl. 503–522., 3. közl. 708–727.

Torma, 1890.

Szaniszló Zsigmond naplói (1682–1711), Közli: Torma Károly, = *Történelmi Tár*, 1890, 4. közl. 77–101., 5. közl. 307–327., 6. közl. 493–510., 7. közl. 757–770.

Trócsányi, 1972.

Trócsányi zsolt: Teleki Mihály (Erdély és a kurucmozgalom 1690-ig). Bp., 1972.

Trócsányi, 1988.

Trócsányi Zsolt: Habsburg-politika és Habsburg-kormányzat Erdélyben 1690–1740. Bp. 1988.

Tüdős S. Kinga, 2011.

Erdélyi testamentumok IV. Erdélyi nemesek és főemberek végrendelete (1661–1723) Válogatta, a bevezető tanulmányt írta és a jegyzeteket összeállította Tüdős S. Kinga, Marosvásárhely, 2011.

Ulrich, kézirat

Ulrich Attila: Bűnök és bűnösök. A Wesselényi összeesküvés utáni birtokelkobzások a Szepesi Kamara területén 1670–1679. kézirat

Varga J., 1969.

Varga János: Jobbágysrendszer a magyarországi feudalizmus kései századaiban 1526–1767. Bp., 1969.

Várkonyi G., 2007.

Várkonyi Gábor: Wesselényi Ferenc nádorrá választása. In. Tanulmányok Péter Katalin 70. születésnapjára. Szerk. Erdélyi Gabriella–Tusor Péter, Bp., 2007. (Digitális kiadvány) 87–110.

Várostörténeti források, 2005.

Várostörténeti források. Erdély és a Partium a 16–19. században Szerk. Papp Klára, Gorun-Kovács György, Jeney-Tóth Annamária, Debrecen, 2005.

Wellmann, 1979.

Wellmann Imre: A magyar mezőgazdaság a XVIII. században. Bp., 1979.

W. Kovács, 2004.

W. Kovács András: A cegei gróf Wass család története (16–20. század) = *Erdélyi Múzeum*, LXVI. 2004. 3–4. 1–56.

*

Ágoston Péter: A magyar világi nagybirtok története. Bp., 1913.

Archivum Rákócianum. II. Rákóczi Ferenc levéltára. II. Rákóczi Ferenc fejedelem leveleskönyvei, levéltárának egykorú lajstromával 1703–1712. II. Közli: Thaly Kálmán, Bp., 1873.

Az erdélyi fejedelmek királyi könyvei I. 1582–1602. Erdélyi történelmi adatok VII. 3., Sorozatszerkesztő Jakó Zsigmond, Mutatókkal és jegyzetekkel regesztákban közlése Fejér Tamás, Rácz Etelka, Szász Anikó, Kolozsvár, 2005. 321–322.

A Rákóczyak levéltárából 1611–1630. Közli Szilágyi Sándor = *Történelmi Tár*, 1893. 577–600.

Árva Bethlen Kata levelei. Sajtó alá rendezte Lakatos-Bakó Melinda, Az Erdélyi Református Egyházkerület kiadása, Kolozsvár, 2002.

Balassa Iván: Az aszú és a szamorodni története. In. Borok és korok. Bepillantás a bor kultúrtörténetébe. (Szerk.: Benyák Zoltán és Benyák Ferenc) Bp., 1999. 171–177.

Bán Péter: A nagybirtok igazgatásának modernizációja Magyarországon a XVII–XVIII. században. In. Archivum Supplementum ad honorem Béla Kovács dedicatum. A Heves Megyei Levéltár Közleményei Különszám, Szerk. Bán Péter, Á. Varga László, Eger. 1993. 29–43.

Bánk József: Kánoni jog. II. Bp., 1963.

Baranyai Decsi János: Magyar história. In. Humanista történetírók. (Szerk. Kulcsár Péter) Bp., 1977. 438–485.

Barcsay Ákos levelezése idősb Csáky Istvánnal, 1659–1660. (Deák Farkas közlése) = *Századok*, 1873. 407–426.

- Barta János: Földosztályok és jövedelmek Zemplén megyében a 18. század végén. In: Föld és társadalom. Konferencia a Kiskun Múzeumban, Szerk. Bánkiné Molnár Erzsébet, Kiskunfélegyháza, 2007.
- Barta János: Szőlőművelésből és italmérésből származó jövedelmek Zemplén megyében a XVIII. század végén. In: Nápoje v minulosti a prítomnosti slovenska. Jozef Baďurik–Peter Kónya–Radovan Peknik (Eds.), Prešov, 2001. 109–119.
- Bársony István–Papp Klára–Takács Péter: Az úrbérrendezés forrásai Bihar vármegyében. I. Az érmelléki és a sárréti járás, Az Erdély-történeti Alapítvány és a Debreceni Egyetem Történelmi Intézetének kiadása, Debrecen, 2001.
- Bársony István–Papp Klára–Takács Péter: Az úrbérrendezés forrásai Bihar vármegyében II. A szalontai és a váradi járás, Az Erdély-történeti Alapítvány és a Debreceni Egyetem Történelmi Intézetének kiadása, Debrecen, 2003.
- Benkő Samu: Bölöni Farkas Sándor In. Sorsformáló értelem. Művelődéstörténeti dolgozatok, Bukarest, 1971. 268–271.
- Benkő Samu: Kolozsvár polgári intézményeinek kezdetei. In. Kolozsvár ezer éve. A 2000. október 13–14-én rendezett konferencia előadásai. Szerk. Dáné Tibor Kálmán, Egyed Ákos, Sipos Gábor, Wolf Rudolf, Kolozsvár, 2001.
- Bíró József: Erdélyi kastélyok. In. Ódon Edély, Művelődéstörténeti Tanulmányok, II. 306–344.
- Bocskai István leveles-könyve. Közli Thaly Kálmán = *Magyar Történelmi Tár*. XIX. köt.
- Bornemissza Anna szakácskönyve 1680-ból. Közzéteszi Dr. Lakó Elemér, Bukarest, 1983.
- Borovszky Samu: Szendrő vára. Bp., 1908.
- Bunyitay Vince: A váradi püspökség története alapításától a jelenkorig. I–IV. Bp. 1935.
- Bunyitay Vince: Gróf Csáky Miklós hercegprímás váradi püspökségének története. Vác. 1935.
- Csáky Benedek végrendelete magyar nyelven, 1490. A gr. Csáky nemzetség lőcsei levéltárából közli: Sváby Frigyes családi levéltárnok = *Századok*, 1873. 648–649.
- Gróf Csáky István utasítása konyhamestere részére. Közli. Merényi Lajos = *Történelmi Tár*, 1900. 147–148.
- Csáky István és László levelei Esterházy Miklós nádorhoz. 1631–1645. Közli: Merényi Lajos = *Történelmi Tár*, 1904. 182–217.
- Csáky István: Politica philosophiai Okoskodás-szerint való rendes életnek példája. A szöveget gondozta és a jegyzeteket írta Hargittay Emil, Bp., 1992.
- Csetri Elek: Wesselényi Miklós, a politikai és gazdasági reformer. In. Előadások és tanulmányok Wesselényi Miklósról. Szerk. Takács Péter. Debrecen, 1997. 58–78.
- Csetri Elek: Gépek és korszerű eszközök a zsibói Wesselényi uradalomban. In. Együtt Európában – válogatott tanulmányok. Történelmi Figyelő Könyvek 7. Szerk. Angi János, Pallai László, Pósn László, Debrecen, 2000. 3–23.

- Csetri Elek: Kelemen Benjámin, a haladó gazda. (Adatok az erdélyi racionális gazdálkodás 1848 előtti történetéhez) In. Együtt Európában – válogatott tanulmányok. Történelmi Figyelő Könyvek 7. Szerk. Angi János, Pósnán László és Pallai László, Debrecen, 2000. 58–78.
- Dankanits Ádám: A hagyományos világ alkonya Erdélyben. Bp., 1983.
- Deák Farkas: Nagyvárad elvesztése 1660-ban. Bp., 1878.
- Deák Farkas: Gróf Csáky István országbírónak utiköltségeinek és bevásárlásainak jegyzéke 166-ból és 1675-ből. = *Történelmi Tár*, 1883. 584–594.
- Deák Farkas: Kemény János erdélyi fejedelem levelei a gróf Csákyak kassai levéltárában = *Századok*, 1873. 494–495.
- Deé Nagy Anikó: A könyvtáralapító Teleki Sámuel. Kolozsvár, 1997.
- Döbör András: A modernizáció kérdései és útjai a felvilágosodás-kori magyar politikai sajtóban. In. Tradíció és modernizáció a XVIII–XX. században. (Szerk. Bodnár Erzsébet és Demeter Gábor) Bp., 2008.
- Dominkovits Péter: Gróf Esterházy László, Sopron vármegye főispánja = *Századok*, 2009/4.
- Égető Melinda: A Kárpát-medence 16–18. századi borkultúrája. In. Borok és korok. Bepillantás a bor kultúrtörténetébe. (Szerk.: Benyák Zoltán és Benyák Ferenc) Bp., 1999. 145–154.
- Egyed Ákos: Wesselényi Miklós és a jobbágyfelszabadítás Erdélyben 1848-ban. = *Erdélyi Múzeum*, 1996/3–4. 219–228.
- Egyed Ákos: Erdély 1848–1849. I. Csíkszereda, 1998.
- Egyed Emese: Levevők fejéről múzsa sisakomat. Barcsay Ábrahám költészete. Erdélyi Tudományos füzetek 224. Kolozsvár, 1998.
- Egyed Emese: Mennyei Barátom. Barcsay Ábrahám levelei Orczy Lőrínchez (1771–1789). Erdélyi Tudományos füzetek 236. Kolozsvár, 2001.
- Első folyóirataink: Magyar Museum I. Szöveg. Sajtó alá rendezte: Debreczeni Attila, Debrecen, 2004. Mellékletek, 496.
- Erdélyi perjogi emlékek. Idea processorum 1776., Id. Szász Károly perjogi előadásai 1836., Bevezetéssel ellátta és közzéteszi Bónis György. Kolozsvár, 1942.
- Erdélyi testamentumok IV. Erdélyi nemesek és főemberek végrendelete (1661–1723) Válogatta, a bevezető tanulmányt írta és a jegyzeteket összeállította Tüdős S. Kinga, Marosvásárhely, 2011.
- Fallenbüchl Zoltán: A nyugdíj – a kegytől a jogig(1600–1790) = *Korall*, 2003. 11–12. 30–47.
- Feyér Piroska: A szőlő és bortermelés Magyarországon 1848-ig. Bp., 1981.
- Galgóczy Károly: Magyarország s a szerbvajdaság s temesi bánóság mezőgazdasági statisztikája. Pest, 1855.
- Gallacz János: Monográfia a Körös-Berettyó völgy ármentesítéséről. Nagyvárad, 1896. I. k.

- Gábor Csilla: Változatok a sorsértelmezésre. Csete István prédikációi és annak története. = *Keresztény Szó*, 17. évf. 11. 2006. novembere
- Gebei Sándor: Az erdélyi fejedelmek és a lengyel királyválasztások. Szeged, 2007.
- Gheorghe Gorun: Răscoala lui Horea în comitatul Bihor. Izvoare documentare. I–II. Kolozsvár, 2000–2001.
- Gorun-Kovács Blanka: Az 1784. évi erdélyi parasztlázadás magyarországi iratai. Debrecen, 2006.
- Gorun-Kovács Blanka: A Horea-felkelés és magyarországi forrásai (kézirat) Debrecen, 2008.
- Gyulai Éva: A törökkori mezőváros társadalma és gazdálkodása. In. Szendrő monográfiája (Veres László–Viga Gyula) Szendrő, 2002. 165–227.
- Gyulaffi Lestár történeti maradványai. első közlemény, Közli: Szilágyi Sándor = *Történelmi Tár*, 1893.109–145.
- Gyulaffi Lestár történeti maradványai. második befejező közlemény, Közli: Szilágyi Sándor = *Történelmi Tár*, 1893. 193–231.
- Haller János följegyzései 1685–1687-ről. Közli: Szabó Károly = *Történelmi Tár*, 1878. 680.
- Hargittay Emil: Csáky István „politica philosophiai okoskodás”-a = *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1986. 77–85.
- Hiller István: Nyáry Krisztina (1604–1660) In. Nők a magyar történelemben. A kötetet összeállította R. Várkonyi Ágnes, Bp., 1997.
- Hóman Bálint–Szekfű Gyula: Magyar történet IV. Bp., 1928.
- Homoki-Nagy Mária: Megjegyzések Banyó Péter. Birtoköröklés és leánynegyed (Kísérlet egy középkori jogintézmény értelmezésére) című tanulmányára. = *Aetas*, 2001. 2. sz. 189–194.
- Horn Ildikó: Bocskai István fejedelem erdélyi politikusai. = *Studia Caroliensia*, 2006/1. 87–104.
- Imreh István: A fejedelmi gazdálkodás Bethlen Gábor idejében. In. Imreh István: Erdélyi eleink emlékezete (1550–1850) Bp., 1999. 9–99.
- Istvánffy Miklós: A magyarok történetéből. Monumenta Hungarica VI. Bp., 1962.
- Jakab Elek: Tanulmányok Erdély XVIII. századbeli jogtörténeteiből. Bp., 1878.
- Jakab Elek: A Csáky-gorbói kastély történelmi ritkaságai. = *Századok*, 1887. 151–157.
- Jakó Zsigmond: Bihar vármegye a török pusztítása előtt. Bp., 1940.
- Jósika Miklós: Emlékirat. Bp., 1977., mek.niif.hu/04900/04984/04984.htm
- Kállay István: A magyarországi nagybirtok kormányzata (1711–1848) Bp., 1980.
- Kardos Samu: Bárány Wesselényi Miklós élete és munkái I. Bp. 1905.
- Kelemen Lajos: A csáki-gorbói kastély. In. Uő.: Művészettörténeti tanulmányok. II. A bevezető tanulmányt írta és a kötetet sajtó alá rendezte B. Nagy Margit. Bukarest, 1984.

- Kelemen Lajos: A volt minorita templom és siremlékei. In. Művészettörténeti tanulmányok. II. A bevezető tanulmányt írta és a kötetet sajtó alá rendezte B. Nagy Margit. Bukarest, 1984.
- Kelemen Lajos: A kolozsvári Jósika-ház. In. Uő: Művelődéstörténeti tanulmányok. Sajtó alá rendezte, szerkesztette, a bevezető tanulmányokat és a jegyzeteket írta Sas Péter. Kolozsvár, 2006.
- Kemény Lajos: Csáky levelek Kassa szab. kir. város levéltárában. = *Közlemények Szepes vármegye múltjából*. Szerk. Dr. Förster Jenő, X.. évfolyam, 2-4. sz. Lőcse, 1918. 144–151.
- Kemény Zsigmond: Történelmi és irodalmi tanulmányok. 2. k. Erdély közléte 1791–1848. Bp., 1906.
- Kicsi Sándor András: *Élő nyelv. Néhány népi gombaneviünkről*.
www.c3.hu/~magyar nyelv/05-3/kicsi.pdf
- Kolozsvári Sándor–Óvári Kelemen: A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye. Corpus Statutorum. III. k. Bp., 1892.
- Kulcsár Krisztina: II. József jellemzése az erdélyi hivatalnokokról 1773-ban. = *Fons*, 2002. 1–3. sz. 362.
- Kornis Zsigmond gubernátor végrendelete 1731. Közli: Torma Károly = *Történelmi Tár*, 1892. 173–185.
- Kovács Kiss Gyöngy: A Habsburg-uralom erdélyi kiteljesedésének folyamata a korabeli magyar emlékirodalom láttatásában (17. század vége – 19. század eleje). Erdélyi tudományos Füzetek, 228. Kolozsvár, 2000.
- Kőváry László: A millenium századában Erdélyben kihalt főúri családok s visszaemlékezés végső szereplésére. = *Erdélyi Múzeum*, 1901.67–78., 125–134., 202–217., 269–281., 319–30., 549–562.
- Kőváry László: Erdély régiségei és történelmi emlékei. Kolozsvár, 1892.
- Krauss György: Leírása mind a hadi dolgoknak, mind az egyebeknek, amelyek 1599-től 1606-ig Erdélyben történtek. In. Erdély öröksége. Erdélyi emlékirók Erdélyről. III. Tűzpróba 1603–1613. Cs. Szabó László közreműködésével szerkesztette Makkai László. Bp., 1993. (reprint) 65–114.
- Kónya Péter: Arisztokrácia a felső-zempléni mezővárosokban a 18–19. században. In. Arisztokrata életpályák és életviszonyok. Speculum Historiae Debreceniense 4. Szerk. Papp Klára és Püski Levente, Debrecen, 2009. 99–112.
- Lázár Miklós: Erdély főispánjai. 1540–1711. = *Századok*, 22. (1888)
- Lóvy Dániel–Demeter V. János–Asztalos Lajos: Kőbe írt Kolozsvár, Kolozsvár, 1996. 132.
- Rákóczy György és Bethlen Gábor közti egyezkedés a munkácsi vár s uradalom iránt 1631. Közli: Lehoczky Tivadar = *Történelmi Tár*, 1878. 194–198.
- Lukinich Imre: Erdély területi változásai a török hódítás korában 1541–1711. Bp., 1918.
- Oklevéltár Kolozsvár története második és harmadik kötetéhez. Össze gyűjtötte és szerkesztette: Jakab Elek Bp., 1888.

- Magyar Törvénytár, 1540–1848. évi erdélyi törvények. fordították és utalásokkal ellátták: Kolosvári Sándor–Óvári Kelemen, Bp., 1900.
- Magyarország története 1526–1686 (Szerk. R. Várkonyi Ágnes) Bp., 1985.
- Magyarország vármegyéi és városai. Szerk. Borovszky Samu, Zemplén vármegye. Bp., é. n.
- Maizner János: A kolozsvári Orvos-sebészeti tanintézet történeti vázlata 1775–1782. Kolozsvár, 1890.
- Markó Árpád: Rákóczi, mint hadvezér. In. Rákóczi Emlékkönyv I. (szerk. Lukinich Imre) Bp., 1934. 325–362.
- Márki Sándor: A Fekete-Körös vidéke és Nagyvárad. Nagyvárad. 1877.
- Mátay Mónika: Törvényszéki játszmák: válás Debrecenben 1793–1848. Debrecen, 2006.
- Miskolczi Ambrus: Társadalom, nemzetiség és ellenzékiesség kérdései az erdélyi magyar reformmozgalomban (1830–1843) = *Századok*, 1983. 5. sz. 1061–1096.
- Nagy Levente: Zrínyi és az erdélyi literátus körök. Az angliai magyar peregrinuskok és Zrínyi = *Erdélyi Múzeum*, 62. kötet, 2000. 1–2. füzet 1–14.
- Nyakas Miklós: A bihari kishajdú városok története. Bocskai-szabadságharc 400. évfordulója V. Debrecen, 2005. 115–271.
- Orosz István: Borok királya. In. Borok és korok. Bepillantás a bor kultúrtörténetébe. (Szerk.: Benyák Zoltán és Benyák Ferenc) Bp., 1999. 177–181.
- Orosz István: Adatok Nagyvárad szőlőtermeléséhez a 17. században és a 18. század első felében. Történeti Tanulmányok X. Szerk. Takács Péter, Debrecen, 2002.
- Pálffy Géza: A tizenhatodik század története. Bp., 2000.
- Pálffy Géza: Utak az arisztokráciába – bárói címszerzők a 16. századi Magyar Királyságban. In. Arisztokrata életpályák és életviszonyok. Speculum Historiae Debreceniense 4. Szerk. Papp Klára és Püski Levente, Debrecen, 2009. 9–24.
- Pálffy Géza: A magyar arisztokrácia a 16–17. század fordulóján = *Századok*, 2009/4.
- Pálffy Géza: Győztes szabadságharc vagy egy sokféle sikert hozó felkelés? A magyar királysági rendek és Bocskai István mozgalma (1604–1606), *Századok* füzetek 3. Bp., 2009. 28–34.
- Pálffy Pál nádor levelei (1644–1653) 1. k. Összegegyűjtötte, sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta, a mutatókat készítette: S. Lauter Éva, Bp., 1989.
- Pál Judit: Mezőgazdaság és földközösség a székely városokban. In. Emlékkönyv Imreh István nyolcvanadik születésnapjára. Kolozsvár, 1999.
- Papp Klára: Jobbágyi szolgáltatások a XVIII. századi Bihar megyében. Bihar megye parasztsága a XVIII. században III. Magyar Történeti Tanulmányok XX. (Szerk.: Szendrey István) Debrecen. 1987.
- Papp Klára: A bihari nemesség és Mária Terézia. In. Habsburgok és Magyarország a XVI–XVIII. században. Tanulmányok. Szerk. Ifj. Barta János, Történelmi Figyelő Könyvek 5. Debrecen, 1997. 65–74.

- Papp Klára: Biharország jobbágynépe. A magánbirtok és jobbágysága a XVIII. századi Bihar vármegyében. Debrecen, 1998.
- Papp Klára: Jobbági szolgáltatások az úrbérrendezés idején. In. Bihar vármegye az úrbérrendezés idején. Szerk. Ifj. Barta János és Papp Klára, Debrecen, 2005. 207–253.
- Papp Klára: A Csákyak erdélyi ága a 18. században. In. *Szabolcs-szatmár-beregi Levéltári Évkönyv XVII.* (Szerk. Galambos Sándor–Kujbusné Mecsei Éva) Nyíregyháza, 2006. 339–359.
- Papp Klára: Anya, lánya, unokája (Csáky Kata, Bethlen Rozália és Csáky Rozália) Vázlat a három generáció történetéhez. In. Emlékkönyv Benkő Samu születésének nyolcvanadik évfordulójára. Szerk. Sipos Gábor, Kolozsvár, 2008. 249–269.
- Papp Klára: A magyarországi prédikátorper történelmi háttere. In. Michael de Ruyter és Magyarország. Szerkesztette és az előszót írta: Bitskey István és Pusztai Gábor, Debrecen, 2008. 35–59.
- Papp Klára: Csáky László (1670–1828) bihari birtokai In. Pénztörténet – gazdaságtörténet. Tanulmányok Buza János 70. születésnapjára. Szerk. Bessenyei József – Draskóczy István. Budapest – Miskolc, Mirio Kulturális Bt., 2009. 274–283.
- Papp Klára: Szőlő- és földbirtoklásból származó konfliktus Vajdán a Csáky és a Dobozy család között In. Szőlőtermelés és borkereskedelem. Speculum Historiae Debreceniense 2. Szerk. Orosz István és Papp Klára, Debrecen, 2009. 197–206.
- Papp Klára: Jósika János és Csáky Rozália házasságának első éve a családi levelezés tükrében. In. Emlékkönyv L. Nagy Zsuzsa 80. születésnapjára. Szerk. Kovács Zoltán és Püski Levente, Debrecen, 2010. 243–257.
- Papp Klára: Jósika János és az 1825. évi pozsonyi országgyűlés. In. Emlékkönyv Egyed Ákos születésének 80. évfordulójára. Szerk. Pál Judit, Sipos Gábor, Kolozsvár, 2010. 259–269.
- Pásztor Lajos: Károlyi Sándor önéletrajzának ismeretlen részlete 1698–1703. = *Magyar Könyvszemle*, 1945. I–IV. füzet, 99–121.
- Pataki Jenő: Pataki Sámuel (secundus). = *Orvosi Szemle* 1. (1928) No. 4.
- Pataki Jenő (1857–1944): Egy kolozsvári orvos-dinasztia: a Patakiak In. Az erdélyi orvoslás kultúrtörténetéből. [<http://mek.oszk.hu/05400/05413/>; 2008. szeptember 20.]
- Pauler Gyula: Wesselényi Ferenc nádor és társainak összeesküvése 1664–1671. 1. k. Bp., 1876.
- Péter Katalin: Esterházy Miklós. Bp., 1985.
- Pozsonyi Zoltán: Karrierék, konfliktusok, mindennapok. Egy nagykun família élete (1745–1867). PhD disszertáció kézírata, 2008.
- Prodan, David: Iobăgia în Transilvania în secolul al XVI-lea I–III. București, 1967–1968.

- Prodan, David (edit) Urbariile tării Făgăraşului I. 1601–1630. Bucureşti, 1970.
- Prodan, David: Răscoală lui Horea. I–II. Bucureşti, 1979.
- Rákóczy György és Bethlen Gábor közti egyezkedés a munkácsi vár s uradalom iránt 1631. Közli: Lehoczky Tivadar = *Történelmi Tár*, 1878.
- I. Rákóczi György erdélyi fejedelem utasítása udvari főbejárójának. Gyulafehérvár, 1646. március 10. In. Magyar udvari rendtartás. Utasítások és rendeletek 1617–1708. Sajtó alá rendezte, jegyzetekkel ellátta és az előszót írta Koltai András, Bp., 2001. 90–94.
- Ráday Pál iratai I. 1703–1706. (Sajtó alá rendezte: Benda Kálmán, Esze Tamás, Maksay Ferenc, Pap László) Bp., 1953.
- II. Rákóczi Ferenc Emlékiratai. Bp., 1951.
- Rákóczi hadserege 1703–1711 (Válogatta és a bevezetőket írta: Bánkúti Imre) Bp., 1976.
- Rákóczi László naplója. Közzéteszi és a jegyzeteket írta Horn Ildikó, az utószót írta R. Várkonyi Ágnes. Bp., 1990.
- Rettegő György: Emlékezetre méltó dolgok 1718–1784. Bukarest, 1970.
- R. Várkonyi Ágnes: Jobbágypolitika Rákóczi államában. In. Mályusz Elemér Emlékkönyv, Szerk. H. Balázs Éva, Fügedi Erik, Maksay Ferenc, Bp., 1984. 425–426.
- R. Várkonyi Ágnes: Az önálló fejedelemség utolsó évtizedei. In. Erdély története 1606-tól 1830-ig. Szerk. Makkai László, Szász Zoltán, Bp., 1986. főleg 805–848.
- R. Várkonyi Ágnes: Kolozsvár az Erdélyi Fejedelemség utolsó éveiben. In. Kolozsvár 1000 éve. A 2000. október 13–14-én rendezett konferencia előadásai. szerk. Dáné Tibor Kálmán–Egyed Ákos–Sipos Gábor–Wolf Rudolf, Kolozsvár, 2001.
- Sas Péter: A kolozsvári jezsuita, majd piarista templom kincstára. Kolozsvár, 2007. 87–89.
- Sipos Gábor: Az Erdélyi Múzeum Egyesület könyvtárának története. In. Az Erdélyi Múzeum Egyesület gyűjteményei. szerk. Sipos Gábor, Kolozsvár, 2009.
- Sonkoly Gábor: Vásárok, vásárkörzetek és városok Erdélyben 1820-ban. = *Korall*, 2003. 11–12. 163–183.
- Szabolcs vármegye főispánjai. Közli: Kandra Kabos = *Történelmi Tár*, 1893. 714–719.
- Szabó István: A jobbágy birtoklása az örökös jobbágyság korában. Bp., 1947.
- Szabó Miklós: Az erdélyi falujegyzői intézményről. In. *Művelődéstörténeti tanulmányok*. Szerkesztette Csetri Elek, Jakó Zsigmond, Tonk Sándor, Bukarest, 1979. 187–189.
- Szabó T Attila: A szó és az ember. Bukarest, 1971.
- Szakál Ferenc naplója In. Erdély öröksége, Erdélyi remekírók Erdélyről. VII. Erdély változása 1703–1750. Cs. Szabó László közreműködésével szerkesztette Makkai László, Bp., é. n. 168.
- Szakály Ferenc: A Közép-Duna menti bortermelés fénykora. In. Borok és korok. Bepillantás a bor kultúrtörténetébe. (Szerk.: Benyák Zoltán és Benyák Ferenc) Bp., 1999. 115–132.

- Szász Anikó: A kolozsvári református egyházközség a 17. században. Az egyházközség vagyon- és jövedelemkezelése, a világi tisztségviselők részvétele az egyházközség irányításában. PhD értekezés kézírata.
- Szendrey István: Egy alföldi uradalom a török hódoltság után. Bp., 1968.
- Szendrey István: Gönc hajdúszabadságlevele 1706-ból. Miskolc, 1969.
- Szendrey István: Hajdú-szabadságlevelek. Debrecen, 1971.
- Szepesvár, 1643. április 28. Gróf Csáky István utasítása konyhamestere részére = *Történelmi Tár*, 1900. 147–148.
- Szepesvármegyei mágnások összeírása 1751-ből. Dr. Förster Jenő közlése. Közlemények Szepes vármegye múltjából. Szerk. Dr. Förster Jenő, III. évfolyam, 4. szám, Lőcse, 1911. 236–238.
- Szijártó István: „Ampruszter Anna földessasszony”. Nemes nők és földtulajdon a 18–19. század fordulóján. In. Rendi társadalom – polgári társadalom 16. Nők és férfiak... avagy a nemek története. Szerk. Lácza Magdolna, Nyíregyháza, 2003. 162–177.
- Szilágyi Sándor: Bocskay István és Illésházy István levelezése 1605 és 1606-ban = *Történelmi Tár*, 1878. 1–84, 273–338, 577–642.
- Szilágyi Sándor: Illésházy és más főurak levelezése 1605–1608-ban = *Történelmi Tár*, 1878. 819–900.
- Szilágyi Sándor: I. Rákóczi György és a diplomácia. Bp., 1878.
- Szolnok-Doboka vármegye monográfiája, írták: Tagányi Károly, dr. Réthy László és Pokoly József, Ds, 1901. mek.niif.hu/04700/04755/html/451.html
- Szűcs Jenő: A szepesi kamarai levéltár 1567–1813. A Magyar Országos Levéltár kiadványai I. Levéltári leltárak, Kincstári leltárak 7. Szerk. Varga János, Bp., 1990.
- Thököly udvartartása 1683. Késmárki Thököly Imre naplói, leveleskönyvei, és egyéb emlékezetes írásai. 2. Közli Thaly Kálmán, In. Monumenta Historiae Historica 24., Bp., 1873.
- Thököly Imre pátense Zemplén vármegye kara s rendihez. Közli. Ujj István = *Történelmi Szemle*, 1893. 384.
- Takács Péter: Urbéresek vallomása Szabolcsban 1772. Bp., 1991.
- Thorma Károly: Kornis Zsigmond gubernátor végrendelete 1731-ből. = *Történelmi Tár*, 1892. 173–185.
- Trócsányi Zsolt: Az erdélyi parasztság története. Bp., 1956
- Trócsányi Zsolt: Az erdélyi kormányhatósági levéltárak. Bp., 1973.
- Tusor Péter: Zrínyi a pálosok történetében. A pálosok csáktornya-szentilonai piac körüli csetepaté. In. R. Várkonyi Ágnes emlékkönyv születésének 70. évfordulója ünnepére. szerkesztette Tusor Péter, Bp., 1998. 333–346.
- Ulrich Attila: Feudális szolgáltatások és adózás Tarcalon az örökös jobbágyság korában. In. Tarcál I. Tarcál mezőváros története a honfoglalástól 1849-ig. Szerk. Németh Péter, Tarcál, 1996.
- Varga Gyula: Az érmelléki szőlőkultúra. Berettyóújfalu, 1976.

- Varga J. János: Válaszúton. Thököly Imre és Magyarország 1682–1684-ben. Bp., 2007.
- Vargyasi Dániel István életének leírása. In. Erdély öröksége, Erdélyi remekírók Erdélyről. VII. Erdély változása 1703–1750. Cs. Szabó László közreműködésével szerkesztette Makkai László, Bp., én.
- Várkonyi Gábor: Magyarok a római király választásán 1636-ban. In. Perlekedő évszázadok. Tanulmányok Für Lajos történész 60. születésnapjára. szerkesztette: Horn Ildikó, Bp., 1993. 187–214.
- Várkonyi Gábor: A nádor és a fejedelem. In. Portré és imázs. Politikai propaganda és reprezentáció a kora újkorban. Szerk. G. Etényi Nóra és Horn Ildikó, Bp., 2008. 147–162.
- Vekov Károly: Töredék egy erdélyi család életéről. = *Erdélyi Múzeum*, 2007. 1-2. 1-17.
- Veres Péter: Veres Mátyás Székelyudvarhelyen és környékén. Az öt érzés: az ízlelés, a szaglás, a hallás, a látás és a tapintás. = *Erdélyi Művészet*, 2006/1.
- Wesselényi István: Sanyarú világ. Napló 1703–1708. II. 1707–1708. Közzéteszi Demény Lajos, Magyarai András Bukarest, 1985.
- Wesselényi Miklós: Balítéletekről. Bukarest, 1833. (Reprint kiadás, Budapest, 1986.)
- Wick Béla: A jezsuita rend története Kassán. Bratislava–Pozsony, 1931.
- Wiener Moszkó: A magyar cukoripar története. Bp., 1897.

NÉVMUTATÓ

A,Á

Ábrahám Ábrahám, 187
Ágoston Márton ügyvéd, 194, 294
Almási Judit, 382
Almási Kata, 382
Almási Klára, 382
Által János udvarbíró, 229
Alvinczi Gábor, 125
Alvinczy Péter ítélőmester, 75, 76
Andrási István, 353
Andrássy Pál, 88
Apafi Mihály (Báthory Zsigmond
kora), 24
Apafi Mihály erdélyi fejedelem, 55,
58, 72, 73, 74, 75, 76, 79, 191, 230
Apafi Mihályné, 102, 293
Apor István, 10, 101, 102
Apor István felesége, Farkas
Zsuzsanna, 101
Apor Lázár, 73
Apor Péter, 74, 80, 283, 288
Apor Zsuzsanna, 252
Aranka György, 206, 212
Árkosi Ferenc, 172, 174, 185, 186,
234, 236, 253, 255, 256, 259, 273,
290, 292, 293, 307, 309, 330, 331,
345, 348, 349, 350, 354, 355, 357
Árvay Imre ónodi harmincados, 64
Auersperg, Joseph Maria,
gubernátor, 164

B

Badoni József, 351
Bajkán Joun szentmihálytelki
fogadós, 236
Bajtay püspök, 159, 161
Bak Gergely berekböszörményi
belső csapláros, 242, 287
Bakó György bilaki udvarbíró, 234,
237, 256, 289, 292, 308
Bakó György keresztúri udvarbíró,
330
Bakó István, 55
Bakó János nagyprépost, 97
Bakó József nagyalmásai tiszt, 223,
264, 265, 305, 306
Balassa Zsófia, 22, 23
Balassa Zsuzsanna, 64
Balázs Márton Küküllő vármegyei
esperes, 382
Bálint János, 73
Balog Zsigmond, 119
Balogh Mihály tisztartó, 92
Bálpatakiné asszony, 231
Baltazár Zsigmond, 241
Bánffy Ágnes, Bánffy Dénes lánya,
161, 162, 191, 192
Bánffy Dénes (17. sz.), 72
Bánffy Dénes kamarás,
főlovászmester, 161, 169, 170,
180, 241, 288

- Bánffy Dénes, ifj., 170
 Bánffy Dénesné, 171
 Bánffy Elek, 349
 Bánffy Farkas, 178, 206
 Bánffy György, Erdély gubernátora
 (1661–1708), 76, 81, 82, 118, 158,
 263, 269, 306
 Bánffy György (1689–1735), 36, 114,
 282
 Bánffy György gubernátor (1787–
 1822), 142, 170, 184, 206, 210, 211,
 272, 291
 Bánffy Imre, 241
 Bánffy Jeanette, 221
 Bánffy Lászlóné, 214
 Bánffy Mária, 185
 Bánffy Terézia, 214
 Bánffy Zsuzsanna, 169
 Baranyai Decsi János, 24
 Baranyi György özvegye, 148
 Barát Ádám, 78
 Barbátvizi Bája József, 348
 Barcka József conventiós számtartó,
 234
 Barcsay Ákos, 54, 55
 Barcsay Ábrahám, 158, 163, 165, 207,
 208, 209
 Barkóczy Ferenc, 60, 67, 68, 69, 92
 Barkóczy Krisztina, Károlyi Sándor
 felesége, 90, 91
 Barkóczy Mária, 54, 69, 101, 102
 Bartakovich János honti alispán, 60
 Bártfai Szabó László, 8
 Basta, Giorgio, 27, 29, 30, 31, 32
 Báthori István temesi ispán, 20
 Báthory András, 24, 25, 27
 Báthory István erdélyi fejedelem, 22,
 24, 25
 Báthory István, ecsedi, 35
 Báthory Kristóf felesége, Bocskai
 Erzsébet, 100
 Báthory Kristóf vajda, 22, 26, 100
 Báthory Zsigmond, 22, 23, 24, 26, 27,
 28, 29, 30, 134
 Báthory Zsófia, Csáky Dénes anyja,
 22
 Báthory Zsófia, II. Rákóczi György
 felesége, 62
 Báthosi Mihály gondviselő, 138
 Batthyány Ádám, 46, 50, 51
 Batthyány Ferenc, 50, 79
 Batthyány Ignác püspök, 177
 Batthyány Kristóf, 68
 Batthyány Magdolna, 50, 52, 53
 Batthyány Mária Eleonóra, 50
 Batthyányné Lobkowitz Poppel
 Éva, 13, 42, 50, 53, 160, 250
 Baxa István, 48
 Bayer András, 371
 Bebek Anna, Némethy Ferenc
 felesége, 22
 Béldi Jánosné Thoroczkai Krisztina,
 232
 Béldi Pál, 72, 73
 Benke Mózes, 259, 294, 309
 Benkő József, 14, 110, 176, 177, 189,
 223, 250, 297
 Beöthy László viceispán, 256
 Beöthy Mihály, 148
 Beöthy Imre, 202
 Bercsényi Miklós, 70, 87, 88, 90, 92,
 93, 94, 96, 97, 103
 Bertholy Gábor egregius, 63
 Bethlen Ádám, 118, 157, 169, 181,
 332
 Bethlen Ádámné, 82, 116, 118, 158,
 264
 Bethlen Druzsiana, Mikes Mihályné,
 62, 80, 110, 135, 153, 280
 Bethlen Éva, 54, 71, 74, 75, 77
 Bethlen Farkas, 72, 110, 136

- Bethlen Farkasné Huszár Borbála, 214
- Bethlen Ferenc, 102
- Bethlen Gábor erdélyi fejedelem, 38, 40, 41, 46, 47, 56, 159, 227, 269
- Bethlen Gábor udvari kancellár, 157, 158, 159, 161, 163, 172, 173, 176, 190, 191, 192, 199
- Bethlen Gergely, 101, 173, 193, 204, 264
- Bethlen Gergelyné, Nalácz Borbála, 185
- Bethlen György, 214
- Bethlen István, id., 39, 40, 192
- Bethlen János (17. sz.), 72, 73
- Bethlen József, 172, 173, 190, 192, 206, 213, 353
- Bethlen József, ifj, 173
- Bethlen Kata, 157, 249, 270, 271
- Bethlen Katalin, 224
- Bethlen Klára, Bánffy gubernátor felesége, 82
- Bethlen Lajos, 190
- Bethlen László, 110, 111, 112, 117, 190
- Bethlen Leopold, 173
- Bethlen Miklós kancellár, 9, 13, 53, 64, 72, 73, 76, 83
- Bethlen Miklós kincstartó, 118, 132, 155, 157, 158, 159, 160, 161, 163, 164, 165, 166, 169, 170, 171, 172, 173, 176, 179, 180, 184, 190, 192, 193, 199, 200, 201, 206, 207, 210, 223, 226, 232, 235, 244, 245, 246, 249, 250, 252, 253, 256, 260, 287, 288, 290, 292, 293, 295, 296, 302, 306, 307, 332, 357
- Bethlen Rozália, 9, 11, 13, 14, 105, 115, 116, 118, 126, 132, 136, 149, 150, 151, 153, 154, 155, 157, 158, 160, 166, 167, 169, 170, 171, 172, 175, 176, 178, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 189, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 203, 204, 205, 206, 207, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 225, 226, 236, 237, 238, 249, 253, 254, 256, 260, 261, 262, 263, 265, 276, 277, 288, 290, 291, 296, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 305, 307, 308, 315, 317, 319, 322, 323, 330, 339, 349, 350, 353, 357, 359, 360, 365, 372, 373, 375
- Bethlen Sámuel, 157
- Bethlen Sándor, 180
- Bethlen Zsuzsanna, iktári, 162, 171
- Betzki Miklós, 188
- Bíró József, kiküldött, 349
- Blandrata, Giorgio, orvos, 21
- Bocskai György, 21, 26, 100
- Bocskai István erdélyi fejedelem, 23, 24, 26, 27, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 100
- Bocskor János, a marosvásárhelyi minoriták praesidense, 148
- Bodoni György, 250, 256, 289
- Boér András, 117
- Boér Ferenc, 350
- Boér Imre, pater, 179
- Boér István, 190, 298, 382
- Boér Sámuel, 190, 382
- Boér Sámuelné, Solymosi Judit, 190
- Bogáti Menyhárt, 34
- Bolier, Konsztantin, 189
- Borkovich Márton pálosrendi generális, 52
- Bornemissza Annamária, 105, 107, 118, 132, 136, 155, 156, 161, 165, 167, 168, 169, 172, 181, 182, 184, 194, 196, 199, 208, 263, 265, 296, 299, 309, 315, 340, 345, 379

Bornemissza Farkas, 24
 Bornemissza Ignác, erdélyi
 kincstartó, 156
 Bornemissza János Ferenc generális,
 109, 131, 132, 144, 145, 156, 231,
 354, 356
 Bornemissza János József kancellár,
 109, 114, 116, 117, 145
 Bornemissza József, 117
 Bornemissza Károly, 117
 Bornemissza Krisztina, 372
 Bornemissza Pál, 117, 141, 230
 Bornemissza Pál, ifj., 156
 Borsos Gergely,, 348
 Borsos Márton, 116
 Bory Mihály, 60
 Bossányi Ferenc, 284
 Bota János, 75
 Bothár, Joachim, páter provinciális,
 135
 Both Mihály branyicskai udvarbíró,
 186, 234, 235, 253, 259, 290, 309,
 348
 Both Mihály özvegye, 235
 Botos Gergely tiszttartó, 82
 Bottyán János, 87, 88
 Bölöni Sándor, 118, 314,
 Brandenburgi Katalin, 9, 15, 38, 39,
 40, 41, 42, 47
 Bruckenthal, Samuel gubernátor,
 164, 165, 179, 193, 250
 Brunszvik Terézia, 223
 Bujanovics Lukács, 79, 109

C

Carafa, Antonio, 68
 Cecilia Renáta lengyel királyné,
 IV. Ulászló felesége, 45
 Czigér Márton, 282
 Czíkó Imre szurdoki tiszttartó, 138

Czirák Antal, 338
 Czirjék József, 234, 253, 289, 294,
 302, 306
 Czobor Erzsébet, 53, 60, 62
 Czobor Imréné, 63
 Czobor Mária, 63

Cs

Csákai György, 140
 Csáki András, dévai, 83
 Csáky Ádám, 69
 Csáky Albin vallás- és
 közoktatásügyi miniszter, 7
 Csáky Anna (1800–1835), Csáky
 János lánya, 217
 Csáky Anna (Pannoka), 31, 37, 39,
 43
 Csáky Anna Franciska, 160
 Csáky Antal, 98, 104, 147, 148, 170,
 180, 199, 285
 Csáky Antal, ifj., 105, 136, 199, 203,
 211
 Csáky Antal, Vince, 104
 Csáky Antal, Vince felesége, Csáky
 Petronella, 104
 Csáky Antalné Berényi Anna, 180,
 199, 231
 Csáky Benedek, 35
 Csáky Borbála (Csáky László
 országbíró lánya), 50
 Csáky Borbála (Csáky István
 országbíró lánya), 66
 Csáky Borbála (Csáky Zsigmond
 lánya), 11, 83, 109, 117, 124, 128,
 131, 132, 136, 137, 140, 143, 144,
 145, 146, 147, 148, 149, 150, 155,
 166, 184, 186, 189, 231, 238, 242,
 243, 244, 246, 257, 260, 268, 269,
 270, 286, 301, 302, 308, 366
 Csáky Demeter bihari birtokos, 20

- Csáky Dénes első tanácsúr, 22
Csáky Emánuel, 151, 255
Csáky Farkas, 20
Csáky Ferenc (az országbíró Csáky István fia), 69
Csáky Ferenc (Csáky Tamás fia), 99, 100, 103, 104, 127, 136, 240
Csáky Ferenc, Bihar vármegye ispánja, 19
Csáky Ferenc felső-magyarországi főkapitány, 43, 53, 54, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 67, 72, 130, 132, 151, 152, 153, 154, 230
Csáky Ferenc székely ispán, 20
Csáky Ferenc, Csáky Benedek apja, 19, 20, 35
Csáky Ferenc, Imre fia, 104
Csáky Ferenc fia, István, 62
Csáky Ferencné, Zichy Annamária, 99, 103, 104
Csáky Gábor, 56, 74, 80, 81, 82, 115, 117, 143, 154, 265, 324, 328, 329
Csáky Gáborné, 80, 81, 82, 114, 115, 116, 118, 282
Csáky Gusztáv és Félix, 8
Csáky György székely ispán, 19
Csáky György, 67
Csáky György (1677–1742) tábornagy, 98, 99, 102, 126
Csáky György (1817–1890), 214
Csáky György, ifj., 98
Csáky Györgyné, Ebergényi Ilona, 99
Csáky Imre bihari birtokos, 20
Csáky Imre bíbornok, 7, 10, 64, 67, 69, 95, 96, 97, 99, 100, 102, 119, 121, 122, 136, 137
Csáky Imre, erdélyi, 14, 78, 112, 113, 114, 115, 117, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 150, 155, 239, 240, 241, 269, 282, 283, 284, 342, 364, 365, 366, 368
Csáky Imre (1728–1805), 99, 104, 179, 240
Csáky Imréné, Engel Rozália, 99, 104
Csáky Imre külügyminiszter, 7, 8
Csáky István (1747–1810), 99, 203
Csáky István felesége, Zichy Klára, 93, 104
Csáky István főcomissárius, 70, 85, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 98, 99, 100, 102, 104
Csáky István országos főkapitány, 5, 9, 10, 19, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 227
Csáky István tárnokmester, 7, 9, 13, 35, 36, 37, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 59, 70, 71, 77, 133, 151, 153, 154, 227, 228, 229
Csáky István országbíró, 7, 8, 10, 11, 49, 53, 54, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 73, 78, 95, 97, 100, 101, 130, 132, 145, 154
Csáky István kolozsi főispán, 10, 71, 74, 75, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 86, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 116, 127, 128, 130, 132, 133, 135, 137, 141, 143, 145, 153, 154, 185, 190, 192, 206, 231, 238, 239, 269, 280, 281, 301, 342, 364, 365, 366
Csáky Istvánné Haller Borbála, 108, 109, 112, 113, 116, 117, 137, 141, 145
Csáky Istvánné, Erdődy Júlia, 99
Csáky János bihari birtokos, 20

- Csáky János felesége, Zichy Josefa, 104
- Csáky János kolozsi főispán, 9, 11, 13, 105, 151, 153, 163, 165, 169, 170, 172, 173, 175, 176, 182, 183, 185, 197, 198, 199, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 209, 210, 212, 215, 216, 217, 218, 231, 237, 250, 263, 317
- Csáky János országbíró, 98, 104, 170, 243
- Csáky József, 9, 11, 14, 105, 153, 171, 183, 185, 187, 211, 212, 213, 214, 218, 220, 221, 237, 238, 265, 271, 272, 301, 314, 317, 319, 322, 338, 340, 359, 360, 371, 373
- Csáky Kata, 9, 11, 12, 14, 83, 105, 108, 109, 115, 117, 118, 124, 131, 132, 136, 143, 144, 145, 146, 149, 150, 151, 153, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 169, 170, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 195, 196, 198, 199, 201, 204, 207, 209, 220, 221, 222, 225, 231, 232, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 243, 244, 245, 246, 247, 249, 250, 253, 254, 255, 256, 257, 259, 260, 262, 263, 265, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 276, 287, 288, 289, 290, 291, 293, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 314, 315, 317, 318, 321, 329, 330, 334, 335, 336, 338, 342, 345, 346, 348, 349, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 365, 376, 377, 379, 380, 381
- Csáky Katica, 167, 171, 182, 185
- Csáky Klára, 67
- Csáky Krisztina, Bercsényiné, 70, 88, 97
- Csáky László erdélyi vajda, 19, 20
- Csáky László, Csáky István főkapitány apja, 22
- Csáky László országbíró, 9, 13, 23, 31, 35, 36, 37, 39, 42, 44, 47, 48, 50, 51, 52, 53, 54, 58, 65, 77, 78, 79, 133, 153, 160, 228, 324
- Csáky László, tatái (Csáky László országbíró fia), 50, 53, 55, 58, 61, 77, 78, 79, 80, 109, 110, 130, 150, 153, 280
- Csáky László, erdélyi, 8, 9, 10, 13, 43, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 64, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 104, 107, 110, 130, 132, 133, 137, 138, 141, 143, 145, 151, 152, 153, 154, 230, 231, 280, 327
- Csáky Lászlóné Kovács Éva, 84
- Csáky László (Csáky István országbíró fia), 67
- Csáky László (erdélyi Csáky László elhalt fia), 143
- Csáky László erdélyi, brigadéros, 10, 74, 75, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 109, 112, 115, 118
- Csáky László váradi nagyprépost, 12, 104, 151, 240, 256, 341
- Csáky Mária, Csáky István országbíró lánya, 119
- Csáky Mária, erdélyi Csáky László lánya, 82
- Csáky Mihály mihályi, erdélyi kancellár, 20, 21, 22
- Csáky Mihály generális, 67, 86, 87, 88, 96, 99, 100
- Csáky Miklós erdélyi vajda, 19
- Csáky Miklós csanádi érsek, 20
- Csáky Miklós bihari birtokos, 20, 22

Csáky Miklós (erdélyi Csáky László elhalt fia), 74, 143
 Csáky Miklós hercegprímás, érsek, 69, 77, 79, 99, 102, 126, 127, 128, 129, 131, 132, 144, 145, 147
 Csáky Nepomuki János, 104, 132
 Csáky Pál bihari birtokos, 20, 22
 Csáky Pál (Csáky László országbíró fia), 53, 58, 63
 Csáky Péter (Csáky László országbíró fia), 50, 53
 Csáky Péter özvegye, 20
 Csáky Péter, ifj., 20
 Csáky Rozália, 9, 11, 14, 118, 151, 153, 171, 177, 178, 183, 184, 187, 206, 211, 213, 214, 216, 218, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 238, 265, 268, 271, 300, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 322, 340, 343
 Csáky Rozália, ifj. (1820–1886), Komáromy Györgyné, 214
 Csáky Tamás ezredes, 10, 12, 67, 98, 99, 100, 102, 103, 127
 Csáky Tamás felesége, Károlyi Erzsébet, 10, 100, 101, 102, 104, 362
 Csáky Tamásné, Splényi Judit, 100
 Csáky Zsigmond (Csáky László országbíró fia), 50, 53
 Csáky Zsigmond kolozsi főispán, 8, 10, 11, 78, 96, 107, 108, 109, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 126, 127, 129, 130, 131, 134, 137, 138, 139, 141, 142, 143, 146, 149, 154, 185, 231, 238, 239, 240, 241, 267, 271, 277, 281, 283, 282, 284, 327, 328, 354, 364, 365
 Csáky Zsigmond tárnokmester, 92, 96, 97, 98, 102, 105, 126, 170

Csáky Zsigmondné Haller Kata, 109, 117, 126, 130, 131, 132, 143, 144, 145, 146, 147, 155, 186, 231, 241, 327, 344
 Csáky Zsigmond (1805–1873), 217
 Csáky Zsófia, 69
 Csáky Zsuzsanna, 69, 115, 143, 144
 Császár György bíró, 172, 253
 Cseh Sándor, 285
 Csengeri István fogarasi prédikátor, 72
 Csepregi Mihály, 242, 244
 Cserei Mihály, 108
 Cserei Miklós, a tábla elnöke, 154, 267
 Cserényi István, 255
 Csernátoni Anna, 188
 Csernátoni Ferenc ítélőmester, 194
 Csernátoni Terézia, 188
 Csernátoni György, 115, 282
 Csino Imre szurdoki udvarbíró, 135, 139
 Csiszár György, 100

D

Dálnoki Péter Elek, 235, 273, 382
 Dani János akadémiai kutató, 309
 Dániel István, 14, 73, 155
 Daniel Istvánné Bethlen Éva, 169
 Daniel János, 103
 Dániel Sámuel plenipotentíarius, 196
 Daxner András, 129
 Déczel Borbála, Pallovics József özvegye, 155
 Dengelegi Zsigmond, 193
 Dinka Mózes, 189
 Dobozy Mihály, 129
 Dobrai úr, 290
 Dolevitsényi, 103

Domokos Ferenc praefectus, 189,
190, 247, 248, 254, 292, 298, 307,
352
Domokos István, 353
Domokos Tamás, 73
Donáth Pál, 378
Donáth Zsigmond, 193, 376
Donáth Zsigmond lánya, Éva, 193
Donáth Zsigmond lánya,
Zsuzsanna, 193
Donáth Zsigmond, ifj., 193
Dózsa György, 20
Draheim Vilmos, 64, 68
Draskóczy Sámuel özvegye, Saárosy
Barbara, 203
Draveczi, 278
Dujardin József báró, 125
Dunod, jezsuita, 76

E,É

Ebeni István, 72
Eckstein János kolozsvári orvos, 171
Eleonóra királyné (II. Ferdinánd
felesége), 50
Endre Péter jezsuita, 66
Endrédi Pál türkevei jegyző, 134
Enyedi Mihály szilágysomlyói
polgár, 290
Erdődy György, 45, 100
Erdődy Sándor, 96, 97
Erdődy Tamás, 50
Erős Gábor, 93
Érsekújvári István, 291
Esterházy János, 206
Esterházy László gróf, 21, 52
Esterházy Miklós herceg (1765–
1833), 190, 191
Esterházy Miklós nádor, 39, 40, 42,
43, 44, 45, 47, 49, 50, 121, 228

Esterházy Pál nádor, 67, 68, 88, 96,
97, 243
Esze Tamás, 89, 91
Eszterházy, kancellár, 212
Eszterházy Borbála, gróf, 98
Eszterházy Ferenc (1683-1754)
tárnokmester, 201
Eszterházy János főkormányshéki
tanácsos, 162
Eszterházy Károly egri püspök, 201
Eszterházy, 214

F

Faragó Mihály, 282
Farkas Gergely, 380
Fejérvári Boldizsár, 114
Fejérvári Miklós, 190
Fejérvári Miklós felesége, 381
Fejess József, 291
Fekete János, 227
Fenassy György egri püspök, 69
Ferdényi Gábor, 80, 128, 129, 284,
328
Ferdényi János, 149, 244, 278
II. Ferdinánd magyar király, 42, 45,
50
III. Ferdinánd magyar király, 43, 45,
46, 47, 50, 52, 57, 64, 70
I. Ferenc, magyar király, 338
Ferenczi Moses, 372
Filep Demeter, 293
Fodor Ádám, 61
Fodor György, 188
Fogarasi István református
prédikátor, 297
Forgách Ádám, 52, 68
Forgách András, 103
Forgách Éva, 37, 38, 43, 44, 46, 57
Forgách Simon főparancsnok, 84
Forgách Zsigmond nádor, 32, 37

Füzesi Dániel ügyvéd, 194

G

Gál János kincstartósági titkár, 172,
175, 296

Gálos Mihály udvarbíró, 113, 141,
231, 281

Gasszner Lőrinc, 256

Gelse Benjámin, 235

Gergely Dénes, 264

Gerhard György, 94

Giczy Péter, 27

Glöckelsperg, 93

Goró Miklós, 179, 191

Gosztonyi János erdélyi püspök, 22

Görgey Baltazár nemes jurátus, 63

Görgey Imre, 98

Grassalkovich Antal, 131, 270

Gréff Dániel, 113, 141

Greiner, Christophorus, 52

Gull nevű piarista tanár, 166

Guthy Farkas, 103

Gy

Gyárfás János, 382

Gyárfás Zsigmond, 382

Gyarmathy Sámuel, 212

Györgyi Mihály, 382

Gyulaffy Klára, Gyulaffy László
lánya, 324

Gyulaffy László (Báthory Zsigmond
kora), 23, 24, 33

Gyulaffy László, id., 79

Gyulaffy László, ifj., 133, 136, 153

Gyulaffy Lászlóné, özv., Gyerőfi
Borbála, 79, 133, 324

Gyulaffy Zsófia, Csáky Gáborné, 75,
80, 82, 114, 115, 116, 118

Gyulai Ferenc, 179

Gyulai László, 31

Gyulai Z. András megbízott, 259,
293, 306

Gyulay László, 55, 101, 102

Gyulay Lászlóné, Haller Anna, 102

H

Hábermayer Zsuzsanna, 372

Habsburg I. Ferdinánd magyar
király, 21

Hajdú György, 140

Hajós István, 187

Haller Anna, 101, 102

Haller Cecilia, Thoroczka Istvánné,
148

Haller Gábor (1558–1608), 100

Haller Gábor (18. sz.), 103

Haller Gábor felesége, Bocskai Judit,
100

Haller Gáborné, 161

Haller György (1736–1766) Haller
György fia, 79, 107, 109, 113, 128,
129, 131, 136, 137, 138, 144, 147,
148, 155, 167, 231, 243, 245, 246,
269, 270, 285

Haller György (18. sz. eleje), 281

Haller György (megh. 1699.), 38, 71,
74, 77, 281

Haller István, 100, 117

Haller János (1692–1755)
gubernátor, 109, 156

Haller János (1626–1697) naplóíró,
14, 76, 100, 102, 103

Haller János, ifj.(Haller György fia),
11, 118, 132, 149, 166, 167, 168,
184, 189, 190, 195, 196, 231, 238,
270, 276, 298, 306, 308, 346, 379

Haller Jánosné Nemes Zsuzsanna,
11, 105, 118, 150, 194, 195, 213,
220, 238, 260, 308, 323

Haller József, János fia, 103
 Haller Judit, 103
 Haller Mária, Károlyi Erzsébet
     anyja, 10, 100, 101, 363, 365
 Haller Pál, Bethlen Kata fia, 128,
     156, 157
 Haller Pál (1622-) Haller István fia,
     100, 363, 365
 Haller Sámuel, 71
 Haller Sámuel (Haller György fia),
     77, 109
 Haller Zsuzsanna, 157
 Harmathi János, 349
 Harsányi Benedek, 188, 378
 Harsányi Benedekné Bíró Katalin,
     378
 Harsányi József, 188, 378
 Harsányi László, 188, 378
 Hatfaludi Ferenc plenipotentiárius,
     233, 234, 245, 246, 289, 298, 302
 Hatfalusi József szolgabíró, 345
 Havasali István főbíró, 55
 Hellenbach báró, 244
 Henter Elek, 273
 Henter János, 349
 Hermanszegi Kata, 82
 Hertzeg József szolgabíró, 347
 Hertzeg Mojzes, 252
 Hochmeister, Martin, 206
 Holchamer Márton fogadás, 248
 Homonnai Drugeth Krisztina, 103
 Homonnai Drugeth Zsigmond, 68,
     103
 Homonnai Drugeth György, 46, 52,
     103
 Homonnai Katalin, 54
 Homonnai Zsigmondné, 103
 Hornyák Mária, 223
 Horváth Gergely, 381
 Horváth urak, 255
 Hotkó Ferenc, 190

Hoványi Ferenc plébános, 222
 Hunyadi László, 98
 Huszár István, 196
 Huszár Péter, 24
 Huszár, báró, 157
 Huszein aga, váradi török főtiszt, 73

I, Í

Ibara Ignácné, gróf, 190
 Illésházy Gáspár, 47
 Illésházy Miklós, 97, 98
 Illyés István siteri számtartó, 286
 Illyésfalvi János, 56
 Imhoff, 33
 Inokai, páter, 182
 Istikucz Gergely kereskedő, 206
 Istvándy Mihály prókátor, 194
 Istvánffy Miklós, 34
 Izabella királyné, 21, 22
 Izdeny József, 164
 Izsák Ferenc, 295

J

Jacquín, Franz Joseph bécsi
     egyetemi tanár, 224
 Jakab András szolgabíró, 349
 Jakó László, 148
 Jakusth Klára, 54
 Jánoky Zsigmond, 94
 I. (Szapolyai) János magyar király,
     21
 János Zsigmond erdélyi fejedelem,
     22, 324
 Jarai Mihály, 55
 Jékelfalusy Terézia, Csáky Jánosné,
     13, 197, 203
 Jordány János, 291
 Jósa Miklós, 373

Jósika Antal kolozsi főispán, 205,
206, 214, 215, 216, 271
Jósika Antalné, 271
Jósika Antónia, 225
Jósika Dániel, 166
Jósika Gábor, 71
Jósika Gábor, id., 166
Jósika Imre, 165, 166, 167, 348
Jósika Imre, id., 166
Jósika Imre, ifj., 166
Jósika István dévai kapitány, 71
Jósika István kancellár, 24, 71
Jósika János, 14, 151, 154, 155, 160,
178, 187, 206, 209, 213, 214, 216,
217, 219, 221, 271, 276, 300, 308
Jósika János, ifj., 213, 216, 217
Jósika Jozefa, 225
Jósika Judit, 53, 71, 77, 78, 79, 82, 109
Jósika Lajos, 213, 216, 217, 220, 224,
225, 309
Jósika Mária Jozefa, 189
Jósika Miklós regényíró (1794–
1865), 107, 118, 151, 166, 178, 182,
225, 238, 309, 311, 312, 313
Jósika Miklós, id., 107, 166, 167, 172,
183, 196, 197, 238, 265, 371
Jósika Miklósné, Lázár Eleonóra,
107, 166
Jósika Mózes, 186
Jósika Mózesné Wesselényi Mária,
169
Jósika Sámuel ifj. (Jósika Miklós fia),
166
Jósika Samu, 213, 216, 217, 220, 221,
224, 225, 309
I. József, magyar király, 69, 97, 103
II. József, , magyar király, 164, 174,
202, 333, 341, 342, 352, 357, 361

K

Kádár Mózes branyicskai
udvarbíró, 234, 249, 256, 294, 295,
296, 305
Kajcsa Mihály berekböszörményi
udvarbíró, 286
Kajtsa Imre ügyvéd, 150
Kállay Borbála, 189
Kálnoki Kata, 54, 56, 70, 71, 74, 77,
81, 82, 115, 143, 144
Kálnoki Sámuel, 71, 73
Kamuthi Ferenc, 115
Kamuthi Zsuzsánna, Árva, 107
Kanizsai Orsolya, 21
Kaprinai István jezsuita tudós, 156
Kapy Gábort, 67
Karácsony Sámuelné, 371
Kardos János szunyogdi ispán, 277
Károlyi Antal, 277, 330
Károlyi Árpád, 31
Károlyi Éva, 71
Károlyi István, 78, 79
Károlyi Klára, 103
Károlyi Mihály, 100
Károlyi Sándor, 78, 79, 87, 89, 91, 92,
93, 95, 101, 243
Kassai István ítélőmester, 43
Kászoni András, id., 148
Kászoni János, 129
Kattra Mihály főnótárius, 194
Kávási Nagy Gergely almási
udvarbíró, 55, 56, 324
Kazinczy Ferenc, 284
Keczeli György, 277
Keczeli István, 82, 114, 282
Kelemen Benjámín, 309
Kelemen Lajos, 185, 187
IX. Kelemen pápa, 70
Kellő Ambrus szurdoki udvarbíró,
234, 247, 257, 274, 293, 297, 309

- Kemény Boldizsár, 58, 77
 Kemény Farkas, 185, 313
 Kemény Gergelyné Bánffy Mária, 378
 Kemény János, 38, 39, 41, 56, 58, 77, 325
 Kemény Lajosné, 118, 265
 Kemény László, 146
 Kemény Sámuel, 151
 Kemény Simon, 86
 Keményi Péntek Mihály, Kolozs vármegye assessora, 205
 Kende Mihály, 90
 Kendeff Ádám, 225, 310, 373
 Kenesei István, 303
 Kerekes György, 291, 377
 Keresztúry László alnádor, 60
 Keserű György nagyváradi kanonok, 148
 Kis István özvegye, 382
 Kis Márton hajdú, 229
 Kisd Benedek egri püspök, 64
 Kiss Boldizsár nagyalmásai udvarbíró, 237, 251, 290, 298, 303
 Klobusinszki Antal, 180
 Koczkás László nagyidai provisor, 203
 Kollárszky István, 244
 Kollárszky Pál uradalmi tisztartó, 244
 Kollonics László püspök, kalocsai érsek, 179, 209, 210
 Komáromi Izsák ferences szerzetes, 80
 Koncz Gábor, 71, 78, 81
 Koncz Sámuel kötélverő, 291
 Kónya Péter, 239, 283
 Korbuly Jakab, 222
 Korda György, 155
 Korda László, 345
 Kornis Antal, 186, 187
 Kornis Ferenc, a gubernátor fia, 119
 Kornis Gáspár, 24, 25, 27
 Kornis József tornai főnótárius, 203, 204
 Kornis Mihály gróf, 147, 175, 231, 243, 268, 270, 277, 286
 Kornis Zsigmond gubernátor, 119, 122, 283
 Kovács János, 36, 94
 Kovács József, 292, 381
 Kovacsics György bihari szolgabíró, 277
 Kovacsóczy Farkas, 22
 Kozma Ferenc, 236, 254, 288, 293, 296, 297, 352, 353, 357
 Kozma Ferenc gubernális cancellárius, 172, 173, 174, 176, 192, 207, 273, 357
 Kozma Ferenc, Küküllő vármegye generális perceptora, 173, 174, 176, 206, 207, 254, 274, 303
 Kozma József, 117
 Kozma Mihály, 246, 254
 Kőrössy István megbízott, 229
 Köszvényesi Miklós, 82
 Kövesdi Gyula Mihály, 123
 Krauss György szebeni kereskedő, 33
 Kun István, Laki, 282
 Kún István, 70
- ## L
- Laczkovics László, 148
 Lányi Pál, 94
 Laskai István, 194
 Laskai Sámuel, 184, 193, 194
 Layard, Felin, 221
 Lázár Ádám, 117, 143, 265
 Lázár Antalné Torma Éva, 167, 181

Lázár Druzsiana, 115, 118, 143, 265
 Lázár Ferenc, szászhegyi, 75, 118, 119
 Lázár Gábor, 116, 143, 265
 Lázár István, 381
 Lázár László, 115, 117, 265
 Lázár Miklós, 83
 Lázár örökösök, 115, 144
 I. Lipót, magyar király, 42, 60, 68,
 69, 70, 71, 73, 78, 86, 89, 98, 130,
 145
 II. Lipót, magyar király, 204
 Lippay György, érsek, 43, 49, 64
 Lónyai Margit, 54, 64, 65, 67, 70, 95,
 97, 152, 153
 Losonczi Pap Sámuel, 196
 Lostainer, Stephanus vicejudex, 291
 Lotharingiai Károly, 68, 76
 Lotsei Ignác, 336
 Lótsei Ignác, 380
 Löwenburg, 89, 93
 Lubomirsky, 67
 Lukai László, 125
 Lutzai László, 368
 Luxemburg Zsigmond, magyar
 király, 19, 22

M

Macskási Boldizsár, 73
 Madas Ferenc udvarbíró, 197
 Magos Pál, 318
 Magyar József, 188
 Magyar József felesége, Benki
 Mária, 188
 Makay György, 62
 Malfatti, orvos, 221
 Marha Tamás, 228
 Maria Josepha Khevenhüller,
 Bethlen Gáborné, 176
 Mária Terézia, magyar királynő, 103,
 144, 161, 162, 164, 182, 246, 270

Máriássy Károly, 196, 197, 237
 Máriássy Zsigmond, 56
 Márton Ignác mérnök, 277
 Mátyus Imre orvos, 287
 Mátyus István nagymási
 udvarbíró, 193, 233, 234, 249, 255,
 274, 330, 354
 Mednyánszki Pál, 98
 Medve Mihály, 170, 191
 Medvés Domokos, 232, 246, 308
 Melinszki Ferenc udvarbíró, 234,
 289, 319
 Melith Klára, 54, 67, 97, 100
 Melith Pál, 90, 91
 Mihály vajda, 23, 25, 26, 27, 28, 29,
 133, 150, 231, 327
 Mihótska Ádám, 233
 Mihótska József, 233
 Mikes Ferenc, 119
 Mikes István, 119, 190
 Mikes Kelemen, 71
 Mikes Kelemenné, 75
 Mikes Mihály, 80, 107, 110, 133, 153
 Mikola Ágnes, 80, 85, 107, 108, 112,
 127, 185, 280, 366
 Mikola III. Ferenc, 107
 Mikola László, 75, 107, 108, 119, 124,
 149, 157, 232
 Mikola Zsigmond, 157
 Mikola Zsigmondné, 107
 Miksa főherceg, 28
 I. Miksa, magyar király, 107
 Mindszenti Krisztina, 44, 54, 57, 58,
 62
 Mojzes János, 77, 83
 Molnár János, 252
 Movinger Johann Michael, 156
 Mövinger Lambert, 193

N

Nádasdy Ferenc országbíró, 44, 49,
52, 60, 62, 228
Nádasdy Tamás nádor, 21
Nagy András, 129
Nagy Borbála, Barsai, 190
Nagy Ferenc nádori ítélőmester, 60,
62
Nagy István udvarbíró, 289, 306, 347
Nagy István, tófalvi, 236
Nagy Tamás udvarbíró (1778–79),
320, 349
Nagy Tamás, a Nemesi Társaság
tagja, 84
Nalácz János, 185
Nalácz Lajosné, 185
Naményi Sámuel, 116
Napóleon, 211, 212
Náprágyi Demeter püspök, 24
Nemes Antal, 256
Nemes György özvegye, Rác Kata,
255
Nemes Jánosné, 101
Nemes László, 127, 128
Nemes Zsuzsanna, 373
Nemessányi Ferenc, 241
Némethy Ferenc, 22
Némethy Ferenc, ifj., 23
Nigrelli, Octavio, 68, 69

Ny

Nyáry Krisztina, 50
Nyáry Pál, 32

O,Ó

Oláh Miklós, 278
Olasz Mihály, 185, 186

Orczy Lőrinc, 165, 180, 208, 209
Orosz György főinspector, 88, 89
Orosz Mihály guberniumi titkár,
168

P

P. Gyalogi János jezsuita szerzetes,
156
Pajner, Rupertus, 250
Palatics György, 25
Pálffi Benjamin professzor, 146
Pálffy András erdőmester, 221
Pálffy Ferenc, 103
Pálffy János tábornok, 97
Pálffy Karolina, Kornis Mihályné,
147, 149, 243
Pálffy Katalin, 37
Pálffy Miklós, 97, 103
Pálffy Miklósné, Homonnai
Drugeth Júlia, Terézia, 103
Pálffy Pál nádor, 13, 46, 52, 228
Pálfi, ifj., 169
Palm Josefa, 184
Palugyai Imre, 128
Palugyai Sándor margittai
udvarbíró, 241, 327
Panajott Pál, 373
Pankovits András királyi tanácsos,
203
Papp István, 75
Parniczky Mihály udvarbíró, 277,
278
Partenstein János Kristóf polgár, 117
Paskó Kristóf, 73
Pasztóhi Sámuelné Váradi Mária, 382
Patai András páter, 155
Pataki Sámuel I. kolozsvári orvos,
171
Pataki Sámuel II. kolozsvári orvos,
171, 224

Patrubán Márton, 204
 Pázmány Péter érsek, 37
 Péchy Sándor, 277
 Pekri Lőrinc generális, 108
 Pénteki Mihály praefectus, 166
 Perényi Ferenc, 48
 Perényi György, 49
 Perényi György abaúji főispán, 44
 Perényi Mária, 44, 58
 Pethő Zsigmond, 60
 Pető Ferenc, Gáspár fia, 101
 Pető Gáspár, 100, 101, 363, 365
 Pető György, 38, 53
 Petrityevics Horváth Ferenc, 381
 Petrosevich Horváth, 221
 Pogacsics Gergely, 241
 Pongrácz András, 94
 Pothornyai Baltazar, 63
 Prépostváry Zsigmond, 36, 36, 47,
 52, 54, 78, 153
 Prinyi Pál, 70

R

Rab, generális, 309
 Rabutin generális, 94
 Rácz György, 248
 Radvánszky János, 84, 94
 Rainer Menyhárt, Kassa főbírája, 36
 I. Rákóczi Ferenc, 42
 II. Rákóczi Ferenc, vezérő fejedeleme,
 13, 85, 87, 88, 89, 90, 91, 93, 94, 95,
 97
 I. Rákóczi György, 35, 38, 40, 41, 42,
 43, 44, 45, 46, 47, 51, 54, 70, 121,
 228, 324, 343
 II. Rákóczi György, 47, 49, 54, 56, 71,
 228
 Rákóczi Zsigmond, 31, 33, 35, 36, 41
 Rákóczi Zsigmond, ifj., 35, 41

Ramutjai Miklós udvarbíró, 237,
 258, 292, 298, 351
 Rát Mátyás, 176
 Ravazdi Antal udvarbíró, 247, 248,
 249, 333, 334
 Ravazdy nagytóthfalui birtokos, 278
 Repszéli László, a kolozsvári
 convictus régense, 148
 Réti Miklós, 112, 114, 116, 141, 239
 Rettegi György, 14, 147, 164, 165,
 166, 169, 184
 Reviczky János kapitány, 189
 Rhédey Jozefa, 214
 Rhédey Ferenc, 214
 Rhédey László, 214
 Rhédey Mihály, 186, 214
 Rhédey Mihály ifj., 214
 Rhédey Terézia, Csáky Józsefné,
 171, 214, 221, 237, 272
 Rhédey Zsigmond, 103
 Rottal János, 60, 61, 62, 65, 67
 Rozsnyai Pál, 228
 II. Rudolf, magyar király és császár,
 24, 25, 26, 29, 30
 Rueber, Hans főkapitány, 27

S

Sala Mihály prókátor, 174, 191, 291
 Salm Magdolna, 160
 Sámuel Gáspár kereskedő, 246
 Sándor Bálint, 382
 Sárkándi Anna, Bekes Gáspár
 özvegye, 25, 35
 Sárosi György egeresi tiszttartó, 324
 Sárpataki Márton gróf, 112
 Scherffenberg tábornok, 75
 Schlaff Ignác, 193
 Schmidegg Tamás zólyomi főispán,
 94
 Schön Krisztián ácsmester, 193

Schultz alezredes, 351
 Schustekh generális, 221
 Schütz József, 187
 Schwarcz Mihály, késmárki, 88
 Sembery István, 243
 Semsey András, 68
 Sennyei Pongrácz udvarmester, 24,
 27, 30, 79, 82
 Serédy György, 21
 Sikó István, 353
 Simon János, 113
 Solymosi Klára, 382
 Sólyom Ábrahám gyergyóújfalusi
 nemes, 138
 Sombori István, 115, 282
 Sorger, Gregorius, erdélyi katolikus
 püspök, 122
 Spankau, Paris, 61, 62
 Spátay Gábor, 94
 Splényi József páter, 148
 Spork tábornok, 61
 Sréter János, 94
 Steiner, Martin, 52
 Strassaldo, 62
 Strohmayer Antal kincstartósági
 titkár, 164, 172, 173, 181, 296, 351
 Súghó György özvegye, 148

Sz

Szabó János kolozsmonostori
 apátúr, 218, 219
 Szabó János praefectus, 359
 Szabó József, 372
 Szakál Ferenc szász céhmester, 84
 Szamosközy István, 24, 25, 33
 Szaniszló Zsigmond, 13, 75, 85
 Szántó György, 143
 Szarvadi János megbízott, 111
 Szász Mózes kolozsvári unitárius
 prédikátor, 191

Szathmári György szolgabíró, 187
 Szathmári István, 100
 Szatmári Pap Ágnes, 372
 Száva Sándor, 374
 Széchenyi György győri püspök, 67
 Széchenyi István, 247
 Széchy Mária, 60, 62
 Szegedi Ferenc egri püspök, 67
 Székely Ádám, 148, 264
 Székely Alex, 156
 Székely Dávidné, 201
 Székely Mihály, 151, 154
 Székely Miklós, 292, 381
 Székely Mózes, 26, 29, 30
 Szelepcsényi György érsek, 61
 Széna Germány, 140
 Szénási András, 123
 Szentpáli Benjámin, 381
 Szentpéteri Kristóf, 373
 Szép Mihály, 282
 Szepešsy István, 92
 Szigeti Dániel, 291
 Szilágyi Ferenc professzor, 214
 Szilágyi István fogarasi
 iskolamester, 72
 Szilágyi János, 72
 Szilágyi László siteri tisztartó, 138
 Szilágyi Sámuel báró, 246
 Szilvási Ádám, 305
 Szilvási János, 187
 Szirmay András, 296
 Szirmay István nádori ítélőmester,
 88, 101
 Szombathfalvi János, 129
 Szörényi, 181
 Szóts Ágnes, 382
 Szóts István, 382
 Szóts János, 382
 Szűcs János kupec, 244

T

Takács János margittai főbíró, 286
 Tardi László siteri udvarbíró, 284
 Tardy Ferenc megbízott, 281
 Tarpai úr, 291
 Telegdi Borbála, 35
 Telegdi István özvegye, 153
 Telegdy István, 153
 Teleki Ádám, 206, 271
 Teleki Ferenc, 218
 Teleki Imre, 169
 Teleki János, 119
 Teleki József, 162
 Teleki László, 238, 249, 271
 Teleki Mihály, 72, 73, 76
 Teleki Mihály, ifj., 84, 86, 149
 Teleki Sámuel, 118, 161, 162, 171,
 176, 177, 206, 265, 305
 Tholdalagi Ferenc, 179
 Tholdalagi János, 43
 Thorma Sámuel, 119
 Thorockai Pál, 213
 Thököly Éva, 191
 Thököly Imre, 8, 13, 68, 69, 74, 76,
 103, 192
 Thököly István, 62
 Thököly Zsigmond, 48, 49
 Thuróczy István, 77, 118
 Thury György megbízott, 111
 Thurzó György, 35
 Thurzó Mária, 60
 Thurzó Mihály, 43
 Thurzó Szaniszló, 50, 60, 121
 Thurzó Zsuzsanna, 43
 Tisza család, 286
 Tiszta István viceispán, 147
 Todes Izsák budai ékszerész, 219
 Toldalaginé, 118, 265
 Tolnai János, 133

Torma Borbála, Haller Istvánné, 117
 Torma István, 117
 Toroczkai István, 148
 Toroczkai János, 113, 114, 119, 232
 Totter Izsák, 373
 Tőkés Lászlóné, 252
 Trokán Gavrilva vajda, 248
 Türk Antal építőmester, 250, 305

U,Ú

Ugrai András udvarbíró, 234
 Újházy György udvarbíró, 63
 II. Ulászló, magyar király, 95
 IV. (Vasa) Ulászló, lengyel király,
 45, 46
 Ungnad, David császári biztos, 26,
 27, 29
 Ungnad, Hans horvát-szlavón
 főkapitány, 27
 Úsz Gábor udvari ágens, 96

V

Vadas Gábor, 37, 43, 45, 52, 227
 Vajda Borbála, 188
 Vajda János, 100
 Vajda Sámuel, 282
 Vakár Timosi udvarbíró, 356
 Vandernath Gothard, 104
 Vandernathné, Zichy Terézia, 103,
 104
 Várad István, 240, 382
 Várfalvi István, 188
 Varga János, 282
 Váró úr, 255
 Veér Lászlóné, 371
 Végh János tisztartó, 190, 273
 Venczel József egyetemi tanár, 314
 Veres Mátyás képiró, 306
 Veszprémi tisztartó, 233

Vincze Márton özvegye, Kallós
Erzsébet, 134
Vincze Péter, 172, 296
Vitnyédi István, 60, 62

W

Wass György, czegei, 14, 84, 237
Wass János, 25
Wass Sámuel, 14, 171, 175, 182, 197,
206, 208, 209, 214, 216, 218, 220,
226, 237, 238, 254, 264, 265, 297,
305, 360
Wesselényi Ádám, 65
Wesselényi Anna, 13, 23, 25, 31, 35,
36, 37, 39, 42, 43, 44, 45, 50, 52, 53,
152, 153, 227, 228, 249
Wesselényi Erzsébet (Anna húga),
25
Wesselényi Ferenc báró (Anna apja),
25, 35, 134
Wesselényi Ferenc báró , ifj. (Anna
bátyja), 25
Wesselényi Ferenc nádor, 48, 49, 52,
54, 60, 61, 62, 228
Wesselényi István, 13, 85, 113, 114,
306
Wesselényi Kata, 252
Wesselényi Miklós, 118, 222, 223,
224, 225, 238, 265, 269, 272, 310,
314
Wesselényi Miklós, id., 179
Wesselényi Pál, 73

Wesselényi Pál báró (Anna öccse), 25

X

Xaverius Vizi Ferenc jezsuita, 179

Z

Záborsky János juratus, 63
Zámbó Sándor, 349
Zamojsky lengyel kancellár, 26
Zejk András, 164
Zérni Anna, 205, 206
Zichy Ferenc püspök, 104
Zichy István, 53
Zichy Jozefa, 98
Zichy Péter, 97, 103
Zichy Péterné, Bercsényi Zsuzsanna,
103
Zichy Péterné, Homonnai Drugeth
Mária Klára, 103
Zichy, 61
Zilahi András udvarbíró, 356
Zólyomi Miklós, 73
Zrínyi Miklós, 48, 53, 59, 61, 65
Zrínyi Péter, 52, 61, 67

Zs

Zsófia főhercegnő, 222
Zsombori Ádám, 335

SUMMARY

The Transylvanian Csákys

The monograph gives an overview of the Transylvanian branch of the Csáky family from the mid-seventeenth century up to 1742, the extinction of the male line and examines the efforts of the female line, until the Csákys' possibilities to preserve their name, rank and landed estates are traceable, that is, the middle of the nineteenth century. The first chapters of the volume discuss the great seventeenth-century predecessors of the Csáky, who moved from Transylvania to the Kingdom of Hungary and established, then strengthened their landed possessions and political authority. Especially, István Csáky, remembered as „Great” in family tradition, who was a General of the Principality of Transylvania and Captain-in-Chief of Prince István Bocskai, as well as his sons, two talented politicians, István Csáky, Lord Chief Treasurer and László Csáky, Lord Chief Justice, both belonging to the circle of Lord Palatine Esterházy, who based the prestige of the Kingdom of Hungary branch.

The family correspondence describes the relationship of Lord Chief Treasurer as contradictory with his children, of whom he had a good opinion of only the middle son of the same name, István, the elder son, Francis, and the younger, László turned against him. Concerning their political views and relations all the three young gentlemen went off the path set by their father, the two older ones maintained good relations with Miklós Zrínyi, the younger held together with the opponent of the father, György Rákóczi II.

The Transylvanian branch marks the third son of István Csáky, Lord Chief Treasurer, László and his descendants, who returned to the Transylvanian lands, and wished to found their future upon farming and their estate revenues. One of the basic tasks of the research was to explore the history of the Transylvanian branch. Historical literature has so far much neglected the denominator László Csáky and his political and mili-

tary role, furthermore, the fate of the descendants, their functions in Transylvanian political life, and the situation of the family holdings has almost never been seen in historical scholarship.

László Csáky could not administer his Transylvanian estates for long since he lost a good part of his holdings because of his role in the Béldi-conspiracy against Prince Apafi, and was only able to return from his Turkish captivity through Poland and Vienna during the great anti-Ottoman war of the end of the century, taking on a military task on the side of the Habsburgs. Contemporary diary entries show how deeply he was resented by the Transylvanians, which he was only able to change working hard for long years.

István, the son of the Transylvanian László Csáky was appointed *Főispán* (sheriff) of County Kolozs in 1699, after the death of his father. Together with his younger brother, László he was striving to regain their Transylvanian holdings. It is now unanimous that in the War of Independence led by Francis II Rákóczi the sons of the Transylvanian László Csáky both László (who died in 1708) and István – who had formerly been a follower of Imre Thököly – supported Prince-Governor Rákóczi, from whom they hoped for and did in fact receive landed donations.

Of the two Csáky brothers taking part in the War of Independence it was the elder, István who was to strengthen the influence and possessions of the family. The lord, who retained his power and authority even after the War of Independence, had really substantial properties. Beyond the lordships of Almás and Buza in County Doboka he obtained that of Szurdok, moreover, regarding the Bihar County holdings (Köröszszeg and Adorján) he could come to an agreement with László Csáky of Tata from the Kingdom of Hungary branch.

The fate of the two sons of the *főispán* of Kolozs, Zsigmond and Imre Csáky largely affected the eighteenth-century history of the family. While the son of the late seventeenth-century Lord Chief Justice, István Csáky, Cardinal Imre Csáky was addressed by Ödön Málnási as „Széchenyi of the 18th century”, his name-sake nephew, Imre of the Transylvanian branch was suffering in the captivity of the Gubernium.

It is justified by the correspondence and litigation record that Zsigmond Csáky was to make all effort to gain the estates of his brother imprisoned by the Gubernium. The younger Csáky, keeping his household in Szurdok himself gave a handle to take an action against him since he did not administer his estates in a way that could be expected at the time but treated his villein tenants ill which created a general uproar throughout Transylvania. He was condemned by the Gubernium and had him taken into home custody in Kolozsvár as well as had his estates put under the control of Zsigmond Csáky. It was definitely the elder

Csáky brother that was concerned to keep the whole of the holdings, of which he also wished to give his two daughters a share. However, in 1735 he unexpectedly died, therefore the Mikola-kindred was able to achieve to set Imre Csáky free.

Imre, who died at the 1742 plague, was naturally to make contacts and come on to good terms with the Kingdom of Hungary branch against his own Transylvanian relatives pushing him to the background. He corresponded with Lord Chief Treasurer Zsigmond Csáky and György Csáky, and finally in his will bequeathed all his goods and chattels to them. After the extinction of the male line of the Transylvanian Csákys (1742) the members of the Hungarian branch entered into a long lawsuit – lasting up until the third decade of the nineteenth century – to regain the Transylvanian possessions, which resulted in a total victory of the Transylvanian kindred, and they managed to preserve their estate holdings for their own descendants only. In investigating the reasons for the quarrel and the process of the litigation it was not only the motives of the descendants of Lord Chief Justice István Csáky that were important but also the interest relations of the Transylvanian family members. For the female offsprings wedded from aristocratic families, having a decisive role in eighteenth-century Transylvanian history – Bornemissza, Haller, Bethlen, Jósika – who gave them a most explicit backing so as to preserve the familiar holdings.

After the death of Zsigmond Csáky it was in the first place his widow, Kata Haller and his elder daughter, Mrs. György Haller who managed family affairs. It seems justified that the widow favoured Borbála Csáky, holding the Gorbó lordship, thus the couple gained a considerable influence. After the death of Imre Csáky, upon the order of György Haller his grain and livestock were carried to Kaplony and Oláhfenes, his money and jewellery chests to their Kolozsvár house. In 1759 the Haller couple also obtained the mortgage rights of the Bihar Csáky estates. Lease contracts justify that they took up smaller-bigger loans from many persons at many different places in Transylvania, thus they were consciously striving to regain their Bihar possessions, the reason for which being their high productivity.

The sources made it possible to examine the ways of farming efforts of the two sisters, Borbála and Kata to manage, gain and preserve estates. The Transylvanian Csákys successfully kept on maintaining their estates along their seventeenth-century patterns. István Csáky, Főispán of Kolozs took a primary part in regaining lands and reorganizing the estate management. Zsigmond Csáky and his wife had great results in the administration of the substantial Transylvanian and Bihar County lands. His elder daughter, Borbála relied in the first place on his husband's help in estate management, but the younger one, Kata did it on her own. She

endeavoured to have her fully powered commissioners and court judges under close control as well as demanded and did in this way receive regular reports from them. She made inquests upon any complaints into any possible abuse, and rightfully recovered the amounts missing in the accounts embezzled by her bailiffs.

The basis for Kata Csáky's independent management was the landed property inherited from his father, Zsigmond Csáky, which guaranteed to make a living on her own even when she was not provided for by his husband. The survived suit records, agreements and commissions however prove that beyond the estates of Szurdok, Almás and Buza the noblewoman did herself wish to increase her wealth. She got hold of *Sajókeresztúr* and took steps to redeem a part of *Sárfalva*, near Branyicska in County Hunyad owned by her grandmother. She bought a house in Kolozsvár in 1775, to which she had the neighbouring merchant house owned by Ábrahám Ábrahám attached, what is more, in the spring of 1780 did even purchase another town house on the northern side of the outer Magyar street. She used the mortgaged vineyards between the Bihar County Lúki and Kohány, near the Érmellék wine-district. The composition of the acquired possessions demonstrate that the countess either added to the ancestral lands raising its value in this way (for instance, taking in pledge and appending and smaller part of another estate and its tenant holders to it), or, bought vineyards particularly in good wine-growing regions producing quality wine, which could increase the profitability of the estates. The profits were thus occasionally much greater, especially in years to come, for the descendants than the amounts paid out for the holdings or put out on loan.

Kata Csáky's efforts to make her own living was strengthened by the fact that her second daughter, Rozália Bethlen was born, and her husband, after their first years of marriage tried to keep her under control even more strictly and rudely. In this situation it seems natural that the young noblewoman – relying on her own landed revenues – did all her best to be able to stand on her own legs, and grounding upon her relations secure good education and envisage favourable marriage for her daughter. The husband became also worn out by the 1773 visit of the Emperor in Szeben, and since Joseph did not form a good opinion of the mental capacities and achievement of Miklós Bethlen. It was to be expected that he would be put out of the way, which did occur in a few years.

The couple stayed together mainly because of their common interests. The fate of their daughter, Rozália, the scheme, then the realization of her marriage, serving family concerns, with János Csáky of the Kingdom of Hungary branch brought forward a long-lasting community of interests. Rozália Bethlen had three children, and could rightfully hope that she

would be able to preserve the Bethlen and Csáky wealth in Transylvania. The family correspondence makes it clear that both branches wished to make use of the marriage to improve their property positions. The Transylvanian branch, with the aid of the father of Rozália, Miklós Bethlen earned a *főispán* position in County Kolozs for János Csáky, who took up a – according to the Vienna Court disputable – role in suppressing the Horea-revolt. The deterioration of the marriage however put an end to the hopes of Countess Kata Csáky to bring the suit between the two branches into a standstill by way of her daughter's marriage.

Since Borbála's son, János Haller died childless, his widow's, Zsuzsanna Nemes' inheritance, for the most part after her death, passed on to Kata Csáky's daughters. The seigneurial and villein tenure farming of the lordships, the conflicts in the practice of service and the possibilities of peasant labour are discussed until the death of the younger daughter of Kata Csáky, Rozália Bethlen, or, the division of landed estates that followed it. It is important to see how women were able to take over the management of farming and administer lordships on their own. It is primarily the efforts of the resolute woman of reason, the grandmother, Kata Csáky and Rozália Csáky Mrs. Jósika following her path that can be traced upon, considering them as very peculiar women.

Kata Csáky took responsibility for the running of her lordships and had sound economic programs, which went far beyond contemporary conceptions. She did not only make her stewards aware that she found it important to sow wheat in the seigneurial economy and have a most profoundly designed, purposeful production, providing a survey of wholesale marketing opportunities, but also had an active role in running the economy in a utilitarian way, taking into account productivity.

The countess took great responsibility in farming, and did even receive new ideas. Her manor houses everywhere had appurtenant kitchen-gardens and orchards, where she had from time to time planted seeds bought from Vienna or Szeben, and employed several (Romanian, German, Hungarian) gardeners, who raised plants in hotbed. However, the progressivism of her economic methods are not only shown by the orange and lemon trees or the fishponds dug near to her manor houses, but also the rich, high quality wheat crops in Almás, but the so called Turkish wheat of Branyicska reserved for wholesale markets, and the number of cattle, sheep and pig recorded in the „Red Book” inventory for sale.

After the 1826–1827 land division the Csáky holdings gradually became incorporated into the lordships of the two branches of the Jósika family, and only a small proportion, that of Nagyalmás remained in the hand of the squandering József Csáky, entangled in loan transactions.

Of the descendants of Countess Csáky it was Rozália who unanimously became a landholder woman prepared for economic tasks and capable of running farming in a utilitarian way, who, after 1820 wished to initiate reasonable and progressive changes in her Búza estate. Differently from her brother, József Csáky, who travelled to Paris, Rozália got aware of the reforms that could be utilized for her estates, and what she could, she did put into practice. The social position of the countess was a favourable starting point regarding the establishment of the sugar manufacture and the several other initiatives. The wife of the Transylvanian governing body could discover the possibilities of enterprise so much the more than the majority of her contemporaries, if she had enough openness, common sense, initiative and resilience. It seems the concordance of chances and capabilities furthered the successes of the countess. Her letters also reveal the obstacles of the newly launched enterprise: the lack of credit possibilities, the use of loans traditionally available only from Jewish merchants, the setbacks of Transylvanian conditions like the aversion and incomprehension of the villeins of the lordships, the forces taking effect against cooperation, the difficulties of marketing etc.

The efforts to regain, increase and run family estates elevate Borbála, but so much the more Kata Csáky, urging utilitarian economy next to the significant estate-managers of the eighteenth century (István Csáky, főispán of Kolozs, Zsigmond Csáky, Gubernium Councillor). The daughter of Rozália Bethlen, Rozália Csáky, brought up by her grandmother, Kata Csáky followed the traditions of the family. Her education, intelligence and ambitions for reform, mainly through the sugar manufacture ranks her amongst the greatest reformer figures of Transylvania. The noblewoman is rightfully seen as the initiator of social policy in Kolozsvár, since she organized an „Association for Noblewomen” that maintained a nursery school for the poor as well as established a hospital at her Gorbó estate. She had her grandmother’s breviaries, and bequeathed a significant botanical collection and library to her descendants. Despite the fact that the contemporaries did not judge Rozália Bethlen well, yet she left behind much less concrete results and personal achievements than her strict but very active and self-ironical mother, Kata Csáky, who was all her life working hard to regain the family holdings, or, her younger daughter, Rozália Csáky, who acknowledged the guiding role of masculine society but was always constantly aspiring for reform and at the same time wishing to change the role of women.

The volume devotes a separate chapter to the villein farming of Transylvanian estates and the changes in villein services. Appendices of source excerpts, lists of measurements, sources and bibliography as well as an index are also provided at the end.

REZUMAT

Monografia prezintă ramura transilvăneană a familiei Csáky începând cu mijlocul secolului al XVII-lea până în anul 1742, când ramura masculină se stinge, apoi examinează eforturile ramurii feminine a familiei, până când posibilitățile de păstrare a numelui Csáky, a rangului și a moșiilor aferente pot fi încă evidențiate, adică până la mijlocul secolului al XIX-lea. În primele capitole din volum, cititorul este introdus în istoria marilor predecesori din secolul al XVII-lea, care au emigrat din Transilvania în Regatul Maghiar și au fundamentat, iar apoi au consolidat averea funciară și prestigiul politic al acestei familii aristocratice. Este vorba despre Csáky István, distins în tradiția familiei cu epitetul „cel mare”, general al principatului și comandant suprem al lui Bocskai și de fii lui: vistierul Csáky István și judecătorul de țară Csáky László, doi politicieni talentați din anturajul contelui palatin Esterházy, care au fundamentat prestigiul ramurii din Ungaria.

Epistolarul de familie denotă relația dintre vistier și copiii lui ca fiind contradictorie. Acesta l-a apreciat numai pe fiul mijlociu omonim, István, căci fiul cel mare, Ferenc, și mezinul, László, s-au întors împotriva lui. În ceea ce privește orientările și relațiile politice, toți cei trei tineri s-au îndepărtat de direcția aleasă de tată, cei doi mai vârstnici au cultivat o relație bună cu Zrínyi Miklós, însă cel mic, László, a susținut pe oponentul tatălui său, Rákóczi György al II-lea.

Ramura transilvăneană a familiei este reprezentată de László, cel de-al treilea fiu al vistierului Csáky István, și descendenții lui, care au revenit pe moșiile transilvănene și au dorit să își bazeze viitorul familiei pe administrarea acestora și pe veniturile obținute din aceste posesiuni. O sarcină fundamentală a cercetării a constat în dezvăluirea istoriei familiale a ramurii transilvănene a familiei. Despre personalitatea și rolul politico-militar asumat de Csáky László, persoana care a și dat numele ramurii,

nu citim decât foarte puține în literatura de specialitate, iar de destinul descendenților lui, de responsabilitățile asumate de aceștia în viața politică din Transilvania sau de situația moșiilor de familie, nu au prezentat interes până acum pentru cercetarea istorică.

Csáky László nu și-a putut administra pentru mult timp moșiile transilvănene, deoarece a pierdut parte din ele ca urmare a rolului pe care l-a jucat în complotul organizat de Béldi împotriva principelui Apafi; din captivitatea turcească s-a putut întoarce acasă numai prin mijlocirea Poloniei și Vienei, asumând în războiul anti-otoman sarcini militare de partea Habsburgică. Judecând după însemnările din jurnalele contemporane, transilvănenii îi nutreau o antipatie profundă, pe care a putut-o schimba numai prin eforturi îndelungate.

Fiul lui Csáky László de Transilvania, István, a obținut funcția de comite suprem al comitatului Cluj în anul 1699, după moartea tatălui său. A urgentat, alături de fratele lui mai mic, László, recuperarea moșiilor transilvănene. S-a clarificat faptul că în perioada luptei pentru independență a lui Rákóczi, fii lui Csáky László de Transilvania, László, care a decedat în 1708, și István – care îl urmasse odinioară pe Thököly – au sprijinit principele conducător, de la care au sperat și primit noi daruri moșierești.

Dintre cei doi frați Csáky participanți la lupta pentru independență, doar fii fratelui cel mare, István, au putut să întărească influența și moșiile familiei. Păstrându-și puterea și poziția și după lupta pentru independență, acest nobil se știa într-adevăr cu o moșie prestigioasă. Pe lângă domeniile din Almașu și Buza din comitatul Dăbâca, și domeniul Strâmtura a devenit a lui, iar în privința moșiei din Bihor (Cheresig și Adrian) a reușit să se înțeleagă cu Csáky László de Tata, membru al ramurii ungare.

Destinul celor doi fii ai comitelui suprem de Cluj: Csáky Zsigmond și Imre, a avut repercusiuni asupra istoriei familiei din secolul al XVIII-lea. În vreme ce Málnási Ödön îl numea pe fiul judecătorului de țară Csáky István de la sfârșitul secolului al XVII-lea, și anume, pe cardinalul Csáky Imre, un Széchenyi al secolului al XVIII-lea, nepotul transilvănean al acestuia, numit tot Imre, vegeta în captivitatea Guberniului.

Epistolarele și documentația procesului demonstrează că Csáky Zsigmond s-a străduit să folosească orice mijloc posibil pentru a dobândi moșiile fratelui său ținut în captivitatea Guberniului. Mezinul Csáky, ținându-și curtea la Strâmtura, a oferit el însuși pretext pentru demersul împotriva sa, neîngrijindu-se de propriile moșii „așa cum se așteptau” contemporanii săi; față de iobagi și-a permis chiar un comportament care a șocat întreaga Transilvanie. Guberniul l-a condamnat și l-a ținut la Cluj într-un strict arest la domiciliu, iar moșiile sale au fost date spre gestionare lui Csáky Zsigmond. Păstrarea întregii averi funciare a fost neîn-

doielnic în interesul fratelui mai mare, Csáky, el dorind să împartă din ea celor două fiice ale sale. În 1735 însă el a murit în mod neașteptat, motiv pentru care rudele sale, Mikola, au putut obține eliberarea lui Csáky Imre.

Confruntat cu rude transilvănene care îl puneau în umbră, Imre, care a murit în epidemia de ciumă din anul 1742, a căutat în mod natural prietenia ramurii din Ungaria: a corespondat cu trezorierul general Csáky Zsigmond și cu Csáky György; lor le-a lăsat prin testament toate bunurile sale mobile. După stingerea ramurii masculine a familiei Csáky de Transilvania (1742) membrii ramurii ungare au inițiat un lung proces – care a ținut până la cel de-al treilea deceniu al secolului al XIX-lea – pentru recuperarea moșiilor transilvănene, proces care s-a încheiat cu victoria absolută a rudelor transilvănene, dat fiind că ramura transilvăneană a reușit să-și păstreze averea funciară pentru urmașii săi. În dezvoltarea motivelor procesului și desfășurarea acestuia s-a arătat a fi importantă, pe lângă rațiunile descendenților judecătorului de țară Csáky István, și examinarea relațiilor de interes cultivate de membrii familiei din Transilvania. Căci urmașele s-au înrudit cu familii aristocratice care au jucat un rol decisiv în istoria Transilvaniei din secolul al XVIII-lea – Bornemissza, Haller, Bethlen, Jósika – iar acestea le-au oferit sprijin unanim pentru a păstra averea funciară a familiei, în interesul urmașilor.

După moartea lui Csáky Zsigmond controlul a fost exercitat în primul rând de către văduva lui, Haller Kata, și fiica lor cea mare, soția lui Haller György. Văduva a favorizat-o în mod demonstrabil pe titulara domeniului Gârbou, Csáky Borbála, și astfel soții au căpătat o influență considerabilă. După moartea lui Csáky Imre, Haller György a fost cel care a dispus ca cerealele și animalele defunctului să fie duse la Căpleni și Vlaha, iar cuferele cu bani și bijuterii la casa lor din Cluj. În 1759 tot soții Haller au obținut și dreptul de arendă al moșiilor Csáky din Bihor. Pe baza contractelor de împrumut se poate demonstra că în Transilvania au încasat sume, mai mici sau mai mari, din foarte multe locuri și de la foarte multe persoane, deci s-au străduit în mod intenționat să recupereze moșiile bihorene, iar motivul acestui fapt l-a constituit tocmai rentabilitatea domeniilor.

Sursele ne-au permis să examinăm gospodărirea și strădaniile pentru obținerea și păstrarea de moșii depuse de cele două surori, Csáky Borbála și Kata. Membrii ramurii transilvănene a familiei Csáky au continuat cu succes practica de administrare a moșiilor dezvoltată în prima jumătate a secolului al XVII-lea. Prefectul de Cluj Csáky István a activat mai ales în recuperarea și în reorganizarea gestionării moșiilor. Csáky Zsigmond și soția au condus la rândul lor cu succes extinsa moșie transilvăneană și bihoreană. Fiica lor mai în vârstă, Borbála, a gestionat în primul rând cu ajutorul soțului, pe când cea mai tânără, Kata, și-a desfășurat activitățile în

mod independent. Ea s-a ostenit să-și verifice cu eficiență delegații plenipotențieri și magistrații de curte; s-a așteptat din partea lor și a primit de la ei rapoarte în mod regulat. A dispus anchetarea plângerilor, a eventualelor abuzuri, și a recuperat datoriile de la funcționarii cu bilanț deficitar.

Independența lui Csáky Kata s-a întemeiat pe averea funciară care i-a rămas de la tatăl ei, Csáky Zsigmond; această avere i-a asigurat o existență independentă chiar și atunci când soțul ei a neglijat să o sprijine. Materialele procesuale, acordurile și împuternicirile demonstrează însă unanim că, pe lângă moșia din Strâmtura, Almașu și Buza, femeia s-a străduit la rândul ei să-și mărească averea. A procurat moșia din *Sajókeresztúr*; a luat măsuri și pentru a răscumpăra porțiunea bunicii sale de la *Šaulești*, din apropiere de Brănișca, comitatul Hunedoara. În 1775 a cumpărat o casă la Cluj, la care a atașat casa civilă a negustorului vecin, Ábrahám Ábrahám; mai mult, în primăvara anului 1780 a cumpărat o altă casă pe rândul de nord al străzii Magyar de sus. A exploatat ca moșie de arendă dealurile viticole din comitatul Bihor din vecinătatea satelor Iteu și Cohani – în apropiere de regiunea viticolă de pe valea râului Ier. După cum se observă din tipologia animalelor achiziționate, contesa fie că a extins, și prin aceasta a făcut moșia ancestrală mai valoroasă (de ex., prin arendarea unei porțiuni mai mici de moșie și a prestatorilor de servicii aferenți), fie că a cumpărat pământ viticol producător de vin de calitate de pe teritorii viticole excepțional de bune, ceea ce ar fi mărit rentabilitatea moșiilor. După caz, așadar, mai ales pentru urmași, profitul a fost cu mult mai mare decât sumele plătite pe animale sau cele împrumutate.

Eforturile spre independență întreprinse de Csáky Kata au fost consolidate de nașterea celei de-a doua fete, Bethlen Rozália, și de faptul că după primii ani de căsnicie soțul ei încerca din ce în ce mai determinat și mai dur să controleze pașii soției. În această situație este natural ca tânăra femeia să se fi străduit – sprijinindu-se pe veniturile propriilor sale moșii – să-și păstreze independența, și să-i asigure fiicei, contând pe relațiile personale, o bună educație și o căsătorie avantajoasă. Vizita împăratului din anul 1773 l-a afectat și pe soțul adesea rezident la Sibiu, deoarece Iosif nu a apreciat deloc capacitățile spirituale și realizările lui Bethlen Miklós. Era de așteptat ca acesta să fie înlocuit, fapt survenit după câțiva ani.

Soții au rămas împreună datorită intereselor comune. Destinul fiicei lor, Rozália, căsătoria ei planificată să servească interesul de familie, iar mai apoi realizarea căsătoriei cu Csáky János, descendent din ramura ungară, a creat între ei o trainică identitate de interes. Bethlen Rozália a născut trei copii, și avea toate speranțele să poată păstra averea funciară a familiilor transilvănene Bethlen și Csáky. Este clar, pe baza epistolarului derulat între membrii familiei, că membrii ambelor ramuri au dorit să se folosească de căsătorie pentru a corecta poziția lor moșierească. Cu aju-

torul lui Bethlen Miklós, tatăl Rozaliei, ramura din Transilvania l-a promovat pe Csáky János în funcția de comite suprem al comitatului Cluj, iar acesta și-a asumat un rol – considerat dubios de curtea vieneză – în înăbușirea răscoalei lui Horea. Deteriorarea căsniciei a pus însă capăt acelei concepții a contesei Csáky Kata potrivit căreia ar fi putut opri procesul în curs dintre cele două ramuri prin intermediul căsătoriei fiicei sale.

Întrucât fiul lui Borbála, Haller János, s-a stins fără copii, averea lui funciară a putut fi preluată de la văduva lui, Nemes Zsuzsanna (în mare parte după moartea ei), de către fiicele lui Csáky Kata. Potențialul gestionării nobiliare și țărănești a domeniilor, al conflictelor prestării de servicii și al exploatarei puterii de muncă țărănești se poate trasa până la moartea fiicei mai tinere a lui Csáky Kata, Bethlen Rozália, respectiv până la distribuirea succesivă a proprietăților. Este importantă examinarea numitului potențial în primul rând din punctul de vedere al capacității femeilor de a prelua conducerea economiei și de a controla domeniile în mod independent. Se pot trasa în primul rând strădaniile bunicii cu temperament hotărât și gândire rațională, Csáky Kata, și ale continuatoarei sale, Jósika (n. Csáky) Rozália, privindu-le ca pe femei deosebite.

Csáky Kata a depășit cu mult concepțiile epocii prin asumarea responsabilității față de buna funcționare a domeniilor sale și prin eforturile sale economice. Nu numai că își înștiința funcționarii că pentru ea este importantă semănarea grâului de nutreț, administrarea bine gândită, planificată, care să estimeze și posibilitățile de vânzare, dar și participa activ la punerea în funcțiune a unei economii de profit, care lua în considerare rentabilitatea.

Contesa a gestionat cu responsabilitate, dar a îmbrățișat și idei noi. De curiile ei aparțineau peste tot grădini de legume și livezi, pentru care achiziționa semințe din Viena sau din Sibiu, după caz, unde ținea mai mulți grădinari (valahi, germani, maghiari), și unde plantele se pregăteau în sere. Însă portocalii și lămâii crescuți în grădinile sale sau heleșteurile amenajate pe lângă curii nu reprezintă elementul care denotă caracterul progresiv al eforturilor sale economice, ci lanurile bogate de grâu pur de la Almașu, porumbul de la Brănișca, destinat vânzării, numărul boilor, oilor și porcilor consemnați în „cartea purpurie”, destinați pieței.

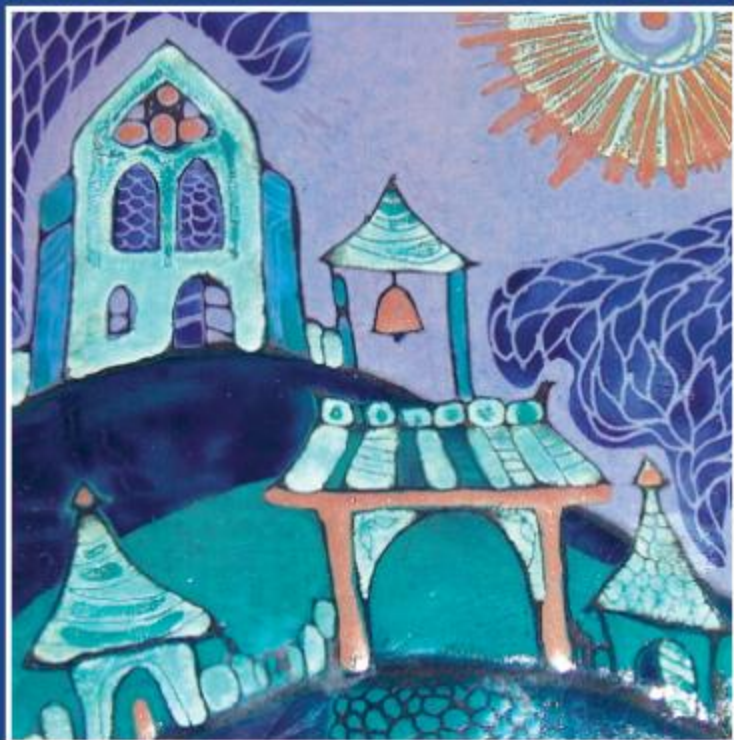
După distribuirea de proprietăți din anii 1826-1827, moșiile transilvănene ale familiei Csáky au fost integrate treptat în domeniile celor două ramuri ale familiei Jósika, și numai un mic procent, domeniul de la Almașu Mare, a rămas pe mâinile risipitorului Csáky József, înglodat în datorii.

Dintre urmașii contesei Csáky, Csáky Rozália s-a evidențiat ca o moșieră pregătită pentru asumarea îndatoririlor economice, care știa să continue economia de profit; ea a dorit să introducă deja după 1820 schim-

bări raționale și progresive pe moșia de la Buza. Spre deosebire de fratele ei, Csáky József, care a călătorit la Paris, Rozália a observat care sunt inovațiile utile pentru moșiile sale, și a realizat tot ce se putea dintre ele. Din punctul de vedere al înființării manufacturii de zahăr și al celorlalte inițiative, poziția socială a contesei poate fi privită drept un punct de plecare favorabil. Soția conducătorului dicasteriului din Transilvania, dacă era suficient de deschisă, inteligentă, dispusă spre inițiative și tenace, putea observa posibilitățile de întreprindere mult mai bine decât majoritatea contemporanilor. Se pare că armonia posibilităților și abilităților a contribuit la succesele contesei Rozália. Scrisorile arată bine și limitele incipientei întreprinderi: lipsa posibilităților de credit, utilizarea împrumutului care se putea ridica în mod tradițional de la negustorii evrei, factorii blocați ai contextului transilvănean, ca, de ex., aversiunea și lipsa de înțelegere a iobagilor de pe domenii, influențele potrivnice solidarității, dificultățile valorificării bunurilor etc.

Străduințele îndreptate spre recuperarea, sporirea și exploatarea moșiilor de familie le evidențiază pe Csáky Borbála, dar mai ales pe cea care a încurajat economia de profit, pe Csáky Kata, printre importante figuri conducătoare și administratoare de moșii ale familiei Csáky din secolul al XVIII-lea (prefectul general al comitatului Cluj, Csáky István, consilierul gubernial Csáky Zsigmond). Fiica lui Bethlen Rozália, Csáky Rozália, crescută de bunica ei, Csáky Kata, și continuatoare a tradițiilor de familie, se numără pe drept printre personalitățile reformatoare ale Transilvaniei, datorită educației sale, dar mai ales datorită străduințelor inovatoare și punerii în funcțiune a manufacturii zahărului. Femeia a fost considerată la Cluj pe drept inițiatoarea politicii sociale, de vreme ce „a organizat o *Asociație de Femei Nobile* care a întreținut o grădiniță pentru copii săracilor”, iar pe moșia ei din Gârbou a înființat un spital. Ea a publicat cărțile de rugăciune ale bunicii sale, și le-a lăsat urmașilor o colecție semnificativă de botanică și cărți. În ciuda faptului că aprecierea contemporanilor a favorizat-o cu adevărat pe Bethlen Rozália, totuși aceasta a lăsat posterității cu mult mai puține rezultate concrete și realizări personale decât severa, dar foarte activa, auto-ironica ei mamă, Csáky Kata, care s-a zbatut stăruitor pentru recuperarea moșiilor de familie, sau decât fiica ei mai mică, Csáky Rozália, care, deși a recunoscut rolul călăuzitor al bărbaților, totuși a inovat constant și a dorit în același timp să aducă schimbări în rolul femeilor.

Volumul dedică un capitol aparte economiilor iobăgești din Transilvania și schimbărilor survenite la nivelul prestărilor de servicii. Capitolele analitice sunt completate cu anexe de surse, conversia unităților de măsură, cu bibliografia de surse primare și literatură secundară, precum și cu indexul de nume.

A monográfia bemutatja a Csáky birtokvagyon és politikai tekintély megalapozását a 17. század első felében, vizsgálja a család erdélyi ágát Csáky László visszatérésétől az erdélyi birtokokra, s az ott folytatott kapcsolatépítést, birtokszerzést és gazdálkodást a 17. század közepétől 1742-ig, a fiúág kihaltáig, majd követi a leányág törekvéseit mindaddig, míg a Csáky név, rang és birtokmegőrzés lehetőségei kimutathatóak, vagyis a 19. század közepéig. Az uradalmak földesúri és paraszti gazdálkodásának, a szolgáltatási gyakorlat konfliktusainak és a paraszti munkaerő felhasználásának lehetőségeit Csáky Kata fiatalabb leányának, Bethlen Rozáliának haláláig, illetve az ezt követő birtokosztásig elemezzük. Tanulságos ennek vizsgálata elsősorban abból a szempontból, hogy mennyire voltak képesek a nők a család érdekeit képviselni, a gazdaság vezetését átvenni, s az uradalmakat önállóan irányítani. A kötet elsősorban a határozott jellemű és racionálisan gondolkodó Csáky Kata és az ő útját folytató Jósika Jánosné Csáky Rozália törekvéseit és eredményességét követi nyomon, úgy tekintve rájuk, mint a különleges asszonyokra.